ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№12/2 (148) 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

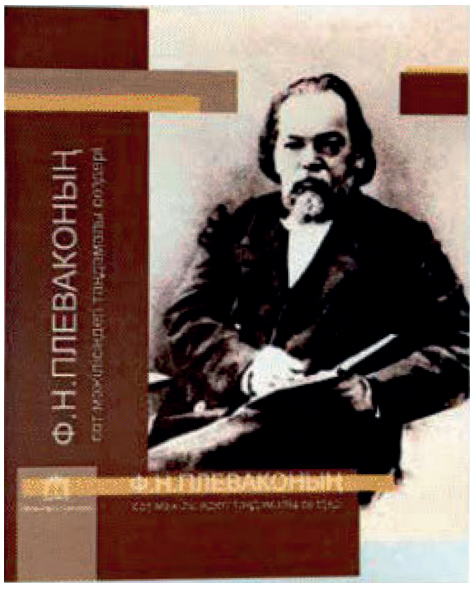

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

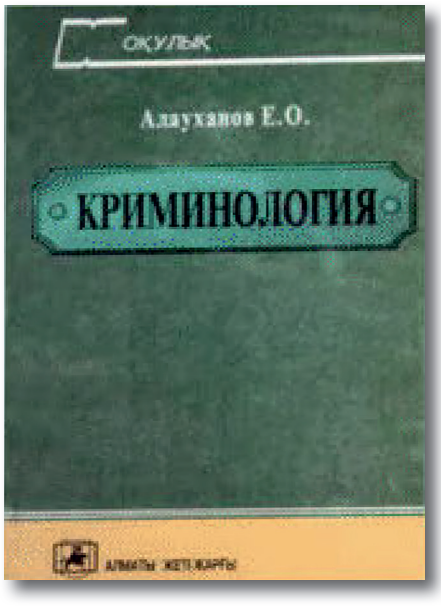
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

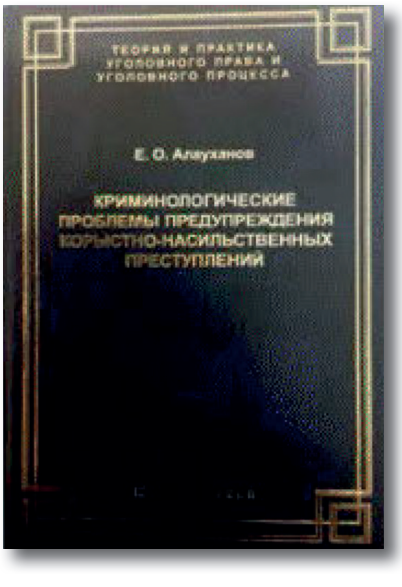
Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№12/2 (148)
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы*
7. *Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
9. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
10. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
11. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
13. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
14. *Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері*
15. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
16. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
17. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
18. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
19. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
20. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
22. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
24. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
25. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
26. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
27. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
28. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
29. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
30. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
31. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
32. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
33. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
34. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
35. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
36. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
37. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
38. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
39. *Мұсақожаева А.К., профессор, Қаз¥ӨУ ректоры*
40. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қаз¥У ректоры*
41. *Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
44. *Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
46. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
47. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Е¥У ректоры*
48. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
49. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*
50. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
8. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
9. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
10. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
11. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
14. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
15. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
19. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
20. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
21. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
22. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
23. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
24. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
25. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
26. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
29. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
30. *Мұхамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
33. *Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист*
34. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
35. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
37. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
38. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
42. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
43. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
45. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
49. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
50. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*
51. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
52. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
7. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
9. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
10. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
11. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
13. *Борибеков К.К., общественный деятель*
14. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
15. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
16. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
17. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
18. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
19. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
20. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
22. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
24. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
25. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
26. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
27. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
28. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
29. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
30. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
31. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
32. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
33. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
34. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
35. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
36. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
37. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
38. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
39. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
40. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
41. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
42. *Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор*
43. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
44. *Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
46. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
47. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
48. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
49. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
50. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
8. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
9. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
10. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
11. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
14. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
15. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
19. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
20. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
21. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
22. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
23. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
24. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
25. *Мажейка Киприс И., академик МЕАТР (Москва)*
26. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
29. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
30. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
33. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
34. *Рустемова Г.Р, д.ю.н., профессор*
35. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
37. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
38. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
42. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
43. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
44. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
45. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
46. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
47. *Усманов А., д.п.н., профессор*
48. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
49. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
50. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
51. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
52. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N., Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1, 25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

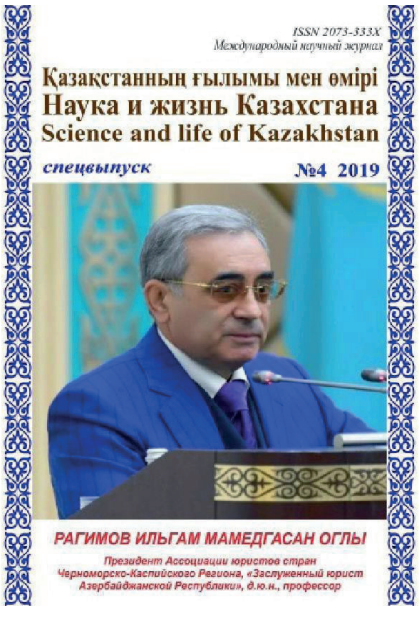
Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1, 25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Апахаев Нурлан Жилкайдарович, Калаганов Бакытбек Калаганович
ҚАЗАҚСТАНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 20

Апахаев Нурлан Жилкайдарович, Қалағанов Бақытбек
ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ІС ЖҮРГІЗУШІЛІК КЕЛІСІМ ЖАСАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ 25

Галым Фаиз Галымович, Минайдаров Сагинтай Мухитович
О РОЛИ ЛИЦ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ДОСУДЕБНОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ В ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ 29

Дүйсенбаева Гүлзипа Жұмабайқызы, Жолжанова Алматай Нуртаевна
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ПАРАҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫН САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 34

Дүйсенбаева Гүлзипа Жұмабайқызы, Молдабекова Зубайда Санайқызы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС 39

Жаналиева Айгуль Жаналиевна, Абылова Камшат Аскарбаевна
МҰРАНЫ ҚАБЫЛДАУ ҚҰҚЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 43

Jansarayeva Rima Yerenatovna, Izbasova Assel Boranovna, Duzbayeva Saltanat Bekbolatkyzy
PROBLEMS OF AN ASSESSMENT OF EFFICIENCY OF THE CRIMINAL PRECEPT OF LAW, THE CRIME DIRECTED ON THE PREVENTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 48

Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич, Хакимов Ержан Маратович
АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ПРОФИЛАКТИКЕ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО НАСИЛИЯ 55

Zhusipbekova Ainur Maratovna, Kulibek Arailym Begalykyzy
THE CRIMINAL PROSECUTION ON CRIMINAL PROCESS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND OTHER CIS COUNTRIES 60

Жусипова Бақыт Ақылбайқызы, Каскеева Айнагүл Зарлыққызы
ЖЕРДІ ТАБИҒИ РЕСУРС РЕТІНДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 64

Заркенов Медет Сембаевич
СТАНОВЛЕНИЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В СФЕРЕ ИНФОРМАТИЗАЦИИ И СВЯЗИ В КАЗАХСТАНЕ 70

Ильдебаев Ризабек Ермагамбетович
К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТЕЙ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ПОДДЕЛКУ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ 77

Кейкиманов Асхат Маратович
ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ – МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ МАҢЫЗДЫ БАҒЫТЫ 82

Kim Valery Aleksandrovich, Armanbekkyzy Diana, Bazarov Tamerlan Askhatuly
CRIMINAL LEGAL MEASURES TO COMBAT PROFESSIONAL CRIME: CONDITION AND DEVELOPMENT 87

Ключко Римма Николаевна, Молчанова Марина Алексеевна
ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ В ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОМПАНИЯХ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ДИНАМИКА И ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ 91

Куреңтаев Али Хамитович, Токубаев Зайролла Сембаевич
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ, НЕ СВЯЗАННЫХ С ИЗОЛЯЦИЕЙ ОСУЖДЕННОГО ОТ ОБЩЕСТВА (АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ НАКАЗАНИЯ) 98

Қалағанов Бақытбек, Апахаев Нурлан Жилкайдарович
ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНАЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ СЕБЕПТЕРІ 102

Қалағанов Бақытбек, Апахаев Нурлан Жилкайдарович
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ НЕГІЗДЕРІ 108

Қаратаев Тұрдалы Жақсылықұлы
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАСЫНА САЙ ӘКІМШІЛІК ҚАМАҚҚА АЛУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ 113

Қаржасова Гүлдана Батырбаевна, Ау Татьяна Ивановна
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ – АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ 117

Қаржасова Гүлдана Батырбаевна, Нукушева Айгүл Ашимовна
МЕМЛЕКЕТІМІЗДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 123

Майшекина Эльдана Советовна, Амерханова Индира Кулатаевна
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ІШКІ КӨШІ-ҚОН ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ 127

Муканова Динара Серикбековна, Жубандыкова Ляззат Абилкаировна
СЕМЕЙНО-БЫТОВОЕ НАСИЛИЕ: ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ....132
Мукашева Анар Абайханкызы, Нигматуллина Эльмира Фаатовна
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДИСТАНЦИОННОГО ВЫСШЕГО ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ.136
Мынбаев Руслан Бактыбаевич, Дильбарханова Жанат Рахимжановна
ЗАЩИТА ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ – АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ....140
Нургалиева Енлик Нургалиевна, Олжабаева Ксения Булатовна
К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ МЕДИЦИНСКИХ И ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ....145
Нурекешов Талап Кайратович
ЖАҢАРТЫЛАТЫН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗІ ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАЛАРДЫҢ ЖЕТІЛУІНЕ ТІКЕЛЕЙ ТӘУЕЛДІ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛДЫ ЖАҚСАРТУДЫҢ БІРДЕН БІР КЕПІЛІ....152
Османова Гулайна Жалалыевна
БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗА ҰҒЫМЫНА ЗАМАНАУИ ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС 155
Куаналиева Гульдана Амангельдиевна, Ахатов Уалихан Ақыпбекович
ПАРАҚОРЛЫҚТЫ САРАЛАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ....160
Ахатов Уалихан Ақыпбекович
ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ КЕЙБІР ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ....166

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Айдарова Айдана Бериккызы
ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕРІКТІ НАЗАР АУДАРУ ДЕҢГЕЙІН ДАМЫТУ АРҚЫЛЫ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ....169
Бердалиева Тилла Досыбековна
МЕКТЕП ФИЗИКА КУРСЫНДА БІЛІМ САПАСЫН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ....175
Ермекова Асемгуль Базарбаевна
ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ И УМЕНИЙ АУДИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ УРОВНЯ А1....179
Жорабекова Айнур Назимбековна, Сагдуллаев Иброхим Ирисматович
ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ....182
Жумадуллаева Айгүл Аязбайқызы, Айдарова Фариза
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУДА ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ....190
Жумадуллаева Айгүл Аязбайқызы, Айдарова Фариза
ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУ....194
Искалиева Айнагуль Тукеновна
ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ....198
Исалиева Айзада Айболатовна
ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ....201
Кадирбаева Роза Изтлеуовна, Джаманкараева Мадина Алдановна
ТЕХНОЛОГИЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ ...204
Kapanova Aizhan Kapankyzy, Gauriyeva Gulzhan Mukhametkalievna
THE PRINCIPLES OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PRE-SERVICE TEACHERS 212
Каримова Гүлім Сайлаубекқызы, Ишанов Пирмаганбет Зульпхарович
БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЗАМАНАУИ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ....216
Кашимова Каламкас Ахметовна, Мынбаева Айгерим Казыевна, Касымова Роза Садыковна
РАЗВИТИЕ МЕТОДА МОНТЕССОРИ: ГУМАННЫЙ, СРЕДОВЫЙ И СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ ...220
Керейбаева Айгерим Абильгазиевна, Кенжебаева Аида Абдыганиевна
ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕ ҚЫТАЙ ТІЛІ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУҒА ДАЙАРЛЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУДА ОҚЫТУШЫҒА ҚАЖЕТТІ ДАҒДЫЛАР....225
Kozhakanova Madina Tuleubekovna, Seisen Zhansaya
FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE USING WEB 2 TECHNOLOGIES....230
Kuanyshbayeva Assel Khamitkyzy, Dossanova Albina Maratkhanovna
DISTANCE LEARNING AS A COMPONENT OF THE CONTINUOUS EDUCATIONAL PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE IN GENERAL SCHOOLS....235
Куралбаева Алия Ахметкаримовна, Оразбек Меруерт
ЕКІНШІ СЫНЫП АТАМҰРА ЖӘНЕ АЛМАТЫКІТАП БАСПАЛАРЫНЫҢ «ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ» ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ....239

Курманова Бибигуль Ханиулловна
ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ 246

Kylyshpayeva Madina Khamitovna, Zhakipbekova Saule Sotiyaldinovna
MOTIVATION OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN TO FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION THROUGH FAIRY TALES....252

Қасымова Роза Садыққызы, Хожабаева Макпал Турмаханбетовна
МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 256

Құлшаева Айнұр Манатқызы
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОЙЫН СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ 259

Махарова Гаухар Сабыржановна, Нұржанова Сажила Абдисадыковна
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ 264

Мендалиева Дина Кенжебековна, Аубакирова Салтанат
ЖҮЙЕЛІК ТӘСІЛ ЖӘНЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР НЕГІЗІНДЕ «АТОМ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ПЕРИОДТЫҚ ЖҮЙЕ» ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША ОҚУ ЕСЕПТЕРІН ҚҰРАСТЫРУ 270

Метербаева Кулбаршын Метербаевна, Текесбаева Анар Молдакыновна
БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА АРТ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ 275

Молдасан Қуаныш Шорманқызы, Сакен Аида Асетқызы
БІЛІМ БЕРУДЕГІ КОУЧИНГТІҢ МӘНІ 279

Молдасан Қуаныш Шорманқызы, Сағынбаева Гүлзада Қайырғалиқызы
ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ІС – ӘРЕКЕТІНДЕГІ ТҮЗЕТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ....282

Мурзагалиева Алия Гинаятовна, Джугембаева Бакытгуль Аскаровна
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕГІ СҰРАНЫСҚА ИЕ НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР МЕН ШАРТТАР 287

Небесаева Жанар Орынбековна, Мусакулов Кусан Толендиевич
МЕДИАОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОРИЕНТИРЫ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БАКАЛАВРОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ 292

Нургалиев Нурым Уагиуллович, Бакирова Кулжахан Шаймерденовна
ХИП-ХОПҚА НЕГІЗДЕЛГЕН ОҚЫТУ 296

Тұрысбеков Сайлаубек, Мырзакулов Мусирәли Ертаевич
ЖАС ҰРПАҚ БАЛАЛАРҒА АДАМГЕШІЛІК - РУХАНИ ТӘРБИЕ БЕРУ 301

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Адыкамова Диана Досановна
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ЧЕЛОВЕК». 304

Аманбаева Айсауле Жантемировна, Жұмабаева Жанар Толендиевна
ПСИХОЛИНГВИСТИКА: ОҚУЛЫҚТАРДАҒЫ ТАНЫМ МЕН ТҮСІНІК 309

Әбдуәлиұлы Бекжан, Қоңыратбаева Жанар Молдалықызы
ШЫҢЖАҢ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТОПОНИМИЯСЫ 313

Әубәкірова Қарлығаш Әділханқызы
АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МЕТАФИЗИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 318

Байбулатова Айдана Бактыгереевна, Керимбаева Ботагоз Талгатовна
ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТ 323

Бекболганов Ерик Джумабаевич, Әділ Наргиз
АРНАЙЫ ТҮЗЕТУ МЕКТЕПТЕ ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҚОРШАҒАН ОРТА ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 328

Бекмамбетова Занипа Жумамуратовна, Беркимбаева Сауле Кенжебековна
ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ ПОСТРОЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ТЕКСТА В НАУЧНОМ ИССЛЕДОВАНИИ 332

Габдуалиева Зарифа Гарифуллаевна
ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛЬДЫ-ЭКСПРЕССИВТІ СӨЗДЕР 337

Есембеков Темиргали Уразгалиевич, Габдкаримова Гулжазира Сагидокасовна
ФУНКЦИИ СТИЛИСТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ 340

Есенжан Дина Әнесқызы
КӨРКЕМ АУДАРМА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ХАҚЫНДА 346

Есіркеп Бибісара Мұғалбекқызы, Дархан Мәдина Жәнібекқызы
ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖЕКЕ ОҚЫТУ ТӘСІЛІ 351

Жалбырова Ақерке Ерланқызы, Диуанова Райкул Кенесбаевна
АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА САРАЛАП-ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ 356

Zhetpisov Saken Nikolaevich
STRUCTURE OF MEANING OF PHRASEOLOGISM OF THE KOREAN LANGUAGE 359

Закирова Асель Сейдуллаевна, Майгельдиева Шарбан Мусабековна
ҚАЗАҚ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ «ҚОНАҚ», «ҚОНАҚ АСЫ», «ЖОЛ» КОНЦЕПТІСІ 365

Иманбаева Сабира Сарыбайқызы, Баймұратова Гүлмира Шәріпқызы
АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ СЫНИ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ 370

Иманбаева Сабира Сарыбайқызы, Тастанова Зауреш Тельманқызы
ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН – ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ 376

Kaldybekova Tokzhan Taskynbaevna, Diuanova Raikul Kenesbayevna
METHODS OF USING AUTHENTIC VIDEO MATERIALS IN FORMING PROJECT SEARCH SKILLS FOR STUDENTS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS 382

Койшибаев Махамбетжан Нахипбекович, Бекіш Ербол Тнейбекұлы
АНЫҚТАУЫШ ЕСІМШЕЛЕРДІҢ ДЕРИВАЦИЯСЫ 385

Кублашева Жанна Сатыбалдиевна
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ 389

Курманбаева Даметкен Тюлевтаевна, Жумагулова Батима Садыковна
ЖАНРОВЫЙ СИНКРЕТИЗМ РОМАНА КАДЗУО ИСИГУРО «THE BURIED GIANT» 392

Kurmash Fatima Kanatkyzy, Umatova Zhanna Maksutovna
USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF STUDENTS' LISTENING SKILLS 398

Қоштаева Гүлбала Құдайқұлқызы, Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы
ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ НАМА ЖАНРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУЫ 403

Мадиева Гульмира, Эфендиева Улькер Закирқызы
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРТАҚ СӨЗДЕРДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР (зерттеулерге шолу) 410

Мусаева Кулия Султанхановна, Майлықараева Перуза Исаханқызы
СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ОЙЛАУ РЕТІ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 416

Нұрбекова Диана Қуанышқызы
«ДЕМОКРАТИЯ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҚЫТАЙҒА ЕНУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛҒАШҚЫ ТҮСІНДІРМЕЛЕРІ 420

Sadykova Saule Altynbayevna, Makhsotova Gulnaz Makhsotkyzy
ASSIMILATION OF LANGUAGE 429

Іляс Гүлмира Өмірбекқызы, Дуйсенова Маржан Молдакасымовна
АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Kurmanayev Ermek Malikovich, Arynova Assel Dautovna
CONCEPTUAL PICTURE OF THE WORLD OF TRADITIONAL KAZAKH MUSIC 437

Мустафин Канагат Курмангазыевич, Гайнижамал Абильдина
КИНОӨНЕРІНДЕГІ СПОРТ КӨРІНІСІ БЕЛГІЛЕРІ 445

Омарова Аклима Каирденовна, Султанова Асем Едиловна
АКАДЕМИЧЕСКОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ: К ПРОБЛЕМЕ АНАЛИЗА МУЗЫКАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ 449

Оренбургская Асель Садуахасовна
СПОНТАННАЯ ИМПРОВИЗАЦИЯ: К ВОПРОСУ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ 456

ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА – ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ – PHYSICAL SCIENCE

Ершина Айнагүл Қапасовна, Нұрлыбекова Айдын Әлсейтқызы
АЛЬТЕРНАТИВТІ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУ – ЕЛІМІЗДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНЫҢ КЕПІЛІ 460

Қапсемет Балғын Сержанқызы, Макенова Перизат Ахатовна
ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЕСЕПТЕУДІ ҚОЛДАНУ 466

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 470

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

ӘОЖ 343.13

АПАХАЕВ НУРЛАН ЖИЛКАЙДАРОВИЧ,
Заң ғылымының кандидаты, профессор,
құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

КАЛАГАНОВ БАКЫТБЕК КАЛАГАНОВИЧ,
Заң ғылымының кандидаты, профессор,
құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

ҚАЗАҚСТАНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТІ ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада қылмыстық сот ісін электронды форматта реттейтін Қазақстан Республикасы заңнамасының ережелері талданады, осы тәжірибені Ресей заңнамасын жетілдіруде қолдану мүмкіндігі қарастырылады.

Түйін сөздер: электрондық құжат, электрондық қылмыстық іс, қылмыстық сот ісін жүргізу, электронды құжат айналымы, ақпараттандыру.

Резюме. В статье анализируются положения законодательства Республики Казахстан, регламентирующие производство по уголовному делу в электронном формате, рассматривается возможность использования данного опыта при совершенствовании российского законодательства.

Ключевые слова: электронный документ, электронное уголовное дело, уголовное судопроизводство, электронный документооборот, информатизация.

Summary. The article analyzes the legislation of the Republic of Kazakhstan which regulates the criminal proceedings in electronic format. The author considers the possibility of using the Republic of Kazakhstan`s experience in the improvement of the Russian legislation.

Keywords: electronic documents, electronic criminal case, criminal proceedings, electronic document circulation, informatization.

Қазақстандағы қылмыстық процесске электронды құжат айналымын енгізу ғылыми әдебиеттерде бірқатар техникалық, процесстік сипаттағы себептерге байланысты іске аспай келе жатқан, бірақ болашақтағы міндетті орын алатын құбылыс ретінде қарастырылып жүр. Электронды құжат айналымын енгізуге кедергі келтіретін техникалық мәселелер қатарына мыналарды жатқызуға болады:

1) бүкіл ел бойынша барлық қылмыстық құдалау органдарына бірыңғай, тиімді бағдарламалық жабдықтама жасау қажеттілігі;

2) ақпаратты сақтау сенімділігі, электронды қылмыстық істің ақпараттық қауіпсіздігін, оның хакерлік шабуылдардан, зиянды бағдарламалар мен рұқсатсыз ақпаратты алудан қорғауына қатысты мәселелерді шешу;

3) барлық алдын ала тергеу, бақылау және қадағалау органдарын қылмыстық істің электронды материалдарын жасауға арналған автоматтандырылған жүйелермен қамтамасыз ету;

4) құқық қорғау органдарының қызметкерлерін оқыту (біліктілігін өзгерту);

5) компьютерлік технологияларды қолдану дағдылары жоқ тұлғалар үшін электронды іс жүргізуге қол жетімділікті қамтамасыз ету (электронды қылмыстық іс материалдарын алу және шағымдар мен арыздар беру мүмкіндігін беру) [Абдулвалиев А.Ф., 2013, 150-164 бб.]. Қылмыстық-процесстік заңнамаға келер болсақ, ол қылмыстық процесске электронды құжат айналымын енгізу азаматтардың құқықтары мен олардың әділ сот қол жеткізу мүмкіндіктерін шектеуге қосымша қауіп төндірмейтіндей жетілдірілуі тиіс.

Жалпы сот ісін жүргізуді және оның ішінде қылмыстық істі ақпараттандыру бүкіл әлем бойынша жүзеге асып жатыр, сондықтан да шет елдердің, әсіресе, Қазақстанға ұқсас қылмыстық істер жүргізу тәртібі бар елдердің тәжірибесі теориялық және тәжірибелік қызығушылық туғызады. Нақтырақ айтқанда, Қазақстан Республикасы 2017 жылы Қылмыстық процесстік кодекске [http:// adilet.zan.kz/rus] қылмыстық істерді электронды форматта тергеуге мүмкіндік беретін өзгерістер енгізілді [URL: http://adilet.zan.kz/rus]. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының материалдарына сәйкес алғашқы электронды қылмыстық іс 2018 жылы қаралған. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексіне (бұдан әрі – ҚР ҚПК) жаңа «қылмыстық сот ісін жүргізу форматы» термині енгізілді (ҚР ҚПК 42-1-бабы) және қағаз және электронды форматтар қарастырылған.

Аталған нормадан бөлек ҚР ҚПК электронды құжат түсінігі оған ақпарат электронды-сандық формада берілетін және электронды-сандық қолтаңба арқылы расталатын құжат деген анықтама береді (ҚР ҚПК 7-бабы 15-т.). Келесідей құжаттар электронды формада болуы мүмкін:

қылмыстық құқық бұзушылық туралы арыз (ҚР ҚПК 181-бабы 1-бөлім); азаматтық талап арыз (ҚР ҚПК 167-бабы 5-бөлім);

сот отырысының толық немесе қысқаша хаттамасына ескертпе (ҚР ҚПК 348, 348-1-бап);

сот талқылауының бас хаттамасы (ҚР ҚПК 347-бабы, 8-бөлім);

прокурордың апелляциялық жағым беру мерзімін қалпына келтіру туралы өтініші (ҚР ҚПК 419-бабы, 1-бөлім);

заңды күшіне енген сот актісіне қарсылық білдіру, өтініш енгізуге құқы бар тұлғалардың өтініш беруі үшін қылмыстық іс бойынша сұраныс (ҚР ҚПК 486-бабы); заңды күшіне енген сот актілерін қайта қарау туралы өтініш, қарсылықтар (ҚР ҚПК 488-бабының 1-бөлімі).

Электронды құжат түрінде келесідей дәлелдемелер рәсімделуі мүмкін:

сарапшының қорытындысы (ҚР ҚПК 283-бабы 1-бөлім);

маман қорытындысы (ҚР ҚПК 117-бабы), Қорғаушы және жәбірленушінің өкілі техникалық құралдар көмегімен болжамды түрде іске қатысты ақпараты бар тұлғалардан жауап алуға құқылы. Мұндай жауап алудың барысы мен нәтижелері қылмыстық іске тіркелетін электронды тасымалдаушыда көрсетілуі мүмкін (ҚР ҚПК 122-бабы, 3-бөлім, 1-тармақ).

Қылмыстық іске дәлелдеме ретінде тіркелетін электронды құжат түріндегі дәлелдемелерді күдікті, айыпталушы, қорғаушы, жеке айыптаушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және оның өкілдері, сондай-ақ басқа да кез-келген азаматтар мен ұйымдар өткізе алады (ҚР ҚПК 122-бабы 4-бөлім). Дәлелдеу негізінде нақты мәліметтерді қабылдау, сондай-ақ жеке фактілер тікелей қабылданатын кездегі практикалық іс-әрекет жатыр. Мұның бәрі логикалы талдануы керек, рациональды ойлау нәтижесінде практикалық іс-әрекеттерде қайта тексерілетін тергеу болжамдары ж.т.б. пайда болады [Нұрмашев Ү., 2011, 19 б.].

Осылайша, ҚР ҚПК қылмыстық іс бойынша электронды іс жүргізу процедурасын реттемейді, ол жерде оны енгізу мүмкіндігі және электронды форматта болуы мүмкін белгілі бір процесстік құжаттар мен дәлелдеме түрлерінің тізімі ғана көрсетілген. Сонымен бірге заң шығарушы Қазақстан Республикасының Бас прокурорына электронды форматта қылмыстық сот ісін жүргізу мәселелері бойынша, барлық қылмыстық құдалау органдары орындауға міндетті нормативтік актілер қабылдау құзыретін берген (ҚР ҚПК 58-бабының 6-бөлімі). Мұндай нормативтік акті 2018 жылдың 3 қаңтарында қабылданды және ол жерде Электронды форматта қылмыстық сот ісін жүргізу туралы нұсқаулық көрсетілген (бұдан әрі – нұсқаулық) [URL: http://adilet.zan.kz/rus].

Аталған Нұсқаулықтың қағидаларын басшылыққа алсақ, Қазақстан Республикасында электронды сот ісін жүргізуге арналған «Бірыңғай сотқа дейінгі тергеулер тізімдемесі» ақпараттық жүйесі бар (БСДТТ АЖ). Аталған ақпараттық жүйенің «Электронды қылмыстық іс» модуль (Модуль е-ҚІ) қосымша функционалы бар, ол электронды қылмыстық істі дайындауды ұйымдастыру, жүргізу, жіберу, алу және сақтауға арналған. Сонымен қатар БСДТТ АЖ «SMM хабарландырумен» жабдықталған, ол ұялы байланыс және (немесе) электронды почта арқылы қылмыстық процесс қатысушыларының қылмыстық процессті жүргізетін тұлғаға келуі туралы хабарландыратын мәтіндік хабарламалар жіберуге болады; сондай-ақ «Жария сектор» функционалы қылмыстық процесс қатысушыларына электронды қылмыстық іс материалдарын қашықтықтан қарап, өтініш және шағымдар беруіне мүмкіндік жасайды. Қашықтықтан қосыла алмаған жағдайда , қылмыстық процесс қатысушылары қылмыстық процессті жүргізуші тұлғаның сәйкес материалдарды оқуы арқылы қылмыстық іс материалдарымен танысады, содан кейін олардың электронды көшірмелерін ала алады.

Қылмыстық құдалау органының лауазымды тұлғасы келесідей жолдармен авторландыру және аутентификациядан өткеннен кейін, БСДТТ АЖ-да электронды қылмыстық іс жүргізу мүмкіндігін алады: Қазақстан Республикасының Ұлттық растау орталығы берген электронды сандық қолтаңба (ЭСҚ); өзінің құзыреті аясында құқықтық статистика мен арнайы есептеулер саласында статистикалық қызмет жүргізетін мемлекеттік орган беретін жеке сәйкестендіру нөмірі арқылы) биометриялық оқығышты пайдалану арқылы сәйкестендіру (нұсқаулықтың 9-т.). Тергеу, жедел

тергеу тобы сотқа дейінгі тергеу жүргізген кезде е-ҚІ модуліндегі электронды қылмыстық істі аталған сотқа дейінгі тергеуді жүргізіп жатқан топ мүшелері қарай алады (Нұсқаулықтың 31-т.)

БСДТТ АЖ қылмыстық іс бойынша іс жүргізу басталғанға дейін автоматты түрде алғашқы электронды құжаттар жасалады: «КУИ тіркеу туралы баянат», «Қылмыстық құқық бұзушылық туралы мәліметтерді табу туралы баянат», «Прокурордың сотқа дейінгі тергеуді бастау туралы хабарламасы». Электронды қылмыстық іс жүргізу туралы шешім қабылданған жағдайда жоғарыда аталған баянаттарды жүйе автоматты түрде электронды қылмыстық іс материалдарына қосады, сондай-ақ электронды қылмыстық іс тізімдемесінде көрсетіледі (Нұсқаулықтың 11-т.). БСДТТ АЖ прокурор мен сотқа жіберілетін ілеспе хаттарда жасауға болады.

Қылмыстың істің электронды форматын таңдау туралы шешімді сотқа дейінгі тергеуді жүргізу табысталған тұлға істі қабылдап алу кезінде жасайды, бұл жайлы негізделген қаулы шығарылады (ҚР ҚПК 42-1-бабы 2-бөлім). Е-ҚІ модулінде қаулы шығарылғаннан кейін 24 сағат ішінде қадағалаушы прокурорға автоматты түрде хабарлама жіберіледі. Дәл осы мерзім ішінде қабылданған шешім туралы күдікті, айыпталушы, оның заңды өкілдері, қорғаушы, жеке айыптаушы, азаматтық жауапкер, жәбірленуші, азаматтық талапкер, оның өкілдері хабардар болады. Әрі қарай қылмыстық істер қосылуынан басқа жағдайларда қылмыстық іс форматын қағаз түрінен электрондыға ауыстыруға жол берілмейді.

Электронды құжаттарды жасау кезінде қылмыстық процессті жүргізуші тұлға БСДТТ АЖ бар үлгілерді пайдаланады. Электронды түрде жасалған процесстік және басқа да құжаттарға қол қоюды қылмыстық процесске қатысушылар электронды сандық қолтаңбамен немесе қолтаңба планшеті арқылы жүзеге асырады.

Бұрын қағаз тасымалдаушыда жасалған қылмыстық іс материалдары электронды форматтағы қылмыстық істерді енгізу туралы шешім шыққаннан кейін, сканерленеді және PDF құжат түрінде тез арада, бірақ электронды сот ісін жүргізу туралы қаулы шыққаннан кейін жиырма төрт сағаттан кешіктірілмей электронды қылмыстық іске қосылады. Электронды форматқа ауыстырылған қағаз құжаттарды қылмыстық қудалау органдары сақтайды, электронды қылмыстық іспен берге прокуратураға немесе сотқа жібереді. Қылмыстық процессті жүргізетін тұлғаның шешімі бойынша электронды қылмыстық іске қосылған медиа файлдар е-ҚІ модуліне қосылады БСДТТ АЖ қажетті ақпараттық тіркеу құжаттары толтырылады, сарапшылармен, мамандармен, сондай-ақ сотпен электронды өзара байланыс орнатылады.

ҚР ҚПК электронды форматтан қағазға ауысу тек әрі қарай қылмыстық істі электронды форматта жүргізу мүмкін болмаған жағдайда ғана рұқсат етіледі (ҚР ҚПК 42-1-бабы 2-бөлім). Электронды форматта сот ісін жүргізу туралы нұсқаулықта бұл норма нақтылана түскен. Осылайша, Нұсқаулықтың 22-т. сәйкес, күтілмеген (мысалы, электр энергиясының болмауы, е-ҚІ модулінің істемей қалуы) немесе төтенше жағдайлар туындаса, осындай жағдай туындаған сәттен 24 сағаттан кешіктірмей электрондыдан қағаз форматқа өтуге рұқсат етіледі. Егер қылмыстық іс бойынша кейінге қалдыруға келмейтін тергеу немесе процесстік іс-қимылдар жүргізу қажет болса, күтілмеген немесе төтенше жағдай туындағаннан сәттен кейін 24 сағат өткен соң да ауысуға мүмкіндік беріледі.

Оған қоса, қылмыстық сот ісін жүргізудің электронды форматынан қағазға ауысу келесідей жағдайларда жүзеге асады: қылмыстық құдалауды жалғастыру үшін қылмыстық істі шет мемлекетке өткізу; қылмыстық іс материалдарына мемлекеттік құпия және басқа да заңмен қорғалатын құпияны қосу; тергеу жүргізетін тұлғаның шешімі бойынша қылмыстық істерді біріктіру (Нұсқаулықтың 17-бабы).

Электрондыдан қағаз форматқа ауысу кезінде БСДТТ АЖ электронды түрде негізделген қаулы және қылмыстық сот ісін жүргізу форматының өзгергені туралы форма толтырылады. Әрі қарай тез арада, 24 сағаттан кешіктірмей электронды қылмыстық іс материалдарды басып шығарылады. Бұрын е-ҚІ модуліне салынға PDF құжаттар сақтау орындарынан алынып, қағаз құжат түріндегі түп нұсқаларымен алмастырылады (Нұсқаулықтың 23-т.)

Әрқайсысы электронды форматта жүргізілген қылмыстық істерді қосу қажет болған жағдайда, қылмыстық процесс жүргізетін тұлға істерді қосу туралы қаулы шығарғаннан кейін тез арада, 24 сағаттан кешіктірмей е-ҚІ модулінде істер қосылады. Егер Қосылатын істердің бір немесе бірнешеуі қағаз форматында жүргізілсе, онда қылмыстық процессті жүргізуші тұлға қылмыстық істерді қосу туралы қаулы шығару кезінде қылмыстық іс форматын анықтау туралы да шешім қабылдайды, ол Нұсқаулықтың 17-тармағына сәйкес қағаз немесе электронды түрде болуы мүмкін.

Әрі қарай қылмыстық іс электронды форматта жүргізілетін жағдайда, қағаз форматта жүргізілген қосылатын қылмыстық істердің материалдары тез арада, сәйкес шешім қабылданғаннан кейін 24 сағаттан кешіктірілмей PDF құжат түрінде электронды қылмыстық іске қосылады, е-ҚІ модуліне қылмыстық сот ісін жүргізу форматының өзгергені туралы мәліметтер енгізіледі. Қылмыстық іс әрі қарай қағаз түрінде жүргізілетін болса, тез арада, 24 сағаттан кешіктірілмей электрондыдан қағаз форматқа ауысу жүргізіледі (Нұсқаулықтың 17-бабы).

Қылмыстық істі жеке жүргізу е-ҚІ модулінде іс материалдарына БСДТТ жеке нөмірін беру арқы-

лы жүзеге асады (Нұсқаулықтың 18-тармағы). ҚР ҚПК 42-бабына сәйкес сотқа дейінгі тергеу мерзімдері тоқтатылса, е-ҚІ модулінде қылмыстық істі жүргізетін тұлға әрі қарай электронды қылмыстық іс аясында ҚР ҚПК қарастырылғаннан басқа процесстік және өзге де әрекеттер жасай алмайды (Нұсқаулықтың 19-т.). Қылмыстық процессті жүргізуші орган электронды қылмыстық істі жүргізуді тоқтату туралы шешім шығарғаннан кейін және прокурор қабылданған процесстік шешімнің заңдылығын тексерген соң, электронды қылмыстық іс мұрағатталады. Мұрағаттау сәйкес статусын анықтап, е-ҚІ модулінде автоматты түрде сақтау арқылы жүзеге асады (Нұсқаулықтың 20-т.). Электронды қылмыстық істі ретімен өткізу аталған қылмыстық істі өткізуші органды барлық өзгерту мүмкіндіктерінен айырады (Нұсқаулықтың 23-т.)

Қадағалаушы прокурор электронды қылмыстық іс материалдарын көре алады, ол БСДТТ АЖ арқылы іс бойынша қабылданған шешімдерді көреді, қылмыстық процессті жүргізуші органдардың процесстік шешімдерді қабылдау және келісім алу заңдылығын тексереді, сондай-ақ электронды қылмыстық істің сотқа дұрыс өткізілуін қадағалайды (Нұсқаулық 27-29-т.).

Жоғарыда айтылған мәселелермен Қазақстан Республикасы заңнамасы бойынша электронды қылмыстық істі жүргізуді нормативтік реттеулер аяқталады, дегенмен де электронды қылмыстық істер тергеледі және соттарда қаралады. Ал, көрші елдердің тәжірибесін алуға келер болсақ, электронды қылмыстық істі жүргізу мәселелерін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасына жүргізілген талдау көрсеткендей, мұнда процесстік мәселелер толыққанды қамтылмаған. Осылайша, мысалы, заң шығарушы төтенше немесе күтілмеген жағдай туындағанда электрондыдан қағаз форматқа ауысуды қарастырады, кейінгі қалдыруға болмайтыннан басқа жағдайларда қылмыстық істің электронды форматының асығыс бас тартпас үшін 24 сағаттық мерзім береді (Нұсқаулықтың 22-бабы). Аталған норма кез-келген техникалық ақау жағдайында тергеу немесе процесстік әрекеттер жүргізу қажет болса, қылмыстық істі жүргізу толықтай қағаз форматқа ауысатынын білдіреді, оны өзгерту мүмкіндігін заң қарастырмаған.

ҚР ҚПК және Нұсқаулықта қылмыстық істің электронды форматын таңдау туралы шешім қабылдағаннан кейін, қалайша оған қорғаушы немесе қылмыстық істің басқа да қатысушылары өткізген, қағаз форматта рәсімделген материалдар мен құжаттардың қосылатынын тікелей көрсетілмеген. Іс бойынша қатысушылардың тергеушіге өткізетін электронды құжаттарына, нақтырақ айтқанда құжат көлеміне, сканерлеу сапасы, міндетті дәйектемелерге қойылатын талаптар қандай. Электронды қылмыстық істі жүргізуші тұлға электронды құжат жүргізу мүмкіндігі жоқ жағдайларда тергеу амалдарын электронды емес форматта жүргізе ала ма (оқиға орнын қайта қарау, тұрғылықты жерінде куәгерден жауап алу және т.б.); электронды құжаттарды толтыру мүмкіндігі жоқ кезде толықтай қағаз форматқа өтпестен, процесстік құжаттарды қағаз форматта толтыру арқылы электронды қылмыстық іс бойынша тергеу немесе басқа да іс-қимылдар жүргізуге бола ма.

Барлық қылмыстық іс материалдарды электронды форматта болса және оларды басып шығару мүмкіндігі болмаған жағдайда, БСДТТ АЖ жүйесі істен шықса немесе күтпеген жағдайлар орын алып, ұзаққа созылса (24 сағаттан аса) алдын ала тергеу, тұлғаларды қамауда ұстау және тергеу мен процесстік іс-қимылдарды жүргізу мерзімдерін сақтау мәселесі де жауабын таппай отыр.

Қылмыстық істерді электронды форматта сақтау мәселесі де өте маңызды. Электронды ақпарат тасымалдаушыларды жетілдірудің кемшіл тұстары да бар. Бүгін біз 20 жыл бұрын электронды форматта жазылған ақпаратты дискета оқитын компьютерсіз оқи алмаймыз, қолданыстан шыққан мәтіндік редакторда жазылған мәтінді оқитын да бағдарламалық жабдықтама болуы керек. «Ұзақ уақытқа жарайтын ақпарат тасымалдаушылардан тұрақсыз дүние жоқ. Біз бес ғасыр бұрын жазылған мәтінді оқи аламыз. Бірақ Бірнеше ондаған жыл бұрынғы бейнкассета немесе CD ROM ақпаратын көре алмауымыз мүмкін, егер жертөлемізде ескі компьютерлер болмаса» [Карьер, Ж.-К., Эко, У, 2010, 26 б.].

Біздің елімізде қазіргі уақытта сот ісін жүргізу барысында жекелеген процесстік құжаттарды электронды форматта жасауға болады. Сонымен бірге электронды құжаттарға, құжаттардың электронды образына қойылатын талаптар, оларды өткізу тәртіптері анықталған. Оған қоса, «Сот билігі органдарының қызметіндегі электронды құжаттарды қолдану тұрғысынан Қазақстан Республикасының жекелеген заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізу туралы» Заңның 12-бабы 4-тармағына сәйкес, Соттарға құжаттарды электронды түрде өткізу қағидалары техникалық мүмкіндіктер болған жағдайда қолданылады делінген.

Электронды процесстік құжаттар дайындау тәжірибесін қылмыстық сот ісін, оның ішінде сотқа дейінгі тергеуде қолдану қылмыстық-процесстік заңнаманы айтарлықтай толықтыру мен қайта өңдеуді талап етеді. Сонымен бірге электронды дәлелдердің пайда болуы, оларды алу, процесстік рәсімдеу мен сақтау қылмыстық істі жүргізу кезінде қағаз және электронды құжат айналымын біріктірудің ұтымды моделін іздестіру қажет екенін көрсетіп отыр. Бұл жағдайда электронды сандық қолтаңбасы бар тұлға тергеушіге тез электронды құжатты дайындап және жіберіп, сондай-ақ тергеушіден электронды құжатты ала

алады, бұл тараптардың уақыты мен ресурстарын едәуір үнемдейді. Мұндай мүмкіндігі жоқ тұлғалар қылмыстық іс жүргізудің дәстүрлі процедурасын пайдалана алады. Отандық заңнаманы жетілдіру кезінде шет елдердегі электронды қылмыстық істерді жүргізудегі заң шығарушы және құқықтық қолдану тәжірибесін ескерген дұрыс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдулвалиев, А.Ф. Предпосылки и перспективы внедрения электронной формы уголовного дела в деятельность судебных органов / А.Ф. Абдулвалиев // Юридические исследования. — 2013. — №5. — С. 150—164.

2. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.07.2018 г.) [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. — URL: http:// adilet.zan.kz/rus (дата обращения: 24.10.2018).

3. О внесении изменении и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам модернизации процессуальных основ правоохранительной деятельности: Закон Республики Казахстан от 21 декабря 2017 г. №118-VI ЗРК [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. — URL: http://adilet.zan.kz/rus (дата обращения: 24.10.2018).

4. Нұрмашев Ү. Қылмыстық процестегі дәлелдеу негіздері. Оқу құралы. Алматы: «БеРо» баспа үйі, 2011.-144 б.

5. Об утверждении Инструкции о ведении уголовного судопроизводства в электронном формате: Приказ Генерального прокурора Республики Казахстан от 3 января 2018 г. № 2. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 23 января 2018 г. № 16268 [Электронный ресурс] //Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. — URL: http:// adilet.zan.kz/rus (дата обращения: 24.10.2018).

6. Карьер Ж.-К., Эко, У. Не надейтесь избавиться от книг! / Интервью Ж.-Ф. де Тоннака; пер. с фр. и примеч. О. Акимовой. — СПб: Симпозиум, 2010. — 336 с.

ӘОЖ 343

АПАХАЕВ НУРЛАН ЖИЛКАЙДАРОВИЧ,
Заң ғылымының кандидаты, профессор,
құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

ҚАЛАҒАНОВ БАҚЫТБЕК,
Заң ғылымының кандидаты, профессор,
құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ІС ЖҮРГІЗУШІЛІК КЕЛІСІМ ЖАСАУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Бүгінгі күні заң шығарушының қылмыстық іс жүргізу заңына іс жүргізушілік келісімді қолдану арқылы үлкен мақсатты көздейді, ол қылмыстық істі жедел қарау арқылы өмір талаптарына сәйкес келетін тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ететін қылмыстық сот өндірісін оптимизациялау болып табылады. Бұл іс жүргізушілік келісімнің жалпы мақсаты деп атауға болады. Іс жүргізушілік келісім институтының мақсаттарының, негіздері мен шарттары және мерзімдерінің заң жүзінде нақты анықталуы оның құқықтық реттеу механизмінің міндетті элементі бола тұра, теория мен тәжірибеде бұл институтты дұрыс қолданудың және қылмыстық сот өндірісіне тартылған азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуының кепілі болып табылады. Барлық факторларды ескере отырып, іс жүргізушілік келісімді заңға сай қолдану қылмыстық процесте болуы мүмкін жағымсыз факторларды және одан жаңа институттардың қалыптасуымен байланысты жаңа мәселелердің пайда болуын жоққа шығарады. Мақалада қылмыстық сот өндірісіндегі іс жүргізушілік келісім жасаудың мақсаттары және негіздері туралы жазылған.

Түйінді сөздер: қылмыстық сот өндірісі, іс жүргізушілік келісім, қылмыстық құдалау, жеделдетілген тергеп-тексеру.

Резюме. На сегодняшний день у законодателя есть более высокая цель - включить процессуальное соглашение в уголовно-процессуальный закон, который должен оптимизировать процесс уголовного правосудия, который предусматривает права человека, отвечающего требованиям жизни, посредством ускоренного уголовного процесса. это общая цель процессуального соглашения. Юридически четкое определение целей, оснований, условий и сроков института процессуального соглашения, являясь обязательным элементом механизма его правового регулирования, является гарантией правильного применения этого института в теории и практике и соблюдения прав и свобод граждан, привлеченных к уголовному судопроизводству. С учетом всех факторов правомерное применение процессуального соглашения исключает возможные негативные факторы в уголовном процессе и появление новых проблем, связанных с формированием из него новых институтов. В статье раскрываются цели и основания заключения процессуального соглашения в уголовном процессе.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, процессуальное соглашение, уголовное преследование, ускоренное расследование.

Summary. Crime crime is one of the urgent problems of any country. The article is devoted to the criminal liability of juvenile offenders. Today, the legislator has a higher goal - to include a procedural agreement in the criminal procedure law, which should optimize the criminal justice process, which provides for the rights of a person who meets the requirements of life through an accelerated criminal process. this is the general objective of the procedural agreement. The article reveals the goals and grounds for concluding a procedural agreement in criminal proceedings.

Keywords: criminal proceedings, procedural agreement, criminal prosecution, accelerated investigation.

Процессуалдық келісім-бұл тек күдіктінің (айыпталушының), сотталушының, сотталушының және прокурордың арасындағы құқықтық қатынастар. Процессуалдық келісім-бұл тек күдіктінің (айыпталушының), сотталушының, сотталушының және прокурордың арасындағы құқықтық қатынастар. Іс жүргізушілік келісімнің мақсаттары қылмыстық іс жүргізу заңында тікелей көрсетілмегендіктен оны реттейтін нормалардың мазмұны мен оны енгізуге түрткі болған себептер бұл институттың мақсаттарын анықтайды.

Азаматтық іс жүргізу құқығы (процесс) ғылымы азаматтық істерді қарастыру мен әділсот органы ретінде сотқа жүктелген міндеттерді орындау кезіндегі соттардың іс-әрекеттеріндегі қоғамдық қарым-қатынастарды зерттейді. Ол іс жүргізу нормаларын тәжірибеде қолданумен

байланыстыра зерттейді және азаматтық-құқықтық даулардың туу себептерін талдайды және соттардағы істердің сот тәжірибелерін жинақтап қорытындылайды [Нұрмашев Ұ., Нұрмашева Ф., 2009, 9 б.].

Процессуалдық келісім институтының максималды дамуы АҚШ тәжірибесінде кең етек алып, онда ол «кінәні мойындау туралы мәміле» (plea bargaining) деген атауда қолданылып АҚШ-тың Жоғарғы соты бұл институттың қылмыстық сот төрелігі жүйесінің мақсатқа лайықты және мәнді құрамдас бөлігі болып табылады деп таныды [http://www.samoupravlenie.ru/46-12.php]. Сонымен бірге, «сот төрелігімен мәміленің» пайда болуының басты себебі мен негізгі мақсаты «жылдамдылық, бағасы, еріктің автономиясы, нақтылығы мен анықталғандығы» секілді маңызды процессуалдық құндылықтарға назар аудару болып табылады. Қазақстан Республикасында ауыр емес қылмыстарды алдын-ала тергеу мен анықтауды жеңілдету мен тездету мақсатында, ҚР ҚПК жеңілдетілген сотқа дейінгі өндіріс процедурасы енгізіліп, қазіргі кезде ол кодекстің 24 тарауында көрініс тапты. ҚР ҚПК 1. Хаттамалық нысандағы істерді қоспағанда, сотқа дейінгі тергеп-тексеру жеделдетілген тәртіппен аяқталуы мүмкін. 2. Онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар, сондай-ақ ауыр қылмыстар бойынша, егер жиналған дәлелдемелермен қылмыс фактісі мен оны жасаған адам, оның өз кінәсін толық мойындағаны, келтірілген залал (зиян) мөлшерімен (сомасымен) келіскені анықталса, бұл жөнінде күдіктіні хабардар ете отырып және оған бұл шешімнің құқықтық салдарын түсіндіре отырып, сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеру жүргізілуі мүмкін [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231/info].

Осы институтты іске асырудың басты проблемасы қылмыстық қудалау органы сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында күдіктіге (айыпталушыға) прокурорға өтінішхат мәлімдеу не оған процестік келісім жасасу туралы өз келісімін білдіру құқығын түсіндірмейді.

Мәселен, Васяев А.А. пікірі бойынша келісімнің негізгі мақсаты – қылмысқа қатысушыларды қылмыстық қудалау мен әшкерлеу болып табылады. Сонымен бірге, тергеуші келісімнің дәрежесі мен сипаттамасын өзі анықтау тиіс, яғни әшкерленген қылмысқа қатысушылардың саны, әшкерлеудің сипаты, әшкерлеу эпизодтарының саны және т.б. [Васяев А.А., 2013, 66 б.]. Бұл жағдайда күдікті (айыпталушы) өз бастамасынан айырылады. Бұндай факт сотқа дейінгі келісім жасауға ниет білдірген тұлға жағынан қылмысқа қатысушыларға қатысты жала-жабу мен арандатушылық әрекеттерге алып келуі мүмкін. Мысалға, күдікті (айыпталушы) өзінің кінәсін азайтып қылмысқа қатысушылардың кінәсін жоғарлатып көрсетуі ықтимал. Дегенменде, күдікті, айыпталушының айғақтарын бір жақты айыпталушылық мақсатта қолданбай, тергеумен сотқа дейінгі келісімді тараптардың арасындағы келісім ретінде түсінсек, қорғану тарабы айыптау тарабымен берілетін кепілдіктерді келісімнің мазмұнында барлық мәнді шарттарды нақты және бұлжытпай көрсетіп жазу қажет. Головизнин М.В. болса сотқа дейінгі келісім институтын енгізуді қылмыстылықтың, әсіресе ұйымдасқан түрінің күшеюін төмендету және тоқтату қажеттілігінің болуымен және қылмыстардың ашылуын арттыру, әсіресе, ауыр және аса ауыр қылмыстарды ашу, құқыққа қайшы әрекет жасаған тұлғалардың қылмыс жасағаннан кейінгі жағымды мінез-құлқына ынталандыру, сонымен қатар, қылмыс жасаған кінәлі тұлғаларға әділ жаза тағайындау мен жасалған қылмыстың мән-жайларын жан-жақты зерттеуге қажетті материалдық, еңбек және уақытты қысқарту жолымен экономикалық нәтижеге алып келетін сот тергеуі процедурасын жеңілдету арқылы жалпы юрисдикциядағы соттарда қылмыстық істерді қарауды бұрынғыға қарағанда жеделдетумен түсіндіреді [Головизнин М.В., 2012, 17 б.].

Қылмыстық процессуалдық кодексте орын алған процестік келісім институтын енгізу келесідей нәтижелер берді:

1) сот, прокурор, жедел іздестіру қызметкерлерінің, тергеушілердің жүктемесіне жағымды көрініс табатын, қылмыстық істерді тергеудің жеделдігін арттырды;

2) ауыр және аса ауыр қылмыстарды ашуға бағытталуы мүмкін алдын-ала тергеу органдарының күштері мен құралдарын үнемдетті;

3) «сот төрелігімен мәміле» баламалы жаза түрлерін (бас бостандығын шектеу, қоғамдық жұмыстарға тарту, түзеу жұмыстарымен айыппұл), сонымен қатар шартты түрде соттауды қолдану жолымен бас бостандығынан айыруға сотталған тұлғалардың санының азайуына әсер етті;

4) қылмыстық іс жүргізу кодексінде қылмыстық қауымдастық, ұйымдасқан қылмыстылық және т.б. қауіпты нысандарды анықтауға мүмкіндік беретін жаңа инструмент пайда болды.

Сонымен қатар, процестік келісім институты біріншіден, бұл сотқа айыпталушының айғақтарына негізделген және іс материалдарының барлығын зерттемей үкім шығаруға мүмкіндік береді. Яғни, мәміле сот талқылауын жеделдетуге ықпал етіп, қылмыстық жауаптылықты жүзеге асыру сәтін тездетіп, судьялардың жүктемесін азайтады. Айыптау үкімін шығару ықтималдығын 100 пайызға әкеледі.

Екіншіден, құқық қорғау органдарына басқа да қылмыстармен айналысуға және жасалған әрекетке қатысы бар тұлғаларды анықтауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, мәміленің сотталғандарға, прокурормен қандай да болсын шектеулер орнатылған шартты түрде жазаланғандарды қоса алғанда, алдын-алушылық ықпалы болады, себебі көрсетілген шектеулер бұзылған жағдайда сот-

талған тұлға сот алдында мәміленің күшін жоюға өтінім білдіру құқығы бар. Жоғарыда көрсетілген мысалда заң шығарушының, ғалымдардың және тәжірибе қызметкерлерімен іс жүргізушілік келісімнің мақсатының мәніне қатысты екіұштылығы, оны заңды қолданудың негізі ретінде, мақсатты нақты анықтау, іс жүргізушілік келісімді жүргізудің негізі мен тәртібін толық реттеудің қажетті элементі болып табылатыны туралы тұжырымды дәлелдейді.

Бүгінгі күні заң шығарушының қылмыстық іс жүргізу заңына іс жүргізушілік келісімді енгізу арқылы үлкен мақсатты көздейді, ол қылмыстық істі жедел қарау арқылы өмір талаптарына сәйкес келетін тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ететін қылмыстық сот өндірісін оптимизациялау болып табылады. Бұл іс жүргізушілік келісімнің жалпы мақсаты деп атауға болады.

Әрине, іс жүргізушілік келісімді қолдану тәжірибесі келісімге тән өзге де мақсаттарды анықтауға мүмкіндік береді, дегенмен де олардың бәрі аталған институтты қолдануды реттейтін нормаларда көрініс табуы тиіс.

Жоғарыда аталған жағдайларда негіздер ретінде қабылданатын шешімнің заңдылығын, орынды екендігін көрсететін жеткілікті мәліметтердің болуы түсіндіріледі; жеткілікті мәліметтерге мән-жайлардың көлемі, сондай-ақ, олар туралы білімдердің тереңдігі кіреді (растылығы немесе ықтималдылығы). Негіздер фактілік негіздер (мысалға, қылмыстық істі қозғау негізі) және заңи негіздер ретінде қарастырылатын тиісті процессуалдық шешімдер деп жіктелуі мүмкін (оларды себептер деп те атайды), сонымен бірге, процессуалдық шешімдерге қойылатын талаптардың бірі арнайы рұқсаттың (санкцияның) болуы мүмкін.

Іс жүргізушілік келісімді реттейтін кодекс жобасының нормаларында оны жасаудың негіздері мен шарттары бір-бірінен ажыратылмаған. Бұндай жағдай Ресей Федерациясының қылмыстық іс жүргізу кодексінде сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісімді реттейтін нормаларда да байқалады. Осы себептен Топчиева Т.В. сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім мен РФ ҚПК 40.1. Тараумен көзделген тәртіпте сот отырысын жүргізудің негіздерін былайша анықтайды: сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім жасаудың негізі болып күдікті мен айыпталушының өтініші мен тергеушінің қаулысы процессуалдық актілер нысанында көрініс тапқан айыптау мен қорғау тарабының ерік білдіруі табылады. Ал РФ ҚПК 40.1. Тараумен көзделген тәртіпте сот отырысын жүргізудің негіздері болып сотқа қылмыстық іспен келіп түскен прокурордың сот отырысын ерекше тәртіпте жүргізу туралы ұсынысын атайды [Топчиева Т.В., 2013, 14 б.].

Өз кезегінде Головизнин М.В. сот талқылауының ерекше тәртібін қолданудың негізі ретінде: РФ ҚІЖК көзделген тәртіпте тағылған айыпты, сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісімді, сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім жасалған айыпталушыға қатысты қылмыстық іс бойынша сот шешімін шығару мен сот талқылауын өткізудің ерекше тәртібі туралы прокурордың ұсынысын анықтайды [Головизнин М.В., 2012, 7 б.].

Костенко Н.С. сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісімнің негіздерін талдай келе, сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім жасау туралы шешімді оған қажетті негіздер мен себептер болған жағдайда мүмкін дейді. Сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім жасаудың фактілік негізі болып күдікті (айыпталушының) тергеуге белсенді көмектесуі қылмысты ашу мен тергеуге, қылмыстық іс бойынша барлық мән-жайларды анықтауға, өзге де қылмысқа қатысушыларды анықтау мен жауаптылыққа тартуға, ұрланған мүлікті табуға мүмкіндік беретін жеткілікті деректердің болуы табылады. Заңи негізі ретінде сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім жасау туралы күдікті, айыпталушының өтінішін Ресейдің қылмыстық іс жүргізу кодексімен құзырет берілген органдардың жағымды шешімін атайды. Сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім жасаудың себебі ретінде заңмен бекітілген тәртіп бойынша тергеушімен қаңағаттандырылған прокурордың атына келіп түскен күдікті айыпталушының жазбаша өтінішінің берілуі болып табылады – дейді [Костенко Н.С., 2013, 12 б.].

Жоғарыда келтірілген авторлардың негіздерге қатысты түрлі пікір ұстанатының байқауға болады.

Демек, отандық қылмыстық сот өндірісінде жоғарыда көрсетілген жіктеуге сәйкес іс жүргізушілік келісім жасау туралы шешім қабылдаудың тәртібін, сондай-ақ, сот төрелігі институтының өзге де нысандарын талдай келе, оны жүргізудің екі түрлі негіздері бар екендігін айтуға болады: бірінші, фактілік негіздер – оларға тараптардың ерік білдіруі мен келісімін жатқызамыз. Бұл жағдайда тараптар іштей түрткі болған және өзіндеріне қажетті тиімді мақсаттарға қол жеткізу үшін келісім жасауға ерік пен келісімін білдіреді. Осыған байланысты келісім жасауға ерік пен келісім білдірудің қалыптасуына 2 түрлі факторлар әсер етуі мүмкін: бірінші – объективті факторлар, бұл факторлар келісім жасауға ниет білдірген адаммен байланысты емес, бірақ келісім мен ерік білдіруге әсер ететін мән-жайларды атаймыз, мысалға, құқыққа қайшы әрекеттің іс жүргізушілік келісім жасауға мүмкіндік беретін қылмыс санаты қатарында болуы, айыптау тарабының келісімге ерік білдіруі тергеу қажеттілігімен байланысты күштерді, уақытты үнемдеу немесе басқа қылмыстарды ашу мен тергеу қажеттілігін айтуға болады; екінші - субъективті факторлар, келісім жасауға ниет білдірген адаммен байланысты мән-жайлар, мысалға, іс жүргізушілік келісім жасау арқылы тұлға жеңілдірек жаза алуды немесе

қылмыстық жауаптылықтан босатуды көздейді. Іс жүргізуші тұлға күдікті, айыпталушыға келісім жасау құқығын түсіндіре отырып, оны жасауға көндіреді.

Сонымен бірге, процестік келісім жасауға ерік пен келісім білдірудің қалыптасуының бірқатар кезеңдерін атауға болады, біздің ойымызша оларды үшке бөлуге болады:

1) процестік келісім жасау мүмкіндігі туралы ұсыныс алу;

2) бұл ақпаратты ойластыру, келісім жасаудың жағымды және жағымсыз жақтарын бағалау;

3) мәміле жасауға ниет білдіріп келісімін беру.

Күдікті, айыпталушының, сотталушының іс жүргізушілік келісім жасау туралы өтініші осы ерік білдірудің рәсімделуі болып табылады. Осы сұраққа қатысты біз жоғарыда көрсетілген сотқа дейінгі ынтымақтастық туралы келісім жасаудың негізі ретінде айыптау мен қорғау тарабының ерік білдіруі табылады деген Т.В. Топчиеваның пікірімен ортақтаспыз.

Екінші, заңи негіздер – бұл жағдайда іс жүргізушілік келісім процессуалдық акт ретінде өзі негіз болып табылады. Себебі келісімнің мазмұнында оның пәні, орындау шарттары мен алған міндеттемелері көрсетілуі тиіс, оларды орындау іс жүргізушілік келісімнің жүзеге асқаның көрсетеді.

Кінәні мойындау туралы мәміле бойынша өтінішті қарау тәртібін реттейтін нормаларды қарастыра отырып, біздің ойымызша, бұл жағдайда «қылмыстық процесті жүргізетін орган..., үш тәулік ішінде келіп түскен өтінішпен қылмыстық іс материалдарын іс жүргізушілік келісім жасау туралы шешім қабылдау үшін прокурорға жібереді» деген редакцияда ұсынылған тұжырымдамамен шектелуге болмайды деп санаймыз. Себебі қылмыстық істі жүргізетін тергеуші, анықтаушы істің мән-жайлары мен жиналған дәлелдемелерді жақсы біліп, күдікті немесе айыпталушының тұлғасын зерттеп алған, күдікті немесе айыпталушы да әрі қарай қылмысты толық ашуға және кінәсін дәлелдеуге пайдалануы мүмкін ақпарат пен қандай дәлелдемелердің оларда болуы мүмкін екендігі туралы белгілі бір пікірі қалыптасқан.

Осыған байланысты күдікті, айыпталушының айыптау тарабымен жасалатын келісімге өтініш беру процедурасы өзгеше болуы және де ол заңда көрініс табуы тиіс. Ең бірінші, өндірісіндегі қылмыстық ісі бар тергеуші күдікті, айыпталушыға қылмыстық және ерекше тәртіпте сот шешімін қабылдау тәртібі туралы қылмыстық іс жүргізу кодекстерінің нормаларының ережелерін, келісім жасау кезіндегі және жасап болғаннан кейінгі тұлғаның құқықтары мен міндеттерін түсіндіру қажет.

Қорытындылай келе, іс жүргізушілік келісім институтының мақсаттарының, негіздері мен шарттары және мерзімдерінің заң жүзінде нақты анықталуы оның құқықтық реттеу механизмінің міндетті элементі бола тұра, теория мен тәжірибеде бұл институтты дұрыс қолданудың және қылмыстық сот өндірісіне тартылған азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының сақталуының кепілі болып табылады. Барлық факторларды ескере отырып, іс жүргізушілік келісімді заңға сай қолдану қылмыстық процесте болуы мүмкін жағымсыз факторларды және одан жаңа институттардың қалыптасуымен байланысты жаңа мәселелердің пайда болуын жоққа шығарады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нұрмашев Ү., Нұрмашев Ф. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы.-Алматы: Жеті жарғы, 2009.-400 бет.

2. Саркисянц Р.Р. Досудебное соглашение о сотрудничестве - зарубежный опыт // http://www.samoupravlenie.ru/46-12.php.

3. Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/ docs/K1400000231/info

4. Васяев А.А. Сделка с правосудием или сделка с обвинением? // Юрист. Материалы научно практической конф. – Москва, 2013. –С.-64-69.

5. Головизнин М.В. Особый порядок принятия судебного решения при заключении досудебного соглашения о сотрудничестве: автореф. ... канд. юрид. наук. - М., 2012. – 24 с.

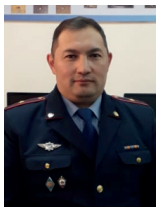
6. Топчиева Т.В. Досудебное соглашение о сотрудничестве в российском уголовном процессе: автореф. ... канд. юрид. наук. - СПб, 2013. – 22 с.

7. Костенко Н.С. Досудебное соглашение о сотрудничестве в уголовном процессе: правовые и организационные вопросы заключения и реализации: автореф. ... канд. юрид. наук. - Челябинск, 2013. – 29 с.

УДК 343.13

ГАЛЫМ ФАИЗ ГАЛЫМОВИЧ,
доцент кафедры, кандидат юридических наук,
Казахско-Русский международный университет,
г. Актобе,
E-mail: galym-faiz@mail.ru

МИНАЙДАРОВ САГИНТАЙ МУХИТОВИЧ,
старший преподаватель, майор полиции,
кафедра Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Актюбинский юридический институт МВД РК им. М. Букенбаева,
г. Актобе,
E-mail: minaydarov79@mail.ru

О РОЛИ ЛИЦ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ДОСУДЕБНОЕ РАССЛЕДОВАНИЕ В ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Түйіндеме: Ғылыми мақалада сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамдардың қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауға себептер мен жағдайларды анықтаудағы және құқық бұзушылықтың алдын алудағы рөлі зерттелген. Қылмыстың жай-күйіне жағымды әсер етуі мүмкін, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылық жасау үшін алғышарттарды жоюға болатын іс-шаралардың тиімді кешенін жасауға ерекше назар аударылады. Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу заңнамасына қылмыстың алдын алу бөлігінде толықтырулар енгізу туралы ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: қылмыс, алдын алу, полиция, сотқа дейінгі тергеу, презентация.

Резюме: В научной статье рассмотрена роль лиц, осуществляющих досудебное расследование в установлении причин и условий, способствующих совершению уголовных правонарушений и в профилактике преступности. Особое внимание уделяется вопросам выработки эффективного комплекса мероприятий, способных оказать положительное влияние на состояние преступности, а также устранению предпосылок к совершению уголовных правонарушений. Даны предложения по внесению дополнений в уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан в части профилактики преступности.

Ключевые слова: преступность, профилактика, полиция, досудебное расследование, представление.

Summary: The scientific article examines the role of persons carrying out pre-trial investigation in establishing the causes and conditions conducive to the commission of criminal offenses and in crime prevention. Particular attention is paid to the development of an effective set of measures that can have a positive impact on the state of crime, as well as the elimination of preconditions for the commission of criminal offenses. Proposals are given on making additions to the criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan in terms of crime prevention.

Key words: crime, prevention, police, pre-trial investigation, presentation.

Преступность, как негативное социальное и уголовно-правовое явление, представляет угрозу и обществу, и государству. Преступность бросает вызов закону, общественному порядку и общепринятым нормам морали. Вместе с тем, несмотря на имеющиеся в стране прочные институты правосудия и законности, действенные правоохранительную и пенитенциарную системы, уголовные правонарушения продолжают оставаться злободневной проблемой казахстанского общества, причиняя существенный вред конституционным правам человека и гражданина, общественному порядку и общественной безопасности, экономике и социальному благополучию страны, а также национальной безопасности в целом.

Общеизвестно, что преступность, как и тяжелую болезнь легче предупредить, нежели пытаться с ней бороться. Кроме того, обществу и государству намного важнее и ценнее факт недопущения уголовных правонарушений, а потом уже, насколько успешно они раскрываются и расследуются. А, значит, профилактике уголовных правонарушений в органах внутренних дел отведено особое место.

В этой связи для начала определим, что органы внутренних дел Республики Казахстан являются правоохранительным органом, предназ-

наченным для защиты жизни, здоровья, прав и свобод человека и гражданина, интересов общества и государства от противоправных посягательств, охраны общественного порядка и обеспечения общественной безопасности. Следует подчеркнуть, что к задачам органов внутренних дел, в числе прочих, относится, как раз таки, профилактика правонарушений, при этом, в пределах возложенных задач органы внутренних дел осуществляют комплекс мер, направленный на выявление, изучение, устранение причин и условий, способствующих совершению правонарушений.[1] В свою очередь, профилактика правонарушений – это комплекс правовых, экономических, социальных и организационных мер, осуществляемых государственными органами, органами местного самоуправления, организациями и гражданами Республики Казахстан, направленных на сохранение и укрепление правопорядка путем выявления, изучения, устранения причин и условий, способствующих совершению правонарушений.[2]

В юридической литературе [Алауханов Е.О., 2008, с. 429] под предупреждением преступности понимается стройная многоуровневая система мер государственного и общественного характера, направленных на устранение причин и условий преступности либо их нейтрализацию (ослабление, ограничение) и тем самым способствующих сокращению преступности. Предупреждение уголовных правонарушений предполагает:

- осуществление глубоко продуманных и взаимно связанных мероприятий;

- взаимодействие государственных и общественных мер;

- проведение мер экономического, воспитательного и культурного характера в сочетании в необходимых случаях с мерами принуждения, играющими вспомогательную роль;

- ликвидацию причин и условий, способствующих совершению правонарушений или преступлений;

- своевременное реагирование общественности на те или иные проступки людей, их аморальное поведение с целью не допустить более глубоких конфликтов с обществом, ведущих к нарушениям закона и правопорядка.

Вместе с тем, к компетенции органов внутренних дел по предупреждению преступности относится:[3]

- участие в правовом воспитании граждан, изучение общественного мнения о состоянии правопорядка и мерах по повышению эффективности деятельности органов внутренних дел по профилактике правонарушений;

- осуществление мер по профилактике правонарушений;

- ведение профилактического учета и осуществление профилактического контроля;

- взаимодействие с гражданами и организациями, участвующими в охране общественного порядка и профилактике правонарушений;

- осуществление взаимодействия с субъектами охранной деятельности;

- информирование иных правоохранительных органов о ставших им известными фактах готовящихся или совершенных правонарушений, отнесенных к компетенции этих органов;

- осуществление уголовного преследования, пробационного контроля, производства по делам об административных правонарушениях;

- организация специальных учебных курсов по вопросам профилактики правонарушений для сотрудников органов внутренних дел;

- проведение профилактических и оперативно-розыскных мероприятий в целях предупреждения совершения правонарушений осужденными, содержащимися в учреждениях уголовно-исполнительной системы и состоящими на учете служб пробации, а также лицами, содержащимися в следственных изоляторах уголовно-исполнительной системы;

- осуществление воспитательного воздействия на осужденных в соответствии с Уголовно-исполнительным кодексом Республики Казахстан;

- осуществление иных полномочий, предусмотренных законодательством Республики Казахстан.

Как известно, анализ причин и условий, способствующих совершению отдельных правонарушений невозможен без изучения самой преступности в целом, что позволяет располагать полной, достоверной и своевременной информацией о состоянии преступности в стране и в отдельно взятом регионе, ее структуре и динамике, знать общие причины и условия совершения преступных деяний. Именно изучение преступности выступает обязательной составляющей профилактической деятельности полиции, куда входит обобщение и анализ статистических данных о зарегистрированных в ЕРДР уголовных правонарушениях, сведений о лицах, их совершивших, об обстоятельствах и месте совершения уголовных правонарушений, и т.д. При этом, ос-

[1] Закон Республики Казахстан от 23 апреля 2014 года № 199-V «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.11.2020 г.) Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31538985 (дата обращения 10.10.2020 г.).

[2] Закон Республики Казахстан от 29 апреля 2010 года № 271-IV «О профилактике правонарушений» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30657323 (дата обращения 10.10.2020 г.).

[3] Закон Республики Казахстан от 29 апреля 2010 года № 271-IV «О профилактике правонарушений» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.) Режим доступа: URL: Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30657323 (дата обращения 30.11.2020 г.).

новная нагрузка, в части анализа причин и условий, способствующих совершению правонарушений, ложится на следственно-оперативные подразделения органов внутренних дел и местную полицейскую службу.

Одна из наиболее важных ролей в профилактике преступности отведена лицам, осуществляющим досудебное расследование, т.е. следователю, дознавателю, а также другим лицам, пользующимся их полномочиями,[1] которые в рамках досудебного производства устанавливают причины и условия, способствовавшие совершению конкретного уголовного правонарушения.

Так, в соответствии со статьей 113 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан по уголовному делу подлежат выявлению обстоятельства, способствовавшие совершению уголовного правонарушения, а в статье 200 УПК РК закреплено право вносить в соответствующие государственные органы, организации или лицам, исполняющим в них управленческие функции, представление о принятии мер по устранению указанных выше обстоятельств или других нарушений закона, подлежащее рассмотрению с обязательным уведомлением о принятых мерах в месячный срок.

В свою очередь начальник органа дознания, в соответствии со статьей 62 УПК РК, обеспечивает принятие мер по устранению обстоятельств, способствовавших совершению уголовных правонарушений.

Правовую основу осуществления подобной профилактической деятельности составляют и другие нормативные правовые акты Республики Казахстан, например, согласно статьи 26 Закона Республики Казахстан от 29 апреля 2010 года № 271-IV «О профилактике правонарушений» в случае выявления причин и условий, способствующих совершению правонарушений, государственные органы направляют представление об их устранении руководителю или должностному лицу соответствующей организации, при этом руководитель или должностное лицо соответствующей организации в месячный срок со дня получения представления обязаны предоставить в письменном виде информацию о результатах рассмотрения представления и принятых мерах в государственный орган.[2]

Кроме того, в соответствии со статьей 479 КРКоАП[3] предусмотрена административная ответственность за несообщение о принятых мерах, а также непринятие мер по устранению причин и условий, способствовавших совершению правонарушения. Так, несообщение руководителем организации и другими должностными лицами о принятых мерах, а равно непринятие мер по устранению причин и условий, способствующих совершению преступлений или административных правонарушений, по представлениям органов (должностных лиц), рассматривавших дело, влечет штраф в размере десяти месячных расчетных показателей. При этом, на основании статьи 684 КРКоАП решение по статье 479 КРКоАП принимают судьи специализированных районных и приравненных к ним административных судов. В административный материал по указанной выше статье входят следующие документы [Кызылов М.А., Татарян Е.Е., Татарян В.Г., 2017, с. 66-69]:

1) опись документов;

2) протокол об административном правонарушении статьи 479 КРКоАП;

3) рапорт сотрудника ОВД, возбудившего производство по делу об административном правонарушении, зарегистрированный в дежурной части ОВД;

4) копия представления о принятии мер по устранению причин и условий, способствующих совершению административных правонарушений в порядке статьи 200 УПК РК;

5) постановление о языке производства по делу об административном правонарушении;

6) объяснение правонарушителя с выяснением обстоятельств и причин неисполнения предписания;

7) уведомление (извещение) о времени и месте рассмотрения дела или совершения отдельных процессуальных действий;

8) иные документы, доказывающие вину правонарушителя.

Говоря о профилактике преступности нельзя не согласится, что роль и возможности следователей, дознавателей в профилактической деятельности, осуществляемой в рамках досудебного расследования по уголовному делу неоценимы. Именно они тщательно и кропотливо устанавливают событие и состав уголовного правонарушения, по крупицам добывают сведения о совершенном преступном деянии, изобличают виновных, принимают все исчерпывающие меры по возмещению причинённого ущерба, а значит, никто лучше следователя и дознавателя не сможет установить в рамках досудебного производства по конкретному уголовному делу достоверные причины и условия, способствовавшие совершению конкретного уголовного правонарушения. Тем более, что такая задача уголовного процесса, как защита лиц, общества и государства от уголовных правонарушений, так

[1] Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.11.2020 г.) Гл. 8. Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575852 (дата обращения 30.11.2020 г.).

[2] Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30657323 (дата обращения 30.11.2020 г.).

[3] Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.11.2020 г.) Режим доступа: URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31577399#pos=5;-106 (дата обращения 30.11.2020 г.).

скажем, обязывают не медлить в установлении, а также устранении причин и условий, способствовавших совершению уголовного правонарушения, чтобы исключить возможность совершения аналогичных правонарушений в будущем. При этом процессуальной формой профилактической деятельности следователя и дознавателя, как мы говорили выше, является представление, предусмотренное статьей 200 УПК РК.

В то же время, на различных юридических форумах в казахстанском сегменте сети Интернет все чаще можно встретить множество обсуждений, критикующих качество и эффективность составленных «ради галочки» представлений об устранении причин и условий, способствовавших совершению уголовного правонарушения,[1] где следователи и дознаватели шаблонно составляли перечень мер, необходимых для устранения указанных причин и условий, не вникая суть проблемы.

В этой связи имеются основания полагать, что в некоторых ситуациях сами следователи и дознаватели порой сомневаются в успешности и эффективности своей профилактической деятельности, либо в силу своей загруженности не желают придавать должного значения этому, что уже должно вызывать тревогу и беспокойство.

Считаем, что подобная ситуация сложилась ввиду несовершенства существующего механизма правового регулирования деятельности органов досудебного расследования по устранению причин и условий, способствовавших совершению уголовных правонарушений. Также, полагаем, что нормы действующего уголовно-процессуального законодательства, в части обеспечения профилактики преступности, нуждаются в дальнейшем совершенствовании.

К примеру, в уголовно-процессуальном кодексе отсутствует разъяснение такого понятия, как представление по устранению обстоятельств, способствовавших совершению уголовного правонарушения и других нарушений закона, не регламентирован механизм и порядок реализации права внесения подобного представления, кроме того не закреплены характер обязательности внесения представлений и меры ответственности за неисполнение представления, что негативно отражается на эффективности профилактической деятельности органов внутренних дел.

Следует отметить, что эффективность профилактики преступности в деятельности органа досудебного расследования зависит не только от профессионального мастерства в быстром и полном раскрытии, расследовании уголовных правонарушений, изобличении и привлечении к уголовной ответственности лиц, их совершивших, но и от профессионального мастерства в качественном и своевременном установлении всех обстоятельств, способствовавших совершению конкретного уголовного правонарушения, принятия незамедлительных мер по их устранению, а также обеспечению строгого контроля за исполнением каждого представления, вынесенного в порядке статьи 200 УПК РК.

Подводя итоги сказанному, предлагается внести изменения в некоторые нормы уголовно-процессуального законодательства, изложив статью 200 УПК РК «Представление по устранению обстоятельств, способствовавших совершению уголовного правонарушения и других нарушений закона» в следующей редакции:

«1.При производстве по уголовному делу лицо, осуществляющее досудебное расследование устанавливает причины, условия и другие обстоятельства, способствовавшие совершению уголовного правонарушения, и вносит в соответствующие государственные органы, организации, предприятия или лицам, исполняющим в них управленческие функции, представление о принятии мер по устранению этих обстоятельств или других нарушений закона. Копия представления в течение двадцати четырех часов направляется органу дознания для обеспечения профилактических мероприятий.

2.Представления подлежат рассмотрению с обязательным уведомлением о принятых мерах в месячный срок. В случае несообщения руководителем государственного органа, организации, предприятия или лицами, исполняющими в них управленческие функции, о принятых мерах, а равно непринятие мер по устранению причин и условий, способствующих совершению уголовного правонарушения, лицо, осуществляющее досудебное расследование обязано в течение десяти суток направить в уполномоченные органы (должностным лицам) материалы для решения вопроса о привлечении к административной или дисциплинарной ответственности».

С учетом данных изменений, соответственно возникает необходимость внесения некоторых поправок и в статью 479 Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях, изложив ее в следующей редакции:

«Несообщение руководителем государственного органа, организации, предприятия или лицами, исполняющими в них управленческие функции либо другими лицами о принятых мерах, а равно непринятие мер по устранению причин и условий, способствующих совершению уголовных или административных правонарушений, по представлениям органов (должностных лиц), рассматривавших дело, - влечет штраф в размере десяти месячных расчетных показателей».

Таким образом, уверены, что роль лиц, осуществляющих досудебное расследование неоценима в профилактической деятельности орга-

[1] Режим доступа: URL: https://forum.zakon.kz/topic/170121-представление-овд-о-принятии-мер-по-устранению-причин-и-условий-способствующих-совершению-нарушений/ (дата обращения 30.11.2020 г.).

нов внутренних дел, и в этой связи, предлагаемые авторами меры, позволят оказать положительное влияние на состояние преступности и устранение предпосылок к совершению уголовных правонарушений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов Е.О. Криминология. Учебник. – Алматы, 2008. - 429 с.
2. Кызылов М.А., Татарян Е.Е., Татарян В.Г. Представление об устранении причин и условий, способствующих совершению административных правонарушений и преступлений ОВД Казахстана. // Вестник Московского университета МВД России, 2017. - № 5. – с. 66-69.

ӘОЖ 343.121.5(572)

ДҮЙСЕНБАЕВА ГҮЛЗИПА ЖҰМАБАЙҚЫЗЫ,
PhD докторант,
Каспий қоғамдық университеті,
E-mail: sweet_303@mail.ru

ЖОЛЖАНОВА АЛМАТАЙ НУРТАЕВНА,
заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Алматы университеті,
E-mail: gan-1961@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ПАРАҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫН САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы бойынша парақорлық қылмыстарын саралау мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер. сыбайлас жемқорлық, парақорлық, пара алу, пара беру, парақорлыққа делдал болу.

Резюме. В статье рассмотрены вопросы квалификации преступлений во взяточничестве по уголовному законодательству Республики Казахстан.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, получение взятки, дача взятки, посредничество во взяточничестве.

Summary. The article deals with the issues of qualification of crimes of bribery under the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: corruption, bribery, receiving a bribe, giving a bribe, mediation in bribery, money, civil servant.

Кіріспе

Біріккен Ұлттар Ұйымының 2003 жылғы 31 қазанда қабылданған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясында (Нью-Иорк) сыбайлас жемқорлықтың алдын алу және оған қарсы күрес саласындағы қызметті сипаттайтын халықаралық тәсілдер (стандарттар) көрсетілген. Онда қамтылған нормалардың қабылдауына сыбайлас жемқорлық тудыратын проблемалар мен қауіптер, сыбайлас жемқорлықтың барлық қоғамдық және құқықтық институттар мен қатынастардың жұмыс істеуіне теріс ықпалы себеп болды. Олар мемлекеттің, оның саяси, экономикалық және әлеуметтік жүйелерінің тұрақты дамуын, ұлттық қауіпсіздік мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған [Біріккен Ұлттар Ұйымының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы конвенциясын ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 мамырдағы N 31 Заңы] http://adilet.zan.kz. (04.05.2008 жағдайымен).

Сот жүйесінде және барлық құқық қорғау органдарында парақорлықты жоюды тапсырды.

"Қазақстанның құқықтық жүйесін дамыту басым мәселе болып табылады. Соттар бүгінде атқарушы биліктен тәуелсіз-бұл сөзсіз. Бірақ судьялардың кәсібилігі мен жауапкершілігінің төмендігінен сот ісін жүргізу сапасы жақсылықты тілейді. Сот жүйесінде, барлық құқық қорғау органдарында парақорлықты жою. Бұл жерде де осындай тәсіл бар: егер ведомствода жемқорлар болса, онда басшы толық жауаптылықты қабылдайды" [Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Сот жүйесі мен барлық құқық қорғау органдарындағы парақорлықты жою кеңесі».НұрСұлтан. 17 сәуір 2020 жыл. ҚазАқпарат. Elbasy.kz].

Негізгі бөлім

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарына қандай қылмыстардың жататынын анықтаған кезде соттар ҚК-нің 3-бабының 29) тармағын басшылыққа алулары қажет. Яғни, 2014 жылы 03-шілдеде қабылданып, 2015 жылдың 01-қаңтарынан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының 3 бабының 29 тармақшасына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстар – қылмыстық кодекстің 189 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 190 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 218 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 234 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 249 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 361, 362 (төртінші бөлігінің 3) тармағында), 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 450, 451 (екінші бөлігінің 2) тармағында) және 452-баптарында көзделген іс-әрекеттер болып табылады, жалпы он жеті қылмыстық құқық бұзушылық құрамнан тұрады.

Осы көрсетілген сыбайлас жемқорлық қылмыстарының ішінде парақорлық қылмыстары болып Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің 366, 367,368 баптары табылады. Па-

рақорлық ең қауіпті сыбайлас жемқорлық қылмыс болып саналады. Өйткені, ондаған жылдар бойы пара алу және беру үшін жауапкершілік туралы қылмыстық Ережелерді қолдану ғылым мен тәжірибеде дау тудыруда [Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // http://adilet.zan.kz. (06.10.2020 жағдайымен)].

Пара алу дегеніміз - Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алуы.

Пара беру дегеніміз - Мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамға не оған теңестірілген адамға немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамға не лауазымды адамға, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамына жеке өзіне немесе делдал арқылы пара беру .

Парақорлыққа делдал болу - пара алушыға және пара берушіге олардың арасындағы пара алу және беру туралы келісімге қол жеткізуге немесе оны іске асыруға ықпал ету.

Парақорлық туралы істерді қарағанкезде, адамның параны алып сол үшін пара берушінің мүддесіне орындауға немесе орындамауға жататын әрекеттердің шеңберін анықтау қажет. Осы ретте парақорлық үшін жауаптылық адамның параны әрекеттер немесе әрекетсіздік жасалғанға дейін немесе жасалғаннан кейін алған уақытына қарамастан, сондай-ақ параның алдын ала белгіленген-белгіленбегеніне, пара берушінің мүддесі үшін қандай да бір әрекеттердің орындалған-орындалмағанына қарамастан туындайтынын назарда ұстаған дұрыс.

Мемлекет басшысы Қасмы-Жомарт Тоқаев Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес агенттігінің 2020 жылдың тоғыз айындағы жұмысының негізгі көрсеткіштері туралы есепті тыңдау барысында, Қазақстанда мемлекеттік қызметшілерге туыстарын жұмысқа қабылдауға тыйым салынады. Халықаралық стандарттар негізінде Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын кешенді және дәйекті жаңғыртуды жалғастырудың маңыздылығын атап өтті. Дүниежүзілік банктің соңғы деректеріне сәйкес, Қазақстан екі жылдан бері сыбайлас жемқорлықты бақылау саласында 19,7%-ға ілгерілеуді көрсетіп келеді. Соңғы мәліметтер бойынша, Қазақстанның процентильдік дәрежесі 36-дан 43,8%-ға дейін көтерілді деп атап өтті.

Сондай-ақ, Мемлекет басшысы жемқорлар үшін шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жою және мемлекеттік қызметшілер, депутаттар мен судьялар үшін шетелдік шоттарды иеленуге тыйым салу туралы тапсырмаларды сапалы іске асыру қажеттігіне назар аударды.Құндылықтарды, көрсетілетін қызметтерді, мүлікке құқықтарды немесе жеңілдіктерді алу шарты арнайы келісілмеген, сонымен қатар қылмысқа қатысушылар пара берушінің мүддесін қанағаттандыру үшін пара беріліп отырғанын түсінген жағдайларда кінәлі адамдардың әрекеттері параны беру немесе алу деп танылуға тиіс деп атап өтті [Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен «сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңесі». Нұр-Сұлтан. – 2020 жыл. www.akorda.kz].

Мемлекеттік органдардағы сыбайлас жемқорлыққа келетін болсақ, оны мемлекеттік қызметшілер мен мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген басқа адамдар өздерінің қызметтік жағдайларын, мәртебесі мен лауазымының беделін қызмет мүдделеріне және қолданыстағы құқық пен мораль нормаларына қайшы пайдаланған кезде биліктің ыдырауынан тұратын әлеуметтік құбылыс ретінде анықтауға болады.жеке байыту немесе топтық мүдделер үшін деп есептейді [Е.О. Алауханов, 2008 ж, 105 б.].

Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығына сәйкес, стратегия міндеттері болып: мемлекеттік қызмет саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл; қоғамдық бақылау институтын енгізу; квазимемлекеттік және жекеше сектордағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл; соттар мен құқық қорғау органдарында сыбайлас жемқорлықтың алдын алу; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің деңгейін қалыптастыру; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша халықаралық ынтымақтастықты дамыту.

Стратегияның мақсаты мен міндеттері "Қазақстан-2050" Стратегиясының__мақсаттарына қол жеткізуге бағытталған, "Нұр Отан" партиясының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі бағдарламасының ережелерін, сондай-ақ басқа да қоғамдық бірлестіктердің ұсыныстары мен пікірлерін ескереді [Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас

жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы № 986 Жарлығы. http://adilet.zan.kz (26.12.2014 жағдайымен).].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты қоғамда сыбайлас жемқорлықты жою болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мақсатына қол жеткізу мынадай: қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбестік ахуалын қалыптастыру; сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін жағдайлар мен себептерді анықтау және олардың салдарларын жою; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің өзара іс-қимылын нығайту; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі халықаралық ынтымақтастықты дамыту; сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру міндеттерін шешу арқылы іске асырылады [Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz (06.10.2020 жағдайымен)].

Пара-лауазымды тұлға қабылдайтын материалдық құндылықтар (заттар немесе ақша) немесе қандай да бір мүліктік пайда немесе бұл адам пара берушінің мүддесі үшін әрекет (немесе әрекетсіздік) немесе ол өзінің қызметтік жағдайына байланысты жасалуы керек еді.

Қызметі бойынша жалпы қамқоршылық, атап айтқанда, бағынышты адамды белгіленген тәртіпті бұзып неғұрлым жоғары лауазымға тағайындаудан, оны көтермелеу төлемдерін төлеуге не марапаттауға және т.б. ұсынылатын адамдардың тізіміне енгізуден байқалуы мүмкін.

Пара беруші жасаған бұзушылықтар және т.б. анықталған жағдайда бақылаушы органның лауазымды адамының өзінің құзыретіне кіретін жауаптылық шараларын қолданбауға келісуі қызметінде бетімен жіберуге жатады.

Ақша, бағалы қағаздар, материалдық құндылықтар, мүлікке құқық, сондай-ақ мүліктік сипаттағы қызметтерді заңсыз көрсету, соның ішінде мүліктік міндеттемелерден босату пара нысанасы болуы мүмкін.

Адамның сол үшін пара алып жасаған заңсыз әрекеттері (әрекетсіздігі) (ҚК-нің 366-бабының екінші бөлігі) деп қызметтік өкілеттіктерін пайдаланып, алайда оларды орындау үшін заңмен көзделген негіздер мен жағдайлар болмаған жағдайда (қылмыстық іс бойынша дәлелдемелерді бұрмалау, құжаттарға шындыққа сай келмейтін мәліметтер енгізу және т.б.) жасаған әрекеттерін (әрекетсіздігін) түсінген жөн. Қылмыстық жауаптылыққа тартылып отырған адамның әрекетін ҚК-нің 366-бабының үшінші бөлігі, 367-бабының үшінші бөлігі және 368-бабының екінші бөлігі бойынша пара алған, берген, парақорлыққа делдал болған деп саралау үшін осы баптардың тармақтарында көзделген қылмысты саралаушы бір немесе бірнеше белгілерді анықтап, егер осы мән-жайлар олардың ниетімен қамтылса, оларды қылмыстың барлық сыбайлас қатысушыларына айып ретінде тағу қажет.

Сонымен қатар, қылмысқа сыбайлас қатысушылардың әрекеттерін саралаған кезде қылмысқа сыбайлас қатысушылардың біреуіне ғана қатысты және басқа сыбайлас қатысушылардың жеке басын сипаттамайтын мән-жайлар ескерілмеуге тиіс.

Қорқытып алу адамның пара берушінің немесе олардың атынан ол өкілдік етіп отырған тұлғалардың заңды мүдделеріне залал келтіруі мүмкін әрекеттерді жасаймын деп қорқытып пара талап етуін не құқықпен қорғалатын мүдделер үшін зиянды салдарын болдырмау мақсатында оны пара беруге мәжбүр болатындай жағдайға қасақана қоюды білдіреді.

Егер параны берген адамда осы қатердің төнуінен іс жүзінде сақтануға негіз болса, параны алған адамның аталған қатерді жүзеге асыру мүмкіндігінің болған-болмағанына қарамастан, кінәлі адамның әрекеттері ҚК-нің 366-бабы үшінші бөлігінің 1) тармағы бойынша (қорқытып алу жолымен пара алу) сараланауға тиіс. Қылмыс субъектісінің келісімімен немесе нұсқауы бойынша қорқытып алуды пара алушы болып табылмайтын басқа адам жүзеге асырған жағдайда да пара алуды осы жолмен саралаған жөн.

Егер параны алуға осы қылмысты бірлесіп жасау туралы алдын ала сөз байласқан екі немесе одан да көп адам қатысса, пара адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен алынған деп есептеген жөн. Осы ретте, пара алушылардың ең болмағанда біреуі параны немесе оның бір бөлігін алған сәттен бастап және пара беруші параны алуға бірнеше адамның қатысып отырғанын білген-білмегеніне, сондай-ақ пара алушыда (пара алушыларда) берілген пара нысанасын пайдаланудың немесе оған иелік етудің шынайы мүмкіндігі болған-болмағанына қарамастан қылмыс аяқталды деп есептеледі.

Адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен пара алған кезде параның көлемі барлық сыбайлас қатысушылар алған құндылықтар мен көрсетілетін қызметтердің жалпы құнымен айқындалады, ал заңсыз сатып алынған затты мемлекеттің кірісіне өндірген кезде әрбір пара алушы алған ақшалай соманы немесе мүліктік пайданың мөлшерін негізге алған жөн.

Егер айдап салушылар екі және одан да көп адамды пара алуға не беруге айдап салса, олардың әрекеттерін ҚК-нің 366-бабы үшінші бөлігінің 2) тармағы және 367-бабы үшінші бөлігінің

1) тармағы бойынша адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен қылмыс жасауға айдап салу деп саралау қажет, өйткені осы қылмыстардың объективтік жағы адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен пара беруі не алуы үшін жауаптылықты көздейді [Кейбір сыбайлас жемқорлық қылмыстарды қарау практикасы туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы №8 нормативтік қаулысы. http://adilet.zan.kz (27.11.2015 жағдайымен).].

Басқа адаммен алдын ала уағдаласпай пара алған, содан кейін пара берушінің мүддесі үшін соңғыға алған параның бір бөлігін берген адам пара алғаны және бергені үшін қылмыстар жиынтығы бойынша жауаптылыққа тартылады.

Пара алу субъектісі болып табылмайтын адаммен сөз байласып адамның пара алуға байланысты жасаған әрекеттері адамдар тобымен алдын ала сөз байласуымен пара алуы ретінде бағаланбайды. Параны бірнеше рет алу, беру немесе парақорлыққа делдал болу, егер осы ретте қылмыстық жауаптылыққа тарту мерзімі өтпесе, сол бір қылмыстың кемінде екі рет және одан да көп жасалғанын білдіреді.

Бірнеше адамнан пара алуды, егер әр пара берушінің мүддесі үшін жеке әрекет жасалса, бірнеше рет пара алу деп саралаған жөн. Пара беруші үшін қалаған нәтиженің туындауын қамтамасыз ететін әрекеттер (әрекетсіздік) үшін пара бірнеше рет бөліп беру не алу, тап солай өзара алдын ала сөз байласу бойынша қылмыс жасаған пара алу субъектілерінің бір тобына пара беру не аталған мән-жайларда делдалдық ету бірнеше рет жасалған қылмыс ретінде қарастырылмайды. Мұндай әрекеттерді жалғаспалы қылмыс деп есептеген жөн.

Қылмыстық заңдағы бағалылық белгілерінің сипаттары (материалдық көзқарастағы анықтамадан): заңда немесе өзге де нормативтік-құқықтық актіде нақтыланбағандығы; құқық қолданушының (соттың уәкілеттігімен анықталатын) құқықтық сана-сезімімен анықталатындығы; бағалылық белгілерінің сипатының, оның тұтастығында емес, қасиетінде немесе қатынастылығында болуы; заңда немесе өзге де нормативтік-құқықтық актіде нақтыланбағандығы [М.О. Нукенов, С.З. Абдрахманов, 1999 ж, 87 б.].

Пара алу субъектісіне бірнеше пара берушіден пара беруге делдал болу немесе бірнеше пара алу субъектілерінің бір пара берушіден пара алуына делдал болуды, егер пара алушы пара берушілердің әрқайсысының мүддесі үшін жекелеген әрекетті орындаса (орындамаса) немесе пара алу субъектілерінің әрқайсысы пара берушінің мүддесі үшін белгілі бір әрекетті жасаса және делдал аталған мән-жайларды ұғынса, бірнеше рет парақорлыққа жасалған делдал ретінде қарастырылады.

Параның мөлшерін анықтаған кезде пара нысанасы қолданыстағы бағалар немесе тарифтер ескеріле отырып, қажет болған жағдайларда — сарапшының қорытындысының негізінде ақшалай тұрғыда бағалануға тиіс. Айтарлықтай, ірі және аса ірі мөлшердегі параны анықтаған кезде ҚК-нің 3-бабының 2), 3) және 38) тармақтарында берілген түсіндірмелерді басшылыққа алған жөн. Егер айтарлықтай, ірі немесе аса ірі мөлшердегі пара бөлек-бөлек алынған болса, бірақ осы әрекеттер бір жалғасқан қылмыстың көріністерін білдірсе, жасалған әрекет айтарлықтай, ірі және аса ірі мөлшерде пара алу ретінде сараланауға тиіс. Адамның орындалуы үшін пара берілген әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасаған-жасамағанына қарамастан және қылмыстық қудалау органдарына дайындалып жатқан қылмыс туралы белгілі болғанына қарамастан, параны алу пара нысанасы қабылданған сәттен бастап аяқталды деп есептеледі. Осы ретте параның толық келісілген мөлшерде немесе оның бір бөлігі алынғаны маңызды емес.

Егер пара алушының еркіне байланысты емес мән-жайларға сәйкес пара алынбаса, ол жасаған әрекетті келісілген параны алуға оқталу деп саралаған жөн. Пара алушы ұсынылған параны алудан өз еркімен бас тартқан кезде ол жауаптылыққа тартылуға жатпайды, ал пара берушінің әрекеттерін пара беруге оқталу деп, ал делдалдың әрекетін — делдалдыққа оқталу деп саралаған жөн.

Адамға пара түрінде берілген ақша жалған немесе ішінара ұқсастырылған ақша белгілері болып шықса, пара алушының әрекеттерін келісілген пара сомасын алуға оқталу деп саралаған жөн. Егер пара нысанасы мүліктік сипаттағы қызметтерді заңсыз көрсету болып табылса, мүліктік пайданы иеленуге тікелей бағытталған әрекеттер орындала бастаған сәттен (қарыз қолхаты жойылған немесе қайтарылған, мүлік немесе оған құқықтар пара алушының міндеттемелерін орындау есебіне жатқызылып басқа адамға берілген сәттен және т.б.) бастап қылмыс аяқталды деп есептеледі. Өздеріне лауазымы бойынша бағынысты адамдарға ҚК-нің 3-бабының 16), 19), 26), 27) және 28) тармақтарында көрсетілген адамға, шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамына пара беру жолымен қалаған әрекетке немесе әрекетсіздікке қол жеткізуді ұсынған мемлекеттік органдардың, кәсіпорындардың, мекемелер мен ұйымдардың басшылары пара беруге айдап салушылар ретінде, ал егер пара беруді ұсынудың мақсаты тап өздері үшін артықшылық пен пайда алуды көздесе, онда олар пара берушілер ретінде жауаптылыққа тартылады.

Басқа адамның мүддесіне әрекетті пара үшін орындауға пара алушымен келіскен және пара алушыға параны берген қызметкер пара беруге сыбайлас қатысушы ретінде жауаптылыққа тартылуға тиіс. Егер аталған адам тапсырманың сипатын біле тұрып параны тек апарып берсе,

оның әрекеттері пара беруге делдал болу ретінде сараланауға жатады.

Билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланумен байланысты істерді қарағанкезде осындай деп: осы ведомствоның тек жоғары лауазамдағы адамы ғана жасауға құқығы бар әрекеттер; басқа ведомствоның лауазымды адамының құзырына кіретін әрекеттер; алқалы органның құзырына кіретін әрекеттер; осы лауазымды адамның құзырына кіретін, бірақ заңда немесе нормативтік актіде көрсетілген шарттар болған кезде ғана жол берілетін әрекеттер; бірде бір лауазымды адам немесе орган жасауға құқығы жоқ әрекеттер сияқты осы құқықтар мен өкілеттіктерден шамадан тыс асып кететін әрекеттер түсінілетінін есте сақтау керек [А.Н. Ағыбаев, 1998 ж, 126 б.].

Пара алушыға және пара берушіге пара алу және беру туралы олардың арасындағы келісімге қол жеткізуге немесе оны іске асыруға ықпал еткен адамның делдал болып табылатынын ескеріп, парақорлыққа делдалдық етуді параны беруден және алудан ара-жігін ажырата білу қажет. Осы ретте мұндай адамды парақорлыққа делдалдық болғаны үшін кінәлі деп танығанкезде оның пара берушіден не пара алушыдан сыйақы алған-алмағаны маңызды емес. Пара беруші мен пара алушының арасындағы параны беру мен алу туралы келісімге жетуге ықпалын тигізген сәттен бастап немесе осындай келісім іске асырылған сәттен бастап, яғни пара алушы келісілген пара сомасының кемінде бір бөлігін қабылдаған сәттен бастап делдалдың әрекеттерін аяқталған қылмыс деп есептеген жөн. Пара беруді немесе алуды ұйымдастырған, осыған айдап салған не пара беруге немесе пара алуға өзгеше түрде көмектескен және сонымен қатар делдалдық функцияны орындаған адам пара алуға немесе пара беруге сыбайлас қатысушы ретінде жауаптылыққа тартылады. Осы ретте сыбайлас қатысушының әрекеттерін саралау туралы мәселе оның кімнің мүддесі үшін, кімнің жағында және кімнің — пара берушінің немесе пара алушының бастамасы бойынша әрекет жасағаны негізге алынып, оның ниетінің бағыты ескеріліп шешілуге тиіс. Мұндай жағдайларда парақорлыққа делдал болғаны үшін жауаптылықты көздейтін бап бойынша қосымша саралау қажет етілмейді. Пара берушінің тапсырмасын орындаған және оның мүддесі үшін әрекет жасаған адамның әрекеттері, делдалды қоспағанда, ҚК-нің 28-бабының бесінші бөлігі және 367-бабының тиісті бөлігі бойынша сараланауға жатады. Пара алушының мүддесі үшін жасалған осындай әрекеттерді ҚК-нің 28-бабының бесінші бөлігі және 366-бабының тиісті бөлігі бойынша саралаған жөн. Адамның, оның ішінде парақорлық субъектісінің де, өзінің қызмет бабын пайдаланып жасаған парақорлыққа делдал болуы осы адамдарға қызметі бойынша берілген құқықтар мен өкілеттіктердің пайдаланылуын білдіреді. Егер адам пара берушіден ақша немесе басқа құнды заттарды адамға пара ретінде беру үшін алып, бірақ апарып беру оның ойында болмай өзі пайдаланса, оның жасаған әрекеті алаяқтық ретінде сараланауға тиіс. Егер бұл адам құндылықтарды иемдену мақсатында пара берушіні пара беруге итермелесе, онда оның әрекеті алаяқтықпен бірге пара беруге айдап салушылық болып, ал мұндай жағдайларда пара берушінің әрекеті пара беруге оқталғандық болып қосымша сараланауға тиіс. Осы ретте пара берілетін нақты адамның көрсетілген- көрсетілмегені маңызды емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Есберген Алауханов. Криминология. Учебник. – Алматы. 2008. – 429 с.

2 Нукенов М.О., Абдрахманов С.З. Коррупционные преступления: понятие и характеристика. Проблемы борьбы с организованной преступностью и коррупцией: Курс лекций / Под ред. А.М. Кустова, Б.М. Нургалиева. – Караганда: КарЮИ МВД Республики Казахстан, 1999. – 216 с.

3 Агыбаев А.Н. Ответственность за злоупотребления должностными полномочиями по уголовному кодексу Республики Казахстан // Проблемы реализации судебно-правовой реформы в постсоветских государствах: опыт и суждения: Мат-лы Междунар.науч.-практ.конф. – Астана: Алем, 1998. – С. 125-127.

ӘОЖ 343.121.5(573)

ДҮЙСЕНБАЕВА ГҮЛЗИПА ЖҰМАБАЙҚЫЗЫ,
PhD докторант,
Каспий қоғамдық университеті,
E-mail: sweet_303@mail.ru

МОЛДАБЕКОВА ЗУБАЙДА САНАЙҚЫЗЫ,
заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Алматы университеті,
E-mail: moldabekova_80@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ерекшеліктерін зерттеуге арналған.

Кілт сөздер. сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, әскери қызметші, қылмыстық құқық бұзушылықтар, бас бостандығынан айыру.

Резюме. Статья посвящена исследованию особенностей борьбы с коррупцией в Республике Казахстан.

Ключевые слова: коррупция, предупреждение коррупции, военнослужащий, уголовные правонарушения, лишение свободы.

Summary. The article is devoted to the study of the features of the fight against corruption in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: corruption, prevention of corruption, military personnel, criminal offenses, confiscation of property.

Кіріспе

Болашақ - жастардың қолында» атты кеңесте «Біздің еліміз ғана емес, басқа мемлекеттер де сыбайлас жемқорлықты соңына дейін жеңген жоқ. Барлық елдерде мұндай жағдайлар бар. Сыбайлас жемқорлықпен күресіп жатырмыз. Оған барлығы куә болуда. Тек осы жылы 1129 мемлекеттік қызметкер жауапкершілікке тартылды», - деді ол.

«Сіздер жақсы білесіздер, бұрыңғы премьер-министр, кейінгі қорғаныс министрі қылмыстық жауапкершілікке тартылды. «Астана ЭКСПО-2017» ұлттық компаниясының президенті де жауапқа тартылды. Ол «ЭКСПО-2017» көрмесінің құрылысына 800 млрд теңге бөлуді жоспарлаған. Есімов келіп, бұл қаржыны екі есеге дейін қысқартты. 400 млрд теңгеге көрменің құрылысын бітірдік. Сондай-ақ Павлодар, Атырау, Қарағанды облыстарының әкімдері, министрлердің орынбасалары, шенеуніктері, әрі жақында «СК Фармация» компаниясында жұмыс істеген азаматтар жауапкершілікке тартылды» [Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің төрағасы Алик Шпекбаевпен кездесті 2020. www. - elbasy.kz].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес еліміздің стратегиялық дамуының негізгі басымдықтарының бірі екенін айтты. Бұл бағытта бірқатар маңызды міндеттер атқарылған, атап айтқанда, Қазақстан халықаралық ГРЕКО ұйымына мүше болды, қарамағындағы қызметкердің сыбайлас жемқорлыққа қатысы анықталған жағдайда оның басшысының қызметінен босатылуы заңмен бекітілді, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін заңнамамен сараптау жұмыстары күшейтілді.

«Өткен жылмен салыстырғанда жемқорлық әрекеттері үшін жауапқа тартылған адамдардың саны 11 пайызға артқан, яғни, 820-дан 912-ге өскен. Transparency International ұйымының 2019 жылы өткізген сауалнамасының қорытындысы бойынша азаматтардың 28,7 пайызы мемлекеттік ауруханалар мен емханаларды сыбайлас жемқорлықтың ордасы деп атаған. Бұл басқа мемлекеттік мекемелермен салыстырғанда әлдеқайда жоғары, мысалы, полиция – 11,3%, жер қатынастары басқармасы – 7%, мемлекеттік балабақшалар – 6,9%. Өз денсаулығына алаңдап ауруханаға барған адамдардың қажетті медициналық көмек алу үшін кімге қанша ақша берем деп уайымдауына жол беруге болмайды».

Азаматтардың табысы азайып, экономиканы қолдауға бағытталған қаржыны жымқыру тәуекелі артқан пандемия кезінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту қажеттігін атап өтті. «Сыбайлас жемқорлықтың себебі мен шарттарын жоймай онымен күресу, бұл – жел диірменмен алысу. Халық әлдебір шенеуніктің немесе басшының жай жауапкершілікке тартылғанын көріп қана қоймай, ол жұмыс істеген мемлекеттік мекемеде енді мұндай жағдайдың қайталанбайтынын дәлелдейтін түбегейлі өзгерістердің орын

алғанына куә болуы керек. Әзірге мен мұндай кешенді және түбегейлі жұмысты көріп отырған жоқпын. Шенеуніктер шеңбер жасап, бірінен кейін бірі ауысып жатыр. Ал жүйелі проблемалар шешілмеген күйі тұр» [Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңесі». 2020. www. akorda.kz].

Негізгі бөлім

2014 жылы 03-шілдеде қабылданып, 2015 жылдың 01-қаңтарынан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасының 3 бабының 29 тармақшасына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстар – қылмыстық кодекстің 189 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 190 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 218 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 234 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 249 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 361, 362 (төртінші бөлігінің 3) тармағында), 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 450, 451 (екінші бөлігінің 2) тармағында) және 452-баптарында көзделген іс-әрекеттер болып табылады, жалпы он жеті қылмыстық құқық бұзушылық құрамнан тұрады [Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ // http://adilet.zan.kz. (11.01.2020 жағдайымен)].

Билік өкілінің функцияларын тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, әскери құралымдарда ұйымдастырушылық-әкімшілік, Әкімшілік-шаруашылық функцияларды орындайтын, лауазымды адам болып есептелетін, басқа адамдардан өзінің қызмет бабын немесе атқаратын лауазымын пайдалана отырып заңсыз материалдық сыйақы қасақана алатын адам лауазымды адам болып табылады [Е.О. Алауханов 2006 ж, 75 б.].

Пара берілетін лауазымды адам әрекеттерінің заңдылығының немесе заңсыздығының, егер ол бұл туралы білген болса, әрекеттерді саралау үшін де маңызы бар. Лауазымды адам тарапынан қорқытып пара алу және пара беру және пара туралы қылмыстық іс қозғайтын органға ерікті түрде хабарлау адамды пара бергені үшін жауаптылықтан босатудың негізі болып табылады. Пара алуды басқа қылмыс құрамдарынан ажырата білу қажет, өйткені бұл қылмыстың ауырлығы жеңілдеу қылмыс (ҚК 361, 369, 190- баптры) бойынша негізсіз сараланатынын сот практикасына жасалған талдау көрсетіп жүр. Жалпы алғанда республика соттары пара беру фактілері бойынша кінәлі адамдардың әрекеттерін дұрыс саралайды [А.Н. Ағыбаев, 1997 ж., 105 б.].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңына сәйкес, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілеріне: 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган; 2) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың өзге де субъектілері: мемлекеттік органдар, квазимемлекеттік сектор субъектілері, қоғамдық бірлестіктер, сондай-ақ өзге де жеке және заңды тұлғалар жатады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметтің қызметкерлері қызметтік міндеттерін атқару кезінде "Құқық қорғау қызметі туралы" Қазақстан Республикасының Заңында және Қазақстан Республикасының өзге де заңдарында белгіленген өкілеттіктерге ие болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган мынадай функцияларды: сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеуді, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен өз құзыреті шегінде нормативтік-құқықтық актілер қабылдауды; Заңға сәйкес, мемлекеттік органдар, ұйымдар және квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметінде сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауды; Қазақстан Республикасы Үкіметінің қарауына мемлекеттік органдар, ұйымдар және квазимемлекеттік сектор субъектілерінің қызметінде сыбайлас жемқорлықтың туындау себептері мен жағдайларын барынша азайту және жою жөнінде ұсынымдар енгізуді; жыл сайын Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы ұлттық баяндаманы Қазақстан Республикасының Президентіне ұсынуды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты қалыптастыруды және үйлестіруді, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды барынша азайту мәселелерінде мемлекеттік органдардың, ұйымдардың қызметін үйлестіруді; сыбайлас жемқорлық деңгейін бағалауды және мемлекеттік және жеке секторлардағы сыбайлас жемқорлық деңгейін айқындау үшін қажетті әлеуметтік зерттеулер жүргізуді; сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін сыртқы талдау нәтижелері бойынша шығарылған, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою жөніндегі ұсынымдарды мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің орындауын мониторингтеуді; сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы қылмыстық істер бойынша тәркіленген және қылмыстық жолмен алынған қаражатқа сатып алынған мүліктің өткізілуіне мониторингті жүзеге асырып, оны мемлекет кірісіне айналдыру туралы ақпаратты әдетте кейіннен жариялауды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың оң тәжірибесін зерделеуді және таратуды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру саласында білім беру бағдарламаларын жетілдіру жөнінде ұсыныстар тұжырымдауды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға бағытталған, сыбайлас жемқор-

лыққа қарсы білім беру мен тәрбиелеу, ақпараттық және түсіндіру қызметі, мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты орындау бойынша білім беру бағдарламаларын іске асыруда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілеріне жәрдемдесуді және әдістемелік көмек көрсетуді; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган қызметінің негізгі бағыттары бойынша басқа да мемлекеттік органдармен, жеке және заңды тұлғалармен өзара іс-қимыл жасауды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша халықаралық шарттардың жобаларын дайындауға қатысуды, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша шет мемлекеттердің тиісті органдарымен өзара іс-қимыл жасауды, өз өкілеттіктері шегінде халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысуды; Қазақстан Республикасының заңдарымен, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің актілерімен жүктелген өзге де функцияларды жүзеге асырады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган өзіне жүктелген функцияларды орындау кезінде: мемлекеттік органдардан, ұйымдардан, квазимемлекеттік сектор субъектілерінен және лауазымды адамдардан Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен ақпарат пен материалдарды сұратады; Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңнамасын бұзушылықтар анықталған жағдайда, оларды жою бойынша заңнамалық тәртіппен белгіленген шараларды қабылдайды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторингті жүргізу тәртібін айқындайды; Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінде белгіленген тәртіппен әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы хаттамалар толтырады және істерді қарайды; Қазақстан Республикасының заңдарында, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде жүктелген өзге де өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет өз өкілеттіктері шегінде: сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша жедел-іздестіру және тергеу қызметінің практикасына, сотқа дейінгі тергеп-тексеруге талдау жүргізуге; іс жүргізудегі қылмыстық істер бойынша шақырту бойынша келуден жалтарған адамдарды күштеп әкелуге; Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасына және (немесе) Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасына сәйкес, құжаттарды, тауарларды, заттарды немесе өзге де мүлікті алып қоюға немесе алуды жүргізуге; Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген тәртіппен уақытша ұстау изоляторларын, тергеу изоляторларын пайдалануға; мемлекеттік органдарға, ұйымдарға немесе оларда басқарушылық функцияларды орындайтын адамдарға қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал ететін мән-жайларды жою немесе басқа да заң бұзушылықтарды жою жөнінде шаралар қабылдау туралы ұсынуларды Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасында белгіленген тәртіппен енгізуге; Қазақстан Республикасының заңнамасында көзделген жағдайларда уәкілетті органдардан, лауазымды адамдардан және квазимемлекеттік сектор субъектілерінен ревизиялар, салықтық және басқа да тексерулер, аудит және бағалау жүргізуді талап етуге; сыбайлас жемқорлық қылмыстарға қарсы күрестің нысандары мен әдістерін жетілдіруге, жедел-іздестіру қызметінің стратегиясы мен тактикасын айқындауға, оның тиімділігін арттыру жөніндегі шараларды әзірлеуге және іске асыруға; өзіне жүктелген міндеттерді шешуді қамтамасыз ететін ақпараттық жүйелерді Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес құруға және пайдалануға, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында зерттеуді, заңнамада белгіленген тәртіппен әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша іс жүргізуді ұйымдастыруға; ұстап алынған және күзетпен ұсталатын адамдарды айдауылмен алып жүруге; Қазақстан Республикасының заңдарында, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің актілерінде жүктелген өзге де құқықтарды іске асыруға құқылы [Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы № 410-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz].

Барлық құқық қолданушылар ол норманы басшылыққа алса, заңдылық нормалардың заңи күші басым болар еді. Әйтпесе, әрбір құқық қорғау органының қызметкері өзінің заңды санасын басшылыққа ала отырып, нақты қылмыстық заңның қолданылуын қылмыс ретінде түсінуі керек деп есептейді [Е.О. Алауханов, С.М. Рахметов 2001 ж., 154 б.].

Сыбайлас жемқорлыққа берілген көптеген анықтамаларды талдай келе, «Қазақстан Республикасы Сыбайлас жемқорлық туралы» Заңында берілген анықтамалардың ғалымдардың және халықаралық институттардың ұсыныстарымен сәтті байланысқанын айта келе, сыбайлас жемқорлық қылмыстарының қатарына Қылмыстық кодекстің қандай баптарында қарастырылатын қылмыстардың енуі қажет екендігін көрсетіп, тізімін (түрлерін) ұсынады [Б.Ж. Жүнісов, 2000 ж., 158 б.].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылды өз құзыреті шегінде барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар, квазимемлекеттік сектор субъектілері мен лауазымды адамдар жүргізуге міндетті.

Мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, квазимемлекеттік сектор субъектілерінің басшылары бағыныстық қызметкерлердің сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауының

алдын алу жөніндегі лауазымдық міндеттерін орындамағаны немесе тиісінше орындамағаны үшін Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес тәртіптік жауаптылықта болады.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтауды, жолын кесуді, ашуды, тергеп-тексеруді және алдын алуды және оларды жасауға кінәлі адамдарды жауапқа тартуды өзі құзыреті шегінде прокуратура, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, әскери полиция органдары, экономикалық тергеп-тексеру қызметі, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Шекара қызметі жүзеге асырады.

«Эксклюзив» интернет-журналына берген сұхбатында сыбайлас жемқорлық латентті болмайды, Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясының іске асырылуын бақылауды жалғастыруда. Ағымдағы жылдың қыркүйек айында құрамына мүдделі мемлекеттік органдардың өкілдері кіретін қазақстандық делегация Ыстамбұл жоспарының кезекті кездесуіне қатысты. Жалпы, отырыс нәтижелері бойынша ЭЫДҰ Хатшылығы Стамбул жоспары ұсынымдарының орындалуына оң баға берді.

Атап айтқанда, Ыстамбұл жоспарының төрағасы Энери Киньонес ханым Қазақстанды ЭЫДҰ ұсынымдарын іске асыруда елеулі прогреске қол жеткізуімен құттықтап, қабылданатын шаралар тәсілінің ашықтығын оң атап өтті.

Мониторингтің үшінші раундының 19 ұсынымының 16-сы іс жүзінде барлық ұсыныстарды орындады және 1-еуі ғана орындалмады (2.6-ұсыным «иммунитеттер және ескіру мерзімі). Сонымен қатар, алдыңғы раундтың 2 ұсынысы бағаланбады, өйткені мониторингтің төртінші раунды тиісті тақырыптарды қамтымады (3.4, 3.7 «мемлекеттік қаржылық бақылау және аудит» және «саяси сыбайлас жемқорлық» ұсыныстары). Айта кетейік, мониторингтің төртінші раундының қорытындысы бойынша ЭЫДҰ сарапшылары 5 жаңа ұсыныс жасады. Қазақстанда көптеген қылмыстық істер қозғалуда, іс жүзінде апта сайын жоғары лауазымды шенеуніктерді тұтқындау жүріп жатыр деп түсіндірді [Алик Шпекбаев. «Коррупция перестает быть латентной» интернет-журнал «Эксклюзив». Нұр-Сұлтан. – 24.10.2020 ж. www.zakon.kz].

Қорытынды

Сыбайлас жемқорлық қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігінің барлық салаларын зақымдайтын жүйелі әлеуметтік-құқықтық құбылыс болып табылады және лауазымды адамның өзінің құзыретіне кіретін іс-әрекеттерді жүзеге асырғаны үшін, байыту мақсатында және екінші тарапқа пайда беретін заңсыз сыйақы (материалдық немесе қызмет көрсету) алуынан көрінеді. Сыбайлас жемқорлық бағыттағы лауазымдық қылмыстар азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеп соққан лауазымды адамның пайдакүнемдік немесе өзге де жеке мүдделілік танытуы арқылы жасаған қоғамға қауіпті құқыққа қарсы әрекеттер ретінде айқындалуы мүмкін. Қылмыстық іс бойынша дұрыс шешім қабылдау үшін қажетті мән-жайларды анықтау мақсатында дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру және анықтау органдарының қызметін алдын ала анықтайтын ақпаратты қамтитын криминологиялық сипаттама белгіленген қылмыстарды тергеп-тексерудің криминологиялық әдістемесінің негізгі элементі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Елбасы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің төрағасы Алик Шпекбаевпен кездесті, - Tengrinews.kz тілшісі Elbasy.kz

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың төрағалығымен «сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері жөнінде кеңесі». Нұр-Сұлтан. – 2020 жыл. www.akorda.kz

Алауханов Е. Проявления коррупции в обществе // Правовая реформа в Казахстане. Информационно-аналитический журнал. – 2006. – № 4 (34). – С. 70-81.

Ағыбаев А.Н. Ответственность должностных лиц за служебные преступления. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 304 с.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім: Оқулық / Жауап. ред. з.ғ.д. Е.О. Алауханов, з.ғ.д., проф. С.М. Рахметов. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 272 б.

Жүнісов Б.Ж. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы (Жалпы бөлім): Оқулық басылым. – Қарағанды: Қазақстан Республикасы ІІМ Қарағанды заң институты, 2000. – 240 б.

Алик Шпекбаев. «Коррупция перестает быть латентной» интернет-журнал «Эксклюзив». Нұр-Сұлтан. – 24.10.2020 ж. www.zakon.kz.

ӘОЖ 342.1

ЖАНАЛИЕВА АЙГУЛЬ ЖАНАЛИЕВНА,
заң ғылымдарының кандидаты,
«Мирас» университеті

АБЫЛОВА КАМШАТ АСКАРБАЕВНА,
құқық магистр,
«Мирас» университеті

МҰРАНЫ ҚАБЫЛДАУ ҚҰҚЫҒЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Бұл мақалада мұрагерлік құқықтың ең өзекті мәселелерінің бірі – мұраны қабылдау тәртібі қарастырылады. Ғылыми әдебиеттерді, сот практикасын талдау негізінде мұраны ресми және нақты қабылдау түсінігі, принциптері, әдістері және мұраны қабылдау мерзімі қарастырылады.

Түйінді сөздер: мұра, мұрагер, қабылдау, ресми, нотариус, заң, шартты, қорғау.

Резюме. В данной статье рассматривается один из наиболее актуальных вопросов наследственного права – порядок принятия наследства. На основе анализа научной литературы, судебной практики рассматриваются понятие, принципы, методы официального и фактического принятия наследства и сроки принятия наследства.

Ключевые слова: наследство, наследник, принятие, официальный, нотариус, закон, договор, защита.

Summary. This article deals with one of the most pressing issues of inheritance law – the procedure for accepting inheritance. Based on the analysis of scientific literature and judicial practice, the concept, principles, methods of official and actual acceptance of inheritance and the terms of inheritance acceptance are considered.

Keywords: inheritance, the heir of the adoption, the official, notary, law, agreement, protection.

Кіріспе

Нарықтық қатынастарды дамыту және жеке меншікке қол сұқпаушылық мұрагерлік құқықтық қатынастарды құқықтық реттеу мәселелерін өзектендіреді және мұрагерлік құқықтық мирасқорлық объектілерінің шеңберін едәуір кеңейтеді.

Мұрагерлік - бұл адамзат қоғамымен ежелден бері бірге келе жатқан азаматтық құқықтың маңызды институты. Мұрагерлік адам өмірінің әртүрлі салаларында маңызды рөл атқарады.

Негізгі бөлім

Мұрагердің қатысуымен мұрагерлік қатынастарды тоқтататын заңды фактілер объективті де, субъективті де әртүрлі жағдайлар болуы мүмкін. Объективті жағдайларға мұраны қабылдауға үлгермеген, оның қатысуымен мұрагерлік құқықтық қатынастарды тоқтататын мұрагердің қайтыс болуы жатады.

Белгілі бір мұрагердің қатысуымен мұрагерлік құқықтық қатынастар мұра ашылғаннан кейін оны лайықты мұрагер деп танығаң жағдайда тоқтатылады. Алайда, мұрагерлік құқықтық қатынастарды тоқтатудың ең оңтайлы негізі мұраны қабылдау арқылы алу болып табылады. Мұраны қабылдау құқығы мұрагерліктің субъективті құқығының мазмұнының элементтерінің бірі болып табылады және оның заңды табиғаты бойынша жүзеге асырылуы тек мәмілеге қабілетті мұрагерлер жасай алатын біржақты мәміле болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген құқықтар мен бостандықтардың, сондай-ақ белгіленетін міндеттердің арасында Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабының 2-тармағында бекітілген мұрагерлік құқығы бар. Адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары белгілі бір сипаттағы құқықтық талаптарға көбірек қатысты. "Адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шынайы мазмұнмен толықтыру Қазақстан Республикасының бүгінгі күнінің басты міндеті болып отыр" деген сөз негізді болып табылады [Бусурманов Ж.Д., 2006, б. 132].

Мұрагерлік құқығы туралы конституциялық норма Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасында нақтыланған, онда мұрагерліктің негіздері, шарттары мен тәртібі айқындалған. Мұраны қабылдау үшін Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде (бұдан әрі - ҚР АК) белгіленген мерзімнің жолын кесу сипаты бар, сондықтан оның аяқталуы мұрагердің мұраны қабылдау немесе мұраға құқық құқығынан айырылуына әкеп соғады [Грибанов В.П., 2006, б. 157].

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 12 қаңтардағы Заңымен Азаматтық кодекске (Ерекше бөлім) енгізілген өзгерістер қолданысқа ен-

гізілгеннен кейін (2007 жылғы 3 ақпаннан бастап күшіне енді) мұрагер мұраны қабылдаудың белсенді тәсілі белгіленді. АК-нің 1072-бабының 1-тармағына сәйкес мұраны алу үшін заң бойынша немесе өсиет бойынша мұрагер оны қабылдауға тиіс. Мұраны мұрагер мұра ашылған жерге оны қабылдау туралы немесе мұраға құқық туралы куәлікті беру туралы өтініш беру жолымен не оны іс жүзінде қабылдау жолымен қабылдайды. Аталған әрекеттерді мұрагерлер мұра ашылған кезден бастап алты ай ішінде жасауға тиіс.

Аталған мәселе бойынша объективті пікірді анықтау мақсатында ғылым мен тәжірибе өкілдерінің беделді ескертулері мен пікірлерін ұсынамыз. Сонымен, профессор А.Г. Диденко өз еңбектерінде былай деп жазады: «Біздің ойымызша, мұраны қабылдау жүйесіне заңнаманы қайтару арқылы жоқ мұрагерлердің ерекше мәртебесін сақтау мәнінен айрылады және мұрагерлік құқықтың басқа нормаларына қайшы келеді [А.Г. Диденко, 2014, б. 87].

Бұл норма мұра ашылған сәттен бастап мұрагерде мұраға құқық туындаған кезде мұраны автоматты түрде сатып алу жүйесіне есептелген. Өзінің мұраға құқығын мәлімдемеген мұрагер мұраны ашқаннан кейін қандай да бір уақыт өткеннен кейін жарияланып, мұраның өз бөлігін талап ете алады. АК-нің 1077-бабы мұндай мұрагерлердің мүдделерін қамтамасыз етті. АК-ға енгізілген өзгерістер қабылдау актісіз мұраны алу мүмкіндігін жоққа шығарады, сондықтан мұраға құқық пайда болу үшін жоқ мұрагер мұраны алты ай мерзімде (дәлелді себептер болған жағдайда оны соттың ұзартуы мүмкіндігімен) қабылдауға тиіс. Егер ол мұны жасамаса, онда ол мұраға құқығын жоғалтады және демек, АК-нің 1077-бабының 3-тармағында көзделген оның мүдделерін қорғаудың сол тәсіліне. Мұраны қабылдау туралы екі норма арасында айқын ішкі қарама-қайшылық бар. Өкінішке орай, заңнама мен доктрина бір Нормативтік құқықтық актінің ішінде тең көлем нормалары арасындағы қайшылықтарды (яғни ортақ, екіншісі - арнайы) шешу жолдары туралы сұраққа жауап бермейді, сондықтан бұл сәйкессіздікті түсіндіру жолымен шешуге болмайды, заңнамалық шешім талап етіледі» [М.К. Сулейменов, 2013, б. 56].

Біздің ұстанымымыз, егер мұрагер мұраны тиісті түрде қабылдамаса және одан бас тартпаса, онда ол мұрагерлік құқығын жоғалтпайды, Мұрагер мәртебесін жоғалтпайды. Мұндай жағдайларда мұралық мүліктегі үлестер, егер нотариусқа жүгінгендерден басқа, мұрагерлердің бар екендігі туралы анық білсе және олардан мұраны қабылдау туралы арыз, не одан бас тарту туралы арыз түспесе, нотариус ашық, ресімделмеген болып қалуы тиіс деп есептейміз.

ҚР Азаматтық кодексінде (Ерекше бөлім) егер мұрагер мұраны қабылдамаса және одан бас тартпаса, онда ол мұраға құқық жоғалтады, ал оның үлесі мұраны қабылдаған басқа мұрагерлерге ауысады. Алайда, бұрын келтірілген ереже қазақстандық азаматтық заңнамада тікелей қарастырылған. ҚазКСР АК 547 бабы заң бойынша немесе өсиет бойынша мұрагер мұраны қабылдамаған немесе мұрагерді мұрагерлік құқығынан айырған жағдайда, оның мұра үлесі заң бойынша мұрагерлерге келіп түседі және олардың арасында тең үлеспен бөлінеді деп жариялады. Осылайша, мұрагерлердің бірі мұрагерді қабылдау мерзімін өткізіп, оның үлесі басқа мұрагерлерге көшуі және олардың арасында бөлінуі үшін бұрын болды. Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің ерекше бөлігін қабылдау кезінде бұл ереже алынып тасталды. ҚР АК 1079-бабына сәйкес мұрагерлік үлестердің өсуі Мұрагер мұрадан бас тартқан немесе ҚР АК көрсетілген мән-жайлар бойынша ол жойылған жағдайларда ғана орын алуы мүмкін [Смирнов С.А., 2014, б. 75].

Біздің ойымызша, жоғарыда келтірілген ұстанымның белгілі бір кемшіліктері бар, оларға кеңес кезеңінде ғалымдар көрсеткен және қазіргі заманғы құқық қолдану үшін өзектілігі сақталған. Осылайша, мұраны алу жүйесіне қатысты түсіндірілген: «әлі күнге дейін құқықтық тұрғыдан Мұрагер әлі де мүлікті сатып алушы болып табылады. Осыдан жолданған оған талап алты ай ішінде жасауға нотариусқа мұраны қабылдағаны туралы өтініш. Мұраны қабылдау мерзімін өткізіп алған мұрагердің үлесі басқа мұрагерлерге ауысатынын белгілей отырып, осылайша, бір азаматтың құқықтық қатесімен басқа азаматтар үшін, әдетте, оның жақын туыстары үшін оң мүліктік салдарды байланыстырады.

Шын мәнінде, жүйе мұраны алу негізделген белсенді позициясының тауарларынан басқа, мұрагерлер мен басқа да пассивті, бұл ретте соңғы позиция объективті себептер бойынша тиесілі болуы мүмкін кәмелетке толмаған іс-әрекетке қабілеті шектеулі және іс-әрекетке қабілетсіз мұрагерлеріне, қарттарға, мүгедектерге. Яғни, аталған мұрагерлердің мұраны сатып алудағы қате іс жүзінде нотариусқа уақытында жүгінген өзге мұрагерлер үшін мұраны қабылдаудың алты ай мерзімі өткенге дейін мүліктік құқықтарды туындатуы мүмкін, бұл мәні бойынша негізсіз, ал нәтижесінде-сот талқылауының құқықтық және экономикалық көзқарасы жағынан ақталмаған өзге мұрагерлердің құқықтарына қысым жасау, бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің күрделі рәсімін іске асыру мұраның үлестерін көбейтуге әкеп соғады.

Мұраны қабылдамаған мұрагерлер мұраға конституциялық құқығын жоғалтпайды, «адам және азамат» бөлімінде, ҚР Конституциясының 26-бабында заңға сәйкес мұрагерлік құқығының конституциялық кепілдігі бекітіледі, бұл норма декларативті болып табылмайды. Конституцияның жоғары заңдық күші бар және республиканың бүкіл аумағында тікелей қолданылады.

Мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік берілетіні туралы конституциялық норма заңнамада мұрагерлік құқығын жүзеге асыру мен жүзеге асырудың пәрменді кепілдіктері мен тетіктерін жасауды білдіреді және болжайды [Конституция Республики Казахстан: научно-практический комментарий, 2015, б. 172].

Жоғарыда келтірілген азаматтық заңнаманың ережелері жиынтығында, атап айтқанда, мұраны қабылдаған, сондай-ақ қабылдамаған мұрагерлердің құқықтарын қамтамасыз ету тетіктерін жасау арқылы мұраға алудың конституциялық құқығына кепілдік береді. Келтірілген нормалар мұрагердің мұрагерлік мүлікке құқығын және кез келген жағдайларда оның үлесін бөліп алуды тағы да көрсетеді: мұраны қабылдау, мұраны басқа мұрагерлер арасында бөлу мерзімдері өтіп кеткен жағдайда және т.б.

Мұраны іс жүзіндегі іс-әрекеттермен қабылдау тәсілі мұрагердің мұраға құқық туралы куәлік беру туралы өтінішпен нотариусқа жүгіну мүмкіндігін жоққа шығармайды. Мұрагерде нотариус үшін мұраны іс жүзіндегі іс-әрекеттермен қабылдауға жеткілікті дәлелдемелер болмаған кезде мұраны қабылдау фактісін сот анықтауы мүмкін.

Заңда мұрагерлік құқығы бар адам мұраны қабылдауға өз келісімін білдіре алатын арнайы мерзім белгіленеді. Бұл кезең алты айға тең. Ол мұра ашылған күннен бастап ағыла бастайды. Азаматтың болжалды қаза тапқан күні мұра ашылған және кейіннен ол қайтыс болды деп жарияланған жағдайда, мұра оны қайтыс болды деп жариялау туралы сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап алты ай ішінде қабылдануы мүмкін. Мұрагерлік құқығы басқа мұрагердің мұраны қабылдамауы салдарынан ғана туындайтын адамдар мұраны мерзім аяқталған күннен бастап үш ай ішінде қабылдай алады.

ҚР Конституциясына сәйкес Қазақстан Республикасында мұрагерлік құқығына заңмен кепілдік беріледі. Мұрагерлік құқығы абсолютті болып табылмайды, өйткені оны Конституцияның 39-бабы 3-тармағының және азаматтық заңдардың тиісті нормалары негізінде шектеуге жол беріледі (мысалы, лайықсыз мұрагерлер мұрадан шеттетілген жағдайда). Мұрагерлік құқығын іске асыру тетігі ағымдағы заңнамамен реттеледі және оның пәрменді кепілдіктерін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Осындай кепілдіктердің бірі мұра ашылғаннан кейін алты ай мерзімде одан бас тартпаған және мұраны қабылдамаған мұрагерлерге мұрагерлік құқығын сақтау және қамтамасыз ету болып табылады. Осы кепілдіктер сондай-ақ үлестік меншіктегі ортақ мұрагерлік мүлікке билік ету бойынша өзінің мұрагерлік құқықтарын қабылдаған және ресімдеген мұрагерлердің құқықтарын ескеруге тиіс.

Мұраны қабылдау, жоғарыда айтылғандай, мұрагердің қатысуымен мұрагерлік құқықтық қатынастарды тоқтатады, дегенмен басқа пікір бар. Ю.К. Толстойдың пікірінше, бұл мұрагерлік құқықтық қатынастардың бірінші кезеңін аяқтайды және екінші кезең басталады, ол мұрагерлік мүліктің тағдыры анықталғанға дейін созылады (мысалы, мұрагерлер арасында бөлу арқылы), мұрагерлік құқықтардың дизайны және т.б. [Сергеев А.П., Толстой Ю.К., 2005].

Бұл мәлімдемеде мұрагерлік құқықтық қатынастар, егер мұрагер осыған өз еркін білдірсе, мұрагерлік құқықтар рәсімделгенге дейін жалғасады. Алайда, мұра қабылданған сәттен бастап мұрагердің құқықтық мәртебесі өзгереді. Егер ол жалғыз болса, онда ол мұрагердің жалғыз мұрагері болады. Егер бірнеше мұрагерлер болса, онда мұраны қабылдау кезінде құқықтық қатынастардағы адамдардың көптігі пайда болады: олардың барлығы ортақ үлестік меншіктің тең меншік иелеріне айналады; әлеуетті мұра беруші қатысушысы болған міндеттемелерде кредиторлар немесе борышкерлер тарапынан тұлғалардың көптігі болуы мүмкін.

Осы бағытта ҚР Азаматтық кодексіне мұраны қабылдау және одан бас тарту жүйесін реформалау бөлігінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу, мұраны қабылдау жүйесінен бірінші, сондай-ақ бас тарту жүйесі элементтері бар аралас жүйеге көшу ұсынылады:

1. Мұраның ашылу уақытында мұра қалдырушымен бірге тұрақты тұрған мұрагердің, сондай-ақ кәмелетке толмаған, әрекетке қабілетсіз, әрекет қабілеті шектеулі мұрагер, мұра ашылған сәттегі тұрғылықты жеріне қарамастан зейнеткерлік жасқа жеткен адамның мұраны қабылдауын қамтамасыз ететін нормаларды бекіту, мұрадан бас тарту жағдайларын қоспағанда.

2. Өзге мұрагерлерге мұраны алғаннан кейін алты ай мерзімде нотариусқа тиісті өтініш беру арқылы мұраны қабылдаудан тұратын мұраны сатып алудың қолданыстағы жүйесін бекітіп беруге міндетті.

3. Мұрагер мұрадан бас тартпайтын және оны белгіленген мерзімде қабылдамайтын жағдаймен мұрагерлердің үлестерін өсіру негіздерін кеңейту, осындай мұрагерге тиесілі мұраның бір бөлігі мұраға шақырылған заң бойынша мұрагерлерге келіп түсуі және олардың арасында олардың мұралық үлестеріне бара-бар бөлінуі тиіс.

Оң құқықтық қатынастарда мұраны заңда көзделген мерзімде қабылдау фактісін нотариус белгілеуге тиіс. Егер мұраны іс жүзінде қабылдау тиісті дәлелдемелермен расталмаса, нотариус қаулымен мұраға құқық туралы куәлік беруден бас тартады. Осыдан кейін ғана Мұрагер сотқа жүгінуге құқылы, бірақ талап арызбен емес, мұраны қабылдау фактісін сот арқылы анықтау туралы немесе нотариустың қаулысына шағымдану туралы өтінішпен. Сонымен қатар, өтініш беруші көптеген дәлелдер келтіруге мәжбүр, бірақ көбінесе сот мұраны қабылдау фактісін мойындаудан бас тарту туралы шешім қабылдайды.

Қорытынды

Мұраны мұрагерлер қабылдамаған, сондай-ақ оны қабылдаудан бас тартқан жағдайда мұра иесіз қалған мүлік деп танылуы мүмкін екенін қоса отырып, мүлікті иесіз деп тану тәртібін нақтылау, атап айтқанда тиісті шарттарды кеңейту қажеттілігі туындап отыр.

Осылайша, қолданыстағы заңнама мұраны қабылдаудың барлық мәселелерін шешпейді және жетілдіруді қажет етеді деп қорытынды жасауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бусурманов Ж.Д. Евразийская концепция прав человека. - Алматы, 2006. - 328 с.
2. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. - М.: Статут, 2001. - 411 с
3. Гражданское законодательство. Статьи. Комментарии. Практика / Под ред. К.А. Мами, А.Г. Диденко. –Алматы: Раритет, Институт правовых исследований и анализа, 2014. –Вып. 43. -253 с.
4. Гражданское право. Том II. Вещное право. Обязательственное право. Учебник для вузов (академический курс). / Отв. ред. М.К. Сулейменов. –Алматы 2013. –488 с.
5. Смирнов С.А. Юридические ситуации приобретения наследства // Нотариус. 2014. № 7. С. 31–34.
6. Конституция Республики Казахстан: научно-практический комментарий. - Алматы: Раритет, 2015. - 536 с.
7. Гражданское право, Том 2, Сергеев А.П., Толстой Ю.К., 2005.

ДЖАНСАРАЕВА РИММА ЕРЕНАТОВНА,
з.ғ.д,профессор,
қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы,
E-mail: jansarayeva@mail.ru

ИЗБАСОВА АСЕЛЬ БОРАНОВНА,
PhD докторы,
қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы,
E-mail: A_izbasova@mail.ru

ДҮЗБАЕВА САЛТАНАТ БЕКБОЛАТҚЫЗЫ
PhD докторы,
қылмыстық құқық, қылмыстық іс жүргізу және криминалистика кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы,
E-mail: Salta.duzbayeva@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ АЛДЫН-АЛУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ НОРМАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа: Мақалада Қазақстан Республикасында қылмыстылықтың алдын-алуға бағытталған қылмыстық-құқықтық нормалардың тиімділігін бағалау мәселелері талданған. Ұсынылып отырған ережелер қазіргі таңдағы ресейлік және қазақстандық ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің және заңнамалық тәжірибелерге негізделген. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қылмыстылықпен күресудің тұжырымдамалық мәселелерін теориялық және тәжірибелік әзірлеу заң ғылымының дамуындағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Қылмыстылыққа қарсы күрес әрдайым қылмыстылыққа ықпал етудің оңтайлы шараларын ұйымдастырудың теориясы мен тәжірибесінің одан әрі дамуымен, елде дұрыс қылмыстық саясатты жүргізумен тығыз байланыста. Қылмыстық саясатта қылмыстылыққа қарсы күрестің тиімділігін арттыруға және оның алдын алуға ерекше назар аударылады. Осылайша, қылмыстылыққа қарсы күрестің тиімділігін арттырудың тәжірибелік міндеттерін дұрыс шешу елімізде қылмыстылыққа қарсы күресті тиімді қамтамасыз ету үшін сенімді, іргелі теориялық негіз құруды көздейді. Авторлардың айтулары бойынша қылмыстық нормалар мен қылмыстық құқық институттарының әрекет етулерінің тиімділік дәрежесін үш деңгейде қарастыруға болады: 1) негізделу деңгейінде; 2) құрастырылу деңгейінде; 3) қылмыстық-құқықтық нормалардың іске асырылу деңгейінде. Авторлардың пайымдауы бойынша қарастырылатын барлық шараларды іске асыру арқылы ҚР қылмыстылықты қадағалауды тиімді жүзеге асыруға ықпал етеді.

Түйін сөздер: қылмыстылық, гуманизация, қылмыстық саясат, қылмыстық заң.

ДЖАНСАРАЕВА РИММА ЕРЕНАТОВНА,
д.ю.н., профессор,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
юридический факультет,
КазНУ имени Аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
E-mail: jansarayeva@mail.ru

ИЗБАСОВА АСЕЛЬ БОРАНОВНА,
доктор PhD,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
юридический факультет,
КазНУ имени Аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
E-mail: A_izbasova@mail.ru

ДУЗБАЕВА САЛТАНАТ БЕКБОЛАТОВНА
доктор PhD,
кафедра уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
юридический факультет,
КазНУ имени Аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы,
E-mail: salta.duzbayeva@gmai.com

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ НОРМЫ, НАПРАВЛЕННОЙ НА ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: В статье проанализированы проблемы оценки эффективности уголовно-правовой нормы, направленной на борьбу с преступностью и предупреждение преступности в Республике Казахстан. Аргументация выдвигаемых положений основана на современных научных исследованиях российских и казахстанских ученых, законодательной практике. В настоящее время в Республике Казахстан теоретическая и практическая разработка концептуальных проблем борьбы с преступностью является одной из важных направлений в развитии юридической науки.

Борьбы с преступностью находится в неразрывной взаимосвязи с дальнейшем развитием теории и практики организации оптимальных мер воздействия на преступность, проведения в стране правильной уголовной политики. В уголовной политике особое внимание уделено на повышение эффективности борьбы с преступностью и ее предупреждение. Таким образом, правильное практическое разрешение задачи повышения эффективности борьбы с преступностью предполагает создание надежной фундаментальной теоретической основы для обеспечения эффективности борьбы с преступностью в нашей стране.

Авторы полагают, что измерение степени эффективности действия норм и институтов уголовного права целесообразно осуществлять на трех уровнях: 1) уровне обусловливания; 2) уровне формулирования; и 3) на уровне реализации уголовно-правовых норм. Авторы приходит к выводу о том, что воплощение в реальной жизненной действительности всех указанных мер способствовало бы созданию атмосферы более действенного и плодотворного контроля над преступностью в Республике Казахстан.

Ключевые слова: Преступность, гуманизация, уголовная политика, уголовный закон.

JANSARAYEVA RIMMA YERENATOVNA,
Doctor of juridical sciences, Professor, Head,
Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: jansarayeva@mail.ru

IZBASOVA ASSEL BORANOVNA,
PhD doctor,
Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: A_izbasova@mail.ru

DUZBAYEVA SALTANAT BEKBOLATKYZY
PhD doctor,
Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: salta.duzbayeva@gmai.com

PROBLEMS OF AN ASSESSMENT OF EFFICIENCY OF THE CRIMINAL PRECEPT OF LAW, THE CRIME DIRECTED ON THE PREVENTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: In article problems of an assessment of efficiency of the criminal precept of law directed on fight against crime and the prevention of crime in the Republic of Kazakhstan are analysed. The argument of the put-forward provisions is based on modern scientific researches of the Russian and Kazakhstan scientists, legislative practice. At present, in the Republic of Kazakhstan, theoretical and practical development of conceptual problems of the fight against crime is one of the important directions in the development of legal science. The fight against crime is inextricably linked with the further development of the theory and practice of organizing optimal measures to influence crime, and pursuing the right criminal policy in the country. In criminal policy, special attention is paid to increasing the effectiveness of the fight against crime and its prevention. Thus, the correct practical solution to the problem of increasing the effectiveness of the fight against crime presupposes the creation of a reliable fundamental theoretical basis for ensuring the effectiveness of the fight against crime in our country. Authors believe that it is expedient to carry out measurement of degree of efficiency of action of norms and institutes of criminal law at three levels: 1) obuslovlivaniye level; 2) formulation level; and 3) at the level of implementation of criminal precepts of law. Authors conclude that the embodiment in real vital reality of all specified measures would promote creation of the atmosphere of more effective and fruitful control over crime in the Republic of Kazakhstan.
Keywords: Crime, humanization, criminal policy, criminal law.

Introduction

Hypothetical and viable advancement of conceptual issues of battling wrongdoing and avoiding wrongdoing within the Republic of Kazakhstan is right now one of the imperative bearings within the encourage improvement of legal science. The issue of fighting crime is indistinguishable from the assist improvement and change of the hypothesis and legitimate hone, the ideal measures of introduction to wrongdoing, in arrange to guarantee and adherence to the standards of certainty of duty and discipline, approve humanization and liberalization of the state's criminal approach, ensuring fair treatment and economy of measures of criminal-legal restraint, the proper allocation and personalization of duty and discipline for those misconducts, give crime avoidance.

Materials and methods

When composing this work, we connected the common logical, historical-legal, comparative, formal-logical, system-structural and other strategies customarily utilized in statute. The work utilized a set of private strategies translated to the nature of investigate errands: the ponder of narrative sources; comparative legitimate strategy for checking on and analyzing worldwide lawful reports and regulating legitimate acts of national enactment overseeing criminal risk and sentencing minors.

Results and discussion

One of the conditions for tackling the large-scale errands of conducting an appropriate criminal arrangement within the nation is to center uncommon consideration on endeavors to make strides the adequacy of the battle against wrongdoing and its prevention. If we are talking almost creating a hypothesis of the viability of the fight against wrongdoing, it is not a botch to say that typically an ineffectively created issue in Kazakhstan. In Russian legitimate science, legitimate researchers are taking more action in this regard and this should become known that they have not been fruitful. Special attention should be paid to the issue of admissibility of combating unlawful conclusions, proposition and recommendations of one of the outstanding researchers of Russia – Teacher Luneeva V.V., who composes: "UN Specialists within the 90 a long time, it was taken note that the specialists of nations that developed from the totalitarian past, don't build up successful social and legitimate control over wrongdoing, dreading allegations of a return to totalitarian. And this disorder is still being utilized politically. ... as before long as the specialists take any steps to set up lawful establishments, a cry starts, apparently in defense of majority rule government: totalitarianism is coming. This does not take under consideration the reality that no majority rule government, no civilized advertise, no regard for human rights and flexibilities can be accomplished in conditions of legitimate rebellion and exemption. It gets to be self-evident that there are genuine outside and internal forces (in government, legislative issues, trade, the media, and indeed within the criminal equity framework) for whom the nearness of strict and clear laws received fairly and conducting an successful battle against wrongdoing are not beneficial" (Luneev V.V., 2003).

Characterized by the researcher V.V. Luneeva, the circumstances in Russia in the field of organizing the fight against offenses after the collapse of the USSR and the organization of the power of our republic, because the advanced unit turned out to be comparable with the current circumstances in Russia. In Kazakhstan, at the beginning of the 90s of the final centuries, there was too a dashing increment in wrongdoing, which in 1993 come to a phenomenal number - over 206 thousand formally enrolled wrongdoings. Law requirement offices of the republic were confused and confounded. The running increment in wrongdoing caused irateness and discontent among the citizens of the nation. At the same time, endeavors by state bodies to set up control over the current criminological circum-

stance, the use of more brutal measures to combat offenses was perceived as a "rollback", a departure from democracy and opportunities, a violation of the pluralism of conclusions, the consent to which "everything that's not precluded by law is permitted". Finally, such a socio-psychological climate that was shaping within the nation, in a certain way, reflected unfavorably on the state of the battle against wrongdoing, lessening its adequacy. Hence, crisis measures taken at the initiative of the state to heighten the battle against wrongdoing driven to certain positive comes about. Be that as it may, the issue of combating wrongdoing remains not as it were not settled, but indeed does not have any adequately point by point hypothetical thinks about in our republic, as famous over.

It appears promising to recognize and consider potential openings for the adequacy of the criminal law standard on the premise of sociological inquire about. The exceptionally issue of sociological inquire about inside the system of criminal law science is especially promising in hypothetical and down to earth terms. Suggestions and conclusions gotten through the utilize of sociological inquire about strategies give an opportunity for particular sociological ponders of the adequacy of existing criminal law standards, as well as for the advancement of conceptual establishments for the advancement and improvement of criminal legislation, with an emphasis on improving its quality. The point of view and predominance of the sociological approach is that it contributes to the settlement of two issues in the criminal law system:

1) promotes the hypothesis of criminal law;

2) understands the issue of advancing the fight against crime.

Professor Kogan V.M. found it possible to consider the viability of the criminal law in staging a performance at three levels, which he called the level of conditioning, the level of determination and the level of performance., and V.M. Kogan wrote: "The assignment of this level is due to the fact that criminal law can be a means of achieving the goals and objectives of society and its plan, utilize, alter, or cancel unquestionably the address of the implies to this objective". In surveying the circumstances to be built up and taken under consideration when criminalizing or decriminalizing acts, they are guided by the standards of criminal approach. These standards are hypothetical contemplations that decide the viability of the criminal law standard at the level of its conditioning" (Kogan V.M., 1972).

Hence, the conditions for the adequacy of the criminal law in the broad sense of the word can be considered:

1) the possibility of appropriating a criminal law, taking into account the social danger of a specific socially unsafe act and the objective laws of society;

2) taking into account the social results of the application of criminal discipline in the sense of the attainability of the goals of the discipline: restoration of social justice, correction of the convicted person, avoidance of crime;

3) taking into account the degree of connection of criminal law with the prevailing moral ideas of society;

4) correct calculation of tissue assets necessary for staging and organizing the commission of a crime;

5) distinguishing between evidence of potential for enhancing lawful behavior and positive obligation through criminal law regulation;

6) ensuring the inviolability of the criminal law upon its assignment and ensuing action;

7) the creation of genuine conditions for broad open mindfulness of the received criminal law;

8) the application of due endeavors to extend the specialist of criminal equity authorities;

9) guaranteeing compliance with the guideline of the certainty of obligation and discipline for crimes;

10) concern for making an air of steadiness within the current criminal arrangement, which suggests the steadiness of the current criminal law, the steadiness of progressing investigative and legal practice;

11) making efforts to harness science and innovation in understanding how to improve the resilience of the fight against crime;

12) increasing the level of control over the activities of the authorities, whose competence includes the application of the criminal law in practice.

The next level after the level of conditionality, according to V.M. Kogan, is the level of detailing of the norms of criminal law, which is a protest of the speculator in terms of its viability. "At the level of detailing of the criminal law – composed Kogan V.M. – as hypothetical contemplations are the compliance with guidelines the taking after requirements:

1) certainty of the offense, to guarantee the qualification of the act from other – non-criminal and criminal;

2) the consistency of the imagined for this portion of the discipline with the corrective framework beneath the current criminal law in General.

In case the conditioning of the criminal law, the adequacy is analyzed from the point of see of the degree to which this standard is "lawful intrigued", because it makes a difference to unravel the challenges confronting society within the battle against wrongdoing, at the level of detailing productivity is analyzed taking under consideration the "intrigued law" as a necessity of certainty of violations and the necessity of consistency of sentences are simply legitimate. Be that as it may, it ought to be recalled that these lawful prerequisites, specifically pointed at moving forward the law, are the prerequisite to ensure open relations" (Kogan V.M., 1972).

Determination of the norms of criminal law is

one of the complex forms of the legislative movement of the state, which can be seen in the study and generalization of the method of transformation of criminal legislation in our republic. The new Criminal Code of our republic, adopted on July 3, 2014, was determined taking into account the fundamental prerequisites of the science of criminal law and the legal improvement of criminal law. In specific, in an uncommon portion of the unused Criminal code, the miens of criminal law standards were defined more clearly and clearly, with a portrayal of the highlights of the composition of particular wrongdoings. The definition of discipline measures from less serious on the rule of increasing to more extreme and the capacity to allot, taking under consideration the circumstances of the wrongdoing, less serious penalties-is focused on the humanization of criminal policy.

Of course, we must also take into account the fact that the conditions for the humanization of the criminal arrangement, reflected in the change in our criminal law, are not an instantaneous supernatural event, but are the result of numerous long hypothetical studies about improvements within the framework of the criminal law hypothesis.

Part 2 of Article 2 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan defines measures to implement the objectives of the Code, which are: creation of grounds for bringing to criminal responsibility; ensuring the commission of actions recognized as unsafe for a person, society or state, and their classification as violations; grounds for punishment and other measures of a criminal-legal nature for committing violations.

One of the conditions for the viability of a criminal law, as you know, is its stability, because of which changes and additions to the current criminal code damage its validity. In turn, one of the conditions for reasonableness is compliance with the criminal procedure legislation. "In its substance, specialized and lawful procedures and devices are the "specialized perspectives" of the development of lawful (administrative) acts - such devices and procedures that "develop controls". - agreeing to Teacher A.V. Naumov – Among them, one of the foremost vital is appropriately recognized as the rules for developing miens and sanctions. At the same time, the field of application of innovation in connection to the miens of the criminal law is much broader than the specialized rules for building sanctions. Typically due, to begin with, to the reality that within the criminal law standard, the Central put has a place to the mien, where the substance of the criminal law boycott is defined, the center of which, in turn, is the definition of socially perilous acts denied by the criminal law. Furthermore, the authoritative development of the "model" of the comparing socially unsafe behavior includes the utilize of a differing "development" fabric and more often than not requires a much bigger "development location" than is vital for the development of criminal sanctions. Third, the definition of criminal law medicines of the standards of the Common portion of criminal law is for the most part related as it were with their dispositions".

Advance, Teacher Naumov A.V. states the taking after conclusions: "Despite the reliance of the frame on the substance, it too contains a certain freedom and is indeed able to have a dynamic impact on the substance. The shape of the criminal law can contribute to the accomplishment of the most assignment - confronting it - to ensure public relations from criminal infringements - and may too make it troublesome to attain it. In this respect, the dialect of the criminal law features an awesome influence. ... Dynamic is the invert impact of the shape of criminal law medicines on the accomplishment of the substantive objectives of the criminal law within the handle of law authorization of the court, prosecutor's office, examination and request bodies. It ought to be famous that not as it were citizens, but too these bodies serve as the recipient of criminal law standards, in any case, when building criminal law controls, the interface of these bodies are not continuously taken under consideration appropriately. The frequency and recurrence of mistakes within the capability of violations committed in practice are regularly related accurately with the inadequacies within the detailing of criminal law standards" (Naumov A.V., 1984).

Compliance with the rules of the standards of plan of criminal law at the arrange of their definition is of awesome hypothetical and viable intrigued, since the accuracy, clarity and unambiguity of the content of the law depends on a legitimate understanding of the meaning and content of the law, the correct application of its criminal equity teach in their hone to things of criminal arraignment or end of criminal indictment, reason of correctional discipline or exception from discipline. The investigation of the current criminal enactment in our Republic, Generalization of the legal refinement of the application of the norms of criminal law, it seems that many problems and errors in the application of criminal law are associated with the need for clarity (and indeed, unfortunately, with the initial mistake) of the wording of some norms of criminal law.

The third level of testing the viability of the criminal law is described as the level of enforcement. "At the level of using the standard of criminal law," V.M. Kogan, - "three emphasis are taken into account: the ethical influence of its content on citizens, the characteristic features of specialists who establish and apply the standard, and the types of activities of the violator of the unfavorable results provided for by the standard, and the activities on the wrongdoer of unfavorable results given for by the standard. The ethical effect of the substance of the criminal law standard is upgraded by the impact of emphatically situated bunches to which the person has a place,

as well as the soundness of the law. The glory of the specialists is decided and given by a deductively based framework of evaluations of their exercises, the correct composition of the people working in these bodies, their connection with the masses of workers. The adverse consequences of breaking the standard for the offender depend on the likelihood and speed of their occurrence" (Kogan V.M., 1972).

Following Professor Kogan V.M. draw conclusions that "at the usage level, hypothetical contemplations ought to direct the investigation of proficiency measures, are the have to be hold unsteady citizens from committing wrongdoings and the require for rectification of convicts, and experimental markers – the wrongdoing rate or, with fitting reservations, the proportion of feelings beneath this article of the criminal code and the extent of people of the moment or more times commits the offense, among all other people damaging this criminal forbiddance" (Kogan V.M., 1972).

V.M. Kogan moreover portrayed the highlights of the troubles related with surveying the degree of viability of criminal law. "At the level of implementation," he accepts, "the examination of the adequacy of the criminal law standard is complicated due to the presence of idleness, as well as due to the conditionality of essential and recidivism with non-legal variables. The presence of idleness makes it troublesome to analyze the viability of criminal law due to the truth that the genuine number of people who may not be anticipated from committing a wrongdoing is obscure. In expansion, the level of idleness changes depending on the sorts of wrongdoings. Indeed more than the presence of inactivity, the examination of the adequacy of criminal law is complicated by the conditionality of essential and recidivism by non-legal variables " (Kogan V.M., 1972).

Surveying the viability of the criminal law at the level of its usage is the ultimate arrange of the criminal law. The stages of assessing the ability to live in criminal law at the level of certainty and degree of concretization, preceding this level, can be described as preliminary for use, without, of course, reducing their significance as free levels of assessing the adequacy of criminal law standards.

In the course of the use of the criminal law, there is an ethical influence on the perpetrators of an offense, as well as on other persons who find themselves in criminal law relations for various reasons. At the level of using the norms of criminal law, the influence of criminal law is almost contained in the requirements of specialists in criminal law in the fight against violations in the framework of the preparation for criminal prosecution. For an accurate assessment of the degree of viability of criminal law at the level of use, it is necessary to base on the correct perception and distribution of the concepts of criminal law and the criminal approach. "The criminal law," composes M.V. Koroleva is a legitimate precondition for the fight against offenses, for this reason it can be seen as a significant life form of expression of a criminal attitude. In any case, criminal law is part of the framework of the law, which, in turn, is the administrative system of supervision over society. Its essence as an approach to combating offenses includes: firstly, all branches of law related to combating offenses, and, above all, criminal, criminal methods and measures to change the current situation; in addition, laws and regulations regarding the exercise of legal powers and other bodies related to the fight against crime; thirdly, the perfection of the application of these laws can be a certain action aimed at combating offenses, the prerequisite for which is special evidence, detection and investigation of violations, drawing up and execution of sentences. In a broader sense, the suspension of offenses is also integral to the fight against offenses that, shockingly, lose their potential over time" (Koroleva M.V., 1997).

In complementary arrangements, the viable organization of the anti-delinquency response at the criminal law organization level is based on the criminal law process, and thus the quality and sustainability of the anti-delinquency response is critical. Thus, the course of our state towards the humanization and liberalization of the criminal system within the country is carried out in close connection with the synchronous advance change and addition of the criminal law. Teacher Afinogenov Yu.A. one of the significant components defining the supported active development of society and the state is considered to be the production of advanced, socially protected, just and compassionate criminal laws. Together with a credible criminal justice system, this will provide the offender with legal protection from financial, political, social and social change in the demonstration and definition of the law (Ashitov Z.O., 2003).

Hurriedly embraced, socially and financially unconditioned, not culminate within the occasional structure of the criminal legislation, of course, cannot act viably. In the event that we include noteworthy issues to the organization and operation of the criminal equity framework, As a result, it will become clear that the main reason for a productive fight against delinquency depends not only on raising the level of the economy, eliminating holes in the social and otherworldly circle, but, moreover, on advancing criminal legislation and improving the requirements of the law.

In arrange to make criminal enactment and criminal equity measures that meet the prerequisites of society in modern conditions, and, above all, the requirements for organizing a preventive level of offenses, it is important at least to recognize these needs of society in order to obtain models for the development of society and the state. The need for deep hypothetical work on the current state and prospects of our advancement convincingly asserts

that action is taken without deep information (or attentiveness?) About the real state of society and the state, as well as the schemes of their development.

The current state of lawmaking, "Yu.A. composes within the conclusion of his article. Afinogenov - appears contradictory and doubtful. ... It is quite obvious that the usual rejection or underestimation of the most proposal of the run the show of law on the run the show of law" (Afinogenov Yu.A., 1994).

Characterized by teacher Afinogenovym Yu.A. The circumstances that took place in Russia in the field of lawmaking and criminal decisions, with some reservations, can be combined to describe our Kazakh circumstances that appeared after the collapse of the USSR. The method of our republic's transition to unused, exemplary relations is promoted by extraordinary miracles in all spheres of society: political, financial, social, legitimate and public life of the nation. The results of those extreme disasters are making themselves felt today.

In authoritative action, these results are manifested in connection with the need to comply with part of the laws, including criminal ones, with the requirements of social conditioning, the rules for establishing and concretizing laws. The goal of developing a definitive, socially protected, reasonable and favorable criminal law has not been achieved.

The degree of viability of the fight against offenses carried out by the state, the fulfillment of the task of preventing them, is additionally coordinated with the degree of building and using the correct criminal approach by the state within the country.

Advanced criminal arrangement, as Teacher Borodin S.V. very properly focuses out to this "It must forsake the long-standing generalizations that have existed, see and effectively actualize the positive patterns of democratization, humanism, and social equity creating in society that increment the part and esteem of the human individual, reinforce assurance of the rights and authentic interface of citizens. As it were on this premise can the bearings of criminal approach at the display organize be defined, which carry a positive potential within the battle against wrongdoing. Among the regions of criminal approach, - S.V. Borodin, - it is vital to title the taking after:

"1) the democratization of the whole framework of combating wrongdoing, counting criminal, criminal strategy and corrective enactment and the hone of its application, the exercises of request bodies, other administrations, agents, prosecutors, courts, the creation of strategies that would guarantee the wide support of labor collectives , the open, the population in this handle within the setting of the advancement of self-government in society and the expanding part of public conclusion;

2) the humanization of enactment and the complete handle of the movement of criminal equity specialists in arrange to protect the human individual from wrongdoing, its rights and genuine interface in criminal procedures, within the execution of discipline, in case of adjustment after serving a sentence of detainment;

3) guaranteeing social equity for all citizens in criminal procedures and all the exercises of law authorization organizations: uniformity of citizens some time recently the law and the court, notwithstanding of official position, party alliance, demeanor to religion, nationality and other identity information;

4) reinforcing the run the show of law on the premise of a exhaustive ponder of the causes of its infringement and their disposal, the creation of an successful instrument for the operation of laws and ensures of their strict recognition;

5) guaranteeing straightforwardness within the exercises of criminal equity specialists with the distribution of all measurements on the advance and comes about of their exercises, with the confirmation of individuals of the open for observing to any educate and units, free discourse of their work and scope within the press;

6) the utilize for the battle against wrongdoing fundamentally of preventive strategies based on the utilize of common as well as uncommon measures of social caution;

7) centering the most endeavors of the criminal equity specialists on the certainty of obligation of those blameworthy of wrongdoings and on combating narrow minded, organized, proficient, idle wrongdoing, adolescent wrongdoing, as well as wrongdoings against the person and against open arrange;

8) the acknowledgment of criminal law as an vital implies of combating wrongdoing, subject to equity, taking into consideration the gravity of the wrongdoing and information characterizing the personality of the guilty party, at his arrangement;

9) far reaching inclusion within the battle against wrongdoing of the accomplishments of logical and innovative advance, suggestions of the science of criminology, other legitimate, compassionate sciences, as well as normal and specialized sciences;

10) an increment in asset assignments, counting monetary, for the upkeep and arrangement of criminal equity specialists, the creation of conditions for their representatives to productive inventive work;

11) the arrangement of a new ethical environment within the collectives of criminal equity specialists, based on the presentation into the awareness of police officers, agents, prosecutors and judges of compassionate demeanors towards the human individual, a precise battle against callousness and proficient distortion;

12) upgrading the work force of criminal equity specialists, expanding their proficient aptitudes on the premise of logical suggestions, best hones and precise official training" (Borodin S. V., 1990).

The framework of development and execution

of the most headings of the state criminal arrangement, defined by the celebrated Soviet and Russian researchers teacher V.S. Borodin, concentrates in himself an fundamentally set of particular measures to combat wrongdoing, pointed at moving forward the viability of the criminal approach within the nation. The conceptual arrangements and conclusions of this researcher can be utilized to construct and actualize advanced criminal approach in Kazakhstan.

In specific, in endorsed by the President of our republic Nazarbayev N.A., on Admirable 24, 2009 "Concepts of the lawful arrangement of the Republic of Kazakhstan for the period 2010 to 2020" proceeded the course propelled by the past Concept for encourage democratization, humanization and liberalization of state criminal policy.

The arrangement to the issues of expanding the adequacy of the battle against violations in our republic is straightforwardly related to the right conduct of a criminal approach based on the elemental standards of criminal law defined within the Lawful Arrangement Concept. Since these standards are not laid down within the criminal law, it appears vital to be guided by the fundamental standards of criminal law, as demonstrated within the Concept of Lawful Approach. And in arrange to decipher these issues, the Preeminent Court of our republic would got to receive a regulating Declare on the clarification of the rules for applying the standards of criminal law for the conduct by the courts and law requirement offices of a correspondingly rectify criminal approach with strict and strict recognition of the standards of criminal law.

Conclusion

All this would offer assistance to extend the adequacy of measures to combat crime.

Thus, the premise of the battle against wrongdoing is conceptual arrangements, conclusions and proposals characterizing the viability of criminal law teach and standards. It is fitting to degree the degree of adequacy of the standards and educate of criminal law at three levels: 1) the level of conditioning; 2) the level of detailing; and 3) at the level of execution of criminal law. One of the imperative conditions for combating wrongdoing and preventing wrongdoing is the right, based on the standards of criminal law and strict recognition of laws, the execution of criminal arrangements all through the nation. The encapsulation in genuine life reality of all these measures would contribute to making an atmosphere of more compelling and productive control over wrongdoing within the Republic of Kazakhstan.

REFERENCES:

1. Afinogenov Yu.A. Right sociology problems. – In kN. Legal reform and topical issues of fight against crime. Vladivostok, 1994.

2. Ashitov Z.O. About the subject of corruption crimes. – In kN. Actual problems of fight against corruption crime. – Almaty, 2003

3. Borodin S.V. Fight against crime: theoretical model of the comprehensive program. - M. Nauka, 1990.

4. Kogan V.M. Levels of the analysis of efficiency of criminal precepts of law. – Questions of fight against crime. M 1972 Vyp. 30.

5. Koroleva M. V. The criminal law and criminal policy against modern criminological realities. – In kN. Crime and legislation. – M 1997

6. Luneev V.V. Effektivnost of fight against crime and its separate types. M. Gosudarstvo it is also right 2003, No. 7

7. Naumov A.V. Form of the criminal law and its social conditionality. In kN. Problems of improvement of the criminal law. M 1984.

УДК 343.85

ЖОЛЖАКСЫНОВ ЖАНДОС БАХТЫБАЕВИЧ,
старший научный сотрудник, доктор философии (PhD),
Научно-исследовательский институт,
Карагандинская академия МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова

ХАКИМОВ ЕРЖАН МАРАТОВИЧ,
старший преподаватель, магистр права,
кафедра административной деятельности,
ОВД Костанайская академия МВД Республики Казахстан имени Ш. Кабылбаева

АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ПРОФИЛАКТИКЕ СЕМЕЙНО-БЫТОВОГО НАСИЛИЯ

Аңдатпа: мақала елдегі отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу бойынша заңнаманың ағымдағы жай-күйін шолуға арналған. Статистикалық деректер ұсынылған, сарапшылардың, сондай-ақ зерттеуші ғалымдардың пікірлері зерттелген. Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құқықтық аспектілерін реттейтін заңнама талданды. Әр түрлі құқықтық актілерге өзгерістер енгізуге қатысты теориялық сипаттағы ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, қылмыстың алдын алу, тұрмыстық зорлық-зомбылық, зорлық-зомбылық.

Аннотация: статья посвящена исследованию текущего состояния законодательства по профилактике семейно-бытового насилия в стране. Представлены статистические данные, изучены мнения экспертов, а также ученых исследователей. Проанализировано законодательство, регламентирующее правовые аспекты семейно-бытового насилия. Даны предложения теоретического характера, касающиеся внесения изменений в различные правовые акты.

Ключевые слова: семейно-бытовое насилие, профилактика бытового насилия, предупреждение преступлений, домашнее насилие, насильственные преступления.

Abstract: the article reviews the current state of legislation on the prevention of domestic violence in the country. Statistical data are presented, and the opinions of experts and researchers are studied. The legislation regulating the legal aspects of domestic violence is analyzed. Theoretical suggestions are given concerning the introduction of changes to various legal acts.

Keywords: domestic violence, prevention of domestic violence, crime prevention, domestic violence, violent crimes.

Проблема семейно-бытового насилия в Республике Казахстан существует не первый год и является одной из актуальных вопросов в настоящее время. В Казахстане уже 10 лет действует закон о профилактике бытового насилия, однако уровень насилия за это время в нашей стране не снижается, а, наоборот, продолжает расти [https://www.zakon.kz/5045641-pochemu-kazahstanu-nuzhen-novyy-zakon-o.html]. По сведениям Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, неуклонный рост идет с 2017 года, где количество правонарушений в семейно-бытовой сфере составляло 446 случаев, а уже в 2019 году составило более 1 тыс. Особенно возросло количество данных правонарушений именно в карантинный период, прирост составил 20-25% [https://zonakz. net/2020/06/29/na-25-vyros-uroven-semejno-bytovogo-nasiliya-v-kazaxstane-v-period-karantina/].

Следует учитывать, что именно степень защищенности граждан в семейно-бытовой сфере, субъективное восприятие уровня индивидуальной безопасности каждым гражданином государства должны расцениваться как конечный продукт уголовно-правовой политики государства в сфере предупреждения насильственных преступлений.

В первую очередь отметим, что термин «бытовое насилие» не в полной степени отражает именно те формы насильственного поведения, которые законодатель стремился обозначить в специальном Законе РК № 214-IV от 4 декабря 2009 года «О профилактике бытового насилия». Полагаем, что в данном случае акцентируется внимание именно на том аспекте, что соответствующий тип насилия имеет место исключительно в отношении членов семьи виновного лица (преимущественно, женщин и детей, а также пожилых лиц). Соответственно, предпочтительным был бы термин «семейное насилие» или «домашнее насилие», поскольку именно в таком контексте чаще всего трактуется насилие в отношении членов семьи в законодательной практике зарубежных стран [Голованова Н.А., 2011, с. 153]. Необходимо добавить, что современные казахстанские исследователи также, детализируя

вопросы бытового насилия в его легальном определении и, употребляют термин «домашнее насилие». Так, в частности С.А. Балтабаев указывает, что «отличие домашнего насилия от других агрессивных актов заключается в особенностях отношений между объектом и субъектом насильственных действий. В отличие от преступления, совершенного на улице незнакомцем, домашнее насилие происходит в отношениях между близкими людьми - супругами или близкими партнерами, бывшими супругами, родителями, детьми, другими родственниками, людьми, которые были помолвлены или собираются (собирались) пожениться, и т. п.» [Балтабаев С.А., 2015, с. 111].

Следует признать, что акцентирование внимания на проблеме насильственных актов поведения в сфере семейно-бытовых отношений в Республике Казахстан, равно как и во многих других государствах, привело к тому, что трактовка преступлений, совершаемых на бытовой почве необоснованно сузилась, поскольку семейно-бытовая сфера хоть и превалирует в объеме совершаемых насильственных актов поведения, но не является единственной. Так, в частности, непосредственный анализ понятий, указанных в ст. 1 Закона РК № 214-4 от 4 декабря 2009 года «О профилактике бытового насилия», отдельно выделяет семейно-бытовые отношения, определяя их как «отношения между супругами, бывшими супругами, лицами, проживающими или проживавшими совместно, близкими родственниками, лицами, имеющими общего ребенка (детей)». При этом все остальные понятия (само понятие «бытовое насилие», понятие потерпевшего от бытового насилия и др.) трактуются именно в контексте семейно-бытовых отношений, формат которых определен законом, что следует признать неточным. Понятие «бытовое насилие» имеет несколько более широкую сферу применения (хотя, как уже указывалось, семейно-бытовая сфера превалирует).

В уголовно-правовой науке и криминологии вопросы насильственных преступлений, совершаемых на бытовой почве, всегда подвергались самостоятельному изучению. Так, обращаясь к исследованиям советского периода развития правовой науки, мы обнаруживаем, что понятие бытовой сферы расценивалось как часть жизнедеятельности человека, которая не связана с производственной (профессиональной) деятельностью, то есть не сопровождается производством материальных или нематериальных благ, а направлена на удовлетворение потребностей в общении, отдыхе, иных личных потребностей [Харчев А.Г., 1968, с. 13]. В Большой советской энциклопедии быт определялся как «сфера внепроизводственной социальной жизни, включающая как удовлетворение материальных потребностей людей в пище, одежде, жилище, лечении и поддержании здоровья, так и освоение человеком духовных благ и культуры, человеческое общение, отдых, развлечения» [Прохорова А.М., 1975, с. 183]. В современных энциклопедических изданиях быт также определяется как «уклад повседневной жизни, включающий удовлетворение материальных и духовных потребностей людей, общение, отдых, развлечения» [Новый энциклопедический словарь. 2000, с. 153].

Имеются различные определения понятия «преступление, совершенное на бытовой почве». Так, по мнению отдельных исследователей, к преступлению данного вида следует относить «...преступление, совершенное лицом или в отношении лица по мотивам, возникшим в результате повседневных (непроизводственных) отношений, посягающее на личность, наносящее моральный ущерб личности, либо нарушающее общественный порядок по месту жительства» [Романов Г.А., 1973, с. 56]. Другие исследователи также указывают на тот факт, что преступлениями, совершенными на бытовой почве должны признаваться деяния, совершаемые по различным мотивам (ревность, личная неприязнь, зависть, месть и др.) в отношении людей, связанных с виновным лицом «семейным и иным родственным или соседским общением» [Максимов С.В., Ревин В.П., 1993, с. 15]. Именно поэтому, семейно-бытовые отношения являются только разновидностью взаимодействий, складывающихся на бытовой почве. Если же трактовать бытовое насилие в буквальном значении данного слова, то следует признать, что бытовая сфера включает, помимо семейно-бытовых отношений, также коммунально-бытовые (возникающие по причине совместного проживания или соседства), лично-бытовые (возникающие на основе приятельских, дружеских отношений), общественно-бытовые (связанные с совместным пребыванием группы, коллектива в определенном месте, и, соответственно, с временным совмещением процесса удовлетворения бытовых потребностей, - например, пребывание в спортивном лагере, в купе поезда, в санатории, пребывание в местах лишения свободы и т.д.). Так, в частности, исследователи насильственных форм поведения между осужденными, отбывающими наказание в виде лишения свободы, приходят к выводу, что и в данном случае можно говорить о совершении преступлений на бытовой почве, поскольку осужденные совместно проводят значительное количество времени и фактически именно бытовые вопросы нередко становятся поводом к насильственному поведению [Масленников Е.Е., 2016, с. 35]. Что же касается семейно-бытового насилия, то исследователи определяют его как «совершаемые в результате бытовых конфликтов между лицами, состоящими в брачно-семейных, родственных отношениях

умышленные общественно-опасные деяния, посягающие на охраняемые уголовным законом семейные отношения (жизнь, здоровье, честь, достоинство и свободу личности)» [Шикула И.Р., 2014, с. 32]. Таким образом, мы полагаем, что терминология Закона РК «О профилактике бытового насилия» должна быть подвергнута корректировки и, исходя из содержательной части данного нормативного правового акта, следует применять исключительно понятие «семейно-бытовое насилие».

Особенностью семейно-бытовых отношений являются такие обстоятельства, как: относительная закрытость для внешней оценки; наименьшая подверженность правовому регулированию; значительная дифференциация моделей функционирования семьи (безусловно, в диапазоне социальной нормы); наличие специфических, глубоких эмоциональных взаимодействий, связанных с реализацией членами семьи духовных потребностей, потребностей в коммуникации, психологической поддержке и т.д. Именно по этой причине в официальном комментарии к Закону РК «О профилактике бытового насилия» указывается, что семейно-бытовое насилие «отличается от насилия, происходящего, от кого бы то ни было, тем, что жертва подвергается насилию со стороны лиц, которые на самом деле должны быть опорой и защитой для них, с которыми они связаны узами родства или брака, вместе проживают, имеют общее жилье, имущество, средства к существованию, материально и морально зависящие от лица, проявляющего насилие» [Бюллетень Верховного Суда. – 2009. - №214]. Собственно по этой причине мы присоединяемся к мнению отечественных исследователей в отношении того, что составы насильственных преступлений должны быть дополнены квалифицирующим признаком «совершенное в семейно-бытовой сфере», также следует включить данный признак в перечень обстоятельств, отягчающих уголовную ответственность и наказание, предусмотренный ст. 54 УК РК [Бектурганов Н.М., Жумагазиева Р.Ш., 2014].

Как совершенно справедливо указывают исследователи, актуализация проблемы семейно-бытового насилия пришла на смену общественной парадигме, в соответствии с которой на вопросах внутрисемейного характера стоял «гриф секретности». При этом необходимо очень аккуратно относиться к данной проблеме, поскольку чрезмерное вмешательство не всегда приводит к положительным результатам. В рассматриваемом контексте также считаем необходимым отметить серьезные расхождения в статистических данных относительно динамики семейно-бытового насилия в Республике Казахстан, используемых различными источниками, которые мы обнаруживаем в доступных информационно-коммуникационных ресурсах. Так, в частности, неправительственными организациями со ссылкой на официальную статистику Генеральной прокуратуры РК по состоянию на начало 2018 года, озвучиваются данные, что за 2016 год уголовные правонарушения в семье увеличились на 2,8%, в 2017 году рост составил 4,7%. В сравнении с 2015 годом преступность в отношении женщин и детей возросла на 9% [В Казахстане стало больше насилия [Электронный ресурс]]. В других источниках со ссылкой на официальные заявления руководителей МВД РК указывается, что за период с 2011 по 2016 гг. произошло снижение семейно-бытового насилия в стране на 35% [На 35% сократилось число преступлений в сфере бытового насилия за пять лет]. Полагаем, что данные расхождения являются чрезмерно кардинальными, что недопустимо при использовании статистической информации, на основе которых формируется и общественное мнение.

Обращая внимание в рассматриваемом контексте на существующую нормативно-правовую базу относительно профилактики семейно-бытового насилия, можно установить тот факт, что по объему существенно преобладают мероприятия, связанные с устранением последствий фактов семейно-бытового насилия. Исключение составляет Приказ МВД РК № 1097 от 29 декабря 2015 года «Об утверждении правил по организации работы подразделений органов внутренних дел Республики Казахстан по защите женщин от насилия». Так, в частности, данным приказом предусматривается информационно-пропагандистская работа, выступления в СМИ, совместная работа с неправительственными организациями, аналитическая работа по информации о фактах семейно-бытового насилия и др. [Приказ МВД РК № 1097 от 29декабря 2015 года]. Оценить эффективность и результативность данных мероприятий, конечно, затруднительно. Безусловно, при отсутствии формального отношения и научной обоснованности данных направлений профилактической работы в будущем можно рассчитывать на более или менее стабильные результаты.

Анализ содержания предписаний Закона РК «О профилактике бытового насилия» свидетельствует о том, что преимущественный объем профилактических мероприятий (как в отношении потерпевших, так и по отношению к лицам, совершившим насильственные действия в семейно-бытовой сфере) возлагаются на организации по оказанию помощи, создаваемые местным исполнительными органами. Причем, и в данном случае также преобладают действия по стабилизации ситуации, нейтрализации уже возникших негативных процессов. В отношении деятельности организаций образования указывается, среди прочего, что они разрабатывают

и внедряют в практику «программы и методики, направленные на формирование законопослушного поведения обучающихся и воспитанников организаций образования».

Кроме того, обращает на себя внимание тот факт, что меры индивидуальной профилактики предусматриваются только в отношении лиц, совершающих акты семейно-бытового насилия, указание на работу с лицами, которые подверглись актам бытового насилия или могут быть потенциальными жертвами соответствующих посягательств, отсутствует [Закон РК № 114-IV от 4 декабря 2009 года]. Что касается разработанных межведомственным приказом Критериев оценки наличия жестокого обращения, приведшего к социальной дезадаптации и социальной депривации, то в данном случае производится балльная оценка сложившейся трудной ситуации конкретного лица по факту применения к нему насилия, жестокого обращения. Мы полагаем, что все мероприятия реституционного характера, безусловно, имеют большое значение в плане предупреждения дальнейшей виктимизации пострадавших лиц, а также снижения потенциальной угрозы ретрансляции ими насильственных типов поведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Почему Казахстану нужен новый закон о домашнем насилии, рассказала депутат Мажилиса [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.zakon.kz/5045641-pochemu-kazahstanu-nuzhen-novyy-zakon-o.html

2. На 25% вырос уровень семейно-бытового насилия в Казахстане в период карантина [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://zonakz.net/2020/06/29/na-25-vyros-uroven-semejno-bytovogo-nasiliya-v-kazaxstane-v-period-karantina/

3. Домашнее насилие по законодательству зарубежных стран. Ответственность и превенция / отв. редактор – Н.А. Голованова, М., 2011. – 383 с.

4. Балтабаев С. А. К вопросу о бытовом насилии в отношении женщин // Вестник КарГУ- Караганда, 2015- № 2 (78). -С. 110-113.

5. Харчев А.Г. Быт, семья в социалистическом обществе. – Л., 1968. – 40 с.

6. Большая Советская Энциклопедия / Под ред. А. М. Прохорова. - 3-е изд. - Т 4. - М., 1975. – 608 с.

7. Новый энциклопедический словарь. – М., 2000. – 6124 с.

8. Романов Г. А. О борьбе с бытовой преступностью // Правоведение. – 1973. – № 4. – С. 55-60.

9. Максимов С. В., Ревин В.П. Насильственные преступления в сфере семейно-бытовых отношений и проблемы профилактики: учеб. пособие. – М.: Изд-во УМЦ при ГУК МВД РФ, 1993. – 56 с.

10. Масленников Е.Е. Групповые неповиновения в местах лишения свободы и содержания под стражей: общая характеристика, детерминанты и профилактика // Актуальные проблемы уголовной политики: история, современность и перспективы: сб. трудов международной научной конференции (МФЮА, 21 ноября 2015 г.). – М., 2016. С. 34-39.

11. Шикула И.Р. Семейно-бытовое насилие в отношении женщин: проблемные вопросы виктимологической профилактики // Российский следователь. – 2014. – № 6. – С. 30-35.

12. Применение судами норм Закона РК «О профилактике бытового насилия» от 14 декабря 2009 года // Бюллетень Верховного Суда. – 2009. - № 214.

13. Бектурганов Н.М., Жумагазиева Р.Ш. Криминологическая характеристика применения насилия в семье в Республике Казахстан и за рубежом [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://articlekz.com/article/20672.

14. В Казахстане стало больше насилия [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://rezonans.kz/obshchestvo/4344-v-kazakhstane-stalo-bolshe-nasiliya.

15. На 35% сократилось число преступлений в сфере бытового насилия за пять лет [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://vlast.kz/novosti/21754-na-35-sokratilos-cislo-prestuplenij-v-sfere-bytovogo-nasilia-za-pat-let.html.

16. Приказ МВД РК № 1097 от 29декабря 2015 года «Об утверждении правил по организации работы подразделений органов внутренних дел Республики Казахстан по защите женщин от насилия» // «Казахстанская правда» от 23.07.2016 г. № 140 (28266).

17. Закон РК № 114-IV от 4 декабря 2009 года «О профилактике бытового насилия» // «Казахстанская правда» от 12.12.2009 г., № 293 (26037).

UDC 343.131

ЖҮСІПБЕКОВА АЙНҰР МАРАТҚЫЗЫ,
аға ғылыми қызметкер, з.ғ.м., полиция подполковнигі,
ҒЗИ ІІО тергеу қызметінің проблемаларын зерттеу орталығы,
Қазақстан Республикасы Б. Бейсенов атындағы ІІМ ҚА

ҚҰЛИБЕК АРАЙЛЫМ БЕГАЛЫҚЫЗЫ,
оқытушы, з.ғ.м.,
«жалпы құқықтық және арнайы пәндер» кафедрасы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды Экономикалық Университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖӘНЕ ТМД-ҒА МҮШЕ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ІС ЖҮРГІЗУІНДЕГІ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰДАЛАУ

Аннотация: Осы мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі қылмыстық қудалау ұғымы қолданыстағы отандық қылмыстық іс жүргізу заңнамасының және ТМД-ға қатысушы басқа елдердің нормаларын талдау жолымен, айқындауда жалпы және әртүрлі белгілерді бөліп көрсете отырып, қаралды. Сондай-ақ, қарастырылып отырған тұжырымдама «айыптау» және «іс жүргізу» ұғымдарының призмасы арқылы қарастырылады, бұл белгіленген белгілерді ескере отырып, «қылмыстық қудалау» ұғымының анықтамасын анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: айыптау, алдын-ала тергеу, іс бойынша іс жүргізу, іс жүргізу қызметі, қылмыстық қудалау.

ЖУСИПБЕКОВА АЙНУР МАРАТОВНА,
старший научный сотрудник, магистр юридических наук, подполковник полиции,
Центр по исследованию проблем следственной деятельности ОВД Научно-исследовательского института,
Карагандинская академия МВД РК им. Б. Бейсенова

ҚҰЛИБЕК АРАЙЛЫМ БЕГАЛЫҚЫЗЫ,
преподаватель, магистр юридических наук,
кафедра «Общеюридических и специальных дисциплин»,
Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза

УГОЛОВНОЕ ПРЕСЛЕДОВАНИЕ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ДРУГИХ СТРАНАХ-УЧАСТНИЦАХ СНГ

Аннотация: В настоящей статье рассмотрено понятие уголовного преследования в уголовном процессе Республики Казахстан путем анализа норм действующего отечественного уголовно-процессуального законодательства и других стран-участниц СНГ с выделением общих и различных признаков в определении. Также рассматриваемое понятие рассмотрено через призму понятий «обвинение» и «производство по делу», что позволило установить дефиницию понятию «уголовное преследование» с учетом установленных признаков.

Ключевые слова: обвинение, предварительное расследование, производство по делу, процессуальная деятельность, уголовное преследование.

ZHUSIPBEKOVA AINUR MARATOVNA,
Senior researcher, Master of Laws, Lieutenant Colonel of Police
Center for Research on Problems of Investigative Activities of the Internal Affairs at the Scientific Research Institute,
Karaganda Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenova

KULIBEK ARAILYM BEGALYKYZY,
Lecturer, Master of Laws
Department “General Legal and Special Disciplines”,
Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz

THE CRIMINAL PROSECUTION ON CRIMINAL PROCESS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND OTHER CIS COUNTRIES

Abstract: This article considers the concept of criminal prosecution in the criminal process of the Republic of Kazakhstan by analyzing the norms of the current domestic criminal procedural legislation and of the other CIS member states, highlighting common and various signs in the definition. Also, the concept under consideration is revealed through the prism of the concepts of "prosecution" and "judicial proceedings", which made it possible to establish the definition of the concept of "criminal prosecution", taking into account the established features.

Key words: prosecution, preliminary investigation, judicial proceedings, procedural activities, criminal prosecution.

The defense and protection of the rights and legitimate interests of citizens in accordance with the provisions of the Constitution of the Republic of Kazakhstan is the duty of the state and takes a central place in its legislative reforms. In this direction, special attention is paid to the activities of the internal affairs bodies, whose tasks are to protect life, health, human and civil rights and freedoms, the interests of society and the state from unlawful encroachments, protecting public order and ensuring public safety. A particular interest is one of the constituent parts of the police activity - criminal prosecution.

The legislator fixes the concept of criminal prosecution in paragraph 22 of art. 7 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan (hereinafter CPC of the RK). So, criminal prosecution (accusation) is a procedural activity which carried out by the prosecution in order to stipulations of the act prohibited by criminal law and the person who committed it, a guilt of the latter in committing a criminal offense, and also to ensure the application of punishment to that person or other measures of criminal law impact.

In addition to paragraph 22 of art. 7 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan a criminal prosecution is regulated by art. 34 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan "General conditions for the implementation of criminal prosecution": "1. In order to fulfill the tasks of criminal proceedings the criminal prosecution body is obliged, within its competence, in each case of detection of signs of a criminal offense, to take all measures provided by law to establish the event of a criminal offense, to expose the persons who guilty of committing a criminal offense, to punish them, as well as to take measures for rehabilitation innocent "[1].

The above definitions of criminal prosecution in the Republic of Kazakhstan represent a criminal prosecution as an integral part of the activities of law enforcement agencies, which aimed at establishing a criminal offense, the person who committed it, as well as ensuring the application of punishment to that person.

When analyzing the norms of the CPC of some CIS member states, a similarity was found in the definition of criminal prosecution. So:

- The CPC of the Republic of Tajikistan defines a criminal prosecution as a procedural activity carried out by a prosecutor, an investigator, an inquirer, in order to establish an act prohibited by criminal law and the person who committed it, to bring the latter as an accused, as well as to ensure the application of punishment to that person or other coercive measures (art. 5) [The collection of Criminal Procedure Codes of Central Asian Countries, 2010, p. 729];

- The CPC of the Russian Federation - as a procedural activity carried out by the prosecution in order to expose a suspect accused of committing a crime (clause 55 art. 5) [2; p. 29];

- The CPC of Turkmenistan - as a procedural activity carried out by the criminal prosecution authorities in order to collect corroborating evidence, the presence or absence of signs prohibited by the criminal law in actually committed acts, and if any, the guilt or innocence of the person suspected of committing these acts (paragraph 39 article 6) [The collection of Criminal Procedure Codes of Central Asian Countries, 2010, p. 873].

This similarity in the definition of the concept a criminal prosecution is due to the fact that on February 17, 1996, by a resolution of the Interparliamentary Assembly of the CIS Member States, a Model Criminal Procedure Code for the Member States of the Commonwealth of Independent States was adopted, which is of a recommendatory nature and in accordance with paragraph 23 Art. 10 of this document, criminal prosecution is a procedural activity carried out by the prosecution in order to establish an act prohibited by criminal law and the person who committed it, the latter's guilt in committing a crime, and also to ensure the application of punishment to that person or other coercive measures [www.online.zakon.kz].

However, the concept of "criminal prosecution" covers not only criminal procedural activity, but also operational-search activity, as well as other actions taken by a prosecutor, an inquirer, an investigator, a body carrying out operational-search activity, to establish the person who committed a crime, obtain data on his guilt, as well as procedural and organizational preparation of evidence and

[1] Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. № 321-V from 04.07.2014. // Electronic resource: www.adilet.zan.kz

their presentation to the court.

In the legal literature, there is another point of view about the moment of the beginning of the function under consideration, namely, from the appearance of a suspect or an accused in a criminal case. So, according to F.N. Bagautdinov, criminal prosecution is directed against persons who have the legal status of an accused or suspect. "Accordingly, there is no criminal prosecution in the literal sense of the word in cases where the person who committed the crime or the person suspected of committing it has not been identified. In this case, the investigation is carried out in any case, the investigation is collecting evidence that, possibly, in the future may initiate criminal prosecution against any person. Therefore, we can only talk about its preparation, about creating the necessary conditions for the subsequent criminal prosecution" [Kalinovsky's K., 2002].

In the presence of many opinions about the concept of criminal prosecution, questions of misunderstanding of the content of this activity arise, which in the future gives rise to questions of legislative regulation of this concept.

Thus, the domestic legislator, regulating the procedural activities of the criminal prosecution bodies, in addition to the concept of criminal prosecution, operates with other definitions and terms. Analysis of the criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan reveals several terms used in the regulation of the activities of the criminal prosecution authorities. These terms include: "criminal prosecution", " prosecution " and "proceedings".

In our opinion, the parallel use of these terms leads to mixing of various directions of the procedural activities of the criminal prosecution subjects and contributes to their misinterpretation.

In this article we will consider the concept of criminal prosecution through the prism of the concepts of "prosecution" and "proceedings".

At the same time, the legislation of Kazakhstan does not distinguish between the concepts of "accusation" and "criminal prosecution". As we have already said, in paragraph 22, part 7 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, it is stated that "criminal prosecution (accusation) is a procedural activity carried out by the prosecution in order to establish an act prohibited by criminal law and the person who committed it, the latter's guilt in committing a criminal offenses, as well as to ensure the application of punishment to that person or other measures of criminal law ".

It seems that the concept of prosecution should be considered in two semantic meanings: substantive and procedural. In the first meaning, the prosecution is used in paragraph 22 of Article 7 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan. Prosecution in the substantive sense is a procedural expression of factual, legal signs and legal qualifications of that specific crime, the commission of which is accused of a person in a criminal case. Prosecution in the procedural sense (the function of accusation) is the procedural activity of the participants in criminal proceedings authorized by law to expose a person and substantiate his criminal liability for the purpose of conviction [Alekseev N.S., 1989, p. 53]. The prosecution as a criminal procedural function and the charge in its substantive content are in organic unity with each other and arise simultaneously - with the issuance of a decision on recognizing a person as a suspect and a decision on the qualification of the suspect's act.

Summarizing the above, it should be noted that, in essence, criminal prosecution is part of the system of criminal procedural functions, while it occupies a special place in it, since the initiation of criminal prosecution necessitates the implementation of the protection functions and resolution of the case on the merits. Refusal from criminal prosecution entails its termination on the grounds specified in the law. In addition, in the main trial, the case may be dropped due to the public prosecutor's refusal from prosecution.

A criminal prosecution can be viewed in a broad and narrow sense of the word as a function: in the second case, the concept of "criminal prosecution" is equivalent to the concept of "prosecution ".

The positions of a number of scientists (A.M. Larin, D.S. Karyev, M.S. Strogovich, P.S. Elkind, B.Kh. Toleubekova) [Dosanov R.K., 2004], as well as the provision of the law (Art. 7, clause 22 of the Criminal Procedure Code of the RK) testify that, by their legal nature and significance, criminal prosecution and prosecution as a direction of criminal procedural activity are equivalent.

In a broad sense, it is comparable to the concept of preliminary investigation and prosecution in court, i.e. preliminary investigation and criminal prosecution can be viewed as both form and content.

An important aspect that characterizes criminal prosecution is the beginning of its emergence. In the Criminal Procedure Code of Russia a criminal prosecution begins with the initiation of a criminal case.

An analysis of the norms of domestic legislation shows that criminal prosecution begins from the moment of the pre-trial investigation (registration with the Unified Register of Pre-Trial Investigation (URPTI) or the first urgent investigative activities).

Criminal procedural activity is carried out not only in a certain sequence, but also procedural forms which strictly outlined by law. The law allows its differentiation depending on the nature of criminal liability with the unity of the basic properties of the procedural form, the characteristics of the subject of the offense and a number of other reasons.

The Criminal Procedure Law provides for three forms of criminal prosecution. The differentiation of private, private-public or public criminal prosecu-

tion and accusation is based on the direct object of criminal encroachment, its private or public nature, which determines both the nature of the criminal law relationship and the form of its implementation in the process depending on this.

Taking into account the foregoing, in our opinion, the criminal prosecution is a procedural activity carried out by authorized state bodies, officials and a private prosecutor, in order to protect state and (or) private interests, aimed at establishing a criminal offense prohibited by criminal law, the person who committed it, as well as his guilt, and ensuring the application of punishment to that person or other measures of criminal law.

Now let us consider a criminal prosecution through the prism of the concept of pre-trial proceedings.

Thus, according to Article 5 of the Code of Criminal Procedure of the Kyrgyz Republic, a proceedings on a case are a set of procedural actions and decisions carried out on a specific criminal case in the course of its initiation, investigation, trial and execution of a court sentence (resolution) [The collection of Criminal Procedure Codes of Central Asian Countries, 2010, p. 372].

The Criminal Procedure Law of Turkmenistan in paragraph 28 of Article 6 defines the proceedings in the case as a set of procedural actions and decisions carried out on a specific criminal case during its initiation, pre-trial preparation, proceedings and execution of the sentence, decision or ruling of the court [The collection of Criminal Procedure Codes of Central Asian Countries, 2010, p. 881].

It is noteworthy that the earlier effective Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan in 1997 almost identically regulated this term with the terms of the criminal procedure laws of Kyrgyzstan and Turkmenistan and defined "proceedings on the case" as a set of procedural actions and decisions carried out on a specific criminal case during its initiation, pre-trial preparation, proceedings and execution of the judgment (resolution) of the court (clause 27 of article 7 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan). The current version of this term under the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan in 2014 has undergone insignificant (technical) changes, mainly related to the exclusion of the pre-investigation check and the stage of initiating a criminal case from the criminal process.

The identity of the terms "proceedings" is largely due to the fact that the criminal procedure codes of the above countries, including Kazakhstan, were developed on the basis of the Model Criminal Procedure Code for the CIS member states, adopted at the seventh plenary session of the Interparliamentary Assembly of States - participants of the Commonwealth of Independent States (Resolution N 7-6 from February 17, 1996) [www.online.zakon.kz].

The Model Criminal Procedure Code for the CIS member states in paragraph 7 of Article 10 defined the proceedings as criminal proceedings carried out in deciding the issue of initiating a specific criminal case, as well as a set of procedural actions and procedural decisions executed and admitted in a specific case.

Thus, it is clearly seen that the above term, regulated by the Criminal Procedure Codes of the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic and Turkmenistan, was borrowed from the Model Criminal Procedure Code for the CIS member states.

At the same time, some CIS countries, including the Russian Federation and the Republic of Tajikistan, in their criminal procedural legislation, do not define the term "proceedings" at all. Of course, this is not a violation of the requirements of the Model Criminal Procedure Code for the CIS member states, since this regulatory legal act has the force of a recommendatory nature, however, the absence of this term, in our opinion, contributes to the multiplicity of interpretation of the procedural activities of the criminal prosecution bodies and, as a consequence, affects on its understanding and use by practical employees in their law enforcement activities.

Considering the term "criminal prosecution" through the prism of the concept "proceedings" the following can be noted.

- The circle of subjects carrying out criminal prosecution includes only the prosecution: a prosecutor, an investigator, an inquirer, a victim and his representatives, as well as the private prosecutor in cases of private prosecution.

- The purpose of criminal prosecution is to establish an act prohibited by criminal law and the person who committed it, the latter's guilt in committing a criminal offense, as well as ensuring the application of punishment to that person or other measures of criminal law.

The purpose of the proceedings on the case is to ensure the fixation of evidence in a criminal case, its office work.

The innovation in the part "Exclusion of charges by the investigator on the suspect with the transfer of this function to the prosecutor" introduced the following procedure into the criminal process of the Republic of Kazakhstan: it assumes that after the start of the pre-trial investigation, the investigator collects the necessary evidence, after which he transfers the collected materials to the prosecutor, who will make the final decision on "charges" and transferring the case to court or terminating the criminal case.

Thus, a suspect becomes an accused after the prosecutor has confirmed the indictment. Moreover, a person will be in this status for a short period of time, since after the prosecutor draws up a decision to bring the accused to trial, he becomes a defendant.

In accordance with Art. 64 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, 2014,

a suspect is a person: in respect of whom a decision has been made to recognize him as a suspect; detained under Art. 131 of the Criminal Procedure Code; in respect of which a resolution was issued on the qualification of the suspect's act; interrogated in connection with the presence of suspicion of committing a criminal offense.

For comparison, according to the Code of Criminal Procedure of 1997, a person was recognized as a suspect, against whom a criminal case was initiated in connection with his suspicion of committing a crime, or a decision was issued to recognize him as a suspect, or a detention was carried out, or a measure of restraint was applied pending charge (Article 68)[1].

Summarizing all of the above, we believe that criminal prosecution is a procedural activity of the criminal prosecution body, carried out in order to prevent, impartial, prompt and full disclosure, investigation of criminal offenses, exposure and prosecution of the perpetrators, fair trial, correct application criminal law, as well as the protection of individuals, society and the state from criminal offenses.

[1] Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan 1997. - Almaty: Lawyer, 2013. – 411 p.

REFERENCES:

1 The collection of Criminal Procedure Codes of Central Asian Countries (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan). - Almaty, 2010 - 1083 p.

2 Criminal Procedure Code of the Russian Federation. - Moscow, 2016 .- 656 p.

Model Code of Criminal Procedure for the CIS Member States, adopted at the seventh plenary session of the Interparliamentary Assembly of Member States of the Commonwealth of Independent States. // Electronic resource: www.online.zakon.kz

Criminal procedure. K. Kalinovsky's website // Electronic resource: www.kalinovsky-k.narod.ru/

Alekseev N.S. Evidence in criminal proceedings. General questions of the doctrine of evidence. Soviet criminal procedure. - L., 1989.

Dosanov R.K. Criminal prosecution: under the laws of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation. Ph.D. // Electronic resource: www.dissercat.com

УДК 349.6 (574)

ЖУСИПОВА БАҚЫТ АҚЫЛБАЙҚЫЗЫ,
заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
ЕҰУ-нің заң факультеті,
еңбек және экологиялық құқық кафедрасы,
Л.Н. Гумилев атындағы азаматтық,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

КАСКЕЕВА АЙНАГҮЛ ЗАРЛЫҚҚЫЗЫ,
заң ғылымдарының кандидаты, бастық,
заң бөлімі,
Ұлттық тестілеу орталығы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
E-mail: kaskeeva.a@mail.ru

ЖЕРДІ ТАБИҒИ РЕСУРС РЕТІНДЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйінді. Мақалада жерді құқықтық қорғауды реттейтін Қазақстан, Қытай, Ресей заңдылықтары мен отандық және шетелдік ғалымдардың көзқарастары талданды. Зерттеудің мақсаты субъектілердің шаруашылық және өзге де қызметінде жерді пайдалану кезінде іс-шараларды жүргізуге жер және экологиялық заңнамаларына талдау жасау ерекшеліктерін анықтау және жетілдіруге бағытталған әдістемелер мен ұсыныстарды әзірлеу. Нәтижесінде жерді шаруашылық және өзге де қызметтің теріс әсерінен қорғау жөніндегі қатынастарды құқықтық реттеуді дамытудың ықтимал және оңтайлы жолдарын анықтау арқылы шетел тәжірибесін ала отырып, қолданыстағы заңнамалармен жаңа Экологиялық кодекстің жобасы нормаларына ұсыныстар беріледі.

Кілті сөздер: жер учаскесі, жерді қорғау, мемлекеттік мониторинг, жерді мелиорациялау, кәсіпкерлік субъектілер, жерді пайдалану, топырақ құнарлығы, экожүйе, қоршаған ортаны сақтау, жерді рекультивациялау.

ЖУСИПОВА БАКЫТ АКЫЛБАЕВНА,
кандидат юридических наук, доцент,
кафедра гражданского, трудового и экологического права,
юридический факультет,
ЕНУ им. Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан,
E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

КАСКЕЕВА АЙНАГУЛЬ ЗАРЛЫКОВНА,
кандидат юридических наук, начальник,
юридический отдел,
Национальный центр тестирования,
г. Нур-Султан, Казахстан,
E-mail: kaskeeva.a@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОЙ ОХРАНЫ ЗЕМЛИ КАК ПРИРОДНОГО РЕСУРСА

Аннотация: В статье проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых и законодательство Казахстана, Китая, России, регулирующее правовую охрану земель. Целью исследования является выявление и разработка методик и рекомендаций, направленных на совершенствование особенностей проведения анализа земельного и экологического законодательства при использовании земель в хозяйственной и иной деятельности субъектов. В результате, путем определения возможных и оптимальных путей развития правового регулирования отношений по защите земель от негативного воздействия хозяйственной и иной деятельности, с приобретением зарубежного опыта будут даны рекомендации по нормам действующего законодательства и проекта нового Экологического кодекса.

Ключевые слова: земельный участок, охрана земель, государственный мониторинг, мелиорация земель, субъекты предпринимательства, землепользование, плодородие почв, экосистема, охрана окружающей среды, рекультивация земель.

ZHUSSIPOVA BAKYT AKYLBAEVNA,
candidate of law, docent,
Department of the civil, labor and ecological law,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan,
E-mail: bakyt-enu@yandex.kz

KASKEYEVA AINAGUL ZARLYKOVNA,
candidate of law, Head,
Legal Department,
National testing center,
Nur-Sultan, Kazakhstan,
E-mail: kaskeeva.a@mail.ru

FEATURES OF LEGAL PROTECTION OF LAND AS A NATURAL RESOURCE

Summary: The article analyzes the views of domestic and foreign scientists and the legislation of Kazakhstan, China, and Russia regulating the legal protection of land The purpose of the research is to identify and develop methods and recommendations aimed at improving the features of the analysis of land and environmental legislation when using land in economic and other activities of subjects. As a result, by identifying possible and optimal ways to develop legal regulation of relations to protect land from the negative impact of economic and other activities, with the acquisition of foreign experience, recommendations will be given on the norms of current legislation and the draft new Environmental code.

Key words: land plot, land protection, state monitoring, land reclamation, business entities, land use, soil fertility, ecosystem, environmental protection, land reclamation.

Жер ресурстарын қорғау жария- құқықтық әдіспен жүзеге асырылады, жерді қорғау қызметі адамның денсаулығын сақтау қазіргі қоғамның ғана емес, келешек ұрпақтың болашағы үшін де маңызды болып табылады. Сондай-ақ, кәсіпкерлік субъектілер шаруашылық және өзге де қызметінде жерді пайдалану кезінде іс-шараларды жүргізу сәйкесіңше мұқият орындауды талап етеді, жерді ұтымды пайдалану мен топырақ құнарлығын ұдайы қалпына келтіріп отыруды, табиғи ортаны сақтауды міндеттейді.

Жердің жай-күйінің теріс өзгерістеріне өнеркәсіп, құрылыс, ауылшаруашылығы өнеркәсібі, тау-кен өндіру және өзгеде шаруашылық қызмет түрлерін жүргізу процесінде оның ластануына, тозуына, шөлейттенуі, құнарсыздануына, тұздануы, су басуына, топырақтың эрозияға ұшырауына т.б сонымен қатар, (орман, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, атмосфералық ауа, су т.б.) табиғаттың басқа объектілеріне де ластағыш заттардың түсуі нәтижесінде жағымсыз әсер етуі мүмкін.

Жерді пайдалану экологиялық жүйелердің сақталуын және жердің ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығында өндіріс құралы болып қалу қабілетін және тұтастай алғанда шаруашылық және өзге де қызмет түрлерін жүзеге асырудың негізін қамтамасыз ететін тәсілдер керек екенін әрдайым есте ұстаған жөн.

Зерттеудің мақсаты жерді шаруашылық және өзге де қызметтің теріс әсерінен қорғау жөніндегі қатынастарды құқықтық реттеуді дамытудың ықтимал және оңтайлы жолдарын анықтау, заңнаманы, құқық қолдану практикасын жетілдіру және шаруашылық қызметтің жерге теріс әсерін барынша азайту үшін жерді қорғау жөніндегі жалпы талаптармен шаруашылық қызметтің жекелеген түрлеріне жататын арнайы талаптарды да айқындау болып табылады.

Л.К. Еркінбаеваның пікірінше, «жер құқығы доктринасында ауылшаруашылық қызметіне жер тек азық-түлікті қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар шикізат өндіру құралы ретінде пайдаланады. Сондай-ақ, ауылшаруашылық қызметін жүзеге асыру кезінде жерді қорғауға байланысты экологиялық фактор оны реттеуде маңызды рөл атқармайды, керісіңше экономикалық мүдделері басым болуы мүмкін» [Еркінбаева Л.Қ., Айғаринова Г.Т., 2010, 161 б.].

Л.К. Еркінбаеваның пікіріне келісе отырып, атап айтсақ экономикалық мүддесіне шаруашылық және өзге де қызметтің жекелеген түрлері үшін жер учаскелерін пайдалану кезінде жерді қорғау шараларын уақыттылы дер кезінде әрі сапалы орындамаудың салдары жердің сапасының нашарлануына әкелетін бірден-бір тікелей

ықтимал әсерін тигізетін кәсіпкерлік субъектілер болып болып табылады.

Мысалы, сот практикасында жерлерге келтірілген залал тікелей айтылмаса да, экологиялық құқық бұзушылықтың объектісі ретінді қарастырады, «соттар қоршаған ортаны ластау салдарын жою жөнінде және қоршаған ортаны ластаудың және оған кез келген өзге нысандарда залал келтірудің алдын алу жөніндегі міндетті превентивті шараларды дереу қабылдау мақсатында залалды экономикалық бағалаудың тек тура әдісін ғана назарға алуға тиіс»[1], ал, Жер кодексінде жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушыларға жерді қорғауға міндеті нормалары көзделінген, сонымен қатар, жер кодексі нормаларында жер құқықтарын іске асыру және қорғау, мемлекеттік қажеттіліктер үшін жерді алып қою және өтемдік қатынастар нормаларына ерекше назар аударады.

Е.Ш. Рахметов өзінің еңбегінде «Мемлекеттік реттеу жүйесін тиісті мемлекеттік органдардың жер ресурстарын ұтымды пайдалану мен қорғауды қамтамасыз етуге және сол арқылы жер құқық тәртібіне қол жеткізуге (белгілеуге) бағытталған ұйымдастырушылық, атқарушылық қызметі арқылы жүзеге асырылады деген пікірді білдірді» [Рахметов Е.Ш., 2010, с. 40].

Жер құқығы теориясында жер қатынастарын реттеу арқылы субъектілердің құқықтары мен міндеттерін іске асыру, жерді пайдалану кезіндегі жердің қорғалуына жүйелі бақылау жүргізу, жер заңнамасын бұзушыларға ықпал ететін қажетті шараларын қабылдау арқылы қамтамасыз етіледі.

Мәселен, меншік иесі (жер пайдаланушы) өзіне бекітіліп берілген жер учаскесін ұтымды пайдалану және қорғау жөніндегі өз міндеттерін тиісінше орындамаған жағдайларда, яғни жер заңнамасының талаптарын бұзған жағдайларда ғана мемлекеттің араласуына жол беріледі. Заң меншік иелері мен жер пайдаланушылардан жер учаскелерін мәжбүрлеп алып қою мүмкіндігін көздейді. Меншік иелері мен жер пайдаланушылардың жер құқықтарының орнықтылығы мен қорғалуының тағы бір кепілі ретінде мәжбүрлеп алып қою болып табылады. Сонымен қатар, жер құқықтарын қорғау өтемақы нормалары жүйесімен қамтамасыз етіледі. Бұл жерде ең алдымен, шығындарды өтеудің тиісті нормаларына және жер қатынастары саласындағы заңды жауапкершілік нормаларына негізделеді.

Жалпы, жерді бақылауға да дәл осындай проблемалар тән, экологиялық бақылау басқа табиғи ресурстардың ұтымды пайдаланылуын бақылау үшін қажет.

Біріншіден, бұл бір жағынан оңтайлы қатынасты анықтау, бұзушылықтарды уақтылы анықтау және жолын кесу қажеттілігі (бұл тексеру болып табылатын жұмыстың негізгі нысанын пайдалану арқылы қол жеткізуге болады), ал екінші жағынан-заңды тұлғалар мен азаматтардың кәсіпкерлік, шаруашылық және өзге де қызметінде артық кедергілер жасауға, сондай-ақ олардың құқықтарын бұзуға жол бермеуге тиіс. Осыған байланысты мыналарды атап өту қажет, жер мониторингін жүзеге асырмай тиімді бақылау мүмкін емес, бұл жер жағдайының өзгеруін уақтылы анықтауға, осы өзгерістерді бағалауға, теріс процестердің алдын алу және оларды жою жөнінде болжамдар мен ұсынымдар әзірлеу мүмкіндік береді.

Мемлекеттік жер бақылауын ақпараттық қамтамасыз ету жердің мемлекеттік мониторингі міндеттерінің бірі ретінде белгілейді.

«Ауылшаруашылық өндіруші ауылшарушылығы мақсатындағы жерлердің құнарлығы және топырық құнарлығын айтарлықтай төмендетуге жол берілмейді және талаптарды орындау мониторингін агрохимиялық, фитосанитарлық зерттеп-қарау және жерлердің мониторингін жүргізу кезінде алынған деректер негізінде жүзеге асырады»[2], «Жайылымдарды ұтымды пайдалану жайылымдардың азықтық ресурстарын олардың экологиялық ерекшеліктерін ескере отырып және табиғатты қорғау нормаларын (жайылымдардың жалпы алаңына арналған жүктеменің шекті жол берілген нормасын қоса алғанда) сақтай отырып, қалыпты жай-күйі мен молығуы сақталатындай жағдайда пайдалану»[3].

Аталған ережелерге сәйкес, Қазақстанда цифрлық дамуды жүзеге асыру барысында электрондық ақпарат ресурстарын пайдалану арқылы жер ресурстарын ұтымды пайдалану мен қорғау мақсатында жердің сапалық жай- күйі туралы мәліметтерді біріңғай ақпараттық жүйе арқылы бақылауға мүмкіндік берді.

Өз кезегінде жер заңнамасы жерді жылжымайтын мүлік ретінде, қоршаған ортаның маңызды құрамдас бөлігі ретінде, ауыл шаруашылығы мен орман шаруашылығында өндіріс құралы ретінде жерді қорғау және адам өмірі мен денсаулығын қорғау басымдығынан туындайды. Осы аталған қағида Жер кодексінің 4-бабында « жерді табиғи ресурс, Қазақстан Республикасы халқының өмірі мен қызметінің негізгі ретінде сақтау» бекітілген[4].

Жерді пайдалану мен оған билік етуді, егер бұл қоршаған ортаға залал келтірмесе, жер учаскелерінің меншік иелері еркін жүзеге асырады,

[1] Соттардың Қазақстан Республикасының экологиялық заңнамасын азаматтық істер бойынша қолдануының кейбір мәселелері туралы ҚР ЖС 2016 жылғы 25 қарашадағы Нормативтік қаулысы. URL : http://adilet.zan.kz/kaz

[2] Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану қағидаларын бекіту және Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің кейбір бұйрықтарына өзгерістер мен толықтыру енгізу туралы. Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2020 жылғы 17 қаңтардағы № 7 бұйрығы

[3] Жайылымдарды ұтымды пайдалану қағидаларын бекіту туралы.Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің орынбасары – Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2017 жылғы 24 сәуірдегі № 173 бұйрығы

[4] Қазақстан Республикасының Жер кодексі. 2003 жылғы 20 маусымдағы URL :http://adilet.zan.kz

ал жерді пайдалану мен қорғау жөніндегі қызметті жүзеге асыру кезінде адам өмірінің сақталуын қамтамасыз етуге немесе адам денсаулығына теріс (зиянды) әсердің алдын алуға мүмкіндік беретін, тіпті бұл үлкен шығындарды талап ететін болса да, осындай шешімдер қабылданып, осындай қызмет түрлері жүзеге асырылуға тиіс.

Жерді қорғау шаралары жоспарлы, арнайы бағдарлама әзірлеу арқылы, мемлекеттік тұжырымдамалар негізінде жүзеге асырылады.

Қолданыстағы Экологиялық кодекстің 217-бабының нормасы табиғат пайдаланушылар жерді пайдалану кезіндегі кезінде біріншіден, экологиялық талаптарды сақтауға міндетілігін нақтылап бекітіп берді[1], оның ішінде санитарлық-эпидемиологиялық талаптарға сәйкес келетін өндіріс технологияларды қолдану қолжетімді озық технологияларды енгізу ҚР Энергетика министрлігінің 2014 жылғы 28 қарашадағы бұйрығымен арнайы тізбесі бекітілген[2] мысалы, мұнайды өңдеу кезінде топырақты және жер асты суларды қорғау үшін мұнай ағып кетпеуін анықтап, төгулер орындарына сүзгіш жабдықтарын, ыдыстардың озық технологияларын қолданады. Екіншіден, жерді беру және сату кезінде топырақ құнарлығы қабатын алуға жол бермеуі жер учаскесін пайдалануға немесе сатуға беру кезінде жерді қорғау мәселелерін Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2019 жылы 26 қыркүйектегі бұйрығы «Жер учаскесін сатып алу-сатудың үлгілік шартын бекіту туралы «жер учаскесінде шаруашылық және өзге де қызметті жүзеге асыру кезінде құрлыс, экологиялық, санитариялық-гигиеналық және өзге де арнайы талаптарды (қағидаларды, нормативтерді) сақтауға міндетті»[3], Қазақстан Республикасы Қоршаған ортаны қорғау министрінің 2013 жылғы 12 маусымдағы қоршаған ортаны қорғау жөніндегі іс-шаралардың үлгілі тізімін бекіту туралы бұйрығында жер ресурстарын қорғаудың түрлері қамтылған. Үшіншіден қалдықтарды жинақтау және жою өндіріс қалдықтарын жинауды немесе сақтау қызметінің нәтижесінде қалдықтар түзілетін объектілерді пайдалану кезінде субъектілер санитарлық эпидемиологиялық талаптарды орындауға шарт жасай отырып жүзеге асырады.

Ауылшаруашылық қызметінің теріс салдары су және жел эрозиясы, селдер, су тасқыны, батпақтану, қайталама тұздану, кептіру, химиялық заттармен ластану, биогендік ластану, ағаштар мен бұталардың, арамшөптердің толып кетуі түрінде көрінеді. «Елді аумақтық-кеңестікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасын бекіту туралы Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2019 жылғы 23 тамыздағы қаулысында» атап өтілгендей «Ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлерді пайдалану бойынша негізгі проблемалар жыртылған жерлердің тозуы, суармалы жерлердің айтарлықтай тиімді пайдаланылмауы, жерлердің мелиоративтік жай-күйінің нашарлауына алып келетін суару және дренаж жүйелерінің едәуір тозуы болып табылады, эрозияға ұшырағаң ауылшаруашылығы алқаптарының жоғағы үлесі жалпы ауданның (30 пайызынан астамы) Алматы, Атырау және Түркістан облыстарында орналасқан»[4].

Жерді қорғауды мемлекеттік органдардың, жеке және заңды тұлғалардың, лауазымды адамдардың жер заңнамасын сақтауға, субъектілердің жерді пайдалану ережерін сақталуын, ұтымды пайдалану мен қорғау жөніндегі іс-шаралардың орындалуын қамтамасыз ету болып табылады.

Ауыл шаруашылығы министрлігі «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылауды жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы»[5] Қазақстан Республикасының Заңы жобасына тұжырымдамасында жерді тиімсіз және дұрыс пайдаланбаудан қорғау қажеттілігін негіздейді, сонымен қатар жерді пайдалануға заңсыз беру фактілерін дер кезінде анықтау мақсатында, ауылшаруашылығы мақсатындағы жерлерді түгендеу, оның ішінде пайдаланылмай жатқан жерлерді мемлекетке мәжбүрлі қайтару механизмін күшейту мақсатында жер мониторинг (ғарыштан қашықтықтан зондау) жұмыстары нақтыланып, іске асыру жоспарлануды, сонымен қатар жерді пайдалану мен қорғауға бақылауды күшейтуді осы аталған заң жобасында сипаттама берілген.

ҚР Кәсіпкерлік кодекстің 138-бабына сәйкес, «бақылау жүзеге асырылатын кәсіпкерлік субъектілері қызметінің салаларының объектісі ретінде жерді пайдалану мен қорғауға бақылауды жүзеге асыру нормасы көзделген»[6].

Біздіңше осы нормада көзделінген жерді қорғау мақсатында кәсіпкерлік субъектілердің арнайы іс шараларын бақылауды жүзеге асыруды көздейді, бұл қызмет түрі толық тізімінде жоқ. ҚР Кәсіпкерлік Кодексінің 140- бабына қосымша мынадай редакцияда ұсынамыз: Мемлекеттік

[1] Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. 2007 жылғы 9қаңтардағы. URL :http://adilet.zan.kz

[2] Санитарлық- эпидемиологиялық талаптарға сәйкес келетін өндіріс технологияларды қолдану қолжетімді озық технологияларды енгізу ҚР Энергетика министрлігінің 2014 жылғы 28 қарашадағы бұйрығы. URL :http://adilet.zan.kz

[3] Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрінің 2019 жылы 26 қыркүйектегі бұйрығы «Жер учаскесін сатып алу-сатудың үлгілік шартын бекіту туралы. URL :http://adilet.zan.kz

[4] Елді аумақтық-кеңестікте дамытудың 2030 жылға дейінгі болжамды схемасын бекіту туралы Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2019 жылғы 23 тамыздағы қаулысы. URL :http://adilet.zan.kz

[5] Ауылшаруашылығы министрлігі «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне жерді пайдалану мен қорғауды мемлекеттік бақылауды жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заң жобасы URL : https://www.gov.kz.

[6] Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі,2015 жылғы 29 қазандағы. URL :http://adilet.zan.kz

органның лауазымды адамының бақылау және қадағалау субъектісіне (объектісіне) бару арқылы жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың жерді қорғау мақсатында жүргізілетін іс-шаралардың орындалуын бақылауға және қадағалауды жүзеге асыруды көздейді, лауазымды тұлға сотта кәсіпкерлік субъектілердің қоршаған ортаға келтірілген залалды өтеу үшін қоршаған ортаға теріс әсер ететін шаруашылық өзге де қызметін тоқта тұруға, қызметін шектеу туралы істер бойынша талап қоюшы ретінде бола алады. Бұл ретте Жаңа Экологиялық Кодекс жобасында Жерді пайдалану кезіндегі экологиялық талаптар нормасында «жерді қорғау мақсатында жер учаскелерінің меншік иелері мен пайдаланушылар арнайы іс шараларды жүргізуге міндеттілігі нақтыланған» (ЭК-250-бап).

Зерттеуші ғалымдардың пікірінше, «Қытай мемлекетінде Land use and land cover change (LULCC), жер пайдалану және топырақ-өсімдік жамылғысының өзгеруі (LULCC) моделі қалыптасқан, оның мақсаты азық-түлік қауіпсіздігі және жер пайдалану қажеттілігіне әлеуметтік--экономикалық әсер етудің негізгі салдарларын көрсету үшін экологиялық әсерлердің динамикасын осы модельге біріктіру болып табылады. Қытайдағы аталған жүйе- 2020, 2050 және 2080 жылдарға арналған стратегиялық жоспарға негізделеді, олар жер пайдалану модельдерін әр түрлі деңгейдегі екі бағытта қолданылды. Бірінші жерді пайдалануды әлеуметтік-экономикалық қатынасы, екіншісі жердің экожүйесін сақтау.

Сонымен қатар Қытайда «Жасылдар үшін астық» бағдарламасына сәйкес, экологияны қалпына келтіру анағұрлым перспективалары жоғары болды, егістік жерлер алқабын кеңейту және керісіңше орман алқаптарын қысқартуды көздеді. Осы Қытайдың ұсынылып отырған моделі өзара байланысты үш құрамдастан тұрады: біріншісі жер секторына қойылатын сандық талаптарды қамтамасыз ететін қарапайым жаһандық әлеуметтік-экономикалық моделі, екіншісі-учаскенің жер пайдалануға жарамдылығын айқындайтын жергүсті экожүйелерінің имитаторы, үшіншісі- жерді бөлу моделін пайдалана отырып кеңістіктік модельдеудің компоненті болып табылады [Honglei Jiang, [OrcID] , Xia Xu, Mengxi Guan, Lingfei Wang, Yongmei Huang and Yinghui Liu,2019,18c https://doi.org/10.3390/su11133627].

Қазіргі кезеңдегі мемлекеттік және экономикалық реттеудің объектісі бола отырып, ауылшаруашылық мақсатындағы жер ресурстарын пайдалану тиімділігін арттыруды, топырақ құнарлылығын сақтау мен қалпына келтіруді және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз ететін жерді пайдалану мониторингі құралдарының жиынтығын қолдануды қамтиды.

С.А. Боголюбовтың пікірінше, «жерді қорғаудың мақсаттары жер мен топырақтың ластануын, тозуын, бүлінуін, жойылуын және жер мен топыраққа өзге де теріс әсерін болғызбау және жою, сондай-ақ жерді ұтымды пайдалануды, оның ішінде ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерде топырақтың құнарлылығын қалпына келтіру және жерді жақсарту үшін пайдалануды қамтамасыз ету болып табылады» Сондай-ақ Ресейде жерді қорғауды арнайы Жер кодексі нормаларымен, Ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің айналымы туралы 2002 жылғы 24 шілдедегі Ресейдің Федеральдық Заңы нормаларымен реттелінеді, 1996 жылғы 10 қаңтарда Ресей Федерациясында «Жерді мелиорациялау туралы Федералдық заң қабылданды, онда мелиорация анықтамасы берілген, бұл гидротехникалық, мәдени-техникалық, химиялық, эрозияға қарсы, агроорман-мелиорациялық, агротехникалық және басқа да мелиорациялық іс-шаралар арқылы жерді түбегейлі жақсарту болып табылады [Боголюбов С.А., 2010, с. 268].

А.А. Демичев «жерді қорғаудың үш бағытын бөліп көрсетті, біріншісі ластанудың, сарқылудың, бүлінудің және т. б. алдын алу; екіншісі жерді қалпына келтіру; үшіншісі жерді жақсарту» [Демичев А.А.,2017, с. 173]. Біздің пікірімізше, Ресей ғалымдарының пікірлерін қолдай отырып, Экологиялық құқықтағы құқықтық реттеу объектісі жер мен топырақ болып табылады. Экологиялық заңнамаларда көбінесе «жер» термині жер табиғи объект және табиғи ресурс ретінде танылады. Жер құқығындағы жер қатынастарының объектілері: 1) табиғи объект және табиғи ресурс ретіндегі жер; 2) жер учаскелері (тұрғын үй құрлысы т.б); 3) жер учаскелерінің бөліктері (алқаптары) болып табылады.

Жаңа Экологиялық кодекстің жобасында жаңашылығы 240-бабы жерді қоғаудың екі бағытын ұсынды, «біріншісі жер шаруашылық немесе өзге де қызметін жүзеге асыруда пайдаланатын объект немесе аумақтық кеңестік ретінде қарастырады, екіншісі топырақ қабаты антропогендік факторлардың ұзақ әсер етуі нәтижесінде жер бетінде пайда болған, қатты минералдық және органикалық бөлшектерден, су мен аудан тұратын және өсімдіктерідің өсуі мен дамуы үшін тиісті жағдайлар жасайтын ерекше генетикалық-морфологиялық белгілері, қасиеттері бар дербес табиғи-тарихи органоминералды табиғи дене деген түсінік берген»[1].

Шетелдік заңнамаларды зерттеу нәтижесінен Қытай тәжірибесін негіз ретінде қалыптастыру қажет, табиғи ресурстың ішінде шаруашылық және өзге де қызметінде, экономикалық құралы ретінде жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылар жерді қорғау жөніндегі іс-шараларды жүргізуге міндеттейді, жаңа Экологиялық кодекстің жобасының 250-бабының 8 тармағына біріншісі жердің экологиялық жүйелерді сақтау және қалпына келтіру іс-шараларын

[1] Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 30 желтоқсандағы № 1022 қаулысы. URL : http://adilet.zan.kz

жүргізу, жердің экологиялық жүйелерді сақтау(қалпына келтірудің) ерекше құқықтық механизмін құру кезінде ғана мүмкін болады, сондықтан бұл заң шығарушы үшін де маңызды, өйткені антропогендік және табиғи факторлардың табиғи экожүйелерге әсерін ескеруі қажет, экологиялық жүйелердің тұрақты қызмет көрсетуін қамтамасыз ету маңызды, экожүйелер бірінші кезекте қорғалуға жатады.

Екіншісі техногендік табиғи апаттың алдын алу, (сейсмология) жер сілкінісін алдын алу, жер астындағы тепе-теңдігін қалыптастырып отыру, инженерлік іс әрекеттері, мысалы шахталарда үңгірлерді қалдықтармен немесе топырақпен қайта толтыру секілді іс-шараларды жүргізу.

Үшіншісі жердің атмосфералық қабатына климаттың жылынуы әсері парниктік газдардың шығарындыларының бірі өсімдіктерді өңдеу үшін әртүрлі химиялық тыңайтқыштарды пайдалану кезінде булану арқылы олар азот шығарады, демек, парниктік газдар шығарындыларын азайтуды нормасын қосуды ұсынамыз.

ПАЙДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Институты экологического права /С.А. Боголюбов и др- М.: Эксмо, 2010.-480 с

2. Демичев, А. А. Экологическое право : учебник / А. А. Демичев, О. С. Грачева. — Москва : Прометей, 2017. — 348 c. — ISBN 978-5-906879-31-8. — Текст : электронный // Электронно-библиотечная система IPR BOOKS:— URL: http://www.iprbookshop.ru/94583

3. Еркінбаева Л.Қ., Айғаринова Г.Т. Қазақстан Республикасының Жер құқығы: Оқу құралы/ Еркінбаева Л.Қ., Айғаринова Г.Т.-Алматы: Жеті жарғы, 2010.-312 б

4. Рахметов, Е.Ш. Теоретико-правовые проблемы института реализации и защиты земельных прав в Республики Казахстан. Автореф.дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.06 / Рахметов Есил Шарипбаевич.-А., 2010.-45с

5. Honglei Jiang [OrcID] , Xia Xu , Mengxi Guan , Lingfei Wang, Yongmei Huang and Yinghui Liu. Simulation of Spatiotemporal Land Use Changes for Integrated Model of Socioeconomic and Ecological Processes in China. China*Author to whom correspondence should be addressed. Sustainability 2019, 11(13), 3627; https://doi.org/10.3390/su11133627

УДК 343.3/.7

ЗАРКЕНОВ МЕДЕТ СЕМБАЕВИЧ,
Докторант,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
E-mail: Zarkenov@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДА АҚПАРАТТАНДЫРУ ЖӘНЕ БАЙЛАНЫС САЛАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аннотация. Мақалада тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы кезеңінде қылмысқа қарсы іс-қимылды күшейту жөніндегі бірінші кезектегі мемлекеттік шаралар қарастырылады. Ақпараттық технологияларды пайдалана отырып жасалатын қылмыстарға қарсы іс-қимыл саласындағы құқықтық базаны дамытуды жеделдетуге мүмкіндік берген Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттер мен басқа да халықаралық ұйымдардың өзара іс-қимылының нәтижелері ұсынылды. Сондай-ақ жаңа Қылмыстық кодексті қабылдау және ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша билік органдары қызметінің құқықтық негізін қамтамасыз ететін басқа да заңдарды дамыту процесі қаралады. Ақпараттандыру және байланыс саласындағы құқықтық нормалардың пайда болуы мен даму хронологиясы, сондай-ақ осы саладағы құқықтық өзгерістердің егжей-тегжейлі талдауы қаралды. Ақпараттық технологиялар саласындағы «әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің құқықтық дамуына талдау жүргізілді. Ақпаратқа рұқсатсыз қол жеткізуді, ақпаратты жинау, өңдеу, жинақтау, сақтау, іздеу және берудің бағдарламалық-техникалық құралдарының жұмыс істеуінің бұзылуын, сондай-ақ осы құралдардың ажыратылуын болдырмайтын ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі нормалары келтірілген. Қазақстанның мүдделерін ескере отырып, заңды сақтаушылар қаруланған ақпараттандыру және байланыс саласындағы тежеуші құқықтық нормалардың қолданылу аясын кеңейткен халықаралық актілерді имплементациялау туралы. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің ақпараттандыру және байланыс саласындағы бабына «ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымның аса маңызды объектілеріне қатысты жасалған дәл сол іс-әрекет»деген саралау белгісін енгізу туралы. Компьютерлік қылмыстардың даму тарихын талдау негізінде автор ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жасалған қылмыстарға қарсы іс-қимыл саласындағы заңнаманың қалыптасуына әкелген ақпараттық технологиялардың даму кезеңдерін ұсынды.

Түйін сөздер: компьютерлік қылмыстар тарихы; киберқылмыс, киберқауіпсіздік, ақпараттық кеңістік, жоғары технологиялар, ақпараттық технологиялар, ақпараттандыру және байланыс саласы, ақпараттық технологиялар саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар, ақпараттық технологияларды қолдану арқылы жасалған қылмыстармен күрес, қылмыстық заңнаманың тарихы.

СТАНОВЛЕНИЕ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В СФЕРЕ ИНФОРМАТИЗАЦИИ И СВЯЗИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье рассматриваются первоочередные государственные меры по усилению противодействия преступности в период становления независимого Казахстана. Представлены результаты взаимодействия государств-участников Содружество Независимых Государств и других международных организации, позволившие ускорить развитие правовой базы в области противодействия преступлениям, совершаемым с использованием информационных технологий. Также рассматривается процесс принятия нового Уголовного кодекса и развития других законов, обеспечивающих правовую основу деятельности органов власти по обеспечению информационной безопасности. Рассмотрены возникновение и хронология развития правовых норм в области информатизации и связи, а также детальный анализ правовых изменений в данной области. Проведен анализ правового развития Кодекса Республики Казахстан «Об административных правонарушений» в сфере информацинных технологий. Приведены основные нормы обеспечения информационной безопасности, исключающие несанкционированный доступ к информации, нарушение функционирования программно-технических средств сбора, обработки, накопления, хранения, поиска и передачи информации, а также отключение этих средств. Об имплементации международных актов, расширившие сферу действия сдерживающих правовых норм в области информатизации и связи, которыми, учитывая интересы Казахстана, вооружены блюстители закона. О введении в статьи в области информатизации и связи Уголовного кодекса Республики Казахстан квалифицирующего признака «то же деяние, совершенное в отношении критически важных объектов информационно-

коммуникационной инфраструктуры». На основе анализа истории развития компьютерных преступлений автором предложены этапы развития информационных технологий, которые привели к формированию законодательства в области противодействия преступлениям, совершаемым с использованием информационных технологий.

Ключевые слова: история компьютерных преступлений; киберпреступность, кибербезопасность, информационное пространство, высокие технологии, информационные технологии, сфера информатизации и связи, уголовные правонарушения в сфере информационных технологий, противодействия преступлениям, совершаемым с использованием информационных технологий, история уголовное законодательство.

FORMATION OF LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF INFORMATIZATION AND COMMUNICATION IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article considers priority state measures to strengthen the fight against crime during the formation of independent Kazakhstan. The article presents the results of interaction between the member States of the Commonwealth of Independent States and other international organizations, which allowed accelerating the development of the legal framework in the field of countering crimes, committed using information technologies. The process of adopting a new Criminal code and developing other laws that provide a legal basis for the activities of government agencies to ensure information security is also being considered. The article considers the origin and chronology of legal norms in the field of information and communication, as well as a detailed analysis of legal changes in this area. On the implementation of international acts that have expanded the scope of restraining legal norms in the field of information and communications, which, taking into account the interests of Kazakhstan, are armed with law enforcement officers. About introduction of the qualifying feature "the same act committed in relation to critical objects of information and communication infrastructure"in articles in the field of Informatization and communication of the Criminal code of the Republic of Kazakhstan. Based on the analysis of the history of computer crimes, the author suggests the stages of information technology development that led to the formation of legislation in the field of countering crimes committed using information technologies.

Keywords: history of computer crimes; cybercrime, cybersecurity, information space, high technology, information technology, the field of informatization and communications, criminal offenses in the field of information technology, combating crimes committed using information technology, history of criminal legislation.

Введение

Уголовная ответственность за преступления в сфере информационных технологий на территории Республики Казахстан появилась довольно позже от западных стран. Это обусловлено невысоким уровнем компьютеризации советского общества и отсутствие рассмотрения проблем компьютерной преступности. Ученые считали, что компьютерная преступность - это явление, присущее только зарубежным странам, которое по причине недостаточного внедрения в производственные и общественные отношения информационных технологий не может представлять общественную опасность [Доронин А.М., 2003, с.25].

Основная часть

Стремительное развитие информационных технологий не обошло Советский Союз стороной. В 1979 году в г. Вильнюсе было совершено первое компьютерное преступление [Батурин Ю.М., 1991, с.126], которое стало отправной точкой для формирования правовых норм в сфере компьютерных технологий.

В 1990 году на 59-й сессии Генеральной ассамблей Интерпола (г. Оттава) Союз Советских Социалистических Республик принят в члены Интерпола[1]. На тот момент, в Интерполе рассматривался вопрос: «Компьютерная преступность: заражение компьютерных систем» предложенная 19-й Региональной Европейской конференцией Интерпола (1990г.). По рассмотрению данного вопроса была создана рабочая группа, состоящая из восьми участников европейских стран и председателя Генерального секретариата. Рабочей группой Интерпола были вынесены на обсуждение действенные методы решения проблем, которые могут возникнуть на национальном и международном уровнях, и имеют отношение к законному или незаконному использованию информационных технологий [Курушин В.Д., 1998, с. 51].

Так, 6 декабря 1991 года на территории Союза Советских Социалистических Республик был разработан законопроект РСФСР «Об ответственности за правонарушения при работе с информацией». В законопроекте предлагались нормы об ответственности за преступление в

[1] Из истории Интерпола. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://xn--b1aew.xn--1ai/mvd/structure1/Upravlenija/Nacionalnoe_centralnoe_bjuro_Interpola/Iz_istorii_Interpola.

сфере компьютерных технологий. Однако, законопроект не был принят, в связи с недостаточной разработанностью законодательного поля в данной области права [Волеводз А.Г., 2002, с. 34].

После признания государственной независимости Республики Казахстан в 1993 году в Постановлении Президента Республики Казахстан «О Государственной программе первоочередных мер по борьбе с преступностью и укреплению правопорядка в Республике Казахстан на 1993-1995 годы» не было упомянуто о компьютерных преступлениях[1].

Во всех последующих нормативных правовых актах до 1997 года компьютерные технологий описывались в роли применяемых устройств в следственных мероприятиях, либо предметов с которых снимались, перехватывались, контролировались информации, предназначенных для сбора, обработки, накопления и хранения информации.

Между тем, в 1994 году совершено первое преступление с помощью информационных технологий в особо крупном размере. Данное деяние совершено бывшим оператором КРАМДС банка (расположенного в г. Алматы), который посредством ключевой дискеты произвел две фиктивные бухгалтерские проводки на сумму 6,8 млн. тенге в пользу фирмы «Анжелика» [Оспанов Е.Т., 1995, с.36].

В это же самое время, рост правонарушений в стране требовало принятие действенных мер по усилению противодействия с преступностью. Теневой бизнес и криминализация экономики свидетельствовало об отставании правоохранительного законодательства от динамики экономических изменений.

Таким образом, в 1995 году в Указе Президента Республики Казахстан «О Программе действий Правительства Республики Казахстан по углублению реформ на 1996-1998 годы», государство получило новый курс на разработку Государственной программы борьбы с преступностью на 1996-1998 годы, преобразованию уголовного законодательства, а также на установление уголовной ответственности за правонарушения с кредитными карточками, чеками и другими платежными средствами[2].

К тому же, данное решение стало выходом на международную арену по присоединению Республики Казахстан к конвенциям в области уголовного правосудия и предупреждения преступности, заключенным в рамках Совета Европы и другим международным соглашениям, а также создание центра «Европол».

В дополнение к этому, в 1996 году Распоряжение Президента Республики Казахстан «О концепциях общественной и экологической безопасности Республики Казахстан»[3], стало началом к принятию нового уголовного, уголовно-процессуального и других кодексов, обеспечивающих правовую основу деятельности органов власти по охране объектов общественной безопасности.

Так, 13 июня 1997 года в Республике Казахстан впервые введена уголовная ответственность за неправомерный доступ к компьютерной информации, создание, использование и распространение вредоносных программ для ЭВМ (статья 165-4 УК) [4] на основании положений модельного уголовного кодекса для государств-участников Содружества Независимых Государств[5]. Максимальное наказание данной нормы, являлось лишение свободы на срок до пяти лет.

Через месяц введения в Уголовный кодекс Казахской ССР данной нормы, был принят Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16 июля 1997 года N167[6], который начал действовать с 01.01.1998 года. Он заменил уголовный закон, действовавший около тридцати восьми лет.

Принятие Уголовного кодекса Республики Казахстан от 16 июля 1997 года вызвано несколькими факторами:

- самое важное, это первый уголовный кодекс суверенного Казахстана, с принятием которого сделан значительный этап на пути к судебной реформе, улучшению системы охраны прав и свобод личности, демократизации уголовного законодательства;

- не соответствие многих положений Уголовного кодекса Казахской ССР требованиям того времени, в том числе международным стандартам в области прав человека;

- не соответствие Уголовного кодекса Казахской ССР новым реалиям преступности.

Поэтому в Уголовном кодексе РК от 16 июля 1997 года изменения коснулись норм, в области

[1] Постановление Президента Республики Казахстан от 23.09.1993 года «О Государственной программе первоочередных мер по борьбе с преступностью и укреплению правопорядка в Республике Казахстан на 1993-1995 годы». - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001352_.

[2] Указ Президента Республики Казахстан от 13.12.1995 года «О Программе действий Правительства Республики Казахстан по углублению реформ на 1996-1998 годы». - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002680_.

[3] Распоряжение Президента Республики Казахстан от 30.04.1996 года «О концепциях общественной и экологической безопасности Республики Казахстан». - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/N960002967_.

[4] Уголовный кодекс Казахской ССР от 22 июля 1959г. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K590002000_.

[5] Рекомендательный законодательный акт от 17 февраля 1996 года «Модельный уголовный кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/crim.pdf.

[6] Уголовный кодекс Республики Казахстан от 16.07.1997 года. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K970000167_.

информационных технологий. Норма Уголовного кодекса Казахской ССР «Неправомерный доступ к компьютерной информации, создание, использование и распространение вредоносных программ для ЭВМ» перешло из главы VI «Хозяйственные преступления» в главу 7 «Преступления в сфере экономической деятельности» Уголовного кодекса РК.

Диспозиция нормы (статьи 227 УК РК) в основном осталась без изменения, кроме 4 части, в котором специально дополнена вина в форме неосторожности. Это изменение достаточно ясно дает понять, что квалифицировать действия, части третьей рассматриваемой нормы, повлекшие тяжкие последствия, как умышленное преступление нельзя. Существенные изменения больше коснулись санкции нормы права. К примеру, увеличены размеры штрафа, дополнено новым видом наказания уголовного законодательства, т.е. «привлечение к общественным работам», установлены, минимальные пределы назначаемого срока наказания по исправительным работам.

Также, в тексте норм «незаконные получение и разглашение сведений, составляющих коммерческую или банковскую тайну», «незаконное нарушение тайны переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных или иных сообщений» (впервой редакции УК РК) и «незаконное получение, разглашение, распространение государственных секретов» (в редакции от 05.05.2000г. УК РК) впервые используются технические методы, как перехват в средствах связи, незаконное проникновение в компьютерную систему или сеть, использование специальных технических средств. Такие изменения в правовых нормах уголовного законодательства свидетельствуют о начале развития законодательства Республики Казахстан в области высоких технологий.

В соответствии с изменениями, внесенными 21.12.2002 года [1] в Уголовный кодекс РК, уголовно-правовое деяние за «неправомерный доступ к компьютерной информации, создание, использование и распространение вредоносных программ для ЭВМ» (ст. 227 УК РК) было изменено путем дополнения уголовного деяния в виде «нарушения правил эксплуатации ЭВМ, системы ЭВМ или их сети лицами, имеющими доступ к ЭВМ, к системе ЭВМ или их сети», а также в части второй этой нормы исключены слова «а равно имеющим доступ к ЭВМ, системе ЭВМ или их сети».

В редакции от 08.01.2007 года Уголовного кодекса РК введена новая уголовная норма за «неправомерное изменение идентификационного кода абонентского устройства сотовой связи, устройства идентификации абонента, а также создание, использование, распространение программ для изменения идентификационного кода абонентского устройства» (ст. 227-1 УК РК). В последующем в эту норму были внесены поправки в сторону смягчения санкций[2].

23 апреля 2014 года из Уголовного кодекса РК были исключены вышеуказанные статьи 227, 227-1 и одновременно с этими изменениями Уголовный кодекс РК дополнен главой 7-1 «Преступления против безопасности информационных технологий», которая содержала следующие 9 статей:

- неправомерный доступ к информации, в информационную систему или информационно-коммуникационную сеть (ст.227-2 УК РК);
- неправомерные уничтожение или модификация информации (ст.227-3 УК РК);
- умышленное нарушение работы информационной системы или информационно-коммуникационной сети (ст.227-4 УК РК);
- неправомерное завладение информацией (ст.227-5 УК РК);
- принуждение к передаче информации (ст.227-6 УК РК);
- создание, использование или распространение вредоносных компьютерных программ и программных продуктов (ст.227-7 УК РК);
- неправомерное распространение электронных информационных ресурсов ограниченного доступа (ст.227-8 УК РК);
- предоставление услуг для размещения интернет-ресурсов, преследующих противоправные цели (ст.227-9 УК РК);
- неправомерное изменение идентификационного кода абонентского устройства сотовой связи, устройства идентификации абонента, а также создание, использование, распространение программ для изменения идентификационного кода абонентского устройства (ст.227-10 УК РК)[3].

Проведенные исследования показывают, что из исключенной статьи 227 Уголовного кодекса РК были выделены и доработаны 5 статей. По сравнению с предыдущей статьей 227 Уголовного кодекса РК, в новой статье за «неправомерный доступ к информации, в информационную систему или информационно-коммуникационную сеть» исключена причинная связь между

[1] Закон Республики Казахстан от 21.12.2002 года «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный и Уголовно-исполнительный кодексы Республики Казахстан». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z020000363_.

[2] Закон Республики Казахстан от 08.01.2007 года «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный кодексы Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного законодательства». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000210_#z0.

[3] Закон Республики Казахстан от 23.04.2014 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам деятельности органов внутренних дел». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1400000200#z11.

последствиями, влекущее «уничтожение, блокирование, модификацию либо копирование информации, нарушение работы ЭВМ, системы ЭВМ или их сети» и заменена на последствия, влекущее «существенное нарушение прав и законных интересов граждан или организаций либо охраняемых законом интересов общества или государства».

Эти общественно опасные последствия были криминализированы по отдельным статьям, таким как «неправомерные уничтожение или модификация информации», «умышленное нарушение работы информационной системы или информационно-коммуникационной сети», «неправомерное завладение информацией».

Полагаем, что эти изменения являются обоснованными. Поскольку, исключив рамки последствий за неправомерный доступ к информации или информационным технологиям, законодатель расширил возможности применения данной нормы. В то же время сами же последствия, влекущее «уничтожение, блокирование, модификацию или копирование информации, нарушение функционирования информационных технологий» получили такую же возможность самостоятельного совершенствования и охвата преступлений, совершенных без незаконного доступа к информации или информационным технологиям.

Также, впервые в УК РК введены статьи за «принуждение к передаче информации», «неправомерное распространение электронных информационных ресурсов ограниченного доступа», «предоставление услуг для размещения интернет-ресурсов, преследующих противоправные цели».

Однако уголовные правонарушения за «неправомерное изменение идентификационного кода абонентского устройства сотовой связи, устройства идентификации абонента, а также создание, использование, распространение программ для изменения идентификационного кода абонентского устройства» (ст.227-10 УК РК), «создание, использование или распространение вредоносных компьютерных программ и программных продуктов» (ст.227-7 УК РК) совершенно идентичны с предыдущей статьей 227-1 и частью 3 статьи 227 УК РК.

Следует также отметить, что в новой редакции основное внимание уделяется преступлению, совершенному против национальных электронных информационных ресурсов или национальных информационных систем.

В 2014 году был принят новый Уголовный кодекс Республики Казахстан, предусматривающий отдельную главу о преступлениях, совершенных в сфере информатизации и связи, состоящую из 9 статей[1]. По квалифицирующим обстоятельствам он содержит тридцать восемь уголовных правонарушений, направленных на информационные ресурсы и телекоммуникационные системы или сети[2].

Статьи, предусмотренные Уголовным кодексом РК от 2014 года в области информатизации и связи по содержанию аналогичных норм предыдущего Уголовного кодекса РК от 1997 года, оставлены без существенных изменений, за исключением следующего дополнения и изменения слов:

1. Практически во всех аналогичных статьях слова «на машинном носителе» были заменены словами «на электронном носителе»;

2. В уголовно-правовом деяние за «создание, использование или распространение вредоносных компьютерных программ и программных продуктов» дополнены слова «абонентского устройства» и «программного продукта».

Кроме того, с момента вступления в силу нового Уголовного кодекса РК значительных изменений в содержании норм уголовных правонарушений в сфере информатизации и связи не последовало.

Между тем, в связи с гуманизацией уголовного законодательства в некоторых статьях рассматриваемой категории смягчены наказания и дополнены наказанием в виде привлечения к общественным работам[3], а также были заменены термины «национальных электронных информационных ресурсов или национальной информационной системы» на «критически важных объектов информационно-коммуникационной инфраструктуры»[4], «информационно-коммуникационную сеть» на «сеть телекоммуникаций»[5].

Поступательное развитие можно заметить, и в Кодексе «Об административных правонарушениях» Республики Казахстан.

В Кодексе об административных правонарушениях Казахской ССР от 22 марта 1984 года

[1] Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 года. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K1400000226/03.07.2014.

[2] Постановление Правительства Республики Казахстан от 30.06.2017 года «Об утверждении Концепции кибербезопасности («Киберщит Казахстана»)». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407.

[3] Закон Республики Казахстан от 12.07.2018 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и деятельности правоохранительных и специальных государственных органов». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1800000180#z286.

[4] Закон Республики Казахстан от 28.12.2017 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информации и коммуникаций». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1700000128#z13.

[5] Закон Республики Казахстан от 24.11.2015 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информатизации». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000419#z50.

существовали нормы в области связи: устройство и эксплуатация радиотрансляционного узла и радиоточки без регистрации или без разрешения (ст.147), изготовление и использование без разрешения радиопередающих устройств (ст.148), нарушение правил приобретения, установки, строительства и эксплуатации радиоэлектронных средств (ст.149), нарушение правил охраны линий и сооружений связи (ст.150)[1]. До прекращения действия этого Кодекса никаких изменений в информационной безопасности не было.

Значительные изменения в сфере информационных технологий получили свое начало в Кодексе Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 30 января 2001 года, который содержал следующие нормы: самовольное подключение оконечных устройств (оборудования) к сетям электросвязи (ст.492), изготовление, ввоз из-за границы, приобретение, проектирование, строительство, установка, эксплуатация, а также продажа либо передача в постоянное или временное пользование радиоэлектронных средств или высокочастотных устройств, использование радиочастот без получения специального разрешения (ст.493), нарушение правил регистрации, проектирования, строительства, установки, эксплуатации радиоэлектронных средств или высокочастотных устройств (ст.494), нарушение правил охраны линий связи и сооружений связи (ст.495), использование несертифицированных средств связи и предоставление несертифицированных услуг связи (ст.496), изготовление, реализация или эксплуатация технических средств, не соответствующих государственным стандартам или нормам на допускаемые уровни радиопомех (ст.498)[2].

В последующих изданиях были дополнены и изменены такие нормы, как отказ в предоставлении гражданину информации, а равно незаконное ограничение права на доступ к информационным ресурсам (ст.84), нарушение требований по эксплуатации средств защиты информационных ресурсов (ст.497-1), нарушение законодательства Республики Казахстан об электронном документе и электронной цифровой подписи (ст.497-2), нарушение законодательства Республики Казахстан об информатизации (ст.497-3)[3], нарушение законодательства Республики Казахстан в области связи (ст.494-1)[4], незаконный доступ к сети связи (ст.494-2)[5], нарушение законодательства Республики Казахстан о персональных данных и их защите (ст.84-1)[6].

В Кодексе Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 5 июля 2014 года состав административных правонарушений в области информационной безопасности был дополнен ответственностью за совершение нарушения требований к эксплуатации средств защиты электронных информационных ресурсов, несоблюдение единых требований, неисполнение или ненадлежащее исполнение собственником или владельцем информационных систем, содержащих персональные данные[7].

Кроме того, информатизация страны нашла отражение и развитие правового поля в таких нормативных правовых актах, как законы Республики Казахстан от 29 июня 1998 г. №237 «О платежах и переводах денег», от 15 марта 1999 года «О государственных секретах», от 13 июля 1999 года «О борьбе с терроризмом», от 23 июля 1999 года №451-I «О средствах массовой информации», от 7 января 2003 года №370 «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», от 5 июля 2004 года №567 «О связи», от 9 ноября 2004 года №603 «О техническом регулировании», от 28 сентября 1995 года №2464 «О выборах в Республике Казахстан» (в редакции 2004 года), от 18 февраля 2005 года «О противодействии экстремизму», от 21 мая 2013 года «О персональных данных и их защите», от 11 апреля 2014 года «О гражданской защите», от 16 мая 2014 года «О разрешениях и уведомлениях» (также в редакциях закона Республики Казахстан «О лицензировании»), от 16 ноября 2015 года №401-V ЗРК «О доступе к информации», от 24 ноября 2015 года №418-V ЗРК «Об информатизации» (также в редакциях от 8 мая 2003 года № 412, от 11 января 2007 года № 217), от 4 декабря 2015 года «О государственных закупках» и национальные технические стандарты, а именно Приказ и.о. Министра по инвестициям и развитию Республики Казахстан от 26 января 2016 года №66 «Об утверждении Правил проведения мо-

[1] Кодекс Казахской ССР об административных правонарушениях 22.03.1984 года. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K840001000_.

[2] Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 30.01.2001 года. - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/K010000155_/30.01.2001.

[3] Закон Республики Казахстан от 07.01.2003 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам электронного документа, электронной цифровой подписи и информатизации». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000372_.

[4] Закон Республики Казахстан от 27.07.2007 года «О внесении изменений и дополнений в Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000314_.

[5] Закон Республики Казахстан от 07.12.2009 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты по вопросам защиты прав граждан на неприкосновенность частной жизни». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000221_.

[6] Закон Республики Казахстан от 21.05.2013 года «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам персональных данных и их защиты». - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000095.

[7] Кодекс Республики Казахстан «Об административных правонарушениях» от 05.07.2014 года - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235.

ниторинга обеспечения информационной безопасности, защиты и безопасного функционирования объектов информатизации «электронного правительства»», Постановление Правительства Республики Казахстан от 8 сентября 2016 года №529 «Об утверждении Правил и критериев отнесения объектов информационно-коммуникационной инфраструктуры к критически важным объектам информационно-коммуникационной инфраструктуры», от 20 декабря 2016 года №832 «Об утверждении единых требований в области информационно-коммуникационных технологий и обеспечения информационной безопасности» и др.

Большинство этих законов предусматривают обеспечение информационной безопасности, исключающей несанкционированный доступ к информации, нарушение функционирования программно-технических средств сбора, обработки, накопления, хранения, поиска и передачи информации, а также выведение этих средств из строя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании вышеизложенного, считаем, что для Республики Казахстан выход на международный уровень в сфере информации и информатизации стал очень важным. Результаты взаимодействия государств-участников СНГ и других международных организации придало форсированное развитие правовой базы в области противодействия преступлениям, совершенным с использованием информационных технологий. Уголовно наказуемые деяния, предложенные в международных договорах, расширили сферу действия сдерживающих правовых норм в сфере информатизации и связи, которыми, учитывая интересы Казахстана, вооружены блюстители закона.

Проанализировав историю развития компьютерных преступлений, мы предлагаем несколько этапов в развитии информационных технологий, которые породили новую сферу общественных отношений:

1 – этап развития вычислительных машин;

2 – этап компьютеризации и формирования информационных отношений;

3 – этап глобализации сети интернет;

4 – этап становления компьютерной преступности (увеличение количества преступлений и наносимого вреда, новые специализации злоумышленников, транснациональность преступлений). На данном этапе, пытались применить действующие на тот момент, традиционные правовые нормы;

5 – этап становления информационного пространства на национальном и международном уровнях;

6 – этап криминализации преступлений в сфере информационных технологий;

7 – этап комплексного противодействия преступлениям в сфере информационных технологий. На этом этапе создается целый блок правовых норм, регулирующих сферу информационных технологий, как на национальном уровне, так и на международной арене;

8 – прогнозируемый этап. Это прогрессирование динамики роста преступлений в сфере информационных технологий и эскалация влияния на экономические и политические процессы (при отрицательном обстоятельстве). Либо стабилизация роста и контролируемая динамика преступности (при положительном обстоятельстве).

Приведенные этапы развития информационных технологий и ее последствия в разных странах сформировывались в различное время и по разному течению времени. Поэтому затруднительно определить общее время для вышеуказанных этапов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Доронин А.М. Уголовная ответственность за неправомерный доступ к компьютерной информации: дис. ... канд. Юридические науки: 12.00.08 / А.М. Доронин. – Москва, 2003. – 154 с.

2. Батурин Ю.М. Проблемы компьютерного права. М: Юрид. лит., 1991. – 271 с.

3. Курушин В.Д., Минаев В.А. Компьютерные преступления и информационная безопасность. М: Новый Юрист, 1998.

4. Волеводз А.Г. Российское законодательство об уголовной ответственности за преступления в сфере компьютерной информации. // Российский судья. – 2002.-№ 9. – С. 34-41.

5. Оспанов Е.Т. Орудие преступления - компьютер. Алма-Ата: МВД РК, 1995. – С. 35-41.

УДК 343.985:У84
МРНТИ 10.85.01

ИЛЬДЕБАЕВ РИЗАБЕК ЕРМАГАМБЕТОВИЧ,
Докторант 2-го обучения, капитан полиции,
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

К ПРОБЛЕМЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТЕЙ, ОСУЩЕСТВЛЯЮЩИХ ПОДДЕЛКУ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ДОКУМЕНТОВ

Түйін. Мақалада автор білім беру қызметі саласында қылмыстық әрекеттер жасайтын, білім беру құжаттарын жасайтын немесе сататын тұлғалардың типологиялық ерекшеліктеріне, олардың қылмыс жасаудағы рөліне зерттеу жүргізеді.

Түйінді сөздер: криминалистикалық сипаттама; құжаттардың жалғандығы; тәсілдері; жеке басы; типологиясы; криминалистикалық сипаттама элементі.

Резюме. В статье автор проводит исследование типологическим особенностям личностей, совершающие преступные деяния в сфере образовательной деятельности, осуществляющих изготовление или сбыт образовательных документов, их роль в совершении преступления.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика; подлог документов; способы; личность; типология; элемент криминалистической характеристики.

Summary. In the article, the author conducts research on the typological features of individuals who commit criminal acts in the field of educational activities, who produce or sell educational documents, and their role in the Commission of a crime.

Keywords: forensic characteristics; forgery of documents; methods; personality; typology; element of forensic characteristics.

ВВЕДЕНИЕ

Личность преступника в рамках криминологического анализа позволяет выявить характерные признаки, присущие особенностям совершения подделки образовательных документов, в рамках рассмотрения данного элемента криминалистической характеристики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Подделку материальных объектов в общем можно охарактеризовать как высококвалифицированный вид преступной деятельности, а лиц, совершающих преступления, подподающие под исследуемую совокупность, как носителей специальный знаний. Причем отмеченная ситуация позиция приемлема не только в отношении изготовителей, но и пользователей, а также сбытчиков документов.

Одной из задач, ставящихся перед статистическим наблюдением явилось определение типов личностей, в результате анкетного исследования вопроса, касающегося определение типов личностей показатели выглядят следующим образом (рис.1) :

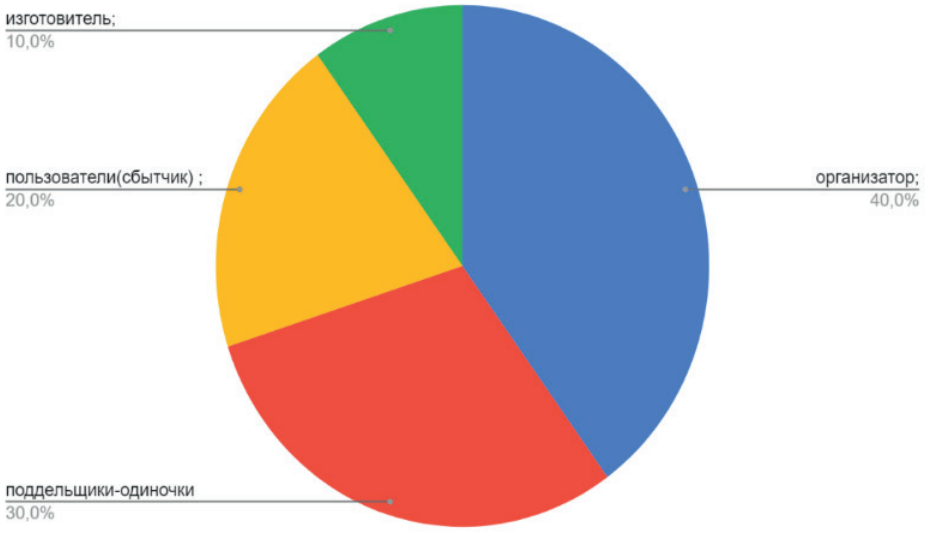

Рис. 1 Статистическое наблюдение определения типов личностей.

Обобщением следственной практики установлено, что в сбыте образовательных документов могут участвовать:

а) посредник - лицо, являющееся связующим звеном между производителем и заказчиком;

б) организатор;

в) изготовитель заключается в том, что это лицо обладает необходимыми специальными знаниями относительно технологии изготовления подлинных образовательных документов, а также способов их защиты, имеет соответствующий уровень подготовки и занимается подделкой этих предметов на профессиональной основе, (сотрудники образовательных учреждений), что определяет связь личности преступника со способом совершения преступления;

г) пользователь поддельных образовательных документов лица, намеревающиеся воспользоваться поддельным образовательных документов в личных целях. В этой связи нами выделяются две совокупности противоправного использования образовательных документов: подделки документов с целью их разового использования; систематическое использование поддельных образовательных документов.

Особое опасение вызывает деятельность поддельщиков-одиночек, которые осуществляют подлог образовательных документов, соблюдая максимальный уровень конспирации. В большинстве случаев изготовление образовательных поддельных документов, совершаемых одиночками, происходит в домашних условиях, что затрудняет процесс получения дополнительной, в том числе доказательной, информации по делу.

Для достижения преступной результата сбытчики используют всевозможные методы реализации поддельных образовательных документов:

- убеждение;
- принуждение;
- психологическое воздействие.

Достаточно распространенные случаи использования поддельных образовательных документов для трудоустройства, где в качестве поддельного материального объекта выступает (дипломы о высшем или среднем образовании).

Проблеме личности преступника особое внимание уделяет Казахстанский ученный, профессор Е.О. Алауханов в опубликованных работах эта проблема исследуется на различных уровнях: «применительно к преступности в целом, отдельным категориям преступлений, специфическим контингентам правонарушителей» [Алауханов Есберген Оразович, Криминология, 2013. 15 с., ISBN 978-5-94201-648-7].

Соотношение между понятиями «личность преступника» и «преступник» такое же, как между «личностью» и «человеком». «Человек» – более широкое понятие, чем «личность». «Личность» – более конкретная социальная характеристика «человека», относительно более поздний продукт развития человека, ибо «личностью» не рождаются, ею становятся.

Очевидно, значима информация, указывающая на закономерные связи «личности преступника с совершенным преступлением, что проявляется в различных следах, остающихся в сознании людей и окружающей обстановке» [Герцензоном А.А., 1965, с. 127, с. 14].

В большинстве случаев в качестве изготовителей поддельных образовательных документов выступают лица, «которые по уровню образования, профессии и стажа трудовой деятельности имеют навыки работы со специальным типографским или компьютерными оборудованием. К таковым следует отнести: наборщиков текста, художников-оформителей, дизайнеров и т.д.

В целях дальнейшего совершенствования мер противодействию изготовлению подделки образовательных документов появляется необходимость в разработке компетентными органами специальной формы учета лиц, обладающими навыками печатной и издательской деятельности, с целью успешного раскрытия и расследования преступлений, связанных с подделкой документов в целом.

Считаем отмеченная выше ситуация не является аксиомой, так как достаточно велико количество лиц, совершающих указанную разновидность преступлений, имеющих иные образовательные показатели. Разумеется, данная категория лиц, как правило, без проявления активных форм сопротивления идет на контакт в совершении подделки образовательных документов.

Алгоритм действий злоумышленников данного типа сводится к получению заказов на изготовление рассматриваемых материальных объектов через средства связи (телефон, электронная почта, интернет) а передача готовой продукции после произведенной оплаты на банковский счет исполнителя осуществляет через почтовые учреждения, тем самым минуя личные контакты с заказчиком. Выявление и раскрытие подобных обстоятельств становится возможно лишь путем применения средств оперативно-розыскной деятельности.

В зависимости от возрастных критериев типологической характеристики изготовителя поддельной образовательной документации наблюдается показатели, свидетельствующие о среднем возрасте лиц. Нами отмечено, что крайне редко в производство печатной продукции используется труд несовершеннолетних. Подобная ситуация связана, прежде всего, тем что режим доверия к подростку при производстве заказа на изготовление поддельных образцов гораздо ниже, нежели когда в переговорах участвуют лица иных возрастов.

Осознавая наличие противоправности в со-

вершаемых действиях, лица как бы несут между собой солидарную ответственность, поэтому из интересов предотвращения психолоческого сопротивления рассматриваемая категория лиц, как правило, выполняет факультативные функции. Специфика совершения рассматриваемой разновидности преступлений продиктовала условия, согласно которым практически исключено участие в изготовлении поддельных образовательных документов лиц пенсионного возраста.

В результате анкетного исследования вопроса какие категории лиц наиболее часто совершают преступления, связанные с подделкой образовательных документов, получены следующие показатели (рис.2):

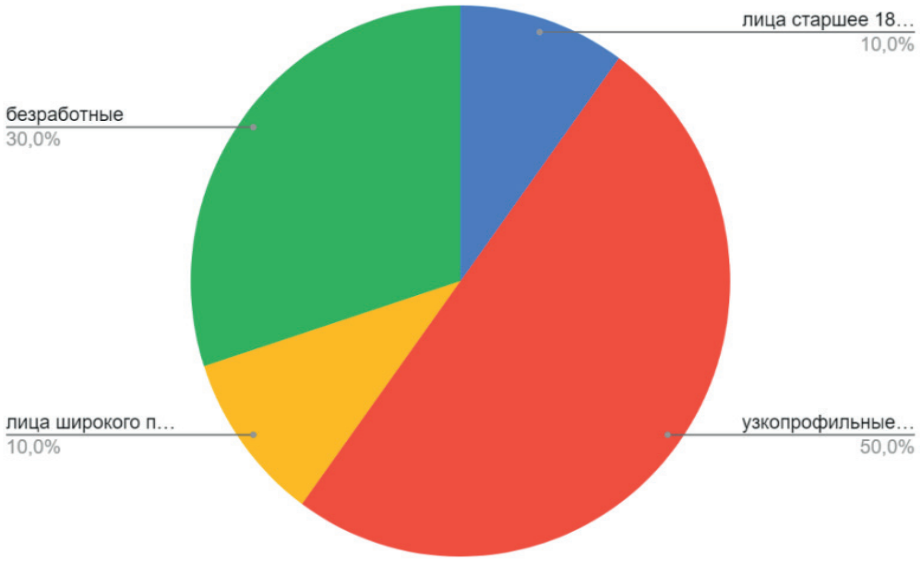

Рис.2 Категории лиц, которые наиболее часто совершают преступления подделку образовательных документов.

Так, анализ указанной научной абстракции, разработанной применительно к обширному множеству деяний, свидетельствует о том, что чаще всего роль ведущего элемента выполняет способ совершения преступления [*Глазырин В.Ф.,* 1973. с. 14, с. 66-69].

Резюмируя вышесказанное, можно отметить определенную взаимосвязь между социальным статусом лиц, осужденных за изготовление или сбыт поддельных документов об образовании, их ролью в совершении преступления. Данный аспект изучения личности заслуживает безусловного внимания, так как приводит к решению многих вопросов противодействия изготовлению или сбыту поддельных документов об образовании в Республике Казахстан. Осознавая наличие противоправности в совершенных действиях, лица несут ответственность друг за друга, поэтому в интересах предупреждения психологической коррекции рассматриваемая категория лиц обычно выполняет факультативные функции. Довольно распространено использование поддельных образовательных документов для трудоустройства, где документы об образовании используются в качестве поддельных материальных объектов. Для того, чтобы разоблачить тех, кто пользуется этими документами, необходимо срочно оснастить современные образовательные документы передовыми технологиями.

Подводя итог типологическим особенностям личностей преступника, осуществляющих изготовление или сбыт поддельных образовательных документов, следует отметить разносторонность и всяческие варианты решения данного вопроса. К примеру, в процессе изготовления поддельных образователььых документов может принимать участие лицо, обладающее высшим или специальным образованием.

По мнению Е.Н. Бегалиева «исследования вопроса относительно типологической особенности личности поддельщиков документов позволяет отметить наличие общих закономерностей в данном аспекте с имеющимися типологиями лиц, совершающих подделку иных материальных объектов, где наиболее тесными областями соприкосновения является фальшивомонетичики и поддельщики печатной продукции» [Бегалиев Е.Н., 2008. с. 211].

Отмеченное положение вещей связано, прежде всего, с наличием общих элементов механизма, проявляющими при совершении данных видов преступления. Безусловно, наиболее эффективным средством противодействия этим преступлениям, как и любым другим, является их предупреждение. Подделку материальных объектов в целом можно охарактеризовать как высококвалифицированный вид преступной деятельности, а лиц, совершающих преступления,

подпадающие под исследуемую совокупность, как носителей специальных знаний.

Отдельные авторы, в частности И.И. Карпец «высказывал сомнение относительно научной и практической значимости криминологического понятия личность преступника», считая, «что не существует якобы каких-либо специфических свойств и качеств, характеризующих личность преступника и отличающих подобную личность от личности законопослушных граждан» [Личность преступника и уголовная ответственность. Автореферат докторской диссертации. Л., 1969, с. 102].

А.Б. Сахаров «первоначально предлагал следующие категории признаков социально-демографические, социально-психологические и социально-биологические» [Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности ОВД. М., 1984, с. 69].

К примеру, гражданин А. решил создать организованную преступную группу с целью неоднократного изготовления и сбыта поддельных дипломов различных высших учебных заведений Республики Казахстан (далее ВУЗы РК), являющихся официальными документами и дающими право заниматься определенной деятельностью и руководить ей, извлекая незаконную прибыль.

Реализуя свой преступный умысел, гражданин А., умышленно создал хорошо законспирированную, организованную преступную группу и руководил ей при следующих обстоятельствах:

В начале 2002 года, находясь в городе Алматы, гражданин А., из корыстных побуждений, с целью незаконного обогащения создавая организованную преступную группу, вовлек в преступную деятельность, направленную на подделку и сбыт официальных документов, а именно дипломов различных ВУЗов РК, своих знакомых, а именно:

- гр. В, которая обладала необходимыми познаниями и навыками работы на компьютере, имела компьютерную технику с необходимым программным обеспечением и могла заполнять поддельные бланки дипломов на имена лиц, желающих приобрести поддельные дипломы;

- гр. М, работающего директором типографии, обладавшего техническими ресурсами для изготовления поддельных бланков дипломов и печатей различных ВУЗов РК;

- гр. Б, гр. И, и гр. С. неустановленных следствием лиц, которые имели связи с лицами, работающими в сфере образования и имеющими возможность приискивать желающих незаконно приобретать поддельные дипломы.

Все они вступили в предварительный преступный сговор гр. А., последний, являясь руководителем организованной преступной группы, распределил их роли и руководил ими.

Действуя в составе устойчивой организованной преступной группы в период 2002 года по март 2007 года изготовили более 1500 поддельных бланков дипломов, печати различных Вузов, подделали и сбыли 624 поддельных диплома различных ВУЗов Республики Казахстан, являющихся официальными документами, свидетельствующими о наличии специального образования и предоставляющими право заниматься определенной деятельностью.

В ходе обысков по месту жительства обвиняемых были изъяты оргтехника: мониторы, сканеры, два системных блока, принтеры, а также корочки от дипломов в количестве свыше 20 штук, бланки свидетельств, листы бумаг формата А-4 с текстами на разных языках, копий удостоверений личности на различных граждан, листы с копиями печатей и штампов, незаполненные бланки дипломов, а также корочки к аттестатам на различных лиц, которые в последующем были признаны вещественными доказательствами по делу [https://www.zakon.kz/126232-ugolovnye-dela-vozbuzhdennye-vsfere.html].

В то же время существуют деяния, в криминалистической характеристике которых присутствуют такие элементы, как типичные мотивы, типичные признаки преступной ситуации, типичные криминалистически значимые признаки субъектов преступления, потерпевших от преступления и др. играть центральную роль. Мы полагаем, что центральная роль того или иного элемента криминалистической характеристики преступлений определяется его способностью быть системообразующим элементом, влияющим на содержание других элементов и взаимосвязи между ними.

ВЫВОД

1. Таким образом, исследование вопроса относительно типологических особенностей лиц, занимающихся подделкой образовательных документов, позваляет отметить наличие общих закономерностей в данном аспекте, с имеющими типологияими лиц, совершающих подделку материальных объектов, где наиболее тесными областями соприкосновения является подельщики печатной продукции. Отмеченное положение вещей связанно, прежде всего, с наличием общих элементов механизма, проявляющих при совершении данных видов преступлений.

2. Следует отметить разносторонность профессиональной компетенции поддельщиков. К примеру, в процессе изготовления поддельных образователььых документов может принимать участие лицо обладающее высшим или специальным образованием.

3. Можно отметить определенную зависимость между социальным положением лиц, осужденных за изготовление или сбыт поддельных образовательных документов, их роль в совершении преступления. Данный аспект изу-

чения личности представляет заслуживающим безусловного внимания, поскольку ведет к решению многих вопросов борьбы с изготовлением или сбытом поддельных образовательных документов в Республики Казахстан.

4. Учитывая обстоятельства, согласно которым нами отмеченная невозможность подделки образовательных документов без применения специальных научных знаний по способу и механизмам совершения, а также типологическим особенностям лиц.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алауханов, Есберген Оразұлы (1958 -) Криминология [Мәтін] : оқулық / Е.О. Алауханов. - Санкт-Петербург: заң орталығы-баспасөз, 2013. - 15 б.; 22 см. - (оқулықтар мен оқу құралдары / қауымдастық. Заң орталығы).; ISBN 978-5-94201-648-7

2. Герцензон а. а. кеңестік криминологияға кіріспе. М., 1965, Б. 127.

3. Глазырин в. ф.айыпталушының жеке басын сот-медициналық зерттеу автореф. дис. ... доктор юрид. ғылымдар. Свердловск, 1973. 14 б.

4. Бегалиев Е. Н.материалдық нысандарды қолдан жасау арқылы жасалған қылмыстарды тергеу.-Алматы: Дайк-Пресс, 2008.-С.211

5. Лейкина Н.с. қылмыскердің жеке басы және қылмыстық жауапкершілік. Докторлық диссертацияның авторефераты. Л., 1969, с.102.

6. Сахаров а. б. қылмыскердің жеке басы туралы ілім және оның ІІО-ның алдын алу қызметіндегі маңызы. М., 1984.69 б.

7. https://www.zakon.kz/126232-ugolovnye-dela-vozbuzhdennye-vsfere.html

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алауханов, Есберген Оразович, Криминология [Текст]: учебник / Е.О. Алауханов. - Санкт-Петербург: Юридический центр-Пресс, 2013. - 15 с.; 22 см. - (Учебники и учебные пособия / Ассоц. Юридический центр); ISBN 978-5-94201-648-7

2. Герцензоном А.А. Введение в советскую криминологию. М., 1965, с. 127.

3. *Глазырин В. Ф.* Криминалистическое изучение личности обвиняемого автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Свердловск, 1973. С. 14

4. Бегалиев Е.Н. Расследование преступлений, совершаемых путем подделки материальных объектов. -Алматы: Дайк-Пресс,2008. -С.211

5.Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность. Автореферат докторской диссертации. Л., 1969, с.102.

6. Сахаров А.Б. Учение о личности преступника и его значение в профилактической деятельности ОВД. М., 1984.с.69

7. https://www.zakon.kz/126232-ugolovnye-dela-vozbuzhdennye-vsfere.html

REFERENCES:

1. Alaukhanov, Esbergen Orazovich (1958-)Criminology [Text]: textbook / E. O. Alaukhanov. - Saint Petersburg: Law center-Press, 2013. - 15 p.; 22 cm.- (Textbooks and manuals / Assoc. Law center).; ISBN 978-5-94201-648-7

2. Gertsenzonom A. A. Introduction to Soviet criminology. Moscow, 1965, p. 127.

3. Glazyrin V. F. Criminalistic study of the accused's personality author. dis. ... doctor of law. Sverdlovsk, 1973. P. 14

4. Begaliev E. N. Investigation of crimes committed by forgery of material objects.-Almaty:Dyke Press, 2008. - C. 211

5. Leykina N. S. Personality of the criminal and criminal responsibility. Abstract of the doctoral dissertation. L., 1969, p. 102.

6. Sakharov A. B. the Doctrine of the criminal personality and its significance in the preventive activities of the Department of internal Affairs. M., 1984. p. 69

7. https://www.zakon.kz/126232-ugolovnye-dela-vozbuzhdennye-vsfere.html

ӘОЖ 343.31.7

КЕЙКИМАНОВ АСХАТ МАРАТОВИЧ,
докторант, полиция майоры,
Қазақстан Республикасы ІІМ
М. Есболатов атындағы Алматы академиясы,
E-mail: a.keikimanov@mail.ru

ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ – МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫҢ МАҢЫЗДЫ БАҒЫТЫ

Түйін: Экстремизмге қарсы іс-қимыл елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Мақалада экстремизмге қарсы іс-қимылды регламенттейтін негізгі ұлттық нормативтік құқықтық актілер қарастырылады. Автор осы саладағы ұлттық заңнама мен негізгі бағдарламалық құжаттарға талдау жасады. Сондай-ақ, нормативтік құқықтық актілер мен арнайы әдебиеттердегі "экстремизм" ұғымына талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: экстремизм, діни экстремизм, қылмыс, экстремизмге қарсы іс-қимыл.

Резюме: Противодействие экстремизму является одним из важных направлений государственной политики в сфере обеспечения безопасности страны. В статье рассматриваются основные национальные нормативные правовые акты, регламентирующие противодействие экстремизму. Автором проведен анализ национального законодательства и основных программных документов в данной сфере. Также проведен анализ понятия «экстремизм», имеющийся в нормативных правовых актах и специальной литературе.

Ключевые слова: экстремизм, религиозный экстремизм, преступление, противодействие экстремизму.

Summary: Countering extremism is one of the most important areas of state policy in the field of ensuring the country's security. The article deals with the main national normative legal acts regulating counteraction to extremism. The author analyzes the national legislation and the main program documents in this area. The article also analyzes the concept of "extremism", which is available in normative legal acts and special literature.

Keywords: extremism, religious extremism, crime, counteraction to extremism.

Экстремизмге қарсы іс-қимыл елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында Ұлт Көшбасшысы Н. Назарбаев «Қауіпсіздік жағдайы мықты және әрекетке қабілетті мемлекеттің өлшеміне айналуда. Діни экстремизмді насихаттаудың, оның ішінде интернетте және әлеуметтік желілерде оның алдын алу жөнінде жұмыс жүргізу қажет. Қоғамда радикалды көріністерге байланысты кез келген іс-әрекетке нөлдік төзімділікті қалыптастыру қажет» деп атап өтті[1].

Осыған орай мемлекет экстремизмнің алғышарттарын анықтау және олардың жолын кесу үшін заңнамалық және ұйымдастырушылық базаны жетілдіруде; экстремизмді жасағаны үшін қылмыстық жазаны қатаңдату жөнінде мәселелер пысықталуда; экстремизмге қарсы іс-қимылды жүзеге асыратын арнаулы мемлекеттік және құқық қорғау органдарының іс-қимылын үйлестіру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ету механизмі жетілдірілуде; осы саладағы мемлекеттік органдардың әлеуетті құрылымдарының әлеуеті ұлғаюда.

Қазіргі экстремизм әртүрлі формаларға ие және оларды әртүрлі негіздер бойынша жіктеуге болады. Діни экстремизмнің негізгі себептерінің арасында мыналарды айтуға болады: әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық және көші-қон.

Әлеуметтік-экономикалық:

- материалдық байлық деңгейі бойынша қоғамның едәуір жіктелуі. Бұл халықтың көп бөлігінде, әсіресе жастар арасында әлеуметтік әділетсіздік сезімін қалыптастырады;

- жұмыссыздықтың жоғары деңгейі, әсіресе, жастар арасында, олар радикалды саяси ағымдардың ықпалына оңай түседі.

Идеологиялық:

- идеологиялық вакуумның жай-күйі, нәтижесінде идеологиялық кеңістікті радикалды бірлестіктермен толтыру;

- жаңа ақпараттық жүйелерді, оның ішінде Интернет арқылы, түрлі идеяларды, соның ішінде экстремистерді насихаттау үшін бақылаусыз пайдалану мүмкіндігі;

[1]https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar

- басқару технологияларын бақылаусыз пайдалану және адамның мінез-құлқы мен әлеуметтік қауымдастықтарды манипуляциялау мүмкіндігі.

Көші-қон:

- көші-қон ағындарын ұлғайту, оларды кейіннен ықшамдап қоныстандыру және олардың жаңа ортаға бейімделу проблемаларының пайда болуы;

- халықтың этникалық құрамының, әсіресе ірі қалаларда өзгеруі және соның салдарынан ұлтаралық қатынастардағы шиеленістің өсуі[1].

Соңғы уақытта Қазақстанда ұлттық қауіпсіздікті және экстремизмге қарсы іс-қимылды қамтамасыз етудің құқықтық базасын жетілдіруге бағытталған мемлекеттің белсенді қызметі байқалуда.

Қазіргі заманғы экстремизм қаупі туралы айта отырып, А.Ж. Шпекбаев: «Терроризм мен экстремизм сияқты ұйымдасқан қылмыстың көріністері, әр түрлі формалар мен қауіп-қатер ауқым бар қазіргі заманғы ең қауіпті және қиын болжанатын құбылыстар қатарына жатады» [Шпекбаев А.Ж., 2005, 16 б.].

Экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимылдың тиімді шараларын әзірлеу қажеттілігі туралы Р.Т. Нуртаев өз еңбектерінде атап өтті. Оның ойынша, экстремизмге қарсы күрестің нақтылау шаралар мүддесіне өз жиынтығында жоғары әлеуметтік қауіп төндіретін және ерекше әлеуметтік және құқықтық бақылауға алуға жататын экстремизмнің негізгі түрлерін шешу мен анықтау [Нуртаев Р.Т., 2004, 137 б.].

Экстремизмге қарсы іс-әрекет саласында мемлекеттік саясаттың бағыттылығы мен дәйектілігі бар. 2000 жылдың 10 ақпанында Қазақстан Республикасы Президентінің №322 Жарлығы «Терроризм мен экстремизм көріністерінің алдын алу және жолын кесу жөніндегі шаралар туралы»[2], 2002 жылы терроризммен және экстремизм мен сепаратизмнің басқа да көріністерімен күрес бойынша 2003-2005 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарлама қабылданды және 2004-2007 жж. ұзартылды; 2005 жылы 18 ақпанда «Экстремизге қарсы іс-қимыл» ҚР Заңы қабылданды[3]; 12 қараша 2008 жылы террористік және экстремистік қызметті қаржыландыру үшін қылмыстық жауапкершілікті, сондай-ақ терроризм мен экстремизм идеяларын насихаттауға тыйым салуды көздейтін «Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыздандыру мәселелері бойынша Қазақстан Республикасы заңнама актілеріне кейбір өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңы қабылданды; 28 тамыз 2009 жылы «Заңсыз жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» ҚР Заңы қабылданды, оған сәйкес тиісті уәкілетті орган құрылған - Қаржы министрлігінің Қаржы мониторингі комитеті; 2019 жылы 24 қыркүйекте Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013-2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама қабылданды. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған жаңа мемлекеттік бағдарлама қабылданды[4]. Осы бағдарламаның негізгі мақсаты адам қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады, діни экстремизм көріністерінің алдын алу және терроризм қатерінің алдын алу арқылы қоғам мен мемлекеттің өзара іс-қимылы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету контексінде қауіп-қатерлер мен тәуекелдерді бейтараптандыру бойынша ауқымды шараларды жүзеге асыруда, сондай-ақ экстремистік көріністердің алдын алудың жалпы мемлекеттік жүйесін жетілдіру сондай-ақ экстремистік көріністердің алдын алудың жалпы мемлекеттік жүйесін жетілдіру екенін атап өту керек.

Ұлт Көшбасшысы Н.А. Назарбаевтың «Қазақстан - 2050» Жолдауына сәйкес, қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты экстремизмге қарсы іс-қимыл айқындалған басым міндеті болып айқындалды[5]. Ерекше көңіл қоғамда діни экстремизмнің алдын алу қажеттілігіне бөлінді, ең алдымен, жастар ортасында, сондай-ақ халықтың діни санасын қалыптастыру, Қазақстан Республикасының зайырлы мемлекетінің дәстүрлері мен мәдени құндылықтарына сәйкес, конфессияаралық бейбітшілік пен келісім орнаған діндарлардың да, атеистік көзқарастарды ұстанатын азаматтардың да құқықтары құрметтеледі және сақталады.

Қазақстан Республикасында экстремизмге қарсы іс-қимылдың құқықтық негізі:

– 1995 жыл 30 тамыздағы Қазақстан Республикасының Конституциясы;

– 2005 жыл 18 ақпандағы «Экстремизге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

– 2014 жыл 18 ақпандағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі;

– 28 тамыз 2009 жылы «Заңсыз жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы және басқа да нормативтік-құқықтық актілер.

Экстремизмге қарсы іс-қимыл әрекетіне Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық нормативтік актілер ерекше рөл атқарады.

[1] https://articlekz.com/article/19321
[2] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U000000332_
[3] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000031_
[4] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000124
[5] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050

Ұлттық құқықтық дереккөздерді талдай отырып, мыналарды атап өтуге болады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 5-бабы 3-тармағында:

«Мақсаты немесе іс-әрекеті Республиканың конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, оның тұтастығын бұзуға, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық араздықты қоздыруға бағытталған қоғамдық бірлестіктер құруға және олардың қызметіне, сондай-ақ заңдарда көзделмеген әскерилендірілген құрамалар құруға тыйым салынады» көзделген[1].

Сонымен, мемлекеттік қауіпсіздікке, оның ішінде оның ішінде әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни араздықты тұтандыру арқылы жасалған әрекеттерге конституциялық деңгейде тыйым салу бекітілген.

Экстремизмге қарсы іс-қимылды реттейтін негізгі нормативтік акт 2005 жылы 18 ақпанда қабылданған «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының заңы. Осы нормативтік акт экстремизмге байланысты негізгі ұғымдар мен терминдерді айқындайды

Экстремизм – мыналардың:

- жеке және (немесе) заңды тұлғаның, белгіленген тәртіппен экстремистік деп танылған ұйымдар атынан жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы;

- жеке және (немесе) заңды тұлғаның, жеке және (немесе) заңды тұлғалар бірлестігінің мынадай экстремистік мақсаттарды:

- Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күшпен өзгертуді, егемендігін, оның аумағының тұтастығын, қолсұғылмаушылығын және бөлінбестігін бұзуды, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетіне нұқсан келтіруді, билікті күшпен басып алуды немесе билікті күшпен ұстап тұруды, заңсыз әскерилендірілген құралым құруды, оған басшылық жасауды және қатысуды, қарулы бүлік ұйымдастыруды және оған қатысуды, әлеуметтік, тектік-топтық алауыздықты қоздыруды (саяси экстремизмді);

- нәсілдік, ұлттық және рулық алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты алауыздықты қоздыруды (ұлттық экстремизмді);

- діни өшпенділікті немесе алауыздықты, оның ішінде зорлық-зомбылықпен немесе зорлық-зомбылыққа шақырумен байланысты өшпенділікті немесе алауыздықты қоздыруды, сондай-ақ азаматтардың қауіпсіздігіне, өміріне, денсаулығына, имандылығына немесе құқықтары мен бостандықтарына қатер төндіретін кез келген діни практиканы қолдануды (діни экстремизмді) көздейтін әрекеттер ұйымдастыруы және (немесе) жасауы[2].

Сонымен қатар, әдебиетте экстремизмнің басқа да анықтамалары бар.

Шет тілінің қазіргі сөздігінде экстремизм (латынша extremus - шеткі): яғни соңғы көзқарастар мен шараларға бейілділік, мысалы, саясатта, деген мағынаны береді [Авторлық ұжым, 2007, 494 б.].

А.Б. Турекуловтың пікірінше, экстремизм деп билікті басып алу немесе билікті күшпен ұстау, немесе елдің конституциялық құрылысын күштеп өзгерту, қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, қоғамды тұрақсыздандыру, халық арасында үрей туғызу, азаматтарды қиянат жасау немесе күштеп шығару, экстремистерге пайдалы билік органдарының шешімдер қабылдауына ықпал ету, не олардың заңсыз саяси, мүліктік және өзге де мүдделерін қанағаттандыру мақсатында «саясат және іс-әрекет тактикасы» түсініледі [Торекулов, А.Б., 2007, 14 б.].

Г.Б. Жусупова «экстремизм-бұл әлеуметтік қатынастардың қандай да бір саласының конституциялық негіздерін өзгерту үшін құқыққа қарсы нысандар мен әдістерді идеологиялық уәждемеге» дейді. Бұл ретте ол экстремизмнің мәндік белгілеріне мыналарды жатқызады:

- қоғамдық өмірдің саяси, ұлттық, діни және өзге де салаларындағы шеткі көзқарастарға бейілділік түріндегі идеологиялық мазмұн;

- конституциялық құрылыс негіздеріне немесе тұлғааралық қатынастардың конституциялық негіздеріне елеулі зиян келтіруден не осындай зиян келтіру қатерін келтіруден көрінетін қоғамдық қауіп,

- әлеуметтік қатынастардың қандай да бір саласында белгіленген тәртіпке қарсы наразылық білдірудің заңсыз және деструктивті тәсілдері мен нысандарында іскерлік сипатты білдіретін.

- құқыққа қайшы: экстремистік қызмет ұйымдардың немесе жеке тұлғалардың ұлттық немесе халықаралық заңнамада тыйым салынған нақты қылмыстарды жасауынан тұрады [Жусупова, Г.Б., 2012, 5 б.].

Экстремизммен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтардың құрамы регламенттелген экстремизмге қарсы іс-қимылда Қылмыстық кодекс ерекше рөл атқарады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 39 тармақ 3бабына сәйкес экстремистік қылмыстық құқық бұзушылыққа:

- Әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздыру (174-бап);

- Билікті басып алуды немесе ұстап тұруды насихаттау немесе оған жария түрде шақыру, сол сияқты билікті басып алу немесе ұстап тұру не Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгерту (179-бап);

- Сепаратистік әрекет (180-бап);

- Қарулы бүлік (181-бап);

- Экстремистік топ құру, оған басшылық ету немесе оның әрекетіне қатысу (182-бап);

- Диверсия (184-бап);

[1] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

[2] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000031

- Террористік немесе экстремистік әрекетті қаржыландыру және терроризмге не экстремизмге өзге де дем берушілік (258-бап);

- Террористік не экстремистік әрекетті ұйымдастыру мақсатында адамдарды азғырып көндіру немесе даярлау не қаруландыру (259-бап);

- Террористік немесе экстремистік даярлықтан өту (260-бап);

- Заңсыз әскерилендірілген құралымды ұйымдастыру (267-бап);

- Заңсыз қоғамдық және басқа да бірлестіктер құру, олардың қызметіне басшылық ету және қатысу (404-бап);

- Қоғамдық немесе діни бірлестіктің не өзге де ұйымның экстремизмді немесе терроризмді жүзеге асыруына байланысты олардың қызметіне соттың тыйым салу немесе тарату туралы шешімінен кейін олардың қызметін ұйымдастыру және оған қатысу (405-бап)[1].

Сондай – ақ қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2018-2022 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама іске асырылуда[2].

Бағдарламаның негізгі мақсаты:

1) қоғамда радикалдық идеологияға және радикалдық көріністерге нөлдік төзімділікке иммунитетті қалыптастыруға бағытталған діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу шараларын жетілдіру;

2) Қазақстан Республикасы халқының радикализациясына сыртқы факторлардың әсерін төмендету;

3) діни экстремизм мен терроризм фактілерін, оның ішінде арнаулы мемлекеттік және құқық қорғау органдарының қызметін қамтамасыз ету жүйесін жетілдіру жолымен анықтау және жолын кесу тиімділігін арттыру;

4) діни экстремизм мен терроризм актілеріне ден қою, сондай-ақ олардың зардаптарын барынша азайту және (немесе) жою жүйесін жетілдіру.

Осылайша, экстремизмге қарсы іс-қимылдың құқықтық негізі экстремизмге қарсы күрестің негізгі бағыттары мен шараларын регламенттейтін нормативтік құқықтық базаның кешенді массиві болып табылады.

Е.Т. Тасқынның «әрбір егеменді елдің міндеті кез-келген мемлекеттің құқықтары мен заңды мүдделеріне қол сұғатын, олардың ішкі істеріне араласуға ықпал ететін кез келген сыртқы қауіп-қатерлердің пайда болу себептері мен жағдайларын жоюға мүмкіндік беретін бейбіт тәртіпті құруға бағытталуы керек деген пікірімен келісе отырып [Тасқын, Е.Т., 2017, 64 б.], Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан бері экстремизмге қарсы күрес мәселелеріне ерекше назар аударып келе жатқанын байқаймыз. Қазіргі кезеңде мемлекет ұлттық қауіпсіздікті, соның ішінде діни экстремизмді қамтамасыз ету бойынша жоспарлы саясат жүргізуде.

[1] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226
[2] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1800000124

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шпекбаев А.Ж. Проблемы взаимодействия органов внутренних дел стран Центральной Азии в борьбе с организованной преступностью и экстремизмом (терроризмом): Учебное пособие. Алматы: ООНИиРИР Академии МВД Республики Казахстан, 2005. – 166 с.

2. Нуртаев Р.Т. Актуальные проблемы правовой борьбы с экстремизмом в Республике Казахстан // Доклады Национальной Академии наук Республики Казахстан. Алматы, 2004. № 2. – 151 с.

3. Словарь иностранных слов. - М., 2007. – 1029 с.

4. Турекулов А.Б. Международно-правовые средства борьбы против терроризма в странах Центральной Азии: дисс. на соиск. к.ю.н. – Алматы, 2007. – 176 с.

5. Жусупова Г.Б. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с экстремизмом в республике Казахстан: криминологические аспекты: автореферат дис. ... к.ю.н. - Челябинск, 2012. - 27 с.

6. Тасқын, Е.Т. Қазақстан Республикасы азаматтарының шетелдік қарулы қақтығыстарға қатысуы - өзіндік ғылыми зерттеу объектісі ретінде // Қазақстанның ғылымы мен өмірі атты халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. Астана - №2/2 (45) 2017. – Б. 64-69.

UDC 343.9.01

КИМ ВАЛЕРИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ,
4-курс студенті,
«Құқықтану» мамандығы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорган,
E-mail: kimv1310@bk.ru

АРМАНБЕККЫЗЫ ДИАНА,
4-курс студенті,
«Құқықтану» мамандығы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорган,
E-mail: armanbekkyzyd@gmail.com

БАЗАРОВ ТАМЕРЛАН АСХАТОВИЧ,
4-курс студенті,
«Құқықтану» мамандығы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорган,
E-mail: bazarov.tamerlan@bk.ru

КӘСІБИ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚПЕН КҮРЕСУДІҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРАЛАРЫ: ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Түйіндеме. Ғылыми мақала кәсіби қылмыстылықпен қарсы күрес шаралары туралы айқындалған. Авторлар осы бағыттағы алдын-алу шараларды жетілдіру бойынша бірқатар ережелер мен ұсыныстар тұжырымдады. Сонымен, бұл мақалада қазақстандық қоғамдағы болып жатқан күрделі және көп қырлы процесс ретінде жалпы қылмыстың елеулі жиынтығын құрайтын кәсіби қылмыскерлердің қол сұғушылықтарының алдын-алу жағдайы көрсетілген.

Кілт сөздер. Кәсіби қылмыскер, кәсіби криминал, профилактика, қауіп-қатерді алдын-алу.

КИМ ВАЛЕРИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ,
студент 4-курса,
специальность «Юриспруденция»,
Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
Талдыкорган,
E-mail: kimv1310@bk.ru

АРМАНБЕККЫЗЫ ДИАНА,
студент 4-курса,
специальность «Юриспруденция»,
Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
Талдыкорган,
E-mail: armanbekkyzyd@gmail.com

БАЗАРОВ ТАМЕРЛАН АСХАТОВИЧ,
студент 4-курса,
специальность «Юриспруденция»,
Жетысуский университет им. И.Жансугурова,
Талдыкорган,
E-mail: bazarov.tamerlan@bk.ru

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ МЕРЫ БОРЬБЫ С ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПРЕСТУПНОСТЬЮ: СОСТОЯНИЕ И РАЗВИТИЕ

Аннотация. Статья посвящена способам противодействия профессиональной преступности. Авторами сформулирован ряд положений и рекомендаций по совершенствованию профилактических

мероприятий в этом направлении. Так в статье отображены ситуации по предотвращению корыстных посягательств профессиональных преступников, составляющих значительную совокупность в общей преступности, как сложный и многогранный процесс в Казахстанском сообществе.

Ключевые слова: профессиональный преступник, криминальный профессионализм, профилактика, предупреждение преступности.

KIM VALERY ALEKSANDROVICH,
University graduate student,
specialty «Jurisprudence»,
Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan,
E-mail: kimv1310@bk.ru

ARMANBEKKYZY DIANA,
University graduate student,
specialty «Jurisprudence»,
Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan,
E-mail: armanbekkyzyd@gmail.com

BAZAROV TAMERLAN ASKHATULY,
University graduate student,
specialty «Jurisprudence»,
Zhetysu University named after I. Zhansugurov,
Taldykorgan,
E-mail: bazarov.tamerlan@bk.ru

CRIMINAL LEGAL MEASURES TO COMBAT PROFESSIONAL CRIME: CONDITION AND DEVELOPMENT

Annotation. The article is devoted to ways of countering criminal professionalism. The authors formulated a number of provisions and recommendations for improving preventive activities in this direction. Preventing the mercenary encroachments of professional criminals, who make up a significant aggregate in general crime, is a complex and multifaceted process in Kazakhstan society.

Key words: professional criminal, criminal professionalism, preventive measures, crime prevention.

Researchers began to actively deal with the problems of crime and criminal professionalism back in the 19th century. After the publication of the works of Cesare Lombroso, which served as the basis for works on the problems of the personality of the criminal, in many countries studies of the psychological properties of the offender began, in which scientists tried to find the dominant cause of criminal behavior. Regardless of the orientation and scientific schools, they strove to understand why a person commits crimes, despite the severity of the established punishment; why he continues to commit mercenary crimes without material needs, why he uses violence in ordinary life situations.

In the literature, the problems of criminality, including professional criminality, are touched upon, as a rule, fragmentarily and are not a special object of monographic research. Most often, professional crime is considered when analyzing general crime or organized crime behavior. In Kazakhstan, this problem has not been sufficiently studied, although there is investigative and judicial practice on these issues.

It is not surprising that the task of attracting a thief in law for a serious article becomes almost impossible. Therefore, at the present stage, in connection with significant changes in the status and main criminological characteristics of this phenomenon, it is necessary to develop new approaches to combating it [https://online.zakon.kz/ document/?doc id=31575252].

As for the role of organized crime and thieves in law in penitentiary institutions, it is very difficult to obtain such information, since there are no statistics and no reliable analytical materials on this issue.

Many issues of the real state of affairs in prisons and the relationship between the administration and criminal authorities are strictly classified or even go beyond the legal framework.

The main conclusion drawn from the study is that the role and influence of modern organized crime and thieves-in-law in places of detention are significant.

This is due to the following circumstances:

- "thieves in law" and dangerous criminals are kept in prisons and colonies together with oth-

er prisoners. This is due to the fact that according to the legislation, there are only three regimes for keeping prisoners: general, strict, special;

- It should be noted that the joint detention of thieves and other prisoners allows thieves to establish their own order, recruit their supporters among other prisoners, terrorize prisoners who have taken the path of correction, put pressure on the administration by organizing acts of disobedience and riots.

As the analysis of materials and interviews with law enforcement officers shows, it was the thieves in law who organized the riots in prisons and colonies that took place in recent years. Often the former administration of institutions was forced to make various concessions and grant privileges to thieves in law and authorities in order to maintain order in prisons and colonies. In addition, thieves often bribed prison officials who have low wages and receive drugs, booze, women, or even secretly let them go home for a while *[E. Alaukhanov, 2005, p. 71]*.

To understand the phenomenon of professional crime, it is necessary to analyze the positions of leading criminologists regarding the features that characterize this activity.

American criminologist Raymond Caldwell ranked the following as signs of professional crime:

- engaging in crime as a business, specializing in any one type of encroachment;
- the ability to act clearly, carefully plan crimes, equip them technically and perform them with skill;
- improving their knowledge and experience in the process of criminal activity;
- attitude to crime as to one's own career, subordination of this activity to one's worldview;
- identification with the underworld.

There are generally recognized mandatory signs of a professional criminal against the background of the criminal activities of other criminals, such as:

- criminal activity as a source of livelihood;
- awareness of oneself as a criminal;
- a certain position in the criminal world, that is, belonging to a special subculture of the criminal world.

Investigating professional crime and, in particular, the activities of thieves in law is a very difficult task for any scientist. This is due to the following reasons:

- every criminal activity, and especially professional, always has a conspiratorial nature, associated with the risk of exposure and prosecution. Therefore, the criminals are unwilling to cooperate and provide any information;
- official sources of information about organized crime and thieves in law were strictly classified in the USSR and access to this information is still quite limited;
- for political and ideological reasons, the problem of organized and professional crime in the USSR was practically not studied.

Consideration of these issues seems to be especially relevant in the light of the development of new legislation in the fight against crime, and, in particular, its organized and professional manifestations.

The problem of professional crime can be classified as one of the poorly researched. Along with the reasons of a methodological nature, the objectivity of the concepts of a professional criminal, professional criminality and related categories, signs and factors was also influenced by the not entirely successful terminological designation of specific criminal behavior. In the social aspect, the profession involves a useful and officially permitted occupation. Therefore, the term criminal profession is outwardly perceived with difficulty, especially if a certain stereotype of thinking is mixed with it in views on crime. However, it is quite obvious that no one ever had in mind the profession of a criminal in its social sense. The term, like many other things in criminology, was introduced into circulation conditionally for purely operational purposes, since the signs of stable criminal activity are outwardly similar to the attributes of a particular profession.

Crime and the reasons that give rise to it have always been the object of close attention of society, which is constantly looking for ways and means to effectively combat this social phenomenon. On this path, special hope was pinned on the state. However, over time, it became clear that the state alone is not able to solve all the complex problems that arise, that the leading role belongs to society and its civil institutions *[E. Alaukhanov, 2013, p. 2-3]*.

The fight against "thieves in law" was conducted throughout the entire period of the existence of this community with varying success. As practice has shown, the procedure for bringing a thief in law to criminal liability is associated with great complexity. This is due to the following factors:

- firstly, according to the status, a thief in law no longer commits crimes personally, which was previously directly prescribed by the thieves' law. Usually he only carries out the general leadership of a particular criminal group, often without even delving into all the details of its activities. Today, operatives in an interview note that it is extremely difficult to prove the involvement of a thief in law in any crime committed at his direction by his wards. Criminals (and not only criminals) prefer not to testify against the "godfathers";
- second, nearly every self-respecting thief has high-profile patrons and corrupt media outlets that make a fuss on request.

In addition, more and more often, the leaders of the criminal environment create their own counterintelligence, in which real professionals work - former law enforcement officers, and in advance neutralize the activity of state structures.

The services of highly paid lawyers are widely used. Legal tricks, forgery and perjury are used.

The thieves in law are not at all passive in their defense. In addition to the cases of intimidation or bribery of witnesses that have already become commonplace, there are attempts to influence especially zealous operatives and investigators. First of all, money is used. If this option does not work, other possibilities are sought.

The system of correctional institutions includes a lot of outdated colonies that have lost their main function of the Soviet era - forced labor. Therefore, keeping prisoners in these facilities, which are essentially non-functioning industries, is unprofitable and dangerous. Control over prisoners in large areas of colonies is extremely difficult, which provides organized crime with a good opportunity to exploit prisoners.

In recent years, many crimes have been committed among prisoners in the colonies, including with the use of firearms and cold weapons. It is significant that many of these crimes have not received an adequate legal qualification.

This work, which includes an analysis of the theory and practice of the preventive activities of the internal affairs bodies, aimed at combating crime, including professional crime, gives grounds to draw a number of conclusions and make some proposals on the merits of the issues studied in the work.

The research materials made it possible to determine the main features of professional crime, which in their totality constitute the criminological specificity of this type of crime, and also to come to the conclusion that there are a number of features in their criminological characteristics that distinguish these crimes from other types of crimes, including by time parameters, places of commission , ways of committing and other indicators *[A. Ibrayev, 2016, p. 25]*.

Proceeding from the fact that neither in theory, nor among practical workers of the internal affairs bodies there is no consensus on what should be understood by professional crime, and this introduces "inconsistency" into the already rather "meager" statistics regarding the above crimes. Based on the research data of various authors, the following signs of this type of crime can be distinguished:

- engaging in crime as a business, specializing in any one type of encroachment;
- the ability to act clearly, carefully plan crimes, equip them technically and perform them with skill;
- improving their knowledge and experience in the process of criminal activity;
- attitude to crime as to one's own career, subordination of this activity to one's worldview;
- identification with the underworld.

Organized crime has become the subject of social criminological research relatively recently. It is still difficult to give an answer to the question of what the real scale of organized crime is, since the science and practice of law enforcement agencies are taking only the first steps in studying this problem. At the same time, it is more likely that it took root in Kazakhstan. If timely measures are not taken to liquidate it, it will become a real force that threatens the normal development of society [E. Alaukhanov, 2008, p. 290].

Based on these signs, we can give the following concept of professional crime: it is a kind of criminal activity, which is a source of livelihood for the subject, requiring the necessary knowledge and skills to achieve the final goal and causing certain contacts with the antisocial environment. The adoption of the proposed definition will allow in the future excluding cases of classifying professional crime as other less socially dangerous types of crime. This, in turn, will make it possible to significantly increase the objectivity and reliability of the criminological analysis of professional crime, which will undoubtedly have a significant impact on the choice of effective measures necessary both to prevent these criminal acts and to identify persons from whom one can expect to commit such crimes.

Based on the analysis of the data, a number of typical features inherent in the personality of a professional criminal were identified, which is extremely important for practical employees, since, firstly, it helps them to significantly narrow the circle of persons among whom individual preventive work should be carried out, and, secondly , facilitates the identification of the microenvironment that contributes to the formation of the personality of such a criminal. On the basis of the data obtained, information about the object of individual preventive influence in the field of preventing professional crime was clarified and supplemented *[J. Vito, J. Mes, 2012, p. 122]*.

In this regard, the author considers it appropriate to give a scientific definition (and perhaps do it in a normative manner) not only of the concept of "special" relapse, but also of the concept of "highly specialized" relapse as a kind of special one. Such a resolution of the issue will create additional opportunities for a more strict differentiation of responsibility for the repeated commission of crimes bearing signs of professionalism, will strengthen the legal basis for the activities of the internal affairs bodies to prevent professional and recidivism, and will allow individualizing preventive, including corrective, action.

The author shares the point of view expressed in the special literature that a highly specialized recidivism can be defined as repeated repeated committing by the guilty of similar crimes, which undoubtedly testifies to both criminal professionalism and the increased social danger of the personality of the crime subject, that is, professional criminal.

The system of preventing professional crime today requires a program-targeted approach, which ensures a comprehensive and coordinated nature of all socio-economic, preventive, criminal-legal and other measures aimed at reducing the rate of its growth.

The solution of many modern problems of combating professional crime is currently no longer possible without the involvement of qualified sociologists, psychologists, mass media specialists, and mass culture in the research and the formation of recommendations.

It would be useful to envisage such a direction as the prevention of professional crime in the federal program for combating crime, including the creation of specialized police units and their technical support. It is necessary to develop new forms and methods of prevention, detection and suppression of professional criminal activity, as well as control over the lifestyle of potential criminals.

Only carrying out simultaneous and constant work on the prevention of the entire complex of social deviations can give positive results in the prevention of professional crime, will contribute to the moral improvement of society as a whole.

REFERENCES:

1. Уголовный кодекс РК, 2020. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252
2. Криминология (қылмыстану): оқулық / Е.О. Алауханов, - Алматы: 2005 . - 191 б.
3. Криминология. Учебник / Е.О. Алауханов. – Алматы. «Юридический центр-Пресс». 2013. – 606 с.
4. Криминология. Учеб.-метод. пособие / А.З. Ибраев. - Костанай, КСТУ им. акад. З. Алдамжар, 2016. - 87с.
5. Криминология: учебник: общая и особенная части / Е. О. Алауханов. - Алматы: «Жеті жарғы», 2008 . – 662 с.
6. Криминология. Criminology / Дж Вито, Дж Мэс.- Learning, 2012.- 444 p.

КЛЮЧКО РИММА НИКОЛАЕВНА,
кандидат юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой уголовного права, уголовного процесса и криминалистики,
Учреждение образования «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы»,
E-mail: klrn.grodno@tut.by

МОЛЧАНОВА МАРИНА АЛЕКСЕЕВНА,
аспирант, младший научный сотрудник,
Институт законодательства и сравнительного правоведения при
Правительстве Российской Федерации,
E-mail:mol4anowa.m@yandex.ru

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ КОРРУПЦИИ В ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОМПАНИЯХ НА ЕВРАЗИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ: ДИНАМИКА И ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ

Активный процесс формирования национального законодательства на евразийском пространстве выдвинул в качестве важнейшей задачи создание полноценной правовой базы противодействия коррупции как одного из ведущих направлений обеспечения законности и правопорядка на постсоветском пространстве. Как острейшая глобальная проблема, все более приобретающая в современном мире транснациональный характер, коррупция требует адекватной реакции государств, как на национальном, так и на международном уровне[1].

Отвечая на новые вызовы, страны евразийского региона развивают антикоррупционное законодательство, оптимизируют структуру государственного аппарата, совершенствуют правоприменительные механизмы, усиливают пропаганду антикоррупционного поведения[2].

Вместе с тем анализ российского законодательства, а также законодательства других стран на евразийском пространстве свидетельствует, что государственное регулирование противодействия коррупции в частной сфере остается недостаточным[3]. Белорусские исследователи справедливо указывают, что «результаты противодействия коррупции зависят от комплекса принимаемых общественно-политических, социальных и экономических мер, в том числе от правильного применения уголовного закона»[4]. Характеризуя тенденции коррупционной преступности в Республике Казахстан, казахстанский ученый Е.О. Алауханов отмечает высокий уровень коррумпированности общества, государственных служащих и считает необходимым введение норм, направленных на «недопущение сращивания руководящих чиновников с коммерческими и иными организациями, а также запрещающих заниматься предпринимательской деятельностью через членов своей семьи в случаях, если организация, где работает член семьи госслужащего, находится в какой-либо зависимости от органа государственной власти»[5].

Изменения геополитической обстановки, процессы глобализации, преобразования в политической и экономической сферах способствовали становлению и стремительному развитию транснациональных корпораций (далее – ТНК)[6].

В 2018 г. американский журнал Forbes Global 2000 провел международный рейтинг транснациональных корпораций, в который вошли и ТНК государств-членов ЕАЭС: 25 компаний из Российской Федерации[7]; 3 из Республики Казахстан, а в Республики Армения, Республики Беларусь и Кыргызской Республики их не представлено. Лидерами в рейтинге ТНК остаются ком-

[1] См.: Ястребов В.Б., Молчанова М.А. Проблемы имплементации международных антикоррупционных соглашений в законодательство государств, возникших на постсоветском пространстве // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2016. № 3 (58). С. 127–135.

[2] Хабриева Т.Я. Актуальные проблемы укрепления правопорядка и противодействия коррупции в условиях интеграции // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2016. № 4. С. 5 - 14.

[3] Противодействие коррупции: новые вызовы: монография / С.Б. Иванов, Т.Я. Хабриева, Ю.А. Чиханчин; отв. ред. Т.Я. Хабриева – М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации: ИНФРА-М. 2016. С.85.

[4] Конюк, А.В. Прокурорско-судебная практика по уголовным делам о коррупционных и других преступлениях против интересов службы: практ. пособие / А.В. Конюк, В.В. Лосев ; Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2018. – С. 5.

[5] Алауханов, Е.О. Тенденции коррупционной преступности в Республике Казахстан // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: Материалы Шестой международной научно-практической конференции 29-30 января 2009 г. – М.: Проспект, 2009. - С. 510.

[6] Подробнее см.: Ключко Р.Н., Молчанова М.А. Международные антикоррупционные стандарты как регулятор деятельности транснациональных корпораций // Вестник Гродненского государственного университета. Серия 4. Правоведение. – 2018. - №6, - С.51-60.

[7] Злобин А. 25 российских компаний попали в рейтинг Forbes Global 2000 // http://www.forbes.ru/biznes/362743-25-rossiyskih-kompaniy-popali-v-reyting-forbes-global-2000

пании США, Великобритании, Китая и др. (большинство ТНК имеют свое представительство на всем евразийском пространстве).

Экономический анализ показал, что в процессах интеграции и всеобщего развития страны ЕАЭС участвуют недостаточно активно. Важнейшим условием эффективности промышленного сотрудничества является создание и функционирование Евразийской сети промышленной кооперации и субконтрактации (Евразийская сеть)[1]. Приложив консолидированные усилия по данному направлению, можно добиться успеха в области экономического развития[2].

В существующих условиях актуальным является внедрение механизма стимулирования взаимных инвестиций на всем евразийском пространстве, включающего такие элементы, как совершенствование нормативной правовой базы, в том числе предусматривающей формирование единого инвестиционного пространства; определение приоритетных областей для инвестиционного сотрудничества и реализацию совместных кооперационных проектов с учетом заинтересованности инвесторов во взаимном инвестировании[3].

Следует констатировать, что, пока, лидерами на евразийском пространстве являются зарубежные ТНК, осуществляющие свою деятельность практически во всех сферах жизнедеятельности общества (Nestle; Coca Cola; IKEA; Henkel Group; Google; General Motors; Nike и многие другие).

Вместе с тем, нельзя не отметить определенные проблемы, возникающие в силу специфики деятельности ТНК, которые, зачастую, для продвижения своих интересов готовы использовать все возможные, даже неправомерные деяния, в том числе коррупционные схемы в отношении должностных лиц иностранных государств[4]. Этому способствует географически ограниченная возможность национальных правоохранительных органов контролировать деятельность ТНК. Таким образом, ТНК играют значительную роль в увеличении мировой коррупции.

Результаты Всемирного обзора экономических преступлений за 2018 год, подготовленного PwC, свидетельствуют о значительном росте числа респондентов, компании которых столкнулись с экономическими преступлениями, в том числе и коррупцией, – с 36% в 2016 году до 49% в 2018 году[5].

В целях предотвращения указанного негативного фактора разработан новый вид глобального регулирования в сфере борьбы с коррупцией – международные антикоррупционные стандарты (далее – МС)[6], которые «выходят за рамки отдельного государства»[7] и направлены на установление определенных правил соответствия[8], призванных обеспечивать систематизацию деятельности трансграничных компаний в контексте деловой этики[9].

Общепринятым МС следует считать Глобальный договор ООН, основанный, в том числе, на принципе, провозглашающем, что «деловые круги должны противостоять всем формам коррупции»[10]. К 2018 году к нему присоединились более 9 000 компаний и 4 000 некоммерческих организаций, в том числе более 50 крупнейших российских организаций (Внешэкономбанк, Роснефть, РЖД, Лукойл и другие)[11].

Помимо этого, ряд национальных антикоррупционных законов (Великобритании (UKBA), США (FCPA))[12] фактически признаются транснациональными стандартами, выходящими за рамки национальной юрисдикции.

Показательны примеры применения FCPA, UKBA и назначения наказания в виде внушительных штрафов для компаний. Так, лидером по величине штрафов остается компания Siemens, выплатившая в 2008 г. 800 млн. долл. в связи с коррупционными практиками, в том числе и на евразийском пространстве. В 2016 г. компания Vimpelcom за неправомерные сделки в

[1] Промышленная политика в евразийском экономическом союзе: три года интеграции // Евразийская экономическая комиссия. – М.: ЕЭК. 2018. – 119 с.

[2] Аварский С. А. Создание на территории ЕАЭС крупных финансово-промышленных групп и ТНК как альтернатива гегемонии западных транснациональных капиталов на постсоветском пространстве // Проблемы современной науки и образования № 32 (74), 2016. – С. 75-78.

[3] См.: Механизм стимулирования взаимных инвестиций Республики Беларусь и государств-членов Евразийского экономического союза / Е.В. Преснякова, Т.С. Матейчук, Е.В. Зайцева; под ред. Е.В. Пресняковой – Минск: Инст-т экономики НАН Беларуси. 2017. – 179 с.

[4] См.: Молчанова М.А. Международные антикоррупционные стандарты в транснациональных компаниях: основные векторы развития // Международное уголовное право и международная юстиция. 2018. № 6. С. 27–32.

[5] Российский обзор экономических преступлений за 2018 год // https://www.pwc.ru/ru/publications/recs-2018.html

[6] См.: Черепанова В.А. Международные антикоррупционные стандарты: классификация, оценка эффективности, дальнейшие перспективы развития // Аудитор. 2017. № 9. С. 48 - 57.

[7] Scherer A.G. and Palazzo G. (2011) The new political role of business in a globalized world: a review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy. Journal of Management Studies, 48(4), p. 902.

[8] Brunsson N. and Jacobsson B. (2000). The contemporary expansion of standardization. In: N. Brunsson & B. Jacobsson (Eds.), A world of standards, 1st ed. Oxford: Oxford University Press, pp. 1 - 17.

[9] См.: Scherer A.G. and Palazzo G. (2011) The new political role of business in a globalized world: a review of a new perspective on CSR and its implications for the firm, governance, and democracy. Journal of Management Studies, 48(4), pp. 899 - 931.

[10] Официальный сайт Глобального Договора ООН // URL: http://www.globalcompact.ru/10-princzipov.html

[11] Глобальный договор ООН в России http://www.globalcompact.ru/about/global-compact-russia/

[12] См.: Foreign Corrupt Practices Act 1977 // PL 95 - 213, Title 1; 91 Stat 1494, Dec 19, 1977; UK Bribery Act 2010 // http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/23/contents; Anti-Corruption Legislation: Sapin II // https://www.business-anti-corruption.com/anti-corruption-legislation/sapin-ii-law/

Узбекистане выплатила 795 млн. долл[1]. В 2017 г. компания Rolls-Royce, была привлечена к ответственности и выплатила штраф около 800 млн долл. (в соответствии с FCPA и UKBA) за коррупционные практики в связи с проектом «Казахстан - Китайский трубопровод»[2]. В сентябре 2018 г. французская фармацевтическая компания Sanofi выплатила более 25 млн. долл., так как ее дочерние компании в Казахстане и на Ближнем Востоке совершили коррумпированные платежи государственным служащим для завоевания бизнеса (получение тендера в государственных учреждениях)[3].

Примечательно, что ТНК, осуществляющие свою деятельность на территории ЕАЭС, наказывают, но зачастую в рамках FCPA и UKBA.

Таким образом, международные антикоррупционные стандарты получают все большее распространение в практике взаимодействия государств и охватывают самые разные вопросы, включая те, которые еще недавно относились к сугубо внутренней компетенции государства. Авторитетные ученые Т.Я. Хабриева и Н.Н. Черногор уверены в необходимости принятия соответствующих юридических мер для защиты национальных экономических интересов, что позволит придать национальному антикоррупционному законодательству транснациональный характер. В противном случае, пользуясь сложившейся ситуацией, отдельные субъекты международно-правовых отношений присваивают себе право их толковать. Защита национальных интересов при реализации международных антикоррупционных стандартов должна входить в число приоритетов евразийской интеграции. Наличие неупорядоченного массива стандартов не исключает, а даже наоборот, подталкивает к созданию релевантных механизмов под эгидой Евразийского экономического союза. Участникам евразийской интеграции следует использовать практику принятия рекомендательных актов, содержащих единые ориентиры и базовые принципы противодействия коррупции. Т.Я. Хабриева и Н.Н. Черногор отмечают, что действуя в рамках норм, установленных рекомендательными актами, страны-партнеры смогут учитывать свои национальные интересы, особенности правовых систем, правовые и другие традиции в процессе унификации правовых подходов[4]. С этой точки, зрения целесообразна разработка концепции Евразийской антикоррупционной стратегии[5], которая может стать качественно новым международным регулятором, дополняющим, а не заменяющим имеющиеся международно-правовые акты и международные документы.

Таким образом, формирование евразийских антикоррупционных стандартов позволит, с одной стороны, использовать позитивный международный, в том числе европейский опыт, с другой стороны, защитить национальные интересы государств – членов Евразийского экономического союза с учетом особенностей национальных правовых систем. Большое значение для укрепления правопорядка и успешной борьбы с коррупцией имеет повышение эффективности реализации норм права. На данном этапе перспективными направлениями совершенствования правореализационной деятельности являются, в том числе, и создание и внедрение в правореализационную практику корпоративных механизмов противодействия коррупции как на международном, так и на национальном уровнях[6].

В то же время нельзя забывать, что организаторы преступного бизнеса по-прежнему делают ставку на подкуп бюрократической элиты всех уровней государственной власти, должностных лиц местного самоуправления, финансовых, контрольно-надзорных и правоохранительных органов. Разработка и внедрение все новых и новых коррупционных технологий продолжается. В коррупционных и иных противоправных целях осуществляется искусственное структурирование бизнеса, сопровождающееся распределением хозяйственной деятельности на несколько, иногда десятки юридических лиц. К примеру, одно юридическое лицо является только владельцем основных активов, другое – занимается производством, третье – ведет работу по сбыту и снабжению, четвертое – находится в постоянном предбанкротном состоянии. Российское, белорусское, казахстанское законодательство на сегодняшний день не создает препятствий для такой деятельности. Отмечается, что «учитывая то, что главным источником коррупции является олигархический капитал, деятельность которой направлена на получение сверхприбылей и льготных условий для своей деятельности, необходимо удалить ее от государственной власти. В соответствии с международным опытом это является основным условием противодействия коррупции», «следует установить в законода-

[1] Vimpelcom заплатит $795 млн за подкупы в Узбекистане // https://www.bbc.com/russian/international/2016/02/160219_vimpelcom_penalty_agreed

[2] By Richard L. Cassin. Five charged, four plead guilty in Rolls-Royce bribes case // http://www.fcpablog.com/blog/2017/11/8/five-charged-four-plead-guilty-in-rolls-royce-bribes-case.html

[3] Официальный сайт Комиссии по ценным бумагам и биржам США: Sanofi Charged With FCPA Violations // https://www.sec.gov/news/press-release/2018-174

[4] Хабриева Т.Я., Черногор Н.Н. Укрепление правопорядка и противодействие коррупции в условиях евразийской интеграции // Общественные науки и современность. – 2017. – С. 5–19.

[5] См.: Проблемы совершенствования законодательства Российской Федерации о противодействии коррупции и практики его применения / под ред. Т.Я. Хабриевой. – М.: ИЗиСП. 2014. – 64 с.

[6] Хабриева Т.Я., Черногор Н.Н. Укрепление правопорядка и противодействие коррупции в условиях евразийской интеграции // Общественные науки и современность. – 2017. – С. 5–19.

тельном порядке ограничение на определенный срок в праве приема бывшего государственного служащего на работу в коммерческую структуру, интересам которой он содействовал, будучи на государственной службе» [1].

В этих условиях особое значение приобретает создание корпоративных комплаенс-процедур и надежных организационно-договорных отношений, опирающихся на соблюдение международных антикоррупционных стандартов. В странах евразийского региона предпринимаются активные попытки внедрения такого европейского и американского опыта. Оценивая в целом положительно подобное заимствование, российские исследователи отмечают, что государствам – участникам евразийской интеграции не стоит отказываться от поиска собственных правовых механизмов [2].

Полагаем, что есть необходимость в создании юридических норм, побуждающих бизнес-структуры раскрывать государственным органам информацию о фактах причастности хозяйствующих субъектов к коррупции и мошенничеству. В законодательстве также следует закрепить правило об обязательном включении антикоррупционной оговорки в соглашения, что позволит установить юридические обязанности сторон по антикоррупционному поведению в рамках исполнения отдельно взятого договора, неисполнение которых повлечет имущественную ответственность нарушившей стороны. Это послужит юридической основой для мониторинга контрагентов в ходе исполнения договоров на предмет соблюдения антикоррупционных обязанностей и выполнит коммуникативную функцию, поскольку будет четко информировать контрагентов об антикоррупционной политике той или иной компании [3].

Так, число респондентов глобального обзора PwC, которые отметили, что среди лиц, совершивших экономические преступления, основная доля приходится на сотрудников компании, выросло с 46% в 2016 году до 52% в 2018 году[4].

Национальный план противодействия коррупции в российской Федерации на 2018–2020 годы, утвержденный Указом Президента РФ от 29.06.2018 № 378, одной из основных задач определяет «совершенствование мер по противодействию коррупции в сфере бизнеса, в том числе по защите субъектов предпринимательской деятельности от злоупотреблений служебным положением со стороны должностных лиц». Концепция национальной безопасности Республики Беларусь, утвержденная Указом Президента Республики Беларусь от 09.11.2010 N 575 в редакции от 24.01.2014 г. в качестве основного национального интереса в политической сфере определяется эффективное противодействие коррупции, а в качестве одной из потенциальных либо реально существующих угроз национальной безопасности называются коррупционные проявления.

В соответствии с Законом Республики Беларусь от 15.07.2015 N 305-З «О борьбе с коррупцией» одним из правонарушений, создающих условия для коррупции, признается нарушение государственным должностным лицом в личных, групповых и иных внеслужебных интересах установленного законодательными актами порядка рассмотрения обращений граждан, в том числе индивидуальных предпринимателей, и юридических лиц и принятия решений по вопросам, входящим в его компетенцию.

В соответствии с Концепцией сотрудничества государств-участников Содружества Независимых Государств в противодействии коррупции от 11.10.2017 г. в числе задач сотрудничества государств - участников СНГ в сфере противодействия коррупции называются формирование соответствующих потребностям времени законодательных и организационных основ противодействия коррупции; принятие совместных мер по предупреждению, выявлению и пресечению международных переводов активов, полученных в результате совершения коррупционных преступлений и правонарушений.

В соответствии с нормативными правовыми актами государств-участников ЕАЭС, проведение антикоррупционных мероприятий является обязанностью не только государственных органов, но и предприятий, учреждений, организаций. Виды таких мероприятий зависят от целей и задач, видов их деятельности, а также их организационной структуры. К числу мер, которые может предпринять юридическое лицо для соблюдения законодательства о противодействии коррупции, относится система анализа, выявления и минимизации вероятности несоблюдения законодательства – комплаенс-контроль[5].

В качестве примера использования последнего можно привести российский опыт. Так, в российских компаниях важное значение для

[1] Скаков, А.Б. О повышении эффективности борьбы с коррупцией в Республике Казахстан // Шестые юридические чтения [Электронный ресурс]: Всероссийская научно-практическая конференция (с международным участием), г. Сыктывкар, Республика Коми, 23-24 ноября 2018 года: сборник статей: текстовое научное электронное издание на компакт-диске / отв. ред. В.Д. Потапов, В.В. Воробьев; Федер. гос. бюдж. образоват. учреждение высш. образования «Сыктыв. гос ун-т им. Питирима Сорокина». – Сыктывкар: Изд-во СГУ им. Питирима Сорокина, 2019. - С. 220-221, 223.

[2] Хабриева Т.Я., Черногор Н.Н. Укрепление правопорядка и противодействие коррупции в условиях евразийской интеграции // Общественные науки и современность. – 2017. – С. 5–19.

[3] Хабриева Т.Я., Черногор Н.Н. Укрепление правопорядка и противодействие коррупции в условиях евразийской интеграции // Общественные науки и современность. – 2017. – С. 5–19.

[4] Российский обзор экономических преступлений за 2018 год // https://www.pwc.ru/ru/publications/recs-2018.html

[5] См.: Молчанова М.А. Меры по предупреждению коррупции в организациях: основные направления и перспективы развития // Безопасность бизнеса. 2018. №6. С. 44–49.

развития антикоррупционного комплаенс-контроля имеет ст. 13.3 Федерального закона от 25 декабря 2008 г. №273-ФЗ «О противодействии коррупции»[1], содержащая обязанность организаций разрабатывать и принимать меры по предупреждению коррупции, включающие, в том числе, и сотрудничество с правоохранительными органами. Согласно Методическим рекомендациям по разработке и принятию организациями мер по предупреждению и противодействию коррупции от 8 ноября 2013 г. (далее – Методические рекомендации)[2] сотрудничество с правоохранительными органами является важным показателем действительной приверженности организации декларируемым антикоррупционным стандартам поведения. В 2016 г. в целях повышения качества корпоративного управления в акционерных обществах с государственным участием в части организации системы управления рисками и внутреннего контроля в области предупреждения и противодействия коррупции в акционерных обществах Приказом Росимущества были утверждены Методические рекомендации по организации управления рисками и внутреннего контроля в области предупреждения и противодействия коррупции[3] (далее – Методические рекомендации по организации управления рисками). В данных методических рекомендациях закреплены основные подходы к организации взаимодействия с государственными надзорными органами в области предупреждения и противодействия коррупции. Такое содействие реализуется, в том числе посредством: информирования о случаях совершения нарушений, имеющих признаки коррупции; содействия при проведении расследований коррупционных правонарушений; совместного участия в совещаниях и др.

Белорусское законодательство закрепляет общие правовые предпосылки для внедрения комплаенс-контроля. Так, в соответствии со статьей 43 Закона Республики Беларусь от 15.07.2015 N305-З «О борьбе с коррупцией» руководители государственных органов и иных организаций в пределах своей компетенции обязаны: принимать установленные настоящим Законом и иными актами законодательства меры, направленные на борьбу с коррупцией; привлекать лиц, совершивших правонарушения, создающие условия для коррупции, или коррупционные правонарушения, а также нарушивших письменное обязательство по соблюдению ограничений, предусмотренных настоящим Законом, к дисциплинарной ответственности вплоть до освобождения от занимаемой должности (увольнения) в порядке, установленном законодательными актами; информировать государственные органы, осуществляющие борьбу с коррупцией, о фактах совершения подчиненными работниками правонарушений, создающих условия для коррупции, или коррупционных правонарушений в течение десяти дней с момента, когда им стало известно о совершении таких правонарушений. Постановлением Генеральной прокуратуры Республики Беларусь, Совета Министров Республики Беларусь, Комитета государственного контроля Республики Беларусь и Следственного комитета Республики Беларусь от 30 декабря 2014 г. № 30/1257/2/260 утверждены критерии оценки деятельности государственных органов и иных организаций по борьбе с коррупцией и экономическими правонарушениями.

По нашему мнению, для реализации комплаенс-контроля, прежде всего, руководителю организации необходимо обеспечить выявление и устранение коррупционных рисков, формирование у работников организации устойчивого антикоррупционного сознания и неприятия коррупции. В судебной практике имеются случаи прекращения дела об административном правонарушении за отсутствием состава административного правонарушения в связи с тем, что организацией были приняты все зависящие от нее меры по противодействию коррупции. Так, в частности, в 2014 г. Сыктывкарский городской суд посчитал исчерпывающими мерами принятие кодекса этики и служебного поведения работников с установлением прямого запрета на взяточничество, ознакомление работников с данным кодексом при приеме на работу под подпись, включение обязательств исполнять требования локальных актов в трудовой договор и должностную инструкцию сотрудника, обучение сотрудников требованиям антикоррупционного законодательства и тестирование по результатам такого обучения. Принятие всех зависящих от общества мер привело к формированию негативного отношения к коррупционным практикам в коллективе, но не смогло предотвратить противоправные действия конкретного работника[4].

Совершенствование внутриорганизационных норм по предотвращению коррупции и создание эффективной системы мероприятий по противодействию коррупции имеет большой

[1] Федеральный закон от 25.12.2008 № 273-ФЗ (ред. от 03.04.2017) «О противодействии коррупции» (с изм. и доп., вступ. в силу с 28.06.2017) // «Собрание законодательства РФ». 29.12.2008. № 52 (ч. 1). ст. 6228.

[2] Методические рекомендации по разработке и принятию организациями мер по предупреждению и противодействию коррупции // http://www.rosmintrud.ru

[3] Приказ Росимущества от 02.03.2016 № 80 «Об утверждении Методических рекомендаций по организации управления рисками и внутреннего контроля в области предупреждения и противодействия коррупции» // СПС КонсультантПлюс

[4] Решение Сыктывкарского городского суда от 14 октября 2014 г. по делу № 12-1248/2014. URL: http://sudact.ru/regular/doc/KVgDfcLhaP55/

потенциал[1]. В локальных нормативных правовых актах организации и должностных инструкциях ее сотрудников целесообразно четко закрепить обязанности, связанные не только с соблюдением антикоррупционного законодательства, но и проведением профилактических антикоррупционных мероприятий, в том числе, по выявлению коррупционных рисков и пропаганды антикоррупционных стандартов поведения подчиненных лиц. Этот подход соответствует зарубежной практике, когда компании уделяют большое внимание совершенствованию внутренних процедур, а внутрикорпоративные документы имеют ключевое регулирующее значение.

Принятие профилактических антикоррупционных мер имеет для компаний важнейшее значение: возможность защиты в случае привлечения к ответственности за незаконное вознаграждение от имени юридического лица.

На национальном уровне должны быть предусмотрены механизмы повышения прозрачности в распределении и использовании государственных ресурсов, в системе государственных закупок, а также применительно к лицам, получающим доступ к государственным средствам и имуществу.

В целях формирования неприемлемости к любым коррупционным проявлениям участников на рынке публичных закупок российским законодателем в 2016 г. были предусмотены дополнительные требования к ним[2]. Так, юридическое лицо не должно быть привлечено к административной ответственности за совершение коррупционного правонарушения в течение 2-х лет до момента подачи заявки на участие в закупке. Еще одним условием является отсутствие у участника закупки – физического лица либо у руководителя, членов коллегиального исполнительного органа или главного бухгалтера судимости за преступления в сфере экономики и (или) предусмотренные ст. 289 – 291.1 УК РФ (за исключением лиц, у которых такая судимость погашена или снята), а также неприменение в отношении их наказания в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, которые связаны с поставкой товара, выполнением работы, оказанием услуги, являющихся объектом осуществляемой закупки, и административного наказания в виде дисквалификации.

Генеральная прокуратура Российской Федерации наделена полномочиями по ведению реестра юридических лиц, привлеченных к административной ответственности в соответствии со статьей 19.28 КоАП[3] для обеспечения заинтересованным лицам возможности получения содержащихся в нем сведений. Так за 2017 год в реестр занесено 435 юридических лиц, а в 2018 году – 154 юридических лиц[4].

Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 15.03.2012 N 229 в редакции от от 19.03.2020 г. «О совершенствовании отношений в области закупок товаров (работ, услуг) за счет собственных средств» предусматривает, что участником конкурентной процедуры закупки может быть любое юридическое или физическое лицо, в том числе индивидуальный предприниматель, независимо от организационно-правовой формы, формы собственности, места нахождения и места происхождения капитала, которое соответствует требованиям, установленным организацией в документации о закупке в соответствии с порядком закупок за счет собственных средств, за исключением юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, включенных в реестр поставщиков (подрядчиков, исполнителей), временно не допускаемых к закупкам, а также в случаях, установленных в части четвертой настоящего подпункта, в целях соблюдения приоритетности закупок у производителей или их сбытовых организаций (официальных торговых представителей). Часть четвертая указанного подпункта предусматривает, что при рассмотрении предложений отклоняется предложение участника процедуры закупки, не являющегося производителем или его сбытовой организацией (официальным торговым представителем), в случае, если в конкурентной процедуре закупки участвует не менее одного производителя и (или) сбытовой организации (официального торгового представителя) и цена предложения такого участника не ниже цены участвующего в процедуре закупки производителя и (или) его сбытовой организации (официального торгового представителя).

Ненадлежащая работа по противодействию коррупции влечет для организаций негативные последствия, может способствовать подрыву положительного имиджа организации, возникновению коррупционных скандалов, совершению правонарушений коррупционной направленности за которые предусмотрена административная и уголовная ответственность[5].

[1] См.: Цирин А.М. Предупреждение коррупции: проблемы и перспективы // Журнал российского права. 2016. № 12 (240). С. 106–115.

[2] Федеральный закон от 05.04.2013 № 44-ФЗ (ред. от 03.08.2018) «О контрактной системе в сфере закупок товаров, работ, услуг для обеспечения государственных и муниципальных нужд» // «Собрание законодательства РФ». 08.04.2013. № 14. ст. 1652.

[3] подп. «и» п. 15 Указ Президента РФ от 29.06.2018 № 378 «О Национальном плане противодействия коррупции на 2018 - 2020 годы» // «Собрание законодательства РФ». 02.07.2018. № 27. ст. 4038.

[4] Реестр юридических лиц, привлеченных к административной ответственности за незаконное вознаграждение // https://genproc.gov.ru/anticor/register-of-illegal-remuneration/

[5] См. подробнее: Ключко Р. Н., Молчанова М. А. Перспективы взаимодействия коммерческих организаций с правоохра-

В настоящее время освоение бизнесом инструментов противодействия коррупции идет достаточно активно. В Российской Федерации в крупных коммерческих организациях формируются специальные подразделения, ответственные за антикоррупционный комплаенс. В зависимости от размера компании это может быть один комплаенс-контролер или несколько подразделений, за каждым из которых закреплена собственная функция: финансовый мониторинг, урегулирование конфликта интересов, процедура проверки потенциальных контрагентов с помощью сервисов ФНС России (к примеру, раздел «Риски бизнеса: проверь себя и контрагента»)[1], банка данных исполнительных производств ФССП России[2], системы «Спарк»[3]: проверка аффилированности, выявление конечных бенефициаров и другое.

Необходимо обеспечить имплементацию международных антикоррупционных стандартов в сфере отношений государства и бизнеса, что может быть достигнуто путем более активного вовлечения в антикоррупционное регулирование торгово-промышленных палат, союзов (ассоциаций) субъектов предпринимательской деятельности, а также саморегулируемых организаций и повышения их ответственности за результаты внедрения антикоррупционных стандартов. К числу первоочередных мер следует отнести: установление антикоррупционных стандартов ведения бизнеса, обеспечение прозрачности деятельности юридических лиц, совершенствование технологий выявления, замораживания, конфискации и репатриации доходов, полученных от коррупции, с целью выявления и пресечения фактов их отмывания и иного противоправного использования. В странах евразийского региона эти меры целесообразно закрепить в антикоррупционных документах делового сообщества.

нительными органами в сфере предупреждения коррупции в Российской Федерации и Республике Беларусь // Вестник Гродненского государственного университета имени Янки Купалы. Серия 4. Правоведение. Том 8. - 2018. - № 5. - С. 57–67.

[1] Сведения о государственной регистрации юридических лиц, индивидуальных предпринимателей, крестьянских (фермерских) хозяйств. URL: https://egrul.nalog.ru/

[2] Банк данных исполнительных производств. URL: http://fssprus.ru/iss/ip

[3] Проверка контрагента. URL: http://www.spark-interfax.ru/#_top

УДК 343

КҮРЕҢТАЕВ АЛИ ХАМИТҰЛЫ,
докторант,
«Bolashaq» академиясы,
E-mail: 777_ali@mail.ru

ТОҚЫБАЕВ ЗАЙРОЛЛА СЕМБАЙҰЛЫ,
ғылым жөніндегі проректоры, з.ғ.д., профессор,
«Фемида» орталық Қазақстан академиясы,
E-mail:999_zairolla@mail.ru

СОТТАЛҒАНДЫ ҚОҒАМНАН ОҚШАЛАУҒА БАЙЛАНЫСТЫ ЕМЕС ЖАЗАЛАРДЫҢ ОРЫНДАЛУЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ (БАЛАМА ЖАЗАЛАР)

Аңдатпа: Автор өз мақаласында қылмыстық орындау жүйесін Халықаралық стандартқа сәйкестендіруді, сотталушының жазасын өтеу барысында заңдық құқықтары мен мүддесін қамтамасыз ету қарастырады. Қазіргі уақытта жазалаудың альтернативті бас бостандығынан айыру жазасы дамуда. Себебі сотталушы алғаш рет үлкен емес немесе орта салмақты қылмыс жасаса бас бостандығынан айыру жаза түрін мақсатты түрде қабылдау қажет емес.

Тірек сөздер: Бас бостандығынан айырмау, реформа, қылмыскер.

КУРЕНТАЕВ АЛИ ХАМИТОВИЧ,
докторант,
Академия «Bolashaq»,
г. Караганда, Казахстан,
E-mail: 777_ali@mail.ru

ТОКУБАЕВ ЗАЙРОЛЛА СЕМБАЕВИЧ,
проректор по научной работе, д.ю.н., профессор,
ЦКА «Фемида»,
Караганда, Казахстан,
E-mail:999_zairolla@mail.ru

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЙ, НЕ СВЯЗАННЫХ С ИЗОЛЯЦИЕЙ ОСУЖДЕННОГО ОТ ОБЩЕСТВА (АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ НАКАЗАНИЯ)

Резюме: В данной статье рассматривается проводимая реформа уголовно-исполнительной системы, которая направлена, прежде всего, на приведение ее в соответствие с Международными стандартами, обеспечение законных прав и интересов осужденных в процессе отбывания наказания. В частности, идет развитие наказаний, альтернативных реальному лишению свободы, так как к осужденным, впервые совершившим преступления небольшой и средней тяжести, нецелесообразно применять наказание в виде лишения свободы.

Ключевые слова: Без изоляции осужденного, реформа, преступник.

KURENTAEV ALI KHAMITOVICH,
Doctoral student,
Bolashak Academy.
E-mail: 777_ali@mail.ru

TOKUBAEV ZAYROLLA SEMBAEVICH,
Vice-Rektor for Science, Doctor of Law, Professor,
Central Kazakhstan Academy Femida,
E-mail:999_zairolla@mail.ru

LEGAL REGULATION OF THE EXECUTION OF PUNISHMENTS NOT RELATED TO THE ISOLATION OF THE CONVICTED PERSON FROM SOCIETY (ALTERNATIVE PUNISHMENT)

Keywords: This article examines the conducted reform of the criminal-executive system, which is directed, first of all, to bring it in line with international standards, ensuring the legitimate rights and interest of convicts in the process of serving their sentence. In particular, there is a development of punishments, alternatives to real imprisonment, since to the convicts, for the first time committed crimes of small and medium gravity, it is inappropriate to apply punishment in the form of imprisonment.

Keywords: The deprivation of liberty, reform, criminal.

Современная уголовно-правовая политика РК направлена на усиление борьбы с тяжкими и особо тяжкими преступлениями при одновременном смягчении уголовной ответственности за преступления небольшой и средней тяжести. Проявляется это прежде всего в увеличении предусмотренных УК РК видов наказаний, не связанных с изоляцией от общества, расширении круга оснований их применения, совершенствовании регламентации их исполнения [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*]. Судебная практика развивается по пути расширения применения мер, не связанных с лишением свободы. Это в полной мере отвечает требованиям Минимальных стандартных правил ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила), и Европейским правилам общинных (альтернативных) санкций и мер. В настоящей научной работе делается попытка рассмотреть основные вопросы исполнения альтернативных наказаний. Наказание есть мера государственного принуждения, назначаемая по приговору суда только к лицам, признанным виновными в совершении преступления, и заключается в предусмотренных статьями Уголовного Кодекса РК [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*] лишении или ограничении прав и свобод этих лиц (ч. 1 ст. 44 УК РК). В соответствии с ч. 2 ст. 44 УК РК наказание применяется в целях восстановления социальной справедливости, а также в целях исправления осужденного и предупреждения совершения новых преступлений. К числу наказаний, не связанных с изоляцией от общества, относятся следующие виды наказаний (ст. 40 УК РК): [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*].

Штраф в соответствии со (ст. 41 УК РК) является денежным взысканием, налагаемым судом. Он может назначаться только в случаях и в пределах, предусмотренных Уголовным кодексом. Закон разрешает применять штраф и в качестве основного, и в качестве дополнительного вида наказания (кроме военнослужащих). Исполнение штрафа регламентируется УИК «Об исполнительном производстве». Закон возлагает исполнение штрафа на службу судебных приставов-исполнителей, входящую в состав Минюста РК. После оглашения приговора о назначении штрафа суд обязан разъяснить осужденному его обязанность уплатить сумму штрафа. Осужденный предупреждается о том, что в случае неуплаты штраф может быть взыскан принудительно. Внести определенную судом сумму штрафа осужденный обязан в течение 30 дней с момента вступления приговора в законную силу. Если осужденный или его представители не обжаловали приговор в части назначения штрафа, осужденный может добровольно внести сумму штрафа и до вступления приговора в законную силу. Квитанция об уплате штрафа, выданная банковским учреждением, должна быть предъявлена осужденным в канцелярию суда, постановившего приговор [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*].

В случае невозможности единовременной уплаты штрафа суд может рассрочить уплату штрафа на срок до трех лет. Суд устанавливает сроки уплаты каждой части штрафа. В случае неуплаты штрафа или его части по истечении 30 дней со дня вступления приговора в законную силу канцелярия суда передает судебному приставу-исполнителю исполнительный лист на принудительное взыскание суммы штрафа с осужденного, о чем извещается финансовый орган. Исполнительные действия совершаются судебным приставом-исполнителем по месту жительства осужденного, месту его пребывания или месту нахождения его имущества. Когда осужденный, имея возможность уплатить штраф полностью или частично в срок, сознательно уклоняется от его уплаты, такое поведение признается злостным уклонением от уплаты штрафа.

В настоящее время установлен различный порядок реагирования на факт уклонения от уплаты штрафа в зависимости от того, в качестве какого вида наказания назначен штраф - основного или дополнительного. В случае, когда штраф назначен в качестве основного вида наказания и осужденный не уплатил его в срок, судебный пристав-исполнитель обязан не ранее 10 дней, но не позднее 30 дней со дня истечения предельного срока уплаты всего штрафа или его части (30 дней со дня вступления приговора или

решения суда в законную силу) оформить и направить в суд представление о замене штрафа другим видом наказания в соответствии УК РК. В этом случае суд может заменить штраф обязательными или исправительными работами либо арестом соответственно размеру назначенного штрафа в пределах, предусмотренных УК РК [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*], для этих видов наказаний. Иной порядок ответственности установлен в отношении лиц, злостно уклоняющихся от уплаты штрафа полностью или частично, которым штраф назначен в качестве дополнительного наказания. Здесь судебный пристав-исполнитель взыскивает штраф в принудительном порядке, предусмотренном законодательством РК. Если осужденный к штрафу скрылся и место нахождения его не известно, то он в установленном порядке объявляется в розыск и может быть задержан органами внутренних дел. В необходимых случаях этот срок может быть продлен судом до 30 суток в соответствии с УПК РК.

Исправительные работы (ст. 42 УК РК) - назначаются осужденному, не имеющему основного места работы, и отбываются в местах, определяемых органом местного самоуправления по согласованию с органом, исполняющим наказания в виде исправительных работ; Исправительные работы применяются только в качестве основного наказания к лицам, которые могут быть исправлены без изоляции от общества. Они назначаются по приговору суда либо по постановлению судьи в связи с заменой штрафа, за злостное уклонение от его уплаты, в связи с заменой не отбытой части наказания в виде лишения свободы более мягким видом наказания, при отсрочке отбывания наказания беременным женщинам и женщинам, имеющим малолетних детей. Закон разрешает применять это наказание к осужденным военнослужащим в порядке замены наказания более мягким в случае заболевания, делающего их не годными к несению военной службы [*В.И. Селиверстов, 19-20с.*].

Осужденные к исправительным работам направляются уголовно-исполнительными инспекциями для отбывания наказания не позднее 30 дней со дня поступления в уголовно-исполнительную инспекцию соответствующего распоряжения суда с копией приговора (определения, постановления).

Условия отбывания исправительных работ регламентированы ст. 40 УИК РК. Так, в ней предусмотрено, что в период отбывания исправительных работ осужденному запрещается увольнение с работы по собственному желанию без письменного разрешения УИИ. Из заработной платы осужденного производятся удержания в установленном приговором суда размере, пределы которого согласно УК РК составляют от 5 до 20%. Дополнительные обязанности или запреты в настоящее время на осужденного к исправительным работам не могут быть возложены.

Ограничение свободы (ст. 44 УК РК) - заключается в установлении судом осужденному определенных ограничений, в частности: не уходить из дома (квартиры, иного жилища) в определенное время суток, не посещать определенные места и т.д.

Ограничение свободы является уголовным наказанием, которое заключается в содержании осужденного, достигшего к моменту вынесения судом приговора восемнадцатилетнего возраста, в специальном учреждении без изоляции от общества в условиях осуществления за ним надзора (ст. 44 УК РК).

Специализированным государственным органом, осуществляющим надзор за отбыванием осужденными наказания в виде ограничения свободы, является уголовно-исполнительная инспекция [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*].

Осужденный обязан в установленный законом срок явиться в УИИ по месту жительства, где ему должны разъяснить права и обязанности, порядок и условия отбывания наказания, а также ответственность за нарушение порядка и условий отбывания наказания.

Уголовно-исполнительная инспекция по месту жительства осужденного к наказанию в виде ограничения свободы ставит его на персональный учет. При постановке на учет, осужденный подлежит дактилоскопической регистрации и фотографированию.

Осужденный к наказанию в виде ограничения свободы обязан соблюдать установленные судом ограничения, а также являться по вызову в уголовно-исполнительную инспекцию для дачи устных или письменных объяснений по вопросам, связанным с отбыванием им наказания [*З.С. Токубаев, 2018, 8с.*].

За нарушение осужденным порядка и условий отбывания наказания в виде ограничения свободы уголовно-исполнительная инспекция применяет к нему меры взыскания, предусмотренные УИК РК. Законом также предусмотрены меры поощрения к осужденным к наказанию в виде ограничения свободы. Правом применения мер поощрения и взыскания пользуется в полном объеме начальник уголовно-исполнительной инспекции или замещающее его лицо.

Приговор суда о лишении специального, воинского или почетного звания, классного чина и государственных наград (ст. 49 УК РК) - данное наказание назначается при осуждении за совершение тяжкого и особо тяжкого преступления с учетом личности виновного [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*].

Суд не вправе лишать осужденного званий, носящих квалификационный характер, т.е. подт-

верждающих признанный государством уровень профессионального мастерства. К ним относятся ученые степени и звания, спортивные звания, профессиональные квалификационные разряды.

Поскольку лишение виновного звания и наград влечет за собой отмену всех прав и льгот, связанных со званием или наградами, соответствующие органы и должностные лица должны проинформировать об этом организации, применяющие данные льготы (органы здравоохранения, социального обеспечения, жилищно-коммунального хозяйства и т.п.), а также внести соответствующие изменения в учетные документы. Должностное лицо, внесшее изменения в учетные документы, в месячный срок обязано сообщить суду об исполнении приговора.

Лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью (ст. 50 УК РК) - состоит в запрещении занимать должности на государственной службе, в органах местного самоуправления либо заниматься определенной профессиональной или иной деятельностью;

Наказание в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью назначается в качестве основного на срок от одного года до пяти лет и дополнительного на срок от шести месяцев до трех лет, при этом в приговоре суда обязательно указывается, какие должности осужденному запрещено занимать или какой определенной деятельностью ему запрещено заниматься [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V, 3 раздел*].

Указанное наказание, назначенное в качестве дополнительного вида наказания к аресту, содержанию в дисциплинарной воинской части или лишению свободы, исполняют учреждения и органы, исполняющие основные виды наказаний, а после отбытия основного вида наказания уголовно-исполнительные инспекции по месту жительства (работы) осужденных.

Уголовно-исполнительные инспекции ведут учет осужденных; контролируют соблюдение осужденными предусмотренного приговором суда запрета занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью; проверяют исполнение требований приговора администрацией организаций, в которых работают осужденные, а также органами, правомочными аннулировать разрешение на занятие определенной деятельностью, запрещенной осужденным; организуют проведение с осужденными воспитательной работы [*Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226*-V 5раздел].

Администрация учреждения, в котором отбывает основной вид наказания лицо, осужденное также к дополнительному наказанию в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, не может привлекать осужденного к работам, выполнение которых ему запрещено [*В.И. Селиверстов, 2011, 22с*].

Порядок исчисления срока исполнения наказания в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью зависит от того, назначено ли это наказание в качестве основного или дополнительного, а также от того, с каким основным наказанием оно назначено.

Этот срок исчисляется с момента вступления приговора в законную силу, если данное наказание назначено в качестве основного или дополнительного к штрафу, обязательным или исправительным работам, а также при условном осуждении. Дополнительное наказание может быть отбыто до истечения срока основного наказания, если его срок меньше срока основного наказания.

Таким образом, в данной работе нами проведен анализ особенностей правового регулирования исполнения наказаний, не связанных с изоляцией осужденного от общества (альтернативных наказаний).

При отбывании наказаний, не связанных с изоляцией от общества, на осужденного не возлагается обязанность проживать в учреждении, исполняющем наказание. Могут вводиться определенные ограничения свободы передвижения так, от отбывающих исправительные и обязательные работы требуется ставить в известность уголовно-исполнительную инспекцию о смене места жительства и др.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.01.2018 г.) Астана, Акорда, - 2018г.
2. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 234-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2018 г.) Астана, Акорда, - 2018г.
3. Токубаев З. С. Правовое положение осужденных к лишению свободы по законодательству Республики Казахстан: Монография. – Караганда: КЮИ МВД РК им. Б. Бейсенова, 2010г. С. 207.
4. Селиверстов В. И. Правовое положение лиц, отбывающих наказания, связанные с исправительно-трудовым воздействием, без изоляции от общества: Учеб. пос. — М.: Юрид. лит., 1987г. С. 70.
5. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации» (постатейный) / под ред. В.И. Селиверстова, Проспект, 2011

ӘОЖ 343

ҚАЛАҒАНОВ БАҚЫТБЕК,
Заң ғылымының кадидаты, профессоры,
Құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

АПАХАЕВ НУРЛАН ЖИЛКАЙДАРОВИЧ,
Заң ғылымының кадидаты, профессоры,
Құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ КРИМИНАЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫҢ СЕБЕПТЕРІ

Түйін. Жалпы қылмыстылықтың анықтамасы сансыз көп. Олар көп жағдай да автордың әлеуметтік, құқықтық және діни дүниетанымдары мен фәлсафалық көзқарастарынан бастау алып құрылады. Барылық криминологиялық оқулықтар мен монографияларда қылмыстылықтың әлеуметтік табиғаты, тарихылық пен қылмыстылықтың бір жіктілігі, сандық және сапалық сипаттамалары қарастырылады. Сонымен, қылмыстылық деп – қоғамдық организмнің қалыпты жұмысын бұзуға бағытталған адамның әлеуметтік жүріс-тұрыс нысаны. Сондай-ақ, бұндай құқық бұзушылыққа аморальді теріс –қылықтар мен қатар девиантты, яғни әумесерлік жүріс-тұрыста кіреді. Бұдан бөлек, қылмыстылық – әлеуметтік-құқықтық құбылыс немесе ол белгілі бір уақыт пен білгілі бір қоғамда орын алатын қылмыстың санымен айқындалады. Дегенмен де айта кететін жәйт, қылмыстылық тек орын алған қылмыстық құқық бұзушылықтың санынан ғана емес, сонымен қатар ол басқа да әлеуметтік құбылыстармен тығыз байланыста болып, өзіндік өміршендік заңдылығы бар құбылыс. Бырақта, қылмыстылық тарихы саны, құрылымы және түрі жағынан белгілі бір кезеңдерде өзіне тән қасиеттерге сай өзгеріске ұшырап тұрады. Қылмыстылықтың салдары қоғам мен мемлекет тарапынан жауапкершілікке алып соғатын арнайы құқықтық қарсылыққа тап болады, ондай жауапкершілікте арнайы – яғни, қылмыстық жауапкершілік. Қылмыстылық өз маңызы бойынша қоғамға және нақты оның тұлғаларға зиян келтіретін жағымсыз құбылыс. Атақты ойшыл Ломброзо айтқан екен, қылмыстылық – ол кәдімгі адамның дүниеге келуі, өлім және құрсаққа сәбидің бітуі сияқты табиғи құбылыс деп. Ал, ойшыл Дюркгейм қылмыстылық – ол барлық сауатты қоғамға тән құбылыс деп атап, қылмыстылықтың болмауы мүмкін еместігін дәлелдейді. Алайда, шет елдік бұқаралық ақпараттық құралдарынан ақпараттануымша кейбір Еуропалық елдер де түрмелердің жабылып жатқанын, қылмыстылықтың нөлдік деңгейге дейін жеткенін білуге болады. Осыдай келіп түйетін ой, егре де мемлекетте адамдардың әлеуметтік жағдайы, тұрмыс – тіршілігі жоғарылаған сайын қылмыстылық пен қылмыстық құқық бұзушылықтың азаюуына алып келетінін байқаймыз.

Түйін сөздер: қылмыс, қылмыстылық, заң, құқық, логика, анализ, синтез, индукция, дедукция, динамика, криминология, психология.

Резюме. Общее определение преступности многообразно. И в этом случае они строятся с точки зрения социального, правового и религиозного мировоззрения автора и философского мировоззрения. В современных криминологических учебниках и монографиях рассматриваются социальная природа преступности, общая классификация, количественные и качественные характеристики исторической и преступности. Таким образом, под преступностью понимается форма социального поведения человека, направленная на нарушение нормальной работы общественного организма. Кроме того, такие правонарушения включают в себя аморальные проступки, а также девиантное поведение, т. е. эмоциональное поведение. Кроме того, преступность-социально-правовое явление или оно определяется количеством преступлений, которые имеют место в определенном времени и в определенном обществе. Однако следует отметить, что преступность-это явление, которое имеет самостоятельную жизнеспособность, которое тесно связано не только с количеством совершенных уголовных правонарушений, но и с другими социальными явлениями. В то же время, история преступности в определенные периоды по численности, структуре и типу подвергается изменениям в соответствии с присущими ему качествами. Следствием преступности является специальное правовое противостояние со стороны общества и государства, которое влечет за собой ответственность, а именно уголовная ответственность. Преступность негативное явление, по своему значению наносящее ущерб обществу и конкретным лицам. По словам знаменитого Мыслителя Ломброзо, преступность-это естественное явление, как рождение обычного человека, смерть и наступление младенца в утробе. А мыслитель Дюркгейм доказывает, что преступность – это явление, присущее

всем грамотным обществу, и преступность не может быть невозможной. Однако, в дополнение к информированию зарубежных средств массовой информации можно узнать, что некоторые европейские страны также закрываются тюрьмы, преступность достигла нулевого уровня. В этой связи, мы считаем, что в стране повышается социальное положение, быт людей, что приводит к уменьшению преступности и уголовных правонарушений.

Ключевые слова: преступление, преступность, закон, право, логика, анализ, синтез, индукция, дедукция, динамика, криминология, психология.

Summary. The General definition of crime is diverse. And in this case, they are built from the point of view of the author's social, legal and religious worldview and philosophical worldview. Modern criminological textbooks and monographs consider the social nature of crime, General classification, quantitative and qualitative characteristics of historical and crime. Thus, crime is understood as a form of human social behavior aimed at disrupting the normal functioning of the social organism. In addition, such offenses include immoral misconduct, as well as deviant behavior, i.e. emotional behavior. In addition, crime is a social and legal phenomenon or it is determined by the number of crimes that occur in a certain time and in a certain society. However, it should be noted that crime is a phenomenon that has an independent viability, which is closely related not only to the number of criminal offenses committed, but also to other social phenomena. At the same time, the history of crime in certain periods in terms of number, structure and type is subject to changes in accordance with its inherent qualities. The consequence of crime is a special legal confrontation on the part of society and the state, which entails responsibility, namely criminal responsibility. Crime is a negative phenomenon that harms society and individuals. According to the famous thinker Lombroso, crime is a natural phenomenon, like the birth of an ordinary person, death and the onset of an infant in the womb. And the thinker Durkheim proves that crime is a phenomenon inherent in all literate societies, and crime cannot be impossible. However, in addition to informing the foreign media, you can learn that some European countries are also closing prisons, crime has reached zero. In this regard, we believe that the country is improving the social status and life of people, which leads to a decrease in crime and criminal offenses.

Keywords: crime, criminality, law, law, logic, analysis, synthesis, induction, deduction, dynamics, criminology, psychology.

Қылмыстылықтың криминологиялық сипаттамасы

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары [Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995 ж.] деп жарияласа да, қоғамда әлжуаз топтар мен әлеуметтік жағдайы төмен азаматтар мен жанұялар бар болуы біздің қоғамның қылмыстылығына орасан зор әсер етуде. Сонымен қоса, әсіресе жемқорлық қылмыстылығы бойынша конформист тұлғалар бар, оларды айтқанда көз алдымызға бюрократ тұлғалар елестейді. Сол себепті, конформдылық деген ұғымға түсініктеме бере кетуді дұрыс деп санадық, яғни, конформдылық дегеніміз – бір кісінің немесе белгілі бір топтың қысымы салдарынан адамның мінез-құлқының, пікірлерінің өзгеруін айтамыз [И.Ш. Борчашвили, 2007]. Осыған орай, жемқорлық қылмыстылығы көпжағдай да жалғыз индивидпен емес бірнеше адаммен немесе ұйымдасқан қылмыстық топтармен жасалынады. Жалпы мұндай әрекеттер әлеуметтік психологияға жатады. Мен зерттеп отырған тақырыпта ең бірінші кезекте адамның психологиялық танымы мен дүниетанымына байланысты екенын баршамызға мәлім. Осы жерде Эллиот Аронсонның «Адамның социумдағы психологиялық заңдары» атты кітабындағы бірінші заңын танып-білсек: «Ақымақтың ісін істейтін адамдардың бәрі ақымақ емес»,- дейді, оған келесідей мысалды алып қарастырсақ. «Кент қаласының төрт студентін өлтіргені дұрыс болған» деп мәлімдеген Огайо штатындағы мұғалімді мысал ретінде алайық. Оның осындай ойға бекінген жалғыз адам екеніне күмәнім бар. Сол себепті сондай ойға келген адамдардың бәрін ақымақ деу дұрыс па? - деген ойға Эллиот Аронсон келеді [Эллиот Аронсон, 2018]. Осы ойды ары қарай зерттеп туындата түссек, қылмыстылық, қылмыс немесе терісқылықтар деген түсініктер жер бетінде адам пайда болған сәттен бастап осы уақытқа дейін өзекті мәселе болып келе жатқаны, адамзат қоғамының нақты идеалды қоғамды құра алмағанын да деп түсінуге болар еді. Бірақ осылай ойлап қолқұсырып қарап отыра берсек қылмыстылық деңгейі реттелілмейтін, адамдар үшін қауіпті деңгейге кетуі мүмкін. Оның жарқын мысалы, 90-жылдардағы рэкетирлер дәуірін айтсақ болады. Ол кезеңде мемлекет тәуелсіздігін жаңа алып, бүкіл әлемге ашық қоғам екенімізді, әлемнен лайықты орнымызды қалайтынымызды білдіріп, елдегі экономикалых ахуалдың жай-күйін енді түсініп, мемлкеттік рәміздерімізді, төл теңгемізді, керек десеңіздер шекарамызды қайта бекітуімізді ойлап, халықтың әлеуметтік төлемдерін қалай төлейміз, зейнетақы мен жалақыларды төлеу мәселелерімен атқамінер ағаларымыздың басы ауырып, балтыры сыздап жатқан уақыт – қылмыстылықпен лайықты күресуге немесе ескерту жұмыстарын жүргізуге таза жүйелік және эконо-

микалық ахуалының көрсеткіштерінің төмендігінен мүмкіндігі болмады. Бұл жағдай ұйымдасқан қатыгез қылмыстық топтар үшін өте қолайлы болып, елімізіде қылмыстылық деңгейі мен қылмыс саны күрт өсіп, адамдар арасында мемлекеттік органдарға, нақты айтқанда, қылмыстылықпен күресетін субъектілерге сенім азайған болатын. Сол себепті де зерттеу жұмысым қылмыстылықты ескерту мәселесін алып отырмын.

Жалпы қылмыстылықтың анықтамасы сансыз көп. Олар көп жағдай да автордың әлеуметтік, құқықтық және діни дүниетанымдары мен фәлсафалық көзқарастарынан бастау алып құрылады. Барылық криминологиялық оқулықтар мен монографияларда қылмыстылықтың әлеуметтік табиғаты, тарихылық пен қылмыстылықтың бір жіктілігі, сандық және сапалық сипаттамалары қарастырылады. Сонымен, қылмыстылық деп – қоғамдық организмнің қалыпты жұмысын бұзуға бағытталған адамның әлеуметтік жүріс-тұрыс нысаны. Сондай-ақ, бұндай құқық бұзушылыққа аморальді теріс –қылықтар мен қатар девиантты, яғни әумесерлік жүріс-тұрыста кіреді.

Бұдан бөлек, қылмыстылық – әлеуметтік-құқықтық құбылыс немесе ол белгілі бір уақыт пен білгілі бір қоғамда орын алатын қылмыстың санымен айқындалады. Дегенмен де айта кететін жәйт, қылмыстылық тек орын алған қылмыстық құқық бұзушылықтың санынан ғана емес, сонымен қатар ол басқа да әлеуметтік құбылыстармен тығыз байланыста болып, өзіндік өміршендік заңдылығы бар құбылыс. Бырақта, қылмыстылық тарихы саны, құрылымы және түрі жағынан белгілі бір кезеңдерде өзіне тән қасиеттерге сай өзгеріске ұшырап тұрады. Қылмыстылықтың салдары қоғам мен мемлекет тарапынан жауапкершілікке алып соғатын арнайы құқықтық қарсылыққа тап болады, ондай жауапкершілікте арнайы – яғни, қылмыстық жауапкершілік. Қылмыстылықта өмірде объективті тұрғыда орын ала тұра жоғалуы мүмкін, егер де нақты қылмыстық құқық бұзушылықтар қылмыстық заңнамада қылмыс ретінде көрсетілмесе. Қылмыстылық өз маңызы бойынша қоғамға және нақты оның тұлғаларға зиян келтіретін жағымсыз құбылыс. Атақты ойшыл Ломброзо айтқан екен, қылмыстылық – ол кәдімгі адамның дүниеге келуі, өлім және құрсаққа сәбидің бітуі сияқты табиғи құбылыс деп. Ал, ойшыл Дюркгейм қылмыстылық – ол барлық сауатты қоғамға тән құбылыс деп атап, қылмыстылықтың болмауы мүмкін еместігін дәлелдейді. Алайда, шет елдік бұқаралық ақпараттық құралдарынан ақпараттануымша кейбір Еуропалық елдер де түрмелердің жабылып жатқанын, қылмыстылықтың нөлдік деңгейге дейін жеткенін білуге болады. Осыдай келіп түйетін ой, егре де мемлекетте адамдардың әлеуметтік жағдайы, тұрмыс – тіршілігі жоғарылаған сайын қылмыстылық пен қылмыстық құқық бұзушылықтың азаюуына алып келетінін байқаймыз.

Алайда, қылмыстылықта айта кететін бір жәйт, ол адамдарға қорлық жасаған адамды өлтіру, басқа адамдарды жамандықтан алып қалу қоғамда жақсы іс жасаумен бірдей саналады. Мысалға алсақ, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 32, 34-баптары қажетті қорғаныс пен аса қажеттілік және де 53-бап қылмыстық жауаптылық пен жазаны жеңілдететін мән-жайларды алып қарастырсақ.

Бірақта, бұл қылмыстылықтың қоғамға жат, жағымсыз құбылыс екендігі туралы жалпы сипаттамасын жоққа шығармайды. Қылмыстылықтың көрініс табуы көп қырлы болғандықтан теориялық тұрғыда қабылдау және онымен күресу тәжірибесі оңайға соқпайды. Ол жасалған қылмыстың ауырлығымен, әртүрлілігімен, болатын орнымен, жасалу жолымен және де басқа да көрсеткіштерімен ерекшеленіп тұрады. Криминологиялық тұрғыдан қарағанда осындай көрсеткіштер арқылы қылмыстылықты зерттеу оның алдын алуды, күресудің нысандары мен әдістерін анықтауды, оны түптамырымен құртудың бағдарламалары мен жоспарларын құруды, жою тұрғысынан терең түсінік береді әрі тез арада нәтижеге жетуге мүмкіндік береді.

Криминология терминіне түсініктеме бере кетсем, ол (лат. *crimen/criminis* – қылмыс + гр. *logos* – сөз, ұғым, ілім) — қылмыстық құқық бұзушылықтың себептерін, қылмыстық сот орбитасына тартылған қылмыс субъектісінің жеке басын зерттейтін, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтың алдын алу шараларын зерттейтін ғылым. Криминология қылмыскерлікті орын мен уақыттың нақты жағдайында зерттейді. Криминолог қоғамға, адамға, бір жағынан «қылмыскерлік арқылы», қылмыстық әрекет арқылы қарайды. Тек қылмыскерлік, оның себептері және онымен күрес-криминологияға негізгі керектілер осылар. Қылмыскерліктен бастау алып оның себептерінің, онымен күресті ұйымдастырудың, оның алдын алудың талдамасына тереңдеген сайын қоғам мен табиғатта бар басқа да кең әрі күрделі проблемаларға шығады [Алауханов Е.О., 2005, 3 б.].

Криминологияда қылмыстылыққа қарсы күресте бірінші орынға оның алдын алу міндеті қойылады. Қорыта келгенде, криминология қылмыстылықтың алдын алудың, оны болдырмаудың құқықтық жағдайларын ғана емес, сонымен қоса әлеуметтік - экономикалық, мәдени-тәрбиелік, превентивті шараларды қолдануда да бастамашылық етеді. Криминологиялық зерттеу әдістемесінде жалпы ғылыми тәсілдер логика, анализ, синтез, индукция, дедукция, ұқсастыру, үлгілеу тағы да басқа социологиялық тәсілдер сауалнама, сұхбат, құжаттарды зерделеу, қадағалау, эксперимент жүргізу сияқты әлеуметтік-құқықтық ақпарат алу әдістері қамтылады. Криминологиялық зерттеулерде ең алдымен қылмыстық статистика тәсілдері маңызды рөл

атқарады, себебі статистикамен қылмыстың өсу динамикасын – жалпы қылмыстылықтың жылжуы және оның негізгі құрылым көрсеткіштерінің анықталған уақыт ішіндегі өсуі немесе төмендеуін, қылмыстылық сандық және сапалық қасиеттерін, құрылым әлеуметтік демографиялық белгілері бойынша жынысы, жасы, отбасылық жағдайын, қылмыстылықтың жай-күйі – бұл белгілі бір аумақта, белгілі бір уақыт аралығында жасалған қылмыстардың және оларды жасаған адамдардың сандық көрсеткішін анықтауға мүмкіндік береді.

Осыған орай, криминология мәліметтерді, социология ғылымын, философияны, экономиканы, әлеуметтің психологияны, педагогика ғылымдарын пайдаланатын салалық ғылым болып табылады.

Қылмыстылықпен күресте қоғам мен мемлекет оның пайда болу мен шығу жолдарына терең анализ жүргізіп оны жасайтын адамдарды зерттеп, алдын алудың тиімді тәсілдерін өңдеп, экономикалық, әлеуметтік-мәдениеттік және тәрбиелік іс шаралар жүргізудің ұяшықтарын іске қосу керек. Қылмыстылықтың анықтамасын көптеген ғалымдар зерттеп, оған ізденушіге терең түсінік алатындай жан-жақты, бәрін қамтығандай боп жазған ғалымдар баршылық. Алайда, ол қылмыстылықтың түпкілікті шығу себептеріне толыққанды түсінік бере алмайды.

Кейбір ғалымдар қылмыстылықтың себебін қоғамның класстарға, яғни таптарға бөлінуімен байланыстырады. Осы жерде грек ойшылы, әлем ұстазы, философ Аристотель қоғамның таптарға бөлінуіне байланысты келесіндей қисынды сараптама береді. Оның айтуынша, әр мемлекетте үш тап болады бірі өте байлар, екіншісі жағдайы төмен кедейлер және сол екеуінің ортасында тұратын үшіншілер болады дейді. Себебі жалпы көзқарас бойынша осылардың ішіндегі ең жақсысы орта тап, яғни тұрмыс-тіршілігі орта тұратын дамдарды жатқызады және олар осылардың ішіндегі ең жақсысы деп түйіндейді. Сонымен қоса қайсы мемлекетте орта тап басым, сол мемлекеттің болашағы жарқын, өміршең болады деп баяндайды. Орта тап басым болғанда ақыл-ой, санаға бойсыну жеңіл орындалады дейді. Ал керісінше, өзін бәрінен жоғары санайтын, өзін бәрінен мықты санайтын, өзін бәрінен де керемет сезінетін, өзін бәрінен де бай сезінетін немесе өте кедей тұратын, өте әлжуаз балып келетін және еңсесі түскен адамдардан құралатын таптар ақыл-ой, санаға көнбейтін, өзінің қоғамдық статусына сәйкес әрекет ететінін айтады. Бірінші топтағы адамдарды мейірімсіз қатал әрі опасыз болып келетінін, ал екінші топтағы адамдар қасқой әрі бұзық болып келеді деп олардың қоғамдағы рөлін төмендеді. Осылардың ішінен қылмысты бірі менменшілдігі мен екіншісі қаскөйлігімен жасайды. Оның үстіне, осы екі тапта биліктен үміттеніп, биліктен бас тартпай қызғанышпен таласуға дайын тұрады, бұндайлардан мемлекетке тек қауіп қана төнеді. Біріншілер артық байлық пен күштен, әрі ықпалды таныстарымен мастанып қоғамдық заңдарға бағынбайды немесе бағынуды түсінбейді, білгісі келмейді. Бұндай қасиеттер ерте кезден көрініс табады, мысалға артық байлыққа малынып өскен балада бұндай қасиеттер балабақшадан басталады, керек десеңіз мектеп тәртібіне бағынуды қояды. Ал екіншілер болса торығып өткен кедейлік пен еңсесінің түсіуінен билік ете алмайды, тек өзіне жоғарыларға бағынып құлдық сана-сезіммен өмір сүреді деп баяндайды. Сонымен біріншілер асыра билік етуді ғана білсе, екіншілері тек бағынуды ғана білетін болады, соның салдарынан қоғамда еркін адамдар болмайды деп алғашқылардың қоғамда зардабын жақсы баяндайды. Атақты ойшыл Фокилид: «Бар жақсылық орта тапта, сондықтан да орта табы басым елде өмір сүргенді қалаймын»-, деген екен. Бұны жазған себебім, қоғамның осындай таптарға бөлінуі мемлекеттегі қылмыстылық деңгейіне орасан зор әсер етеді. Себебі орта табы басым мемлекеттер де қылмыстық топтар мен кикілжеңдер салыстырмалы түрде аз болады. Сондықтан да қылмыстылық деңгейі қоғамның әлеуметтік, мәдениеттік әрі саяси сауаттылығына байланысты болатынын естен шығармауымыз керек. Осыдан келетін түйін қылмыстылық өзінің даму заңдылығы бар, сандық әрі сапалы көрсеткіштерімен сипатталатын қоғамдық жағымсыз құбылыс және осы құбылысты мемлекет пен қоғам өз бақылауында ұстап керекті мәжбүрлеу шараларын пайдаланып тежеп отыруы тиіс.

Қылмыстылықтың себептері

Қылмыстылықпен күресте және ескертуде қажетті эффект алу үшін оны тудыратын немесе қоздыратын себептерін анықтап алу басты мәселе болып табылады. Бұндай қасиеттер мен білімдерді игеру үшін қылмыстылықтың заңдылығы мен оның даму динамикасына қатысты себепты байланыстарды түсіне білу қажет. Қылмыстылықтың себеп-салдарын зерттеу барысында орның не себепті орын алуы мен салдарына мән берген жөн. Себебін қарастыру барысында индивидтің араласу ортасын, ол өз кезегінде оның даму процесін айқындайды. Адамдар арасындағы әртүрлі теріс қылықтар, жүріс-тұрыс нормалары, құндылықтар жүйесі және тұлғалардың өмірдегі шындығы әртүрлі қайнар-көздермен, ақпарат желілері арқылы олардың дүниетанымына, психологиясына, қоғамға деген көзқарасына әсер етіп, қалыптастырады. Бұдан түйетін түйін, біртекті қоғам мен біртекті өмір әлемде кездеспейді, сол себепті қылмыстылық детерминаты мен қарқыны әр елде, әр жерде, әр кезеңде өзгеше орын алып, тарихы басқа болады. Бырақта жалпы ұқсастықтары кездесіп, оның алдын алуда біртекті күрестер жүргізілуі мүмкін. Кез-кел-

ген қылмыстылықтың орын алуы, қылмыстық зардаптар мен себепті байланысымен айқын көрініс табады. Қылмыстылық әр-алуан болғанымен, оның шығу себептері, даму заңдылығы, өсу қарқыны, сандық және сапалы көріністерінің қайнар көздері әр елде бірдей жағдай да көрініс тауып тұрады. Сондықтанда қылмыстылық ол көпқырлы әлеуметтік құбылыс. Оның себептері құқық қорғау органдары мен мемлекет тарапынан шешімін таппаған әлеуметтік қиындықтар мен де өткен кезеңдердің қалдырған салқын лебі мен жағымсыз іздері және де тәрибелік жұмыстарындағы әубастан кеткен қателіктер. Қылмыстылықтың детерминациясында әлеуметтік құбылысты ажыратып алған дұрыс, себебі белгілі бір ауданда қылмыстылықпен күресу әлсіреген де, жаңа аудандары игеру де және әскери режим хабарланған да қылмыстылықдың орын алуы күшейіп кері әсерлер жүре бастайды, интенсивтілігі мен динамикасында өзгерістер, яғни қоғамда жағымсыз жағынан арта түсу байқалады. Жоғарыдағыларды ескере отырып қарастырсақ және де себептері мен шартарын басшылыққа алсақ бұл – қоғамдық-экономикалық формацияға жағымсыз әсер ететін құбылыс екені көзге ашық көрінеді, әрі қылмыстың детерминациялануына әкеп соғады.

Кондрашков Н.Н., Коробейников Б.А., Кузнецов Н.Ф., т.с.с. авторлар тобы қылмыстылықта көп жағдайда басымдылықты мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік көрсеткіштеріне немесе халықтың әлеуметтік жағдайымен тағыз байланыстырады және де тарихи сабақтастырады. Алайда, Эллиот Аронсонның «Топқа ұмтылған жалғыз» атты әлеуметтік психологиясында конформдылыққа, яғни бір мәселеде басымдылыққа ие топтың позициясын ұстану да маңызды фактор ретінде адамның мақсаттылығын алға қояды. Мысалға, өзін-өзі төмен бағалайтын адамдар, өзіне жоғары баға беретін адамдарға қарағанда топтық қысымға тез түседі дейді. Оған, реалды мысал айтатын болсақ, ұйымдасқан қылмыстық топтардың құрылымы мен олардың мүшелерін алып қарастыруға болады. Бұл өз кезегінде қылмыстылыққа тек әлеуметтік қырынан емес, психологиялық фактордың да маңызды рөль атқаратынын біліге болады. Нәтижесінде адамдар топқа мүше болған жағдай да өздерін жоғары бағаласа, сол топқа онша қабылданбаған адамдарға қарағанда, топ нормалары мен стандарттарына көбірек бір ниеттілік танытты. Яғни, жоғарыда айтқандай қылмыстық топта өзін көшбасшы немесе көшбасшының оң қолы ретінде сезінген немесе өзінің қылмыстылықта рөлінің жоғары екенін сезінген топтар, сол қылмыстық ұйымдасқан топта рөлі әлсіз, төмен звеноларға қарағанда сол ұйымдасқан қылмыстық топттың мүддесі үшін конформдылық байқатады. Жалпы алғанда, бұл адам мен адамдар тобының арасындағы психологиялық байланыстың немесе факторлардың салдары мән беруге тұрарлық әлеуметтік-психологиялық құбылыс екенін бізге аңғартады. Осыған орай, жазушы Малькольм Гладуелл кейбір құрметті адамдар қажет жерде уақытында болғанда, негізгі әлеуметтік үдерістер конформдылық механизмі арқылы шұғыл және аяқ асты жиі өзгеретінін айтады. Бұл дегеніміз, атақты, қоғамда абыройлы адамдар көпшіліктің сана-сезімін, ойын, ұстанған ұстанымдарын бір мезетте өзгертіп жіберуі мүмкін. Мысалға, жиналыстар, митингілер, демонстрациялар және шерулерге шығу барысында, адамдар тобын белгілі бір қоғамда орны бар, [Кондрашков Н.Н., Коробейников Б.А., Кузнецова Н.Ф., Лейкина А.Н., Миньковский Г.М., 1988 ж.] Малькольм Гладуелл айтпақшы құрметті адамдар олардың конформдылыққа бейімділігіне қатысты көшеге ереуілдерге алып шығады. Кімнің де болса, көзі алақтап, үстінен жағымсыз иіс шығып тұрған жүдеубас бозбаладан гөрі, түр әлпеті де, кйімі де келісті көрнекті мырзаның соңынан сеніммен еретіні еш күмән тұдырмайды. Киіміңмен қарсы алып, ақылыңмен шығарып салады деген осыдан шықса керек. Осының өзі қоғамда заңдылықтарға бағынған қылмыстылықтың детерминациясын, яғни өсу қарқыны мен сапасын және сандық көрсеткіштеріне тікелей әсер етеді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысымыздың кезекті сатысы ғылыми жұмысты қорытындылауға да келіп жеттік. Кез-келген құбылысты зерттемес бұрын тарихқа сілтеме жасап, оның құпияларына үңіліп қана алдағы болатын болашағыңа бағыт - бағдар жасай аласың деп түсінеміз. Қылмыстылықты зерттеу барысында бұндай құбылыстардың пайда болуы, шығуы және олармен күресуде көптеген ғалымдардың, ұлы ойшылдардың және де басқа да ізденушілердің еңбектеріне сүйене отырып, келесідей түсінік менің ойымда тұжырымдалды. Осындай ойға жетуіме қоғамдағы әртүрлі сфералардың тоғысқан түйініндей кешенді ақпараттарға қол жеткізуіме көп байланысты болып тұр. Нақты айта келсек, қылмыстылықтың себеп салдары – мемлекеттің экономикалық-әлеуметтік жай-күйінің, адамдардың мәдени–саяси ахуалдағы деңгейі, азаматтық қоғамның жеткілікті түрдегі белсенділігі, бойына атадан балаға қанмен келген тегі, отбасы – ошақ қасындағы дәстүрлі тәрбиемен, білім және тәрбие беру мекемелеріндегі жүйелі түрде ұзақ тарихымен дағдыланған білім беру жүйесіндегі адамдардың әлеуметтік психологиялық және дүниетанымдық өресінің ақыл-ой парасаты, арнайы қылмыстылықпен күресетін, ескертетін мемелекеттік органдардың бірлесе істеген көпсалалы жұмысының нәтижесі, қоғамда болып жатқан жағымсыз құбылыстар, қылмыстылықты дәріптейтін адам санасына әсері бар ақпараттар ағыны, қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарды жал-

пыға жария ету, сырт күштердің бізге қарсы бағытталған саяси күштері және де тағы да басқа өмірде болып жатқан құбылыстар жиынтығы. Осының бәрі қылмыстылықтың орын алуы мен болдырмау салдары деп мен түсінем. Бұдан да артық тереңдете түсініктеме беретін ғалымдар мен ізденушілер тобы бар деп білем. Сол себепті қылмыстылық жер күнді айналғандай табиғи заңдылық сияқты маған көрінеді.

Осы жерде орыстың мемелекет қайраткері, тарихшы, этнограф А.И. Левшиннің 1820 жылы жазылған «Жеті жарғы» қазақтың басқару және заңдар үлгісі атты еңбегінде мынандай тарихи деректер келтіреді, содан үзінді: «Бірінші орында әділ жаза қолдану орын алды:

- Ұрлық, тонау, зорлық, зинақорлық жасағаны үшін өлім жазасына кесіледі.

- Сот шешімімен өлтірілген адамның туыстары кісі өлтіргенді өлтіруге құқылы, ал қолды, аяқты, құлақты және басқа мүшені кескендердің тура осындай дене мүшелері кесілуі тиіс» [В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова].

Алайда сот үкімімен немесе талапкердің келісімімен жаза жеңілдетілуі мүмкін, бірақ қылмыскер кез келген қылмысы үшін белгіленген мөлшерде төлемақымен жазаланады. Кісі өлтірген құн төлеумен өмірін сақтап қала алады, яғни әрбір өлтірген ер адам үшін 1000, ал әйел үшін 500 қой құн төлесе, біреудің дене мүшесіне зақым келтірсе 100 немесе 20 қой көлемінде құн төлеп жазадан құтылған». Осы айтылған деректер сол замандағы қылмыспен күресте және қылмыстың алдын алуда ерекше рөль ойнаған. Дерек көзге қарап тұрсақ қылмыс жазап жаза басқан адамға өлім жазасы төніп тұрса, жәбір көрген жаққа құн төлеу арқылы өз өмірін сақтап қалуға мүмкін болған. Бұның өзі мен алдыңғы таруаларда қарастырып кеткен қатал жаза орнына жеңіл жаза тағайындау арқылы қылмыстылықты азайту қағидасына дәл келіп тұр. Содан болса керек тарихи байланыс өз ізгілігін тауып қазіргі біздің қылмыстық заңнамада татуласуға, айыппұл төлеп жәбірленушімен келісімге келу туралы нормалары бар, яғни бұлда әлеуметтік психологиялық ізденіс нәтижелерінің қылмыстылықты азайтуға қатысты қағидаларының жұмыс жасап жатқанын білдіреді. Бұл өз кезегінде біздің зерттеу жұмысымыздың нақты фактілермен дәлелін тауып жатқанында деп айтсам артық етпес.

Осы ойымыздың жалғасы ретінде Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан Республикасында ату жазасын қолдануды БҰҰ деңгейінде хаттамаға қол қою арқылы тиым салуы, біз көтерген мәселелердің, яғни, қатал жаза орнына жеңіл жаза тағайындау арқылы қылмыстылықты азайту екені баршаға мәлім деп ойлаймыз.

Мемлекет, қоғам ондағы даму үрдістері адамдармен етене байланысып жатқан дәуірде қылмыс пен қылмыстылық бола бермек, тек онымен жүйелі күрес жүргізу арқылы адам сенгісіз көрсеткішке дейін төмендетуге болатынына сенімдіміз.

Бір ғана Алматы қаласында 50 000–ға дейін қылмыстық құқық бұзушылық тіркеледі екен, осының өзі қоғамдағы саяси, құқықтық-әлеуметтік реформалардың әлі де болса жеткілікті деңгейде жетіліп-піспеуінде, сол себепті қылмыстылықты және жалпы қылмысты зерттеп-зерделеу және де жалпы қылмыстық құқық бұзушылықты болдырмау бүгінгі қоғамның қасиетті борышы секілді бізге көрінеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған, Алматы қаласы «Юрист» баспасымен басылып шығарылған.

2. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне комментарий. 2-ші басылым. Баспа: И.Ш. Борчашвили редакциясымен – Алматы «Жеті жарғы» 2007 жыл.

3. Көпке ұмтылған жалғыз әлеуметтік психологияға кіріспе , Эллиот Аронсон, Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. «Рухани жаңғыру»мемлекеттік бағдарламасымен шығарылған кітап.

4. Алауханов Е.О. Криминология (Қылмыстану). Оқулық.-Алматы, 2005 ж. 192 б.

5. Кондрашков Н.Н., Коробейников Б.А., Кузнецова Н.Ф., Лейкина А.Н., Миньковский Г.М., т.б. авторлар тобы. Криминология оқулық., РФ Мәскеу, баспа; «Заң әдебиеті», 1988 жыл.

6. В.Н. Кудрявцева және В.Е.Эминованың редакциясымен. Криминология оқулық., РФ Мәскеу. Баспа «Юрист», 1995 жыл.

7. Орыстың мемлекеттік қайраткері, тарихшы, энограф А.И. Левшиннің 1820 жылы Тәуке ханның «Жеті жарғысы» туралы жазған очеркісінен үзінді.

8. Теңдей болу құқығы – антикадан қазіргі уақытқа дейін. Мақалалар, ойлар мен сөздер жиынтығы, Алматы, «Жеті жарғы», 1995 жыл.

ӘОЖ 343

ҚАЛАҒАНОВ БАҚЫТБЕК,
Заң ғылымының кандидаты, профессоры,
Құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

АПАХАЕВ НУРЛАН ЖИЛКАЙДАРОВИЧ,
Заң ғылымының кандидаты, профессоры,
Құқықтық пәндер кафедрасы,
Қайнар Академиясы

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Ғылыми мақала сыбайлас жемқорлыққа қарсы білімді қалыптастыру, құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетінің деңгейін арттыру мақсатында мемлекеттік білім беру стандарттары шеңберінде жасалған және білім беру ұйымдарында іске асырылатын жалпы білім беру бағдарламаларына негізделген жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделері үшін білім беру мен тәрбиелеудің мақсатты процесі болып табылатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы студенттерге білім беруді зерттеуге арналған. Сыбайлас жемқорлық, азаматтық қоғам және заңның үстемдігі мемлекеттік және құқықтық құбылыстар ретінде бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне тәуелді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиелеу, жеке тұлғаның берік моральдық негіздерін, азаматтық позициясы мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тұрақты дағдыларын қалыптастыру сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім берудің басты мақсаты болып табылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім оның сыбайлас жемқорлық сияқты құбылысқа қатысты тұрақты азаматтық ұстанымын қалыптастыру үшін оның құндылық көзқарасын дамытуға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта Қазақстанда сыбайлас жемқорлық кең етек алып, қоғам өмірінің барлық салаларына еніп жатқан жағдайда, құқықтық біліммен тығыз байланысты сыбайлас жемқорлыққа қарсы білімге ерекше мән беру қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру білім беру ұйымы қызметкерлерінің мақсатты және жүйелі қызметін қамтиды. Олардың қызметі ең алдымен сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың әр түріне қарсы тұру, сондай-ақ субъектілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрақтылығын қалыптастыру мақсатында құқықтық сана мен құқықтық мәдениетті арттыруға бағытталуы керек.

Түйін сөздер: Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім, құқықтық тәрбие, білім, құқықтық сана, заңдылық, сыбайлас жемқорлық, жеке тұлға, құқық бұзушылық, құқықтық нигилизм, азаматтық қоғам, адамгершілік, адамгершілік қасиеттер.

Резюме. Научная статья посвящается, исследованию антикоррупционного образования которое является целенаправленным процессом обучения и воспитания в интересах личности, общества и государства, основанным на общеобразовательных программах, разработанных в рамках государственных образовательных стандартов и реализуемых в образовательных учреждениях для решения задач формирования антикоррупционного мировоззрения, повышения уровня правосознания и правовой культуры обучающихся. Коррупция, гражданское общество и правовое государство, как государственно-правовые явления, тесно связаны и взаимообусловлены. Формирование антикоррупционного мировоззрения, прочных нравственных основ личности, гражданской позиции и устойчивых навыков антикоррупционного поведения является главной целью антикоррупционного образования. Антикоррупционное воспитание позволяет развивать её ценностные установки для формирования устойчивой гражданской позиции относительно такого явления, как коррупция. На сегодняшний момент в условиях когда в Казахстане коррупция широко распространяется и внедряется во все сферы жизнедеятельности общества необходимо особое значение придать антикоррупционному просвещению которое тесно связано с правовым воспитанием. Антикоррупционное образование включает целенапраленную и систематическую деятельность со стороны сотрудников учебного заведения. Их деятельность должна быть направлена в первую очередь повышению правового сознания и правовой культуры в целях противодействия различным видам коррупционных правонарушений а также формирования антикоррупционной устойчивости субъектов.

Ключевые слова: Аниткоррупционное воспитание, правовое воспитание, образование, правосознание, правовое государство, коррупция, личность, правонарушение, правовой нигилизм, гражданское общество, нравственность, моральные качества.

Summary. The scientific article is devoted to the study of anti-corruptioneducation, which is a purposeful process of education and upbringing in the interests of the individual, society and the state,

based on general education programs developed within the framework of state educational standards and implemented in educational institutions to solve the problems of forming an anti-corruption worldview, increasing the level of legal awareness and legal culture students. Corruption, civil society and the rule of law, as state and legal phenomena, are closely related and interdependent. The formation of an anti-corruption worldview, solid moral foundations of the individual, civic position and sustainable skills of anti-corruption behavior is the main goal of anti-corruption education. Anti-corruption education allows her to develop her value attitudes to form a stable civic position regarding such a phenomenon as corruption. At the moment, in conditions when in Kazakhstan corruption is widely spread and is being introduced into all spheres of society's life, it is necessary to attach special importance to anti-corruption education, which is closely related to legal education. Anti-corruption education includes purposeful and systematic activity on the part of the staff of the educational institution. Their activities should be aimed primarily at increasing the legal awareness and legal culture in order to counter various types of corruption offenses, as well as to form the anti-corruption stability of the subjects.

Keywords: Anti-corruption education, legal education, education, legal consciousness, rule of law, corruption, personality, delinquency, legal nihilism, civil society, morality, moral qualities.

Бүгінгі таңда әлемдегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесінің өзектілігі өте жоғары. Сыбайлас жемқорлық - бұл барлық мемлекеттер мен мәдениеттерге тән құбылыс, ол кез-келген елдің мемлекеттік құрылымының экономикалық құрамдас бөлігін ғана емес, сонымен қатар біздің өміріміздің саяси, идеологиялық, адамгершілік, моральдық, мәдени аспектілеріне түбегейлі зиян келтіретін және қоғам үшін жойқын құбылыс [Годунов И.В., 2012, 296 б.]. Қазақстан Республикасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес аясында жаңа кезеңге аяқ басты. Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Біз сыбайлас жемқорлыққа қарсы жүйені жетілдіру бойынша барлық қажетті шараларды қабылдадық. Алайда, бізге шет елдердің тәжірибесін зерттеуді жалғастыру және қылмыстың осы түрімен күресудің озық тәжірибесін енгізу қажет», - деді [https://strategy2050.kz/ru/news/narod-dolzhen-aktivno-protivodeystvovat-korruptsii- azarbaev/].

Қазақстан өркениетті мемлекетке айналуы үшін ең алдымен құқықтық мемлекетке айналуы керек. Құқықтық мемлекет, өздеріңіз білетіндей, дамыған азаматтық қоғамға негізделген. Сыбайлас жемқорлық, азаматтық қоғам және құқықтық мемлекет, мемлекеттік құқықтық құбылыстар ретінде бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне тәуелді, яғни олардың генезисі, қызмет етуі мен дамуы жекелеп алғанда әрқайсысының «күйіне» тікелей байланысты. Өкінішке орай, Қазақстандағы жемқорлық қоғамдық өмірдің барлық салаларына еніп кетті. Кезінде Карл Маркс бюрократияның мәнін өте айқын көрсетіп, оның мемлекетті өзінің жеке меншік деп санайтындығын айтқан болатын.

Сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттері қарапайым түрде мемлекеттік қызметтің өте күрделі ерекше және құпия түрлерінде жасалады, бұл жерде кәсіпқой емеске түсіну өте қиын. Сыбайлас жемқорлық әртүрлі жағдайларға бейімделудің жоғары дәрежесімен сипатталады. Ол үздіксіз өзгеріп, жетілдіріледі, сондықтан оның негізгі ерекшелігі - латенттілігі. Іс жүзінде осы құбылыс туралы қандай да бір толық және ең болмағанда репрезентативтік деректер жоқ, сот алдында отырған кінәлі адамдар одан да аз және олардың тек бірліктеріне ғана, әрі қауіпті санаты төмен адамдарға нақты қылмыстық жаза тағайындалады [Алауханов Е.О., Турсынбаев Д.Е., 2008, 11 б.].

Егер сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес нәтижелі болмаса, онда дамыған азаматтық қоғамда қалыптаса алмайды. Мұның бәрі мемлекетіміздің дамуын едәуір бәсеңдетіп қана қоймайды, сонымен қатар оны ұзақ жылдарға шегеруі мүмкін. Демек, азаматтық қоғамды жеделдетіп қалыптастыру бағдарламасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы жоспармен тығыз байланыста болады. Азаматтық қоғам жеке адамдар мен олар құрған бірлестіктер заң негізінде ерік білдіруіне сәйкес өз мүдделерін жүзеге асыратын қатынастардың жүйесі ретінде орташа табыстың жеке меншігіне негізделген және оның пайда болуымен туындайды [Соколов А.Н., 2005, 8 б.].

Келешек ұрпақтың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыру бойынша білім беру және ағарту жұмыстары қазақстандық қоғам өмірінің түрлі салаларында сыбайлас жемқорлықты тудыратын және тамақтандыратын себептер мен жағдайларды жою (минимизациялау) бойынша мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың бөлігі болып табылады. Білім берудің маңызды бағыты сыбайлас жемқорлық көріністерінен бас тарту үшін білім беру ортасын құру, адамгершілік деңгейі жоғары, сыбайлас жемқорлыққа бағынбайтын азаматтарды тәрбиелеу болуы керек.

Бүгінгі күні жас ұрпақтың білім беру және тәрбие жұмысының теориясы мен практикасына басқаша қарау қажет. Азаматтық қоғамды нығайту мен дамытудың қажеттілігі, құқықтық тұрғыдан сауатты, өзінің азаматтық құқықтары мен міндеттері туралы қажетті білімді, осы білімді күнделікті өмірде қолдана алатын, сыбайлас жемқорлық көріністерін өздерінің азаматтық құқықтарын бұзу ретінде қабылдайтын және осы құқықтарды қорғауға дайын азаматтарды тәрбиелеу Қазақстанның барлық оқу орындарының

негізгі мәселесі болып тұр.

Ол үшін ең алдымен әр түрлі жастағы топтардағы балалар мен жастарды сыбайлас жемқорлыққа қарсы оқыту мен тәрбиелеудің мақсатын, мазмұнының сипаттамаларын, формаларын, әдістері мен құралдарын педагогикалық тұрғыдан түсіну қажет. Кең педагогикалық мағынадағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім мен тәрбие - бұл құндылық қатынастарды қалыптастыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыру және сыбайлас жемқорлыққа қатысты жастардың азаматтық ұстанымын дамыту үшін қажетті қабілеттерді дамыту мақсатында арнайы ұйымдастырылған, мақсатты және басқарылатын әсер. Тар педагогикалық мағынада бұл сыбайлас жемқорлықпен күресті ұйымдастыруға бағытталған мамандандырылған білім беру және тәрбие жұмысының процесі мен нәтижесі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім мен тәрбиенің мәні қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы талаптарын әр оқушының ішкі құндылықтары мен сенімдеріне аудару. Бір жағынан оқушыларға тиісті моральдық идеал туралы, моральдық және азғындық мінез-құлық, моральдық принциптер мен нормалар туралы қажетті білімдер мен идеяларды қалыптастыру көзделеді. Екінші жағынан, сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім адамның бойында өзі қабылдаған және игерген адамгершілік сана элементтеріне сәйкес әрекет ету мен әрекет етудің терең ішкі қажеттілігін құрудан тұрады.

XX ғасырдың аяғы - XXI ғасырдың басында Қазақстанда, сыбайлас жемқорлықты өмірдің өзіне тән атрибуты және «нормасы» ретінде қабылдау өкінішке орай қоғамдық санада берік орныққан. Осыған байланысты, қоғамдағы сыбайлас жемқорлықты қабылдаудағы үзілісті жүзеге асыру, қазақстандықтарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетанымды қалыптастыру, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық модельдерін жасау және оларды жүзеге асырудың тиімді педагогикалық жолдарын іздеу сияқты әлеуметтік үміттер сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға бағытталады.

Мәселенің педагогикалық аспектілерін түсіну үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру мен тәрбиелеудің әлемдік тәжірибесіне жүгінген жөн сияқты, өйткені Қазақстанның білім беру тәжірибесінде бұл тұрғыда әлі күнге дейін өзінің жан-жақты әрекет ету қоғамның барлық саласындағы сыбайлас жемқорлық стратегиясы жоқ. Бүгінгі күні Transparency International рейтингіндегі алғашқы 20 орынды иеленген елдер сыбайлас жемқорлықтан салыстырмалы түрде аз деп саналады: Дания, Финляндия, Швеция, Жаңа Зеландия, Нидерланды, Швейцария, Сингапур, Канада, Германия және т.б. [http:// www. transparency. org/whoweare/ organisation/]. Бұл деректер сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік қабылдауын және, тиісінше, белгілі бір деңгейде сыбайлас жемқорлыққа моральдық-этикалық иммунитеттің болуын көрсетеді.

Жеке тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы санасын қалыптастыру үздіксіз үдеріс болып табылады, оның негізгі бағыттары: 1) сыбайлас жемқорлыққа қарсы құндылықтарды сіңіру, 2) адамгершілік сенімдерді, қасиеттер мен сезімдерді қалыптастыру, 3) моральдық қажеттіліктер мен әдеттерді дамыту. Жоғарыда атап өткен бағыттар сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім берудің міндеттері болып табылады. Бүгінгі таңда білім беру мекемесінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру жүйесінің келесі негізгі компоненттері ажыратылды:

– білім беру мекемесінде сыбайлас жемқорлық мінез-құлық жағдайларының жоқтығы;

– сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру;

– білім беру субъектілерінің өзара байланысы негізінде өмірлік мәселелерді шешуде тәжірибе жинақтау;

– студенттер арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыру бойынша педагогикалық қызмет [Жолована С. В., 2010, 56 б.].

Бұл жүйеде әр түрлі жас кезеңдерінде қалыптаса алатын бірқатар жеке құрылымдарды ажыратуға болады. Мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыс жасау кезінде балалардың бойында Отанға деген сүйіспеншілік, туған жеріне деген сүйіспеншілік және оны қорғау қажеттілігі, өзгелерге және қазақ халқының дәстүрлеріне құрмет, тәртіпті, адалдық сияқты құндылықтарды сіңіруге ерекше назар аудару керек. Мектепке дейінгі жастағы балалармен жүргізілетін тәрбие жұмысының басты бағыты - қоғамда қабылданған рухани-адамгершілік және әлеуметтік-мәдени құндылықтарды, мінез-құлық ережелері мен нормаларын қалыптастыру болып табылады.

Бастауыш мектеп жасында өмір бойы азды-көпті өзгеріссіз күйде қалатын тұлғаның қасиеттері мен қасиеттерінің қарқынды қалыптасуы жүзеге асырылады. Сондықтан, осы жаста адамгершілік мәдениетін қалыптастыру маңызды. Ар, намыс, абырой, ұят, қайырымдылық, мейірімділік, адалдық, әділеттілік, жауапкершілік және т.б. адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруға ерекше назар аудару қажет. Осы кезеңде балаларда сыбайлас жемқорлық пен оның зияны туралы идеялық сипаттағы түсініктер қалыптасқаны маңызды.

Сонымен бірге баланы ұғымдарды түсінуге, өз көзқарасын білдіруге, оны проблемалық жағдайға қоюға үйрету керек.

Орта мектеп жасы - бұл ерте балалық шақта алған моральдық-эстетикалық багажды бекіту, оны түсіну және байыту кезеңі. Осы жаста патриотизм, интернационализм, өз Отанына деген мақтаныш, елдің әлеуметтік жүйесін құрметтеу, еңбексүйгіштік, жауапкершілік, тәртіптілік, білім және адамның азаматтық құқықтарын құрметтеу

сияқты тұлғалық қасиеттерді тәрбиелеу өте маңызды.

Бұл осы санаттағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім берудің негізгі міндетін құқықтық сананы қалыптастыру ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру жүйесінің негізгі міндеті.

Жасөспірім шағында оқушылардың өмірлік мәселелерді шешудің ережелерін саналы қабылдауын қалыптастыру маңызды. Ол үшін олардың билікпен қарым-қатынаста өз мәселелерін өнімді шешуде тәжірибе жинақтайтын практикалық жағдайларды жасау қажет. Мұнда сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім берудің ақпараттық және білім беру компонентінен басқа, жеке таңдау негізінде өмірлік мәселелерді шешуге жағдай жасау қажет.

Жоғары мектеп жасы - бұл физикалық және психологиялық жетілудің аяқталу кезеңі, қоғамдық пайдалы әлеуметтік өндірістік жұмысқа және азаматтық жауапкершілікке дайындық. Жоғары сынып оқушыларымен жұмыс кезінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру жүйесінің басты міндеті студенттер арасында сыбайлас жемқорлық мінез-құлық тәжірибесінен саналы түрде бас тартуға мүмкіндік беретін сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық сананы қалыптастыру болуы керек. Осы жастағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық сананы қалыптастыру жүйелі, мақсатты және үздіксіз процесс болуы керек.

Оқушылар жалпы білім беретін мектептің курсын аяқтауға бет бұрған кезде оларда сыбайлас жемқорлық туралы, оның көріністері, жауапкершілік шаралары, сыбайлас жемқорлық құбылысын тұрақты қабылдамау туралы түсінік қалыптасуы керек. Кәсіби білім беру, сыбайлас жемқорлық проблемасын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін еңбек қатынастарына біртіндеп енгізілетін студенттік кезең жеке тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық сана-сезімін қалыптастырудың сезімтал кезеңі болып саналуы керек. Соңғы жылдары Қазақстанда қалыптасқан айтарлықтай қиын әлеуметтік-экономикалық жағдай жас ұрпақ үшін өте қиын екенін есте сақтаған жөн. Әлеуметтік құндылықтар тұлғаға әсерін жоғалта бастайды және бұл жастардың жағымды құндылық бағдарының қалыптасуына әсер етеді. Мұндай жағдайда жастар көбінесе өз таңдауының дұрыстығына деген сенімділікті жоғалтады, сонымен қатар олар сыбайлас жемқорлықтың барлық көріністеріне немқұрайлы қарайды. Нәтижесінде, мінез-құлыққа қатысты дұрыс таңдау жасау қажет болған кезде қиын болады. Осыған байланысты жеке тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы көзқарасын қалыптастыру маңызды шартқа айналады.

Осылайша, әртүрлі жастағы топтардағы балалар мен жастарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру жүйесінің мақсаты студенттерде сыбайлас жемқорлыққа қатысты тұрақты азаматтық ұстанымды дамыту үшін қажетті құндылықтық қатынастарды қалыптастыру және қабілеттерді дамыту арқылы оқушылардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық санасын қалыптастыру қажеттілігі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлық кез-келген мемлекеттіліктің ұлттық қауіпсіздігінің негіздеріне үлкен қауіп төндіреді және қоғамның барлық салаларында азаматтарға тұрақсыздандырушы әсер етеді. Білім беру ұйымдарының студенттері арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы дүниетанымды қалыптастыру бойынша білім беру және тәрбие жұмыстары сыбайлас жемқорлыққа қарсы мемлекеттік саясаттың бөлігі болып табылады сонымен қатар өмірдің түрлі салаларында сыбайлас жемқорлықты тудыратын және тамақтандыратын себептер мен жағдайларды жою (азайту).

Тарихи тәжірибе педагогикалық қызметтің консерватизміне байланысты мұндай мәселені жедел шешудің күрделілігін көрсетеді. Тәрбие жұмысының теориясы мен практикасына педагогикалық сананың өзгеруі, оған басқаша көзқараспен қарау қажет. Сыбайлас жемқорлық мәселелері бойынша дәрістер мен әңгімелер санының көбеюі студенттердің осы құбылыс туралы біліміне ықпал етеді, бірақ болашақта сыбайлас жемқорлықты жоққа шығармайды.

Адамдардың сыбайлас жемқорлықтың мәнін педагогикалық түсіну және сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім берудің мазмұны мен құралдарын анықтау қажет. Методикалық нұсқаулық - бұл ұсыныс жасау әрекеті, сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру мәселелерін шешуге арналған педагогикалық іс-әрекеттің белгілі бір жүйесі. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім жүйесін құру сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік құбылыс ретіндегі мәнін анықтайтын бірқатар терминдерді нақтылауды көздейді.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру ұйымы, білім беру қызметінің жүйесі ретінде мемлекет, қоғам, адам өмірінің түрлі салаларында сыбайлас жемқорлық, оның тарихи тамыры мен формалары, көріну ерекшеліктері мен жағымсыз, деструктивті салдары туралы білім орта кәсіптік оқу орындары студенттерінің сипаттамаларын беруі қажет.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиенің маңызды міндеті - студенттердің адамгершілік сенімдерін қалыптастыру. Адамгершілік сенімдер (саяси, құқықтық, эстетикалық, діни) ең шешуші болып табылады адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқының барлық жақтарына әсер етеді. Олар оны ұстану қажет деп санайтын санаға негізделген принциптерді, нормалар мен мұраттарды білдіреді. Адамдардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлқының сызығын дәл солар анықтайды, олардың жалпы мотивтері ретінде әрекет

етеді. Тиісті моральдық сенімге ие адам қызмет бабын асыра пайдалану, ақша жымқыру және сыбайластық әрекеттерге ешқашан жол бермейді.

Сонымен қатар сыбайлас жемқорлыққа қарсы тәрбиенің маңызды міндеттерінің бірі қызметкердің бойына адамгершілік қасиеттер мен сезімдерді сіңіру болып табылады. Адамгершілік қасиеттер оның мінезінің қасиеттері ретінде пайда болады және жеке тұлғаның мінез-құлқының типтік ерекшеліктерін ашады. Студенттердің адамгершілік қасиеттері, оның ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жеке тұлғаның адамгершілік құндылығының маңызды элементі болып табылады.

Адамгершілік қасиеттер жалпы маңызды. Адамгершілік қасиеттердің дамуы сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағыттың адамгершілік сапаларымен тікелей байланысты екенін байқаймыз. Өзінің кәсіби қызметінде сыбайлас мінез-құлық элементтерін мойындайтын және қолданатын адам онсыз да кәсіби деформацияланған болып табылады.

Адамның тұрақты адамгершілік қасиеті сыбайлас жемқорлыққа қарсы білім беру үдерісі екенін атап өткен жөн, қалауы ретінде адамгершілік идеалына және жоғары адамгершілік мінез-құлыққа ұмтылып, адамгершілік жетілдіруге бағытталған адамгершілік қажеттіліктерін қалыптастыруды болжайды. Дұрыс қалыптасқан адамгершілік қажеттіліктер қызметкердің адамгершілік іс-әрекетінің, оның белсенді әлеуметтік және кәсіби түрткілері болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Годунов И.В. Азбука противодействия коррупции: от А до Я. М.: Академический Проект, 2012. 296 с.

2. https://strategy2050.kz/ru/news/narod-dolzhen-aktivno-protivodeystvovat-korruptsii- azarbaev/

3. Алауханов Е.А., Турсынбаев Д.Е. Борьба с коррупцией: Учебное пособие.-Алматы: Юридическая литература, 2008.-288 с.

4. Соколов А.Н. Гражданское общество и важнейшие гаранты его стабильности: Монография. Калининград, КлЮИ МВД России, 2005. С. 8.

5. Transparency International Index. [Электронный ресурс]: Transparency International. Режим доступа: http:// www. transparency.org/whoweare/ organisation/ (дата обращения: 08.08.2016).

6. Антикоррупционное воспитание: система воспитательной работы по формированию у учащихся антикоррупционного мировоззрения в образовательном учреждении: методи ческие рекомендации/ Е.Н. Барышников, Н.В. Григорян, Л.М. Беловицкая, М.В. Бойкина; под науч. ред. С.В. Жолована. – СПб: СПбАППО, 2010. – (Петербургский опыт общего образования). – 56 с.

УДК 34

ҚАРАТАЕВ ТҰРДАЛЫ ЖАҚСЫЛЫҚҰЛЫ,
заң ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢНАМАСЫНА САЙ ӘКІМШІЛІК ҚАМАҚҚА АЛУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Түйіндеме: Аталған мақалада Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасына сай әкімшілік қамаққа алу түріндегі жазаны қолданудың сот тәжірибесіне саралау жасалынады. Зерттеу нәтижесінде, автор арқылы қолданыстағы нормаларды жетілдіруге қатысты ұсыныстар келтіріледі.

Түйін сөздер: әкімшілік құқық бұзушылықтар, әкімшілік қамаққа алу, құқық бұзушылықтың диспозициясы, санкция, әкімшілік жаза, әкімшілік норма.

Аннотация: В данной статье анализируется судебная практика наложения административных взысканий в соответствии с законодательством Республики Казахстан об административных правонарушениях. В результате исследование автор представляет предложения по улучшению существующих проблем.

Ключевые слова: административные правонарушения, административный арест, диспозиция правонарушении, санкция, административные взыскания, административная норма.

Annotation: The article analyzes the practice of duplication of administrative legislation with the legislation of the Republic of Kazakhstan for one state. Based on the results of the study, the author establishes a forecast of emerging problems.

Keywords: administrative offenses, administrative arrest, disposition of the offense, sanction, administrative penalties, administrative norm.

Қазақстан Республикасының «2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Құқықтық саясат тұжырымдамасына» сай, Қазақстанның орнықты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ететін барлық нормативтік құқықтық актілерді қазіргі заман талабына сәйкестендіру, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын кепілдендіру және әкімшілік құқық пен әкімшілік іс жүргізу заңнамасын жетілдіру басты міндет болып табылады [*ҚР Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы N 858 Жарлығы*].

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің (ары қарай ҚР ӘҚБтК) кейбір баптарын сот тәжірибесінде қолдануды жетілдіруге қатысты бірқатар сұрақтар бар. Соның бірі Қазақстан Республикасы ӘҚБтК 50-бабы «Әкімшілік қамаққа алу» [*Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі, 2020. 428 б.*].

Әкімшілік қамаққа алу – әкімшілік жазаның қатарына жатқызылады (ҚР ӘҚБтК-нің 41 бабы). Әкімшілік қамаққа алу – тұлғаларға мәжбүрлі түрде қолданылатын Қазақстан Республикасы заңына сәйкес бас бостандығын шектейтін әкімшілік жазаның түрі болып табылады. Аталған жаза ерекше жағдайларда ғана әкімшілік құқық бұзушылық жасалынған тұлғаларға қолданылады [*Таранов А.А., 2002, б. 464*].

Е.О. Алаухановтың пікірінше: «Тұлғаларға қатысты әкімшілік қамаққа алу түріндегі жазаны қолдану арқылы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын-алу және жолын кесуге қол жеткізуге болады» [*Есберген Алауханов, 2006. 263 б*].

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетіне сәйкес 2018 жылы 3 562 222 әкімшілік құқық бұзушылық анықталды. Әкімшілік қамаққа алу түріндегі жаза 65 мың 842 адамға қолданылады. 2020 жылдың 9 айында қолданылған әкімшілік қамақ түріндегі жазаның саны 40 000 нан асты [*Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің есебі /28,10,2020/*].

Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 73,73-1,73-2, 127, 131, 174, 434, 440, 443, 449, 564, 608, 611, 613, 615, 652, 653, 665, 667, 669, 673 баптарында «әкімшілік қамаққа алу» түріндегі жаза қаралған. Әкімшілік қамаққа алу тек жеке тұлғаларға қатысты ғана қолданылады.

Ал, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы режимін, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы және Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік шекарасы арқылы өткізу пункттеріндегі режимді, Қазақстан Республикасының мемлекеттік құпиялар, халықтың санитариялық-эпидемиологиялық саламаттылығы туралы заңнамасын, өрт қауіпсіздігінің талаптарын, жол жүрісі қағидаларын, қызмет орындарынан тыс жерде кеден қағидаларын, Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік туралы заңнамасын, Қазақстан Рес-

публикасының бюджет және салық заңнамасын, Қазақстан Республикасының мемлекеттік сатып алу туралы заңнамасын, аң аулау, балық аулау қағидаларын, табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану мен қорғаудың басқа да қағидалары мен нормаларын бұзғаны үшін осы баптың бірінші бөлігінде аталған адамдар жалпы негіздер бойынша әкімшілік жауаптылықта болады (ҚР ӘҚБтК-нің 32 бабы). Аталған адамдарға әкімшілік қамаққа алу түрінде әкімшілік жазалар қолдануға болмайды. Әкімшілік жазаны қолдану құқығы берілген органдар (лауазымды адамдар) оларға әкімшілік жазалар қолданудың орнына кінәлілерді тәртіптік жауаптылыққа тарту туралы мәселені шешу үшін тиісті органдарға құқық бұзушылықтар туралы материалдарды беруге тиіс.

Сонымен қатар, «жүкті әйелдерге және он төрт жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, он сегіз жасқа толмаған адамдарға, 1 және 2-топтағы мүгедектерге, сондай-ақ елу сегіз жастан асқан әйелдерге, алпыс үш жастан асқан еркектерге және он төрт жасқа толмаған балаларын жалғыз өзі тәрбиелеп отырған еркектерге әкімшілік қамаққа алуды қолдануға болмайды» (ҚР ӘҚБтК-нің 50 бабы)**.**

Алайда, қолданыстағы заңнамада санкциясында «әкімшілік қамаққа алу» түріндегі жазадан бөлек баламалы түрде жаза көзделмегендіктен кейбір баптарды сот практикасында қолдануда қиындықтар туындап отыр.

Мысалы, Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 608 бабы, 611 баптарын жатқызуға болады. Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 608-бабына сай «Жүргізушінің көлік құралын алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйде басқаруы, сол сияқты көлік құралын алкогольдік, есірткілік және (немесе) уытқұмарлық масаң күйдегі адамның басқаруына беру үшін он бес тәулікке әкімшілік қамаққа алуға және жеті жыл мерзімге көлік құралын басқару құқығынан айыруға алып келеді». Аталған іс-әрекеттерді Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 50-бабының екінші бөлігінде сәйкес әкімшілік қамаққа алу қолданылмайтын адамдар жасаған жағдайларда оларға екі жүз айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады (ҚР ӘҚБтК-нің 608-бабының 8 тармағы).

Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-нің 50 бабына толықтыру ендіру керек. Онда жоғарыда көрсетілген тұлғаларға қатысты, «әкімшілік қамаққа алу түріндегі жаза» баламалы жаза ретінде айыппұл түрін тағайындау барысында тұлғалардың жеке басы ескерілуі керек.

Әкімшілік қамаққа алу - отыз тәулікке дейінгі, ал төтенше жағдайлар режимі талаптарын бұзғаны үшін қырық бес тәулікке дейінгі мерзімге белгіленеді.

Қазақстан Республикасы ӘҚБтК 683-бабына «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарауға уәкілеттік берілген органдар (лауазымды адамдар)құзыретінің ара жігін ажырату» сай, әкімшілік жаза түрлерінің бірі ретінде әкімшілік қамаққа алуды судья қарайды. Әкімшілік қамаққа алуды судья айрықша жағдайларда осы бөлімнің Ерекше бөлігінде көзделген шектерде тағайындайды.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсан «Соттардың Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің Жалпы бөлігінің нормаларын қолдануының кейбір мәселелері туралы» № 12 нормативтік қаулысының 12 тармағына сәйкес [*Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсан «Соттардың Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің Жалпы бөлігінің нормаларын қолдануының кейбір мәселелері туралы» № 12 нормативтік қаулысы*], «ӘҚБтК-нің 50-бабына сәйкес әкімшілік қамаққа алуды судья айрықша жағдайларда ӘҚБтК-нің Ерекше бөлігінде көзделген шектерде тағайындайды. Жасағаны үшін әкімшілік қамаққа алу түрінде әкімшілік жаза көзделетін әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді қарағанкезде судьялардың әкімшілік қамаққа алуды қолдануды болдырмайтын ӘҚБтК-нің 32 және 50-баптарының екінші бөліктерінде көзделген мән-жайлардың болғанын немесе болмағанын мұқият анықтағаны жөн».

Бірақ, сот тәжірибесі көрсетіп отырғандай қолданыстағы әкімшілік заңнаманың нормаларында «әкімшілік қамаққа алудың» нақты мерзімі белгіленбегендіктен судьялар қамау мерзімін әр түрлі дәрежеде тағайындайды. Сот тәжірибесі көрсетіп отырғандай 1 күнге тағайындалған жазаларды кездестіруге болады [*https://vko.sud.kz/kaz/news/korgau-nuskamasyn-buzgany-ushin-kimshilik-kamakka-alyndy-2 (жүгіну күні: 28.10.2020)***].**

Мысалы, 2017 жылы 15 тамызда «Тарбағатай аудандық сотында ӘҚБтК-нің 461-бабы бойынша аудандық ішкі істер бөлімінен келіп түскен әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қаралды.

Тарбағатай ауданының тұрғыны Д. ішімдік ішкен мас күйінде әкесінің ар-намысына тиетін сөздер айтып, балағаттағаны үшін ішкі істер бөлімінің қызметкерлері, сол күні 30 тәулік мерзімге қорғау нұсқамасын қабылдаған. Құқық бұзушы қорғау нұсқамасымен сол күні қол қою арқылы таныстырылған. Алайда, қорғау нұсқамасының әрекет ету мерзімі аяқталмай жатып, Д. ішімдік ішкен мас күйінде қорғау нұсқамасын бұзған. Сот мәжілісінде Д. кінәсін мойындады.

Сот, Д. түсінігін, прокурордың оның әрекетінде ӘҚБтК-нің 461-бабында көрсетілген құқық бұзушылықтың құрамы бар деп, оған әкімшілік шара ретінде қамаққа алуды сұраған қортынды сөзін тыңдап, іс қағаздарымен танысып, Д-ны ӘҚБтК-нің 461-бабымен әкімшілік жазаға тартып, оны 1 (бір) тәулікке әкімшілік қамаққа алуға қаулы шы-

ғарды» [*Мамонтов Н.И*].

Әкімшілік ұстап алуға ұшыраған адамға қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс оны ұстап алған кезден бастап жиырма төрт сағаттан кешіктірмей қаралады (ҚР ӘҚБтК-нің 817-бабы). Жасалғаны үшін жауаптылық әкімшілік қамаққа алуды қолдануға әкеп соғуы мүмкін әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамасының көшірмесі жасалғанынан кейін судьяға дереу жіберіледі (ҚР ӘҚБтК-нің 808 бабы). Ал, істі қарау және шешім шығарудың мерзіміне қатысты қолданыстағы нормада уақыт шектелмеген (ҚР ӘҚБтК-нің 817 бабы).

Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша қаулы іс қаралып біткен соң дереу жарияланады. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы істі қарау нәтижелері бойынша шығарылған қаулы «өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тұлғаға» жарияланған күнінен бастап үш тәулік ішінде табыс етіледі және (немесе) жолданады (ҚР ӘҚБтК-нің 823 бабы). Қаулы табыс етілген сәттен бастап он тәулік ішінде аталған тұлға жоғарғы тұрған сотқа шағымдана алады (ҚР ӘҚБтК-нің 832 бабы).

Бірақ, отандық сот практикасы көрсетіп отырғандай қамаққа алуға қатысты нормаларды тәжірибе қолдануда бірқатар қиындықтар туғызады.

Біріншіден, Қазақстан Республикасы ӘҚБтК-тің 883-886 баптарына сәйкес бірінші инстанцияда шығарылған соттың шешімі он күн өткен соң заңды күшіне енген соң орындалуы қажет. Алайда, «қамаққа алу» түріндегі жазалар соттың шешімі жария етілген сәттен бастап жүзеге асырылуда. Аталған норма Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес тұлғаның шағымдану құқығын шектеп отыр.

Екіншіден, әкімшілік ұстап алу мерзімдері сақталына бермейді.

Мысалы, тұлғаны әкімшілік ұстап алу - әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізуді қамтамасыз ету шараларына жатқызылады (ҚР ӘҚБтК-нің 785 бабы). Ол құқық бұзушылықтың жолын кесу немесе іс жүргізуді қамтамасыз ету мақсатында жеке тұлғаның, заңды тұлға өкілінің, лауазымды адамның жеке бас бостандығын қысқаша мерзімге шектеу түрінде жүзеге асырылады және үш сағаттан ұзақ болмауы керек. Нақты ұстап алу уақытынан бастап үздіксіз есептелетін үш сағаттың өтуі осы мерзімнің аяқталу кезі болып табылады (ҚР ӘҚБтК-нің 787 - 789 баптары).

Мысалы, лауазымды тұлғалар «қамаққа алу» түрінде санкция көзделген құқық бұзушылықтар бойынша істің материалдарын және әкімшілік ұстап алынған тұлғаларды 3 сағаттан кешіктірмей сотқа жеткізуі тиіс. Алайда, республика көлеміндегі аудандық соттар көп жағдайда түнгі уақытта жұмыс жасамауына байланысты, көрсетілген мерзімді толықтай сақтауға мүмкіншілік бола бермейді. Сонымен бірге, кейде әкімшілік құқық бұзушылықтың материалдары ІІО арқылы почта арқылы немесе «Сот кабинеті» онлайн-сервисі арқылы жіберіледі, ал жауапқа тартылатын тұлға өз мерзімінде жеткізілмегендіктен, «қамаққа алу» түрінде санкциясы қаралған істер бойынша судьялардың тез арада шешім қабылдауға мүмкіншілігі болмайды. Сонымен бірге, құқық бұзушылықты жасаған тұлғалардың өзге облысқа, ауданға, мемлекетке қашып кету оқиғаларының болуына байланысты сот арқылы тиісті шешімдер дер кезінде қабылданбайды [*Секербеков Б.Т*].

Күзетілетін объектілерге заңсыз кіргені, Қазақстан Республикасының халықтың көші-қоны саласындағы заңнамасын бұзғаны, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы режимін, шекара режимін және кедендік режимді немесе Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасы және Еуразиялық экономикалық одақтың кедендік шекарасы арқылы өткізу пункттеріндегі режимді бұзғаны үшін, сондай-ақ Қазақстан Республикасының континенттік қайраңындағы, аумақтық суларындағы (теңізіндегі) және ішкі суларындағы әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс жүргізу қозғалған адам – қажет болған жағдайларда жеке басын анықтау және құқық бұзушылықтың мән-жайларын анықтау үшін бұл жөнінде ұстап алынған кезден бастап жиырма төрт сағат ішінде прокурорға жазбаша хабарланып, қырық сегіз сағатқа дейін ұсталуы мүмкін. Төтенше жағдай жарияланған жерде комендантттық сағат енгізілуіне байланысты белгіленген тәртіпті бұзуға жол берген адамдарды ішкі істер органдарының (полицияның) қызметкерлері немесе әскери патрульдер комендантттық сағат аяқталғанға дейін, ал өзімен бірге құжаттары жоқтарды – олардың жеке басын анықтағанға дейін, бірақ қырық сегіз сағаттан аспайтын уақытқа ұстай алады.

Әкімшілік жазалау шарасының бірі ретінде әкімшілік қамаққа алуға әкеп соғатын әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша өзіне қатысты іс жүргізу қозғалған адам, әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс қаралғанға дейін, бірақ жиырма төрт сағаттан аспайтын әкімшілік ұстап алуға тартылуы мүмкін(ҚР ӘҚБтК-нің 789 бабы).

Үшіншіден, әкімшілік ұстап алуға ұшыраған адамдар арнайы бөлінген, санитариялық талаптарға сай келетін және оларды өз еркімен тастап кету мүмкіндігі болмайтын үй-жайларда ұсталынуы тиіс. Адамдарды аталған үй-жайларда ұстаудың тәртібі Қазақстан Республикасы ІІМ 2018 жылғы 24 шілдедегі «Арнайы үй-жайдың қызметін ұйымдастыру Тәртібі мен арнайы үй-жайдың ішкі жұмыс тәртібінің типтік Ережесін бекіту туралы» № 531 бұйрығымен [*Приказ и.о. Министра внутренних дел Республики Казахстан от 24 июля 2018 года № 531 «Об утверждении Правил организации деятельности специальных помещений и Типовых правил внутреннего распорядка специального помещения»*] реттеледі.

Бірақ, тұлғаларды үй-жайларда ұстау талапта-

ры толықтай орындалмайды, кейде тұлғаны әкімшілік ұстап алынған жерден ІІО-на жеткізгенге дейінгі аралықта 3 сағат әкімшілік ұстаудың мерзімі өтіп кетеді [*А.З. Ибраев, С.В. Корнейчук, 2015*].

Судьяның әкімшілік қамаққа алу туралы қаулысын**,** ішкі істер органдары және әскери полиция органдары орындайды. Әкімшілік қамаққа алынған тұлғалар ішкі істер органдары айқындайтын орындарда күзетпен ұсталады, ал әскери қызметшілер әкімшілік қамаққа алуды гауптвахталарда өтеуі тиіс. (ҚР ӘҚБтК-нің 913-бабы). «Адамдарды қоғамнан уақытша оқшаулауды қамтамасыз ететін арнаулы мекемелерде, арнаулы үй-жайларда ұстау тәртібі мен шарттары туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 30 наурыздағы N 353-I Заңының 46-6-бабына сай [*Адамдарды қоғамнан уақытша оқшаулауды қамтамасыз ететін арнаулы мекемелерде, арнаулы үй-жайларда ұстау тәртібі мен шарттары туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 30 наурыздағы N 353-I Заңы*], әкімшілік қамауға алынған және арнаулы қабылдау орындарына жазасын өтейді.Әкімшілік қамауға алынған адамдардың арнаулы қабылдау орнына, уақытша ұстау изоляторына орналастырылғаны немесе олардың тиісті медициналық ұйымдарға жіберілгені туралы арнаулы қабылдау орнының әкімшілігі бір тәулік ішінде олардың жақын туыстарына – тұрғылықты жері бойынша, ал шетелдікті орналастырған жағдайда Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі арқылы шет мемлекеттің елшілігіне, консулдығына немесе өзге өкілдігіне де хабарлайды. Әкімшілік қамауға алынған адамдардың сотқа, прокуратура органдарына немесе басқа да мемлекеттік органдарға жазған өтініштері қаралмайды және олар берілген уақытынан бастап жиырма төрт сағат ішінде мекен-жайы бойынша жіберіледі. Арнаулы қабылдау орны болмаған немесе онда орындар болмаған не арнаулы қабылдау орнының шалғайлығынан немесе тиісті қатынас жолдарының болмауынан оған жеткізу мүмкін болмаған жағдайларда әкімшілік қамауға алынған адамдарды уақытша ұстау изоляторында ұстауға жол беріледі.

Аталған жағдайларда да, әкімшілік жауапкершілікке тартылған тұлғаның конституциялық құқықтары толықтай сақталмайды.

Жоғарыдағыларды қорытындылай келе, қолданыстағы кейбір нормалар жетілдіруді қажет етеді деп есептейміз. Яғни, өзіне қатысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс бойынша іс жүргізіліп жатқан тұлғаға қатысты «әкімшілік қамаққа алу» түріндегі жаза тағайындалған сәттен бастап оның жоғарғы тұрған сотқа шағымдану құқықтары толықтай сақталуы қажет деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы N 858 Жарлығы;
2. Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2020. – 428 б.;
3. Таранов А.А. Комментарий к Кодексу Республики Казахстан об административных правонарушениях. В двух книгах. Книга 1. – Алматы: ТОО «Издательство «Норма-К», - 2002, 464 с.;
4. Алауханов, Е.О. Криминология (Қылмыстану) [Текст] : оқулық / Есберген Алауханов. - Алматы : Қазығұрт, 2006. - 263 б.;
5. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің есебі // Айналыс режимі: https://https://www.gov.kz/memleket/entities/pravstat? lang=(-жүгіну күні: 28.10.2020) – интернет көздері.
6. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2016 жылғы 22 желтоқсан «Соттардың Қазақстан Республикасы Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің Жалпы бөлігінің нормаларын қолдануының кейбір мәселелері туралы» № 12 нормативтік қаулысы;
7. Қорғау нұсқамасын бұзғаны үшін әкімшілік қамаққа алынды // Айналыс режимі: https://vko.sud.kz/kaz/news/korgau-nuskamasyn-buzgany-ushin-kimshilik-kamakka-alyndy-2 (жүгіну күні: 28.10.2020) – интернет көздері.
8. Мамонтов Н.И. Особенности назначения административного наказания в виде административного ареста. // Айналыс режимі:https:// www.zakon.kz/ 4896755-osobennosti- naznacheniya.html (жүгіну күні: 28.10.2020) – интернет көздері.
9. Секербеков Б.Т. Административное право: проблемы и предложения. https://www.zakon.kz/4743817-administrativnoe-pravo-problemy-i.html; (жүгіну күні: 28.10.2020) – интернет көздері.

Приказ и.о. Министра внутренних дел Республики Казахстан от 24 июля 2018 года № 531 «Об утверждении Правил организации деятельности специальных помещений и Типовых правил внутреннего распорядка специального помещения» (не введен в действие)

10. А.З. Ибраев, С.В. Корнейчук Особенности задержания правонарушителя по новому административному кодифицированному законодательству Республики Казахстан // Проблемы права и экономики. - Костанай, 2015;
11. «Адамдарды қоғамнан уақытша оқшаулауды қамтамасыз ететін арнаулы мекемелерде, арнаулы үй-жайларда ұстау тәртібі мен шарттары туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 30 наурыздағы N 353-I Заңы.

ӘОК 342(574)

ҚАРЖАСОВА ГҮЛДАНА БАТЫРБАЕВНА,
PhD, доцент,
Жалпықұқықтық және арнайы пәндер кафедрасы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
E-mail: gkb24@mail.ru

АУ ТАТЬЯНА ИВАНОВНА,
PhD, аға оқытушы,
Жалпықұқықтық және арнайы пәндер кафедрасы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
E-mail: tansher25@yandex.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МЕМЛЕКЕТТІЛІКТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ - АДАМ МЕН АЗАМАТТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ

Түйіндеме. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары, оның мүдделері, оларды қорғау мен кепілдендіру – демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің аса маңызды көрсеткіштері. Адамның және азаматтың белгілі бір құқықтарының жағдайы мемлекетті қалыптасқан немесе қалыптасып келе жатқан демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде сипаттайды. Сонымен, белгілі бір мемлекеттің азаматтарына кең саяси құқықтарды беру және кепілдендіру бұл мемлекеттің демократиялық жолмен де, ұлттық заңнамада да, практикада да көрініс тапқан адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құқықтық қорғаудың деңгейі - оның құқықтық болып табылатындығын көрсетеді. Мақала барысында Қазақстандағы әлеуметтік мемлекеттіліктің негізі ретінде - адам мен азаматтың әлеуметтік және экономикалық құқықтары талқыға салынып зерттеледі.

Кілт сөздер: Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары, әлеуметтік мемлекет, саяси құқықтар, демократия, кепілдіктер.

Аннотация. Права и свободы человека и гражданина, его интересы, их защита и гарантирование – важнейшие показатели демократического, правового и социального государства. Состояние определенных прав человека и гражданина характеризует государство как сложившееся или формирующееся демократическое, правовое и социальное государство. Таким образом, предоставление и гарантирование гражданам того или иного государства широких политических прав-это уровень правовой защиты прав и свобод человека и гражданина, выраженный государством как демократическим путем, так и в национальном законодательстве и на практике. В статье рассматриваются социальные и экономические права человека и гражданина как основы социальной государственности в Казахстане.

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, социальное государство, политические права, демократия, гарантии.

Annotation. Human and civil rights and freedoms, their interests, their protection and guarantee are the most important indicators of a democratic, legal and social state. The state of certain human and civil rights characterizes the state as an established or emerging democratic, legal and social state. Thus, granting and guaranteeing broad political rights to citizens of a state is the level of legal protection of human and civil rights and freedoms expressed by the state both democratically and in national legislation and in practice. The article examines the social and economic rights of a person and citizen as the basis of social statehood in Kazakhstan.

Keywords: human and civil rights and freedoms, social state, political rights, democracy, guarantees.

Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары, оның мүдделері, оларды қорғау мен кепілдендіру – демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің аса маңызды көрсеткіштері. Адамның және азаматтың белгілі бір құқықтарының жағдайы мемлекетті қалыптасқан немесе қалыптасып келе жатқан демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде сипаттайды. Сонымен, белгілі бір мемлекеттің азаматтарына кең саяси құқықтарды беру және кепілдендіру бұл мемлекеттің демократиялық жолмен де, ұлттық заңнамада да, практикада да көрініс тапқан адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құқықтық қорғаудың деңгейі - оның құқықтық болып табылатындығын көрсетеді. Мақала барысында Қазақстандағы әлеуметтік мемлекеттіліктің негізі ретінде - адам мен азаматтың әлеуметтік және экономикалық құқықтары талқыға салынып зерттеледі.

гейі - оның құқықтық болып табылатындығын көрсетеді. Әлеуметтік мемлекетті бағалау өлшемдері, сондай-ақ әлеуметтік мемлекеттіліктің негізі Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың әлеуметтік, экономикалық және өзге де құқықтары болып табылады.

Әлеуметтік және экономикалық құқықтар дегеніміз не, олардың айырмашылығы неде және олар неге әлеуметтік мемлекеттіліктің негізін құрайды?

И.А. Алебастрова "Экономикалық құқықтар мен бостандықтар - бұл адамның материалдық әл-ауқатын қамтамасыз ету және дамыту үшін Конституцияда бекітілген мүмкіндіктер (кәсіпкерлік бостандығы, жеке меншік және мұрагерлік құқығы, еңбек құқығы)" деп санайды *[Алебастрова И.А., 2000. с. 42]*.

Сапарғалиевтің пікірінше, "Адамға материалдық өндіріс пен бөлу саласындағы өз мүмкіндіктерін іске асыру үшін экономикалық құқықтар мен бостандықтар қажет" *[Сапаргалиев Г., 2005. с. 114]*.

И. Федотов экономикалық құқықтар адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының жалпы жүйесіндегі ішкі жүйе деп санайды және оларды Ресей Федерациясының Конституциясында бекітілген және кепілдендірілген экономикалық саладағы заңды мүмкіндіктер кешені ретінде қарастыруды ұсынады, бұл адам мен азаматқа Ресей Федерациясының экономикалық жүйесінің жұмысына қатысуға мүмкіндік береді *[Федотов И.А., 2009. с. 7]*.

Жоғарыда келтірілген мәлімдемелердің бірінші артықшылық береді, өйткені ол неғұрлым нақты және экономикалық құқықтар мен бостандықтарды іске асыру саласын неғұрлым нақты көрсетеді.

Экономикалық құқықтар мен бостандықтар әдетте меншік құқығын қамтиды; кәсіпкерлік және басқа да экономикалық қызмет үшін өз қабілеттері мен мүлкін еркін пайдалану құқығы; еркін еңбек құқығы. Қазақстан Республикасында мұндай құқықтарға меншік құқығы, Кәсіпкерлік қызмет бостандығына құқық, өз мүлкін кез келген заңды кәсіпкерлік қызмет үшін еркін пайдалану (Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабы), еңбек ету бостандығына құқық, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдау (Конституцияның 24-бабы) және т.б. жатады. Еңбек бостандығы құқығымен азаматтардың өзге де құқықтары мен бостандықтары (қауіпсіздік техникасы мен санитариялық гигиена талаптарына сәйкес келетін саламатты және қолайлы еңбек жағдайларына құқық; жұмыс бойынша жоғарылау құқығы; еңбегі үшін сыйақы алу құқығы; тынығу құқығы; жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалу құқығы; жеке және ұжымдық еңбек дауларына, оның ішінде ереуілге шығу құқығы; ұжымдық шарттар жасасу құқығы) байланысты.

Экономикалық құқықтар әлеуметтік мемлекеттілікті қалыптастыру үшін маңызды, өйткені олар әрбір еңбекке қабілетті азаматтың өзін-өзі белгілі бір өмір сүру деңгейімен қамтамасыз ету және еңбекке жарамсыз азаматтарды әлеуметтік қолдауға бағытталған жалпы жиынтық өнімге үлес қосу мүмкіндігі болып табылады.

Әлеуметтік құқықтар адамға лайықты өмір сүру деңгейі мен әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге арналған, өйткені адам биліктің кедейлігі мен озбырлығынан қорғалған кезде ғана еркін бола алады. Қазақстан Республикасының Конституциясы мұндай құқықтарға демалу, тұрғын үй, денсаулық сақтау және медициналық көмек, қолайлы қоршаған орта құқығын, әлеуметтік қамсыздандыру құқығын (жасына байланысты, науқастанған, мүгедек болған, асыраушысынан айырылған жағдайда, балаларды тәрбиелеу үшін және заңда белгіленген өзге де жағдайларда); отбасын, аналар мен балаларды қорғау және оларға көмек көрсету құқығын жатқызады.

Әлеуметтік құқықтар мен бостандықтарға қатысты әдебиетте осы құқықтардың мәні мен мазмұнына әртүрлі көзқарастар бар.

А.Е. Козлов әлеуметтік құқықтардың келесі маңызды белгілерін анықтайды: 1) олар адамның қалыпты өмір сүруіне қажетті негізгі қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған; 2) олардың көлемі еңбек саны мен сапасына байланысты емес. Мұндай түсіндіру де қанағаттанарлық емес, өйткені ол өте жетілдірілген және мағыналы: адамның қалыпты өмір сүруі үшін әртүрлі тәртіптің, оның ішінде саяси құқықтар мен бостандықтардың көптеген қажеттіліктері қажет *[Козлов А. Е., 1991. с. 16]*. Г. Сапарғалиев "әлеуметтік құқықтар мен бостандықтар адамның рухани және басқа да қоғамдық (жеке) қажеттіліктерін қанағаттандыруға қызмет етеді" деп атап өтті. Бұл түсіндіру нәтижесіз деп ойлаймыз, өйткені мәдени құқықтар мен бостандықтар рухани қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған.

Ж.А. Хамзина: "Адамның әлеуметтік құқықтары - бұл конституциялық құқықтар санаттарының бірі, ол мемлекеттен немесе мемлекеттің көмегімен әлеуметтік қамсыздандыру, денсаулық сақтау, нарықтық қатынастардан тыс білім беру саласында артықшылықтар алу мүмкіндігін анықтайды. Осы құқықтарды іске асыру ұлттық табысты мемлекеттік қайта бөлумен тікелей байланысты. Адамның әлеуметтік құқықтарын құқықтардың тәуелсіз категориясы ретінде бөлудің маңызды негізі - бұл адамның осы артықшылықтарды нарықтық тетіктер арқылы емес, мемлекеттік қайта бөлу саясатының тетігі арқылы алу мүмкіндігін ұсынады". Бұл анықтаманың кемшілігі - бұл жерде ұлттық кірісті мемлекеттік қайта бөлуге баса назар аударылады және нарықтық тетіктер арқылы тауарлар беруден бас тартылады. Бұл жерде әлеуметтік құқықтар тар мағынада-әлеуметтік қамсыздандыру құқығы ретінде, яғни мемлекеттің міндеттері ретінде қарастыры-

лады деп қорытынды жасауға болады.

Әлеуметтік құқықтарды қазіргі заманғы түсінуге ең жақын - В.А. Иваненко мен В.С. Иваненко ұсынған анықтама, әр түрлі құқық салалары өкілдерінің әлеуметтік құқықтардың табиғаты туралы көзқарастарын жинақтай отырып, әлеуметтік құқықтарды "қоғам мен мемлекет мойындаған және нормативтік актілерде бекітілген құқықтар мен бостандықтар кешені" деп түсіндірді, ол өзінің белгілі бір қасиеттерін, мүдделері мен мүмкіндіктерін қамтамасыз ету және қорғау үшін", - деп атап кетті *[Иваненко В.А., Иваненко В.С., 2003. с. 34]*.

Троицкая: "бұл жерде қоғам танығаң негізгі құқықтардың, оның ішінде әлеуметтік құқықтардың мақсаты адамды барлық жағдайда өзіне беру ғана емес, сонымен бірге жеке адамдар үшін қоғам өміріне ену мүмкіндігін сақтау деген идея ерекше маңызды" *[Троицкая А.А., 2013. № 1 (92). с. 77]*.

Әділдікпен айтсақ, әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтардың жалпыға бірдей танылған нақты анықтамасы конституциялық құқық ғылымында да, конституциялық және салалық заңдарда да жоқ екенін атап өткен жөн. Әлеуметтік-экономикалық құқықтардың сипаты туралы мәселе ғылыми әдебиеттерде әр түрлі жолмен шешіледі". Оның айтуынша, "қазіргі конституциялық құқықта кейбір авторлар әлеуметтік және экономикалық құқықтарды бір топқа біріктіру дұрыс емес деп санайды". Автордың өзі әлеуметтік және экономикалық құқықтарды ажыратуға жеткілікті негіз бар деп санайды. "Біріншіден, әлеуметтік және экономикалық құқықтар олардың пайда болу уақытына байланысты (нормативтік құқықтық актілерде бекітілген), екіншіден, мемлекеттің осы құқық топтарының іске асырылуын қамтамасыз етуге қатысты, үшіншіден, әлеуметтік және экономикалық құқықтарды іске асыру процесінде мемлекет пен жеке тұлға арасындағы қарым-қатынас моделіне байланысты ерекшеленеді. Сонымен қатар, жіктеудің мұндай бөлшектілігі ғылыми білімнің жетілуінің көрсеткіші болып көрінеді" .

Кейбір авторлар мәдени құқықтарды әлеуметтік-экономикалық құқықтармен қатар ажыратады, ал басқалары әлеуметтік – экономикалық бөлігі ретінде әлеуметтік, экономикалық және мәдени деп ажыратады *[Фетюхин М.И., 1998. с. 13]*.

Біз бірнеше тармаққа назар аудару керек деп санаймыз.

Біріншіден, екінші буын құқықтары – әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтар уақыт өте келе олардың мазмұнын кеңейтуге және тереңдетуге бейім. Сонымен қатар, бұл құқықтарды толығымен ажырату қиын, өйткені олар бірбірімен тығыз байланысты. Мүмкін, бұл фактор конституциялық құқық теориясында әлеуметтік, экономикалық, мәдени құқықтардың тізімін анықтау туралы пікірталас әлі де жалғасып келе жатқандығына, аталған құқықтардың арасында нақты айырмашылық жоқ және олардың кейбіреулері әлеуметтік-экономикалық құқықтардың бірыңғай тізімінде ұсынылған.

Екіншіден, кейбір теңгерімсіздік жоғарыда аталған құқықтарды қазіргі уақытта қалыптасқан құқық салалары – азаматтық құқық, еңбек құқығы, әлеуметтік қамсыздандыру құқығымен реттелетін қатынастарға жатқызуды қамтиды. Шын мәнінде, еңбек ету құқығы, демалу құқығы еңбек құқығымен реттеледі; тұрғын үй құқығы, меншік құқығы – азаматтық құқық; әлеуметтік қамсыздандыру құқығы – әлеуметтік қамсыздандыру құқығымен. Сондықтан "адамның әлеуметтік құқықтары" салааралық құқықтық институты қалыптасқанын атап өтуге болады. Атап өткендей, А.В. Гурлев, "адамның әлеуметтік құқықтарының проблемасы бүгінде сабақтас, біртектес құқық салаларының, мысалы, отбасы, азаматтық, еңбек және т.б. қиылысында қалыптасатын салааралық "шекара" институты ретінде қалыптасу процесінде". Алайда, бұл құқықтардың бастапқы негізі, бастапқы көзі Конституцияда бар екенін ұмытпаған жөн *[Гурлев А.В., 2001. с. 14]*.

Үшіншіден, әлеуметтік мемлекеттіліктің қалыптасу кезеңінде әлеуметтік құқықтар тек әлеуметтік қорғау құқығы ретінде ғана емес, мемлекеттен белгілі бір материалдық пайда алу құқығы ретінде де кеңінен түсіндірілуі керек. Бұл туралы көптеген ғалымдар жазады. Сонымен, М.И. Фетюхин "жеке құқықтар жүйесінде оның материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әлеуметтік құқықтардың бөлінуі белгілі белгісіздікпен сипатталады. Адамдардың осындай алуан түрлі қажеттіліктері қамтамасыз етілетін әлеуметтік байланыстар саласы олардың өмірі мен қызметінің әртүрлі аспектілерін қамтиды. Бұл тұрғыда мұндай қажеттіліктерді қанағаттандыру барлық әлеуметтік-экономикалық құқықтар арқылы жүреді деп қорытынды жасауға болады. Осыған байланысты, әрине, барлық әлеуметтік-экономикалық құқықтарды әлеуметтік деп атайтын авторлар да дұрыс.

Әлеуметтік құқықтарды қазіргі заманғы түсіну, әдетте, теорияда түсіндірілгендей, әлеуметтік-экономикалық немесе тіпті әлеуметтік, экономикалық және мәдени құқықтарды түсінуден тыс болады деп санаймыз. Шынында да, қазіргі заманғы адамға қоғамда әлеуметтік бейімделуді сезіну үшін мемлекеттен материалдық қолдау жеткіліксіз, адамдардың сұраныстары барған сайын әр түрлі болып келеді, оларға қолайлы орта, қоғамдық бірлестіктерге қатысу мүмкіндігі, ақпаратқа қол жетімділік және т.б. қажет.

Төртіншіден, қазіргі кезеңде тек адам құқықтары туралы ғана емес, сонымен бірге туыстық, еңбек және басқа да мүдделермен біріктірілген адамдар топтарының құқықтары туралы мәселе қойылуы керек, әсіресе XX ғасырдан бастап

ұжымдық қауымдастықтар өз құқықтары үшін күрескерлерге айналуда. Р. И. Ахметшин дұрыс атап өткендей: "жеке табиғат адам құқықтарының маңызды белгісі емес, ал кейбір жағдайларда әлеуметтік топтар осы құқықтардың иелері бола алады. Бұл, біріншіден, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау саласындағы халықаралық және ұлттық құқықтың құжаттарымен расталады, онда жеке әлеуметтік топтардың (мысалы, халық, азшылық, отбасы) құқықтары және мемлекеттердің осы құқықтарды құрметтеу жөніндегі міндеттері, екіншіден, адам құқықтарының жалпы доктринасының дамуы көрсетілген. Бұл құқықтардың жеке тұлғадан басқа субъектілерінің болуына мүмкіндік береді" *[Ахметшин Р.И., 1999. С. 8]*.

Осы сәттердің барлығы дерлік әлеуметтік құқықтар мен бостандықтардың анықтамасын жасау кезінде ескеріледі: әлеуметтік құқықтар мен бостандықтар мемлекет мойындаған және Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтардың жиынтығы болып табылады, бұл субъектіге материалдық, рухани және басқа да игіліктерге тең қол жеткізуге мүмкіндік береді және оған өз бетінше немесе ерекше жағдайларда мемлекет пен қоғам есебінен мүмкіндік береді. Олардың мүдделерін іске асыру және өмір сүрудің лайықты жағдайларын қамтамасыз ету.

Мұндай анықтама адамның барлық негізгі конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қамтитынын атап өткім келеді, өйткені олар бір-бірімен байланысты, сондықтан оларды ажырату өте қиын: олардың әрқайсысы адамды қоғамның толыққанды мүшесі ретінде тану үшін қажет. Бұған ресейлік ғалымдар К. Арановский, С. Князев, Е. Хохлов: "сонымен бірге, көптеген әлеуметтік құқықтар, шын мәнінде, адам құқықтары, ал ескі, даусыз және іргелі, жағдайдың өзгеруімен, мүмкін, жаңа мазмұнмен және жаңа медиа мен жағдайларға бейімделген, оның ішінде бөлінген жаппай (бұрынғы жабық корпоративті ұжымдастырудың орнына). Бұл, мысалы, экономикалық бостандықтар, оның ішінде жалдамалы еңбек қатынастарындағы келісім-шарт құқығы, әділ сыйақы алу құқығы, мекемеде, кәсіподақтардың қызметінде және оларға қатысуда көрсетілген бірлестіктер бостандығы. Кейбір мәдени құқықтарды әлеуметтік деп санауға болады, әсіресе оларды кейде әлеуметтік-экономикалық құқықтармен таныстыру арқылы. Сонымен, білім алу құқығы адамдарды әлеуметтендіруге теңдесі жоқ үлес қосады және сонымен бірге құндылықтармен өлшенетін қызметтің өзіндік мәні бар. Жеке құқықтар әлеуметтік құқықтарға жатады немесе олармен байланысты, мысалы, мәжбүрлі жұмыстан бостандық. Ең төменгі білім алу құқығы мен шұғыл медициналық көмек алу құқығы нақты құқықтардың күшіне ие болмады, бірақ бұл күшке ие болды, өйткені қазір қоғамдық қаражат қандай да бір қолайлы көлемде білім беру қызметтері мен медициналық көмек көрсетуге мүмкіндік беретініне сенімді түрде сенуге болады. Басқа құқықтар адамды әлеуметтендіруден және ортақ игіліктен алынып тасталған сияқты, сонымен бірге оларға тікелей қатысы бар. Мысалы, кәсіпкерлік бостандық, меншік және басқа да мүліктік құқықтар әлеуметтік құқықтар ретінде қарастырылмайды. Бірақ егер олармен бірге адам өзінің өмірлік игіліктерінің бір бөлігін және қоғамда қауіпсіз болу мүмкіндігін және өзінің әлеуметтік өміршеңдігін мойындайтын болса, олардан гөрі әлеуметтік не болуы мүмкін?» *[Арановский К., Князев С., Хохлов Е. 2012. № 4 (89). с. 82-83]*.

Әлеуметтік құқықтар, басқа құқықтардан айырмашылығы, өзіндік ерекшелігіне ие - олар бір қарағанда"үнемді" және қымбат емес. Сонымен, И.А. Алебастрова "әлеуметтік құқықтар басқа конституциялық құқықтармен салыстырғанда маңызды ерекшеліктерге ие - жеке, саяси және мәдени құқықтардан айырмашылығы, әлеуметтік құқықтарды жүзеге асыру мемлекеттік бюджеттен үлкен қаржылық шығындарды талап етеді. Мемлекеттің әлеуметтік саясат стратегиясы, тұрақты экономика, құқықтық теңдік пен әлеуметтік әділеттілікке бағдарлануы тиіс, олай болмаған жағдайда жүргізілетін әлеуметтік саясат өміршең емес сипатқа ие болады, әлеуметтік нормалар тек мәлімделген, бірақ іске асырылмаған күйінде қалады. Сондықтан әлеуметтік саясатты іске асырудың тиімділігі көбінесе мемлекеттің экономикалық жағдайына, заң шығарушылар мен мемлекеттік бюрократияның біліктілігі мен моральдық қасиеттеріне байланысты" *[Алебастрова И.А., 2010. № 4. с. 30-38]*.

Азаматтардың әлеуметтік құқықтарының "рентабельділігі" болашақта бар, өйткені оларды мемлекеттің елемеуі, сайып келгенде, қарулы қақтығыстарды қамтитын әлеуметтік қақтығыстарға әкелуі мүмкін, нәтижесінде мемлекет азаматтарды әлеуметтік қолдауға жоспарланған шығындардан гөрі көп зиян келтіруі мүмкін. Сонымен, Грецияда 2010 жылғы қаржылық дағдарыстың салдарынан әлеуметтік қақтығыстар болды: ондаған мың адам Афина мен Салоникиде Үкіметтің мемлекеттік қызметшілердің жалақысын және ЕО мен ХВҚ несиелері үшін басқа да мемлекеттік шығыстарды күрт төмендету жоспарларына наразылық білдірді, бұл елді банкроттықтан құтқаруы керек. Греция 24 сағаттық ереуілге ұшырады, ол әуе қатынасын толығымен тоқтатты және автомобиль және теміржол көлігінің жұмысын бұзды. Мемлекеттік мекемелер, банктер, мектептер мен университеттер де жұмыс істемеді.

2012 жылғы 12 ақпанда қатаң үнемдеу шараларының екінші раундының қабылдануына байланысты Грекияда тәртіпсіздіктер толқыны орын алды. Афинаның көптеген аудандарында банктер мен ғимараттар өртеніп кетті. Афиныда

ғана емес, бүкіл елде адамдар полиция бөлімшелері мен үкіметтік ғимараттарға шабуыл жасады, мемлекеттік мекемелерді басып алуға тырысты, адамдар полициямен қақтығысқа түсті. К. Арановскийдің, С. Князевтің, Е. Хохловтың айтуынша, "әлеуметтік бейқамдыққа жол беріп, содан кейін азаматтарға оған құқықтан бас тартқаннан кейін Греция қорқынышты салдарға ұшырады".

Мұндай қақтығыстарды болдырмау үшін өзінің өмір сүру ұзақтығына мүдделі мемлекет ашық ақпараттық кеңістіктің қазіргі кезеңінде әлеуметтік мемлекеттілік, әлеуметтік құқықтар мен бостандықтардың халықаралық стандарттары туралы түсінігі бар өз азаматтарының әлеуметтік қажеттіліктерін ескеруі керек және әлеуметтік қақтығыстардан озып, алдын алады, осылайша "түрлі-түсті" революциялар идеологтарына жүгіну қажеттілігін жояды (Жан Шарп).

Қазақстан Республикасының Конституциясында ең төменгі әлеуметтік құқықтар мен бостандықтар бекітілген, яғни басқа мемлекеттердің конституцияларында бекітілген барлық әлеуметтік құқықтар мен бостандықтар емес. Кейбір құқықтар мен бостандықтарды шоғырландыруға өте мұқият қарау үрдісі байқалады. Сонымен, КСРО Конституциясында жарияланған еңбекке кепілдік берілген құқықтан айырмашылығы, Қазақстан Республикасының Конституциясы (іс жүзінде, Ресей Федерациясының Конституциясы сияқты) тек еңбек бостандығына, қызмет пен кәсіп түрін еркін таңдауға, яғни мемлекет жұмыс істеу мүмкіндігін іске асыруға кепілдік бермейді, тек жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 тамыздағы Конституциясында азаматтардың әлеуметтік және экономикалық құқықтарын қорғаудың ең төменгі стандарты қаланған. Конституция ең төменгі жалақы мөлшеріне кепілдік береді, одан төмен жұмыс берушілер азаматтарға ақы төлеуге құқылы емес. ҚР заңнамасында еңбекақы төлеу деңгейін реттеудің шарттық қағидаты енгізілді, оны жұмыскерлер, жұмыс берушілер және кәсіподақтар нарықтық экономика жағдайында ұжымдық шарттар мен келісімдер арқылы іске асырады, бюджеттік сала қызметкерлерінің жалақысы реттеледі *[Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамыз]*.

Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын талдау Қазақстан Республикасы Конституциясының 14 және 24-баптарында бекітілген кемсітушіліктің кез келген түріне тыйым салынғанына қарамастан, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде еңбекке ақы төлеу кезінде қызметкерлерді кемсітуге тікелей тыйым салынбайтынын көрсетті. Бұл ретте, мұндай ережелер Қазақстан Республикасы ғана емес, сондай-ақ компаниялары біздің елде қызметін жүзеге асыратын мемлекеттер ратификациялаған халықаралық шарттарда регламенттелген және қамтылған. Осылайша, Халықаралық еңбек ұйымының № 111 "Еңбек және кәсіптер саласындағы кемсітушілік туралы" Конвенциясының 1-бабына сәйкес кемсітушілік деп Еңбек және кәсіптер саласындағы мүмкіндіктер теңдігінің немесе өтінішінің жойылуына немесе бұзылуына әкеп соқтыратын, шетелдік шығу тегі белгісі бойынша жүргізілетін кез келген айырмашылық, жол бермеу немесе артықшылық түсініледі.

Айта кету керек, мұндай әлеуметтік теңсіздік жанжал ортасын тудырады, ол ұлтаралық топырақтағы жаппай және басқарылмайтын қақтығыстарға айналуы мүмкін және белгілі бір аймақта да, тұтастай алғанда республика бойынша жалпы саяси жағдайды тұрақсыздандыруы мүмкін. Жұмыскерлердің әртүрлі санаттарының еңбегіне ақы төлеудегі әділетсіз сәйкессіздікті жою үшін заңнамалық шаралар қабылдау, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, агроөнеркәсіптік кешен қызметкерлерінің лайықты жалақысын қамтамасыз ету қажет. Өңірлердің экономикалық өрлеуін және кәсіпорындар мен ұйымдар мүмкіндіктерінің өсуін ескере отырып, еңбекақы төлеу жүйесін реформалау қажет. Бұл ретте жалақы тоқсан сайын тауарлар мен қызметтер бағасының өсуіне байланысты индекстелуі тиіс *[Т.И. Ау, Н.Р. Весельская, №5, 2019]*.

Тағы бір проблема-жұмыс өтілі мен біліктілігі негізінде ғана тиісті жоғары сатыларға жұмысқа жылжудың барлығына бірдей мүмкіндігі бар құқықтық қамтамасыз етудің болмауына қатысты. ҚР заңнамасы әйелдерге қатысты еңбек саласында кемсітуді көздемейтініне қарамастан, алайда оларды қызмет бойынша жоғарылату мүмкіндігі өте төмен, бұл қазақ дінімен байланысты (тарихи әйел ер адамнан кейін екінші рөлде болған).

Сондай-ақ Қазақстан Республикасы Конституциясының" кемшілігі " оның мазмұнында азаматтардың өмір мен денсаулық үшін қолайлы қоршаған табиғи ортаға бекітілген құқығының, сондай-ақ Қазақстан Республикасы халқының өзінің табиғи байлығы мен ресурстарын толық және еркін иелену және пайдалану құқығының болмауы болып табылады.

Көріп отырғанымыздай, Қазақстан Республикасының Конституциясында негізгі әлеуметтік құқықтар мен бостандықтар бекітілгеніне қарамастан, олардың тізбесі толық емес. Біздің ойымызша, кейбір құқықтар мен бостандықтарды сақтаудың тиімділігі үшін оларды конституциялық деңгейде бекіту қажет. Іс жүзінде құқықтар мен бостандықтардың сақталмауынан ғана емес, сонымен бірге олардың заңнамалық бекітілуінің болмауынан туындаған бірқатар проблемалар анықталды. К. Арановский, С. Князев, Е. Хохлов атап өткендей: "әлеуметтік көмек құқығы ресми және объективті түрде анықталмаса да, ол ниет немесе тілек болып қала береді".

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30

тамыздағы Конституциясын жетілдіру мақсатында құқықтар мен бостандықтар тізбесіне мыналарды енгізу маңызды болып табылады: жұмыста тек қана еңбек өтілі мен біліктілігі негізінде неғұрлым жоғары тиісті сатыларда алға жылжудың барлығына бірдей мүмкіндігі; әрбір адамның өзінің экономикалық және әлеуметтік мүдделерін жүзеге асыру және қорғау үшін Кәсіптік одақтар құру құқығы; өмірі мен денсаулығы үшін қолайлы қоршаған табиғи ортаға; Қазақстан Республикасы халқының өзінің табиғи байлығы мен ресурстарын толық әрі еркін иелену және пайдалану құқығы.

Атап айтқанда, ұсынамыз:

- Қазақстан Республикасы Конституциясының 23-бабы мынадай редакцияда жазылсын: «1. Қазақстан Республикасы азаматтарының бірлесу бостандығына құқығы бар. Қоғамдық бірлестіктердің қызметі заңмен реттеледі. 2. Еңбек жағдайлары мен экономикалық жағдайларды қорғау және жақсарту үшін бірлестіктер құру құқығына әркімге және барлық кәсіптердің өкілдеріне кепілдік беріледі»;

- Қазақстан Республикасы Конституциясының 24-бабы «әйелдер мен ерлердің жұмыс өтілі мен біліктілігі негізінде ғана тиісті неғұрлым жоғары сатыларға жылжуының бірдей мүмкіндігі бар» деген бөлікпен толықтырылсын;»;

- Қазақстан Республикасы Конституциясының 6-бабының 3-бөлігі мынадай редакцияда жазылсын: «Жер және оның қойнауы, су, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігінде болады және халықтың әл-ауқатын көтеру үшін барынша пайдаланылады. Жер, сондай-ақ заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жеке меншікте де болуы мүмкін».

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ғ. Алебастрова И.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебное пособие. - М.: Юриспруденция, 2000. С.42.
2. Сапаргалиев Г. Конституционное право Республики Казахстан: Академический курс. Алматы: Жеті жарғы, 2005. С.114.
3. Федотов И.А. Экономические права человека и гражданина в социальном государстве: современный опыт России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009. С. 7.
4. Козлов А. Е. Социальная политика государства. – М, 1991. С.16.
5. Хамзина Ж.А. Социальные права человека и гражданина в Республике Казахстан /http://www.rusnauka.com/11._NPRT_2007/Pravo/22201.doc.htm
6. Иваненко В.А., Иваненко В.С. Социальные права человека и социальные обязанности государства. М., 2003. С. 34.
7. Троицкая А.А. Основные права: происхождение, юридическая природа и пределы защиты // Сравнительное конституционное обозрение. 2013. № 1 (92). С.77.
8. Фетюхин М.И. Социальное право. Курс лекций. Волгоград: ВГУ, 1998. С. 13.
9. Гурлев А.В. Право человека на достойную жизнь как основная ценность социального государства: Дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 2001. С. 14.
10. Ахметшин Р.И. К проблеме третьего поколения прав человека (Международно-правовые аспекты): Дис. ... канд. юрид. наук. М., 1999. С. 8.
11. Арановский К., Князев С., Хохлов Е. О правах человека и социальных правах // Сравнительное конституционное обозрение. 2012. № 4 (89). С. 82-83.
12. Алебастрова И.А. Социальные права: конституционные обещания, пожелания или привидения? // Государство и право. 2010. № 4. С. 30-38.
13. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамыз. (23.03.2019ж берілген өзгерістері мен толықтыруларымен қоса).
14. Т.И.Ау., Н.Р.Весельская., // Понятие и основные характеристики социальной государственности Республики Казахстан. Наука и жизнь Казахстана, №5,2019.

ӘОК 342(574)

ҚАРЖАСОВА ГҮЛДАНА БАТЫРБАЕВНА,
PhD, доцент,
Жалпыққұқықтық және арнайы пәндер кафедрасы,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
E-mail: gkb24@mail.ru

НУКУШЕВА АЙГҮЛ АШИМОВНА,
з.ғ.к., доцент,
азаматтық және еңбек құқық кафедрасы,
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
E-mail: akuka007@mail.ru

МЕМЛЕКЕТІМІЗДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме. Мақалада мемлекетіміздің әлеуметтік саясатының ерекшеліктері, әлеуметтік мемлекеттің мәселелер талқыланады. Тар мағынада әлеуметтік саясат дегеніміз өз жағдайын өз бетінше жақсарта алмайтын қоғамдық топтар мен қабаттарды қолдау жөніндегі мемлекеттік шаралар жүйесін түсіну керек. Кең мағынада оны мемлекеттегі барлық азаматтардың жағдайы мен әл-ауқатын жақсартуға бағытталған әлеуметтік саясат деп түсіну керек. Әлеуметтік саясат-бұл атқарушы билік, орталық және аймақтық үкіметтер, сондай-ақ жергілікті билік халықтың өміріне әсер ететін, әлеуметтік тепе-теңдік пен тұрақтылыққа ықпал ететін бағдарламалық тетіктер мен әдістерді іске асырудың нәтижесі.

Кілт сөздер: Әлеуметтік мемлекет, әлеуметтік саясат, халық, құқықтар мен бостандықтар, конституциялық кепілдік.

Аннотация. В статье обсуждаются особенности социальной политики нашего государства, проблемы социального государства. Под социальной политикой в узком смысле следует понимать систему государственных мер по поддержке общественных групп и слоев, которые не могут самостоятельно улучшить свое положение. В широком смысле ее следует понимать как социальную политику, направленную на улучшение состояния и благосостояния всех граждан в государстве. Социальная политика-это результат реализации программных механизмов и методов, посредством которых исполнительная власть, центральное и региональное правительства, а также местная власть оказывают влияние на жизнь населения, способствуют социальному равновесию и стабильности.

Ключевые слова: Социальное государство, социальная политика, население, права и свободы, конституционные гарантии.

Annotation. The article discusses the features of the social policy of our state, the problems of the social state. In a narrow sense, social policy should be understood as a system of state measures to support social groups and strata that cannot improve their situation on their own. In a broad sense, it should be understood as a social policy aimed at improving the condition and well-being of all citizens in the state. Social policy is the result of the implementation of program mechanisms and methods through which the Executive, Central and regional governments, as well as local authorities have an impact on the life of the population, contribute to social balance and stability.

Keywords: Social state, social policy, population, rights and freedoms, constitutional guarantees.

Әлеуметтік мемлекеттілікті қалыптастыру және әлеуметтік мемлекеттің мәнін анықтау мәселесі бүгінде бұрынғыдан да өзекті болып табылады. 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында "Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы-адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары"деп көрсетілген *[ҚР Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамыз]*. Осылайша, Қазақстан әлеуметтік мемлекеттіліктің жалпыға бірдей танылған халықаралық стандарттарына сәйкес келетін әлеуметтік саясатты жүзеге асыру міндеттемелерін өзіне алды. Әлеуметтік саясат пен мемлекеттегі экономикалық және саяси өзгерістер арасында өзара байланыс пен өзара әсер бар. Әлеуметтік кепілдіктердің, азаматтар үшін ең төменгі әлеуметтік стандарттың болмауы, әлеуметтік қауіпсіздік пен азаматтардың

әл-ауқатын қамтамасыз етпеу әлеуметтік тұрақсыздыққа және соның салдарынан әлеуметтік жанжалдарға, тіпті экономикалық және саяси реформалар процестерін баяулататын тәртіпсіздіктерге әкеледі.

Жақында ғылыми зерттеулерде әлеуметтік саясатқа үлкен қызығушылық пайда болды. Алайда, Қазақстан Республикасында әлеуметтік саясат ұғымы мен мазмұны қарастырылатын ғылыми еңбектер көп емес. Сондықтан бұл мәселені қозғап, ең алдымен қазақстандық авторлар ұсынған әлеуметтік саясаттың анықтамаларын қарастыру қажет деп санаймыз. В.В. пікірі бойынша Бирюкова, «Кең мағынада, әлеуметтік саясат-бұл атқарушы билік, орталық және аймақтық үкіметтер, сондай-ақ жергілікті билік халықтың өміріне әсер ететін, әлеуметтік тепе-теңдік пен тұрақтылыққа ықпал ететін бағдарламалық тетіктер мен әдістерді іске асырудың нәтижесі» *[Бирюков В.В. /http://www.be5.biz/ekonomika1/r2009/2525.htm]*.

Г.А. Базарбаеваның көзқарасы кеңірек. Дегенмен, ол өзінің анықтамасында "Әлеуметтік саясат барлық азаматтар мен әлеуметтік топтардың (балалар мен жастар, әйелдер, зейнеткерлер, жұмыссыздар, оралмандар, бюджет саласының қызметкерлері, бизнесмендер және т.б.) адами әлеуетін дамыту үшін барынша мүмкіндіктер беруге және орта таптың сапалы өсуіне ықпал етуге қабілетті тұрақты жұмыс істейтін қоғамды сақтау үшін жалпымемлекеттік дамудың негізгі бағыты ретінде қарастырылатындығын" көрсетеді *[Базарбаева Г.А. 2010. 10 б.]*

Е.К. Жанатаева "басқаша айтқанда, әлеуметтік саясат халықтың өмір сүру сапасын арттыру және қоғамда тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында жанжалдарды үйлестіру және алдын алу жолымен әлеуметтік қатынастар саласында мемлекеттің, шаруашылық жүргізуші субъектілердің және азаматтық қоғамның өзара іс-қимылын білдіреді"деп атап көрсетеді *[Е.К. Жанатаева, 2010. 8 б.]*.

Е.М. Андреева әлеуметтік саясаттың мазмұнын егжей-тегжейлі сипаттамайды, бірақ оны сәл ғана білдіреді, яғни.оның әлеуметтік саланы басқарумен байланысты екенін көрсетеді: әлеуметтік құқықтық мемлекеттің әлеуметтік саясаты-бұл реформалар жағдайында қоғамның әлеуметтік саласын басқарудағы барлық билік тармақтарының бағыттарының, принциптерінің, нысандары мен әдістерінің тұтас жүйесі; реформалар жағдайындағы мемлекеттік әлеуметтік саясаттың моральдық- философиялық, әдіснамалық және маңызды принциптерін ашады *[Андреева Е.М. 1997. с. 6]*.

Әлеуметтік саясат-бұл ең алдымен қызмет, өзара байланысты іс-шаралар, бірақ принциптердің жиынтығы емес, бірақ, әрине, ол басшылыққа негізделген. Әрине, әлеуметтік саясатты жүргізетін субъектілер тек мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару ғана емес, тарихи тұрғыдан шіркеу, ауқатты азаматтар және т.б. әлеуметтік қолдау көрсеткенін еске түсірейік. Біріншіден, мемлекеттің, азаматтық қоғамның, бизнес құрылымдардың және басқа да субъектілердің азаматтардың және (немесе) олар құратын ұжымдардың әлеуметтік құқықтарын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған қызметі. Екіншіден, әлеуметтік саясаттың анықтамасын негізгі міндеттерді тізімдеу арқылы беруге болады: әлеуметтік саясат – бұл мемлекеттің, азаматтық қоғамның, бизнес құрылымдардың және басқа субъектілердің қоғамдағы тұрақтылықты сақтауға, адамдардың және олар құрған топтардың өзін-өзі жүзеге асыруына және әлеуметтік бейімделуіне жағдай жасауға бағытталған қызметі. Әлеуметтік саясаттың объектісі қоғамдық қатынастар болып табылады, яғни, сайып келгенде, әлеуметтік саясат адамдардың және олар құрған ұжымдардың өзін-өзі көрсетуі мен әлеуметтік бейімделуі үшін жағдай жасау арқылы мемлекеттегі қатынастарды тұрақтандыруға бағытталған.

Әлеуметтік мақсаттарға бюджеттен тыс қаражат қажет. Сондықтан тиімді әлеуметтік саясатты іске асыру мақсатында жасалатын мемлекет, азаматтық қоғам және бизнес құрылымдар арасындағы шарт ретінде түсінілетін әлеуметтік әріптестік қажет. Әлеуметтік саясат мемлекет жүргізіп отырған саясаттың құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Азаматтардың әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған ол жеке тұлға мүдделерінің барлық спектрін қамтиды — саяси, азаматтық, экономикалық, әлеуметтік және мәдени. Сондықтан "Әлеуметтік саясат" терминін кең және тар мағынада қарастырған жөн. Тар мағынада әлеуметтік саясат дегеніміз өз жағдайын өз бетінше жақсарта алмайтын қоғамдық топтар мен қабаттарды қолдау жөніндегі мемлекеттік шаралар жүйесін түсіну керек. Кең мағынада оны мемлекеттегі барлық азаматтардың жағдайы мен әл-ауқатын жақсартуға бағытталған әлеуметтік саясат деп түсіну керек. Әлеуметтік мемлекет әлеуметтік саясатты кеңінен түсінумен сипатталады. Мемлекеттік әлеуметтік реттеудің көлемі мен шекаралары мемлекет экономикасының жай-күйіне тікелей байланысты, өйткені әлеуметтік функция нарықтық қатынастар мен кәсіпкерлік еркіндігін сақтай отырып, қаражат пен ресурстарды саналы түрде қайта бөлуге мүмкіндік беретін экономикалық дамудың жоғары деңгейінде ғана толық көлемде жүзеге асырылуы мүмкін. Дамыған әлеуметтік мемлекетте экономика деңгейі айтарлықтай жоғары болып табылады, халықтың әлеуметтік осал топтарын орта тап деңгейіне дейін "тартуға" және өзге субъектілерге қолдау көрсетуге, мысалы, мүгедектердің, босатылған қамаудағылардың, көшіп-қонушылардың және т.б. әлеуметтік бейімделуі үшін жағдай жасауға мүмкіндік бар.

Қазіргі демократиялық мемлекеттің мақсатты

әлеуметтік саясатының негізінде жатқан қажеттіліктер мен мүдделер. Бірақ әлеуметтік бағдарламаларды жасау кезінде заң шығарушының мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктерін байыпты бағалауы қажет, оларды пайдалану әлеуметтік міндеттемелерді нақты орындауға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, формуланы ескеру қажет - экономикалық даму деңгейі неғұрлым жоғары болса, әлеуметтік бағдарламалардың көлемі неғұрлым кең және азаматтардың әлеуметтік қорғалу дәрежесі соғұрлым жоғары болады. Әлеуметтік саясатты жүзеге асыру-бұл әлеуметтік мемлекеттің функциялары мен міндеттерін іске асыру. Мемлекет әлеуметтік саясатты әлеуметтік дамудың ұзақ процесі нәтижесінде пайда болған теңсіздіктер мен әлеуметтік қайшылықтарды тегістеу үшін қоғамның ішкі өміріне араласу құралы ретінде қолданады. Қазақстан Республикасы осы бағдарларды ұстанады және толық көлемде болмаса да, осы критерийлерге сәйкес келуге тырысады. ҚР-да адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау басымдығына бағдарланған заңнама қалыптасуда. Қоғамның әлеуметтік-саяси өмірінің түрлі салаларында нормативтік құқықтық актілердің тұтас пакеті әзірленді. 2013 жылғы 21 маусымдағы "Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы", 2008 жылғы 29 желтоқсандағы "Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы", 1997 жылғы 16 маусымдағы "Қазақстан Республикасында мүгедектігі бойынша, асыраушысынан айырылу жағдайы бойынша және жасына байланысты берілетін мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар туралы", "Жерасты және ашық тау-кен жұмыстарында, аса зиянды және қауіпті жұмыстарда істеген адамдарға берілетін мемлекеттік арнайы жәрдемақы туралы" Қазақстан Республикасының заңдары "Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру туралы" 2013 жылғы 21 маусымдағы және Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1997 жылғы 12 мамырдағы 136 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында зейнетақымен қамсыздандыру жүйесін реформалау тұжырымдамасы және т.б. *[Ау Т.И., Толеубеков А.Т. 2018. №3]*.

Бұдан басқа, Үдемелі индустриялық-инновациялық даму, "Бизнестің жол картасы-2020", "Өнімділік-2020", "Жұмыспен қамту-2020" сияқты Даму бағдарламалары практикада іске асырылуда.

Қазақстан Республикасында: әлеуметтік құқықтарды ұйымдастырушылық - басқарушылық қамтамасыз ету және әлеуметтік құқықтарды құқықтық қамтамасыз ету бағыттары дамуда. Әлеуметтік құқықтарды ұйымдастырушылық және басқарушылық қамтамасыз етудің мәні әртүрлі ұйымдастырушылық құрылымдардың қолайлы дамуы үшін жағдай жасау болып табылады, олардың міндеттері әлеуметтік мәселелерді шешуді қамтиды. Мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдардың осындай түрлерін құруға көптеген мүмкіндіктер бар. Жеке кәсіпкерліктің дамуымен олар өздерін өз құқықтары үшін, соның ішінде әлеуметтік кәсіпкерлер үшін күресетін белсенді субъект ретінде тез түсінді. Олардың көпшілігі орта таптың негізін құрайды. Қазақстанда Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы тұрақты жұмыс істейтін консультативтік-кеңесші орган ретінде кәсіпкерлер кеңесі, қауымдастықтар, кәсіпкерлер форумы, "Атамекен" кәсіпкерлер мен жұмыс берушілердің жалпыұлттық одағы, "Даму" шағын кәсіпкерлікті дамыту қоры, шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау және дамыту мәселелері жөніндегі сараптамалық кеңестер, Қазақстан қаржыгерлері қауымдастығының корпоративтік басқару жөніндегі жұмыс тобы, Кәсіпкерлердің тәуелсіз қауымдастығы, Орталық Азия мен Ресей кәсіпкерлерінің үйлестіру кеңесі құрылды және жұмыс істейді.

Әлеуметтік құқықтарды құқықтық қамтамасыз ету Қазақстанда жеткілікті дәрежеде іске асырылды, өйткені әлеуметтік саясаттың іс жүзінде көптеген бағыттарын реттейтін нормативтік құқықтық актілер жиыны әзірленді.

Қазіргі уақытта жалпы проблемалар - кедейлікті еңсеру, жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және жұмыссыздық проблемаларын шешу, сыртқы және ішкі көші-қон проблемаларын шешу, Экологиялық қолайсыз өңірлердің тұрғындарына көмек көрсету, белсенді демографиялық саясат және т.б. алдыңғы қатарға шығарылуда. Мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты іске асырудың негізгі бағыттары: 1) білім беру, ғылым, ақпарат, дене шынықтыру және спорт саласындағы мақсаттарға қол жеткізу; 2) азаматтардың денсаулығын сақтау, салауатты өмір салтын насихаттау; 3) қоршаған ортаны қорғау; 4) жастар саясаты мен балалар бастамаларын қолдау; 5) демография проблемаларын шешу; 6) гендерлік проблемаларды шешу; 7) халықтың әлеуметтік осал топтарын қолдау әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттары; 8) жетім балаларға, толық емес және көп балалы отбасылардан шыққан балаларға көмек көрсету; 9) азаматтардың жұмысқа орналасуына жәрдемдесу; 10) азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, заңды мүдделерін қорғау; 11) мәдениет пен өнерді дамыту; 12) тарихи-мәдени мұраны қорғау; 13) Қоғамдық келісім мен ұлттық бірлікті нығайту; 14) қылмыстық-атқару инспекциясы пробация қызметінің есебінде тұрған адамдарға әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету кезінде оларға; 15) әлеуметтік бейімсіздікке және әлеуметтік депривацияға әкеп соққан қатыгездікпен қарау салдарынан өмірлік қиын жағдайда жүрген адамға (отбасына) көмек көрсету болып табылады.

Білім беру саласындағы азаматтардың құқықтарын іске асыру практикасы мен перспективаларын бағалай отырып, Қазақстанда тегін білім беру қолжетімді деп айтуға болады, алайда мұғалімдердің еңбекақысының төмендігі, орта мек-

тептердегі үлкен психо-эмоционалдық жүктеме оның ақылы негіздегі білімге қарағанда біліктілігі төмен болуына алып келеді. Тегін оқулықтар проблемасы да бар, өйткені мемлекет бөлетін қаражат барлық оқушыларды оқулықтармен толық қамтуға жетпейді. Жоғары білім беру саласында жоғары оқу орындарының көпшілігі белгіленген стандарттарға сәйкес келеді, өйткені олар ақылы да, ақысыз да қатар өмір сүреді. Сөз бен шығармашылық еркіндігіне Қазақстан Республикасы Конституциясының 20-бабының ережелерімен кепілдік беріледі. Әркімнің Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған кез келген тәсілмен еркін ақпарат алуға және таратуға құқығы бар. Шектеулер мемлекеттік құпияларды қамтитын және Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық, рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттайтын ақпаратқа қойылады. "Бұқаралық ақпарат құралдары туралы" 1999 жылғы 23 шілдедегі Қазақстан Республикасының Заңы бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді, Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес олардың бостандығына мемлекеттік кепілдіктерді белгілейді. Еркін бұқаралық ақпарат құралдарының болуы құқықтық демократиялық мемлекеттің дамуының негізгі шарттары мен индикаторларының бірі болып табылады.

Сонымен әлеуметтік мемлекеттің мәні қоғамның барлық мүшелерінің әл-ауқатын, өмір сүру деңгейін жақсарту үшін жағдай жасау үшін әртүрлі топтар, қоғамның топтары мен олардың ішіндегі қарама-қарсы мүдделерді үйлестіру деп санаймыз. "Әлеуметтік мемлекеттің" өзін әлеуметтік функциясы мемлекеттің, бизнес құрылымдардың және азаматтық қоғамның әлеуметтік серіктестігі мен әлеуметтік жауапкершілігі негізінде өз азаматтарының әлеуметтік қауіпсіздігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ету болып табылатын мемлекет ретінде түсіндіруге болады.

Әлеуметтік мемлекеттіліктің қалыптасуы әлеуметтік саясаттың көмегімен жүзеге асырылады, оны екі аспект бойынша қарастыруға болады. Біріншіден, мемлекеттің, азаматтық қоғамның, бизнес құрылымдардың және басқа да субъектілердің азаматтардың және (немесе) олар құратын ұжымдардың әлеуметтік құқықтарын іске асыруды қамтамасыз етуге бағытталған қызметі. Екіншіден, әлеуметтік саясаттың анықтамасын негізгі міндеттерді тізімдеу арқылы беруге болады: әлеуметтік саясат – бұл мемлекеттің, азаматтық қоғамның, бизнес құрылымдардың және басқа субъектілердің қоғамдағы тұрақтылықты сақтауға, адамдардың және олар құрған топтардың өзін-өзі жүзеге асыруына және әлеуметтік бейімделуіне жағдай жасауға бағытталған қызметі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылғы 30 тамыз. (23.03.2019 ж. берілген өзгерістері мен толықтыруларымен қоса).

2. Бирюков В.В. Қазақстан Республикасының адам ресурстарын дамытудағы әлеуметтік саясаты / http://www.be5.biz/ekonomika1/r2009/2525.htm]

3. Базарбаева Г.А. Қазақстан Республикасында әлеуметтік мемлекеттің қалыптасуы: саяси талдау: Автореф. дис. ... докт. полит. ғылымдар. Астана, 2010.10 б.

4. Жанатаева Е.К.қоғамның саяси трансформациясы жағдайындағы Қазақстан Республикасының әлеуметтік саясаты: Автореф. дис. ... докт. полит. ғылымдар. Алматы, 2010. 8 б.

5. Андреева Е.М. Демократиялық мемлекеттің әлеуметтік функциясы: Конституциялық-құқықтық аспект: реферат. дис. ... канд. юрид. ғылымдар. М., 1997. С. 6.

6. Ау Т.И., Толеубеков А.Т. Концепция социального государства и социальной государственности как политическая, общеправовая и конституционно-правовая модель: история возникновения и развития, особенности проявления в Казахстане. Наука и жизнь Казахстана, 2018, №3.

ОӘЖ: 342.7

МАЙШЕКИНА ЭЛЬДАНА СОВЕТОВНА,
PhD,
Семей қаласы, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті,
E-mail: eldana_18@mail.ru

АМЕРХАНОВА ИНДИРА КУЛАТАЕВНА,
Докторант,
Семей қаласы, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті,
E-mail: indira_amirhanova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ІШКІ КӨШІ-ҚОН ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Мақалада Қазақстан Республикасындағы ішкі көші-қон процестері қарастырылып, көші-қонның қоғамдық өмір процестеріне әсер етуінің негізгі аспектілері анықталған, көші-қон саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптері көрсетілген. Сондай-ақ, мақалада көші-қонды құқықтық реттеудің негізгі аспектілері және ішкі көші-қонның өзекті мәселелері қарастырылады, бұл негізінен қолайсыз аймақтардан экономикалық жағдайы анағұрлым қолайлы аймақтарға қарқынды депортациялаумен сипатталады. Мақалада Қазақстандағы ішкі көші-қон проблемалары қарастырылған.

Түйінді сөздер: Көші-қон, сыртқы көші-қон, ішкі көші-қон, көші-қон процестері, көші-қон құқығының қайнар көздері.

Аннотация. В данной статье рассмотрены внутренние миграционные процессы в Республике Казахстан, определены основные аспекты влияния миграции на процессы общественной жизни, обозначены принципы политики государства в области миграции. Так же в статье рассмотрены основные аспекты нормативно-правового регулирования миграции, и актуальные проблемы внутренней миграции, которая характеризуется в основном интенсивным депортациям из неблагополучных регионов в районы с более благоприятной экономической ситуацией. В статье рассмотрены проблемы внутренней миграции в Казахстане.

Ключевые слова: Миграция, внешняя миграция, внутренняя миграция, миграционные процессы, источники миграционного права.

Abstract: This article examines the internal migration processes in the Republic of Kazakhstan, identifies the main aspects of the impact of migration on the processes of public life, and outlines the principles of state policy in the field of migration. The article also examines the main aspects of the legal regulation of migration, and the current problems of internal migration, which is characterized mainly by intensive deportations from disadvantaged regions to areas with a more favorable economic situation. The article deals with the problems of internal migration in Kazakhstan.

Key words: Migration, external migration, internal migration, migration processes, sources of migration law.

Көші-қон – бұл әлеуметтік-экономикалық қатынастарға байланысты болатын миграциялық қозғалыс. Миграциялық қозғалыстар бір елдің ішінде де, сонымен бірге мемлекеттердің арасында да болады. Сол себептен де тұрғын халықтың миграциясының екі типін бөліп алады: халықаралық (мемлекетаралық, сыртқы) және ішкі (мемлекетішілік). Ішкі көші-қон еңбек нарығына әсер ете отырып, халық пен еңбек ресурстарының қайта бөлінуіне әкеледі. Қазіргі жағдайда көші-қон бағыты нақты міндеттерді анықтайды. Біріншіден, ұлттық тарих пен бірегейлікті сақтау. Екіншіден, мәдени, әлеуметтік және экономикалық факторларды ескеру. Қазақстан Республикасы аумағы бойынша әлемде 9-шы орында тұр, ал біздің мемлекетіміз ұлан байтақ жеріне, халық сирек қоныстанған. Қазақстандағы халық тығыздығы ең төмендердің бірі: бір шаршы километрге 6 адамнан аспайды. Қазақстандағы көші-қон процестерінің көпшілігін мемлекет тарапынан жүзеге асырылады. Көші-қон проблемасы көші-қон процестеріне байланысты көбірек қоғамдық-саяси өзектілікке ие болып келеді, демек, ел үшін, өкінішке орай, көбінесе олар қолайсыз болып табылады. [Иванова Т.Д., Казакова Л.Н., Моисеенко В.М. Под ред. Б.С. Хорева и Г.П. Киселевой, 2002. – с. 245.]

Ішкі көші-қонның негізі - жұмыс іздеу, биікке ұмтылу және өмір салтын өзгерту. Ішкі көші-қон әсіресе кең территориялы және әртүрлі климаттық-экономикалық жағдайлары бар елдерде жиі кездеседі. Үлкен аумағы бар штаттарда маусымдық еңбек көші-қоны маңызды орынды алады: - маусымдық және ауылшаруашылық жұ-

мыстарын орындау үшін ауылға жұмыс күшінің уақытша жылжуы, ауылдық жерлерден қалаға уақытша маусымдық қозғалысы. Өкінішке орай, ресми деректерге сәйкес ішкі көші-қонның жылдық көрсеткіштері шамамен 300 мың адамды құрайды, ал сыртқы көші-қон - 1 миллион адамға дейінгіні құрады. Бірақ бұл көрсеткіш қазіргі пандемия кезінде сиреген. БҰҰ-ның бағалауы бойынша Қазақстан көші-қонның салыстырмалы көлемі бойынша әлемде алдыңғы қатарда тұр. Жаппай көші-қон білікті жұмысшылардың елеулі шығындарымен қатар жүреді және ел үшін ауыр зардаптарға алып келеді. Кәсіптердің тепе-теңдігі, қоғамның әлеуметтік құрылымы бұзылып, диаспоралар саны айтарлықтай қысқарды. Орталық Азиядағы көші-қон процестері бір-біріне ұқсас келеді, урбанизация ауылдан (ауылдан) қалаға, жақсы жұмыс іздеп жүрген адамдарға қосылу арқылы магнитті тудырады. Сондықтанда ішкі көші-қонды басқару қажет.

Егер бұл жағдай бақыланбаса, онда ішкі мигранттарға қатысты проблемалар шекті жағдай туғызуы мүмкін. Өсіп келе жатқан мегаполис тұрақтылық пен дамудың сақталуына қауіп төндіреді. Біздің Қытай мен Ресейдегі көршілерімізде көші-қон мәселесі өзекті. Егер Ресей Федерациясы үшін еңбек ресурстарының жетіспеушілігін толтыратын сыртқы еңбек көші-қоны проблемасы болса, онда Қазақстан Республикасы үшін ішкі көші-қон маңыздырақ, ол жаңбырдан кейінгі саңырауқұлақтай өсіп келеді және іс жүзінде реттелмейді.

Қазақстанда қазіргі уақытта ішкі мигранттарды тіркеу Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігі органдары жүргізетін тіркеу деректері негізінде жүзеге асырылады. [2011 жылғы 22 шілдедегі Қазақстан Республикасы халықтың көші-қоны туралы Заң (қарағаң күні 01.11.2020 ж.)]

Өкінішке орай, мигранттардың сауалнамасы көрсеткендей, тең жартысы тіркеуге және тұруға рұқсатсыз өмір сүреді. Әрине, көші-қон заңнамасы, нормативтік құқықтық актілер, мемлекеттік бағдарламалар, ережелер үшін нормативтік-құқықтық базалар бар, бірақ олар негізінен сыртқы көші-қонға назар аударады, осылайша ішкі көші-қон мәселесі іс жүзінде реттелмейді.

Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы заңнамалық базаны талдау біздің елімізде бірыңғай, ғылыми негізделген, теңдестірілген және дәйекті мемлекеттік көші-қон бағыты жоқ екенін атап өтуге толық негіз береді. Көші-қон ағындарын бақылау және реттеу, өздігінен дамып келе жатқан көші-қон процестерінің қолайсыз салдарын жою, мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын кедергісіз жүзеге асыру үшін жақсы жағдайлар жасау қажет. Көші-қон бағыты тек мемлекетпен ғана емес, қоғамдық ұйымдар да ішкі мигранттардың мәселелерін шешуде белсенді болуы керек.

Соңғы жылдары ғаламдық көші-қон процестері айтарлықтай ауқымға ие болды. Қазақстан Республикасы басқа елдермен қатарда. Біздің елдің көші-қон бағыты мигранттардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыруға бағытталған. Көші-қон процестері адамзат тарихының барлық кезеңдеріндегі тұрақты құбылыс. Халықтың көші-қоны Қазақстан өмірінде орасан және маңызды рөл атқарады, әрине, біздің еліміздегі көші-қонның өзіне тән ерекшеліктері бар. Кезкелген көші-қон қайшылықты әсерге ие болады және бастан өткерген кезеңнің күрделілігін көрсетеді. Мигрант өзінің өмір салтын түбегейлі өзгертуі керек.

Көші-қон процестері күрделі және ауқымды құбылыс. Қазақстанда бүгінде 100 мыңнан астам халқы бар 20-дан астам қала бар, көбінесе бұл облыс орталықтары. Әрине, болашақта Қазақстанның қоныстануы мен урбанизациясының аумақтық құрылымын рационализациялауға назар аудару қажет. Мүмкін, осы міндеттерді шешу экономикалық аудандар мен облыс орталықтарының ұтымды территориялық пропорцияларына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Посткеңестік кеңістікте, оның ішінде Қазақстанда миграциялық ұтқырлықтың барлық түрлері табиғи негізге ие. Кез-келген ел халқының көші-қон мобильділігінің негізгі формаларының бірі депортация болып табылады.

Халықтың қоныс аударатын ұтқырлығы өндіргіш күштердің дамуын жеделдетуге ықпал етеді, азаматтардың қоғамдық істерді шешуге белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Жұмыссыздық экономикалық дағдарыс пен халықтың көші-қон процесінің өткір мәселелерінің біріне айналды. Қазіргі уақытта Қазақстанда жұмыссыздар саны өте көп. Социологиялық зерттеулер көрсеткендей, 25 жасқа дейінгі қазақстандық жастардың шамамен 30% -ы олардың еңбек және тұрмыстық жағдайларына қанағаттанбайды. Қазақстанда көші-қон саясатындағы кешенді реформалар арқылы жұмыссыздықты жоюға болады.

Халықтың шамамен 40% -ы оңтүстік астананы есептемегенде Қазақстанның оңтүстік аймақтарында тұрады. Сонымен бірге, бұл үлестің Қазақстанның ЖІӨ-ге қосқан үлесі 17% -дан аспайды, ал солтүстік өңірлерде халықтың 29% -ы жалпы өңірлік өнімнің 25% -ын қажет етеді. Қазақстандағы бұл демографиялық теңгерімсіздік күшейе түседі. Егер ешқандай шара қолданылмаса, оңтүстік облыстардың халқы өседі. Сонымен қатар еңбек өнімділігінің теңгерімсіздіктері де бар. Халықтың тығыздығы жоғары Қазақстанның оңтүстік облыстарында өнімділік төмен, ал солтүстік облыстарда өнімділік жоғары. Пандемиялық кезең басталғанға дейін жаңа жұмысшылардың келуінің бәсеңдеуі байқалды. Бұл өткен ғасырдың 90-жылдарындағы демографиялық дағдарыстың нәтижелері мен салдары және соған байланысты еңбек нарығында ұсыныстың тоқтауы. Көші-қон саясатының дәйектілігін қамтамасыз ете отырып,

ішкі және сыртқы көші-қонды реттеу қажет, аймақтардың демографиялық және экономикалық тепе-теңдігін жақсарту, білікті мамандардың ашық нарығын қалыптастыру қажет [www.stat.kz. Миграция населения // Агентство по статистике Республики Казахстан.]

Қазақстандағы көші-қон процестері жүйелі емес. Көші-қон - бұл табиғи құбылыс және ол тек елдің экономикалық жағдайымен байланысты емес. Жаңа коммуникациялық технологиялардың, байланыс құралдарының дамуы, шекаралардың ашылуы көбінесе халықтың жаһандық қозғалысының негізі болып табылады. Қазақстандағы көші-қон процестері халықтың шетелде де, ел ішінде де қозғалысын ынталандыратын көптеген факторлардың әсерінен қалыптасады. Соңғы жылдары ішкі көші-қон процестері көбейді. Аймақтардағы халықтың ұтқырлығы аймақтарға қарағанда жоғары. Екі ірі қала - Нұр-Сұлтан және Алматы - ішкі көші-қон орталықтары, олар ішкі мигранттардың жалпы ағынының жартысына жуығын қажет етеді. «Ауыл-қала» ішкі аймақаралық еңбек көші-қоны айтарлықтай пропорцияға ие болуда - депрессияға ұшыраған аймақ болашағы зор аймақ. Ішкі көші-қон сыртқы көші-қоннан едәуір асып түседі. Олар жақсы өмір, жұмыс және тұрмыстық жағдай іздеп мигранттарға айналады.

Посткеңестік кеңістікте көші-қон процестері бір-біріне өте ұқсас. Ішкі көші-қон формуласы көптеген мемлекеттер үшін таптырмас және ерекше ерекшеліктерімен ерекшеленбейді. Егер мемлекет ішкі мигранттардың мәселелерін шешпесе, онда ол қарама-қайшы және тұрақсыздандырушы азаматтар - маргиналды санатын алады. Ішкі көші-қонды реттеуге болады, қалаларда ішкі мигранттарды әлеуметтендірудің тетіктерін құру қажет. Көптеген елдерде маңызды проблемалардың бірі ішкі көші-қон болып табылады. Өсіп келе жатқан мегаполис елдегі тұрақтылықты сақтауға үлкен сынақ пен қатер тудырады. [Билсборроу Р.Е., Хьюго Г., Обераи А.С., Злотник Х. анг. Федик В.В. –1999. – с.420.]

Көші-қон процестері - адамзат дамуының барлық кезеңдеріндегі құбылыс. Көші-қон - бұл халықтың өмірлік жағдайдың жақсаруы мен өзгеруіне жаппай ден қою тәсілдерінің бірі. Әрине, Қазақстанда көші-қонның көпшілігі мәжбүр болды. Ішкі көші-қонның негізгі себептері:

• балаларының және туыстарының болашағы туралы жалпы алаңдаушылық;

• елдің экономикалық жағдайының нашарлауына байланысты алаңдаушылық;

• көп ақылы жұмыс іздеу;

• өмір сүру деңгейін жақсарту;

• экологиялық жағдайдың нашарлауы.

Жақында халықтың көші-қонында оң белгілер пайда болды: ауыл-қала көшіп-қону бағытын қалпына келтіру, экономикалық фактілердің әсерін күшейту. Мүмкін бұл тұрақтандыру өте ерекше шығар, бірақ көші-қон процестері әлі де бақылануда. Сәтсіз экономикалық реформалар Қазақстанды мәжбүрлі көші-қон ағымынан шығудың жолын іздейтін кезеңдік (транзиттік) мемлекетке айналдыра алады. Теңдестірілген (жүйелік) көші-қон бағыты қажет. Көші-қон саласындағы заңнамалық базаны жетілдіру қажет. Әлеуметтік-экономикалық және саяси жүйенің өзгеруі халықтың көші-қонының жаңа түрлерінің пайда болуына әкеледі:

- стресстік (абыржу мен әлеуметтік ыңғайсыздыққа байланысты)

- Коммерциялық (экономикалық қызметке байланысты)

- қысқа мерзімді (еңбек, сауда сапарлары).

Қазақстанда көші-қонның көптеген басқа түрлерін ажыратуға болады:

• экономикалық;

• экологиялық;

• әлеуметтік;

• Еңбек;

• маусымдық;

• этникалық;

• Заңсыз және басқа нысандар.

Қазақстандағы көші-қон процестерін тұрақтандыру көші-қон саласындағы саяси, ұйымдастырушылық, қаржылық, экономикалық шаралар кешенін қамтуы керек. Қазақстанға бірыңғай, ғылыми негізделген, теңдестірілген және дәйекті мемлекеттік көші-қон бағыты қажет. Көші-қон процестерін мұқият, егжей-тегжейлі реттеп, көші-қонның қолайсыз салдарларын жеңіп, мигранттардың құқықтарын жүзеге асыруға жағдай жасау қажет.

Қазақстанның ішкі көші-қонына барлық облыстардың тұрғындары қатысты. Ішкі мигранттар үшін әрқашан тартымды, солтүстік және оңтүстік астаналар. Көші-қон - бұл халықтың өмірлік ахуалдың өзгеруіне жаппай ден қоюының маңызды тәсілдерінің бірі, қоғам өмірінде болып жатқан өзгерістерді нақты және дәл көрсетеді. Жуырдағы көші-қон процестері тек жаппай ғана емес, сонымен бірге мигранттардың өздері үшін ауыр және қарқынды. Бұл туыстарынан бөлектену, тұрғылықты жерді өзгерту әрқашан қиын таңдау.

Көші-қон процестері әртүрлі факторлармен анықталады. Қазіргі әлемде мигранттарды тауар ретінде, ал көші-қонды қауіп емес, табиғи мәселе ретінде қарастырады. Кез-келген адам тату-тәтті жағдайда, лайықты өмір сүргісі келеді. Мигрант экономикалық өмір сүру үшін көп нәрсеге төзуге дайын. Еңбек көші-қоны экономика өсіп жатқан кезде, экономика қысқарған кезде зиянды болған кезде пайдалы. Ауылдан қалаға жаппай қозғалу әлеуметтік-демографиялық көрініске қатты әсер етеді. [Билсборроу Р.Е., Хьюго Г., Обераи А.С., Злотник Х., 1999. 21 б.]

Өкінішке орай, ішкі көші-қон көбеюде. 2019 жылдың бірінші жартыжылдығында елде жар-

ты миллионнан астам азамат көшіп келді, оның 65%-ы сол аймаққа көшті. Көбінесе адамдар ірі қалаларға жіберіледі. Ауылдарда демографиялық сурет нашарлап барады. Бірақ ірі қалаларда ол көбейіп келеді. Ішкі көші-қон процестерін оңтайландыру қажет және келесі әрекеттерді орындау қажет:

- білім сапасын арттыру бағдарламаларын құру және әзірлеу
- тіркеу процедурасын жеңілдету
- ірі қалалардың қала маңындағы аймақтарын дамыту (Алматы, Нұр-Сұлтан)
- ірі қалалардағы мигранттардың бейімделу мәселелерін шешу
- жұмыспен қамту рәсімінің нормативтік-құқықтық базасына түзетулер.

Бейімделу өте маңызды. Ішкі мигранттардың психологиялық бейімделу проблемаларына қатысты тұрғылықты халықтың жаңадан келгендерге қатынасы қоғамның мигранттарға әсерінің барометрі болып табылады. Көші-қон - бұл күрделі және көп қырлы бизнес.

Жақында көші-қон процестері маңызды болды. Көші-қон процестері мемлекеттік қауіпсіздікке, қоғамдық келісімге, елдегі экономикалық және демографиялық жағдайға әсер етеді. Көші-қон бағыты мемлекеттік саясаттың ажырамас бөлігі болып табылады. Ішкі көші-қон келесі процестермен сипатталады:

- ауылшаруашылық саласының құлдырауы нәтижесінде халықтың ауылдан кетуі
- экологиялық себептер
- қала құрушы кәсіпорындар мен қайта өңдеу кешендерінің тоқтап қалуына байланысты адамдардың шағын қалалардан кетуі.

Көші-қон саясатының мақсаты - көші-қон мәселелерін басқару, мемлекеттік қауіпсіздікті нығайту және қоныс аударушылардың құқықтарын жүзеге асыру үшін жағдайлар жасау.

Әрине, ішкі көші-қонға қатысты ағын ауылдан үлкен қалаларға кетіп жатыр. Мұнда кешегі ауыл тұрғындары ғана емес, қалалықтардың өздері де қиындықтарға тап болады. Еңбек көші-қонының арқасында адамдар тірі қалуға және өз отбасыларының әл-ауқатын сақтауға мүмкіндік алады. Ішкі көші-қон өсіп келеді - 2020 жылдың қаңтар-наурызында ол 2 222 963 адамды құрады, ал 2019 жылдың бірінші тоқсанында бұл көрсеткіш 197 951 адамды құрады. Осылайша, ел ішінде қоныс аударатын мигранттар саны 14,1% өсті. Қазіргі короновирустық кезеңде мигранттардың көрсеткіші мүлдем басқа. Өңіраралық қозғалыстар тұрғысынан халықтың көші-қонының оң сальдосы елдердің үш аймағында дамыды: Маңғыстау облысында және Нұр-Сұлтан мен Алматы қалаларында [www.stat.kz. Миграция населения // Агентство по статистике Республики Казахстан].

Ішкі көші-қонның басқа елдердегі процестерден айтарлықтай айырмашылығы жоқ сияқты. Алайда, оның бірнеше ерекшеліктері бар:

- ішкі көші-қон қалалар мен аймақтардың дамуына әсер етеді
- Урбанизация біріктіру орталықтарын құрастырады.
- Көші-қон (ішкі) - бұл табиғи экономикалық процесс. [2011 жылғы 22 шілдедегі Қазақстан Республикасы халықтың көші-қоны туралы Заң (қарағанкүні 01.11.2020 ж.)]

Ішкі көші-қон жағдайын тоқтату мүмкін емес, ішкі миграция жағдайының инерциясы сақталады, өйткені ол экономикалық тұрғыдан негізделген. Қазақстан халқының ішкі көші-қоны - бұл ел аймақтарының әлеуметтік-экономикалық дамуындағы проблемалардың тұтас спектрінің өзгергіштігіне байланысты табиғи процесс. Ішкі көші-қонның себептері анық. Олар ауылшаруашылығының және ауылдық жерлердің құлдырауымен байланысты. Ішкі мигранттардың мәселелерін шешкен кезде ішкі мигранттар болашақ қалалық мәдениеттің негізі екенін түсіну керек.

Болашақта Қазақстандағы қалалардың келбетін түбегейлі өзгерте алатын және қоғамның әлеуметтік, саяси, экономикалық салаларына әсер ететін жаңа қалыптасқан қазақтілді орта. Көші-қон жағдайы қолайлы және қолайсыз факторлармен байланысты. Қазақстанда Қазақстанның ауылдық аймақтарының әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға бағытталған нормативтік-құқықтық базаны әзірлеу және қабылдау қажет, ішкі мигранттардың алдында тұрған проблемалардың өткірлігін жою үшін ішкі көші-қон себебін қолдауға бағытталған шаралар кешені қажет.

Қазақстан Республикасындағы қолданыстағы заңнамалық базаны талдау (құқықтық бағалау), өкінішке орай, елде әлі күнге дейін бірыңғай, теңдестірілген және дәйекті көші-қон бағыты жоқ деген тұжырым жасауға толық негіз береді. Әзірге «Халықтың көші-қоны туралы» Заң тек сыртқы көші-қон мәселелерін реттейді. Қазақстан заңсыз көші-қонның қолайсыз әлеуметтік салдарларынан оқшауланууы керек.

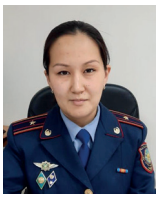
Көші-қон процестерін тұтастай алғанда тұрақтандыру тек саяси және экономикалық реформалар, өмір сүру жағдайлары мен сапасын жақсарту және адам құқықтарын құрметтеу жағдайында мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Иванова Т.Д., Казакова Л.Н., Моисеенко В.М. Миграция как фактор формирования населения Москвы // Урбанизация и демографические процессы / Под ред. Б.С. Хорева и Г.П. Киселевой. М.: Финансы и статистика, 2002. – С. 245.

2. 2011 жылғы 22 шілдедегі Қазақстан Республикасы халықтың көші-қоны туралы Заң (қараған күні 01.11.2020 ж.)
3. Рыбаковский Л.Л., Миграция населения: прогнозы, факторы, направление, Москва 2010. – С. 70.
4. Стабилизация численности народонаселения России (возможности и направления демографической политики). Под общ. ред. Кареловой Г.И., Рыбаковского Л.Л. Изд-во Центра социального прогнозирования. М.: 2011. – С.74.
5. www.stat.kz. Миграция населения // Агентство по статистике Республики Казахстан.
6. Билсборроу Р.Е., Хьюго Г., Обераи А.С., Злотник Х. Статистика международной миграции: рекомендации по совершенствованию систем сбора данных. Пер. с анг. Федик В.В. – М.: «Академия», 1999. – С.420.
7. Галуза Е.В., Денисова Г.С., Кашуба Ю.А. и др. Миграционные процессы в современной России: Учебное пособие. – Ростов: ООО «Терра», 2004. – С. 244.
8. 2011 жылғы 22 шілдедегі Қазақстан Республикасы халықтың көші-қоны туралы Заң (қараған күні 01.11.2020 ж.)
9. www.stat.kz. Миграция населения // Агентство по статистике Республики Казахстан.

УДК 343.9.018.3

МУКАНОВА ДИНАРА СЕРИКБЕКОВНА,
преподаватель, магистр юридических наук, майор полиции,
Актюбинский юридический институт МВД Республики Казахстан
имени М. Букенбаева

ЖУБАНДЫКОВА ЛЯЗЗАТ АБИЛКАИРОВНА,
преподаватель, магистр юридических наук,
Актюбинский юридический институт МВД Республики Казахстан
имени М. Букенбаева

СЕМЕЙНО-БЫТОВОЕ НАСИЛИЕ: ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ

Аннотация: Бұл мақалада отбасылық-тұрмыстық салада құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды криминологиялық талдауды ашуға әрекет жасалды.

Түйінді сөздер: отбасылық жанжалдар, отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық, отбасылық-тұрмыстық қылмыс, қылмыстың себептері мен жағдайлары, әлеуметтік-психологиялық факторлар.

Аннотация: в данной статье предприняты попытки раскрытия криминологического анализа причин и условий, способствующих совершению правонарушений в семейно-бытовой сфере.

Ключевые слова: внутрисемейные конфликты, семейно-бытовое насилие, семейно-бытовая преступность, причины и условия преступности, социально-психологические факторы.

Abstract: this article attempts to reveal the criminological analysis of the causes and conditions that contribute to the Commission of offenses in the family and household sphere.

Keywords: intra-family conflicts, domestic violence, domestic crime, causes and conditions of crime, socio-psychological factors.

Статья 17 Конституции Республики Казахстан закрепляет, что никто не должен подвергаться пыткам, насилию, другому жестокому, унижающему человеческое достоинство обращению[1]. Это конституционное положение всецело распространяется и на случаи безопасности личности от посягательств в семье, хотя именно семья, как важный социальный институт, должна служить системой поддержки прав и свобод каждого ее члена, обеспечивая надежную защиту. Но, как показывает практика, насильственные преступления все более приобретают черты бытовой преступности, это подтверждается увеличением ее показателя в 2,5 раза за истекшие пять лет[2]. Более того, к данному виду относится 60% от общего числа преступлений против личности[3], в их числе убийства, доведение до самоубийства, умышленные причинения вреда здоровью, истязание, изнасилование, насильственные действия сексуального характера, развращение малолетних, торговля людьми, оскорбление и многие другие.

Лица, погибшие или получившие телесные повреждения в результате внутрисемейных конфликтов, прочно занимают первое место среди различных категории потерпевших от насильственных преступлений. В основном таковыми являются женщины и дети, не способные защитить себя вследствие зависимого положения в семье.

Так, в среднем каждая четвертая женщина на протяжении жизни подвергается жестоким видам обращений, в итоге – от бытового насилия ежегодно погибает около 400 женщин[4]. 67 % детей не чувствуют себя в безопасности в собственных семьях, так как каждый второй ребенок в возрасте от 2 до 14 лет испытывает жесткие формы наказания[5].

Впоследствии, психически и нравственно травмированные дети сами становятся субъектами противоправного поведения - насильниками. В этой связи, семейно-бытовая преступность представляет особую социальную опасность, вызывая необходимость постоянного совер-

[1] Конституция Республики Казахстан, принята на респуб. референдуме 30.08.1995 г. (с изм. и доп. от 23.03.2019 г.) https://online.zakon.kz

[2] https://www.ktk.kz/ru/newsfeed/article/2020/08/06/155544/06.08.2020

[3] Статистические отчеты «Сведения о зарегистрированных уголовных правонарушениях» за 2017, 2018, 2019 годы информационного сервиса КПСиСУ Генеральной прокуратуры РК. http://qamqor.gov.kz/

[4] Мамырханова М. В Казахстане около 400 женщин ежегодно погибают вследствие домашнего насилия. 24.06.2019. https://kursiv.kz/news/obschestvo/2019-06

[5] Концепция семейной и гендерной политики в Республике Казахстан до 2030 года, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 06.12.2016 г.http://adilet.zan.kz/rus

шенствования работы по её профилактике. Законодательно такая профилактика, направлена на нормативное регулирование взаимоотношений между лицами, находящимися в браке, лицами, проживающими совместно в пределах индивидуального жилого дома, квартиры или другого жилого помещения, а также между бывшими супругами[1]. Такие рамки соответственно и отличают семейно-бытовое насилие от кого бы то ни было иного.

Зачастую подобное зависящее положение жертвы, как и особая (родственная) связь с насильником, боязнь угроз, нежелание огласки, дефекты правосознания становятся причиной латентности таких правонарушений (незаявленных, неустановленных, неучтенных), что только способствует развитию у насильника чувства безнаказанности и продолжению противоправного поведения. Чтобы разрушить замкнутый круг, потребуется сила, спонтанная или накопленная годами, но конечный итог один – преступный результат.

В этой связи, остается актуальной необходимость постоянного совершенствования работы по криминологическому исследованию семейно-бытовой преступности. В свою очередь, важным этапом такого познания является выявление её «причин» и «условий», т.к. воздействовать необходимо на то, что порождает такую преступность и способствует ее развитию.

Из анализа определений данных детерминантов, представленных в трудах отечественных и зарубежных криминологов [*Алауханов Е.О., 2013, с. 121,122; Зарипов С.З., 2006, с.73-76]* можно сделать следующие выводы:

- причины преступности - это социально-психологические факторы, содержащие в себе потенциальные силы для воспроизводства следствия -порождение преступности.

- условия преступности – это явления, способствующие формированию причин (социально-психологических факторов), путем создания возможности для их реализации.

Опасность, исходящая от вышеуказанных детерминантов, связана с их отрицательным влиянием на поведение человека, перерастающим в преступную насильственную форму.

В криминологической литературе [*Аванесов Г.А., 2012, С.187-188; Антонян Ю.М., 2004, с. 231*] упоминается широкий диапазон факторов, влияющих на преступность, однако принимая во внимание направление исследования, ограничимся рассмотрением только тех, которые оказывают существенное влияние на преступность в семейно-бытовой сфере:

- факторы социально-экономического характера: низкий уровень благосостояния населения, материальной жизни, неудовлетворенность жилищными и другими бытовыми потребностями, незанятость членов семьи, неорганизованный досуг;

- факторы культурно-воспитательного характера: упущения в воспитательной работе, деградация культурного процесса, алкоголизация общества, «социальный паразитизм», асоциальное поведение на почве плохого состояние здравоохранения, влияние неполной семьи, постоянные острые конфликты в семье;

- факторы социально-психологического характера: ослабление тради-ционных форм социального контроля, роли семьи в воспитании подрастающего поколения, занятость женщин, повышение социальной активности населения, несоответствие возможностей человека психофизическим нагрузкам;

- факторы организационно-правового характера: недостаточно высокая эффективность отдельных правовых норм, регламентирующих порядок назначения и исполнения наказания; неэффективная деятельность органов, осуществляющих борьбу с преступностью, принятие актов об амнистии или практика помилования преступников и т.п.

Однако к числу факторов, влияющих на совершение бытовых преступлений ученые справедливо относят *[Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е., 1997, с. 76]:*

- негативные условия социализации индивида;
- искаженное понимание насилия;
- наличие острых внутрисемейных конфликтов;
- наличие криминогенных ситуаций;
- стремление к самоутверждению;
- непринятие собственной социальной роли;
- снижение воспитательной функции;
- алкоголизацию.

Негативные условия социализации индивида, в виде недостаточной сплоченности семьи, отсутствия близости и взаимопонимания между родственниками, авторитарный стиль семейного руководства, способствуют смещению ценностных ориентиров, потому как постоянные ссоры и насилие в семье, служат питательной средой для формирования жестокости и злобы, особенно тому подвержены дети.

Подобный отрицательный опыт, может привести к *искаженному пониманию насилия,* которое расценивается как наиболее эффективное средство для разрешения конфликта. Причиной такой социальной деформации является недостаток общесоциальной и правовой культуры личности.

В свою очередь, негативные условия социализации и искаженное понимание насилия способствуют использованию агрессивных обычаев, традиций и привычек в *стремлении к самоутверждению*.

[1] Комментарий по применению судами норм Закона Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» от 14.12.2009 года. http://adilet.zan.kz/rus/docs/T090000214_

Важным условием бытового преступления являются *острые внутрисемейные конфликты*, детерминантами таких конфликтов, являются неудовлетворенная потребность, основой которых служат межличностные антипатии и психологическая несовместимость.

Ряд авторов *[Ким Е.П., 2002, с. 59]* выделяют особо опасный вид конфликтов - непримиримые, скрытые, которые становятся результатом социальных и психологических пороков быта:

– материальных трудностей, последствий азартных игр, пьянства, наркомании и т.д.;

– доминирования, супружеской измены, стремления к освобождению, корысти.

Но стоит отметить, что не столько опасен сам конфликт, сколько выбор его *неправомерного, а вернее преступного разрешения*, которые в свою очередь подразделяются на:

1.преступления как итог длительного и острого конфликта, инициатором которого был преступник;

2. преступления как результат конфликтного поведения потерпевшего;

3.преступления как итог аморального поведения преступника и потерпевшего;

4. преступления как результат разрешения виновным внутри-личностного конфликта общественно опасным способом.

Зачастую, как показывает практика, для возникновения бытового преступления необходимо наличие антисоциальных явлений: пьянство и алкоголизм, наркомания, проституция, бродяжничество, беспризорность, попрошайничество, тунеядство, на основе которых появляется особый тип личности, которому характерны низкий уровень интеллектуального развития, нравственности, отсутствие культуры, безответственность, вседозволенность, безнаказанность, эгоизм, индивидуализм, на фоне всего этого возникают процессы маргинализации.

Как отмечает Лунеев В.В. *[Лунеев В.В., 2011, с. 664]*, такая деформация поведения личности становиться благоприятной основой для оценивания криминогенной информации с позиции своих ценностных ориентаций, что как следствие приводит к *криминальным ситуациям,* а они в свою очередь становятся обыденностью и не воспринимаются как нечто из ряда вон выходящее.

Часто лицо, совершающее насильственные преступления в семье, демонстрирует *неприятие собственной социальной роли,* т.е. пренебрежение к той ответственности, которая возлагается на него статусом супруга или родителя, характеризуется незаинтересованностью в воспитании, нежеланием принимать участие в жизни собственных детей, что говорит о пороках в исполняемой лицом социальной роли родителя. Таким правонарушителям характерно создать наиболее комфортные условия для себя, в ущерб другим лицам. Такие преступления связаны с причинением физического вреда здоровью и, как правило, носят импульсивный и корыстный характер.

К числу неблагоприятных обстоятельств в нравственном формировании личности подрастающего поколения относится невысокий образовательный уровень, недостатки в системе эстетического и этического воспитания, примитивные интересы и потребности, что также приводит к созданию в семье атмосферы бескультурья, бесцельному времяпрепровождению, заполняемым пьянством, наркоманией.

Из этого можно сделать вывод, что *упущения и ошибки в семейном воспитании* не позволяют привить надлежащие духовные интересы необходимые для формирования высокой культуры быта и повседневных отношений, воспитанию таких качеств, как умение вести себя в общественных местах, уважать чувства и интересы других людей, как вежливость, сдержанность, самообладание и т. д. Между тем воспитание в человеке именно этих качеств имеет особенно важное значение для предупреждения преступлений против личности в быту.

Не лишено недостатков и правовое воспитание, что выражается, главным образом, в том, что еще не у всех людей, особенно молодых, имеются ясные представления о пределах и формах ответственности за противоправные действия, что во многих случаях предопределяет выбор ими насильственного способа реализации возникших потребностей.

Такое антисоциальное явление как *алкоголизация* занимает особенное место среди факторов, детерминирующих насилие в семейной сфере. Больным алкоголизмом свойственно проявление злости, циничности, нарастающей раздражительности и агрессии связанное с желанием выпить.

Алауханов Е.О. отмечает *[Алауханов Е.О., 2008, электр. ресурс]*, что в результате положительные качества характера такой личности начинают постепенно притупляться, давая простор для формирования антиобщественной ориентации, что в итоге может стать одним из факторов возникновения конфликтов в быту, а затем и бытовых преступлений. Подобные трансформации также являются факторами дальнейшей криминализации личности.

В криминологической литературе *[Ким Е.П., 2002, с.12; Шестаков Д.А., 2006, с. 134]* главная роль в совершаемых преступлениях в семейно-бытовой сфере отводится мотивации, ибо именно она является непосредственной объективно-субъективной причиной криминального результата. Спектр мотивов может быть достаточно широк: доминирование, ревность, месть, стремление к освобождению, корысть, зависть, хулиганские побуждения и другие.

Каждый из них, подразделяется на группы, в зависимости от типов личности преступников:

- ситуационно-импульсивные;
- агрессивно-насильственные;
- анэтические;
- корыстно-насильственные.

Среди преступников, совершающих насильственные преступления в семейной сфере, наиболее часто встречается *ситуационно-импульсивные* типы личности преступников, действия которых ведут к непосредственному удовлетворению актуальной потребности с помощью «ближайшего» объекта без учета возможных последствий своих действий.

Агрессивно-насильственные мотивам подвержены несовершеннолетние (от 14 до 17 лет), совершающие преступления против своих родственников в целях самоутверждения, путем демонстрации силы, смелости, ловкости.

Анэтические мотивы проявляются при насильственных сексуальных преступлениях в семейной сфере, ведущим условием формированиях которых является преимущественное игнорирование социально-правовых норм. Преступления, совершенные по анэтическим мотивам, носят тщательно спланированный характер с продуманностью всех действий и операций на различных этапах их подготовки и осуществления с последующим сокрытием следов.

Причины таких преступлений лежат *в глубинных сферах человеческой психики,* важнейшими факторами совершения развратных действий сексуального характера являются *беззащитность ребенка*.

Наиболее характерной нравственно-психологической чертой *корыстно-насильственного типа личности* преступника является крайний эгоцентризм, при котором все его поведение подчиняется примитивным желаниям и влечениям. Лица с указанной нравственно-психологической ориентацией совершают различные преступления против личности с целью завладения правами собственности на имущество или желанием избавиться от необходимых трат, вовлечения несовершеннолетних в антиобщественную деятельность. Одной из характерных черт такой личности является правовой нигилизм и инфантилизм. Для них характерно совершение противоправных деяний по уклонению от выполнения своих гражданских, семейных, общественных и должностных обязанностей.

Таким образом, причины и условия (детерминанты) преступности в сфере семейно-бытовых отношений проявляются в результате различных причин: низкий уровень культуры, индивидуализм, цинизм, грубость, извращенное представление о ценности человеческой жизни, здоровье, чести, достоинстве личности и др.

В целом, исходя из проведенного анализа, можно отметить, что увеличение числа насильственных преступлений в семейно-бытовой сфере обусловлено целыми комплексами причин и условий. Однако в контексте отдельного преступления необходимо рассматривать только конкретные социальные условия, конфликтность этих условий, зависящих от того воспитания, которое получило личность.

С этих позиций проблема насилия в семье - часть проблемы культуры, равенства полов, социально-экономической и правовой защищенности личности в современном обществе. Поэтому остается тревожным тот факт, что многие члены такого общества не видят перспективы улучшения своего положения. Именно этим объясняются психологические срывы или, как пишут ученые, социальные «взрывы» в быту.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аванесов Г.А.Криминология: Учебник. – М.: Юнити-Дана, 2012. – 575 с.
2. Алауханов Е.О. Криминология: Учебник. – Санкт-Петербург: ООО «Юридический центр-Пресс», 2013. – 126 с.

Алауханов Е.О. Криминология. [Электронный ресурс]: Учебник. – Алматы, 2008. – 429 с. URL: https://allpravo.ru/library/doc4204p0/instrum 6815/

3. Антонян Ю.М. Криминология. Избранные лекции. – М.: Логос, 2004. – 448 с.
4. Криминология: Учебник /Под ред. В.Н.Кудрявцева, В.Е.Эминова 2 изд. – М.: –Юристъ, 1997. –512 с.
5. Криминология: Учебник /Под ред. И.И. Рогова, Е.О. Алауханова (Глава 3. С.З. Зарипов) – Алматы: ТОО «Казыгурт» баспасы», 2006. – 584 с.
6. Ким Е.П. Преступность в сфере бытовых отношений и ее предупреждение: проблемы теории и практики. Дис ...на соиск. учен. степ. докт. юрид. наук. – М., 2002. – 282 с.
7. Лунеев В.В. Курс мировой и российской криминологии: Учебник для магистров. В 2 т. Т.1. Общая часть. - М.: Издательство Юрайт, – 2011. –1003 с.
8. Шестаков Д.А. Семейная криминология: семья-конфликт-преступление: Монография. – СПб.: Питер, 2006. – 264 с.

УДК 34.06

МУКАШЕВА АНАР АБАЙХАНКЫЗЫ,
Доктор юридических наук, профессор,
кафедра гражданского, трудового и экологического права,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан
E-mail: anarabai@mail.ru

НИГМАТУЛЛИНА ЭЛЬМИРА ФААТОВНА,
Кандидат юридических наук, доцент,
кафедры экологического, трудового права и гражданского процесса,
Казанский (Приволжский) федеральный университет,
Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация,
E-mail: elm71@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДИСТАНЦИОННОГО ВЫСШЕГО ЮРИДИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: Мақалада жоғары білікті заң кадрларын даярлауға қатысты өзекті мәселелер қарастырылған. Заң мамандықтары үшін қашықтықтан оқытуды қамтамасыз ететін мемлекеттік органдар мен жоғары оқу орындарының қызметіне салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізілді. Қашықтықтан оқытудың негізгі оң және теріс салдары атап өтілді, сондай-ақ білім беру қызметтерін көрсету сапасын жақсарту бойынша теориялық ұсыныстар берілді

Кілт сөздер: қашықтықтан білім беру, заңгерлік білім беру, білім беру қызметі, электрондық ақпараттық-білім беру ортасы, білім беру процесі.

Аннотация: В статье рассмотрены актуальные вопросы, касающиеся подготовки высококвалифицированных юридических кадров. Проведен сравнительно-правовой анализ деятельности государственных органов и высших учебных заведении обеспечивающих дистанционное обучение для юридических специальностей. Выделены основные положительные и негативные последствия дистанционного обучения, а также даны теоретические рекомендации по улучшению качества оказания образовательных услуг.

Ключевые слова: дистанционное образование, юридическое образование, образовательная услуга, электронная информационно-образовательная среда, образовательный процесс.

Abstract: the article deals with topical issues related to the training of highly qualified legal personnel. A comparative legal analysis of the activities of state bodies and higher educational institutions providing distance learning for legal specialties is carried out. The main positive and negative consequences of distance learning are highlighted, as well as theoretical recommendations for improving the quality of educational services.

Keywords: distance education, legal education, educational service, electronic information and educational environment, educational process

Предоставление качественного высшего юридического образования опосредовано связано с многочисленными факторами фундаментального социально-экономического развития любого государства. Наличие квалифицированных кадров в области юриспруденции в целом предопределяют и решают судьбу не только одного человека, но и общества, государства в целом.

Качество юридического образования является социальным показателем и определяется как соответствие системы юридического образования актуальным потребностям гражданского общества и личности, получающей юридическое образование. [Воскресенская Е.В., 2017, 75 с.]. Как отмечается в литературе, «результирующее качество в интегральной форме находит отражение в высоких показателях профессиональной компетентности юриста, т.е. совокупности необходимых знаний, умений и навыков, интеллектуального и нравственного развития, которые достигаются выпускниками высшей школы согласно образовательным целям». Качество юридического образования можно определять через призму уровня удовлетворения наполнения и достижений в ходе образовательного процесса социально-общественных нужд и потребностей личности, а вот менеджмент качества образования следует характеризовать как вид управленческой деятельности по достижению и поддержанию гармоничных «показателей качества функционирования отдельных элементов и всей системы юридического образования в целом» [Воскресенская Е.В., 2008, 71 с.].

К сожалению, в Республике Казахстан складывается тенденция к ухудшению ситуации по уровню и качеству подготовки высококвалифицированных юридических кадров.

Чрезмерное сокращение уровня финансового обеспечения со стороны государства по подготовке юристов и постоянное уменьшение государственных грантов по группе специальностей «Право»; перенасыщение рынка образовательных услуг вузами и факультетами любой формы собственности; доступность и дешевизна получения юридического образования; низкий уровень профессорско-педагогических кадров зачатую не имеющих базового высшего образования; отсутствие единой объективной независимой системы контроля за качеством предоставляемых услуг; дефицит практикоориентированных специалистов, способных осуществлять свои обязанности в динамично меняющихся условиях, наряду с массовым получением юридического образования; снижение научной активности; уменьшение потенциала и заинтересованности молодых ученых в получении и продвижении новых научных результатов и многое другое стало болезненным тормозом в развитии юридической науки и образования.

В сложившихся условиях пандемии 2020 года обнажились проблемы, недостатки системы государственных органов, их функционирования, а также практически всех сфер жизнедеятельности человека, в том числе пробелы и несовершенства действующего законодательства, его неспособность регулировать любые возникающие ситуации.

Так, в период карантина потребовали оперативного пересмотра нормы законодательства о чрезвычайных ситуациях, о здоровье народа и системы здравоохранения, об административных правонарушениях, об образовании, нормы экологического, международного законодательства и иные нормы.

Вместе с тем, эти обстоятельства напрямую были сопряжены с необходимостью продолжения образовательного процесса подготовки кадров посредством дистанционных методов обучения.

В Республике Казахстан дистанционная форма обучения появилась в начале 21-го века. В 2018 году новый закон «Об образовании» сменил дистанционная форма обучения существовавшую заочную форму обучения. Хотя значительных изменений основные методы и принципы обучения не претерпели, уровень компьтеризации был настолько мал, что перевод на дистационную форму обучения не состоялся на должном уровне.

В настоящее время в мире электронное образование имеет достаточно широкое распространение. Однако, Казахстан до сих пор не имеет возможности повсеместного внедрения дистанционного образования.

Понимание социального поведения субъекта по обращению к той действительности, с которой он соприкасается тесно связано с пониманием рациональности. По мнению В.С. Степина следует выделять несколько типов рациональности – классический, неклассический и постнеклассический. В первом типе рациональности внимание концентрируется на объекте, во втором - знания об объекте формируются, исходя из средств и операций деятельности, постнеклассическая рациональность соотносит знания об объекте не только со средствами, но и с ценностно-целевыми структурами деятельности [Степин В. С., 2000, 56с.].

По мнению ученых, право представляет эстетическое образование [Шлаг П., 2011], которое объединяет в себя аспекты таких феноменов, как образы и схемы [C. Douzinas, L. Nead, 1999, 212 с.], риторические формы [Goodrich P., 1987, 85 с.], метафоры и другие тропы [Amsterdam A.G., Bruner J., 2000, 189 с.], перцепционные формы и чувственное восприятие [Grey T.C., 1990, 1569 с.], драматическую напряженность [West R., 1985, 145 с.], сенсорные впечатления, эмоции и чувства [S.A. Bandes, 1999].

Тем самым, в регуляции человеческой деятельности доминирующее значение приобретают ценностные установки, регулирующие взаимосвязанное функционирование базовых сфер социального пространства, где пребывание человека в правовой реальности задается параметрами права.

Электронная информационно-образовательная среда, в которой происходит синхронное и асинхронное взаимодействие между участниками образовательного процесса при помощи электронных информационных и образовательных ресурсов, технологических средств лишено человеческого измерения. Поэтому студент, как субъект отношения, становится удобным для образовательных манипуляций. Именно на этом основании происходит удостоверение студента по заранее заданным качествам и свойствам.

Утрата живого облика студента, за которой следует непонимание жизненного молодого человека, нередко рождает конфликтующего с существующим правопорядком субъекта. На наш взгляд, электронное обучение студента – юриста не принесет существенных результатов, если она будет проводиться преимущественно в рамках дистанционного обучения. Преподаватели, участвующие в подготовке юристов, задают тон коммуникациям, высказывают свой взгляд на человека в праве, что является важным при формировании специалиста в области юриспруденции. Это позволяет студенту обратить взгляд на себя, на свое поведение, осмыслить его, сверить с правовой наличностью.

Порядок применения электронного обуче-

ния и дистанционных образовательных технологий в Казанском федеральном университете регулируется Федеральным законом «Об информации, информационных технологиях и защите информации» от 27 июля 2006 г. №149-ФЗ [Федеральный закон, 2006], Федеральным законом «Об образовании в Российской Федерации» от 29 декабря 2012 г. №273-ФЗ [Федеральный закон, 2012], Порядком применения организациями, осуществляющими образовательную деятельность, электронного обучения, дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ утв. приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 23 августа 2017 г. №816 [Приказ Министерства образования и науки РФ, 2017] иными нормативно - правовыми актами федерального значения, а также локальными актами университета.

Основным недостатком принятых актов является отсутствие взаимообусловленных субъективных прав и обязанностей субъектов образовательного процесса при дистанционном обучении.

Важным следствием указанной проблемы является вопрос о порядке оспаривания ненадлежащего поведение, основанного на корпоративных актах. Позиция университета по этому вопросу выражена в положениях пункта 3.5. Порядка применения электронного обучения, дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ в федеральном государственном автономном образовательном учреждении высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет» от 11.09.2019 [https://kpfu.ru, 2020] в силу которого права и обязанности обучающихся, осваивающих образовательные программы с применением ДОТ, определяются законодательством Российской Федерации в соответствии с той формой получения образования, на которую они зачислены.

Очевидно, что рациональное установление электронного обучения требует пересмотра характера правовых коммуникаций, для которых следует определить базу языковых единиц.

В силу принятых актов в университете выделяют следующие виды обеспечения электронного обучения: нормативно-правовое, научно-методическое, кадровое; учебно-методическое; телекоммуникационное; информационно-технологическое; программно-техническое. Однако в действительности они не создают того контекстуального пространства, в котором разворачиваются реальные интересы субъектов. На наш взгляд введение антикоррупционных, поощрительных и компенсационных мер будет способствовать достижению адекватного ответа со стороны участников образовательного процесса на инновационные запросы, развитию дистанционного образования в свете тенденций современной мысли.

Перейдя полностью на вынужденное дистанционное обучение можно выделить следующие положительные и отрицательные моменты:

1. Сокращение бюрократических элементов в учебном процессе, отвлечающих преподавателей от передачи знаний обучающимся (предоставление всевозможных отчетов, справок, заполнение индивидуальных журналов, бумажных журналов занятий, дневников и др.).

2. Отсутствие необходимости личного (очного) присутствия на всех видах учебных занятий порой не включенных в учебную нагрузку преподавателя – экономия времени преподавателем и обучающимся.

3. Значительное сокращение финансовых затрат, например, транспортных расходов.

4. Возможность выполнения обучающимся заданий вне зависимости от расписания, в любое удобное время, в любом месте.

5. Возможность оперативной связи и обмену информацией с доступными информационными правовыми базами, национальными и международными электронными библиотеками как во время занятий, так и в другое время.

6. Получение коллосального опыта преподавателями и обучающими по предоставлению электронного образования.

7. Возможность использования и освоения всех электронных средств общения и обучения, в том числе социальных сетей с обучающимися (перевосмотр видеолекций, быстрая актуализация учебного материала и др.).

8. Возможность привлечения практических специалистов-юристов (судей, прокуроров, нотариусов и др), ученых из других вузов городов, стран вне зависимости от их местонахождения.

9. Одним из явных недостатков дистанционного образования недостаточный контроль за самостоятельным выполнением заданий, отсутствие визуализации обучающегося, коммуникаций, живого общения.

10. Наличие проблем с бесперебойной скоростной интернет-связью и современных технических средств (персонального компьютера, ноутбуков и др.) для организации и проведения он-лайн мероприятий, учебных занятий.

Как мы видим положительных моментов намного больше, чем отрицательных, это благоприятное обстоятельство.

Проведенное исследование проблемы и перспектив дистанционного высшего юридического образования позволяет выработать следующие предложения.

Во-первых, современные образовательные процессы по повышению качества юридического образования не должны сводиться как к временному вынужденному техническому явлению, а необходимо осваивать положительный опыт

ведущих мировых вузов и выработать дальнейшие пути развития дистанционного образования.

Во-вторых, для установления и продуктивного изучения норм законодательства необходима эффективная правовая образовательная база. В настоящее время законодательство РК имеет отдельные внутренние противоречия, подлежащие выявлению и устранению, и поэтому полезным будет электронный обмен информацией по правовому мониторингу нормативного материала.

В-третьих, необходимо создание единого образовательного электронного пространства, в основу которого следует брать имеющийся опыт подготовки профессорско-преподавательского состава, а также магистрантов и докторантов в Российской Федерации и Республике Казахстан.

Распространение полученного опыта на электронном образовательном пространстве способствует укреплению академической и культурной интернационализации высшего и послевузовского юридического образования, улучшению качества образовательных программ и научных исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Воскресенская Е.В. Проблема качества юридического образования в современной России // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 2.
2. Воскресенская Е.В. Применение новых методов обучения в преподавании юридических дисциплин // Успехи современного естествознания. – 2008. – № 4. – С. 71-72.
3. Степин В. С. Теоретическое знание. М., 2000. С. 635.
4 Шлаг П. Эстетики американского права * Schlag P. The Aesthetics of American Law// hse.ru/data/2011/10/09/1270569476/Шлаг (итог).doc
5. Law and the Image: The Authority of Art and the Aesthetics of Law / Eds. C. Douzinas, L. Nead.
6. Goodrich P. Legal Discourse: Studies in Linguistics, Rhetoric and Legal Analysis. 1987. P. 85–124.
7. Amsterdam A. G., Bruner J. Minding the Law. Cambridge, 2000. P. 189–192; Winter S. L. A Clearing in the Forest: Law, Life, and Mind. Chicago, 2001. P.120.
8. Grey T. C. Hear the Other Side: Wallace Stevens and Pragmatist Legal Theory // Southern California Law Review. 1990. N 63. P. 1569.
9. West R. Jurisprudence as Narrative: An Aesthetic Analysis of Modern Legal Theory // New York University Law Review. 1985. N 60. P.145.
10. The Passions of Law / Ed. S. A. Bandes. New York, 1999.
11. Федеральный закон от 27 июля 2006 г. N 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации»// СЗ РФ. 2006 г. N 31 (часть I). Ст. 3448
12. Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. N 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»//СЗ РФ. 2012 г. N 53 (часть I). Ст. 7598.
13. Приказ Министерства образования и науки РФ от 23 августа 2017 г. N 816 «Об утверждении Порядка применения организациями, осуществляющими образовательную деятельность, электронного обучения, дистанционных образовательных технологий при реализации образовательных программ» Официальный интернет-портал правовой информации [Электронный ресурс]. URL:http:www.pravo.gov.ru (дата обращения 08.09.2020)
14. Казанский федеральный университет. Официальный сайт [Электронный ресурс]. URL: https://kpfu.ru/(Дата обращения 08.09.2020).

УДК 343.24.01

МЫНБАЕВ РУСЛАН БАКТЫБАЕВИЧ,
Докторант,
ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы қ.,
e-mail: rusmynbaev05@icloud.com

ДИЛЬБАРХАНОВА ЖАНАТ РАХИМЖАНОВНА,
заң ғылымдарының докторы, профессор,
ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы,
Алматы қ.,
e-mail:dilbarkhanova@hotmail.com

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЖЫНЫСТЫҚ ҚОЛ СҰҒЫЛМАУШЫЛЫҒЫН ҚОРҒАУ - ҚАЗІРГІ ЗАМАННЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа: Мақала кең ауқымды әлеуметтік резонансқа ие заманауи қазақстандық қоғам мен мемлекеттің өзекті мәселелерінің біріне, балаларды ересектердің қылмыстық шабуылдарынан қорғауға арналған. Халықаралық деңгейде балаларды мемлекеттік деңгейде қорғауға бағытталған бірқатар нормативтік құқықтық актілер қабылданды, олар елдердің ұлттық заңнамасында көрсетілген. Алайда, өкінішке орай, қазіргі уақытта аталған халықаралық-құқықтық актілерде белгіленген талаптардың барлығы бірдей ескерілмейді. Кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық қылмыстар статистикаға қарағанда жиі жасалады және көпшіліктің пікірін тудырады. Мұндай әрекеттердің кешігуі құрбандардың психологиялық ерекшеліктеріне байланысты. Мұндай актілерге тиімді қарсы тұруға ғылыми негізделген әдістемелік ұсынымдардың болмауы, мүдделі тараптардың өзара әрекеттестігін үйлестіру, отбасылық құндылықтарды төмендетудің жалпы тенденциясы, жалпы мәдениет және т.б.

Түйінді сөздер: жыныстық қол сұғылмаушылық, кәмелетке толмағандар, зорлық-зомбылықсыз жыныстық қылмыстар.

МЫНБАЕВ РУСЛАН БАКТЫБАЕВИЧ,
Докторант,
Алматинская академия МВД им. М. Есбулатова,
e-mail: rusmynbaev05@icloud.com

ДИЛЬБАРХАНОВА ЖАНАТ РАХИМЖАНОВНА,
Доктор юридических наук, профессор,
Алматинская академия МВД им. М. Есбулатова,
e-mail: dilbarkhanova@hotmail.com

ЗАЩИТА ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ – АКТУАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОСТИ

Аннотация. Статья посвящена одной из актуальных проблем современного казахстанского общества и государства, имеющих широкий социальный резонанс, защита детей от преступных посягательств со стороны взрослых. На международном уровне принят ряд нормативно-правовых актов, направленных на охрану детей на государственном уровне, которые нашли отражение в национальном законодательстве стран. Тем не менее, к сожалению, в настоящее время учитываются не все требования, установленные в указанных международных правовых актах. Половые преступления в отношении несовершеннолетних совершаются гораздо чаще, чем свидетельствуют об этом статистические данные и вызывают широкий общественный резонанс. Высокая латентность подобных деяний обусловлена психологическими особенностями потерпевших. Эффективное противодействие подобным деяниям затрудняется недостаточностью научно обоснованных методических рекомендаций, координации взаимодействия между заинтересованными сторонами, общей тенденцией снижения семейных ценностей, общей культуры и т.д.

Ключевые слова: половая неприкосновенность, несовершеннолетние, половые ненасильственные преступления.

MYNBAYEV RUSLAN BAKTYBAEVICH,
postgraduate student,
Almaty Academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov,
Almaty,
E-mail: rusmynbaev05@icloud.com

DILBARKHANOVA ZHANAT RAKHIMZHANOVANA,
Doctor of Jurisprudence, Professor,
Almaty academy of the MIA of the Republic of Kazakhstan named after M. Esbulatov,
Almaty,
e-mail: Dilbarkhanova@hotmail.com

PROTECTION OF THE SEXUAL INVIOLABILITY OF MINORS IS A PRESSING PROBLEM OF OUR TIME

Resume: The article is devoted to one of the urgent problems of modern Kazakhstani society and the state, which have a wide social resonance, the protection of children from criminal infringements by adults. At the international level, a number of regulatory legal acts have been adopted aimed at protecting children at the state level, which are reflected in the national legislation of the countries. However, unfortunately, at present, not all the requirements established in these international legal acts are taken into account. Sexual crimes against minors are committed much more often than statistics indicate and cause a wide public response. The high latency of such acts is due to the psychological characteristics of the victims. Effective counteraction to such acts is hampered by the lack of scientifically grounded methodological recommendations, coordination of interaction between stakeholders, a general tendency to reduce family values, general culture, etc.

Key words: sexual inviolability, minors, non-violent sexual crimes.

Одной из актуальных проблем современного казахстанского общества и государства, имеющих широкий социальный резонанс, продолжает оставаться незащищенность детей от преступных посягательств со стороны взрослых. В связи с крайним неблагополучным положением с обеспечением прав и законных интересов несовершеннолетних, в том числе их сексуальной безопасности, были приняты ряд международных документов: Конвенция ООН о правах ребенка (1989) [Конвенция ООН О правах ребенка от 20.11.1989 г.], Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей (1990) [Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей от 30.09.1990 г.]. Однако принятие данных документов создало лишь общие предпосылки для обеспечения эффективной защиты прав и законных интересов несовершеннолетних в различных странах мира. В Республике Казахстан, к сожалению, в настоящее время учитываются не все требования, установленные в указанных международных правовых актах.

В своем послании народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» Президент Касым-Жомарт Токаев отмечал: «мы отошли от чрезмерных репрессивных мер и жесткой карательной практики правосудия. Вместе с тем в стране все еще имеют место многочисленные тяжкие преступления. Мы увлеклись гуманизацией законодательства, при этом упустив из виду основополагающие права граждан. Нужно в срочном порядке ужесточить наказание за сексуальное насилие, педофилию, распространение наркотиков, торговлю людьми, бытовое насилие против женщин и другие тяжкие преступления против личности, особенно против детей» [Токаев К.-Ж., 2019].

Особую тревогу вызывают преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних. Средства массовой информации нередко освещают подобные инциденты, что вызывает озабоченность и недовольство граждан, имеет широкий общественный резонанс. Зачастую подобная информация сопровождается критикой в адрес органов внутренних дел в отношении неэффективности их деятельности по раскрытию, расследованию и предупреждению противоправных деяний в отношении половой неприкосновенности детей.

Среди всех преступлений против половой неприкосновенности детей особую группу составляют ненасильственные половые преступления. К ненасильственным половым преступлениям в отношении несовершеннолетних относятся деяния, предусмотренные статьей 122 «Половое сношение или иные действия сексуального характера с лицом, не достигшим шестнадцатилетнего возраста» и статьей 124 «Развращение малолетних» Уголовного кодекса Республики Казахстан [Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК].

Дети, не понимая или не осознавая в должной мере характера совершаемых с ними сексуальных действий, легко становятся незащи-

щенными жертвами, которые под действием угроз или обмана не рассказывают об этом. При этом сексуальные действия в отношении детей оказывают негативное влияние на их нормальное физическое, психическое и духовно-нравственное развитие. Психологи отмечают, что у ребенка с неокрепшей психикой может сформироваться преждевременный нездоровый половой интерес, искаженное представление о взаимоотношениях полов и нормах половой жизни, отвращение и страх. То есть речь идет не только об опасности таких действий в момент их совершения, но и в их последствиях, дальнейшем влиянии на психическое и физическое здоровье и жизнь ребенка.

В течение последних лет сохраняются высокие показатели преступлений, совершаемых на сексуальной почве в отношении несовершеннолетних детей.

Анализ данных Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан, показывает, что растет количество ненасильственных половых преступлений, совершаемых в отношении несовершеннолетних.

При этом данная категория преступлений связана с высоким уровнем латентности. Этому может свидетельствовать тот, факт, что минимальный возраст рожениц в стране, по данным Министерства здравоохранения Республики Казахстан, – 13 лет [Круглова Д., 2017].

Высокая латентность может быть объяснена, прежде всего, тем, что рассматриваемая категория преступлений касается интересов семьи, частной жизни человека. Традиционно, немногие обращаются в правоохранительные органы, понимая, что тем самым предадут огласке нелицеприятные факты своей семейной или сексуальной жизни. Более того, потерпевшими по большей степени являются дети, которые находятся в родственной или иной зависимости от взрослого, проявляющего в отношении него такие действия, испытывают страх и даже не понимают, что такое поведение в отношении детей недопустимо, что можно и нужно обратиться куда-то за помощью. В этом плане весьма эффективным представляется опыт зарубежных стран, когда во время просмотра детских передач, мультфильмов вместо рекламы детям в доверительном тоне доводят информацию о том, что если его обижают взрослые, то он может позвонить по такому-то номеру и рассказать об этом. Далее подключаются соответствующие механизмы по защите детей. На наш взгляд, внедрение подобной практики в нашей стране стало бы действенным превентивным механизмом.

Беззащитность малолетних потерпевших по рассматриваемой категории преступлений обусловлена их психологическими особенностями, в большинстве случаев они не осознают, что в отношении них совершено преступление, и в силу этого правоохранительным органам о них ничего не известно. Возможно, в данном случае речь идет даже не о латентности, а об отсутствии сколько-нибудь реальных сведений. В основном все, что связано с алкоголизмом, наркоманией, проституцией, развратными действиями и действиями сексуального характера, требует специальных исследований [Асанов Ж.К., 2010, с. 30].

Ю.М. Антонян, рассматривая указанные противоправные деяния, также отмечает, что «велика латентность сексуальной преступности в семье», которая «проявляется в неуклонном снижении числа преступлений» [Антонян Ю.М., 2000, с. 172]. Данное утверждение подтверждается данными Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан.

С 2016 года наметилась тенденция к снижению количества преступлений сексуального характера в отношении несовершеннолетних. По мнению экспертов это связано с ужесточением уголовной ответственности и наказания за данную категорию преступлений, формированием базы данных лиц, осужденных за сексуальные преступления против несовершеннолетних и размещением информации о таких лицах, находящихся на свободе (освободились из мест лишения свободы и т.п.), в целях предупреждения повторных преступлений на общедоступном ресурсе. Также наложением обязанности на медицинские учреждения незамедлительно сообщать в полицию о случаях ранней беременности и усилением ряда других профилактических мероприятий [Иванов И., 2016].

В то же время на фоне общего спада данного вида правонарушений, реальная картина преступлений, совершаемых в отношении малолетних, вызывают особую тревожность. Так, по данным Департамента криминальной полиции МВД Республики Казахстан за данный период (с 2014 по 2019 год) количество преступлений, совершенных в отношении данной категории детей (ч. 4 ст. 120, ч. 4 ст. 121, ст. 124) выросло в 1,3 раза с 275 до 378 зарегистрированных фактов. Количество лиц, осужденных по преступлениям, совершенным в отношении половой неприкосновенности детей за период с 2014 по 2019 год составляет 1178.

При этом, из всех половых преступлений в отношении несовершеннолетних преступления, предусмотренные статьями 122 и 124 УК, занимают первые две строчки по распространенности.

Согласно исследованию Т.Г. Шуваловой, латентность насильственных сексуальных преступлений, совершаемых в отношении несовершеннолетних, составляет 1:8, то есть на одно зарегистрированное преступление приходится 8

латентных [Шувалова Т.Г., 2010, с. 22].

По данным В.С. Соловьева, число реальных фактов вовлечения несовершеннолетних в занятие проституцией почти в 16 раз превышает число зарегистрированных [Соловьев В.С., 2013, с. 10].

Таким образом, латентность указанных противоправных деяний огромна. За скупой статистикой зарегистрированных случаев кроется большое количество беззащитных детей - жертв с искаженной психикой, физическими расстройствами и безнаказанных преступников.

По результатам анкетирования сотрудников органов внутренних дел выявлены определенные сложности, с которыми они сталкиваются при расследовании ненасильственных половых преступлений и, которые снижают эффективность их деятельности: отсутствие научно обоснованных методических рекомендаций, незнание особенностей детской психологии, отсутствие навыков выстраивания коммуникации и доверительных отношений, ошибки при квалификации деяний и пр. Эти и другие вопросы целесообразно рассматривать в рамках курсов повышения квалификации сотрудников.

В то же время следует учитывать, что специфика исследуемой группы преступлений (статьи 122, 124 УК) выражается, прежде всего, в том, что они совершаются, как правило, в сфере быта и досуга. Существует интересное и, на наш взгляд, вполне справедливое мнение о том, что быт и досуг человека – «наиболее закрытая от посторонних глаз область, проникнуть в эту область и познать ее тайны почти невозможно, а тайны эти обычно не выносятся «из избы» и остаются собственностью быта и досуга» [Оников Л.А., Парынин С.С., 1984, с. 46-47]. С неприкосновенностью интимной жизни человека связан высокий уровень латентности ненасильственных половых преступлений. Возможно, в этом случае речь идет даже не о латентности, а об отсутствии сколько-нибудь реальных сведений. В основном все, что связано с наркоманией, проституцией, развратными действиями и действиями сексуального характера, требует специальных исследований [Белыдов Н.И., 1997, с. 17].

Вообще *латентная (скрытая) преступность* представляет собой «совокупность уголовно наказуемых деяний, не повлекших предусмотренных законом мер в отношении лиц, их совершивших». Ученые выделяют три вида латентности: 1) искусственную, когда преступления умышленно скрываются от учета правоохранительными органами; 2) естественную, включающую преступления, о которых правоохранительные органы не знают и не могут знать по объективным причинам; 3) пограничную, образуемую преступлениями, не получившими отражения в статистике вследствие недоказанности их совершения. Существует и другая точка зрения, в соответствии с которой всю латентную преступность «с учетом выявленности и учтенности преступления и лица, его совершившего, можно разделить на две совокупности преступлений: естественно-латентные и искусственно-латентные» [Акутаев Р.М., 1998, с. 39].

Ненасильственные половые преступления относятся к естественно-латентным, поскольку: они касаются сугубо частной сексуальной сферы или семейно-бытовых отношений, что не выставляется напоказ обществу; несовершеннолетние, не осознавая того, что в отношении них совершается, или из чувства страха не говорят об этом взрослым, соответственно, об этом не знают правоохранительные органы.

Данный вывод может быть проиллюстрирован на примере детского дома, где на протяжении нескольких лет директором, методистом и тремя выпускниками детского дома систематически совершались действия сексуального характера в отношении воспитанников детского дома 1991-1995 г. рождения. Причем один из подследственных подозреваемых сотрудников проработал 28 лет в данном заведении, и имели 40 лет общего педагогического стажа, звания и награды [Алмуханбет А., 2018].

Система предупреждения преступлений требует постоянного, адекватного действующему законодательству и развитию общества и государства совершенствованию. При этом только ужесточением наказания не противоправные деяния нельзя достичь положительных сдвигов.

Ученые психологи, социологи, юристы единогласно отмечают, что причинами совершения преступных деяний сексуального характера в отношении детей могут стать различные факторы, в том числе: психические расстройства, детские психологические травмы, состояние опьянения (алкогольного, наркотического, токсикоманического), безнадзорность и беспризорность детей, иные жизненные ситуации и пр. Соответственно, одним из действенных путей предупреждения сексуальных преступлений против детей является, безусловно, уменьшение причин и условий, способствующих их совершению. В этом направлении можно достичь успехов только скоординированными комплексными действиями различных заинтересованных сторон.

В целях предупреждения преступлений против половой неприкосновенности детей и повышения эффективности деятельности органов внутренних дел по противодействию им, на наш взгляд, необходима реализация комплекса мер, в том числе: дальнейшее совершенствование законодательства; формирование культуры здоровой семьи; повышение роли школы, педагога, общественных организаций в воспитании детей; увеличение количества психологов в организациях образования и ориентация их работы по выявлению подобных деяний в отношении де-

тей; распространение через СМИ информации для детей о том, что они находятся под защитой государства от насилия и посягательств, в том числе и со стороны родных и близких им людей; повышение квалификации действующих сотрудников полиции по данному направлению; на основе изучения и обобщения накопленного опыта разработка методических рекомендаций для практических работников и пр. Изучение криминологического портрета лиц, совершающих сексуальные преступления, закономерностей в поведении, позволяет своевременно реагировать на конкретную ситуацию и планировать мероприятия по предупреждению преступности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конвенция ООН О правах ребенка (Нью-Йорк, 20. 11. 1989 г.) //http://adilet.zan.kz/kaz/docs/B940001400_/.

2. Всемирная декларация об обеспечении выживания, защиты и развития детей (Нью-Йорк 30. 09. 1990 г.) // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/O9000000003/.

3. Касым-Жомарт Токаев Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана // Послание народу Казахстана. - https://www.akorda.kz/ru/addresses/

4. Уголовный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: Норма-К, 2018. – 256 с.

5 Круглова Д. Игнорирование и стыд. Почему в Казахстане нет сексуального воспитания? //https://informburo.kz/stati/ignorirovanie-i-styd-pochemu-v-kazahstane-net-seksualnogo-vospitaniya.

6. Асанов Ж.К. Теоретико-прикладные проблемы предупреждения и пресечения бытового насилия (криминологические и уголовно-правовые проблемы): дис. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 2010. – 163 с.

7. Антонян Ю. М. Особенности сексуальной преступности // Россия и современный мир. – 2000. –№ 2. – С. 170-177.

8. В Казахстане с начала этого года произошло снижение по нескольким видам сексуальных преступлений в отношении несовершеннолетних. // https://ru.sputniknews.kz/society/20161107/ 966614/fakty-pedofilii-sokratilis-v-kazahstane.html/

9. Шувалова Т.Г. Насильственные преступления сексуального характера, совершаемые в отношении малолетних и несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2010. С. 22.

10. Соловьев В.С. Предупреждение вовлечения несовершеннолетних в занятие проституцией (по материалам Центрального федерального округа). автореф. дис. ...канд. юрид. наук. - Воронеж, 2013. С. 10.

11. Оников Л.А., Парынин С.С. Духовная жизнь человека: проблемы быта досуга и свободного времени. М., 1984. С. 46-47.

12. Белыдов Н.И. Криминологический анализ и предупреждение преступлений, совершаемых в сфере быта и досуга: дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1997.

13. Акутаев Р.М. Латентная преступность: современное понимание: пособие. – СПб., 1998; Латентная преступность и эффективность деятельности правоохранительных органов //Вопросы борьбы с преступностью.– Вып. 19. – М., 1973.

14. «Он добрый, но насиловал детей». Что происходит в детских домах (видео) // https://ru.qamshy.kz/article/ on-dobriy-no-nasyloval-detey-chto-proysxodyt-v-detskyx-domax-vydeo.html/

УДК 349.22

НУРГАЛИЕВА ЕНЛИК НУРГАЛИЕВНА,
доктор юридических наук, профессор,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

ОЛЖАБАЕВА КСЕНИЯ БУЛАТОВНА,
докторант PHD,
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ МЕДИЦИНСКИХ И ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ

Түйін. Мақалада 2020 жылғы 7 шілдедегі «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР кодексінің ережелеріне сүйене отырып, медициналық және фармацевтикалық қызметкерлерінің құқықтық мәртебесінің кейбір мәселелері талданды. Осы Кодекстің 30-тарауындағы баптарға түсініктеме бере отырып және медициналық құқық туралы әдебиетке жасалған талдау негізінде, осы тарауды жұмыс уақыты мен демалыс уақыты, еңбекақы төлеу, медициналық және фармацевтикалық қызметкерлердің әлеуметтік қорғау нормаларын қосу арқылы, кеңейту қажеттілігі туралы қорытынды келтірілген. Бұл ретте «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР жаңа Кодексі аясында қабылданатын ведомстволық нормативтік құқықтық актілердің сапасына ерекше назар аудару ұсынылды.

Түйінді сөздері: құқықтық мәртебе, арнайы еңбек құқық субъектілігі, әлеуметтік қорғау.

Резюме. В статье анализируются некоторые вопросы правового статуса медицинских и фармацевтических работников, исходя из положений Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года. Комментируя статьи, содержащиеся в главе 30 данного Кодекса и на основе анализа литературы по медицинскому праву, приходят к выводу о необходимости расширения данной главы с включением в нее норм о рабочем времени и времени отдыха, оплаты труда, социальной защиты медицинских и фармацевтических работников. Особое внимание при этом предложено уделить качеству ведомственных нормативных правовых актов, принимаемых в свете нового Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения».

Ключевые слова: правой статус, специальная трудовая правосубъектность, социальная защита.

Summary. The article analyzes some issues of legal status of medical and pharmaceutical employees, based on provisions of the Code of the Republic of Kazakhstan "On people's health and healthcare system" dated July 07, 2020. Commenting the articles, contained in chapter 30 of this Code and based on analysis of literature on medical law come to the conclusion of need to expand this chapter with inclusion of norms for working time and rest time, labour remuneration, social protection of medical and pharmaceutical employees. Special attention is offered to draw to quality of departmental regulatory acts, accepted in light of new Code of the Republic of Kazakhstan "On people's health and healthcare system".

Key words: the legal status, special labour legal personality, social protection.

В целях обеспечения продолжительности жизни населения страны, развития медицинских технологий; ориентации современного здравоохранения на профилактику заболеваний, а не на дорогостоящее стационарное лечение; усиления управления общественным здоровьем, пропаганды здорового образа жизни и укрепления репродуктивного здоровья молодежи; перехода от малоэффективной и затратной для государства диспансеризации к управлению хроническими заболеваниями с применением современных цифровых технологий, а также персонализированной медицины был принят 7 июля 2020 года №360-VI Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» (далее – Кодекс РК о здоровье народа) [Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года № 360-VI].

Правовой статус медицинского работника – это его правовое положение по отношению к работодателю, принявшему его на работу в данную организацию труда. Основные статутные трудовые права граждан закреплены в Конституции Республики Казахстан, а работников – в Трудовом Кодексе Республики Казахстан (далее – ТК РК) [Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V].

В связи с тем, что ТК РК не содержит норм, посвященных труду медицинских и фармацевтических работников, проанализируем соответствующие нормы недавно принятого Кодекса РК о здоровье народа.

Работники в сфере медицины и фармацевти-

ки занимаются медициной и фармацевтической деятельностью, определение которых содержится в пп. 184, 275 п.1, ст.1 Кодекса РК о здоровье народа. Так, медицинская деятельность определяется как «деятельность физических лиц, получивших техническое и профессиональное, послесреднее, высшее и (или) послевузовское медицинское образование, а также юридических лиц, направленная на охрану здоровья населения Республики Казахстан» (пп. 184 п. 1 ст. 1 Кодекса РК о здоровье народа). А фармацевтическая деятельность, как «деятельность, осуществляемая в области здравоохранения по производству и (или) изготовлению, и (или) оптовой и (или) розничной реализации лекарственных средств и медицинских изделий, связанная с закупом (приобретением), хранением, ввозом, вывозом, транспортировкой, контролем качества, оформлением, распределением, использованием и уничтожением лекарственных средств и медицинских изделий, а также обеспечением их безопасности, качества и эффективности» (пп. 275 п. 1 ст. 1 Кодекса РК о здоровье народа). Следовательно, на правовой статус этих работников напрямую влияют особенности их труда, такие как: направленность на сохранение жизни и здоровья человека; сильное психическое напряжение, вредные и опасные условия труда, высокий риск заражения инфекционными и иными заболеваниями; ограничение некоторых прав и повышенная юридическая ответственность; необходимость соблюдения медицинскими работниками врачебной тайны и этики и мн. др. [Акулина Т.И., 2012, с. 163-164].

Ввиду неурегулированности труда данной категории работников в ТК РК (в трудовых кодексах ряда других стран имеются нормы, посвященные особенностям труда медицинских и фармацевтических работников), приходится обратиться и проанализировать соответствующие нормы Кодекса РК о здоровье народа, в частности, к главе 30 «Статус медицинских и фармацевтических работников», которая состоит из пяти статей, что крайне мало для раскрытия всех особенностей правового статуса этих специальных субъектов трудового права.

Специальным субъектом трудового права является «медицинский работник – физическое лицо, имеющее профессиональное медицинское образование и осуществляющее медицинскую деятельность» (пп. 154 ст. 1 Кодекса РК о здоровье народа); «фармацевтический работник - физическое лицо, имеющее фармацевтическое образование и осуществляющее фармацевтическую деятельность» (пп.272 п.1 ст.1 Кодекса РК о здоровье народа). С точки зрения требований трудового законодательства данные определения полностью вписываются в общее понятие «работник».

Исследуя особенности правового регулирования труда медицинских и фармацевтических работников, Сорокин Б.К., приходит на наш взгляд, к правильному выводу о том, что важнейшим признаком, характеризующим медицинских и фармацевтических работников, и объединяющим их в сфере охраны здоровья, является различие их трудового правоотношения, содержание которого образуют две составляющие: первая из них – это группа конкретизированных статутных прав и обязанностей работника, вступившего в трудовые правоотношения на основании трудового договора. Вторая составляющая группа прав и обязанностей обусловлена явлением дифференциации и присуще содержанию трудового правоотношения только медицинского и фармацевтического работника. С учетом этого и других характерных признаков автор делает вывод о возможности объединения медицинских и фармацевтических работников в правовую категорию. К другим признакам, объединяющим медицинских и фармацевтических работников в сфере охраны здоровья, он также относит повышенные требования к подготовке и квалификации этих работников, ограничения во взаимодействии с фармацевтическими компаниями и их представителями, дополнительные гарантии трудовых прав и иные характерные признаки [Сорокин Б.К., 2018, с. 15].

Известно, что правовое положение медицинского и фармацевтического работника раскрывается в соотношении статутных (основных) прав и обязанностей, в связи с чем обратимся к упомянутой выше главе 30 Кодекса РК о здоровье народа.

Проблемным в науке медицинского права является вопрос о том, какой работник относится к категории медработников. Анализируя российский Федеральный закон «Об основах охраны здоровья граждан в Российской Федерации» от 21 ноября 2011 года №.323-ФЗ, Филиппова И.А. отмечает, что в определение понятия «медицинский работник» включены физические лица, имеющие медицинское или иное образование (подчёркнуто нами – Е.Н., К.О.), что вносит некоторую путаницу, поскольку в Номенклатуре должностей медицинских и фармацевтических работников от 20.12.2012 года №1183 назначается в качестве медработников помимо врачей, фельдшеров, медсестер и лаборантов также лица, не имеющие медицинского образования - младший медперсонал (санитары, сестры-хозяйки). Далее, она предлагает выделить медработников в специальную категорию работников, имеющих профессиональное образование [Филиппова И.А., 2016]. В Кодексе РК о здоровье народа четко указаны эти признаки при определении понятий «медицинский работник», «фармацевтический работник», хотя и можно было дать определение понятию «работник здравоохранения» и его отличие от первых двух, что, в свою

очередь, не может не влиять на их правовой статус и правовую регламентацию в соответствующих нормативных правовых актах.

Переходим к анализу главы 30 Кодекса РК о здоровье народа с целью выявления особенностей правового статуса медицинских и фармацевтических работников. Так, в ст.270 этого Кодекса «статус медицинских и фармацевтических работников и их права» отмечается, что «медицинские и фармацевтические работники имеют права на особые гарантии, предусмотренные трудовым законодательством Республики Казахстан и иными нормативными правовыми актами, в том числе на:

1) создание соответствующих условий для выполнения работником трудовых обязанностей, включая обеспечение необходимыми медицинскими изделиями в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан;

2) повышение квалификации или изменение профессиональной квалификации за счет работодателя или бюджетных средств, предусмотренных на эти цели законодательством Республики Казахстан, при невозможности выполнять трудовые обязанности по состоянию здоровья и при увольнении работников в связи с сокращением численности или штата работников, в связи с ликвидацией организации;

3) оплату труда, соответствующую уровню квалификации;

4) мотивацию труда в соответствии с уровнем квалификации, со спецификой и сложностью работы, с объемом и качеством труда, а также конкретными результатами деятельности;

5) создание профессиональных объединений и участие в них;

6) страхование профессиональной ответственности за причинение вреда жизни и здоровью пациента при отсутствии небрежного или халатного отношения со стороны медицинского работника;

7) возмещение вреда, причиненного жизни и здоровью при исполнении должностных обязанностей, в соответствии с законодательством Республики Казахстан;

8) осуществление частной медицинской практики и фармацевтической деятельности при наличии разрешительных документов на медицинскую и фармацевтическую деятельность;

9) беспрепятственное и бесплатное использование средств связи, принадлежащих физическим и юридическим лицам, в случае транспортировки пациента в ближайшую медицинскую организацию для оказания экстренной медицинской помощи;

10) возмещение транспортных расходов, связанных с проездом».

Указанный перечень основных гарантий является исчерпывающим, в связи с чем возникает ряд вопросов. Во-первых, кто создает соответствующие условия для выполнения работником своих трудовых обязанностей, кто обеспечивает необходимыми медицинскими изделиями, нужно ли обеспечивать необходимым медицинским оборудованием. В пп.1 следовало бы указать на конкретное должностное лицо – руководителя медицинской или фармацевтической организации. Законодатель не упоминает «медицинское оборудование», а включает его в понятие «медицинское изделие», что, на наш взгляд, правильно, поскольку под «медицинским изделием» понимается устройство, которое используется для диагностики, профилактики или лечения различных заболеваний. Включает инструменты, аппараты, импланты, реактивы в пробирке, расходные материалы, приспособления, приборы, мебель и другие изделия. В пп. 161 п. 1 ст. 1 Кодекса РК о здоровье народа дано определение следующего содержания: «медицинские изделия - изделия медицинского назначения и медицинская техника». Пп. 162 п. 1. ст. Кодекса РК о здоровье народа определяет, что «расходный материал к медицинским изделиям - изделия и материалы, расходуемые при использовании медицинских изделий, обеспечивающие проведение манипуляций в соответствии с функциональным назначением медицинского изделия, эксплуатационными характеристиками, руководством по сервисному обслуживанию производителя». В то же время, в этой части Кодекса РК о здоровье народа следовало бы отразить, что не относится к медицинским изделиям, а именно: средства, оказывающие фармакологическое, иммунологическое, генетическое или метаболическое воздействие на организм человека, как это сделано в законах других стран.

Во-первых, непонятно «изменение профессиональной квалификации» или «переподготовка»?

Профессиональная квалификация — это степень и вид профессиональной подготовленности работника, наличие у него знаний, умений и навыков, необходимых для выполнения им определенной работы. Переподготовка – обучение, связанное с необходимостью изменения специальности вследствие изменений в продолжительной структуре занятости, изменений трудоспособности работника и др.

Согласно пп.5 ст.116 ТК РК «переподготовка - форма профессионального обучения, позволяющего освоить другую профессию или специальность». Следовательно, в пп. 2 ст.270 Кодекса о здоровье народа следовало бы употребить слово «переподготовка» в целях исключения расхождений с соответствующими статьями ТК РК. Имеются у нас также нарекания по пп.4 рассматриваемой статьи, где употреблены слова «мотивация труда» вместо «стимулирование труда». Мотивация — это внутреннее побуждение человека к определенным действиям, а сти-

мулирование — это воздействие извне с целью вызвать желаемое поведение. По смыслу ст.270 Кодекса РК о здоровье народа речь идет не о праве работника на мотивацию своего же труда, а на стимулирование его труда со стороны работодателя, что не одно и то же.

Ничего также в рассматриваемой статье не говорится о праве медицинских и фармацевтических работников на прохождение аттестации для получения квалификационной категории и дифференциацию оплаты труда по результатам аттестации, что является важнейшим правом этих работников. Аттестация медицинских и фармацевтических работников авторами раскрывается, как установленная для получения квалификационной категории, порядок и сроки прохождения которой устанавливаются уполномоченным органом. Присвоение квалификационной категории производится в установленном нормативными правовыми актами порядке, и только по письменному заявлению работника о прохождении аттестации, то есть является его правом [Сорокин Б.К., 2018, с.17].

Предоставляемые в ст. 272 Кодекса РК о здоровье народа «социальные гарантии, меры социальной защиты медицинских и фармацевтических работников по своей сути являются льготами - разновидностью правовых стимулов, предоставляемых гражданам, в социально-полезной деятельности которых заинтересовано государство и общество в целом» [Астраханцева Е.В., 2008, с. 26]. Установленные в этой статье социальные гарантии и меры социальной защиты касаются только медицинских работников, государственных медицинских организаций, работающих в сельской местности и в поселке, городах районного значения. А что касается подобных и других гарантий и мер социальной защиты для работников частных медицинских организаций, Кодекс умалчивает. Ведь медицинская организация — это юридическое лицо, независимо от организационно-правовой формы осуществляющее в качестве основного вида деятельности медицинскую деятельность на основании лицензии, выданной в порядке, установленном законодательством. Именно поэтому эти положения Кодекса, предусматривающие правовые стимулы, должны распространяться на все медицинские юридические лица независимо от организационно-правовой формы. Другое дело, что источник финансирования будет разным.

Как показывают социологические исследования, медицинские работники свою социальную защищенность понимают, как совокупность тех льгот и благ, которые они могут получить в связи со своей профессией. По их мнению, нужны специальные программы социальной защиты медицинских и фармацевтических работников, включающие получение ими качественных медицинских услуг по системе добровольного медицинского страхования, обеспечение путевками в санатории и дома отдыха, помощь в оказании дорогостоящей врачебной помощи, в том числе стоматологической, страхование врачей, возможность лечиться в ведущих клиниках и др. Молодые врачи в качестве главных стимулов для себя называют деньги, программы повышения квалификации, льгот по оплате жилья [Шипунов Д.А., Шляпникова М.Н., Волобуев Е.В., 2010, с. 3-11].

Обязанности медицинских и фармацевтических работников перечислены в ст.271 Кодекса РК о здоровье народа и состоят из обязанностей:

1) содействовать профилактике заболеваний, укреплению здоровья, пропагандировать здоровый образ жизни среди населения Республики Казахстан;

2) оказывать медицинскую помощь в соответствии со своей квалификацией, служебными и должностными обязанностями;

3) привлекать в необходимых случаях для консультации специалистов другого профиля или более высокой квалификации;

4) соблюдать и хранить тайну медицинского работника, не разглашать сведения о болезнях, интимной и семейной жизни пациента;

5) непрерывно повышать профессиональный уровень;

6) быть зарегистрированными в Национальной системе учета кадровых ресурсов в области здравоохранения;

7) при назначении лекарственных средств выписывать рецепты на лекарственные средства в пределах своей компетенции при наличии соответствующих медицинских показаний под международным непатентованным наименованием, за исключением случаев индивидуальной непереносимости пациента.

Данный перечень обязанностей является исчерпывающим, что также является не совсем правильным, поскольку не все обязанности, например, касаются фармацевтических работников.

Во-вторых, пп. 1 ст. 271 – «содействовать профилактике заболеваний, укреплению здоровья, пропагандировать здоровый образ жизни среди населения Республики Казахстан», – является не обязанностью, а правом медицинского работника. А фармацевтические работники и вовсе не обладают таким правом и не обязаны заниматься профилактикой здорового образа жизни. В-третьих, пп. 3 ст. 271 – «привлекать в необходимых случаях для консультации специалистов другого профиля или более высокой квалификации» тоже следовало бы отнести к правам, а не обязанностям, поскольку в Кодексе отсутствует механизм привлечения других специалистов. В-третьих, назначение лекарственных средств имеет свой порядок, который устанавливается уполномоченным органом и не ограничивается только положением, установленным в пп. 7 ст. 271 Кодекса.

Необходимо также было в этой главе Кодекса подробно расписать ограничения, налагаемые на медицинских и фармацевтических работников при осуществлении ими профессиональной деятельности. Ограничения, установленные в п. 2 ст. 271 Кодекса, не дают полную картину ограничений, необходимых для охраны здоровья населения. Так, например, необходимо было четко записать: «Медицинские и фармацевтические работники не вправе предоставлять населению недостоверную и (или) неполную информацию о наличии лекарственных препаратов, медицинских изделий, в том числе скрывать информацию о наличии лекарственных препаратов и медицинских изделий, имеющих более низкую цену». Особенно это касается фармацевтических работников и руководителей аптечных организаций.

Многие авторы, занимающиеся проблемами медицинского права, обосновывают необходимость отражения особенностей правового регулирования труда медицинских и фармацевтических работников в отдельной главе трудового Кодекса [Иванова Н.А., 2012, с. 32]. Несмотря на это, мы придерживаемся мнения о необходимости отражения специфики их труда в полном объеме в главе 30 Кодекса РК о здоровье народа, поскольку считаем невозможным расширить нормы ТК РК положениями работников отдельных отраслей, специальных субъектов, таких как научные работники, работники сельского хозяйства, транспорта, связи и др. В противном случае ТК РК из кодифицированного акта превратился бы в сборник нормативных правовых актов о труде различных категорий работников.

В современных условиях внедрения высоких технологий, цифровизации к медицинским и фармацевтическим работникам предъявляются повышенные требования: иметь определенные объемы долговременной, оперативной памяти, повышенную концентрацию внимания, высокую трудоспособность, стрессоустойчивость и способность осуществлять трудовую деятельность в экстремальных условиях. Именно поэтому труд этой категории работников нуждается в четкой правовой регламентации режима их рабочего времени и времени отдыха, гарантированного объема заработной платы, а также в дополнительных гарантиях и компенсациях, что объективно требует внесения изменений и дополнений в действующие законодательные акты. Возникает также необходимость в более глубокой проработке ведомственных нормативных правовых актов, касающихся труда данной категории работников. «Для полноценной реализации некоторых прав медицинских работников необходимо уточнение и детализация существующих правовых норм. Назрела необходимость в разработке отдельного закона о правовом статусе медицинского работника и закона о страховании профессиональной ответственности медицинского работника», - считает Кралько А.А. [Кралько А.А., Медицинские новости, 2012. №5., с. 42].

Специфику правового регулирования труда медицинских и фармацевтических работников казахстанский законодатель уместил, как было отмечено выше, в пяти статьях Кодекса РК о здоровье населения. Если сравнить с российским законодательством, то к настоящему времени Трудовой кодекс Российской Федерации от 30 декабря 2001 года № 197-ФЗ (далее – ТК РФ) содержит несколько статей, регламентирующих такие вопросы, как сокращение рабочего времени для медработников; возможность увеличения времени работы по совместительству в селе; дополнительный отпуск для отдельных категорий медработников; дежурства на дому [ТК РФ, № 197-ФЗ, 2001]. Так, ст. 350 ТК РФ устанавливает некоторые особенности регулирования труда медицинских работников. В ней говорится, что для медицинских работников устанавливается сокращенная продолжительность рабочего времени не более 39 часов в неделю. В зависимости от должности и (или) специальности продолжительность рабочего времени медицинских работников определяется Правительством Российской Федерации. При продолжительности рабочего времени медицинского работника 39 часов в неделю, 29 часов медработник должен находиться на рабочем месте, а 20 часов - дежурить на дому.

Сокращенная продолжительности рабочего времени, дополнительный отпуск, особые правила для работы по совместительству установлены в связи с большими физическим и эмоциональным напряжением, необходимостью работать в тяжёлых и опасных для жизни и здоровья условиях.

Право на сокращенное рабочее время установлено также для отдельных категорий работников здравоохранения специальными федеральными законами. Установлена 36 часовая рабочая неделя для врачей-психиатров и другого персонала, участвующего в оказании психиатрической помощи; 36 часовая неделя - для работников здравоохранения, осуществляющих диагностику и лечение ВИЧ-инфицированных, подвергающихся риску заражения иммунодефицитом человека при исполнении служебных обязанностей; 36 часовая рабочая неделя - для работников учреждений здравоохранения, занятых на работах с химическим оружием; 30 часовая рабочая неделя - для медицинского, ветеринарного и иного персонала, непосредственно участвующего в оказании противотуберкулезной помощи. Время работы медперсонала, работающего с гамма-препаратами - 24 часа в неделю.

Согласно ч. 3 ст. 350 ТК РФ дополнительные отпуска предоставляются отдельным категориям

медработников, конкретное число дней которых установлены в постановлениях Правительства Российской Федерации (от 3 до 14 календарных дней в зависимости от трудового стажа, оказания противотуберкулезной помощи, работы во вредных и (или) опасных условиях труда.

Согласно частям 4-7 ст. 350 ТК РФ дежурства на дому:

1) устанавливается с согласия медработника;

2) предусматривает готовность работника быть вызванным на работу;

3) один час дежурства заканчивается за 0,5 часов рабочего времени;

4) не может увеличивать норму рабочего времени для медработников.

В целях конкретизации ст.350 ТК РФ издан Приказ Министерства здравоохранения Российской Федерации от 2 апреля 2014 года № 148н, которым утверждено «Положение об особенностях режима рабочего времени и учета рабочего времени при осуществлении медицинскими работниками медицинских организаций дежурств на дому», в котором предусмотрены: стимулирование, учет рабочего времени; необходимость утверждения графика работы с указанием времени начала и окончания дежурства на дому (с учетом мнения представительного органа работников); засчитывается в полном объеме (час за час) в рабочее время при вызове на работу в период дежурства время в дороге и время оказания медицинской помощи [Приказ Министерства здравоохранения РФ, 2014, № 148н].

В соответствии со ст.270 Кодекса РК о здоровье народа, медицинские и фармацевтические работники имеют право на основные гарантии, предусмотренные трудовым законодательством РК и иными нормативными правовыми актами. В связи с тем, что ни ТК РК, ни Кодекс РК о здоровье народа не предусматривают особенности рабочего времени и времени отдыха медицинских и фармацевтических работников, обратимся к подзаконным актам.

Так, Приказом министра здравоохранения РК от 22 ноября 2017 года № 857 утверждены «Правила организации и оплаты дежурств медицинских работников» [Приказ Министра здравоохранения РК, № 857, 2017].

В соответствии с этими правилами в медицинских организациях при оказании медицинской помощи независимо от времени суток и дней недели для медицинских работников устанавливаются дежурства в ночное время, выходные и праздничные дни в соответствии с графиком дежурств, который составлен с учетом требований ст.68 ТК РК.

Дежурства и работа в ночное время, выходные и праздничные дни, выполненные в сверхурочное время (сверх нормального количества рабочих часов за учетный период) оплачиваются также по нормам ТК РК.

Руководитель организации для обеспечения круглосуточной помощи населению и обеспечения дежурства вводит в штатное расписание дополнительные врачебные и сестринские должности либо обеспечивают дежурство, имеющимся составом врачей, среднего и младшего медицинского персонала.

В связи с тем, что подзаконных актов, касающихся особенностей труда медицинских и фармацевтических работников в Казахстане множество, не представляется возможным в рамках данной статьи подробно их прокомментировать.

Таким образом, изучение соответствующих положений Кодекса РК о здоровье народа о правовом статусе медицинских и фармацевтических работников позволяет сделать вывод о том, что эти категории работников наделены специальным трудоправовым статусом, обусловленным нормами дифференциации правового регулирования их труда в зависимости от отраслевой специфики. И при дальнейшем реформировании медицинского законодательства следует особое внимание уделить качеству принимаемых ведомственных нормативных правовых актов, их соответствию действующему Кодексу РК «О здоровье народа и системе здравоохранения».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кодекс Республики Казахстан «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года № 360-VI // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=34464437 31.10.2020.

2. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V// https://online.zakon.kz/document/?doc_id=38910832 31.10.2020.

3. Акулина Т.И. Правовой статус медицинского работника как специального субъекта трудового права // Закон: исполнительное производство: актуальные проблемы. – 2012. №.4. – С. 163-170.

4. Сорокин Б.К. Особенности правового регулирования труда медицинских и фармацевтических работников: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук 12.00.05 /Сорокин Борис Константинович. – М., 2018. – 26 с.

5. Филипова И.А. Правовое регулирование труда медицинских работников: особенности правового статуса и проблемы, имеющиеся в законодательстве // Медицинское право. – 2016. № 1. – С. 17-21.

6. Астраханцева Е.В. Некоторые особенности правового регулирования труда и социального обеспечения работников здравоохранения: автореф. дис. на соиск. учен. степ канд. юрид. наук 12.00.05 / Астраханцева Евгения Владимировна – М., 2008. – 29 с.

7. Шипунов Д.А., Шляпникова М.Н., Волобуев Е.В. Социальная защита врачей муниципальных учреждений здравоохранения // Социология города. -Волгоград: Изд-во «Волгоградский государственный технический университет», 2010. № 2. – С.3-11.

8. Иванова Н.А. Особенности правового регулирования труда медицинских работников в условиях реформирования здравоохранения: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук 12.00.05 / Иванова Наталья Анатольевна – Е., 2012. – 32 с.

9. Кралько А.А. Правовой статус медицинского работника // Медицинские новости, 2012. №5. – С.38-42.

10. Трудовой кодекс Российской Федерации от 30 декабря 2001 года № 197-ФЗ // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30396416 31.10.2020.

11. Приказ Министерства здравоохранения Российской Федерации от 2 апреля 2014 года № 148н // https://rg.ru/2014/05/27/minzdrav-dok.html 31.10.2020.

12. Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 22 ноября 2017 года № 857 «Об утверждении Правил организации и оплаты дежурства медицинских работников» // http://www.zqai.kz/ru/node/7026 31.10.2020.

ӘОЖ 349.6

НУРЕКЕШОВ ТАЛАП КАЙРАТОВИЧ,
PhD доктор,
Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті,
Семей қаласы,
E-mail: nurekechovt@mail.ru

ЖАҢАРТЫЛАТЫН ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУДЫҢ НЕГІЗІ ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАЛАРДЫҢ ЖЕТІЛУІНЕ ТІКЕЛЕЙ ТӘУЕЛДІ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АХУАЛДЫ ЖАҚСАРТУДЫҢ БІРДЕН БІР КЕПІЛІ

Түйін: Жаңа жаңартылатын энергия көздерін (ЖЭК) іздеу мәселесі әлемдік қоғамдастықтың назарын әлдеқашан аударған. Оларды пайдалану көптеген экономикалық және экологиялық пайда әкелуі мүмкін. Жаңартылатын энергия көздері дәстүрлі қазбалы отынды алмастыра алады және импортталатын энергия ресурстарына тәуелділікті азайтады, кейбір салалар мен ауыл шаруашылығы үшін қосымша мүмкіндіктер жасайды, парниктік газдар мен басқа да зиянды заттардың шығарылуын азайтады.

Түйінді сөздер: жаңартылатын энергия көздері, күн сәулесінің энергиясы, жел энергиясы, гидродинамикалық су энергиясы.

Резюме: Проблема поиска новых возобновляемых источников энергии (ВИЭ) привлекает внимание мирового сообщества уже давно. Их использование может принести многочисленные экономические и экологические преимущества. Возобновляемые источники энергии могут заменять традиционные ископаемые виды топлива и сокращать зависимость от импортируемых энергоресурсов, создавать дополнительные возможности для некоторых отраслей промышленности и сельского хозяйства, уменьшать выбросы парниковых газов и других вредных веществ.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, энергия солнечного излучения, энергия ветра, гидродинамическая энергия воды.

Summary: The problem of finding new renewable energy sources has been attracting the attention of the world community for a long time. Their use can bring numerous economic and environmental benefits. Renewable energy sources can replace traditional fossil fuels and reduce dependence on imported energy resources, create additional opportunities for certain industries and agriculture, and reduce emissions of greenhouse gases and other harmful substances.

Keywords: renewable energy sources, solar energy, wind energy, hydrodynamic water energy.

Қоршаған ортаны қорғау және экологиялық даму – еліміз үшін алдыңғы кезекте тұрған мәселе. Бүкіл өркениетті әлем жұртшылығы осы мәселемен айналысуда. Бізге де мұндай жаппай үрдістен шет қалуға болмайды.

Орта мерзімді кезеңде экономиканың өсімі мейлінше «жасыл экономика» жағдайында ілгерілеуге тиіс. Сондықтан қазірдің өзінде көміртегінің үлесін барынша азайтуға бағыт ұстаған жөн.[1]

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауында Үкіметке ғылыми қауыммен және жеке сектормен бірлесіп, «жасыл өсім» жөніндегі ұсыныстар жиынтығын әзірлеуді және Үкіметке экологиялық ахуалды жақсарту жөніндегі шараларды нақты жүзеге асыруға кірісуді тапсырды. Биологиялық әркелкілікті сақтау және тиімді пайдалану жөніндегі ұзақ мерзімді жоспарларды бекітудің маңызы зор екенін атап өтті.

Біздің ойымызша, жаңартылатын энергияның үлесін арттыру климаттық амбицияны арттырады және алғашқы климаттық бейтарап континент болуға негіз болып табылады. Сондықтан қолданыстағы заңнамаларды қайта қарауға және қажет болған жағдайда оны толықтыруды міндеттейді.

Жаңартылатын энергия көздерінің Қазақстандағы мүмкіншіліктері (гидроэнергия, жел және күн энергиясы) елеулі көлемде.

Мемлекет жаңартылатын энергия көздерінен энергияның үлес салмағын арттыру үшін кешенді шаралар қолданып келеді ол үшін 2009 жылы ҚР «Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» ҚР Заңы қабылданды.

Амбициялы мақсаттар қойыла отырып, балама және жаңартылатын электр энергиясының үлес салмағын 2020 жылы 4%, 2030 жылы 10% және 2050 жылға қарай 50% жеткізуді көздеп отыр (Елбасы Назарбаевтің Н.Ә., жолдауы, 2012 жылғы 14 желтоқсан).

Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануға ынталандырып отырған тағы да бір мәселе Қазақстанда 1992 жылғы деңгеймен салыстырсақ

[1] Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы - 2020 жылғы 1 қыркүйек

өзінің қалдықтарды шығару көлемін 15% қысқартуға міндеттеме алғаны болып отыр. Бұл мақсатқа экономиканың энергия сыйымдылығын төмендету есебінен қол жеткізуден қарағанда жаңартылатын энергия көздерінің рөлін аттырудың тиімділігі жоғары болады.

Сонымен қатар, 2009 жылғы желтоқсан айында Копенгагенде өткен климаттағы өзгерістер бойынша конференцияда Киото келісімдерін жүзеге асыру шеңберінде Қазақстан парниктi газдарды 1992 жыл деңгейімен салыстырғанда 2020 жылға қарай 15%, 2050 жылға қарай 25% төмендету бойынша өзіне ерікті түрде міндеттеме қабылдады.

Жаңа жаңартылатын энергия көздерін (ЖЭК) іздеу мәселесі әлемдік қоғамдастықтың назарын әлдеқашан аударған. Оларды пайдалану көптеген экономикалық және экологиялық пайда әкелуі мүмкін. Жаңартылатын энергия көздері дәстүрлі қазбалы отынды алмастыра алады және импортталатын энергия ресурстарына тәуелділікті азайтады, кейбір салалар мен ауыл шаруашылығы үшін қосымша мүмкіндіктер жасайды, парниктік газдар мен басқа да зиянды заттардың шығарылуын азайтады. Көбінесе жергілікті сипатқа ие бола отырып, ЖЭК отынды алыс тасымалдаудан құтқара алады. Сондықтан, көптеген дамыған елдерде соңғы уақытта оларды пайдалану үлесінің артуының айқын тенденциясы байқалады (Дакалов М.В., 2015. 4 с.).

Бірақ, Қазақстанның дамуының қазіргі кезеңінде балама энергетика елдің энергия қажеттігін жеткілікті деңгейде қамтамасыз ете алмайды.

Мұндай жағдайдан шығудың бірден-бір жолы дәстүрлі және балама энергетиканың оптималды тепе-теңдігін қалыптастыру екені сөзсіз.

Қазақстанның энергетика саласының динамикалық дамуы энергетика саласындағы барлық қатысушылардың мүдделерінің тепе-теңдігін қамтамасыз етуі тиіс нормативтік-құқықтық базаны үздіксіз жетілдіріп отыру қажеттігін негіздейді және осы саладағы іргелі ғылыми зерттеулердің одан әрі жалғастырылуына тәуелді болатынын көрсетеді.

Соған байланысты энергетика саласының маңызды топтамасы ретінде дәстүрлі және балама энергетиканың тепе-теңдігінің құқықтық қамтамасыз ету мәселелерін зерттеу үлкен өзекті мәселеге айналады.

Жаңартылған энергия көздерін пайдаланудың құқықтық режимінің ерекшеліктері бірнеше тиісті актлерден: ҚР Экологиялық кодексінен, ҚР Су кодексінен, ҚР «Жаңартылған энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Заңынан көрініс таппаған.

Жаңартылған энергия көздерін пайдалануды реттейтін Қазақстан Республикасының «Жаңартылған энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» шағын гидроэнергетиканы пайдалану мәселелерін реттейтін нормалар жоқ.

Тұтас алғанада республиканың 2 мыңнан астам өзендерінің 5% жуығы, демек, 100 жуық өзен шағын ГЭС құрылысы үшін жарамды болып табылады. Қазақстанның табиғи-географиялық жағдайы күн энергетикасын дамыту үшін үлкен мүмкіншілік береді.

Гидроэнергетиканың табиғи мүмкіншіліктеріне келетін болсақ ГЭС құрылысы үшін неғұрлым тиімді жағдайларға Оңтүстік Қазақстанның өзендері ие екендігін атап өтуіміз қажет.

Ауыл шаруашылығының жеткілікті көлемде дамыған салалары биоэнергетиканы игеру үшін тиімді жағдайлар қалыптастырудың маңызы зор. Қазіргі таңда Қазақстан әлемдегі ең ірі бидай экспорттаушы мемлекеттердің бірі болып табылады. Демек, ел үшін негізгі биоэнергетикалық қор қызметін астық түрлерінің саманы атқаратын болады.

Өзге бағыт биогаз өндірісі болып табылады, ол үшін шикізат көзі қызметін мал шаруашылығының қалдықтары атқарады. Қазақстанда мал мен құстың бас саны үлкен мөлшерде. Мүйізді ірі қара қалдықтарынан метан өндірісінің мүмкіншіліктері өте жоғары.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы заңы «жаңартылатын энергия саласындағы қызметті ғылыми қамтамасыз ету» бөлімімен толықтырылуын ұсынамыз.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясы жаңартылатын энергия саласындағы ғылыми қызметті, оның ішінде:

- ЖЭК игеру саласында халықаралық ғылыми және ғылыми-техникалық бағдарламаларды, сондай-ақ оларды іске асыру және қадағалау тетіктерін әзірлейді;
- мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылатын зерттеу және инновациялық жобаларға конкурстар ұйымдастырады;
- жаңартылатын энергияны игеру саласында ғылыми және инновациялық жетістіктерді енгізеді;
- мемлекеттік бағдарламаларды, зерттеу жобаларын іске асыру бөлігінде есептерді қарайды және ЖЭК саласында жүзеге асырылатын зерттеулердің, сынақтар мен тексерулердің ғылыми деңгейін бағалайды;
- ЖЭК саласында жаңа материалдар, техника және технологиялар жасау;
- жыл сайын Қазақстан Республикасының Үкіметіне осы саладағы бағдарламаларды жетілдіру және жүзеге асыру барысы туралы ақпарат ұсынылуы керек.

Өндірілетін, қайта өңделетін, тасымалданатын, сақталатын және тұтынылатын ЖЭК энергия тасымалдаушылары туралы ақпаратты ресми статистика саласындағы мемлекеттік орган есепке алуға тиіс.

ЖЭК жөніндегі қызметті ақпараттық қамтамасыз ету Қазақстан Республикасының жаңартыла-

тын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы заңымен реттелуі керек.

ЖЭК энергиясы мәселелері жөніндегі қызметті ақпараттық қамтамасыз етуді энергетика жөніндегі мемлекеттік басқару органдары:

- ЖЭК пайдаланудың ұлттық және өңірлік бағдарламаларын кеңінен талқылау;
- ЖЭК саласында көрсету жобаларын құру жөніндегі жұмысты үйлестіру;
- әкімшілік-аумақтық бірліктер аумағында ЖЭК басым пайдаланылатын аймақтар құру;
- ЖЭК саласында технологиялар мен жабдықтар көрмелерін ұйымдастыру;
- ЖЭК тұтынушылары мен өндірушілеріне оларды өндіру және пайдалану мәселелері бойынша ақпарат беру;
- ЖЭК өндіру мен пайдалануды бұқаралық ақпарат құралдары арқылы насихаттау мәселелрімен толықтырылуын ұсынамыз.

Қорта айтқанда, заңнамалық және әкімшілік деңгейлерде балама энергия көздерін пайдаланатын субъектілерді ынталандыру және тұрақты даму тұжырымдамасын іс-жүзінде жүзеге асыру бойынша мәселелерді неғұрлым нақты шешуге мүмкіндік беретін энергия көздерінің бірыңғай жіктелуін заңнамалық тұрғыда бекітілуі тиіс деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы - 2020 жылғы 1 қыркүйек

2. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Қазақстан Республикасының Президенті - елбасы Н.Ә. НАЗАРБАЕВТЫҢ Қазақстан халқына Жолдауы, Астана қ., - 2012 жылғы 14 желтоқсан.

3. Дакалов М.В. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В СТРАНАХ ЕС // Дис... канд. экон. наук: 08.00.14 Москва, 2015.- 4 с.

ӘОЖ 343. 241.2

ОСМАНОВА ГУЛАЙНА ЖАЛАЛЫЕВНА,
құқық ғылымының магистрі,
құқықтану мамандығы PhD докторанты,
«Тұран» Университеті,
Алматы қ.
e-mail: Gulaina.78@mail.ru

БАС БОСТАНДЫҒЫНАН АЙЫРУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗА ҰҒЫМЫНА ЗАМАНАУИ ТЕОРИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Аңдатпа. Заңдылық пен құқықтық тәртіпте бірқатар міндеттерді шешуде еліміздің құқықтық жүйесінің бір тармағы болып табылатын қылмыстық заңның ролі едәуір. Жазаның ішінде бас бостандығынан айыру жазасының мәні тереңірек. Бас бостандығынан айыру Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген жазалардың бірі бола отырып, заңмен белгіленген жазаның тұтастай, барлық белгілерін сақтап қалады. Қылмыс жасаған адамды әділ жазаға тартып, оқшаулау, оның еркіндігінен айыруға, белгілі бір құқықтарды шектеуге және жасалған қылмыс үшін мемлекеттің атынан мәжбүрлеуді қолдануға бағытталуы жөнінде жүргізілетін жұмыстар қарастырылады. Мақалада автор, бас бостандығынан айыру жазасын қарастыра келе, оны сақтау үшін негіз болатын жағдайларды сипаттай отырып, бас бостандығынан айыру жазасының түсінігін өзгерту қажеттігі назарға алынып, жаңа түсініктер тізбесі келтіріледі. Сонымен автор аталған жаза түріне жаңаша анықтама беріп отыр.

Түйін сөздер: қылмыстық құқық, қылмыс, жаза, жаза ұғымы, бас бостандығынан айыру, оқшаулау.

СОВРЕМЕННЫЙ ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПОНЯТИЕ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ

Аннотация. Уголовный закон, являющиеся частью правовой системы страны играет особую роль в решении ряда задач в законности и правовом порядке. Среди всех видов наказаний более глубокое значение имеет наказание в виде лишения свободы. Поскольку лишение свободы является одним из видов уголовного наказания, предусмотренных УК Республики Казахстан, являясь одним из видов наказания, имеет все признаки наказания, закрепленные законом, как общая, целая часть. Предусматривается работа по привлечению к справедливому наказанию лица, совершившего преступление, его изоляции, лишению свободы, ограничению определенных прав и применению принуждения от имени государства за совершенное преступление. Рассматривая в статье наказание в виде лишения свободы, автор предлагает новый подход к понятию наказания в виде лишения свободы с описанием обстоятельств, послуживших основанием для его сохранения, а также приводит новый перечень понятий. И так автор дает новое определение данного вида наказания.

Ключевые слова: уголовное право, преступление, наказание, понятие наказания, лишение свободы, изоляция.

A MODERN THEORETICAL LOOK AT THE CONCEPT OF PUNISHMENT IN THE FORM OF DEPRIVAL OF FREEDOM

Annotation. The criminal law, which is part of the country's legal system, plays a special role in solving a number of problems in legality and legal order. Among all types of punishment, the punishment in the form of imprisonment has a deeper meaning. Since imprisonment is one of the types of criminal punishment provided for by the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, being one of the types of punishment, it has all the signs of punishment enshrined by law, as a general, whole part. It is envisaged to work on bringing to fair punishment the person who committed the crime, his isolation, imprisonment, and restriction of certain rights and the use of coercion on behalf of the state for the crime. Considering the punishment in the form of imprisonment in the article, the author proposes a new approach to the concept of punishment in the form of imprisonment with a description of the circumstances that served as the basis for its preservation, and also provides a new list of concepts. And so the author gives a new definition of this type of punishment.

Key words: criminal law, crime, punishment, the concept of punishment, imprisonment, isolation.

КІРІСПЕ

Қылмыстық құқық жеке адамдарды, оның құқықтары мен бостандығын, қоғам мен мемлекетті қылмысты қол сұғудан қорғауға бағытталған қоғамдық қатынастарды реттейді. Әрқилы құқық сияқты, ол да өз міндетін тек тиісті қарым-қатынастарды реттеу жолымен ғана орындайды.

Сондай-ақ қылмыстық құқықтық тыйымды бұзған тұлға үшін оған жүктелінетін жауапкершілік өз алдына, яғни қылмыстық жазаны туындатады.

Жаза – кек алуды, тән азабын шектіруді немесе адамдардың қадір-қасиетін қорлауды мақсат етпейді. Қылмыс қаншалықты жеңіл болса да, ауыр болса да, ол үшін қоғам алдында жауап береді.

Жазаның оның түрлері мен әртүрлі құқық шектеулерінің мөлшерлерінен көрініс табатын жазалау қасиеттерінің көлемі жасалған қылмыстың ауырлығына, ал осыған байланысты – кінәлінің жеке басына сәйкес келуге тиіс. Олардың мөлшерлестігі белгілі бір шамада әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру және сотталған адамның мемлекет, қоғам, жәбірленуші алдында кінәсін өтеу болып табылады.

Жаза ұғымының заңнамалық тұжырымдамасы адам құқықтары туралы және сотталғандармен қарым-қатынас туралы халықаралық-құқықтық актілерге толық сәйкес келетінін атап өту өте маңызды. Атап айтқанда, ол Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 29-бабының талаптарына жауап береді [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/28.08.20 ж.], оған сәйкес қоғамның әрбір мүшесі басқалардың құқықтары мен бостандықтарын тиісті мойындауды және құрметтеуді қамтамасыз ету және демократиялық қоғамдағы моральдың, тәртіп пен әл-ауқаттың әділ талаптарын қанағаттандыру мақсатында ғана заңмен белгіленген шектеулерге ұшырауы тиіс. Бірде-бір қоғам адамға шексіз еркіндік бере алмайды, өйткені бұл жеке мүдделердің шексіз қақтығысына әкеп соқтырар еді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген қылмыстық жазаның әртүрлі түрлерінің арасында бас бостандығынан айыру маңыздылығы жағынан ерекше орын алады. Бұл адамның қоғамнан оқшаулануына, оның еркіндігінен айыруға, белгілі бір құқықтарды шектеуге және жасалған қылмыс үшін мемлекеттің атынан мәжбүрлеуді қолдануға бағытталған. Бас бостандығынан айыру жазасы адамға, әсіресе жазаның осы түріне бірінші рет сотталған адамдарға әсер ете отырып, жаңа қылмыстардың алдын алуға көмектеседі. Осыдан басқа бас бостандығынан айыруға жазаланушы жүріп-тұру құқығынан айырылады, жолдастармен және жақындармен және т.б. араласудағы уақыттан шектеледі. Ең алдымен, бұл Қазақстан Республикасының Конституциясында баяндалған қорғану, қорғалу, өмір сүру құқығы, жеке басының бостандығына және т.б. конституциялық құқықтарға [Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж.] қатысты екендігін айту керек.

Бас бостандығынан айыру жазаның ең бір қатаң түрінің бірі болып есептелінеді. Жасаған қылмыстық әрекеті осы жазаның түріне жататындықтан оның қоғамға келтірілген қаупінің де жоғары екендігін атап айтқан жөн.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңінде қылмыстық жазалауға деген көзқарас қайта қаралып жатыр. Мемлекет бір жағынан Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген жазалау жүйесін қолдануды қамтамасыз етеді, ал екінші жағынан, қылмыс жасаған адамдарды іс жүзінде бас бостандығынан айыруға кінәлі деп таниды. Бұл тек бас бостандығынан айыруға сотталған адамдардың саны мен қылмыстың қайталануының өзара байланысы ғана емес, сондай-ақ бас бостандығынан айыру орындарындағы қылмыскерлерді ұстау шығыны бойынша да түсініріледі. Алайда, қоғамдық қауіпсіздікті және құқықтық тәртіпті сақтауды қамтамасыз етудегі мемлекеттің конституциялық жауапкершілігінің күші, жазаны қолданудың қажеттігін айқындап отыр. Сондықтан да, жаза тек, жазалау тәртібін реттеу, әділеттілік талаптарының сақталынуы мен жазаға тартуға қойылған мақсаттар мен міндеттерге жету үшін қажетті шегінде ғана қолданылуы керек.

Құқықтық шектеу, сондай-ақ еңбек ету түрін таңдаудан, жұмыс пен демалыс уақытын реттеуден де көрініс табады. Бұл жаза сотталған адамға оны белгілі бір режимде ұстау, еңбекке тарту, онымен тәрбие жұмысын жүргізу арқылы еңбекпен түзеуді де көздейді.

Бас бостандығынан айыру жазасы, қылмыс жасаған адамдарға қоғамнан оқшауланбай түзетілуі мүмкін емес, қаупі жоғары болғанда жағдайларда қолданылатынын да атап өткен жөн.

Сондықтан да мемлекеттік мәжбүрлеудің өткір шарасы ретінде ҚР Қылмыстық Кодексі ерекше бөлім баптарында әр бір жасалған іс-әрекеті бойынша жазалау түрінде жасалған қылмыстық іс әрекеттің қоғамға қауіптілік дәрежесіне орай бас бостандығынан айыру жазасының санкциясы көрсетілген.

ҚР ҚК 46 бап 1- бөлігіне сәйкес, Бас бостандығынан айыру сотталған адамды қылмыстық-атқару жүйесінің мекемесіне жіберу арқылы оны қоғамнан оқшаулаудан тұрады [Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014].

Өмір бойына бас бостандығынан айыру – аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ өлім жазасына балама ретінде белгіленуі мүмкін.

Өмір бойына бас бостандығынан айыру он сегіз жасқа дейін қылмыс жасаған адамдарға, әйелдерге, алпыс үш жастағы және ол жастан асқан еркектерге тағайындалмайды. Өмір бойына бас бостандығынан айыру кешірім жасау тәртібімен белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға ауыстырылуы мүмкін.

«Түрме» - ауыр қылмыстар немесе аса ауыр қылмыстар үшін сотталған адамдарды ұстауға ар-

налған мекеме. XIX және XX ғасырларда бас бостандығынан айыру ауыр қылмыскерлерді жазалаудың негізгі құралы ретінде дене жазасын, өлім жазасын және жер аударуды ауыстырды.

Тарихи тұрғыдан өлім жазасын және денеге келтірілген жарақат арқылы әртүрлі жазалау түрлері қылмыстық іс-әрекеттер үшін ең көп таралған жаза болды.

XII ғасырда ағылшын түрмелері айыпталушыларды олардың істерін корольдік сот қарағанға дейін ұстау орны ретінде бас бостандығын айыру мекемелерін кеңінен қолданылды. Біртіндеп бас бостандығынан айыру тек сот отырысын күткен адамдарды қамауда ұстау құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге сотталған қылмыскерлерді жазалау құралы ретінде де қабылдана бастады [https://infopedia.su/10x5aa.html (Жүгінген күні: 18.09.2020 ж.)].

Қылмыстық жаза ретінде бас бостандығынан айыру оны жүзеге асыру үшін материалдық база құрған капиталистік қатынастардың қалыптасу кезеңінде кеңінен қолдануға ие болды.

Алдымен, жазаның бір түрі ретінде бас бостандығынан айыру жазасына тартылу қылмыстық құқықпен реттелетіндігін атап өтуіміз қажет. Бас бостандығынан айыру – бұл арнайы осыған арналған мекемелерде мәжбүрлі түрде сотталушыны оқшаулау. Жаза түрі ретінде бас бостандығынан айырудың мәні мен рөлін анықтау кезінде қылмыстық жазалау жүйесінің өзі де маңызды орын алады.

Қазіргі таңда сотталушылардың құқықтары жөніндегі сұрақтар көптеген пікір-таластар тудыруда. Соның ішінде оқшаулау мекемелерінде бас бостандығынан айыру жасасасын өтеушілер санаты үшін осы мекемелерде барынша қайта бейімделуге жағдай жасау жөнінде болып отыр. Мәселен, Ұлыбританияда көптеген «түрмелерде» жаттығу залдары, кітапхана үнемі ашық, аптасына 15 сағат оқу міндетеледі. Ал, ағылшын «түрмелерінде» сотталушылар қолөнердің киім тігу, ауылшаруашылық еңбегіне, бақша күтімі сынды белгілі бір түрімен айналысады. Осы сынды бағдарламалардың мақсаты – сотталушыларға еркіндікке шыққаннан кейін жұмыс табуға көмектесу, заң сыйлаушы азамат ретінде қоғамдық өмірге бейімдеу [https://infopedia.su/10x5aa.html (Жүгінген күні: 18.09.2020 ж.)].

Қазіргі Қазақстанның қылмыстық кодексі жазаны сот үкімі бойынша тағайындалған мемлекеттің мәжбүрлеу шарасы ретінде айқындайды және сотталған адамды қоғамнан оқшауланған колонияларға жіберу немесе белгілі бір жағдайларда түзеу колонияларына орналастыру арқылы бөліп тұрады. Жаза қылмыс жасап, кінәлі деп танылған адамға қатысты ҚР ҚК-де көрсетілген негіздерде ол адамның бас бостандығынан айыру не құқықтары мен бостандықтарын шектеу арқылы қолданылады. Бұл дегеніміз қылмыстық кодексте көзделген жазаларды қолдануда бас бостандығынан айыру жазасының үлесі жоғары екендігінің көрсеткіші болып отыр.

Талданған Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің қазіргі нормалары жалпы ережелермен біріктірілген - бұл бостандықты шектеу, қоғамнан оқшаулау және арнайы түзеу мекемелерінде ұстау. Оларды бір-бірінен ажырататын ережелер бар: бас бостандығынан айыру (шектеу) мерзімдері, құқықтық салдар, бас бостандығынан айыру (шектеу) жазасын өтеу орындары, олардың жіктелуі, бас бостандығынан айыру (шектеу) түріндегі қылмыстық жазадан босатудың шарттары.

Қылмыстық құқықты одан әрі жетілдіру адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектейтін заңдардың сапасын арттыруға байланысты, ол заң тұрғысынан дәл әрі оның салдарларының болжамды болуы талаптарына сәйкес келуі тиіс, яғни оның нормалары жеткілікті дәрежеде нақты тұжырымдалуы және құқықтық іс-әрекетті құқыққа қайшы іс-әрекеттен айыруға мүмкіндік беретін ұғымды өлшемдерге негізделген болуы тиіс, бұл ретте заң қағидаларын өз бетінше түсіндіру мүмкіндігін болдырмау қажет.

Қылмыстық құқық бойынша жаза деп қылмыс жасауға кінәлі және соттылыққа әкеп соқтыратын сот тағайындаған жазалау элементтерін де, тәрбие элементтерін де қамтитын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасын түсіну керек. Жаза мемлекет пен қоғам атынан қылмыстық әрекет пен қылмыскерге теріс құқықтық, әлеуметтік және моральдық бағасын білдіреді.

Біздің ойымша, қылмыстық жаза қылмыстық-құқықтық ғылымда ең күрделісі және көп қырлысы болып табылады. Оның мәні – қылмыстық құқықтың өзін, ең алдымен, қорқыту және жаза қолдану арқылы жүзеге асыруымен айқындалады.

Ал, бостандығынан айыру дегеніміз - сотталған адамның қоғамнан оқшаулануын, үкімде көрсетілген мерзімде міндетті түрде жазаны орындайтын мекемеге орналастыруды көздейтін жаза түрі деп түсініледі.

Қылмыстық құқықты түсінудің теориялық аспектілеріндегі проблемалар құқық қолдану мазмұнымен тығыз байланысты. 1997 жылғы ҚР ҚК тиісті баптарының санкцияларында көзделгендей, ұсынылған негізгі жазалардың ішінде ең көп бөлігі бас бостандығынан айыру болса, 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық кодексінде жазаның бұл түрі қайтадан басым болып отырғандығы, қайта назар салу керек екендігін көрсетеді.

З.О. Ашитов, Б.З. Ашитов еңбегінде бас бостандығынан айыру – қауіпті қылмыс жасаған кінәліге, оған әсер ете отырып еңбекпен түзеу мақсатында, оқшаулау жолымен жүзеге асырылатын қылмыстық жазаның түрі деген анықтама бере отырып, бұл жаза кінәліні қайта тәрбиелеу және түзеу мүмкін болмаған жағдайда қолдану қажеттігін, әрине оның іс-әрекеті қауіпті болса, қоғамға қарсы көзқарас тудырғанда, себебі айтарлықтай тереңірек болған кезде қолданған орынды деп көрсетеді [Ашитов З.О., Ашитов Б.З., 2011 ж., 264 б.]. Себебі

қазіргі таңда сотталушыларға оң әсер ететіндіктен жазаның бұл түрін қолдану маңызды болып отыр.

Сот тәжірибесінде ең көп таралған қылмыстарды қарау кезінде ескерілетін белгілі бір жеңілдететін және ауырлататын жағдайлар белгіленді. Оларды жекелеген істер санаттарына топтастырып, содан кейін оларды жиі кездесетін баптар диспозициясына топтастыруға болады.

Нормалар құру саласындағы қылмыстық заңнаманы жетілдіру бір мезгілде келесі бағыттар бойынша жүруі керек: 1) оларда сипатталған қылмыстардың ауырлығын ескере отырып, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің баптары бойынша жауапкершілікті бөлу (санаттауды жалғастыру); 2) бас бостандығынан айырудың ең төменгі және ең жоғары шектерінің қысқарту, 3) ауырлататын жағдайларда жасалған қылмыстың бір бабы шегінде ең төменгі жазаның ұлғаюы; 4) қайталанатын қылмыс құрамдарын біріктіру.

Бас бостандығынан айыру сияқты жаза, сотталушы мен оның қоршаған ортасына қайғы мен қасірет әкелетінін, оларға жанашырлық пен түсіністік тудыратынын ұмытпауымыз керек. Бізге ұнайды ма, жоқ па, бас бостандығынан айыру дегеніміз - адамның өзі өскен, оқыған, жұмыс істейтін және демалатын тұрақты және жақын ортасынан «шығарылуы». Бұл жерде нақты адам туралы, қылмыстық-құқықтық жүйе жұмыс істейтін нақты әлеуметтік-экономикалық жағдайлар туралы сөз болғанда гуманизмнің абстрактілі сипаты орынды бола алмайтындығын да естен шығармауымыз керек.

Осы тұрғыда, ауыр, аса ауыр қылмыстық жаза түрін білдіретін «Бас бостандығынан айыру» термині нақтылануы тиіс. Өйткені бас бостандығынан айыру жазасы элементтері қылмыстық жазаның басқа да түрлерінде кездесетіндіктен, ол жаза түріне нақты анықтама берілуі тиіс. Қазіргі «Белгілі мерзімге бас бостандығынан айыру» анықтамалары да нақтылануы тиіс.

Норвегиялық криминолог Н. Кристидің айтуы бойынша, кез-келген қылмыстық жазаның мәнін ол «ауыру», азап (шектеулер, айырулар) себеп болатын білу керек. Сотталушыларда да құндылықтар жүйесі орын алады. Олар жасалған қылмыстық құқық бұзушылық іс әрекеттері үшін қамауға алынудан ұялатындай болу керек, егер олай болмаса өзінің жағдайынан (қамауда отырғандығынан ұялар) уайымға салынып, өмірі текке өтіп жатқандығымен сезінуі тиіс. Қылмыскер де қоғамдағы азаматтар сынды, өзінің жаман әрекет жасағандығын біледі. Сондықтан бұл тұста жазаның мазмұнын қарастыра отырып, қандай жағдайларда жазаланушының психикасына әсер етуге болатындығын объективті элементтерден тұратындығын, қасиеттерін ажырата білу қажет [Кристи Н., 1985 ж., 22, 26 б.].

Соттардың назарын, қылмыстық топтардың құрамында, сыбайлас жемқорлық, террористік, экстремистік қылмыстар жасағаны үшін, сондай-ақ кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық тиіспеушілікке қарсы қылмыстар және түзету жолына түскісі келмейтін бұрын сотталған адамдардың жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдарға қатысты заңмен көзделген қатаң жазалау шараларын қолданудыжәне міндетті талқылау қажетігіне аудару керек [Шнарбаев Б.К., Мизанбаев А.Е., 2017 ж., 81 б.].

Қылмыстық жазалау шараларын үнемдеу қылмыстың санаттарына қатысты келесіден көрініс табады: сот қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінде көрсетілген санкция негізінде ғана жаза тағайындай алады. Қазіргі кездегі қылмыстық заңдардың жаппай ізгілендіруіне байланысты, соттар жасалған қылмыс бойынша қылмыстық істерді қарау барысында бас бостандығынан айыру жазаларын қолдануы міндетті сипатта болады. Яғни, Қылмыстық кодекстің санкциялары балама болғандықтан, сәйкесінше жазаның да бірнеше түрлері көрсетілген. Сот осыған байланысты, жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік сипаты мен дәрежесін, қылмыскердің тұлғасын, басқа да мән-жайларды қарастыра отырып, айыппұл, бостандығын шектеу сияқты жеңіл жазаларды тағайындауға құқылы.

Осы тұрғыда ғалым Т.К. Акимжанов Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша жазаның негізгі түрі ретінде бас бостандығынан айыру жазасын қолдануға қатысты кейбір шектеулер енгізу қажеттігін айтады. ҚР ҚК Ерекше бөлігінің жекелеген баптарынан қоғамға аса қауіп келтірмейтін іс-әрекеттерді жазаның басқа түрімен алмастыра отырып, жазаның осы түрін азайту үшін ары қарай жұмыстар жүргізу қажет деп нақты көрсетеді. Мысалы, қылмыс құрамын ескере отырып, (терроризм, экстремизм, шпионаж сынды қылмыстардын басқа) кейбір санаттағы, атап айтқанда 63 жастан асқан қарт адамдарға, жүкті әйелдерге, бірінші және екінші топтағы мүгедектер үшін қатысты бас бостандығынан айыру жазасын тағайындамау жөнінде өзгеріс енгізу қажеттігін ұсынады [Акимжанов Т.К., 2019 ж., 6 б.].

Өз кезегінде бас бостандығынан айыру жазасын өтеп жатқан сотталушылардың тұрмыстық жағдайын жақсарту, бір жағынан, сотталғандардың денсаулығын сақтауға, екінші жағынан, қорғау, түзеу және жазасын өтеу функцияларын жүзеге асыруға қабілетті [Минязева Т.Ф., 2001 ж., 11 б.].

Бас бостандығынан айыру жазасын өтеу шарттарына қатысты, бұл жағдайда сотталғандарды қамтамасыз ету олардың нақты субъективті құқықтары мен заңды мүдделерінің кешені, сондай-ақ оларды осы жазаны өтеу процесінде оны пайдалану тәртібін құрау керек деген С.И. Кургановтың көзқарасын қолдау қажет [Зубков А.И. (ред), 2003 ж., 23 б.].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, бас бостандығынан айыру жазасын сақтау үшін негіз болған келесі жағдайлардың кейбірін атап өтуге болады:

- бас бостандығынан айыру – ауыр, аса ауыр қылмыс жасаушыларға қолданылатын жазаның әділетті салдары болуы тиіс;

- ол бірнеше рет сотталған адамдардың, рецидивист, түзетілу жолдарына бағынғысы келмейтін, басқа жаңа қылмыстардың алдын алу үшін талап етілуімен қатар, осы адамды қоғамнан белгілі бір мерзімге оқшаулау үшін жазаның бұл түрі қажет;

- бас бостандығынан айыру - мемлекет тарапынан белгілі бір қылмыстарды ресми түрде айыптаудың көрсеткіші, яғни қылмыстың жалпы алдын-алу мақсатында қажет.

Осылайша, бас бостандығынан айыру қылмыскерлердің белгілі бір топтарын ерекше бақылау құралы ретінде сақталады.

Оны ауыр қылмыс жасалған кезде қолдану орынды, сонымен қатар қоғамға қауіптілік дәрежесі аз қылмыстар бойынша, егер кінәлінің жеке басына байыпты ықпал ету үшін қолданған орынды. Егер біз қылмыскердің жеке басын есте ұстайтын болсақ, онда оған жеткілікті жаза мөлшері бірқатар факторларға байланысты: сананың деңгейі, мәдениеті, отбасы мен қоғамдағы орны, ойлау тәсілі және т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның болуы қажет екендігіне қарамастан, оның белгілі бір теріс әлеуметтік зардаптарын да ескермей болмайды. Бұларға сотталған адамдардың отбасының, әсіресе олардың материалдық жағдайының төмендеуін жатқызуға болады.

Бас бостандығынан айыру – қылмыстық құқыққа мәлім ең қатаң жазалардың бірі. Осыған байланысты бұл жаза сотталушыны түзету және жазаның мақсаттарына жету, оның өзге түрлерін қолдану арқылы мүмкін болмаған кезде ғана қолданылуға тиіс.

Мәселе бойынша қорытынды: қылмыстық жазаның бір түрі ретінде бас бостандығынан айыру - бұл сотталған адамды қоғамнан оқшаулауды, оны жазасын үкімде көрсетілген мерзімге міндетті түрде орындайтын мекеменің біріне орналастыруды көздейтін жазаның бір түрі. Сондықтан да, *қылмыстық жазаның «бас бостандығынан айыру» атауына келетін болсақ, оны «мәжбүрлеп оқшаулау» деп ауыстыруды уақыттың өзі қажет етіп отыр деп ойлаймыз.*

«Бас бостандығынан айыру – бұл үкім бойынша сотталушыны белгілі бір мерзімге қылмыстық-атқару жүйесінің мекемесіне орналастырумен қоса оның еркінен тыс жүріп-тұру мүмкіндігінен айырумен, азаматтық құқықтар мен бостандықтардың шектелуімен байланысты, ол тәрбиелік ықпалға ұшыраған кезде, өзінің кінәсін тәртіптік режимнің әсері, жазаны орындау мен өтеудің белгіленген тәртібі арқылы қоғамдық пайдалы жұмыс, тәрбиелеу, кәсіби оқыту арқылы түзетуге бағытталған қылмыстық жазаның ауыр түрі»,- деген анықтама беру орынды болады деп санаймыз.

Сонымен, жазаның жалпы ережелеріне негізделе отырып, бас бостандығынан айыру түріндегі жаза сот үкімі бойынша сотталған адамға тағайындалатын *мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы* болып табылады деп қорытындылауға болады. Жаза қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамға қолданылады және ҚР Қылмыстық Кодексінде көзделген осы адамның құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе шектеу болып табылады.

Қылмысқа жауап – ол жаза қолдану, сонымен бірге жаза қолдану – қоғамды қылмыстан сақтайтын және жаңа қылмыстың жасалуына жол бермеудің қажетті құралы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Электронды ресурс: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. http://adilet.zan.kz/kaz/ docs/ (Жүгінген күні: 28.08.2020 ж.)
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. – Алматы, 2020
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. Электронды ресурс: http://adilet.zan.kz (Жүгінген күні: 20.08.2020 ж.)
4. Development of the Prison System. Электронды ресурс: https://infopedia.su/10x5aa.html (Жүгінген күні: 18.09.2020 ж.)
5. Ашитов З.О., Ашитов Б.З. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть. – Алматы: Жеті Жарғы, 2011. – 264 б.
6. Кристи Н. Пределы наказания. М., Прогресс. - 1985. – 22, 26 б.
7. Уголовно-исполнительное право Республики Казахстан. Учебник. Б.К. Шнарбаев, А.Е. Мизанбаев. - Костанай: Костанайский филиал ФГБОУ ВО «Челябинский государственный университет», 2017. – 81 б.
8. Акимжанов Т.К. Уголовно-правовое воздействие и его роль в предупреждении преступности. Сборник статей по материалам IV Всероссийской научно-практической конференции (Саратов, 30 сентября – 1 октября 2019 г.).- 6 б
9. Минязева Т.Ф. Правовой статус личности осужденных в Российской Федерации. – М.: НОРМА, 2001. –11 б.
10. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX - начала XX века / под ред. А. И. Зубкова. – М.: Норма, 2003. – 23 б.

ӘОЖ 343

КУАНАЛИЕВА ГУЛЬДАНА АМАНГЕЛЬДИЕВНА
Заң ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (доцент)
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: kuanalieva.guldana@mail.ru

АХАТОВ УАЛИХАН АҚЫПБЕКОВИЧ
Заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: yali-79_kz@mail.ru

ПАРАҚОРЛЫҚТЫ САРАЛАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада парақорлыққа қарсы іс-қимылдың маңызы, негізгі әдістері және қылмыстық-құқықтық реттеу ерекшеліктері талқыланады. Парақорлықтың қоғамдық және мемлекеттік институттарға келтіретін залалы қарастырылып, оның алдын алу шаралары сипатталады. Сонымен қатар, Қазақстандағы парақорлықпен күрестің құқықтық негіздері мен халықаралық тәжірибе талданады. Автор парақорлықтың себептері мен салдарын анықтап, тиімді шешімдер ұсынады. Бұл зерттеу парақорлықты төмендетуге бағытталған жүйелі шараларды әзірлеуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: парақорлық, сыбайлас жемқорлық, парақорлықпен күрес, заң үстемдігі, парақорлықтың алдын алу, құқықтық реформалар, мемлекеттік қызметтің ашықтығы, жемқорлық тәуекелдері, жемқорлыққа қарсы заңнама, этика және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, халықаралық тәжірибе, пара беру және пара алу, жемқорлыққа қарсы стратегия.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются значение противодействия коррупции, основные методы и особенности уголовно-правового регулирования. Анализируются ущерб, наносимый коррупцией общественным и государственным институтам, и описываются меры по ее предотвращению. Также исследуются правовые основы борьбы с коррупцией в Казахстане и международный опыт. Автор выявляет причины и последствия коррупции, предлагая эффективные решения. Это исследование способствует разработке системных мер, направленных на снижение уровня коррупции.

Ключевые слова: коррупция, борьба с коррупцией, верховенство закона, предотвращение коррупции, правовые реформы, прозрачность государственной службы, коррупционные риски, антикоррупционное законодательство, этика и антикоррупционная культура, международный опыт, дача и получение взятки, антикоррупционная стратегия.

SOME PROBLEMS WITH THE QUALIFICATION OF BRIBERY

Annotation. This article discusses the importance of combating corruption, the main methods, and the specifics of criminal-legal regulation. The damage caused by corruption to public and state institutions is analyzed, and preventive measures are described. Additionally, the legal framework for combating corruption in Kazakhstan and international experience are examined. The author identifies the causes and consequences of corruption and proposes effective solutions. This study contributes to the development of systematic measures aimed at reducing the level of corruption.

Keywords: corruption, anti-corruption measures, rule of law, corruption prevention, legal reforms, transparency of public service, corruption risks, anti-corruption legislation, ethics and anti-corruption culture, international experience, bribery, anti-corruption strategy.

Сыбайлас жемқорлық кез келген мемлекеттің экономикасының дамуына кедергі келтіретін қауіп-қатердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлықты болдырмау, оның алдын алу мақсатында мемлкетіміз-де көптеген іс-шаралар жүзеге асырылуда. Сыбайлас жемқорлық мәселесі бүгінде күрмеуі қалың күрделі мәселе болып отыр. Үлкен әлеуметтік қасірет болып табылатын ол саяси даму тұрғысынан бір-біріне ұқсамайтын әлемдегі барлық елдердің қай-қайсысын да қатты алаңдататыны анық.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының бірі ретінде парақорлық қылмыстары болып табылады, парақорлық қылмыстарына: ҚРҚК 366-бабына сәйкес, пара алу - мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамның не оған теңестірілген адамның немесе жауапты мемлекеттік лауазымды

атқаратын адамның не лауазымды адамның, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамының пара берушінің немесе оның өкілі болған адамдардың пайдасына жасаған әрекеттері (әрекетсіздігі) үшін, егер мұндай әрекеттер (әрекетсіздік) осы адамның қызметтік өкілеттіктеріне кіретін болса не ол лауазымдық жағдайына байланысты осындай әрекеттерге (әрекетсіздікке) ықпал жасай алатын болса, сол сияқты жалпы қамқорлығы немесе жол берушілігі үшін өзіне немесе басқа адамдарға ақша, бағалы қағаздар, өзге мүлік, мүлікке құқық немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде жеке өзі немесе делдал арқылы пара алуы [1];

ҚРҚК 367-бабына сәйкес, пара беру - мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамға не оған теңестірілген адамға немесе жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамға не лауазымды адамға, сол сияқты шет мемлекеттің немесе халықаралық ұйымның лауазымды адамына жеке өзіне немесе делдал арқылы пара беру [1];

ҚК 368-бабына сәйкес, парақорлыққа делдал болу - парақорлыққа делдал болу, яғни пара алушыға және пара берушіге олардың арасындағы пара алу және беру туралы келісімге қол жеткізуге немесе оны іске асыруға ықпал ету болып табылады [1].

Парақорлық оның барлық нысандары қылмыстық сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтың бір түрі ретінде (ҚР ҚК-нің 366-бабы пара алу, ҚР ҚК 367-бабы пара беру, ҚР ҚК 368-бабы парақорлыққа делдал болу) жалпы сыбайлас жемқорлықтың және оның ішінде сыбайлас жемқорлық қылмыстың негізін құрайды және Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне елеулі қатер төндіреді.

Сыбайлас жемқорлықпен күрес ежелден қай мемлекетте болмасын басты орын алады. Қазақстан Республикасы да тыс қалмайды. Сыбайлас жемқорлықтың қоғам үшін салдары өте ауыр болды, өйткені сыбайлас жемқорлық кез келген мемлекеттің іргетасын бұзып қана қоймай, қоғамдық қатынастарды криминализациялауға ықпал етеді.

Сыбайлас жемқорлықтың ауқымы мен қауіп-қатерін ескере отырып, Қазақстан Республикасы осы жағымсыз әлеуметтік құбылысқа қарсы тұру үшін мемлекеттік деңгейде белсенді шаралар қабылдауда.

Парақорлық — қоғамның дамуын тежейтін, экономикалық және әлеуметтік салаларға зиян тигізетін маңызды мәселелердің бірі. Қазақстан Республикасында парақорлықпен күрес мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Бұл мақалада парақорлықтың себептері, салдары және онымен күресу шаралары қарастырылады.

Е.В. Краснопееваның пікірінше, «Парақорлық ұғымын бірнеше қырынан қарастыру қажет: этимологиялық, қылмыстық-құқықтық және криминологиялық. Негізгі ұғым ретінде парақорлықтың қылмыстық-құқықтық мағынасы: Парақорлық — жинақтаушы термин, бұл ең алдымен кеңестік және ресейлік қылмыстық құқықтың даму тарихымен түсіндіріледі, онда парақорлықтың барлық көріністері үшін жауапкершілік көзделген. Бұл ұғым пара алудың (РФ ҚК 290-бабы) және пара берудің (РФ ҚК 291-бабы) екі құрамына тән негізгі белгілерді қамтиды, бұл қылмыстық құқық теориясында қалыптасқан көзқараспен сәйкес келеді.

Қылмыстық-құқықтық тұрғыдан парақорлық ұғымы криминологиялық және этимологиялық ұғымдарды қамтитын кеңейтілген орбиталардың ядросы болып табылады» [2].

С.И. Вейберттің ғылыми зерттуінде, «Парақорлық ұғымы екі дербес қылмыс құрамын сипаттайтын жинақтаушы термин болып табылады – пара алу және пара беру. Парақорлық үшін жауапкершілікке қатысты нормалар уақыт өте келе елеулі өзгерістерге ұшырайды, бұл көп жағдайда алдыңғы заңнаманың ережелерін қабылдаумен байланысты. Бұл жағдайды жаңа ережелерді әзірлеу кезінде ескеру маңызды» деп көрсетеді [3].

Парақорлық дегеніміз — мемлекеттік немесе қоғамдық қызметкерлердің өз өкілеттіктерін жеке пайда табу мақсатында заңсыз пайдалануы. Оның негізгі себептері:

1. Төменгі жалақы деңгейі және әлеуметтік қорғаудың жеткіліксіздігі. Мемлекеттік қызметкерлердің еңбекақысының төмендігі олардың жемқорлыққа бейімділігін арттырады. Жалақыны көтеру және әлеуметтік қорғау шараларын күшейту — парақорлықпен күрестегі маңызды қадамдардың бірі.

2. Құқықтық сауаттылықтың төмендігі. Қоғам мүшелерінің құқықтық сауаттылығы төмен болған жағдайда, олар парақорлықтың қаупін толық түсінбейді және бұл мәселені шешуге белсенді қатыспайды. Ағартушылық жұмыстарды күшейту және құқықтық білім беру жүйесін дамыту қажет.

3. Мемлекеттік басқару жүйесіндегі ашықтық пен есептіліктің жеткіліксіздігі; Мемлекеттік басқару жүйесінде ашықтықтың болмауы жемқорлыққа жағдай жасайды. Қоғамдық бақылауды арттырып, есептілік жүйесін жетілдіру арқылы бұл мәселелерді шешу мүмкін.

4. Қоғамдағы жемқорлыққа төзімділіктің болуы.

Парақорлықтың салдарына келетін боласақ, парақорлықтың әлеуметтік, экономикалық және саяси салдары кең көлемде көрініс табады. Негізгі салдары:

- экономикалық даму қарқынының төмендеуі;
- қоғамдық сенімнің азаюы;
- әлеуметтік теңсіздіктің күшеюі;
- мемлекеттің халықаралық беделінің түсуі.
- экономикалық зардаптар.

Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы, қоғамның жеке адамды, қоғамды және мемлекетті қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғауға кепілдік беруге қабілетті құқықтық тәртіптің қамтамасыз етілуін объективті қажет етуі және мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы пәрменді саясаты құқық қорғау органдары қызметкерлерінің әлеуметтік-құқықтық қорғалуын қамтамасыз етудің маңыздылығын айқындайды [4].

Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі бойынша - 55 баллдан төмен емес. Транспаренси Интернэшнл – Казахстан - Ұзақ

уақыт бойы сыбайлас жемқорлық мәселесі бойынша ең беделді зерттеу Сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексі (СЖҚИ) болып табылады. Transparency International оны жыл сайын әртүрлі елдердің мемлекеттік секторындағы сыбайлас жемқорлықты қабылдау деңгейіне сараптамалық бағалау негізінде құрастырады және 13 дереккөз негізінде құрастырылады (Қазақстанды 9 рейтингтік агенттік бағалайды). СЖҚИ 180 елді қамтиды, олар 0-ден 100-ге дейінгі шкала бойынша бағаланады, 0 сыбайлас жемқорлықты қабылдаудың ең жоғары деңгейі және 100 ең төменгі деңгей. 2021 жылы Қазақстан 37 ұпай жинады, бұл өткен жылмен салыстырғанда бір ұпайға аз [5].

Қазақстандағы ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және есепке алу Комитетінің 2015-2020 жылдар аралығындағы деректерін қарастырсақ:

- 2019 жылы Қазақстанда 172 адам пара алғаны үшін, 214 адам пара бергені үшін, 39 адам парақорлыққа делдал болғаны үшін сотталды. 2019 жылы 1 адам пара алғаны үшін ақталды.

- 2020 жылы Қазақстанда пара алғаны үшін 334 адам сотталды, пара бергені үшін 244 адам сотталды, парақорлыққа делдал болғаны үшін 24 адам сотталды. 2020 жылы 1 адам пара алғаны үшін ақталды [6].

«Елде 2024 жыл басынан бері мыңға жуық сыбайлас жемқорлық фактісі анықталды». Ең жиі кездесетін қылмыстық құқық бұзушылық – пара беру. Одан кейін қаражат жымқыру және қызметтік өкілеттілікті асыра пайдалану дерегі тұр. Мұндай қылмыстардың дені Шымкент, Астана қалалары мен Алматы облысында тіркелген. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес – қоғам мен мемлекет деңгейінде талқыланатын маңызды мәселелердің бірі. Бұл ретте қылмыс саны азайғанымен, кеселді түбегейлі жою туралы айту әлі ерте. Биыл сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі 937 парқорлық дерегін тіркеген. Дені білім беру саласында анықталған. Жігер Байділдин, ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі превенция қызметі басшысының орынбасары: - Педагогтардың еңбекақы төлеу қорынан қаражат жымқырудың жүйелі фактілері ашылды. 2023 жылдан бастап 302 қылмыстық іс тіркелген. Олар бойынша залал мөлшері 17 млрд теңгені құрады. Қазірдің өзінде 230 адам сотталды. 100 қылмыстық іс сотта қаралуда. Бұлар бойынша 2 ұйымдасқан қылмыстық топтың қызметі тоқтатылды. Ақша жымқырғандардың дені Шымкент, Астана қалалары мен Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды өңірлерінде. «Тағы Абай мен Жетісу облыстарында да парақорлықпен ұсталғандар көп», - дейді, агенттік өкілдері. Данияр Биғайдаров, ҚР Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің ресми өкілі: - Тұрақты ұйымдасқан қылмыстық топ 2020 жылдың қаңтары мен 2023 жылдың наурыз аралығында Талдықорған қаласының аумағында құқық бұзушылық іс-әрекеттерімен айналысты. Ұйымдасқан қылмыстық топ қатысушылары білім беру саласында нақты жұмыс істемеген жеке тұлғаларға, сондай-ақ өздерінің жеке шоттарына жалақыны заңсыз аудару арқылы 4,5 млрд теңгеден астам қаражат бөлді. Қылмыстық топтың ұйымдастырушысы 15 жылға оның қатысушылары 9 жылдан 13 жылға дейін бас бостандығынан айырылды. Бюджет ақшасын жымқыруда резонанстық істер де жоқ емес. Солардың бірі – Алматы әуежайының басшысына қатысты қылмыс. Ол өзінің сыбайластарымен бірге украиналық ұшаққа жанармай құю кезінде екі шығын ордерін рәсімдеп, авиаотын мөлшерін орта есеппен 5 тоннаға артық көрсеткен. Осындай заңсыз әрекеті үшін ол 8 жылға бас бостандығынан айырылды. Ал Сәтпаев қаласының бұрынғы әкімі кәсіпкерден 10 млн теңге пара алғаны үшін істі болып, ақыры темір торға тоғытылды. Соңғы кезде қазақстандықтардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы белсенділігі де артып келеді. Биыл осындай бұзушылықтарды хабарлағаны үшін 87 адам марапатталған. Оларға жалпы сомасы 31 млн теңге сыйақы берілді. Агенттіктің мәліметінше, белсенді азаматтар көбіне пара талап ету, қызметтік өкілеттілікті асыра пайдалану, қамқорлық көрсету және мемлекеттік сатып алу саласындағы заң бұзушылықтар туралы хабарлаған. Марапатқа ие болған азаматтардың дені Қарағанды, Ақтөбе және Батыс Қазақстан облыстарында екен» [7]. Тәжірибеден көріп отырғанымыздай, сыбайлас жемқорлық қылмыстары, оның ішінде парақорлық әрекеттері әлі де болса азаймай тұр.

Парақорлықпен күресу үшін кешенді шаралар қажет. Қазақстан Республикасында бұл бағытта келесі қадамдар жүзеге асырылуда:

1. Заңнамалық негіздердің нығаюы. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының заңы; Мемлекеттік қызметшілердің этика кодексі; Қылмыстық және әкімшілік жауапкершілікті қатаңдату.

2. Алдын алу шаралары. Мемлекеттік қызметшілердің жалақысын арттыру; Ашықтықты қамтамасыз ету үшін цифрлық технологияларды енгізу; Қоғамдық бақылауды күшейту.

3. Қоғамдық сананы өзгерту. Жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру; Білім беру жүйесінде жемқорлықтың зиянын түсіндіру; Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы насихат.

4. Халықаралық ынтымақтастық. Халықаралық ұйымдармен серіктестік орнату; Шетелдік озық тәжірибелерді зерттеу және енгізу; Халықаралық келісімдер мен стандарттарды сақтау.

Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізу шаралары ретінде 2015 жылы 18 қарашада қабылданған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы №410-V заң бар. Онда: «Сыбайлас жемқорлық – жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдардың, мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдарға теңестірілген адамдардың, лауазымды адамдардың өздерінің лауазымдық (қызметтік) өкілеттіктерін және соған байланысты мүмкіндіктерін жеке өзі немесе делдалдар арқылы жеке өзіне не үшінші тұлғаларға мүліктік (мүліктік емес) игіліктер мен артықшылықтар алу немесе табу мақсатында заңсыз пайдалануы, сол сияқты игіліктер мен артықшылықтарды беру арқылы осы адамдарды параға сатып алу» болып табылады делінген [8].

Заңда сыбайлас жемқорлықтың жаңа анықтамасы енгізілді, ол мүліктік қана емес, сонымен қатар мүліктік емес игіліктер алу немесе табу, оның ішінде үшінші тұлғаларға қатысты пайда табу деген ұғымды біліреді. Сонымен қатар, «сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл – сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің өз өкілеттіктері шегіндегі сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, оның ішінде қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау және жою жөніндегі, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру және олардың салдарларын жою жөніндегі қызметі» деп белгіленген [8]. Аталған заңның 5-бабында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты мен міндеттері көрсетілген. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың мақсаты қоғамда сыбайлас жемқорлықты жою болып табылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл міндеттері төмендегідей:

1) қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбестік ахуалын қалыптастыру;

2) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін жағдайлар мен себептерді анықтау және олардың салдарларын жою;

3) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл субъектілерінің өзара іс-қимылын нығайту;

4) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі халықаралық ынтымақтастықты дамыту;

5) сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, жолын кесу, ашу және тергеп-тексеру міндеттерін шешу арқылы іске асырылады.

Мемлекеттік қызмет институты да айтарлықтай реформаға ұшырады. 2015 жылдың 23 қарашасында қабылданған «Мемлекеттік қызмет туралы» заңмен меритократия, кәсібилік, есеп берушілік және бақылауда болушылық, қоғамдық пікірді ескеру және ашықтық секілді негізгі принциптерге негізделген мәнсаптық модельге көшу жүзеге асырылды.

Мемлекеттік қызметке іріктеу кезінде және одан әрі жоғарылату кезінде білімі, еңбек өтілі, сондай-ақ қызметшілердің атқаратын лауазымында лауазымдық міндеттерін тиімді орындауы үшін қажетті құзыреттіліктердің болуы басты назарға алынады. Мемлекеттік қызмет туралы заңның 52-бабында мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлқы белгіленген.

1. Мемлекеттік қызметшілер сыбайлас жемқорлық көріністеріне қарсы тұруға, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға жол бермеуге тиіс.

2. Мемлекеттік қызметшілер басқа мемлекеттік қызметшілер тарапынан жасалатын сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактілерінің жолын кесуге тиіс.

3. Егер мемлекеттік қызметшіде сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық туралы ақпарат болса, ол мұндай құқық бұзушылықты болғызбау және тоқтату жөніндегі қажетті шараларды қабылдауға, оның ішінде жоғары тұрған басшыға, өзі жұмыс істейтін мемлекеттік органның басшылығына, уәкілетті мемлекеттік органдарға жазбаша нысанда дереу хабарлауға тиіс. Мемлекеттік қызметші өзін басқа адамдардың сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасауға көндіру жағдайлары туралы да аталған адамдар мен органдарға жазбаша нысанда дереу хабарлауға міндетті.

Мемлекеттік органның басшылығы ақпаратты алған күннен бастап бір ай мерзімде мемлекеттік қызметшінің сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар, өзін осы бұзушылықтарды жасауға көндіру жағдайлары туралы мәлімдеулері бойынша, оның ішінде тексерулер ұйымдастыру және уәкілетті органдарға өтініштерді жолдау арқылы шаралар қабылдауға міндетті.

4. Мемлекеттік органның басшылығы сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар, өзін осы бұзушылықтарды жасауға көндіру жағдайлары туралы хабарлаған мемлекеттік қызметшінің құқықтарына, бостандықтары мен заңды мүдделеріне қысым жасайтын құдалаудан қорғау жөніндегі шараларды қабылдауға міндетті.

5. Мемлекеттік қызметшілер жеке және (немесе) заңды тұлғалардың өз құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін іске асыруын қиындататын әрекеттерге (әрекетсіздікке) жол бермеуге тиіс.

6. Мемлекеттік қызметшіге сыбайлас жемқорлық жасады деп жариялы түрде негізсіз айып тағылған кезде ол осындай айыптауды анықтаған күннен бастап бір ай мерзімде оны теріске шығару жөніндегі шараларды қабылдауға тиіс [9].

Мемлекет басшысының меритократияны қорғау және сыбайлас жемқорлыққа жол бермеу жөніндегі тапсырмаларын іске асыруда «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдептілік нормаларын және мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген Әдеп кодексінің қабылдануы ерекше орын алады. Кодексте мемлекеттік қызметшілердің моральды-этикалық бейнесіне қойылатын негізгі талаптар, сондай-ақ олардың мінез-құлқының базалық стандарттары айқындалды.

Мемлекет басшысының осы Жарлығымен Әдеп жөніндегі уәкіл туралы ереже бекітілді, оның құзыреттерінің бірі ретінде қызметтік әдеп нормаларын сақтауды қамтамасыз ету және мемлекеттік қызмет туралы заңнама бұзушылығының алдын алу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасау айқындалды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл процесінде ел Президенті қылмысқа қарсы күрес жөніндегі үйлестіруші ретінде айқындаған прокуратура да сүбелі үлес қосып келеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жоғары қадағалаудың және басқа да лауазымдық қызметтің барлық қосалқы атқарымдардың тұрақты басымдықтарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, қоғамдық резонанс тудырған лауазымдық сыбайлас жемқорлық қылмыстар туралы істер арнайы прокурорлар өндіріске қабылдайтын басым істер ретінде айқындалды.

«Сыбайлас жемқорлық» деген түсінік мағынасына этимологиялық қарау мұны «параға сатып алу»,

«пара» ретінде, «corruptio» деген латын сөзін алып, анықтауға мүмкіндік береді. Рим құқығында сондай-ақ «corrumpire» түсінік болған, ол жалпы сөзбен айтқанда «сындыру, бүлдіру, бұзу, зақымдау, жалғандау, параға сатып алу» деген түсінік беріп, құқыққа қарсы іс - әрекетті білдірген. Заң энциклопедиясында бұл терминге «лауазымды адамның өзіне сеніп тапсырылған құқықтар мен мүмкіндіктерді бас пайдасына жұмсайтындығын көрсететін саясат немесе мемлекеттік басқару саласындағы қылмыстық әрекет» деп анықтама берілген [10, 56 б].

БҰҰ-ның Анықтамалық құжатында «сыбайлас жемқорлық – өз пайдасы үшін мемлекеттік билікті теріс пайдалану» делінген [11, 45 б]. Дәл осындай анықтаманы Дүниежүзілік банкте береді [12, 123 б].

Қазіргі отандық криминология да сыбайлас жемқорлыққа «мемлекеттік немесе өзгедей қызметкерлердің сатқындығымен сипатталатын әлеуметтік құбылыс» деп анықтама береді [13, 501 б].

Н.Ф.Кузнецова сыбайлас жемқорлықты «мемлекеттік аппараттың және мемлекеттік емес құрылымның қызметкерін сатып алумен сипатталатын қоғамға қауіпті құбылыс» деп көрсетеді [14, 98 б].

Профессор А.Н.Ағыбаев «қоғамдағы өз орнын қанағат тұтатын адамдарды кездестіру қиын» деп дұрыс айтады [15, 32 б]. Ал, қанағат таппаған адамның ерте ме, кеш пе заң бұзушылыққа барары сөзсіз. Ондай болмау үшін мемлекеттік қызметкерге өз міндетін адал атқаратындай жағдай тудыру керек.

«Бір нәрсе анық – криминологиялық зерттеулердің нәтижелеріне сүйенбей, нақты криминологиялық жағдайдың заңдылықтары мен үрдістерін терең зерделемей қылмыстық-құқықтық, іс жүргізу проблемаларын өз деңгейінде шешу мүмкін емес», – дейді профессор Е.О.Алауханов [16, 21 б].

Мемлекеттің дамуына бармақ басты, бұрынғы өткен ата-бабаларымыз да дөп басып «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген. Олардың әділдік пен турашылдықты ту еткендігін ғасыр қайраткерлері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би және тағы да басқа біртуар билер мен шешендердің өмірі дәлел болатындығын біз тарихтан жақсы білеміз.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік – экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру инвестициялар тарту процесін баяулататын және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс. Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықпен пәрменді күресу үшін халықтың құқықтық сауатсыздығын жоятын, құқықты түсіндіру жұмысының деңгейі мен сапасын арттыру керектігінің маңызы зор. Халық өздерінің құқықтарын, өздеріне қарсы қандай да бір құқыққа қайшы іс-әрекет жасалған жағдайда қандай іс-қимыл қолдану керектігінің нақты жолдарын толық білулері қажет. Конституциялық тәртіпті қорғау, сыбайлас жемқорлықпен күрес аясында тиімді, бірыңғай жалпы мемлекеттік саясат жүргізу, мемлекет пен азаматтардың өмір сүруінің барлық салаларында сыбайлас жемқорлық пен оның көріністері деңгейін төмендету, қоғамның мемлекетке және оның институттарына сенімін нығайту бүгінгі күндегі басты мақсат болып табылады.

Өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық мемлекетті ішінен жоюдың бастамасы мен жетістіктерді жоққа шығаратын, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатер әкелетіндігі күмәнсіз. Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі басымдылықтарының бірі болып осы зұлымдықпен күресу болып табылады. Біздің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа орын жоқ. Қоғамның барлық күш-жігерін біріктіріп, осы дерттің одан әрі ұшықпауы үшін оны тоқтатудың барлық амалдарын қолдану арқылы ғана бұл құбылысқа тиімді түрде қарсы тұруға болады. Сондықтан сыбайлас жемқорлықпен күресу барлық Қазақстан Республикасы азаматтарының азаматтық борышы деп білу керек.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 3-бабының 29 тармағында сыбайлас жемқорлық қылмыстарының тізбесі көрсетілген: «сыбайлас жемқорлық қылмыстар – осы Кодекстің 189 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 190 (үшінші бөлігінің 2) тармағында), 215(екінші бөлігінің 3) тармағында), 216 (екінші бөлігінің 4) тармағында), 217 (үшінші бөлігінің 3) тармағында), 218 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 234 (үшінші бөлігінің 1) тармағында), 249(үшінші бөлігінің 2) тармағында), 307 (үшінші бөлігінің 3) тармағында), 361, 362 (төртінші бөлігінің 3) тармағында), 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 450, 451 (екінші бөлігінің 2) тармағында) және 452-баптарында көзделген іс-әрекеттер» [1].

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының субъектілері арнаулы болып табылады, олардың анықтамасы тұңғыш рет Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде белгіленген. Сайып келгенде, сыбайлас жемқорлықпен күресу жеке адамдардың немесе жекелеген топтың ғана емес мемлекеттік органдардың, мемлекеттік қызметкерлердің, тұтастай қоғамның басты міндеті мен борышы болып табылады. Осыны шынайы орындау үшін әрбір лауазым иесі өзінің жан-дүниесін таза және адал ұстауы қажет. Сонда ғана қарапайым халықтың сенімі ақталады. Сыбайлас жемқорлық сияқты қоғам дертіне бір білекпен күш жұмылдырып күрес жүргізу барлығымыздың алдымызда тұрған үлкен борыш.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226

2. Взяточничество: уголовно-правовой и криминологический аспекты тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.08, кандидат юридических наук Краснопеева, Елена Владимировна //https://www.dissercat.com/content/vzyatochnichestvo-ugolovno-pravovoi-i-kriminologicheskii-aspekty

3. Взяточничество: проблемы квалификации и назначения наказания тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 12.00.08, кандидат юридических наук Вейберт, Софья Игоревна // https://www.dissercat.

com/content/vzyatochnichestvo-problemy-kvalifikatsii-i-naznacheniya-nakazaniya

4. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы N 858 Жарлығы // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858_

5. Годовой отчет за 2020 год общественного фонда «Транспаренси интернэшнл». Утвержден Протоколом внеочередного Общего собрания учредителей от 14 февраля 2020 года №01/23. https://www.transparency.kz/ru.

6. Қазақстан Республикасы Бас прокуратура жанындағы Құқықтық статистика және ақпарат комитетінің 2015-2020 жылғы. 1-ТӨ нысанды есебі. https://www.gov.kz/memleket.

7. Биыл елде 937 сыбайлас жемқорлық дерегі анықталды // https://24.kz/kz/telepoject/zan-mentartib/item/684555-biyl-elde-937-sybajlas-zhem-orly-deregi-any-taldy

8. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 18 қарашадағы №410-V ҚРЗ // https://adilet.zan.kz.

9. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы №416-V ҚРЗ // https://adilet.zan.kz.

10. Юридическое энциклопедия. 2-изд. – М., 2003. - 556 с.

11. Международная защита прав и свобод человека. – М., 1990. - 345 с.

12. Отчет Всемирного банка о мировом развитии. – М., 1997. - 123.

13. Криминология: Учебник. – М., 1997. - 501.

14. Криминология // Под ред. Н.Ф.Кузнецова. – М., 1994. - 450 с.

15. Агыбаев А.Н. Уголовно-правовые и криминологические меры борьбы с коррупцией. – Алматы: Жеті Жарғы, 2003. - 321 с.

16. Алауханов Е.О. Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений: Монография. – СПб., 2005. – 221 с.

ӘОЖ 343.9

АХАТОВ УАЛИХАН АҚЫПБЕКОВИЧ
Заң ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
e-mail: yali-79_kz@mail.ru

ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ КЕЙБІР ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Қазіргі таңда діни экстремизм әлемдік қауіпсіздікке үлкен қатер төндіретін мәселелердің бірі болып отыр. Әсіресе, жаһандану дәуірінде экстремистік идеологияның таралуы және радикализацияның күшеюі көптеген елдер үшін өзекті проблемаға айналды. Қазақстан да бұл мәселені назардан тыс қалдырмай, оны шешу үшін кешенді шараларды қабылдауда. Бұл мақалада діни экстремизмге қарсы іс-қимылдың негізгі аспектілері қарастырылып, оның алдын алу шаралары талданады.

Түйінді сөздер: діни экстремизм, радикализация, қауіпсіздік, алдын алу, терроризмге қарсы күрес, идеологиялық қарсы тұру, жаһандану, Қазақстан, құқықтық шаралар, әлеуметтік тұрақтылық.

НЕКОТОРЫЕ ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ БОРЬБЫ С РЕЛИГИОЗНЫМ ЭКСТРЕМИЗМО

Аннотация. В настоящее время религиозный экстремизм является одной из наиболее серьезных угроз глобальной безопасности. Особенно в эпоху глобализации распространение экстремистской идеологии и усиление радикализации становятся актуальной проблемой для многих стран. Казахстан также не оставляет этот вопрос без внимания и принимает комплексные меры для его решения. В данной статье рассматриваются основные аспекты противодействия религиозному экстремизму и анализируются меры по его предотвращению.

Ключевые слова: религиозный экстремизм, радикализация, безопасность, профилактика, борьба с терроризмом, идеологическое противодействие, глобализация, Казахстан, правовые меры, социальная стабильность.

SOME ISSUES OF COMBATING RELIGIOUS EXTREMISM

Abstract. Currently, religious extremism is one of the most significant threats to global security. Especially in the era of globalization, the spread of extremist ideology and the intensification of radicalization have become pressing issues for many countries. Kazakhstan is also addressing this issue by implementing comprehensive measures to counter it. This article examines the key aspects of combating religious extremism and analyzes preventive measures.

Keywords: religious extremism, radicalization, security, prevention, counterterrorism, ideological resistance, globalization, Kazakhstan, legal measures, social stability.

Діни экстремизм – дін атын жамылып, радикалды идеяларды насихаттайтын және қоғамға қауіп төндіретін әрекеттердің жиынтығы. Оның негізгі себептері:

- әлеуметтік-экономикалық теңсіздік;
- білім деңгейінің төмендігі және діни сауатсыздық;
- саяси тұрақсыздық пен сыбайлас жемқорлық;
- ғаламтордағы радикалды насихаттың күшеюі.

Қазақстанда діни экстремизмге қарсы күрес мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады.

«Экстремизмге қарсы іс-қимыл – мемлекеттік органдардың адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, конституциялық құрылыс негіздерін, Қазақстан Республикасының тұтастығы мен ұлттық қауіпсіздігін экстремизмнен қорғауды қамтамасыз етуге, экстремизмнің алдын алуға, оны анықтауға, оның жолын кесуге және салдарларын жоюға, сондай-ақ экстремизмді жүзеге асыруға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға және жоюға бағытталған қызметі» [1].

Тәуелсіздік алғалы Қазақстан барлық мұсылмандарға, православиелік, католиктерге, протестанттарға, иудалыққа діни сенімнің абсолюттік еркіндігін қамтамасыз етіп келуде. Тіпті діни институттардың айтарлықтай сандық және сапалық өсуі де орын алды. Діни мейрам ретінде - Құрбан айт пен «Рождество Христово» мерекелері Қазақстанда демалыс күндері ретінде жарияланды. Яғни, діни талаптардың, қысымның жоқтығы, діни сенімге деген таңдаудың болуы жеке азаматтық құқықтың қорғалуымен пара пар болып отырғандығына көз жеткізе аламыз.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері бай тарихи мұрадан қалыптасты. Қазақ халқының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары Қазақ жерінде ислам пайда болғанға

дейін қалыптасқан ежелгі дәстүрлі діни сенімдермен тығыз байланысты. Исламның діни жоралары, қазақ халқының салт-дәстүрлері өзінің жарқын және сұлулығымен, мағыналық толықтырылу байлығымен таң қалдырады және қоршаған ортамен үйлесімде өмір сүруге ұмтылатын қазақ халқының ұлттық сипатының мәнін толық көлемде көрсетеді [2].

Экстремизм тақырыбы бүгінгі таңда әлемдік қоғамдастықтағы әрбір мемлекетті толғандыратын кесел. Қазақстан көптеген антиэкстремистік және антитеррорлық ұйымдардың (БҰҰ, ЕҚЫҰ, АӨСШК, ИЫҰ, ШЫҰ) мүшесі бола отырып, елдегі экстремизмнің алдын алу мен болдырмаудың белгілі бір шараларын үнемі жетілдіруде. Соған сәйкес, «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы Заңының 4 және 5-баптарында экстремизмге қарсы іс-қимылдың негізгі бағыттары, міндеттері мен қағидаттары көрсетілген.

Қазіргі заманғы ұлттық қауіпсіздік жүйесінде діни экстремизмге қарсы іс-қимылдың мемлекеттік-құқықтық негіздерін зерделеу маңызды қажеттілікке айналуда. Бұл қажеттілік тарихи және заманауи саяси-құқықтық, діни оқиғаларды салыстырмалы түрде талдау қажеттігінен туындайды. Себебі, өткен кезеңдердегі заңды фактілер мен қазіргі кездегі экстремистік әрекеттердің себеп-салдарын зерттеу арқылы тиімді құқықтық тетіктерді қалыптастыруға болады [3, 45 б.].

Халықаралық құқық және ұлттық заңнама жүйелерінде «діни экстремизм» ұғымының қалыптасуы мен дамуы ұзақ тарихи-құқықтық үдерістердің нәтижесі болып табылады. Зерттеулер көрсеткендей, бұл ұғым тарихи оқиғалар, құқықтық нормалар және қылмыстық іс-әрекеттердің жиынтығы аясында қалыптасып, дамып отырды. Діни экстремизм ұғымының құқықтық көріністері діни сипаттағы экстремистік топтар, ұйымдар, жеке тұлғалардың заңсыз әрекеттерімен және құқық бұзушылықтармен тығыз байланысты [4]. Сонымен қатар, бұл термин әртүрлі кезеңдерде халықаралық және ұлттық құқықтық актілерде түрлі атаулармен белгіленді.

Құқықтану ғылымында «діни экстремизм» ұғымын тереңірек зерттеу өзекті болып қала береді. Бұл бірнеше себептерге байланысты:

1. Діни экстремизмге қатысты халықаралық және ұлттық зерттеу жүйесі әлі толық қалыптаспаған.

2. Сарапшылар қауымдастығының зерттеу тәсілдері мен әдістері толық үйлестірілмеген.

3. Діни экстремизмге қарсы іс-қимылға қатысты кешенді ғылыми еңбектерді сұрыптау мен жүйелеу қажеттілігі бар.

Халықаралық ұйымдардың діни экстремизмге қарсы іс-қимыл тәжірибесі әртүрлі деңгейде қалыптасқан. Бірқатар ұйымдар терроризммен күрес шараларын жүзеге асырса да, діни экстремизмге қатысты толық жүйе әлі қалыптаса қойған жоқ. Бұл жағдайдың негізгі себептері:

- халықаралық ұйымдардың негізінен терроризмге қарсы күреске басымдық беруі;

- зорлықшыл экстремизмге қарсы жүйенің 2015 жылдан бастап қана дами бастауы;

- дін бостандығы мен діни радикализм мәселелерінің нақты ажыратылып қарастырылмауы.

Осыған байланысты, халықаралық ұйымдармен ынтымақтастықты нығайту арқылы діни экстремизмге қарсы іс-қимыл механизмдерін жетілдіру қажет.

Қазақстан Республикасында құқық қорғау және арнаулы мемлекеттік органдар діни экстремизмге қарсы іс-қимылдың халықаралық тәжірибесін қолдануда біркелкі нәтижеге қол жеткізген жоқ. Ішкі ынтымақтастық жүйесі болғанымен, халықаралық деңгейде тәжірибе алмасу жеткілікті деңгейде жүргізілмеген. Бұл мәселені шешу үшін құқық қорғау органдарының қызметкерлерін шетелдік тәжірибе негізінде оқыту және тәжірибеден өткізу қажет.

Ұлттық қауіпсіздік күштері діни экстремизмге қарсы іс-қимылдың негізгі операторы болып табылады. Терроризмге қарсы орталықтар мен жергілікті комиссиялар жүйелі түрде жұмыс істеп жатқанымен, кейбір кемшіліктер де байқалады. Мәселен, сарапшылар тобын қалыптастыру және олардың біліктілігін арттыру қажет. Екіншіден, прокуратура органдары діни экстремистік материалдарды сот арқылы тыйым салу шараларын күшейтуі тиіс. Үшіншіден, Ішкі істер органдары мен Ұлттық қауіпсіздік комитеті арасындағы өзара іс-қимыл тетіктерін нығайту қажет. Сонымен қатар, кейбір экстремистік ұйымдардың соңғы жылдардағы белсенділігі артқанын ескерсек, құқық қорғау органдарының қызметін орта деңгейден жоғары деңгейге көтеру қажет.

Қазіргі таңда діни экстремистік іс-әрекеттерді жедел іздестіру мен сотқа дейінгі тергеу тәжірибесі дамып келеді. Алайда, әлеуметтік желілердегі экстремистік үгіт-насихатқа қарсы іс-қимыл әлі де әлсіз деңгейде. Сондықтан құқық қорғау органдары мен қоғамдық институттар бірлесе отырып, бұл бағыттағы жұмысын жандандыруы тиіс.

Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы заңында экстремизмге қарсы іс-қимылдың негізгі бағыттары көрсетілген:

- экстремизмнен сақтандыруға, соның ішінде оны жүзеге асыруға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға және кейіннен жоюға бағытталған алдын алу шараларын қабылдау;

- экстремизмді анықтау және оның жолын кесу;

- экстремизмге қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық ынтымақтастық [1].

Қорыта келгенде, бірінші орында заңнаманы жетілдіру маңызды. Қазақстан Республикасының «Құқықтық актілер туралы» заңын негізге ала отырып, діни экстремизмге қарсы заңнаманы жетілдіру қажет. Құқықтық нормаларды халықаралық тәжірибемен салыстырып, тиімділігін арттыру керек.

Екіншіден, халықаралық ынтымақтастықты нығайту қажет. Жақын және алыс шетелдермен құқық қорғау саласында тәжірибе алмасу бағдарламаларын дамыту. Діни экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша халықаралық ұйымдармен әріптестік орнату керек.

Үшіншіден, біздің пікіріміз бойынша Қазақстанда сарапшылар қауымдастығын дамыту қажет. Діни экстремизмге қарсы іс-қимылға маманданған сарапшылар тобын құрып, ғылыми және сараптамалық зерттеулерді күшейту маңызды.

Төртіншіден, қоғамдық институттармен бірлескен жұмыс жасау керек, яғни діни экстремизмге қарсы идеологиялық жұмыстарды күшейту; мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың өзара іс-қимылын үйлестіру сапалы нәтиже береді деп ойлаймыз. Осы ұсыныстарды жүзеге асыру арқылы Қазақстан Республикасының діни экстремизмге қарсы іс-қимыл жүйесін жетілдіруге мүмкіндік бар.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 18 ақпандағы N 31 Заңы//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000031_

2. Діни экстремизмге қазақ салт- дәстүрі қарсы тұра алады – маман //https://kaz.inform.kz/news/dini-ekstremizmge-kazak-salt-dasturi-karsy-tura-alady-maman_a3572183/https://kaz.inform.kz/news/dini-ekstremizmge-kazak-salt-dasturi-karsy-tura-alady-maman_a3572183/

3. Қайдаров Т. Діни сауаттылық және радикализмнің алдын алу. - Алматы: Қазақ университеті баспасы. – 2017. – 154 б.

4. Cesari, J. «What Is Political Islam?» Oxford University Press. // https://academic.oup.com/jis/article-abstract/32/3/448/6325612

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 37.015.3

АЙДАРОВА АЙДАНА БЕРИККЫЗЫ,
II курс магистранты,
Биология педагогтерін даярлау мамандығы,
Биология және биотехнология факультеті,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Биология пәнінің мұғалімі,
«№178 лицей» КММ,
Алматы қаласы,
E-mail: berikkyzy-a@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЕРІКТІ НАЗАР АУДАРУ ДЕҢГЕЙІН ДАМЫТУ АРҚЫЛЫ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚАБІЛЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа: Биология пәнінің зертханалық сабағында ерікті назардың өзгеру динамикасын тиімді әдіс-тәсілдермен зерттеу және оқушылардың өзін-өзі реттеу үрдісін ерікті назар аудару деңгейін дамыту арқылы ғылыми-теориялық жолмен дәлелдеу мақсатында жүргізілген ғылыми зерттеу жұмысы оқу-тәрбие процесінде маңызды рөл атқарды. Назардың тұрақтылығын және жұмысқа қабілеттілік динамикасын анықтауға арналған «Шульте кестелері» әдістемесі негізінде зерттеу жұмысы жүргізіліп, талдау жұмыстары мен қорытынды жасалды. Ғылыми зерттеу жұмысы Алматы қаласы, №178 лицей, 9 «3» сынып оқушыларына жүргізілді. Талдау нәтижелері негізінде зертханалық жұмыс жүргізудегі оқушылардың ерікті назарының дамыту деңгейін анықтап, оны дамыту және белсенділігін, үлгерімін көтеру үшін пән мұғаліміне қажетті және маңызды жаттығуларды және әдістерді кепілдеме бойынша беру ұсынылды.

Түйін сөздер: ерікті назар, өзін-өзі реттеу, назардың көлемі, назардың шоғырлануы, назардың тұрақтылығы, назардың бөлінуі, назардың жинақтылығы, өзін-өзі бағалау, еріксіз назар, үйреншікті назар, назар өнімділігі.

Аннотация: Важную роль в учебно-воспитательном процессе сыграла научно-исследовательская работа, проводимая на лабораторном уроке биологии с целью исследования динамики изменения произвольного внимания эффективными методами и научно-теоретическим путем развития уровня произвольного внимания у учащихся и саморегуляции процесса. На основе методики «таблицы Шульте», предназначенной для определения устойчивости внимания и динамики работоспособности, проведена исследовательская работа, сделаны аналитические работы и выводы. Научно-исследовательская работа проводилась для учащихся 9 «3» класса, лицея №178 г. Алматы. На основании результатов анализа было предложено определить уровень развития произвольного внимания учащихся при проведении лабораторной работы, дать педагогу-предметнику необходимые и важные упражнения и методы для его развития и повышения активности, успеваемости.

Ключевые слова: произвольное внимание, саморегуляция, объем внимания, концентрация внимания, устойчивость внимания, выделение внимания, сосредоточенность внимания, собранность внимания, самооценка, непроизвольное внимание, привычное внимание, продуктивность внимания.

Abstract: An important role in the educational process was played by research work carried out in the laboratory biology lesson in order to study the dynamics of changes in voluntary attention by effective methods and scientific and theoretical ways of developing the level of voluntary attention in students and self-regulation of the process. On the basis of the "Schulte table" method, designed to determine the stability of attention and the dynamics of performance, research work was carried out, analytical work and

conclusions were made. Research work was carried out for students of the 9th "Z" class, Lyceum №178. Almaty. Based on the results of the analysis, it was proposed to determine the level of development of voluntary attention of students during laboratory work, to give the subject teacher the necessary and important exercises and methods for its development and increase activity, academic performance.

Key words: voluntary attention, self-regulation, attention volume, attention concentration, attention stability, attention allocation, attention focus, attention concentration, self-assessment, involuntary attention, habitual attention, attention productivity.

Мектеп қабырғасындағы зертханалық сабақтар ғылымға жетелеудің таптырмас жолы. Зертханалық сабақтарда оқушының зерттеушілік қасиеттерін дамытуға мүмкіндік туады. Алайда инновациялды технологиялардың жаңа ғасыры әртүрлі бағыттан келетін: мектептегі сабақ, достармен араласу, интернет, ақпаратпен жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Өкінішке орай материалдар жанымызды жадыратардай толық емес. Сонымен бірге оқушының сабақ үлгерімінің төмен болуы себептерге гиперактивтілік, көңіл-күйдің ауысуы, есте сақтаудың бұзылуы, көрудің, естудің бұзылуы, интелектінің дамымауы, оқу мотивациясының жоқтығы және назардың жоқтығы немесе назар даму деңгейі төмен.

Негізінде оқушыға көмектескіміз келеді, сондықтан оқушылардың ерікті назарының өзгеру динамикасын зерттеп және алған мәліметтердің негізінде назарды дамыту үшін жаттығуларды таңдау қажеттілігі туындайды.

Адамның ерікті назары іс-әрекетті саналы түрде белгілі ерік күшін жұмсау арқылы орындалады. Ерікті назарда алдына мақсат қойып, объектіге ерекше көңіл бөліп отыру көзделеді, ол жұмыстың басынан соңына дейін ерік-жігерді молынан жұмсауды талап етеді. Ерікті назар төмендегідей ерекшеліктермен сипатталады:

1) Қандай да болмасын іс-әрекеттің талабына сай назарды бағындыра алу үшін іс-әрекет барысына тікелей кірісу қажет;

2) Ойды алаңдататын жайттардан аулақ ұстап, бірқалыпты жұмыс жағдайын жасап алу қажет;

3) Жүргізілетін жұмыстың маңызы мен мәнісін түсіну үшін оқуға шын ниетімен берілген дұрыс.

4) Әр түрлі қолайсыз жағдайларда да жұмыс істеуге машықтану. Мәселен, көңілге алаңдатушылық тудыратын жағдайлар (айқай-шу, қатты дыбыс т.с.с) әсеріне берілмей жұмыс істей беру. Бұл назарды шынықтырудың, оны мықты және шыдамды етіп тәрбиелеудің ең жақсы жолы болып табылады.

5) Назардың тұрақты болуын өзіңе үнемі ескертіп отыру керек.

Бір сөзбен айтқанда, ерікті назар деп іс-әрекетті жоспарлы түрде ұйымдастыруды айтады [Блум Ф., 1988, б. 63].

Назардың екі түрі: ерікті және еріксіз назар бір-бірінен ешқашан қалмай ілесіп отырады. Ерікті назар еріксізге, еріксіз назар еріктіге қарай жиі алмасады. Шындығында, адамның үнемі ерікті назар жағдайында болуы мүмкін де емес. Оқушы алғашқыда жай қызыққан нәрсесіне тікелей назарын аударады, ал содан кейін сабақтың мақсатына қарай тікелей қызық емес басқа материалдарға да назар қояды. Алғашқы уақытта қызықсыз болып көрінген сабақ кейін балаға түсінікті бола бастайды. Бұл кезде оның еріксіз назары сыртқа теуіп, ерікті назарының пайда бола бастағаны [Lavie N., 2005, 6.75–82].

Адамның назары бір объектіге немесе бір жұмысқа ұзағырақ тұрақтай алса, оны назардың тұрақтылығы дейді. Назарды бір жерге тұрақтатып, жинақтай алу арқасында адам істеп отырған ісін тереңінен түсініп, оның әр түрлі байланыстарын анықтайды. Назарды тұрақтата алушылық саналы әрекетке өзіңді жеке алудың басты бір белгісі болып табылады [Prinzmetal W., 2005, б. 1344–1353.]. Назардың осы қасиетінің оқу процесінде маңызы зор. Сабақ үстінде баланың назарын көп нәрсеге аудармай, басты бір нәрсеге не белгілі бір әрекетке ғана аударып, оған тұрақтатып әдеттендіру керек. Сонда ғана бала есейген кезде үлкендердің көмегінсіз-ақ назарын тиісті объектіге жинақтай алатын болады.

Ересек адам жұмыс үстінде назарын 40 минуттай бір объектіге тұрақтата алады. Осындай 10 – 20 минуттық назар қоюшылықтан кейінгі бірнеше секундта көңілдің бір нәрсеге бөлінуі сол жұмыстың одан ары ұйымдастырылуына ешбір нұқсан келтірмейді. Қайта бұл секілді тынығу, жұмысты бірнеше сағат бойы жақсы, тұрақтап істеуге мүмкіндік береді. Адам соншалықты ерік-жігермен назар салып жұмыс істеген жағдайда да оқтын-оқтын ойы бөлініп, басқа бір затқа ауып отырады. Осылайша назардың бірде әлсіздене, бірде күшейіп тұруын назардың толқуы дейді. Толқу — назардың табиғи қасиеттерінің бірі. Мәселен, бар ілтипатпен кітап оқыған адам да анда-санда бөтен ойға түседі, басын көтеріп жан-жағына қарайды. Назардың мұндай толқуы, әрине, адамның көңіл аударған нәрсесіне ойының бөлінуіне, назарын тұрақтатуына бөгет болмайды. Кейбір адамдардың назары толқымалы келеді. Бұған қатты тітіркендіргіштер, күшті эмоциялық әсерлер, сондай-ақ адамның өз еркін жөндеп билей алмауы себеп болады [Peelen M.V., 2004, б. 822–830].

Назарды ұзақ уақыт бойы іс-әрекетке жеткілікті жұмылдыру үшін, әсіресе оның бөтен нәрсеге көңілі ауып кетпеуін ойластыру керек. Бұл көп күш жұмсауды қажет етеді. Назарды алаңдататын әр түрлі тітіркендіргіштерге қарсы күресу — қажетті шаралардың бастысы [Милнер П., 1973, б. 65]. Мәселен, ысқырған дауыс, қоңырау-

дың сылдыры т.б. адамның тынышын кетіреді. Назарын жақсы ұйымдастыра алатын адамдар осындай жағдайда да жұмысты тез және сапалы орындайтыны байқалады. Адамды алаңдататын нәрселер көп болғанмен, олардың барлығы да кесел тигізе бермейді. Мәселен, музыканың әуені назарды аударатын тітіркендіргіш болғанмен, оларға шыдап отыра беруге болады. Ал қасындағы адамның айқай-шуы, реніш т.б. адамды күштірек алаңдатып, жұмыс істетпейді. Әрине, бұларды жоюдың мүмкіндігі болмаса, оған көңіл аудармай, сабырлылықпен жұмыс істей беруге болады. Әрине, бұған ерік – жігер қажет. Осындай ыңғайсыз жерлерде жұмыс істей алушылық — адамның жақсы қасиеттерінің бірі. Мәселен, орыстың атақты жазушысы А.П. Чехов жас кезінде көп әңгімелерін ойын-күлкі, той-думан үстінде жазса, ал Мусоргский мен Бородин өздерінің опералық шығармаларын қонақта отырып-ақ жаза беретін болған. Қандай жағдайда да адам назарға кедергі келтіретін нәрселерді жеңе алатын болуға тиіс. Тіпті тыныш жерде отырып жұмыс істеуді ұнататын адамдар да өзін ыңғайсыз жағдайларға төселтіп, кез-келген жағдайда жұмыс істей алатындай қабілетке ие болуы тиісі [Берікұлы Н., 2006, б.416].

«Шульте кестелері» әдістемесі назардың тұрақтылығын және жұмысқа қабілеттілік динамикасын анықтауға арналған. Шульте кестесі назарды дамытуға да қолданылады. Бұл әдістеме 1-ден 25-ке дейін сандар аралас орналасқан бес кестеден тұрады. Зерттелінушіге олар ретімен көрсетіліп, келесі нұсқау беріледі: «Сізге бірінен соң бірі бес кесте көрсетіледі. Олардың әрқайсысында 1-ден 25-ке дейін сандар араластырылып жазылған. Әр кестедегі сандарды тез-тез, ретімен тауып көрсетіңіз. Бірінші кестені орындап болғаннан соң екіншісін ашып, ондағы сандарды, дәл сол тәртіппен 1-ден 25-ке дейін ретімен табыңыз». Төменде Шульте кестелерінің үлгісі берілген.

1 кесте

18	22	2	11	21
12	8	17	15	1
5	14	9	20	10
19	3	25	4	23
13	24	6	16	7

2 кесте

1	9	5	24	13
16	10	19	11	3
21	2	14	25	18
15	17	4	12	7
23	8	22	6	20

3 кесте

23	7	22	15	25
4	12	14	11	5
21	2	1	24	16
18	13	20	6	10
3	19	8	17	9

4 кесте

25	4	6	23	2
12	22	15	1	21
5	11	9	16	7
20	3	17	8	24
13	19	10	14	18

5 кесте

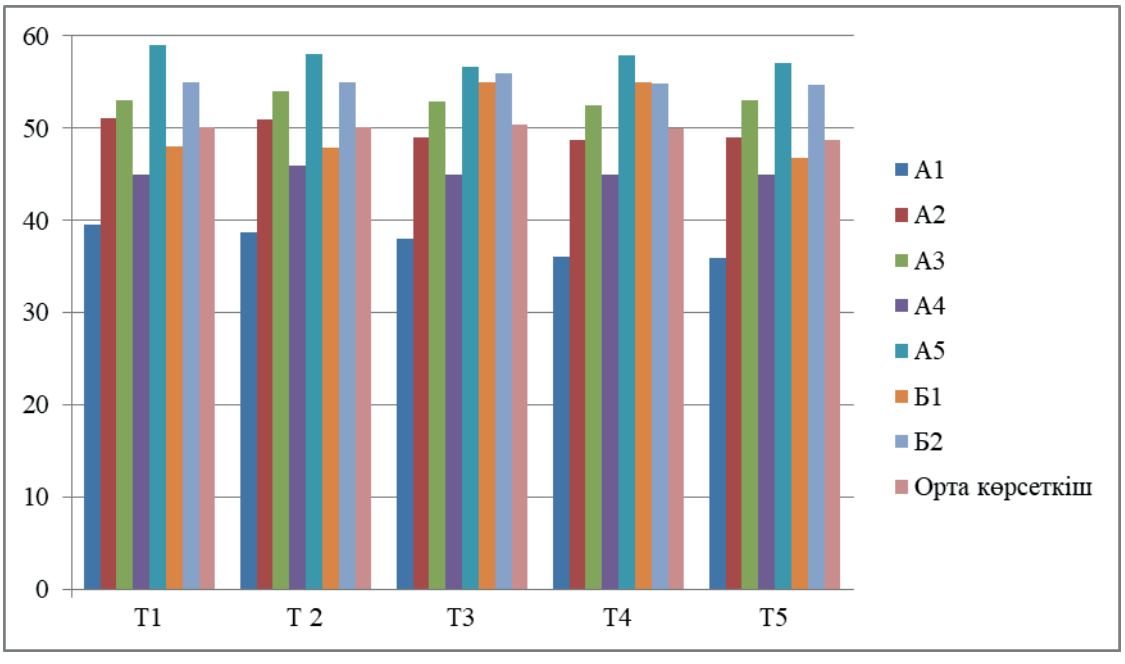
22	9	2	16	7
5	10	24	19	11
25	1	15	12	6
4	23	8	3	20
18	21	13	17	14

Кестені ашып бергеннен соң секундомер қосылып, тапсырманы орындауға жіберілген уақыт анықталады. Зерттелінуші бірінші кестедегі сандарды тауып болғаннан соң, келесі кесте ашылып, оны орындау уақыты секундомер бойынша анықталады. Солайша үшінші, төртінші және бесінші кестемен жұмыс жүргізіледі. Әр тапсырманы орындау уақытының өзіне тән мән-мағынасы бар. Сондықтан оның әрқайсысына қажет болған уақыт T_1, T_2, T_3, T_4, T_5 – деп белгіленеді де, олар секундомер көрсеткіші бойынша тіркеледі (6 кестеде тоқсан басындағы, 7 кестеде тоқсан соңындағы көрсеткіш, тек 7 оқушы нәтижесі көрсетілген).

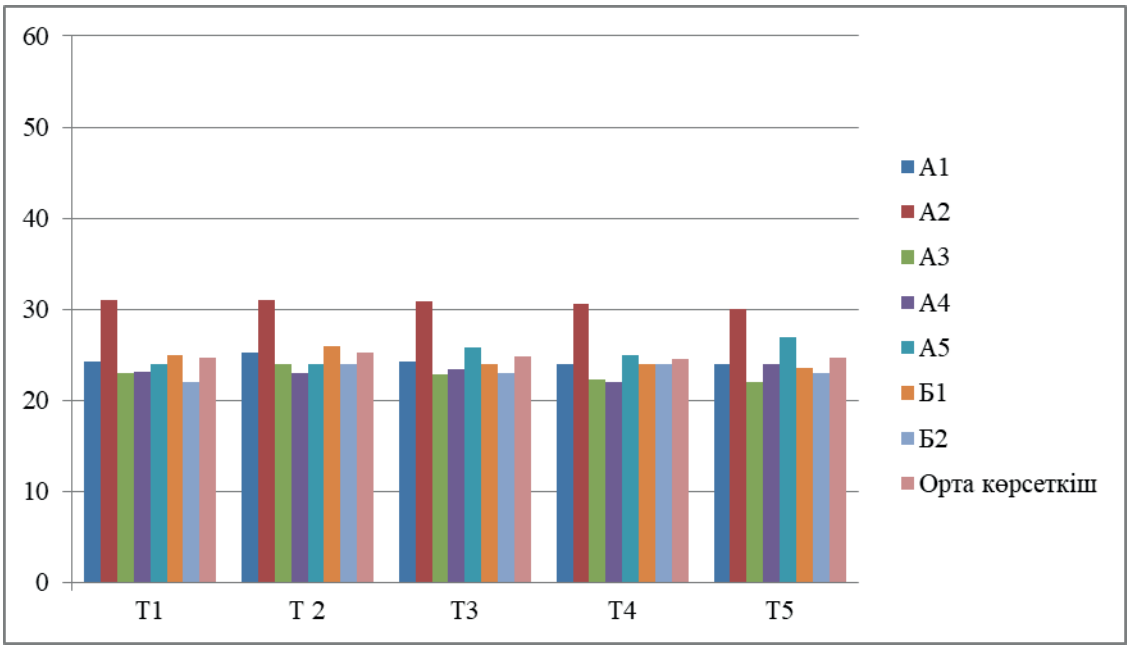
Нәтижесін талдау. Тапсырмаларды орындау уақыты және әр кесте бойынша жіберген қателерді зерттеу графигіне түсіріледі. График бойынша назардың тұрақтылығы және жұмысқа қабілеттілігі «шаршау қисығы» бойынша анықталады. Төменде зерттеу басындағы 1 графикте және соңындағы нәтижелер 2 графикте көрсетілген.

Зерттеу сыныбында 21 оқушы бар. Алайда зерттеу тобына барлығы 7 оқушыны ұсынып отырмын. Мұнда оқушылар А1, А2, А3, А4, А5, Б1 және Б2 деп көрсетілген. Сонымен қатар графиктің соңғы бағанында зерттеу тобының орта көрсеткіші ұсынылып отыр. Зерттеу тобындағы оқушылар жасы 15 және 16-ны құрайды. Жас ерекшелігі жұмыс сапасын есептеуде қажет болады. Жұмыс сапасын анықтау барлық бес тапсырманы орындауға жұмсалған уақыт көрсеткіштеріне тәуелді болса, жұмысты орындауға күшін жұмсауы жұмыс сапасы мен бірінші тапсырманы орындауға жіберген уақытқа тәуелді, ал психикалық тұрақтылық жұмыс сапасы мен төртінші тапсырманы орындауға жұмсалған уақытқа тәуелді.

1 график

2 график

6 кесте

№	Оқушы	Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	ЖС	КЖ	ПТ
1	А1	39,47	38,73	37,96	36,02	35,91	37,618	1,0492	0,9575
2	А2	51,02	50,95	49,01	48,75	49,02	49,75	1,0255	0,9799
3	А3	53	54,02	52,91	52,53	53,01	53,094	0,9982	0,9894
4	А4	45,01	46	44,98	45	44,91	45,18	0,9962	0,996
5	А5	58,98	58,02	56,71	57,93	57,01	57,73	1,0217	1,0035
6	Б1	48,01	47,92	55,03	55	46,75	50,542	0,9499	1,0882
7	Б2	55,02	55	55,96	54,78	54,66	55,084	0,9988	0,9945
8	Орта к.	50,0729	50,0914	50,3657	50,0014	48,7529	49,8569	1,0057	1,0013

7 кесте

№	Оқушы	Т1	Т2	Т3	Т4	Т5	ЖС	КЖ	ПТ
1	А1	24,3	25,2	24,25	23,98	23,92	24,33	0,9988	0,9856
2	А2	31,03	31	30,91	30,65	30,05	30,728	1,0098	0,9975
3	А3	23	24,02	22,82	22,31	22,02	22,834	1,0073	0,9771
4	А4	23,09	23	23,38	22	23,99	23,092	0,9999	0,9527
5	А5	24,01	24,02	25,82	25	25,98	24,966	0,9617	1,0014
6	Б1	25,01	25,92	24	23,98	23,5	24,482	1,0216	0,9795
7	Б2	22,02	23,95	23,02	24	23	23,198	0,9492	1,0346
8	Орта к.	24,6371	25,3014	24,8857	24,56	24,6371	24,8043	0,9926	0,9898

А.Ю. Козыреваның ұсынысы бойынша осы тест көмегімен жұмыс сапасын (ЖС), орындауға күшін жұмсауы (КЖ) және психикалық тұрақтылықты (ПТ) анықталады. Оларды келесі формулаларды қолданып есептеп шығуға болады.

$$ЖС=\frac{т_1+т_2+т_3+т_4+т_5}{5}$$

T_1 – бірінші кестені орындауға жіберген уақыты; T_2 – екінші кестені орындауға жіберген уақыты; T_3 – үшінші кестені орындауға жіберген уақыты; T_4 – төртінші кестені орындауға жіберген уақыты; T_5 – бесінші кестені орындауға жіберген уақыты.

ЖС көрсеткішін секундпен бағалағанда баланың жасын келесі кесте (8 кесте) бойынша есептеу қажет:

8 кесте

Жасы	5 балл	4 балл	3 балл	2 балл	1 балл
10	45 сек.одан аз	46-55	56-65	66-75	76 және одан көп
11	35 сек.одан аз	36-45	46-55	56-65	66 және одан көп
12	30 сек.одан аз	31-35	36-45	46-55	56 және одан көп

Зерттеу жұмысына алынған оқушылар 9 сынып екенін ескерсек, сыныптағы оқушылардың 70% - 15 жаста, 30 % - 16 жаста. Демек, жұмыс сапасын бағалауды былайша есептейміз:

Егер, 15 жас болса, 15 секунд және одан аз болған жағдайда 5 балл, 16-25 секунд арасында 4 балл, 26-35 секунд арасында 3 балл, 36-45 секунд арасында 2 балл, ал 46 секунд және одан көп болса 1 балл беруге болады;

Егер, 16 жас болса, 10секунд және одан аз болған жағдайда 5 балл, 11-15 секунд арасында 4 балл, 16-25 секунд арасында 3 балл, 26-35 секунд арасында 2 балл, ал 36 секунд және одан көп болса 1 балл беруге болады.

Демек, бастапқы зерттеу жұмысында жұмыс сапасының көрсеткіші зерттеу тобында 49,8569 тең екенін ескерсек, 1 балл. Ал зерттеу соңында орта көрсеткіш 24,8043 тең болғандықтан 4 баллға көтерілгенін көреміз.

Күшін жұмсауы келесі формуламен анықталады:

$$КЖ=\frac{т_1}{ЖС}$$

Бірінші тапсырманы орындау уақыты мен жұмыс сапасының ара қатынасы 1 тең және одан аз болса ол зерттелінушінің жұмысқа бар күшін салатынын көрсетеді, 1-ден қанша көп болса, ол адамның жұмысқа даярланатын уақыты мол болуы керек.

Тоқсан басында жүргізілген зерттеу жұмыстарында КЖ орташа көрсеткіші 1,0057 құрады. Демек, алынған зерттеу тобының жұмысқа даярланатын уақыты мол болуы керек. Сыныптағы бастапқы жеті оқушының үшеуі 1-ден көп, демек ол оқушылардың жұмысқа даярлану уақыты мол болуы қажет. Ал қалған төрт оқушы көрсеткіші 1-ден аз, демек ол оқушылар жұмысқа бар күшін салатынын көрсетеді.

Тоқсан соңында жүргізілген зерттеу жұмыстарында КЖ орташа көрсеткіші 0,9926 құрады. Тоқсан басындағы көрсеткішпен салыстырғанда +0,0131 өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Сыныптан алынған зерттеу тобының тоқсан соңында жұмысқа бар күшін салатынын көрсетті. Сыныптағы бастапқы жеті оқушының үшеуінің КЖ көрсеткіші 1-ден көп, демек ол оқушылардың жұмысқа даярлану уақыты мол болуы қажет. Ал қалған төрт оқушының КЖ көрсеткіші 1-ден аз, демек ол оқушылар жұмысқа бар күшін салатынын көрсетеді. Алайда, жеке-жеке оқушыны қарастыратын болсақ біршама оң өзгерістер көрсеткені байқалады. Мысалы, А5 оқушының КЖ көрсеткіші 1,0217-ден 0,9617-ге өзгерген, +0,0600 дейінгі өзгерісті көрсетті. Бірақ кейбір оқушыларда кері кету процесі байқалған. Мысалы, А3 оқушының КЖ көрсеткіші 0,9982-ден 1,0073-ке дейін өзгерген, -0,0091 дейін кері кету байқалды.

Психикалық тұрақтылықты (шыдамдылықты) анықтауға келесі формула қолданылады:

$$ПТ=\frac{т_4}{ЖС}$$

Нәтижесі 1 тең және одан аз болса ол адам-

ның психикалық тұрақтылығы +өте жақсы екенін, ал 1-ден жоғары болса – бұл қасиеттің төмен болғанын көрсетеді.

Тоқсан басында жүргізілген зерттеу жұмыстарында ПТ орташа көрсеткіші 1,0013 құрады. Демек, алынған зерттеу тобының психикалық тұрақтылық қасиеті төмен екендігі көрінді. Сыныптағы бастапқы жеті оқушының екеуі 1-ден көп, демек ол оқушылардың психикалық тұрақтылығы төмен. Ал қалған бес оқушының көрсеткіші 1-ден аз, демек ол оқушылардың психикалық тұрақтылығы өте жақсы екенін көрсетеді.

Тоқсан соңында жүргізілген зерттеу жұмыстарында ПТ орташа көрсеткіші 0,9898 құрады. Тоқсан басындағы көрсеткішпен салыстырғанда +0,0115 өзгеріске ұшырағанын көрсетеді. Сыныптан алынған зерттеу тобының тоқсан соңында психикалық тұрақтылығы өте жоғары көрсеткішті берді. Сыныптағы бастапқы жеті оқушының екеуінің ПТ көрсеткіші 1-ден көп, демек ол оқушылардың психикалық тұрақтылығы төмен. Ал қалған бес оқушының ПТ көрсеткіші 1-ден аз, демек ол оқушылардың психикалық тұрақтылығы өте жақсы екенін көрсетеді. Алайда, жеке-жеке оқушыны қарастыратын болсақ біршама оң өзгерістер көрсеткені байқалады. Мысалы, Б1 оқушының ПТ көрсеткіші 1,0882-ден 0,9795-ке өзгерген, +0,1087 дейінгі, ал А5 оқушы 1,0035-тен 1,0014-ке өзгерді, 1-ден жоғары көрсеткішті сақтағанымен 0,0021 дейін оң өзеріске ұшырады. Бірақ кейбір оқушыларда кері кету процесі байқалған. Мысалы, Б2 оқушының ПТ көрсеткіші 0,9945-тен 1,0346-ға дейін өзгерген, -0,0401 дейін кері кету байқалды. Дегенмен, зерттеу тобын тұтастай алғанда күшін жұмсауы және психикалық тұрақтылық көрсеткіштеріде оң нәтиже көрсетті.

Қорытындылай келе, биологияның зертханалық сабағында оқушылардың зерттеушілік қабілетін қалыптастыру үшін, алдымен олардың жұмысқа деген ерікті назар аудару деңгейін дамытуымыз қажет. Ал оны дамыту жұмысында жоғарыда көрсетілген «Шульте кестелері» әдістемесі секілді әдістерді ұсынып отыру қажет, себебі әдістеме назардың тұрақтылығын және жұмысқа қабілеттілік динамикасын анықтап қана қоймай назарды дамытуға да пайдаланылады. Осы ретте әдістемені жалпы жаратылыстану пәндері мұғалімдеріне ұсынуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Блум Ф., Лайзерсон А., Ховстедтер Л. Мозг, разум и поведение. // М.: Мир, 1988.-63с.
2. Lavie, N., "Distracted and confused?: Selective Attention Under Load", Trends in Cognitive Sciences, 2005, 9(2): 75–82.
3.Prinzmetal W, Park S, Garette R. Involuntary Attention and Identification Accuracy. Perception & Psychophysics. 2005; 67:1344–1353.
4. Peelen MV, Heslenfeld DJ, Theeuwes J. Endogenous and exogenous attention shifts are mediated by the same large-scale neural network. Neuroimage. 2004; 22(2):822–830.
5. Милнер П. Физиологическая психология. // М.: Мир, 1973.-65с.
6. Берікұлы Н. Жантану. Оқу құралы. – Ақтөбе, 2006ж.-416 б.

ОӘЖ 3 37.02

БЕРДАЛИЕВА ТИЛЛА ДОСЫБЕКОВНА,
п.ғ.к., доцент,
«Сырдария» университеті

МЕКТЕП ФИЗИКА КУРСЫНДА БІЛІМ САПАСЫН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ

Түйін: Мақалада оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалауды қолдану аясында физика мектеп курсын оқыту мәселелері қарастырылған, білімді бағалау критерийлері мен дескрипторларын анықтауға ерекше көңіл бөлінген.

Тірек сөздер: Білім беру сапасы, критерилер, критериалды бағалау, дескрипторлар, оқу жетістіктері.

КРИТЕРИАЛЬНОЕ ОЦЕНИВАНИЕ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ ФИЗИКИ

Аннотация: В статье раскрываются вопросы изучения школьного курса физики в разрезе использования критериального оценивания учебных достижений учащихся, особое внимание уделено определению критериев и дескрипторов для оценки знаний.

Ключевые слова: Качество образования, критерий, критериальное оценивание, дескрипторы, учебные достижения.

CRITERIA EVALUATION OF QUALITY OF KNOWLEDGE IN SCHOOL COURSE OF PHYSICS

Abstract: The article reveals the issues of studying the school physics course in the context of the use of criteria-based assessment of students' academic achievements, special attention is paid to the definition of criteria and descriptors for knowledge assessment.

Keywords: quality of education, criterion, criteria-based assessment, descriptors, educational achievements.

КІРІСПЕ

Қазір уақытта қоғам өмірінің барлық-экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани салалары күн санап өзгеріп отырады. Сондықтан мұндай қоғамда өмір сүруге дайын азаматтарды тәрбиелеу басты мәселеге айналып отыр. Қазіргі қоғам мүшесі жеке тұлға ретінде білімді, білікті, өмірдің түрлі өзгерістеріне тез бейімделе алатын және алдында кездескен мәселелерді шешуге дайын болуы тиіс. Яғни, бұл қазіргі білім беру саласының қоғам өмірі мен дамуындағы ролін одан ары арттырып отыр. Білім беру – үрдіс ретінде адам үшін де, мемлекет үшін де маңызды роль атқарады.

Білім беру сапасы елдің бәсекеге қабілеттілік, экономикалық дамуын анықтайды, және ол мемлекет пен қоғамның табысты дамуының негізі болып табылады. Қазіргі білім беру жүйесінің басты міндеті - білім беру процесінің сапасын арттыру. Қоғамдағы білім беру үрдісінің сапасын және тиімділігін анықтаудағы мәселені шешу арқылы оқыту нәтижелерін тиімділігін бағалауға көзқарас түбегейлі өзгерді. Білім берудегі жаңа көзқарас оқушылардың кәсіби құзыреттілігін бағалау жүйесінің жұмыс өлшемдері мен әдістерін қайта қарастыруды қажет етеді.

Бағалау жүйесіндегі түсінік ел мектептерінде қолданылатын бес баллдық бағалау ғана емес, бақылау және білім беру процесінің жетістіктері туралы оқытушылар, оқушылар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынасты диагностикалау механизімін іске қосуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты бағалау жүйесі оқыту нәтижелерін өзін-өзі бағалау жүйесімен тығыз байланыста болады. Бұл жағдайда берілген, тапсырманы шешу үшін білім мекемелеріндегі мұғалім мен оқытушылардың кәсіби құзіреттілігін бағалау өлшемдерін және жиналған ақпаратты өңдеу тәсілдерін дамыту қажет.

ӘДІСТЕМЕ

Біздің зерттеу мақсатымыз: Оқушылардың білімін бағалаудың жаңа тәсілдеріне дидактикалық негіздеме беру, критериалды бағалау жүйесін физиканы оқыту барысында пайдалану жолдарын қарастыру.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығымен бекітілген Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында:

«Бағалау – білім алушылардың оқуда нақты қол жеткізген нәтижелерін оқытудан күтілетін нәтижелермен әзірленген критерийлер негізінде салыстыру процесі ал бағалау критерийлері – білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалауға негіз болатын нақты өлшеуіштер» деп нақты жазылған [URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669].

Критерилердің әрбірі топқа туыстас дағдылары бойынша жауап береді. Критерилерді іріктеу, бір мезетте берілген білім аясының пәндерін оқыту процесінде жүзеге асыратын міндеттер іріктеуі болып табылады. Критериалды бағалау оқушылар арасындағы немесе олардың рейтингін жүргізуде бәсекелестікті қарастырмайды. Бағалау алдын-ала анықталған критерилер бойынша жүзеге асырылады. Критерий білім берудің күтілген көрсеткіші ретінде, мақсат ретінде, ал кез келген критерий бойынша бағалау - оқушының берілген мақсатқа жақындау дәрежесін анықтау ретінде көрініс табады.

Критериалды бағалау жүйесін пайдалану нақты талаптар мен дербестік, тексеру, бақылау және басқа да жұмыстарды құруды үстемелейді. Критерилердің әр бірі дағдылардың нақты тобын бағалауға бағдарланған, осыған орай, тапсырма да дағдылардың осы тобына арнайы бағдарланған болуы қажет.

Сапалы критерийлер пәндердің ерекшелігін есепке ала отырып, оқушы қызметінің әртүрлі жақтарын көрсетеді. Критерилердің сандық мазмұны балдармен және берілген критерий бойынша жетістіктер деңгейін тиісті сипаттау, түсіндірумен анықталады. Бұл сан-белгіні, қол жеткен және белгіленген деңгейді сөздік сипаттау алмастырады. Критерийлер нақты жазбаша айдарлармен (дескрипторлармен) жарақтандырылған. Әрбір критерий үшін дескрипторлар иерархиялық (сатылы) түрде ұйымдастырылады. Бағалау критерийлері әрдайым пәндік оқыту мақсаттарымен қатынастықта болады [Звонников В.И., 2007, 224 б.].

Физика бойынша жұмысты бағалау үшін критерилердің максималды саны – 5, бірақ жұмыс барысында барлық аталған критерийлер қарастырылмауы мүмкін. Мысал ретінде, физика пәнін оқытуда критерийлердің жалпы атаулары және оқушылардың оқып-үйренуге қажетті дағдылары 1-кестеде берілген.

Кесте 1. Физиканы оқытудың мақсаты мен міндеті.

Критерий	Атауы	Оқушылар үйренуі қажет
А критериі	Әлемнің тұтастығы	Әртүрлі көріністер мен процестерді түсіндіру және жағдайларды бағалау үшін, негізгі заңдылықтар мен заңдардың мәнін түсіну үшін, тірі және өлі табиғаттың үдерісін пайымдау жолымен қоршаған ортадағы өзгерістерді тану үшін жаратылыстану ғылымдар білімінің ақпараттық-түсіндірмелік алақабына бағдарлану.
В критериі	Коммуникация	-Ақпаратты логикалы және дәйекті беру; -өз қызметінің көрсеткіштерін идеяларымен сезімін білдіру үшін әртүрлі құралдарды шығармашылықпен пайдалану; -ұжымда (топта, командада) әрекет ету және жұмыс істеу, өзгелердің алдындағы өз жауапкершілігін түсіну; -ақпаратты көрнекілікті (презентация, үлгі, кесте) пайдаланумен баяндама және ауызша жауап түрінде беру; -сұраққа жауапты жазбаша түрде беру (оқылған көріністерді, процестерді, заңдарды, заңдылықтарды және т.б байыбын түсіндіру шеберлігі).
С критериі	Ғылыми білім мен түсініктер	- Мәтінде қажетті ақпаратты табу; -физикалық түсініктерді пайдалану: амперметр, вольтметр, кернеу, резистор, ток күші, реостат т.б. приборларды қолдану.
Д критериі	Ғылыми зерттеулер	-Оқушы оқытушымен бірге табиғи көріністер мен үдерістердің, негізгі заңдардың, заңдылықтардың мәнін ашу үшін зерттеу жұмысын жүргізеді. -зерттеу мақсатын қояды, қорытынды жасайды, әртүрлі факторлар мен адамгершілік нормаларды есепке ала отырып, қоршаған ортамен өзара әрекетті жүзеге асыру үшін физикалық мүмкіндіктері туралы алынған білімдерге сүйене отырып, зерттеу құралын, нысанын анықтау; -танымын, оқуын және ғылыми-зерттеу қызметінің негізін игеру процесін дербес реттеу және ұйымдастыру.

Е критериі	Эксперимент жүргізу	-Техника қауіпсіздігі ережелерін сақтау; приборлары мен зертхана құрал-жабдықтармен жұмыс істей білу; -оқушылармен зертханалық құрал-жабдықтарды және жылыту приборларын тәуелсіз пайдалану; жылу балансының теңдеуін пайдаланып, мұздың меншікті балқу жылуын анықтау.

Білім беру – бұл бір мезгілде үрдіс (жеке тұлғаның білім, білік, дағдыларын қалыптастыру үрдісі) және оның нәтижесі болып табылады. Басқаша айтқанда, білім беру – бұл өскелең ұрпаққа адамзат ғасырлар бойы жинақтаған білімін, нормалар мен дәстүрлерін беру және меңгертуден құралған қоғам өмірінің маңызды саласы болып табылады.

Оқыту барысында біз мақсаттан нәтижеге қарай жылжимыз. Оқыту үрдісі барысында біз бұл үрдістің қаншалықты тиімді жүзеге асып жатқандығын ұдайы біліп отыруымыз, оқыту нәтижелерін бағалап отыру қажеттігі туындайды. Бағалау-бұл білім алушылардың білім берудің ағымды және қорытынды кезеңдеріндегі үлгерімі туралы ақпаратты жинау және талдаудан тұратын білім беру үрдісінің міндетті компоненті. Оқыту нәтижелерін жоспарлау кезінде оқу материалын меңгеру деңгейлері бөліп қарастырылады.

Бағалау - таным мен ойлаудың жоғарғы деңгейі. Оқу материалының маңызын анықтайды, ол туралы өзіндік пікір айтып, ойын білдіреді. Критериалды бағалауда мұғалімнің оқушының ақыл-ой әрекетін жобалау қабілеті ерекше мәнге ие. Оқушының ақыл-ой әрекетін кезең-кезеңмен көрсетіп, соның негізінде дескрипторлар түзіледі.

Мектептерде 2019-2020 оқу жылынан бастап 10 сынып оқушылары физика пәнін жаңартылған бағдарлама негізінде жазылған оқулықтар бойынша оқуда. Кинематика тарауындағы тапсырмаларды орындау кезіндегі оқушылардың білімі мен ақыл-ой әрекеттерін танымдық тұрғыдан элементтерге жіктеу арқылы дескрипторлар анықталады. 2-кестеде «Тең үдемелі қозғалыс» тақырыбы бойынша оқушының білімін және ақыл-ой әрекеттерін элементерге талдау мысалы келтірілген [Физика 10. Оқулық. Б.А.Кронгарт, Д.Қазақбаева, О.Иманбеков, Т.Қыстаубаев, 2019, 27-30 бб.].

Кесте 2. «Тең үдемелі қозғалыс» тақырыбы бойынша оқушылардың білімін және ақыл-ой әрекеттерін элементерге талдауға негізделген өлшемдер.

Критерилер	Дескрипторлар	Балдар	Барлығы
A Білім және түсіну	1.Санақ жүйесінде оқушы жылдамдық пен уақыттың координаттық остерін дұрыс анықтайды. 2. Оқушы лездік жылдамдықтың формуласынан бастапқы жылдамдық пен үдеуді дұрыс анықтайды. 3. Оқушы тең айнымалы жылдамдықты есептеуге арналған формуланы біледі. 4. Оқушы кестені дұрыс толтыра біледі. 5. Оқушы жылдамдықтың уақытқа қатысты өзгері графигін дұрыс сыза алады. 6. Оқушы жылдамдықтың және уақыттың өлшем бірліктерін дұрыс белгілеген.	1 1 1 1 1 1	6
B Қолдану	1. Оқушы график сызу үшін масштаб таңдай біледі. 2. Оқушы жылдамдық және уақыт проекцияларының қиылысу нүктелерін таба біледі. 3. Оқушы кез келген уақыт мезетінде жылдамдықтың бірнеше мәндері үшін есептеулер жүргізеді. 4. Оқушы қозғалыстың түрін дұрыс анықтай біледі. 5. Оқушы өлшемді тексереді, шешімге түсініктеме береді. 6. Оқушы үдеудің проекциясын дұрыс анықтайды.	1 1 1 1 1 1	6
C Анализ және синтез	1. Оқушы тең айнымалы қозғалыс кезіндегі жүрілген жолды есептеуге арналған формуланы дұрыс жаза біледі. 2. Оқушы есептелер жүргізіп дұрыс жауап алады. 3. Оқушы сызылған графикте жүрген жол ауданын дұрыс белгілеп штрихтайды. 4. Оқушы трапецияның ауданы бойынша дене тең айналмалы қозғалғандағы жолды дұрыс есептейді. 5. Оқушы үшбұрыштың ауданы бойынша тең айнымалы қозғалыс үшін жолды дұрыс есептейді. 6. Оқушы дұрыс қорытынды шығарады.	1 1 1 1 1	6
Барлығы		18	18

Мұғалім жоғарыдағы кестеге сәйкес оқушылардың жұмыстарын тексереді. Келесі шкала бойынша жинақтаған балдарын дәстүрлі бағаға аударуға болады. Ол үшін балдарды бағаға ауыстыру шкаласын нақтылау қажет.

Балдар	Баға
15-18	5
10-14	4
9-4	3
1-3	2

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқыту нәтижелерін критерийлер негізінде бағалау – бұл кейінгі кезде қазақстандық және әлемдік білім беру жүйесінде кеңінен қолданыс тапқан критериалды бағалау технологиясы болып табылады. Әр критерийдің дескрипторы болады, онда оқу тапсырмасының орындалу нәтижесінің дұрыстығы туралы нақты түсінік беріледі. Дескрипторға сәйкес бағалау оқушының қойған мақсатына жетуін анықтайды. Дескриптор - шәкірттің белгіленген өлшемдерге сәйкес үздік деңгейге көтерілу жолындағы баспалдақтарын айғақтайды.

Критериалды бағалау технологиясы оқушы бойындағы үрейленуді басады және мұғалімді «төрешілік» қызметінен босатып, оқушы бойында өзін-өзі бағалау, өз іс-әрекетіне баға беру, жауапкершілік қабілетінің дамуына ықпал етеді. Критериалды бағалау жүйесі бұрынғы бағалауға қарағанда қалыптастырушы және жиынтық бағалаумен ерекшеленеді. Қалыптастырушы бағалау оқытуды, әдістер мен тәсілдерді іске асыру түрлерін жақсарту мүмкіндіктерін анықтауға бағытталған болса, жиынтық бағалау мақсатты баға қою және сертификаттау немесе оқытудың алға жылжуын тіркеу және оқыту қорытындысын шығару үшін қажет. Білім беру процесінде бағалаудың алуан түрлері оқушылардың оқу жетістіктерін объективті бағалауға мүмкіндік береді. Бағалаудағы мұғалімнің іс-әрекеті оқушылар бағалау процесіне өздері қосылып, бағалау және өзін-өзі бағалау дағдыларын қалыптастыратындай етіп құрылуы керек.

Сонымен, критериалды бағалау оқушылардың оқу-танымдық құзыретін қалыптастыруға жағдай жасайтын, білім беру мақсаты мен мазмұнына сәйкес оқыту үдерісіне қатысушылардың барлығына алдын ала таныс, ұжым талқысынан өткен, нақты анықталған критерийлер арқылы оқушылардың оқу жетістіктерін салыстыруға негізделген процесс болып табылады.

XXI ғасырда мектеп білімін модернизациялаудың жаңа нұсқаулары мұғалімдер мен оқушылардың бағалау іс-әрекетінің рөлін айтарлықтай өзгертті. Құзіреттілікке негізделген жаңа білім беру стандарттарының пайда болуы оқушылардың оқу және танымдық құзыреттіліктерінің қалыптасуына әсер ететін жүйелік, көп салалы сипаты бар олардың оқу жетістіктерін бағалаудың біртұтас өлшем технологиясын іздеуге ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. URL:http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669

2. Звонников В.И. Современные средства оценивания результатов обучения: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 224 с.

3. Физика. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. /Б.А.Кронгарт, Д.Қазақбаева, О.Иманбеков, Т.Қыстаубаев -Алматы: Мектеп, 2019. -280 б.

УДК 37.026.8:81'1

ЕРМЕКОВА АСЕМГУЛЬ БАЗАРБАЕВНА
магистр педагогики, старший преподаватель
ЗКАТУ имени Жангир хана
г. Уральск, Казахстан
E-mail: aminaamir80@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ И УМЕНИЙ АУДИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ УРОВНЯ А1

Аннотация. Бұл мақала мәселені ұлттық деңгейде қарастырады тыңдаушылық қабілеттер мен дағдыларды қалыптастырудағы бағдарланған тәсіл, бұл А1 деңгейі бойынша білім алушыларға орыс тілін шетел тілі ретінде игеруге ықпал етеді. Зерттеу барысында білім алушылардың ана тіліне бағытталған, орыс және ана тілдерінің типологиялық айырмашылықтарының әсерінен студенттерде туындайтын лингвистикалық қиындықтарды сипаттау негізінде құрылған жаттығулар жүйесінің қажеттілігі анықталды және негізделді. Ұсынылып отырған жаттығулар орыс тілін А1 бастауыш деңгейінде оқитын студенттерге үйретуге бағытталған және коммуникация процесінің ажырамас бөлігі ретінде мағыналы қабылдауды қалыптастыруға және дамытуға арналған.

Кілт сөздер: тыңдалым, типологиялық айырмашылықтар, тілдік және сөйлеу дағдылары, базалық деңгей.

Аннотация. В данной статье рассмотрен вопрос национально ориентированного подхода в формировании навыков и умений аудированию, что способствует усвоению учащимися русского языка как иностранного для уровня А1. В ходе исследования выявлена и обоснована необходимость ориентированной на родной язык студентов системы упражнений, построенных на основе описания лингвистических трудностей, возникающих у обучаемых под воздействием типологических различий русского и родного языков. Предлагаемые упражнения ориентированы на обучение студентов, владеющих русским языком на начаотном уровне А1, и предназначены для формирования и развития осмысленной рецепции как составного компонента процесса общения.

Ключевые слова: аудирование, типологические различия, языковые и речевые умения, базовый уровень.

Summary. This article describes the issue of national – oriented approach to teaching listening that helps students learning Russian as a foreign language at the initial stage of studying. The study identifies and grounds the necessity of native language - oriented system of exercises based on linguistic difficulties descriptions encountered by the trainees under the influence of the typological differences of Russian and native languages. The proposed exercises are focused on teaching students who speak Russian at a basic level A1, and are intended for the formation and development of meaningful reception as an integral component of the communication process.

Key words: listening, typological differences, language and communicative skills at a basic level.

При обучении студентов русскому языку как неродному многие виды работ проводятся по специальности студентов. Одной из основных задач при этом является реализация коммуникативных целей и формирование у студентов навыков речевого общения. Общение – это двусторонний процесс, в котором говорящие попеременно слушают, то есть вомпринимают на слух информацию, и строят речь в соответствии с воспринятой на слух информацией [*Абелева И.Ю, 2004, 104 с.*].

Как показывает анализ трудностей студентов в речевом общении, очень часто именно отсутствие навыков аудирования становится причиной разрушения общения.

Анализ проводился в группах студентов-казахов первого курса элементарного уровня А1 политехнического института. По результатам анализа выявились следующие трудности при восприятии речи на слух:

- неумение выделить основную и второстепенную информацию;
- непонимание значения отдельных слов;
- неумение воспринимать текст как единое синтаксическое целое;
- невозможность воспроизведения услышанного сразу после первого предъявления и другие.

Реальное общение требует наличия навыков восприятия быстрой речи, речи разной степени правильности, разных интонационных характеристик. Этому надо систематически учиться, так как навыки аудирования формируются лишь в процессе аудирования устной речи.

Умение воспринимать информацию на слух и перерабатывать её (аудировать) – одно из важнейших метапредметных умений, без владения которым невозможна жизнь человека и обучение. Степень владения этим умением во многом определяет успешность человека в жизни и

профессии. Установлено, что 70% бодрствования человек проводит в речевом общении, из них 45% – слушая [*Черепанова Л. В., 2018. – 158 с.*]. Особенностью аудирования является то, что им человек овладевает с рождения, поэтому осознанное слушание является базовым в обучении говорению, чтению и письму. Поэтому не случайно данному виду речевой деятельности стали уделять внимание и задача обучения обучающихся уровня А1 эффективному аудированию стала одной из важнейших.

В типовой учебной программе цикла общеобразовательных дисциплин «Русский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования: сборник. - Астана, 2018. – 275 с. признано владение видами речевой деятельности (аудированием, чтением, говорением и письмом), обеспечивающими «эффективное овладение разными учебными предметами и взаимодействие с окружающими людьми в ситуациях формального и неформального межличностного и межкультурного общения».

Обращение к аудированию как одной из важных сторон речевой коммуникации, предстaвляется актуальным и значимым. Восприятие речи на слух представляет значительные трудности для студентов элементарного уровня, изучающих русский язык [*Абелева И.Ю, 2004, 104 с*]. Следовательно, представляется вполне обоснованным предложить систему приёмов обучения аудированию, ориентированную на студентов уровня А1, которая способна повысить их эффективность в овладении этим видом речевой деятельности.

В содержании типовой учебной программы общеобразовательной дисциплины «русский язык» для уровня А1 аудирование присутствует как цель и как средство обучения. В частности, задачами начального этапа является формирование базовых навыков аудирования: владение звуковой стороной изучаемого языка, его фонемным составом, интонацией, понимание смысла слов, небольших по объему высказываний, построенных на изученном лексико-грамматическом материале.

Аудирование применительно к обучению иностранцев русскому языку стало предметом специальных исследований лишь в 80-е гг XX в. К числу обобщающих работ по проблемам обучения аудированию в условиях языкового вуза следует отнести докторскую диссертацию и монографию И.И. Халеевой «Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчиков)» (1981) и кандидатскую диссертацию Грязновой В.В. «Формирование фонетических навыков учащихся Юго-Восточной Азии на базе интерактивного курса дистанционной поддержки обучения русской фонетике (начальный этап)». В этих исследованиях впервые была обоснована важность обучения аудированию с позиции становления вторичной языковой личности и необходимости организации обучения.

При создании системы заданий решалась следующая задача: разработать упражнения, формирующие навыки и умения аудирования на основе учета особенностей родного (казахского) языка обучаемых. Ссылаясь на материалы исследований Н.В Елухиной, В.В. Грязновой, изучавших трудности аудирования иноязычной речи, необходимо отметить, что умения и навыки возможно сформировать на облегченном, адаптированном лингвистическом материале [*Елухина Н.В., 1996 – 63 с.*]. При выполнении специальных упражнений, имеющих целью снять интерферирующее влияние родного языка, аудирование выступает как цель обучения. При сочетании упражнений по аудированию с элементами говорения, чтения и письма аудирование выступает уже как средство обучения другим видам речевой деятельности. Языковой материал предстaвлен коммуникативным минимумом базового уровня владения русским языком и нормативным курсом общеобразовательных дисциплин на начальном этапе обучения.

Речевой материал отвечает обиходно-бытовой и учебной сферам общения. Он сгруппирован вокруг типовых коммуникативных ситуаций: «Знакомство», «Рассказ о себе. Семья», «Мой день», «Продукты питания», «Мои интересы», «Мой университет», «Время, время суток». На базовом сертификационном уровне занятие по русскому языку отводится 300 часов в год. На развитие аудиоумений полагается четвертая часть учебного времени – 2 часа в неделю.

Разработанная система упражнений по обучению аудированию иноязычного текста обслуживает каждый механизм динамической цепочки восприятия на слух, фокусируясь на специальных задачах. А именно: упражнения, формирующие овладение механизмам распознавания звучащей речи на основе преодоления трудностей на уровне слова, словосочетания, фразы; упражнения на преодоление трудностей, которые возникают при распознавании смыслового содержания звучащей речи; упражнения, контролирующие понимание.

Все упражнения, используемые в экспериментальном материале, делятся на языковые и речевые. Основным объектом языковых упражнений является система языка, а речевых – образцы и нормы использования системы языка в речевой деятельности.

Целью языковых упражнений является выделение дифференциальных признаков фонем, морфем, слов, словоформ, умения и навыки правильно и автоматически выделять их в потоке речи, узнавать их значение. Через набор определенных промежуточных упражнений языковые упражнения позволяют дифференцировать звуки внутри слова, членить поток речи

на слова, и опознавать слуховой образ слова и соотносить его с определенным значением, понимать значение производных слов с измененными суффиксами и приставками, понимать синтаксическую структуру предложения.

Следует отметить, что и языковые, и речевые упражнения различаются своей установкой. При выполнении языковых упражнений в аудировании логика учебной деятельности идет от восприятия целого к осознанию составляющих его частей и имеет преимущественно аналитическую направленность. А при выполнении речевых упражнений логика учебной деятельности идет от частей к целому и имеет преимущественно синтезирующую направленность.

Варианты упражнений:

1. Для формирования умения удержания в оперативной памяти ряда поступающих речевых сигналов (увеличение объема оперативной памяти, вычленение новой информации в результате сравнения двух вариантов сообщения);

2. Выделение информации об одном конкретном предмете, объекте (Слушайте текст, напишите имя главного героя. Слушайте слова. Составьте предложения, используя все слова которые запомнили.);

3. Упражнения для формирования умения создавать правильную вербальную гипотезу. (Выделение информации из диалога. Выделение информации из текста. Слушайте фразы. Запишите названия стран, которые вы услышали. Понимание смысла вопроса и умения отвечать на него: Прослушайте фразы и ответьте на вопросы.);

4. Аудитивные упражнения на формирование умений понимать главную мысль текста, развитие смысловой догадки, озаглавливание текста (Слушайте текст, дайте ему название. Выпишите слова, необходимые для пересказа. Перескажите текст по цепочке).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абелева, И.Ю. Речь о речи. Коммуникативная система человека / И.Ю. Абелева. М. : Логос, 2004. - 304 с.

2. Черепанова Л. В., Ячменева Н. Е. Проблема обучения аудированию школьников на уроках русского языка: состояние и перспективы // Учёные записки ЗабГУ. Сер. Педагогические науки. 2018. Т. 13, № 6. С. 155–166.

3. Государственный образовательный стандарт по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. Общее владение. – М.,СПб., 2001. – 28 с.

4. Елухина Н.В. Обучение слушанию иноязычной речи. – М.: Русский язык, 1996.

5. Типовая учебная программа цикла общеобразовательных дисциплин «Русский язык» для организаций высшего и (или) послевузовского образования: сборник. - Астана, 2018. – 275 с.

УДК 378

ЖОРАБЕКОВА АЙНУР НАЗИМБЕКОВНА,
PhD, қауымдастырылған профессордың м.а.,
Халықаралық туризм және меймандостық университеті,
Түркістан қ
E-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru

САГДУЛЛАЕВ ИБРОХИМ ИРИСМАТОВИЧ,
PhD, аға оқытушы,
Қ.А.Ясауи атындағы халықаралық қазақ-тұрік университеті,
Түркістан қ.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРГЕ ШЕТ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДАҒЫ КӘСІБИ-БАҒДАРЛЫ ТҰҒЫР

Аңдатпа: Мақалада шетел тілдерін оқыту тәсілдері қарастырылған. Кәсіби бағытталған шетел тілдерін оқытудың мазмұны талданады. Бұл тәсіл келесі мәселелерді шешуге бағытталуы керек: сөйлеу әрекетінің түрі бойынша коммуникативтік дағдыларды дамыту, белгілі бір тілдік білімді игеру, студенттерді оқылатын тілдің туған халқының мәдениетімен таныстыратын, шет тілдік ортаға бейімделуге көмектесетін, кәсіби лексиканың белгілі бір жиынтығын игеретін әлеуметтік-мәдени білімді қалыптастыру, шетел тіліндегі арнайы терминология. Кәсіби бағытталған шетел тілін оқыту міндеттері жобалық әдіс, ойлау әдісі, білім беру, іскерлік және рөлдік ойындар, жаттығулар, пікірталас әдісі және т.б. көмегімен жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: кәсіби бағытталған оқыту, тәсіл, болашақ мұғалім, шетел тілі, оқыту әдістері.

ЖОРАБЕКОВА АЙНУР НАЗИМБЕКОВНА,
Международный университет туризма и гостеприимства,
г. Туркестан
PhD, и.о.ассоциированного профессора

САГДУЛЛАЕВ ИБРОХИМ ИРИСМАТОВИЧ,
PhD, старший преподаватель
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотации: В статье рассматриваются подходы, направленные на формирование профессиональных умений и навыков и готовность к иноязычному общению будущего специалиста**.** Выделены условия и требования к профессиональной направленности деятельности при обучении иностранным языкам. Проанализировано содержание профессионально-ориентированного обучения иностранным языкам. Такой вид обучения должен быть направлен на решение следующих задач: развитие коммуникативных умений по видам речевой деятельности, овладение определенными языковыми знаниями, формирование социокультурных знаний, которые приобщают обучающихся к культуре народа-носителя изучаемого языка, помогают адаптироваться к иноязычной среде, овладение определенным набором единиц профессиональной лексики, специальной терминологией на иностранном языке. Задачи профессионально-ориентированного обучения иностранному языку реализуются с помощью таких методов, как: метод проектов, метод ассоциограмм (mindmapping), учебные, деловые и ролевые игры, упражнение, метод дискуссий и др.

Ключевые слова: профессионально-ориентированное обучение, подход, будущий учитель, иностранный язык, методы обучения.

ZHORABEKOVA AINUR NAZIMBEKOVNA,
International University of Tourism and Hospitality,
Turkistan,
PhD, и.о.ассоциированного профессора,
E-mail: ainur-zhorabekova@mail.ru

SAGDULLAEV IBROKHIM IRISMATOVICH,
PhD, Senior Lecturer,
H.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan

PROFESSIONALLY ORIENTED APPROACH TO TEACHING FUTURE TEACHERS FOREIGN LANGUAGES

Summary: The article deals with the approaches to teaching foreign languages. The content of professionally oriented teaching of foreign languages is analyzed. This approach should be aimed at solving the following problems: the development of communicative skills by type of speech activity, mastery of certain language knowledge, the formation of sociocultural knowledge that familiarize students with the culture of the native people of the studied language, help to adapt to a foreign language environment, mastery of a certain set of units of professional vocabulary, special terminology in a foreign language. The objectives of professionally oriented teaching of a foreign language are realized using such methods as: project method, mindmapping method, educational, business and role-playing games, exercise, discussion method, etc.

Keywords: professionally-oriented training, approach, future teacher, foreign language, teaching methods.

ВВЕДЕНИЕ

В нынешних условиях глобализации формирование и развитие у будущих специалистов профессиональных умений, навыков и способностей к иноязычному общению в профессиональных сферах, общеязыковых и профессионально-языковых компетенций является неотъемлемой частью в вузовской подготовке. В связи с этим актуальность приобретает профессионально-ориентированный подход к обучению иностранного языка, сущность которого заключается в его интеграции со специальными дисциплинами с целью получения дополнительных профессиональных знаний и формирования профессионально значимых качеств личности будущего учителя. Язык в данном случае выступает средством обучения, т.е. инструментом получения дополнительных специальных знаний, повышения профессиональной компетентности и личностно-профессионального развития студентов.

Программы курса «Профессионально-ориентированный иностранный язык», будучи интегративными по своей цели и междисциплинарными по предметному содержанию, предусматривают обучение студента определенному объему языковых знаний в рамках ограниченного количества часов, предусмотренных учебными программами. Данные программы приобщают одновременно к знаниям и информации как профессионального, так и этнокультурного, общечеловеческого характера, способствуют расширению образовательного кругозора обучающихся, социализации личности будущих специалистов, подготовке их к жизни в условиях многонационального и поликультурного мира.

ОПИСАНИЕ ПРОБЛЕМЫ

Современный профессионально-ориентированный подход к обучению иностранному языку предполагает формирование способности речевого общения студентов в конкретных профессиональных, деловых, научных сферах и ситуациях с учетом особенностей профессионального мышления, с организацией мотивационно-стимулирующей и научно-исследовательской ориентированной деятельности *[Niyazova A.Y., 2018, с. 192]*.

Под профессионально-ориентированным обучением понимается «обучение, основанное на учете потребностей студентов в изучении второго языка, диктуемого особенностями будущей профессии или специальности» *[Образцов П.И., 2005, с. 22]*. Согласно П.И. Образцову, «сущность профессионально-ориентированного обучения языкам заключается в его интеграции со специальными дисциплинами с целью получения дополнительных профессиональных знаний и формирования профессионально значимых качеств личности. Языковые дисциплины в данном случае выступают средством повышения профессиональной компетентности и личностно-профессионального развития студентов и являются необходимым условием успешной профессиональной деятельности специалиста – выпускника современной высшей школы» [*Образцов П.И., 2005, с. 3-4]*.

По мнению М.В. Ляховицкого *[Образцов П.И., 2005, с. 6]*, изучение языка должно быть не самоцелью, а средством достижения цели повышения уровня образованности, эрудиции в рамках своей узкой специальности. Автор подчеркивает, что учет специфики профилирующих специальностей должен проводиться по следующим направлениям: работа над специальными текстами; изучение специальных тем для развития устной

речи; изучение словаря-минимума по соответствующей специальности; создание преподавателями пособий для активизации грамматического и лексического материала обучающихся.

Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку будущих учителей требует инновационного подхода к отбору содержания. Оно должно быть ориентировано на новейшие достижения в той или иной сфере человеческой деятельности, своевременно отражать научные достижения в сферах, непосредственно касающихся профессиональных интересов студентов, предоставлять им широкую возможность для профессионального роста на базе знания языков *[Жорабекова А.Н., 2015, с. 104]*.

Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку должно быть направлено на решение следующих задач:

1. Развитие коммуникативных умений по видам речевой деятельности (говорение, аудирование, чтение, письмо). Успешное овладение навыками диалогической речи заключается в умении вести беседу на различные темы, обмениваться информацией профессионального характера. Монологическая речь предполагает умение выступить с докладом, сообщением, высказать свою точку зрения в дискуссии. Целью обучения аудированию является формирование умений восприятия и понимания высказываний собеседника на иностранном языке, в соответствии с определенной ситуацией и сферой общения. Результатом обучения чтению становится владение всеми видами чтения публикаций различных жанров, в том числе и специальной литературы. Целями обучения письму является умение составления аннотации, реферативного изложения прочитанного, перевод, а также написание деловых писем, оформление договоров и т.д.

2. Овладение определенными языковыми знаниями (знания фонетических явлений, грамматических форм, правил словообразования, лексических единиц).

3. Формирование социокультурных знаний, которые приобщают обучающихся к культуре народа-носителя изучаемого языка, помогают адаптироваться к иноязычной среде, избежать недопонимания в общении.

4. Овладение определенным набором единиц профессиональной лексики, специальной терминологией на иностранном языке. Изучение языка специальности требует усвоения большого количества терминов и специальных понятий, необходимых будущему специалисту. Очень важным является развитие у студентов навыков работы со специальными словарями, глоссариями, справочниками по специальности *[Алексеева Л.Е., 2002, с. 211]*.

Таким образом, будет правомерно рассматривать содержание обучения иностранному языку как совокупность того, что обучающиеся должны усвоить в процессе обучения, чтобы качество и уровень владения иностранным языком соответствовали их запросам и целям, а также целям и задачам данного уровня обучения. Отбор содержания способствует разностороннему и целостному формированию личности студента, подготовке его к будущей профессиональной деятельности.

Итак, в подготовке будущих учителей мы руководствуемся положением о том, что «в содержание обучения иностранному языку необходимо включать:

- сферы коммуникативной деятельности, темы и ситуации, речевые действия и речевой материал, учитывающие профессиональную направленность студентов;
- языковой материал (фонетический, лексический, грамматический, орфографический), правила его оформления и навыки оперирования им;
- комплекс специальных (речевых) умений, характеризующих уровень практического овладения иностранным языком как средством общения, в том числе в ситуациях профессионального и делового общения, совместной производственной и научной работы;
- систему знаний национально-культурных особенностей и реалий страны изучаемого языка» *[Гальскова Н.Д., 2000, с. 17]*.

Для реализации образовательного потенциала языка как средства формирования профессиональной направленности будущего специалиста необходимо соблюдение ряда условий, как:

- четкая формулировка целей иноязычной речевой деятельности;
- социальная и профессиональная направленность этой деятельности;
- удовлетворенность обучаемых при решении частных задач;
- формирование у обучаемых умения творчески подходить к решению частных задач;
– благоприятный психологический климат в учебном коллективе *[Рощина Е.В., 1978, с. 4]*.

Следует отметить, что профессионально-ориентированное обучение предусматривает профессиональную направленность не только содержания учебных материалов, но и деятельности, включающей в себя методы и приемы, формирующие профессионально-языковые компетенции. Выделяются следующие требования к профессиональной направленности деятельности:

– интеграция языковой дисциплины (обучения иностранному языку) с профилирующими дисциплинами;

– выполнение преподавателем-лингвистом задачи научить будущего специалиста на основе межпредметных связей использовать язык как

средство систематического пополнения своих профессиональных знаний, а также как средство формирования профессиональных умений и навыков;

– использование форм и методов обучения, способных обеспечить формирование необходимых профессиональных умений и навыков будущего специалиста *[Покушалова Л.В., 2012, с. 306]*.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Профессионально-ориентированный подход осуществляется с использованием как традиционных, так и инновационных методов обучения языку. Так, например, задачи профессионально-ориентированного обучения иностранному языку реализуются с помощью таких методов, как: метод проектов, метод ассоциограмм (mindmapping), обучение в сотрудничестве (Cooperative Learning), кейс-стади (case study), метод конкретной ситуации, метод тестирования, дискуссий, устных и письменных презентаций, имитационное моделирование с активным привлечением имитационных деловых игр и др.

В русле современных инновационных подходов в педагогике используются и игровые приемы при обучении иностранному языку, в частности коммуникативные игры. Практика показывает, что использование игр на занятиях иностранного языка способствует лучшему усвоению предмета, активизирует интеллектуальные способности, повышает интерес студентов к изучению языка.

Существенно и то, что учебная деятельность в процессе игрового взаимодействия осуществляется в режиме самоконтроля и взаимоконтроля. Преподаватель перестает занимать центральную позицию, а лишь контролирует ход учебного процесса, в центре находится обучающийся. Осуществление взаимоконтроля формирует положительную установку по отношению к своим партнерам, создает условия объективно оценивать знания и умения друг друга, а желание осуществлять оценку собственной учебной деятельности и партнеров позволяет исключать случаи обращения обучаемых за помощью к преподавателю, что способствует вырабатывать потребность в улучшении достигнутых учебных результатов *[Кулжанбекова Г., 2005, с. 220]*.

1 Метод проектов

Метод проектов – один из современных видов учебной деятельности. Это способ достижения дидактической цели через детальную разработку проблемы, которая должна завершиться вполне реальным, осязаемым практическим результатом, оформленным тем или иным образом *[Образцов П.И., 2005, с.57]*.

Данный метод предполагает групповую познавательную деятельность студентов в специально смоделированных условиях профессиональной направленности, адекватных жизненным ситуациям.

В основу метода положены: идея, составляющая суть понятия «проект», его прагматическая направленность на результат, который можно получить при решении той или иной практически или теоретически значимой проблемы *[Образцов П.И., 2005, с. 57]*.

Для того, чтобы решить проблему, по мнению Е.С. Полат, обучающимся необходимо пройти следующие этапы разработки структуры проекта *[Полат Е.С., 2000, с. 6]*:

1. Представление ситуаций, позволяющих выявить одну или несколько проблем по обсуждаемой тематике.

2. Выдвижение гипотез решения поставленной проблемы, обсуждение и обоснование каждой из гипотез.

3. Обсуждение методов проверки принятых гипотез в малых группах (в каждой группе по одной гипотезе), возможных источников информации для проверки выдвинутой гипотезы; оформление результатов.

4. Работа в группах над поиском фактов, аргументов, подтверждающих или опровергающих гипотезу.

5. Защита проектов каждой из групп с оппонированием со стороны всех присутствующих.

6. Выявление новых проблем.

Метод проектов позволяет не только органично интегрировать знания обучающихся из разных областей при решении проблемы, но и дает возможность применять полученные знания на практике, генерируя при этом новые идеи. В языковом курсе рассматриваемый метод может использоваться в рамках программного материала практически по любой теме, поскольку отбор тематики проводится с учетом практической значимости для студентов неязыковых факультетов. В связи с этим считаем целесообразным включение метода проектов в процессуальный компонент модели профессионально-ориентированного обучения иностранному языку студентов *[Образцов П.И., 2005, с. 60]*.

2 Игровые методы

Наиболее эффективными и гуманными в обучении языкам представляются игровые методы. Они обеспечивают «деятельностный характер усвоения знаний, умений, дают возможность для активного межличностного взаимодействия, помогают снять напряжение, расширить возможности тренировки учебного материала. Игра призвана активизировать процесс обучения, сделать его более продуктивным, а также формировать и далее развивать мотивацию учения» *[Иванова О.Ю., 2005, с. 88]*.

Учебная игра – это особым образом организованная обучающая деятельность (имеющая

чаще всего развлекательную форму), предполагающая наличие проблемы и возможные пути ее разрешения. Учебная игра изменила характер обучения: от подхода, ориентированного на учителя, к более студенто-ориентированному подходу *[Rafiq, K.R.M.,, 2020, c. 1977]*

Исходя из целей и задач обучения, учебные игры, используемые на языковых занятиях, можно разделить на языковые (аспектные) и речевые. Языковые игры делятся на фонетические, лексические, грамматические, синтаксические, стилистические. Речевые игры формируют умения в определенных видах речевой деятельности. Это игры, которые нацелены на обучение аудированию, диалогической и монологической речи, чтению письму.

Для формирования и развития профессионально значимых коммуникативных навыков и умений будущих учителей считается целесообразным применение на языковых занятиях профессионально-ориентированных учебно-ролевых игр.

Профессионально-ориентированная учебно-ролевая игра – это развернутая форма осмысленной коллективной профессионально-направленной игровой познавательной деятельности под руководством преподавателя в соответствии с требованиями дидактических принципов. Такие игры направлены на овладение студентами умениями иноязычного общения на основе специально смоделированных предметных (игровых) действий в процессе выполнения проблемных задач и принятия решений в условиях игрового поля *[Артемьева О.А., 1997, с. 25]*. Профессионально-ориентированные учебно-ролевые игры выполняют мотивационно-побудительную, информационно-обучающую, организационно-управленческую, развивающую, коммуникативную, контрольную и психотерапевтическую функции.

В преподавании языковых дисциплин игровые методы способствуют формированию и развитию профессионально значимых коммуникативных навыков и умений, поэтому необходимо их включение в процессуальный компонент модели профессионально-ориентированного обучения иностранному языку.

3 Упражнение

Упражнение является одним из действенных методов обучения языку. Создание оптимальной системы упражнений для обучения языкам всегда являлось одной из наиболее актуальных проблем преподавания языковых дисциплин.

Упражнение понимается как «повторное (многократное) выполнение умственного или практического действия с целью овладения им или повышения его качества» *[Марусева И.В., 2015, с. 65]*. В контексте обучения языку, упражнение понимается как «специально организованное в учебных условиях одно или многоразовое выполнение отдельной или ряда операций речевого или языкового характера» *[Шатилов С.Ф., 1986, с. 55]*.

Система упражнений представляет собой набор упражнений, выполняемых в определенной последовательности. Состав системы упражнений, последовательность их выполнения зависят от умений и навыков, которыми будут овладевать студенты в процессе обучения языкам. В то же время, для максимального вовлечения всех студентов в учебный процесс и создания наиболее эффективных условий для усвоения новых знаний и умений, следует уделять особое внимание качеству упражнений.

При разработке системы упражнений в процессе профессионально-ориентированного обучения иностранному языку необходимо принять во внимание следующие условия:

- обеспечить разнообразие видов работ, заданий, выполняемых в парах, группах, индивидуально, а также способов презентации информации;
- добиться логической связи упражнений, которые делают их более доступными в выполнении;
- процесс обучения приносит реальные результаты при максимальной вовлеченности всех студентов в процесс выполнения упражнений;
- стимулирование приобретения и закрепления навыков и умений путем использования творческого потенциала на всех этапах изучения материала;
- создание благоприятной учебной атмосферы для снятия психологического стресса и побуждения студентов к активному участию в заданиях *[Образцов П.И., 2005, с. 65]*.

При профессионально-ориентированном обучении иностранному языку целью является формирование не только речевых, но и профессионально-коммуникативных навыков. Поэтому упражнения на формирование, тренировку и закрепление иноязычных навыков и умений должны быть ситуативными, информационно насыщенными, экономичными во времени. Они должны создавать условия для иноязычного общения в профессиональном контексте. Применение различных типов упражнений при обучении языку раскрывает творческий потенциал как преподавателя, так и студентов.

4 Метод дискуссии

Одним из способов активизации навыков общения студентов при обучении языку является метод дискуссии. Под дискуссией обычно понимают такие виды творческих заданий, как «мозговой штурм», «воображаемые ситуации» и т.д. Дискуссия нами рассматривается как отдельный вид учебной деятельности, подразумевающий активное участие всех студентов, участвующих в

процессе обучения.

Дискуссия отличается большим количеством участников, выражающих различные мнения и суждения по одному и тому же вопросу. Обязательным условием дискуссии является наличие какого-либо спорного вопроса, проблемы.

Основными задачами дискуссии при обучении языкам являются:

- практика по развитию беглости неподготовленной речи;

- овладение профессионально значимыми навыками (достижение цели в решении проблемы; изучение противоположных мнений; выработка новых концепций и т.д.);

– обучение через содержание (получение новой информации, развитие навыков общения) *[Образцов П.И., 2005, с. 66]*.

Для успешного протекания дискуссии следует учитывать ряд требований:

1) выбор темы и умелая постановка вопроса в виде спорных проблем;

2) посильность поставленных проблем (слишком сложные вопросы и проблемы не вызывают особого интереса у обучающихся);

3) специальная подготовленность всех участников дискуссии (чтение рекомендованной литературы, сбор дополнительных материалов);

4) умелое руководство преподавателем ходом дискуссии (четкая формулировка вопросов, продуманность всех этапов обсуждения);

5) создание творческой, непринужденной обстановки, характеризующейся свободой высказывания противоположных точек зрения, наличием уважения друг к другу, отсутствием давления и т.д. *[Образцов П.И., 2005, с. 66]*.

Использование дискуссии при профессионально-ориентированном обучении иностранному языку способствует развитию навыков критического суждения, формированию умений публично выступать, вести полемику, критически оценивать и творчески осваивать материал. А это, в свою очередь, является важнейшим фактором успешной профессиональной деятельности будущего учителя.

5 Технология деловых игр.

Среди множества инновационных форм и методов обучения, используемых при обучении языку в высшей школе, для развития навыков речевого общения на профессиональные темы и ведения научных дискуссий наибольшую значимость имеет технология деловых игр. Данная технология создает основу для естественного проявления профессиональных компетенций будущего учителя, приобретения им проблемно-профессионального и социального опыта, в том числе и принятия индивидуальных и коллективных решений, формирует учебно-познавательные мотивации.

Деловая игра - средство моделирования разнообразных условий профессиональной деятельности методом поиска новых способов ее выполнения. Деловая игра имитирует различные аспекты человеческой активности и социального взаимодействия. Игра также является методом эффективного обучения, поскольку снимает противоречия между абстрактным характером учебного предмета и реальным характером профессиональной деятельности. Существует много разновидностей деловых игр, которые могут отличаться методикой проведения и поставленными целями: дидактические и управленческие игры, ролевые игры, проблемно-ориентированные, организационно-деятельностные игры и др. *[Мандель Б.Р., 2018, с.183]*.

Деловые игры позволяют получить более-менее ясное представление о том, как человек будет себя вести в команде, что весьма важно для руководителя. Кто из членов команды станет естественным лидером, кто - генератором идей, а кто будет предлагать эффективные пути их воплощения. Например, участники игры, уделяющие большое внимание мелким деталям, подробностям решения задач, как правило, являются прекрасными техническими работниками, хорошими исполнителями *[Торыбаева Ж.З., 2013, с.144]*.

6 Метод ассоциограмм

К активным методам можно отнести метод ассоциограмм, который является комплексным методическим приемом обучения, облегчающим интеграцию знаний в познавательные структуры, руководствуясь учебно-психологическими основами.

Метод ассоциограмм служит для графического представления и структурирования знаний. Этот метод относится к учебно-психологической основе познания, что обучение всегда требует интеграции новых концепций и представлений в уже существующие познавательные структуры. При применении этого метода, исходя из темы как из центра, представляются дальнейшие детали и идеи в виде ответвлений *[Норпулатова Х.А., 2012, с. 113]*.

Понятие, как и сам метод ассоциограмм, было предложено в 70-е годы англичанином Тони Бузаном (Tony Buzan) *[Норпулатова Х.А., 2012, с. 113]*. Исходным пунктом его рассуждений было то, что учащиеся работают главным образом «логически мыслящим» левым полушарием головного мозга. Поэтому он разработал такой метод работы и графического представления, который в равной степени стимулирует как правое, так и левое полушарие головного мозга. Этот метод был назван методом ассоциограмм, поскольку связывает образно-творческое мышление и логико-аналитическое мышление. В немецкоязычном пространстве укрепилось понятие «Mind Mapping», так как английское

слово «mind» имеет множество разносторонних вариантов перевода, например, память, напоминание, ассоциация, побуждение и др.

Метод ассоциограмм всегда пригоден в качестве метода, когда речь идет о иерархическом и наглядном структурировании знаний, а также о визуализации комплексных взаимосвязей *[Samhudi, S., 2015, с. 85]*. Это полезный изобразительный метод для представления знаний, концепций и идей *[Elhoseiny, M., 2016, с. 4218]*

В связи с этимданный метод особенно хорошо подходит для: разработки обобщений; представления комплексных систем; систематизации текстов и понятий; обзора записей/заметок или учебного материала; планирования проектов; для закрепления и углубления учебного материала; для сбора и структурирования идей.

Ассоциограмма может представлять собой элемент обучения разговорной практике. Преподаватель задает тему, например «Education». Студенты собирают лексику по теме, ведут поисковую работу с текстом, вспоминают лексику пройденного материала, классифицируют существительные, глаголы, прилагательные. Затем составляют вопросительные предложения с вопросительным словом и без него, повествовательные предложения. Студент собирает опорный материал, составляет алгоритм ответа и вступает в беседу по теме «Education».

Этот метод эффективен в речевой разминке в начале занятия, для подведения итогов по теме. Изучив тему «Education» (Образование), студенты могут говорить по ассоциации по темам «Школа», «Университет» и т.д. *[Торыбаева Ж.З., 2014, с. 195]*.

7 Обучение в сотрудничестве

Обучение в сотрудничестве (Cooperative Learning) – это метод обучения, при котором студенты взаимодействуют, совместно работают в группах для достижения общей цели, при этом придавая учебному процессу реальную практическую направленность.

Преимуществами данного метода являются повышенный интерес и мотивация студентов благодаря быстрым темпам решения задач, совершенствование критического мышления, возможность практиковать продуктивные и рецептивные навыки в естественной среде.

Исследователи D. Johnson, R. Johnson, и E. Holubec выделяют 5 особенностей кооперативного обучения:

– *положительная взаимозависимость:* студенты узнают, что их успех зависит от совместной работы;

– *личное стимулирующее взаимодействие:* студенты помогают, поощряют и поддерживают успех друг друга посредством личных взаимодействий;

– *индивидуальная ответственность:* оценивается успеваемость, учитывается индивидуальная работа каждого студента при достижении общих целей;

– *социальные навыки,* которые студенты развивают, эффективно работая и сотрудничая вместе;

– *групповая обработка информации*: в составе группы студенты имеют возможность повлиять на эффективность совместной работы, получают обратную связь об их участии *[Johnson, D.W., 2017, с.3-4]*.

Достоинством обучения в сотрудничестве является развитие самостоятельности обучающихся в поиске нужной информации, творческой фантазии, целеустремленности, настойчивости, любознательности, трудолюбия, толерантности, коммуникативных умений, интеллектуальной деятельности *[Владимирова С.В., 2015, с. 122]*.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, критериями отбора материала для занятий становятся посильность и доступность, наглядность, комбинирование различных упражнений в работе со специальным текстом, активное усвоение и применение изучаемого материала.

Характеризуя языковой курс в высшем учебном заведении, можно выделить следующие основные моменты *[Жорабекова А.Н., 2015, с. 111-112]*:

- учебно-методические комплексы разрабатываются специально для обучения будущих учителей и фокусируются на обучении языковым средствам (грамматике, лексике, фонетике) и коммуникативным функциям, характерным для профессиональной сферы использования языка по специальности;

- основные приемы обучения языку направлены на развитие мыслительных способностей студентов; это проблемные задания, задания на развитие стратегий осмысленного чтения (понимания коммуникативного смысла иноязычного текста) с последующим использованием информации, извлеченной из текста, для решения коммуникативно-профессиональной задачи и т.д.;

- обязательно учитываются профессиональные потребности и личностные интересы обучающихся (профессионально значимая тема и ситуации, используемые при обучении языку, аутентичные задания, проблемные тексты, поднимающие актуальные вопросы, связанные с будущей профессиональной деятельностью и т.д.), что способствует повышению мотивации при изучении языка.

- разработка и внедрение отечественных учебников нового поколения, именно для будущих учителей, рассматриваются как непременное условие оптимизации процесса обучения языку, которое позволит создать благоприятную почву для развития иноязычных профессиональных компетенций.

Таким образом, профессиональная направленность обучения будущих учителей требует интеграции языка с профильными дисциплинами, научно-обоснованного отбора содержания учебных материалов. Учебные материалы языковых и профессионально-ориентированных языковых курсов должны быть направлены на последние достижения соответствующей будущей специальности студента отрасли науки, своевременно отражать научные открытия, инновации, касающиеся их профессиональных интересов, давать им возможность для овладения профессиональной лексикой на иностранном языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Elhoseiny, M., Elgammal, A. Text to multi-level MindMaps// Multimedia Tools and Applications 75, 4217–4244 (2016). *Режим доступа: URL:* https://doi.org/10.1007/s11042-015-2467-y

2. Johnson, D.W., Johnson, R.T. Cooperative Learning. University of Minnesota, 2017 // *Режим доступа: URL:* http://ecoasturias.com/images/PDF/ponencia_zaragoza_David_Johnson.pdf

3. Niyazova, A.Y., Mussagozhina, A.K., Kabdenova, A.B., Lukpanova, A.E., Kozhakanova, M.T. Modeling learning situations of verbal communication in professionally-oriented teaching English for students in the sphere of transport logistics // XLinguae. – Vol. 11 (2).- 2018.- P. 190-205

4. Rafiq, K.R.M., Pazilah, F.N., Tong, G.Y., Yunus, M.M., Hashim, H. Game on! development and evaluation of computer games for ESL classroom // International Journal of Scientific and Technology Research. - Vol. 9 (2) .- 2020. - P. 1976-1980

5. Samhudi, S. The Use Of Mind Mapping Technique In Teaching Vocabulary// Getsempena English Education Journal.-2015.-№2 (1).-80-92p.

6. Алексеева Л.Е. Оптимизация процесса обучения иноязычному профессионально-ориентированному общению студентов факультета международных отношений: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. - СПб., 2002. – 313 с.

7. Артемьева О.А. Активизация познавательной деятельности студентов вуза при обучению иностранных языков на основе учебно-ролевых игр. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 1997. – 192 с.

8. Владимирова С.В. Обучение в сотрудничестве на уроках иностранного языка // Вестник Югорского государственного университета. - 2015.- №1 (36). - С. 121–124

9. Гальскова, Н.Д. Современная методика обучения иностранному языку: пособие для учителя. - М: АРКТИ Глосса, 2000. - 165 с.

10.Жорабекова А.Н. Формирование профессиональных компетенций будущего учителя на основе полилингвального подхода: дис. ... PhD: 6D010300 / Жорабекова Айнур Назимбековна. – Астана, 2015. – 203 с.

11. Иванова О.Ю. Использование активных методов в условиях профессионально-ориентированного обучения иностранному языку в неязыковом вузе // Психолого-педагогический журнал Гаудеамус.-№1(7).-2005.-С.87-94

12. Кулжанбекова Г. Использование игр на занятиях английского языка как фактор формирования учебной и познавательной активности студентов // Ултаглымы. - 2005. - № 3. - С. 219-222.

13. Мандель Б.Р. Основы проектной деятельности: учеб.пособие для обуч. в системе СПО. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2018. – 293 с.

14. Марусева И.В. Современная педагогика (с элементами педагогической психологии): учеб.пособие для вузов. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015.- 624 с.

15. Норпулатова Х.А. Активные методы обучения, направленные на развитие самостоятельного и творческого мышления студентов // Молодой ученый. - 2012. - Т.2., № 1. - С. 112-116.

16. Образцов П.И., Иванова О.Ю. Профессионально-ориентированное обучение иностранному языку на неязыковых факультетах вузов: учеб.пособие / под ред. П.И. Образцова.- Орел: ОГУ, 2005. - 114 с.

17. Покушалова Л.В., Серебрякова Л.Т. Обучение профессионально ориентированному языку в техническом вузе // Молодой ученый. - 2012. - № 5. - С. 305-307.

18. Полат Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка. // Иностранные языки в школе. – 2000. - №2. – с. 3-10.

19. Рощина, Е.В. Функции иностранного языка как учебного предмета в системе обучения в университете // Иностранные языки на неспециальных факультетах: межвуз. сб. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – С. 3–6.

20. Торыбаева Ж.З., Жорабекова А.Н. Применение метода ассоциограмм для развития самостоятельного и креативного мышления студентов в процессе полилингвального образования // Вестник Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова. Серия педагогическая. – 2014. - № 4. - С. 190-196.

21. Торыбаева Ж.З., Жорабекова А.Н., Тойбекова Б.А. Развитие профессиональных компетенций учителей в условиях полилингвального образования // Problems of Modern Pedagogics in the Context of Educational Standards Development: materials digest of the XL International Research and Practice Conference and I Stage of the Championship in Pedagogical Sciences. - London, 2013. - P. 143-145.

22. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе: учебное пособие для пед. инс-ов. – М.: Просвещение, 1986. – 221 с.

ӘОЖ 37. 015
МҒТАР 15.33

ЖУМАДУЛЛАЕВА АЙГҮЛ АЯЗБАЙҚЫЗЫ,
п.ғ.к., профессор,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

АЙДАРОВА ФАРИЗА,
Магистрант,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУДА ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІН ҚОЛДАНУДЫҢ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың тілдерін дамытуда ауыз әдебиетін қолданудың тиімді әдіс-тәсілдері жинақталып берілген. Қазақ халқының ауыз әдебиеті өзінің көркемдік-идеялық нәрімен, эстетикалық қуат-тегеурінімен, түрі мен жанрларының молдығымен, тақырыптық және сюжеттік байлығымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мән-мазмұнымен ерекшеленеді. Қазақ ауыз әдебиеті – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазына. Одан халқымыздың өткенін білеміз, сол арқылы бүгінгі заманымыздың ұлылығын танимыз. Мектепке дейінгі балалар отбасында, балабақшада фольклорлық шығармалармен және көркем әдебиеттің тұғырлы туындылармен тәрбиеленеді.

Кілт сөздер: бала, мектеп жасына дейінгі бала, ауыз әдебиеті, қазақ халық ауыз әдебиеті, әдіс-тәсіл, ойын, дидактикалық ойын.

Аннотация: В данной статье обобщены эффективные методы и приемы использования устной литературы в развитии речи детей дошкольного возраста.Устная литература казахского народа отличается художественно-идейным наполнением, эстетической энергией, изобилием видов и жанров, тематическим и сюжетным богатством, глубоким общественно-социальным и воспитательным содержанием. Казахская устная литература – многовековое наследие, неиссякаемое богатство. Из него мы узнаем прошлое нашего народа, тем самым познаем величие современности. Дошкольники воспитываются в семье, детском саду фольклорными произведениями и произведениями художественной литературы.

Ключевые слова: ребенок, дошкольник, устная литература, казахская устная литература, методология, игра, дидактическая игра.

Abstract: This article summarizes effective methods and techniques for using oral literature in the speech development of preschool children.Oral literature of the Kazakh people is characterized by artistic and ideological content, aesthetic energy, an abundance of types and genres, thematic and plot richness, deep socio-social and educational content. Kazakh oral literature is a centuries-old heritage, inexhaustible wealth. From it, we will learn the past of our people, thereby learning the greatness of modernity. Preschool children are brought up in the family and kindergarten with folklore and works of fiction.

Keyword: child, preschool child, oral literature, Kazakh oral literature, methodology, game, didactic game.

Ауыз әдебиеті - халық шығармашылығының айрықша саласы, ауызша шығарылып, ауызша тараған көркем-әдеби туындылардың жиынтық атауы. Қазақ халқының ерте заманда жасаған мұрасының бірі халық ауыз әдебиеті. Жазу-сызу өнері болмаған ерте кезде-ақ қазақ халқы өзінің тұрмыс тіршілігі, қоғамдық өмірі, шаруашылығы мен кәсіюі, қуанышы мен күйініші. Дүниетанудағы көзқарасы жайында неше түрлі өлең-жырлар, ертегі-әңгімелер, мақал-мәтелдер, аңыздар ойлап шығарған және оларды ауызекі күйінде тудырған. Қазақ халқының мұндай сөз өнерін ғалымдар ауыз әдебиеті деп атаған. Сонымен бірге ғылым мен мәдениетте "халық шығармашылығы", "халық поэзиясы", "халықтың ауызша сөз өнері" дейтін атаулар да осыған жақын мағынада қолданылады [*Жакишева К., 2011. 2-4 бб.*].

Қазақ халқының ауыз әдебиеті өзінің көркемдік-идеялық нәрімен, эстетикалық қуат-тегеурінімен, түрі мен жанрларының молдығымен, тақырыптық және сюжеттік байлығымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мән-мазмұнымен ерекшеленеді.

Қазақ ауыз әдебиеті – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазына.Одан халқымыздың өткенін білеміз, сол арқылы бүгінгі заманымыздың ұлылығын танимыз.

Қазақтың мақал-мәтелдері болсын, жұмбақ-

жаңылтпаштары мен ертегілері болсын – бәрі де балаларды Отанын сүюге, ерлікке, елін қорғауға үндейтіні белгілі. Балалар бақшасының тәрбиеленушілерін ауыз әдебиетінің үлгілерімен таныстырып, олардың өмірін байыта түсу тәрбиешілердің міндеті болып саналады.

Қиял дүниесінен туған ғажайып оқиғалы ертегілер, батырлар жыры, өмір тәжірибесінің қысқаша қорытындысы – мақал-мәтелдер, ойға түрткі салатын сыр сандықты жұмбақтар, қиыннан қиыстырылған тақпақ жаңылтпаштар – бәрі де балалар бақшасында кең пайдаланылатын дүниелер. Қазақ халқының тұрмыс-салтын, арман үмітін, өткен өмірін кеңінен танытатын ауыз әдебиеті үлгілерінің көлемді саласының бірі – ертегілер. Ертегілер өте ерте заманда, тіпті жазу-сызу болмаған кездің өзінде-ақ туған. Бұларды халқымыз күні бүгінге дейін ұрпақтан – ұрпаққаауызша жеткізіп келеді [*Оразақын А., 2007. б. 469*].

Халық ауыз әдебиетінің басқа түрлері сияқты ертегілер де адам баласының еңбекке, тұрмыстіршілік жағдайына байланысты туған.

Жаратылыс құбылыстарын, табиғат сырын жетік білмеген, олардың неліктен болатынын толық түсінбеген ертедегі адамдар әр нәрсені қиял еткен, өздерінің ауыр еңбектерін жеңілдету жайын қарастырған.

Қазақ ауыз әдебиеті нұсқалары жас бөбектердің ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтеді. Оларды адамгершілікке, еңбекке, тапқырлыққа, туған өлкеге сүйіспеншілік сезімге баулу ісінде шешуші орын алады.

Балабақшамызда тәрбиеленушілерге ауыз әдебиеттінің үлгілерін үйретуге баса назар аударадық. Онда ертегілер оқу, әңгіме мазмұнын жүйелі байланыстырып, әңгімелеуге үйрету, ертегі-әңгімеде кездескен кейіпкерлердің іс-әрекетіне сай образды сөздер мен диологтарды, кейбір өлең шумақтарын бұлжытпай жатқа айта білу, екі адамның диалогында кездесетін сұрақ, талап-тілектерді білдіретін сөздерге дауыс екпінін дұрыс қою, мәнерлі айта білуге тәрбиелеу талап етілді.

Сәбилердің ой-өрісін дамытуға, қиялын шарықтатуға, тіл байлығын молайтуға ауыз әдебиеті үлгілері – ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, халық ойындары арқылы жүзеге асырылуда.

Ауыз әдебиетінің асыл үлгілеріндегі өзекті идея өз ұрпақтарын Отанын, елін, жерін жаудан қорғауға, бостандықты, азаттық үшін күресе білуге, париотизмге баулу болды. Халық тәрбиесін құндақта жатқан күннен бастап, ат жалын тартып азамат болғанға дейін естіп өскен есті ұрпақ бабалар өсиетін ғасырлар бойы мүлтіксіз іске асыратын болады [*Қалиев С. 1998. б. 128*].

Жұмыстың мақсаты:

Қазақ ауыз әдебиеті нұсқалары жас бөбектердің ой-өрісін дамытуға, қиялын шарықтатуға, тіл байлығын молайтуға, дүниетанымын кеңейтуге, балаларды адамгершілікке, тапқырлыққа, еңбекке баулу.

Жұмыстың міндеттері:

1. Балалардың санасына туған тіліне, халқына деген сүйіспеншілігі мен мақтаныш сезімін ұялату.
2. Туған өлкеге деген сүйіспеншілігін арттыру.
3. Қиялдарын қанаттандыру.
4. Ұлттық рухты бойларына сіңіру.

Халық ауыз әдебиетінің мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеудегі бағыттары:

1. Денсаулық
2. Еңбек пен мамандық
3. Өнер
4. Имандылық пен адамгершілік
5. Патриоттық
6. Эстетикалық
7. Табиғатқа деген сүйіспеншілік

Педагог міндеті:

1. Халық ауыз әдебиетіне қызықтыру арқылы балалардың тілдік қорларын дамыту..
2. Жеке тұлға дамуында заманауи инновациялық әдістерді қолдану.
3. Халық ауыз әдебиеті арқылы адамгершілікке Отанын сүюге тәрбиелеу.

Ауыз әдебиетінің түрлері:

1. Ертегілер
2. Жұмбақтар
3. Жаңылтпаштар
4. Аңыз-әңгімелер
5. Мақал-мәтелдер
6. Тыйым сөздер

Жалпы мектепке дейінгі мекемелерде балалардың ой-өрісін, санасына туған тіліне, халқына деген сүйіспеншілігі мен мақтаныш сезімін ұялатып, қиялдарын қанаттандыру, ұлттық рухты бойларына сіңіру, ана тілі мен Отанына, тарихы мен мәдениетіне деген сезімдерін қалыптастыруда қазақ халқының ауыз әдебиетінің орны ерекше. Ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан халқымыздың ауыз әдебиеті – мектепке дейінгі жастағы балалардың ой өрістерін дамытуға, қиялын шарықтатуға, тіл байлығын молайтуға тигізетін пайдасы ұшан-теңіз...

Халық ауыз әдебиеті – халық шежіресі. М. Горький «Халық ауыз әдебиетін білмейінше, еңбекші халықтың нағыз тарихын білу мүмкін емес» деген. Ауыз әдебиеті де, жазба әдебиеті де көркем туынды [*Махамбетова Н. 2011. 21-23 бб.*].

Сәбилердің ой-өрісін дамытуға, қиялын шарықтатып, тіл байлығын молайтуға ауыз әдебиет үлгілері – ертегілер, жұмбақ, жаңылтпаштардың, халық ойындарының тигізетін пайдасы ұшан-теңіз. Әрине, ауыз әдебиеті үлгілерімен балаларды таныстыру үшін алдымен оқытылатын материалдың көлемін, мазмұнын анықтап алу керек. Материал мәтіннің мазмұны балаларды қызықтыратындай, жалықтырып жібермейтіндей шағын болу керек.

Ертегінің өзіндік құрылысы, көркемдік ерек-

шелігі бар. Қандай ертегіниалсақ та, ол белгілі бір сюжетке құрылады, оқиғаның желісінің басталуы, аяқталуы, өзіндік шешімі болады. Ертегі баяу басталып, оқиға желісі күрделене түседі. Әсіресе адам өміріне байланысты іс-әрекет өткір сықақ-мысқылмен беріліп, бала сезімін селт еткізіп, күлкіге мәз етеді. Бала жағымсыз кейіпкердің жексұрын әрекетінен бой тартып жақсылыққа құмартады. Ертегінің әр жақты сырын қызықты, тартымды, бала санасына лайықтай жеткізу айтушының шынайы шеберлігіне тікелей байланысты.

Бақшада ертегі оқу сабақта және сабақтан тыс уақыттарда өтіледі. Оқу жұмысы баланың жас ерекшелігіне орай жоспарланады. Сәбилер тобында ауызша әңгімелеп беру тәсілі қолданылады.

Сәбилер тобында оқығанды тыңдату және әңгімелеп беру қатар жүргізіледі. Мұндай мақсат – ертегіні ауызекі әңгімелеуге төсілдіре отырып оқылғанды шыдамдылықпен тыңдай білуге үйрету.

Сын тұрғысынан ойлаудың даму жолдары:

Кезеңдері:

1. Қызығушылықты ояту
2. Мағынаны ашу(ажырату)
3. Ой толғаныс

Әдістері:

1. Топтастыру
2. Ассоциация
3. Ой қозғау
4. Джик-Со
5. Инсерт
6. Венн диаграммасы
7. Кубизм
8. Бесжолды өлең
9. Ой толғау

Ой қозғау әдісі:

• дамытушы;
• сұрақтар арқылы ой салу;
• жауап талап ету.

Топтастыру әдісі:

• тақырыпқа қатысты барлық мағлұматты топтастыру.

Ассоциация әдісі:

• зат жайлы жалпы мәсілет жинау.

Инсерт әдісі:

• сөздің көп мағынасын ашу;
• синонимдер;
• антонимдік сөздік қорларын кеңейту;
• сөзді дұрыс қолдануларын қалыптастыру.

Венн диаграммасы әдісі:

• екі затты салыстыру;
• ортақ белгісін табу;
• берілген тақырыпты қорытындылау, нақтылау.

Кубизм әдісі:

• балалардың білімдерін салыстырып, дәлелдеу;
• ерекшелік;
• мен үйрендім;
• суреттер;
• қолдан сұрақтар арқылы айқындау.

Бес жол өлең:

• балалардың шығармашылығын тұрақтандыру;
• Не? Қандай? Не істейді?
• Түйінді сөз.

Күтілетін нәтиже:

Сын тұрғысынан ойлау

• Белсенділіктері артады
• Тәжірибелік іс-әрекетте болады
• Қарым-қатынас жасауға үйренеді
• Құрбыларын тыңдай біледі
• Ортаға шығып өз ойын айтуға үйренеді
• Өз ойын тұжырымдай біледі

Пропп картасының технологиясы: Бәріне белгілі болғанындай, қиял–ғажайып ертегісінің қызметін (функцияларын) саралап келгенде В.Я. Пропп мынадай қорытындыға келеді. Қызмет ететін тұлғалар – саны шектеулі берік элементтер болып табылады, ал тізбектілігі бірдей боп қала береді.

Пропп жүйесінің 31 атқарар қызметі (функциясы) бар, олардың әрқайсысы ертегі әлемінің үлкен бөлігін құрайды. «Пропп картасын» қолдануда әдістемелік тәсілін Дж.Родари 20-ға қысқартып, ұсынды [*Шаяхметова А. 2011. 8-9 бб.*].

Тірек сызбалар:

1. Бес жолды өлең құрастыру.
2. Жаңылтпаш құрастыру.
3. Әңгіме құрастыру.
4. Жаңылтпаш.
5. Мақал-мәтел.
6. Дидактикалық ойындар

Дидактикалық ойынның пайдасы – баланың ой-өрісінің қалыптасуын, дамуын мақсат етіп қояды. Сондай-ақ балалардың адамгершілік сезімін оятуға, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасау, еңбек адамдарына, басқа ұлт өкілдеріне достық, туған жеріне сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеуге көңіл бөлінеді.

Бұл ойынның міндеті – баланың қызығушылығын оятып, белсенділігін арттырады. Логикалық ой-өрісін кеңейтіп,қиялдарын дамытады. Дидактикалық ойындар үш топқа бөлінеді:

1. Заттық дидактикалық ойындар – дидактикалық ойыншықтармен және түрлі ойын материалдарымен ұйымдастырылады.

2. Үстел үстінде ойналатын дидактикалық ойындар – «Лото», «Домино» және т.б.

3. Сөздік дидактикалық ойындар.

Дидактикалық ойын балалардың қоршаған орта туралы түсінігін кеңейтеді, баланы ойнай білуге баулып, ақыл-ой қызметін қалыптастырады, әрі адамгершілікке тәрбиелеу құралы болып табылады. Дидактикалық ойынның ережелері балалардан ұстамдылықты, тәртіптілікті қажетеді. Сонымен қатар, дидактикалық ойлау қабілеттерін, ізденімпаздығын арттырады, сөздік

қорларын молайтуға көмектеседі. Балалардың сабаққа қызығушылығын арттырады, белсенділік танытып, бағдарламалық материалдарды меңгеруіне ықпал етеді.

4. Дидактикалық ойын – «Мамандықтар». Мақсаты: Мамандықтарды ажырата білу, құралдарын атау.

Тіл мәдениетін дамыту жұмыстарын қазақ халқының ғасырлар бойы жинаған ауыз әдебиеті негізінде ұйымдастыру - тиімді тәсіл. Өйткені ұрпақтан ұрпаққа мұра болып келе жатқан халық шығармашылығы - ғажайып ертегілер, мақалмәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар тәрбие әліппесі, өнер көзі. Мектепке дейінгі балалар отбасында, балабақшада фольклорлық шығармалармен және көркем әдебиеттің тұғырлы туындылармен тәрбиеленеді. Қазақ ұлтының тілашар дәстүрі бойынша тілі шыға бастаған кезде бөбекке санамақтар - сан үйрету, жаңылтпаштар - тіл ширату, тақпақтар - ой дамыту, жұмбақтар - ой қорыту, мақал – мәтел - тіл мен ойды саралау, мазақтамалар - намыс ояту үшін қолданылады. Әсіресе, ертегілер баланың қиялын кеңейтіп, дамытады. Біз тәрбиеде ең әуелі осыларды пайымдап, пайдаланамыз. Қысқасы, халық ауыз әдебиеті - тәрбиенің негізі. Онсыз тәрбие тәлімсіз, мәнсіз болады. Көркем әдебиеттен нәр алған бала инабатты, тәрбиелі, жігерлі болып өседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жакишева К. «Халық педагогикасын іс-тәжірибемде қалай қолдандым?» // Бала мен балабақша. Республикалық педагогикалық журнал, № 7, 2011. 2-4 бб.

2. Қазақ балалар ауыз әдебиеті «Алтын абдыра». Құрастырған: Оразақын Асқар. — Алматы: Балауса, 2007. — 469 б.

3. Қалиев С. «Қазақ этнопедагогикасының теориялық мәселелері және тарихы»». – Алматы: Рауан, - 1998. -128 бет.

4. Махамбетова Н. «Ауыз әдебиеті – ұғымдық шығарма». // «Бала мен балабақша». Республикалық педагогикалық журнал, № 7, 2011. 21-23 бб.

5. Шаяхметова А. «Балалардың тілін дамытуда да мақал-мәтелдердің маңызы». // Бала мен балабақша. Республикалық педагогикалық журнал, № 11, 2011. 8-9 бб.

ӘОЖ 37. 013
МҒТАР 14.33

ЖУМАДУЛЛАЕВА АЙГҮЛ АЯЗБАЙҚЫЗЫ,
п.ғ.к., профессор,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

АЙДАРОВА ФАРИЗА,
Магистрант,
Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан

ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ АРҚЫЛЫ МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТІЛІН ДАМЫТУ

Аңдатпа: Бұл зерттеу жұмысында мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытуда халық ауыз әдебиеті шығармаларының маңызын туралы баяндалады. Мектеп жасына дейінгі балалардың халық ауыз әдебиетіне деген қызығушылығы ерекше. Зерттеу барысында халық ауыз әдебиетінің үлгілері жинастырылып, қазіргі уақыттың талабына сай олардың адамға қатысты мәселелерді шешудегі рөлі қарастырылған.Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – жаңа ұрпақты қалыптастырып, дамыту үшін, тұлғаның ішкі жан дүниесі мен оның қыр-сырын анықтап, мүмкіншіліктері мен қабілетінің жетілуіне жағдай туғызу. Халық ауыз әдебиеті – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазына. Сондықтан баланы сәби шағынан бастап, халық ауыз әдебиетімен сусындатып, құлағына құйып өсіру – мектепке дейінгі мекеменің міндеттерінің бірі болуы тиіс.

Кілт сөздер:халық ауыз әдебиеті, мектеп жасына дейінгі бала, тіл дамыту, ертегі, жұмбақ, әдеби шығарма, шешендік өнер, халық мұрасы, әдебиет үлгілері.

Аннотация: В данной работе рассматривается значение произведений устного народного творчества в развитии речи дошкольников. Дошкольники проявляют особый интерес к устному народному творчеству. В ходе исследования были собраны образцы устного народного творчества и рассмотрена их роль в решении проблем, связанных с человеком, в соответствии с современными требованиями. Основная цель исследование – определение важности создания условий для формирования и развития способностей нового поколения, раскрытиевнутреннего мира ребенка. Устное народное творчество – многовековое и неиссякаемое наследие. Поэтому воспитание ребенка с раннего детства с ипользованием произведений устного народного творчества, должно стать одной из задач дошкольного учреждения.

Ключевые слова: устное народное творчество, дошкольник, развитие речи, сказка, загадка, литературное произведение, ораторское искусство, народное наследие, образцы литературы.

Summary: This paper considers the significance of works of oral folk art in the development of speech of preschool children. Preschool children show a special interest in oral folk art. In the course of the research, samples of oral folk art were collected and their role in solving human-related problems was considered in accordance with modern requirements.The main goal of the study is to determine the importance of creating conditions for the formation and development of the abilities of a new generation, revealing the inner world of the child. Oral folk art is a centuries-old and inexhaustible heritage. Therefore, the education of a child from early childhood with the use of works of folk art, should be one of the tasks of preschool institutions.

Keywords: oral folk art, preschool child, speech development, fairy tale, riddle, literary work, oratory, folk heritage, literature samples.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Сіздермен біздер тек болашақ буынды ғана емес жалпы адамзаттық, қадір-қасиеттердің мән маңызын түсінетін жаны да, тәні де таза, білімді патриот азаматтар буынын тәрбиелеуге міндеттіміз» - деп айтқандай бала біздің болашағымыз, бала тәрбиесі еліміздің әлеуметтік дамуының, құрылымының келешегін айқындаушы деп есептеймін. Егемен еліміздің көк туын желбіретер ертеңгі болашақ, яғни бүгінгі бүлдіршіндер, тәрбиесі аса ауқымды, назар салатын басты мәселелердің бірі. Бала тәрбиесі ана сүтінен басталып, біреудің біреуге ықпалы арқылы өмір бойы қалыптасатын күрделі құбылыс. Тәрбиенің ең алғашқы бастамасын отбасында алса, жалғасы балабақшамен байланысады, яғни бала тәрбиелене отырып білім алады. Болашақтың базары да, келешектің-кемеңгерлері де балалар емес пе? Саналы, өскелен ұрпақ тәрбиелеу-әрбір тәрбиешінің міндетті. Баланың ой-өрісін дамытуға, олардың қиялына қанат бітіріп, тіл байлықтарының молаюына балабақша тәрбиешілерінің сіңірер еңбегі орасан зор. Кеше

ғана аяғын аттап басқан жас сәбидің алғашқы рет қоғаммен араласуы балабақшадан басталады.

Қазіргі заман талабына сай, жан-жақты жетілген, бойында ұлттық сана мен ұлттық психология қалыптасқан, имандылық әдебі, парасаты бар ұрпақ тәрбиелеу, өсіру, білім беру, бүгінгі таңда отбасының, балабақшаның, барша елдің, халықтың міндеті.

1. Қазақ халқының ерте заманда жасаған мұрасының бірі халық ауыз әдебиеті. Жазу-сызу өнері болмаған кезде-ақ қазақ халқы өзінің тұрмыс тіршілігі, қоғамдық өмір, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен күйініші. Қазақ халқының ауыз әдебиеті өзінің көркемдік-идеялық нәрімен, эстетикалық қуат-тегеурінімен, түрі мен жанрларының молдығымен, тақырыптық және сюжеттік байлығымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мән-мазмұнымен ерекшеленеді [*Беркімбаева Ш.К., Қалиев С., 2005, б.186*].

Халық ауыз әдебиеті – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазына. Одан халқымыздың өткенін білеміз, сол арқылы бүгінгі заманымыздың ұлылығын танимыз. Қазақтың мақал-мәтелдері болсын, жұмбақ – жаңылтпаштары мен ертегілері болсын – бәрі де балаларды Отанын сүйюге, ерлікке, елін қорғауға үндейтіні белгілі. Балалар бақшасының тәрбиеленушілерін ауыз әдебиетінің үлгілерімен таныстырып, олардың өмірін байыта түсу тәрбиешілердің міндеті болып саналады. Қиял дүниесінен туған ғажайып оқиғалы ертегілер, мақал-мәтелдер, ойға түртқі салатын сыр сандықты жұмбақтар, қиыннан қиыстырылған тақпақ жаңылтпаштар – бәріде балалар бақшасында кең пайдаланылатын дүниелер. Қазақ халқының тұрмыс-салтын, арман үмітін, өткен өмірін кеңінен танытатын ауыз әдебиеті үлгілерінің көлемді саласының бірі – ертегілер. Ертегілер өте ерте заманда, тіпті жазу – сызу болмаған кздің өзінде – ақ туған. Бұларды халқымыз күні бүгінге дейін ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткізіп келді.

Халық ауыз әдебиетінің басқа түрлері сияқты ертегілерде адам баласының еңбекке, тұрмыс–тіршілік жағдайына байланысты туған. Қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларыжас бөбектердің ой-өрісін, дүниетанымын кеңейтеді. Оларды адамгершілікке, еңбекке, тапқырлыққа, туған өлкеге сүйіспеншілік сезімге баулу ісінде шешуші орын алады.

Халық ауыз әдебиетінің мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеудегі бағыттары:

1. Имандылық пен адамгершілік.
2. Патриоттық.
3. Эстетикалық.
4. Табиғатқа деген сүйіспеншілік.
5. Өнер.

Ауыз әдебиетінің түрлері:

1. Ертегілер;
2. Жұмбақтар;
3. Жаңылтпаштар;
4. Мақал–мәтелдер;
5. Тыйымсөздер.

Халық ауыз әдебиетінде адамның басында кездесетін түрлі сезімдер; қаталдық,жауыздық,-қастық,жемқорлық,өтірік айту,алдау, сотқарлық,сонымен қатар мейірімділік,аяушылық,жанашарлық,нашарларға көмектесу көріністері ғибратлы орын алады.Сол сияқты кейбір аярлық, сараңдық, көзбояушылық, парақорлық, жағымпаздық сияқты қылықтар сыналады. Әсіресе, хайуанаттар туралы ертегілерде арыстан, қасқыр, жолбарыс сияқты аңдар зорлық күшінің иелері, билік басындағылардың өктемділігі, қанаушы тап өкілдерінің мінез-құлықтары, жемқорлық парақорлық сияқты теріс қылықтарды әшекерлейді.

Ертегі – фольклордың негізгі жанрларының бірі. Ертегі жанры - халық прозасының дамыған, көркемделген түрі, яғни фольклорлық көркем проза. Ертегілер жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан әр алуан. Ол іштей бірнеше жанрға бөлінеді:

1) жануарлар ертегілер;

2) қиял-ғажайып ертегілер,батырлық ертегілер;

3) хикаялық ертегілер, сатиралық ертегілер;

Жұмбақ **–** адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатында нақты бір зат немесе құбылыс тұспалдап сипатталатын шағын әдеби жанр.

Жұмбақ жанры дүние жүзі халықтары әдебиетінің көпшілігінде бар. Бұл жанрға Аристотель "Жұмбақ – жақсы жымдасқан метафора" деп анықтама берген. Жұмбақ әдебиеттің ежелгі үлгілерінде, ауыз әдебиетінде жиі кездесетіндіктен оны ғылымда "фольклорлық жанр", "халықтық поэзияның шағын түрі" деп санау орын алған. Алайда, қазіргі заман әдебиеті өкілдерінің, әсіресе, балалар әдебиеті авторларының шығармылығында Жұмбақтар топтамасы жиі кездеседі. Сондықтан оны тек фольклорлық жанр аясында шектеуге болмайды.

Халық ауыз әдебиетінде жұмбақтар баланың ақыл-ойын дамытып, тіл байлығын жетілдіреді. Баланы ойлауға, жасырған нәрсенің шешімін табуға жаттықтырады. Жұмбақтың шешуін табуда оның құпиясы баланы қызықтырып, шешімін айтқызуға мәжбүр етеді. Жұмбақты шешуде бала ойланады, көп нәрсені есіне түсіреді, заттарлың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын іздестіреді, байқауға тырысады. Зерттеуші Ш. Ахметов жұмбаққа мынадай анықтама берген: «Жұмбақ дегеніміз- адамның қай затқа болса да поэтикалық көзқарасының қандай екенін сынау үшін, бір затты көркем тілмен жұмбақ етіп суреттеген, халықтық жанрдың бір түрі». Жұмбақтың тәрбиелік мәніне тоқтала отырып, балалардың жас еркешеліктеріне қарай тақырып мазмұны сәйкес жұмбақтарды таңдап алып, онда балалардың ақыл-ойын, логикасын, тілін дамытуға мән бер-

дік. Баланың ақыл-ойын дамытуда танымдық қабілеттерін арттыруда, қиялын шарықтатып, тапқырлыққа тәрбиелеуде жұмбақ таптырмайтын құрал болып табылады. Жұмбақтар өз ішінде құстар, үй жануарлары, дала жануарлары, өсімдіктер өлкесі, адам дене мүшесі туралы т.б. түрлері болады.

Мектепалды балаларының сөйлеуін, ой-өрісін дамытуда, көзқарасын, тәлім-тәрбиесін қалыптастыруда халық ауыз әдебиетінің бір түрі - мақал-мәтелдердің алатын орны ерекше. Мақал-мәтелдер балаларға терең ой салып, көркем-образды сөйлеуге жаттықтырып, сөздік қорын дамытады. Бала тәрбиесіндегі халқымыз асыл сөзін, даналық ойларын мақал-мәтелдер арқылы үлгі-өнеге ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырған. Бала тәрбиесіндегі мақал-мәтелдерді тақырыптық жүйемен топтап ұсынған. Мысалы: «Оқу білім бұлағы», «Еңбек», «Достық-жолдастық», т.б. балаларға арналған мақалдар білім алуға, оқуға шақыра отырып, олардың тілін ширатуды көздейді.

Еңбек ету, білім алу, жақсы азамат болып өсу үшін тәрбиенің де жақсы болуы керектігі мақал - мәтелдерде толық қамтылады. Мысалы: Адам болар баланың кісіменен ісі бар, адам болмас баланың кісіменен несі бар», т.б. Мақал-мәтелдердің адал, достық, жақсы жолдастыққа баулитын, адамгершілікке жат мінезден аулақ болуға да тәрбиелейтін тұстары да баршылық. «Жаман аттан аяғым артық, жаман жолдастан таяғым артық», «еңбек түбі зейнет» т.б. Бала тәрбиесіндегі басты мәселенің бірі - еңбек ете білуді, үлкендер еңбегін бағалауды үйрету десек, мақал-мәтелдерде бұл назардан тыс қалмаған.

Мақал-мәтел **–** нақыл сөз. Ол өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, түйіп, ықшамдап беріп, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарын да пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтық бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі, ғасырлар дан ерекшеленіп жеткен терең мазмұнды, тақырып аясы кең сөзмәйегі. Мақалдар көбіне өлең үлгісінде кейде қарасөзбен де айтылады.

Тыйым - тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге, ақыл-кеңес берудегі тәрбие құралдарының бірі. Бұл балаларды жаман әдет, жат пиғыл, ерсі қимыл, әдепсіз істерден сақтандыруда маңызды қызмет атқарады. «Ұлға отыз үйден тыю, қызға қырық үйден тыю» деген мақал осыған байланысты шыққан. «Бүйірін таяну – қайғының, жағын таяну - мұң-шердің, жүресінен отыру– әдепсіздіктің белгісі» деп танып, оған тыйым салған. Демек, тыйым– халықтық педагогиканың құрамдас бөлігі. Тыйым үлгілері мен сөздері ел ішінде өте көп.

Жаңылтпаш – қазақ ауыз әдебиетінің шағын жанры. Жаңылпаш ойын-сауыққа жиналған жұртты күлдіру; жас ұрпақтың тілін ұстартып, әртүрлі сөзді шапшаң айтуға үйрету мақсатымен пайда болған. Жаңылпаштың сөздері адамды жаңылдыратындай қиын, көбінесе, ұяң және қатаң дауыссыз дыбыстардан құралады, қарасөз немесе өлең түрінде болады. Жаңылпаш ойын-сауықтарда ән білмейтін, жатқа тақпақ айта алмайтын жастарға жаза ретінде де қолданылған. Мұндай ұятты жағдайға қалмас үшін әр жас жігіт пен қыз ән-жыр үйренуге талпынған. Қазіргі кезде жаңылпаш жаңа мазмұнға ие болып, түрі мен мазмұны жағынан молыға түсті. Жас ұрпақты достыққа, бірлікке, адамгершілікке, ізгі қасиеттерге тәрбиелеудің маңызды құралына айналды [*Ғабдуллин М., 1974, 15 б.*].

Балалардың бойына халқымыздың ғасырлар бойы қастер тұтып келе жатқан ар-намыс, ождан, атамекені мен ана тіліне деген сүйіспеншілік, әдет-иба, қайырымдылық, үлкенді силау, ата-ананы құрметтеу қасиеттерін дамыту тәрбиелеудің негізгі міндеті болып отыр. Сондықтан ұрпақ тәрбиесі жайындағы озық ұлттық мұраны бүгінгі тәлім-тәрбие жұмысына енгізуді аса маңызды міндет деп қарастыруымыз керек. «Ауыз әдебиеті үлгілерін тарих ғылымының қажетіне қалай пайдалануға болады және оның жолдары қандай?» - деген заңды сұрақ туындайтыны анық. Ауыз әдебиеті үлгілеріне деректанулық тұрғыдан талдау жасалынбастан сол күйінде пайдалану мысалдары бар. «Қазақ шежіресі хақында» атты зерттеу авторлары; «Шежіре рудың, тайпаның, халықтың тарихының құрамды бөлігі», – дейді. Осы шежіре туралы айтылған үш пікір де шежіренің халықтың тарихымен байланысты екендігін дәлелдейді. Ал, қазақ шежірелері туралы сүбелі еңбек жазып кеткен ғалым-этнограф А. Сейдімбеков болса, «Шежірешілдік – құрғақ хронология немесе адам аттарының жалаң тізімі емес. Қазақ шежіресінің тарихиконцепциясы емес туыстық байланыстарды саралауға негізделіп жасалынған. Демек, туыстық атауларды белгілі дәрежеде шежірелік термин десе болады», – деп шежіренің және бір қырын ашады. «Қазақ шежірелері – тарихи дерек көзі ретінде» атты диссертациялық еңбек авторы М. Алпысбес: «Шежіре – қазақ руларының тегі шыққан түркі жұртындағы дәстүрлі мәдениет тудырған әлеуметтік, тарихи білім, генеалогиялық жады сабақтастығы болып табылады. Шежіре ұғымының астарында «тарихи-әлеуметтік жады» түсінігі сақталған. Шежіре дәстүрлі білім құбылысы ретінде табиғи түрде қалыптасып, сан ғасырлар бойы ауыз екі айтылып, әңгімелесу мәдениеті жағдайында жетіліп, жалпы әлеуметтік, қоғамдық сипат алып, жалғасып, ұрпақтардың рухани құндылықтары мен халықтың біртұтас этникалық өмір сүру жалғастығын баяндап, ұзақ дәуір бойынан берідегі ұлт тарихының терең тамырын тануға қызмет атқарады» – дейді. Бұл жерде автордың шежіренің қоғамда атқарар қызметінің жан-жақты екендігін көрсетеді. Шежіренің қоғамда атқарар қызметі осыменшектелмейді. Мысалы, белгілі ғалым М. Мырзахметов: «Кез-келген қазақ жеті атасын

білсе, айтып берсе ешқандай деректерге сүйенбей-ақ, оның қайсы ел, қай жерден шыққанын шежіре білген саңлауы бар қазақ баласы дөп басып, тауып бере алады» – дейді. Демек, әрбір қазақ өз шежіресін білуге міндетті болды [*Усманов Ә.Ә., Данияров Т.Ә., 2014, б. 225*]. Сол арқылы халық кімнің кім екенін анық білді. Бұл бір жағынан қоғамның әрбір мүшесіне өз шежіресін, тарихын білуді міндеттесе, екінші жағынан қоғамға жат көздің кірмеуін де қадағалады. Осыған байланысты халық арасына тараған мынадай мақал да бар: «Тегін не қу жасырады, не сұм жасырады, не құл жасырады». Бұл мақал шежіренің қазақ қоғамында сан қилы қызмет атқарғандығына тағы бір айғағы болып отыр. Сондай-ақ қазақта: «Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер» деген де мақал бар. Шежіре білу кімнің кімнен тарағанын, кімге барып қосылатынын білу ғана емес, сол жеті атаға дейінгі ата-бабаларының басынан өткерген тарихты толық меңгеру дегенді меңзейді [*Нигметжанова Г.К., 2006, б. 120*].

Халық ауыз әдебиетінің бала дамуына тигізер әсірі:

1. Баланың қиялын, шығармашылық қабілеттерін дамыту

2. Әдеби образды тану, қабылдау әдісі қалыптасады.

3. Ойын, ойнау, сөздікқорын, естемақтауқабілетін, тілін дамыту.

4. Баланы жекетұлғаретіндедамытып, адамгершіліккетәрбиелеу [*Оразақын А., 2007, 13-17 бб*].

Қорытындылай келе халық ауызы әдебиетімен таныстыру, арнайы өтілетін оқу іс–әрекеттері мен оқу іс–әрекетінен тыс жүргізілетін ойын, еңбек жұмыстарында іске асады және де баланың сөздік қорын молайтып, әр сөздің мағынасын дұрыс түсініп, қолдана білу керек.

Балалардың санасына туған еліне, халқына деген сүйіспеншілігі мен мақтаныш сезімі ұялады. Тәрбиешінің қиялдауына қанат бітіріп шығармашылық белсенділігін арттыру арқылы жан–жақты дамыту үрдісін ұйымдастыруда әрбір пәнде сюжетті, көркем, ертегі кейіпкерлерінің суреттерін көрсету арқылы ауыз әдебиетінің бала тәрбиесіндегі маңызды орнын көрсетуге болады.

Халық ауыз әдебиетімізде халқымыздың түсінік, пайымы, тәлім тәрбиесі бар. Осыдан үлгі–өнеге алып, ата–бабамыздың аманаттап кеткен асыл қазынасын жоғалтпай, мына жаһандану заманында құндылығын арттыра берейік.

Тәрбиеші оқу тәрбие жұмысына шығармашылықпен қарап, озық дәстүр ұлттық рухында тәрбиелеп сабақты түрлендіру мақсатында оқытудың дәстүрлі әдіс – тәсілдерін пайдаланып, игі нәтижеге жету. Педагогикалық үрдісте бала жанының қозғалысы педагог жанының үйлесімін тапқан кезде бала өз бойындағы табиғи дарынын ашады.

Бала – келешек, бала – үміт, бала – өмірдің жалғасы. Солсебепті де баланытәрбиелеу – баршаныңісі.

Мектеп жасына дейінгі баланың тілін дамытуда, ой-өрісін кеңейтуде халық ауыз әдебиетінтәрбиелеудегі маңызы зор.

Халық ауыз әдебиетімізде халқымыздың түсінік, пайымы, тәлім-тәрбиесі бар.Осыдан үлгі өнеге алып, ата-бабамыздың аманаттап кеткен асыл қазынасын жоғалтпай, мына жаһандану заманында құндылығын арттыра берейік

Еліміздің көркейіп болашақта өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесінен көрінеді. Сондықтан дені сау, жаны таза, тәрбиелі, білімді ұрпақ тәрбиелеуге үлес қосу менің басты мақсатым деп білемін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Беркімбаева Ш.К., Қалиев С. «Қазақ тәлімінің тарихы». – Алматы: ҚызПИ – 2005. – 186 бет.

2. Ғабдуллин М., «Қазақ халқының ауыз әдебиеті». Алматы: Мектеп, 1974. -318 бет.

3. Усманов Ә.Ә., Данияров Т.Ә. Этнопедагогика. Оқу құралы. «Тұран» баспасы. Түркістан, 2014. -198 бет.

4. Нигметжанова Г.К. Мектеп жасына дейінгі балалардың таным үрдісінің дамуы // Вестник Казахстанско-Американского свободного университета. – 2006. – №1. Қабдолов.З «Сөзөнері». Алматы: «Санат», 2006. 2-6 бб.

5. Қазақ балалар ауыз әдебиеті «Алтын абдыра». Құрастырған: Оразақын Асқар. — Алматы: Балауса, 2007. — 469 бет.

УДК 378.016

ИСКАЛИЕВА АЙНАГУЛЬ ТУКЕНОВНА,
магистр, старший преподаватель,
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
г.Уральск,
E-mail: aina_0480@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Түйін. Интерактивті оқыту әдістері университеттің білім беру процесінде психологиялық-педагогикалық ғылымның заманауи теориялары мен идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Оқу барысында интерактивті әдістерді қолдану арқылы кез-келген оқытушы сабақта жүзеге асыра алатын университеттік білім берудің заманауи процесінің нақты реформасы жүзеге асырылады. Мақалада жоғары кәсіби білім беруде интерактивті оқыту технологиясын қолдану ерекшеліктері қарастырылған.

Кілт сөздер: интерактивті оқыту, инновация, жаңа технологиялар, рефлексия, фасилитация.

Резюме. Интерактивные методы обучения позволяют реализовать в учебном процессе вуза современные теории и идеи психолого-педагогической науки. Через использование в процессе обучения интерактивных методов происходит реальное реформирование современного процесса вузовского обучения, которое может осуществлять любой преподаватель на каждом конкретном занятии. В статье рассматриваются особенности применения технологии интерактивного обучения в высшем профессиональном образовании.

Ключевые слова: интерактивное обучение, инновация, новые технологии, рефлексия, фасилитация.

Summary. Interactive teaching methods make it possible to implement modern theories and ideas of psychological and pedagogical science in the educational process of the university. Using interactive methods in the learning process, there is real reform of the modern process of university education, which can be carried out by any teacher in each specific lesson. The article discusses the features of the use of interactive learning technology in higher professional education.

Key words: interactive learning, innovation, new technologies, reflection, facilitation.

Инновация (нововведение), в широком понимании - это процесс внедрения новых преобразований в различные сферы деятельности, а также в производство и промышленность. Результатом таких преобразований является новшество. Нововведения неизбежны, они порождены изменениями в обществе и логикой научно-технического прогресса, которые предполагают существенные преобразования в трудовом процессе всех предприятий и организаций уже каждые 3-5 лет.

Сущность нововведений составляет работа по достижению новых результатов, средств и способов их получения, по преодолению отсталых или рутинных элементов традиционной деятельности. При внедрении инноваций на предприятиях и в организациях возникают и разрешаются три группы противоречий:

- между новым и старым;

- противоречия, связанные с глубиной преобразований (радикальное изменение - инновация-модернизация, или инновация-трансформация совершенствуются традиционные методы, формы и принципы работы);

- противоречия, связанные с перестройкой сознания работников, поскольку инновации изменяют их интересы и ценностные ориентации.

При внедрении образовательных инноваций в учебных заведениях на первый план выдвигают технические и организационные вопросы, а подготовка технолога-преподавателя и студента-потребителя образовательных услуг уходит на периферию внимания руководителей. А между тем непроработанность этих двух ключевых вопросов (неприятие перемен педагогом и неподготовленность к ним студентов) является главным тормозом широкого внедрения инноваций в учебный процесс.

Любое нововведение имеет как технические, так и психологические последствия. Р.Л. Кричевский говорит о том, что «традиционно нововведения принято рассматривать как некое, безусловно положительное, в жизни организации или общества событие... А между тем исторический и чисто житейский опыт свидетельствует, что это далеко не так. Отнюдь не все нововведения суть благо для людей, даже если и быть во благо - их предназначение» [Панфилова А.П., 2001, с. 494]. Это подчеркивает роль психолого-педагогических факторов при внедрении инноваций. Инициаторы (новаторы, организаторы) нововведения должны обеспечить психологическое сопровождение инновации, чтобы с наименьшими

потерями преодолеть барьеры по отношению к нововведениям.

Главной преградой для внедрения образовательных инноваций в вузовскую практику, по наблюдениям ученых, занимающихся исследованиями в области педагогического менеджмента, служит качественное состояние преподавательского корпуса, уровень профессионализма. Например, новые технологии обучения требуют от вузовского преподавателя (помимо профессиональной компетентности в своей предметной области) педагогического мастерства. Пример новых требований к преподавателю при кредитной технологии обучения:

- способность уверенно ориентироваться в излагаемом материале и оценивать степень достоверности предлагаемой учебной информации;

- открытость по отношению к нестандартным способам решения как известных, так и новых задач, стремление к познанию нового;

- готовность к конструктивному диалогу со студентами и коллегами, умение отстаивать собственную точку зрения, проявление гибкости;

- нацеленность на самодиагностику уровня сформированности различных умений и качеств на основе сравнения собственных результатов с заданными эталонами;

- рефлексия собственных профессиональных достижений в контексте подготовки будущих специалистов;

- свободное владение интерактивной методикой преподавания, умение организовывать самостоятельный научно-творческий поиск студентов и т.д.

Внедрение новых идей науки и перевод учебного заведения в новое качественное состояние во многом зависит от освоения новых образовательных технологий и переподготовки преподавателей. Здесь есть три обязательных условия для освоения любой педагогической инновации - это понимание, рефлексия и личностная подготовленность».

Л.С. Подымова и В.А. Сластенин подробно рассматривают понятие «личностная подготовленность преподавателя к нововведениям» и считают его системообразующим и креативным фактором профессионально-технологической культуры преподавателя. В понятие «личностная подготовленность» эти авторы включают опыт участия в групповом взаимодействии паритетного типа (то есть умения и навыки диалогового общения) и творческую активность» [Лаврентьев Г.В., 2001, с. 206].

Кроме этих компонентов, в структуру личностной подготовленности можно включить также ориентацию на достижение успеха, наличие у преподавателя интереса к саморазвитию и самореализации; понимание своего профессионального предназначения.

Высокое качество образования сегодня может обеспечить только тот, кто владеет высоким уровнем педагогического профессионализма. К современному преподавателю, несомненно, предъявляются иные от предыдущих лет требования к выполнению профессиональной миссии. Это, прежде всего, стремление к инновации, заключающееся в постоянном саморазвитии, профессиональном самосовершенствовании, овладении новыми технологиями общения со студентами. К таким технологиям, несомненно, относится интерактивная технология обучения.

В интерактивном обучении важная роль отводится фасилитации. При этом эмоциональному потенциалу преподавателя-фасилитатора имеет решающее значение в создании атмосферы интерактивного общения, воспитании увлеченной, ответственной, способной к сопереживанию и творчеству личности студента. Можно с уверенностью сказать, что принцип личностной ориентации обучения студента любого вуза в условиях информатизации и компьютеризации реализуется средствами фасилитационного общения, а сам интерактивный подход предполагает, в первую очередь, изменение позиции преподавателя-информатора на позицию фасилитатора.

Фасилитационная педагогика требует от педагога психологической и профессиональной компетентности, совершенствования своих профессиональных качеств. Переход к фасилитационному стилю деятельности связан с глубокой и зачастую болезненной личностной перестройкой обоих субъектов педагогического процесса. При этом меняются не столько содержание и методы преподавания, сколько личностные установки, которые и обеспечивают в конечном итоге профессионально-личностный рост педагога-фасилитатора.

При реализации личностно-ориентированной парадигмы образования и становлении педагога-фасилитатора и инноватора большими возможностями обладает блочно-модульное обучение, поскольку на его основе легче всего согласовать задачи интерактивного обучения с государственными образовательными стандартами.

Фасилитация - это профессиональная организация процесса групповой работы, направленная на прояснение и достижение группой поставленных целей. Процесс фасилитации приводит к повышению эффективности групповой работы, вовлеченности и заинтересованности участников, раскрытию их потенциала. В качестве методологических основ, лежащих в основе педагогической фасилитации, мы рассматриваем гуманистические воззрения К. Роджерса и А. Маслоу, основанные на идеях свободы и безграничных возможностей реализации потенциала каждой личности.

Суть интерактивного обучения состоит в том, что все студенты оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать и рефлектировать по поводу того, что они знают и думают. Совместная деятельность сту-

дентов в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Причем, происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет не только получать новое знание, но и развивает саму познавательную деятельность, переводит ее на более высокие формы кооперации и сотрудничества. Особенное место в методике формирования критического мышления отводится стадии рефлексии. Данная стадия включает: размышление, анализ, творческую интерпретацию. «Для того, чтобы усовершенствовать ум, надо больше размышлять, чем заучивать» - это слова французского философа и естествоиспытателя Рене Декарта (1596-1650). Он заложил основы детерминистской концепции поведения и интроспективной концепции сознания.

Слово рефлексия происходит от латинского reflexio - обращение назад. В социальной психологии рефлексией называется осознание того, как он воспринимается партнером по общению. И, наконец, в современной педагогической науке под рефлексией обычно понимают самоанализ деятельности и её результатов. При традиционной системе обучения, когда преподаватель излагает готовые знания, а студенты пассивно их усваивают, вопрос о рефлексии обычно не стоит. Студент может быть активен, если осознает цель обучения, его необходимость, если каждое его действие является осознанным и понятным. «Осуществлять рефлексию можно по - разному. Это элементы рефлексии на отдельных этапах занятия; рефлексия в конце каждого занятия, темы курса; постепенный переход к постоянной внутренней рефлексии» [Исаева З.А., 2005, с. 38]. На занятиях возможно применение несколько видов рефлексии:

1) рефлексия настроения и эмоционального состояния;

2) рефлексия содержания учебного материала;

3) рефлексия деятельности.

С помощью рефлексии деятельности студент не только осознает содержание материала, но и осмысливает способы и приемы своей работы, учиться выбирать наиболее рациональные: «Что я сделал?», «С какой целью?», «Почему я это делаю так?», «Какой результат я получил?», «Какой вариант лучше?» и т.д. Рефлексия способствует формированию трех важных профессиональных качеств мотивации студента.

Первое: самостоятельность. Не преподаватель отвечает за студента, а студент, анализируя, осознает свои возможности, сам делает свой собственный выбор, определяет меру активности в своей деятельности.

Второе: предприимчивость. Студент осознает, что он может предпринять здесь и сейчас, чтобы стало лучше. В случае ошибки или неудачи не отчаивается, а оценивает ситуацию, и, исходя из новых условий, ставит перед собой новые цели и задачи и успешно их решает.

Третье: конкурентоспособность. Умеет делать что-то лучше других, действует в любых ситуациях более эффективно. Всем хорошо известно, что любой человек с радостью делает то, что у него хорошо получается. Но любая деятельность начинается с преодоления трудностей. У рефлексивных людей путь от первых трудностей до первых успехов значительно короче.

Таким образом, подводя итог вышесказанному, можно сделать следующие выводы:

1. При существующем значительном разнообразии используемых в учебном процессе высшей школы инновационных методов обучения наибольшее успешными по нашему мнению можно считать интерактивную технологию обучения. Она гармонично сочетается с модульной и кредитной технологией обучения в вузе. Поэтому именно интерактивная технология нашли наиболее широкое применение в практике работы вузовских преподавателей.

2. Интерактивные методы обучения позволяют включить личность студента в активную позицию для раскрытия и реализации его потенциала, создать творческую учебно-воспитательную среду, а также способствуют профессиональному росту преподавателя. Создаваемая среда обучения способствует оперативному влиянию на формирование высокой учебной мотивации и профессиональных качеств будущего специалиста.

3. Интерактивные методы обучения позволяют реализовать в учебном процессе вуза современные теории и идеи психолого-педагогической науки. Через использование в процессе обучения интерактивных методов происходит реальное реформирование современного процесса вузовского обучения, которое может осуществлять любой преподаватель на каждом конкретном занятии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Панфилова А.П. Деловая коммуникация в профессиональной деятельности. - СПб: Знание, 2001 г. – 494 с.

2. Лаврентьев Г.В. Гуманитаризация математического образования: проблемы и перспективы.- Барнаул: АГУ, 2001.- 206 с.

3. Исаева З.А., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Активные методы и формы обучения в высшей школе. - Алматы. 2005 г. – 124 с.

4. Иностранные языки в школе // Научно-методический журнал. - 2005. - №1. - С. 19.

УДК 37.091.33:811.161.1

ИСАЛИЕВА АЙЗАДА АЙБОЛАТОВНА,
магистр, старший преподаватель,
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
г. Уральск,
E-mail: aiza_1080@mail.ru

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ТЕХНОЛОГИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Түйін. Сыни тұрғыдан ойлау-таңдау бостандығының, сапаны болжаудың және өз шешімдері үшін жауапкершіліктің қажетті шарты. Қоғам дамуының қазіргі кезеңі тілдік білім беруде сапалы жаңа бағдарларды қажет етеді. Интеллектуалды даму міндеті бірінші кезекте интеллектуалды сезімталдық, яғни жаңа ақпаратты игеру қабілеті, сыни ойлау сияқты компоненттерді алға қояды, бұл адамның қазіргі қоғамдағы өзгермелі өмірлік жағдайларға сәтті бейімделуінің маңызды шарты. Мақалада сыни тұрғыдан ойлаудың әдістері талқыланады, олар жұмысты қызықты және креативті етеді, ең бастысы - тиімді етуге мүмкіндік береді: әр түрлі деңгейдегі білім алушылардың білім деңгейі, белсенділігі артады.

Тірек сөздер: сыни тұрғыдан ойлау, рефлексия, гипотеза, құзыреттілік тәсіл, тиімді әдістер.

Резюме. Критическое мышление – необходимое условие свободы выбора, качества прогноза, ответственности за собственные решения. Современный этап развития общества требует качественно новых ориентаций в языковом образовании. На первый план выходит задача интеллектуального развития, и, прежде всего таких его компонентов, как интеллектуальная восприимчивость, то есть способность к усвоению новой информации, и критичность мышления, являющиеся в современном обществе существенным условием успешной адаптации человека к изменяющимся жизненным обстоятельствам. В статье рассматриваются приемы и методы критического мышления, которые позволяют сделать работу интересной и творческой, а главное – результативной: возрастает уровень знаний, активность студентов разных уровней.

Ключевые слова: критическое мышление, рефлексия, гипотеза, компетентностный подход, эффективные методы.

Summary. Critical thinking is a necessary condition for freedom of choice, forecast quality, and responsibility for one's own decisions. The modern stage of development of society requires qualitatively new orientations in language education. The task of intellectual development comes to the fore, and, above all, of its components such as intellectual susceptibility, that is, the ability to assimilate new information, and critical thinking, which in modern society are an essential condition for a person's successful adaptation to changing life circumstances. The article discusses the techniques and methods of critical thinking, which make the work interesting and creative, and most importantly - effective: the level of knowledge and the activity of students of different levels increase.

Key words: critical thinking, reflection, hypothesis, competence-based approach, effective methods.

Критическое мышление – тип мышления, который помогает критически относиться к любым утверждениям, но быть при этом открытым к новым идеям, методам. Критическое мышление – необходимое условие свободы выбора, качества прогноза, ответственности за собственные решения.

В научной литературе можно встретить много определений критического мышления. Б. Рассел приводит следующее определение: «Критическое мышление - это процесс оценки или категоризации в терминах ранее приобретенных базовых знаний... оно включает в себя установку плюс владение фактами плюс ряд навыков мышления».

Д. Халперн определяет критическое мышление как направленное мышление, отличающееся взвешенностью, логичностью и целенаправленностью, использованием таких когнитивных навыков и стратегий, которые увеличивают вероятность получения желательного результата [Халперн Д., 2000, с. 17]. Основу «технологии критического мышления» составляет базовая модель трех стадий организации учебного процесса: «Вызов – осмысление – размышление». На этапе вызова из памяти «вызываются», актуализируются имеющиеся знания и представления об изучаемом, формируется личный интерес, определяются цели рассмотрения той или иной темы. Ситуацию вызова можно создать умело заданным вопросом.

На стадии осмысления обучающийся вступает в контакт с новой информацией, происходит ее систематизация.

Этап размышления (рефлексии) характеризуется тем, что обучающиеся закрепляют новые знания и активно перестраивают собственные первичные представления с тем, чтобы включить в них новые понятия.

В ходе работы в рамках этой модели обучающиеся овладевают различными способами интегрирования информации, учиться вырабатывать собственное мнение на основе осмысления различного опыта, идей и представлений, выражают свои мысли ясно, уверенно и корректно по отношению к окружающим.

Многие известные ученые-дидакты, которые развивают в своих исследованиях идеи конструктивистского подхода в обучении (Дж. Дьюи, Б. Блум и другие), считают, что необходимо дать возможность обучающемуся самому поставить цели обучения, создающие необходимый внутренний мотив к процессу учения. Только после этого преподаватель может выбрать эффективные методы для достижения этих целей. Если предоставить возможность обучающемуся проанализировать то, что он уже знает об изучаемой теме, это создаст дополнительный стимул для формулировки им собственных целей-мотивов. Именно эта задача решается на фазе вызова. Обучающиеся могут высказывать свою точку зрения по поводу изучаемой темы. При этом целесообразно сочетание индивидуальной и групповой работы. Индивидуальная работа позволит каждому студенту актуализировать свои знания и опыт. Групповая работа позволяет услышать другие мнения, изложить свою точку зрения. Обмен мнениями может способствовать и выработке новых идей, которые часто являются неожиданными и продуктивными. Мы, преподаватели, на этом этапе должны стимулировать обучающихся к вспоминанию того, что они уже знают по изучаемой теме, способствовать бесконфликтному обмену мнениями в группах, фиксации и систематизации информации. Чаще всего знакомство с новой информацией происходит в процессе ее изложения преподавателем, реже – в процессе чтения или просмотра материалов на видео или через компьютерные обучающие программы.

В режиме технологии развития критического мышления, на смысловой стадии важно, чтобы преподаватель стимулировал обучающихся к постановке новых вопросов, поиск ответов через контекст той информации, с которой студенты работают.

Возможным путем самовосхождения для обучающихся является рефлексия как способ самопознания, самооценки, самоанализа и как педагогическая технология, обеспечивающая ему активное восприятие учебного материала. Психолог Цукерман в своей работе «Виды общения в обучении» выделила механизм порождения самой рефлексии и особенность рефлексии как результат совместной работы преподавателя и обучающегося в каждой сфере существования рефлексии:

1. в мышлении и деятельности, направленных на решение учебных задач;
2. в коммуникации и кооперации;
3. в самосознании [Клустер Д., 2005, с. 5].

Процесс обучения становится увлекательным и эмоциональным не только для преподавателя, но и для студентов. На занятиях русского языка при чтении текста или прослушивании информации, необходимо понять главную мысль, воссоздать логику изложения, выделить проблему, сопоставить с тем, что уже известно в данной области и определить, какая информация нам необходима, чтобы сделать вывод и сформулировать свою точку зрения. Это навыки критического мышления. Стратегия «Знаю (не знаю). Хочу знать. Узнал» помогает студентам собрать уже знакомую по теме информацию, расширить знания по изучаемому вопросу, систематизировать их. Перед чтением текста студенты отвечают на вопросы «Ты знаешь...?». Если нет, то задаётся вопрос «Хотел бы узнать?». Если да, то «Хотел бы знать...?» с более конкретной, дополнительной информацией. Во время чтения предлагается отметить, что новое. После этого студенты обмениваются информацией о прочитанном «Я знал. Я узнал». На стадии рефлексии задаются вопросы или преподавателем, или студентами, которые были в начале, даёт возможность вести исследовательскую работу, найти новую информацию, высказаться, расширить кругозор. Наиболее эффективной формой обучения критическому мышлению студентов является групповая работа, которая позволяет развить у обучающего такие качества как самостоятельность, любознательность, умение делать независимые оценки, аргументировать свое мнение, доказывать или опровергать свою точку зрения и т.д. Любая группа должна обладать определенными качествами, интегративными умениями мыслить критически и работать в команде, сочетание которого и представляет собой профессиональную компетенцию будущих специалистов.

Роберт Бустром в книге «Развитие творческого и критического мышления» отмечает: «Рефлексия – особый вид мышления... Рефлексивное мышление значит фокусирование вашего внимания. Оно означает тщательное взвешивание, оценку и выбор». В процессе рефлексии та информация, которая была новой, становится присвоенной, превращается в собственное знание.

Наиболее эффективные приемы технологии развития критического мышления на занятиях русского языка: «знаю - хочу узнать – узнал, «толстый и тонкий вопросы», «кластер», «ромашка вопросов» и т.д. Прием «Толстый и тонкий вопросы» известен и используется при ор-

ганизации взаимоопроса. После изучения темы обучающимся предлагается сформулировать три «тонких» и три «толстых» вопроса, связанных с пройденным материалом. Затем – они опрашивают друг друга, используя свои таблицы «толстых и тонких вопросов. Прием - кластеров («гроздья») универсален. Он может применяться на стадии вызова для систематизации имеющейся информации и выявления областей недостаточного знания. На стадии осмысления кластер позволяет фиксировать фрагменты новой информации. На стадии рефлексии понятия группируются и между ними устанавливаются логические связи. Кластер – графический прием систематизации материала. «Ромашка вопросов» («Ромашка Блума»), Таксономия (от др. греч. – расположение, строй, порядок) вопросов, созданная известным американским психологом и педагогом Бенджамином Блумом, достаточно популярна в мире современного образования. Эти вопросы связаны с его классификацией уровней познавательной деятельности: знание, понимание, применение, анализ, синтез и оценка [Имжарова З.У., 2010, с. 68].

Студенты в процессе обучения иностранному языку должны быть вовлечены в исследовательские и творческие занятия, чтобы научиться понимать, изобретать, осваивать новое, выражать свои мысли, принимать решения, формулировать интересы и осознавать свои возможности. Одним из подходов, направленных на совершенствование творческой активности студентов, развитие их умений анализировать и выдвигать гипотез, аргументировать свою позицию, выявлять проблемы и самостоятельно решать их, является формирование критического мышления.

Основным принципом работы является компетентностный подход к обучению студентов. Необходимо давать обучающимся больше заданий творческого, проблемного характера, стимулировать их самостоятельную поисковую работу. Чтобы эффективно использовать время свое и обучающихся на занятиях, надо внедрять новые технологии обучения, используя разнообразные методы и формы обучения с учетом индивидуальных особенностей студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: Питер, 2000. 512 с.
2. Клустер Д. Что такое критическое мышление // Критическое мышление и новые виды грамотности. – М.: ЦГЛ, 2005. – С. 5–13.
3. Имжарова З.У. Критическое мышление в образовательном процессе: Учебно-методическое пособие/ под.ред. Имжаровой З.У. А., 2010. 106 с.
4. Федоров А.В. Развитие критического мышления в медиаобразовании: основные понятия/ Инновации в образовании. 2007. №4. С.30-47.

УДК 371.134

КАДИРБАЕВА РОЗА ИЗТЛЕУОВНА,
д.п.н., доцент, заведующая кафедрой математики,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
E-mail: roza-1961@mail.ru

ДЖАМАНКАРАЕВА МАДИНА АЛДАНОВНА,
к.ф.-м.н., старший преподаватель,
Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,
E-mail: d_madina08@mail.ru

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДАҒЫ АРАЛАС ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйін. Мақалада құзыреттілік тәсіл мен аралас оқыту технологиясын салыстыру арқылы аралас оқытуды оқу процесіне, яғни жалпы білім беру жүйесіне құзыреттілік тәсілді енгізу әдісі ретінде анықтауға болады деген қорытынды жасалады. Қазіргі білім беру трендтерінің бірі – аралас оқытуды жүзеге асыру - қоғамдық, білім беру, мақсатты іс-әрекеттер субъектісі ретінде қарастырылатын мұғалімге және оның маңызды күштерінің ерекше көрінісіне байланысты болғандықтан, болашақ математика мұғалімдерін даярлауда аралас оқыту технологиясының ерекшеліктері келтірілген.

Тірек сөздер: білім беру, аралас оқыту технологиясы, болашақ математика мұғалімдері.

ТЕХНОЛОГИЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ

Резюме. В статье, посредством сопоставления компетентностного подхода и технологии смешанного обучения делается вывод о том, что смешанное обучение целесообразно определить как способ внедрения компетентностного подхода в учебный процесс, т.е. в систему общего образования. Так как реализация смешанного обучения - одного из трендов современного образования – зависит от учителя как субъекта общественной, образовательной, целенаправленной деятельности, от особого образа проявления его сущностных сил, приводятся особенности технологии смешанного обучения при подготовке будущих учителей математики.

Ключевые слова: образование, технология смешанного обучения, будущие учителя математики.

FEATURES OF BLENDED LEARNING TECHNOLOGY IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS

Summary. In the article, by comparing the competence approach and the technology of blended learning, it is concluded that blended learning can be defined as a method of implementing the competence approach in the educational process, i.e. in the general education system. Since the implementation of blended learning - one of the trends of modern education-depends on the teacher as a subject of social, educational, purposeful activity, on the special way of manifestation of his essential forces, the features of blended learning technology in the training of future teachers of mathematics are given.

Keywords: education, blended learning technology, future teacher of mathematics.

Начавшиеся в конце XX и начале XXI вв. глобальные изменения мира и производственных отношений, все более и более ориентируют систему образования (его направленности, цели, содержание) на «свободное развитие человека», на творческую инициативу, самостоятельность, конкурентоспособность, мобильность будущего специалиста и тем самым, на обеспечение вхождения человека в социальный мир, его продуктивную адаптацию в этом мире, и вызывает необходимость постановки вопроса обеспечения образования более полным, субъектно- и социально-интегрированным результатом.

Это обстоятельство привело к появлению компетентностного подхода, который зародился в начале 1960-х и 1970-х годов в литературе западных стран, в Содружестве независимых государств – в 1980-х годах, а также смешанного обучения, основные принципы которого применялись в шестидесятых годах XX века в корпоративном и высшем образовании, но сам термин был использован позже. Анализируя проведен-

ный глобальный онлайн-опрос специалистов по стратегическим вопросам электронного обучения сделан вывод, что наиболее важные из них связаны с технологией подготовки педагогов и внедрением инновационных методов, ориентированных на использование ИКТ в образовательном процессе.

Основная идея компетентностного подхода заключается в приведении «массовой школы» в соответствие с адекватным обеспечением построения образовательной деятельности, удовлетворяющей одновременно государственному заказу и потребности личности; в обновлении содержания образования в ответ на изменяющуюся социально-экономическую реальность; в создании условий формирования способности обучающихся ориентироваться в новых ситуациях профессиональной, общественной, личной жизни, достигая поставленных целей; и, тем самым, в реализации принципа практико-ориентированного образования при сохранении достоинств отечественного образования: академичности и фундаментальности [Амирбекулы А., Кадирбаева Р.И., 2020].

Термин смешанного обучения и терминология, характеризующая его, впервые были упомянуты в пресс-релизе Interactive Learning Centers в конце 90-х годов, когда развитие интернета стало все более интенсивным. В нем говорится, что наряду с онлайн-курсами компания проводит курсы с применением смешанного подхода обучения. С тех пор в литературе стали использоваться термины «смешанное обучение» (blended learning), «гибридное обучение» (hybrid learning), близкие друг другу по значению [Андреева Н.В., Марголис А.А., 2017].

В отличие от многих других педагогических подходов, смешанное обучение, как принято на сегодняшний день, не имеет конкретного авторства и складывалось во многом спонтанно, в результате многочисленных попыток изменить существующие методы и принципы обучения. В данное время, с учетом расширения разнообразия компьютерных технологий, появления понятий «электронное обучение» (как понятия более широкого, чем онлайн-обучение) и «мобильное обучение», а также использования цифровых ресурсов в режиме оффлайн, понятие смешанного обучения объясняется как один из видов или продолжение дистанционного обучения, но они имеют особое отличие – это обязательное «живое» общение обучающихся в смешанном обучении друг с другом и с преподавателем.

Многие исследователи [Берсин, 2004; Фомина, 2011, 2014; Калмыкова, 2013; Mijares, 2014; Samuel, 2015; Bhawna Sinha, 2017; Bonk C.J., Graham, C. R., 2006; Кондакова М.Л., Латыпова Е.В., 2013; Андреева Н.В., 2017; Rossett A., Vaughan F., 2003 и др.] рассматривают рациональное сочетание традиционных образовательных технологий с современными информационно-коммуникационными технологиями как один из возможных путей решения проблемы модернизации образования на основе информатизации, которое является основой технологии смешанного обучения.

Бонк [Bonk C.J., Graham, C.R., 2006] утверждает, что смешанное обучение в определенной пропорции смешивает технологию очного и дистанционного обучения, что позволяет одновременно использовать два режима обучения, устраняя практически все их недостатки.

Следовательно, в смешанном обучении элементы технологии дневного и дистанционного обучения участвуют в определенной пропорции, что, безусловно, позволяет одновременно использовать их достижения, устраняя недостатки обеих технологий обучения. Можно привести ряд определений смешанного обучения: Смешанное обучение – это сочетание учебных методов [Bersin&Associates, 2003]; Смешанное обучение определяется, как диапазон возможностей, представленных путем объединения интернета и электронных средств массовой информации, с формами, требующими физического соприсутствия в классе преподавателя и учащихся [Friesen, 2012]; Смешанное обучение – это образовательная технология, в которой сочетаются и взаимопроникают очное и электронное обучение с возможностью самостоятельного выбора учеником времени, места, темпа и траектории обучения [Долгова Т.В., 2017].

Мы придерживаемся того, что при правильном и полноценном применении смешанное обучение работает на формирование ценных качеств личности, которые также известны как навыки XXI века. Это: способность к комплексному решению проблем; критическое мышление, способность выбора достоверных источников данных и отбора информации; креативность, способность творчески переосмыслить имеющуюся информацию; командная работа, умение продуктивно взаимодействовать с другими людьми; умение и стремление учиться на протяжении всей жизни; умение принимать решения и нести за них ответственность.

Таким образом, технологию смешанного обучения можно рассматривать как технологию синергетическую, которая позволяет более эффективно использовать преимущества как очного, так и электронного обучения, и взаимно компенсировать недостатки каждого из них. При этом следует придерживаться компетентностного подхода, который набирает силу в современном профессиональном образовании и является отражением потребности общества в подготовке людей не только знающих, но и умеющих применить свои знания, владеющих определенной деятельностью на основе имеющихся знаний.

Если в компетентностном подходе результа-

том образования выступают *не знания, умения и навыки, а способность и готовность* человека к осуществлению эффективной и продуктивной деятельности в различных социально-значимых ситуациях, то в смешанном обучении – ценные *качества субъекта – навыки XXI века*. Смешанное обучение представляет собой образовательную технологию, имеющую широкие перспективы для использования и дальнейшего развития *навыков,* составляющих по совокупности основу *способности и готовности человека* к осуществлению деятельности в современном быстро меняющемся мире.

Поэтому смешанное обучение целесообразно определить как способ внедрения компетентностного подхода в учебный процесс, в систему общего образования.

Это означает, что смешанное обучение связано с изменением приоритетов образовательного процесса – переходом от знаниевой компоненты и репродуктивного метода обучения, характерных для традиционной образовательной модели, к личностно-ориентированной, развивающей, познавательно-деятельностной направленности, основанной на принципах гуманизации и демократизации.

Рассмотрим особенности применения технологии смешанного обучения в школе, которые учитываются при подготовке будущих учителей математики.

В смешанном обучении, наряду с классно-урочной системой, основной упор делается на формирование навыков групповой работы, взаимопомощи и коммуникативности посредством сочетания и чередования очного и электронного обучения и взаимодействия (группа «Ротация», модели «Перевёрнутый класс», «Смена рабочих зон», «Автономная группа»), и организационных моделей, реализующих персонализированный подход (группа «Личный выбор», модели «Новый профиль», «Индивидуальный учебный план», «Межшкольная группа»).

На основе анализа приведенных моделей смешанного обучения можно выделить некоторые особенности использования данной технологии [Долгова Т.В., 2017].

Организационные особенности. Главной организационной особенностью смешанного обучения является постепенный уход от фронтальных форм работы, хорошо освоенных и используемых учителями. В традиционном классе все организационные формы зависят от местоположения учительского стола, доски и расстановки парт. Они приспособлены для лекций и других занятий, проводимых в жанре монолога. Временные рамки урока также ограничивают объём учебной задачи, которую можно поставить перед учениками. Как правило, 45 минут едва хватает на воспроизведение знаний и отработку навыков. В этих условиях для продуктивной деятельности учеников времени не остаётся, не говоря уже об организации анализа и рефлексии.

Поэтому второй важной организационной особенностью является реструктурирование учебного пространства: выделение рабочих зон, а в некоторых случаях даже полный отказ от жёсткой классно-урочной организации учебного времени и пространства. В итоге переход к смешанному обучению может привести к кардинальной трансформации общей организационной модели школы.

Следовательно, организация образовательного процесса при смешанном обучении предполагает следующие действия: определение особенностей контингента учащихся в целом и отдельных классов; выбор подходящей модели для имеющегося контингента; планирование образовательного процесса; обеспечение реализации компонентов очного и ИКТ обучения; оценивание и контроль результатов обучения.

Технические особенности. С технической точки обязательным условием реализации смешанного обучения является использование компьютеров. Это могут быть компьютерные или мобильные классы, компьютеры в школьной библиотеке, личные мобильные устройства учащихся. Следует обратить внимание, что смешанное обучение не требует обязательного наличия устройства у каждого ученика в один и тот же момент времени, хотя в смешанном обучении широко применяются модель «1:1» (один ученик – одно устройство), а также модель BYOD («принеси своё устройство).

Использование современных веб-сервисов позволяет организовать распределённую работу в совместном документе или коллективной карте даже для удалённых участников.

Информационные особенности. Информационные ресурсы (в том числе цифровые), используемые при реализации смешанного обучения должны иметь высокий уровень избыточности, которая позволит подобрать учебный контент в соответствии с особенностями каждого ученика. Кроме того, используемые задания должны обеспечивать разнообразные деятельностные формы работы с учебным содержанием (анализ предлагаемых данных, мини-исследования, проекты, игры, дебаты и дискуссии).

Методические особенности. Изменение в методах обучения — один из главных признаков изменений при внедрении смешанного обучения. В работу учителей включаются методические приемы, направленные на эффективное использование технологий и расширение информационно-образовательной среды. Поддерживаются методы обучения, направленные на развитие навыков мышления высокого уровня, жизненных навыков, навыков для карьеры и работы, навыков решения проблем. Распространяются и поддерживаются учебные методы с

опорой на коллективное взаимодействие, сотрудничество, само- и взаимообучение.

Использование цифровых образовательных ресурсов, обладающих рядом особенностей, проистекающих из общих свойств электронных носителей информации, которые отличают их от полиграфических изданий и дают им ряд существенных преимуществ – неотъемлемая и очень важная составляющая смешанного обучения. Поэтому, в смешанном обучении важна практика разработки и обмена цифровыми образовательными ресурсами через сеть.

Даунс С. отметил, что сеть превращается из среды, в которой информация передается и потребляется, в платформу, в которой контент создается, совместно используется, перерабатывается и передается в качестве связующего знания в сетях [Downes S., 2010].

Виртуальные образовательные среды (ВОС), которые осуществляются через сеть могут дополнять традиционные методы очного обучения. Чин [Chin P., 2003] предположил, что фундаментальные инструменты, предлагаемые любыми ВОС для дополнения обычного очного обучения, должны включать следующие:

✓ *Коммуникационные инструменты:* основной особенностью любой ВОС, которая может дополнять обычное очное обучение в аудитории, является любая форма синхронных или асинхронных коммуникационных инструментов.

✓ *Инструменты доставки контента:* основной функцией ВОС является возможность доставки контента в различных форматах.

✓ *Инструменты оценки:* этот инструмент позволяет студентам просматривать свои оценки тестов и результаты экзаменов.

✓ *Инструменты для обмена контентом и групповой работы:* эти инструменты позволяют сотрудникам и студентам предоставлять друг другу файлы и обмениваться ими.

Инструменты смешанного обучения в математическом образовании. Математическая / компьютерная лаборатория считается подходящей средой для принятия и реализации подхода смешанного обучения и может способствовать его развитию, если будут созданы необходимое программное обеспечение, оборудование и возможности Интернета для оптимизации его функциональности. По сути, инструменты смешанного обучения, которые позволяют оптимизировать процесс обучения математике, представляют собой компьютерные инструкции, такие как программное обеспечение MATLAB, модульная арифметика, программное обеспечение Microsoft MathType (MMS). Технологические инструменты, такие как: электронные форумы/платформы электронной почты, видео по запросу, система доставки анимированного видео и презентация в формате Power Point оптимизирует смешанное обучение математике при модерации их лекторами на различных курсах в вузах. Вместе с тем, появились также новые веб-интерфейсы или ВОС, такие как: платформа модульной объектно-ориентированной динамической учебной среды (MOODLE), система управления обучением Blackboard, и другие открытые программы для курсов [Albano G., 2012].

Применение вышеперечисленных инструментов определяет следующие преимущества смешанного обучения в высшем образовании:

- курсы, использующие смешанный метод обучения, способствуют улучшению результатов обучения студентов;

- повышенная гибкость доступа к обучению (Интернет обеспечивает гибкость и эффективность в преподавательской и учебной деятельности);

- смешанные подходы к обучению позволяют учащимся, находящимся удаленно от учебного заведения, записаться на программу, а онлайн-компонент позволяет им работать в любое время и в любом месте, где они предпочитают, потому что они могут получить доступ к Интернету, не совершая поездки в университет;

- учебные занятия могут проводиться с помощью видео- или телеконференций, чтобы учащиеся могли посещать занятия онлайн (Учебные материалы легко доступны в Интернете, приложения, предоставляемые через Интернет, такие как электронные библиотеки, электронные книги, электронные ресурсы предоставляют дополнительные возможности для учащихся и преподавателей);

- смешанное обучение является экономически и ресурсоэффективным (институциональные издержки снижаются, поскольку материалы могут быть размещены в интернете и быть использованы в любое удобное время).

Смешанное обучение также способствует развитию интереса учащихся, их восприятию и удовлетворенности учебной средой. Это позволяет студентам быть более мотивированными и более вовлеченными в процесс обучения, тем самым повышая их целеустремленность и настойчивость. Дзюбан С. и др. (2006) указали, что удовлетворенность студентов смешанными учебными курсами выше по сравнению с чисто очными курсами [Dziuban C., Hartman J., Juge F., Moskal P., Sorg S., 2006].

Таким образом, не вызывает сомнения, что применение технологии смешанного обучения предъявляет высокие требования к будущим учителям математики, а именно:

– высокая ИКТ-компетентность, владение разнообразным электронным инструментарием, в том числе сервисами коммуникации, совместной онлайн-работы, социальными инструментами, системами управления обучения и т.д.

– умение создавать собственное учебное содержание, т.к. существующие информационные

ресурсы не всегда обладают тем уровнем избыточности учебной информации, который необходим для организации смешанного обучения;

– умение дифференцировать образовательный процесс с учётом особенностей каждого ученика.

Внедрение смешанного обучения требует от педагога гораздо больших затрат сил и времени, чем привычная, веками отработанная фронтальная форма работы. Ученик обретает пространство свободы и ответственности, в котором он учится делать осознанный выбор и отвечать за его последствия. Учитель начинает функционировать в новых для себя ролях, в частности, уходит от роли транслятора к роли тьютора, и ключевым инструментом педагога становится учебная среда, в которой стираются границы между средой классной комнаты и онлайн-средой, а главным средством – формирование и развитие внутренней учебной мотивации ученика.

ВОС, формирующаяся в условиях применения технологии смешанного обучения, является средой, где осуществляется взаимодействие студентов с образовательными ресурсами, друг с другом и преподавателем, усвоение знаний и формирование компетентностей и мотивируется переход от массового аудиторного обучения к внеаудиторной образовательной деятельности.

Следовательно, необходимо изменить отношение к студенту, демонстрирующему, в основном, деятельность по самообразованию в ВОС, которая особенно полезна для мотивированных, активных и самоорганизующихся студентов, являющихся движущими силами в познавательной деятельности при смешанном обучении.

При этом необходимо учесть, что основу информационно-коммуникационной технологии смешанного обучения составляют компоненты: содержательный, программный, информационный и методический.

Первый компонент – содержание дисциплины, цели и задачи образования, направленные на овладение определенным объемом научных знаний; развитие мировоззрения, познавательной активности, нового экономического мышления, творчества, предпринимательства, потребности в постоянном пополнении знаний; привлечение интереса к профессиональной деятельности; приобретение технических, экономических и других навыков.

Второй компонент – программное обеспечение образовательного процесса: системное и прикладное программное обеспечение, программные комплексы, используемые в той или иной форме, в том числе инструментальная среда для проектирования учебных программ и программных комплексов. Программное обеспечение также включает аппаратные средства, предназначенные для использования в образовательной информационной среде, такие как вычислительная, телекоммуникационная, спутниковая, телевизионная, периферийная, копировальная, офисная и другая техника, а также каналы передачи данных.

Третий компонент – информация, прием информационных кодов, интерпретация информации, информационная модель внешней среды, реализация информации.

Четвертый компонент – методическое обеспечение, которое делится на два раздела: обучение и организационное обеспечение. Учебно-методическое обеспечение – это база данных учебно-методических материалов, система контроля базы данных, методики обучения и тесты, рекомендации по технологии смешанного обучения с учетом дидактических и психологических аспектов. Организационное обеспечение осуществляется, исходя из способов организации учебного процесса, а также рекомендаций по использованию ИКТ.

В повышении эффективности самостоятельной деятельности студентов в ВОС значительную роль играет использование онлайн-курсов как компоненты технологии смешанного обучения, которые основаны на следующих принципах.

Принципы применения онлайн-курсов на основе технологии смешанного обучения будущего учителя:

– иерархичность, то есть многоуровневость знании;

– анонимность, то есть субъективность знаний;

– чтобы знать что-то конкретно, необходимо его знать обобщенно заранее;

– активность и самоорганизованность будущего учителя формируется в диалектическом единстве интеллектуальных, моральных чувств, волевых процессов, духовности;

– совместность сформированных и формируемых уровней интеллектуальности, активности и самоорганизованности;

– при формировании интеллектуальности, активности и самоорганизованности будущего учителя нужно создать необходимые условия для самостоятельного становления и самостоятельного развития будущего учителя.

Условия применения онлайн-курсов на основе технологии смешанного обучения будущего учителя:

– творческая познавательная деятельность, осуществляемая на основе всеобщего знания, и обобщенного алгоритма целенаправленной деятельности;

– сочетание познавательного процесса со служебной практикой;

– сочетание требований познавательного процесса с мировоззрением будущего учителя, на основе всеобщего знания;

– наличие у обучаемого возможности выбора вида деятельности.

Понятно, что определение принципов и условий применения онлайн-курса не достаточно для его результативности. Для результативности необходимы сопутствующие ей факторы, то есть: осознание будущим учителем математики своих возможностей, целей, силы, способностей; свободного определения своего поведения; активизации своих механизмов регулирования; критического анализа своих индивидуальных особенностей и потребностей. Поэтому, необходимо:

– создание атмосферы доверия между педагогом и обучающимися, самими обучающимися, вовлечение их всех в образовательную деятельность;

– выслушивание мнения каждого обучающегося и признание важности использования уже имеющихся знаний, способностей для их развития;

– стимулирование и развитие знаний студентов с помощью тщательно подобранных заданий и видов деятельности;

– стремление к формированию у студентов уверенности, ответственности, активности и направление на самоанализ, рефлексию и инновационную деятельность;

– моделирование проблем и примеров стратегий их решения путем, который понятен студентам;

– использование активных методов в обучении и задания, направленные на развитие навыков обучающихся;

– организация, управление и планирование индивидуальной, парной, групповой и коллективной форм работы, эффективное использование материалов, ресурсов и дополнительных материалов для проведения запланированных занятий, согласно установленным целям;

– использование простого, понятного языка для объяснения студентам идей, для инструктажа, в использовании подсказок, в разъяснении значений слов и похвале обучающихся;

– развитие навыков критического мышления студентов;

– создание условий, поддерживающие студентов в самооценивании и саморазвитии, ведущие к индивидуальной траектории развития;

– наблюдение за студентами и предоставление обратной связи.

– проведение различных упражнений для формирования атмосферы сотрудничества, благоприятной психологической среды, укрепления межличностных отношений, повышения самооценки обучающихся, ситуации успеха, и т.д.

Таким образом, для внедрения технологии смешанного обучения необходимы следующие первоначальные условия:

– наличие единого образовательного пространства вуза;

– изменение статуса преподавателя (преподаватель должен обладать необходимыми знаниями, профессиональным опытом, квалификацией и компетенциями);

– готовность студентов (студенты должны понимать суть смешанного обучения и его требований, также наличием компьютера с доступом в Интернет).

Вывод

В результате теоретического и практического исследования было установлено, что использование средств новых информационных технологий способствует гуманизации образовательного процесса, позволяет реализовать на практике идею личностно-ориентированного обучения.

Использование новых средств информационных технологий является необходимостью, обусловленной, с одной стороны, научно-техническим прогрессом, а с другой – потребностями общества. Применение смешанного обучения обеспечивает индивидуализацию и дифференциацию учебного процесса, реализацию принципов наглядности, адаптивности и удобства использования, обеспечивает объективность оценки знаний.

Полноценная реализация смешанного обучения зависит от учителя как субъекта общественной, образовательной, целенаправленной деятельности, от особого образа проявления его сущностных сил, главным образом от того, как формируется и развивается интеллектуальность, активность и ответственность будущего учителя при подготовке его к осуществлению познавательной и профессиональной деятельности, как реализуется принцип «соразвития каждого со всеми и всех с каждым». При этом активность по реализации смешанного образования должна исходить от каждого из нас, осуществляться в нас и тем самым преобразовывать нас же и окружающих людей и никто не должен оставаться в стороне при решении этой проблемы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Амирбекулы А., Кадирбаева Р.И. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей посредством разработки информационно-коммуникативных предметных сред: монография – Шымкент: 2020 –185 с.

2 Андреева Н.В., Марголис А.А. Семинар по смешанному обучению МГППУ [Электронный ресурс]. URL: https://youtu.be/XC88p0T1EFc (Дата обращения 19.11.2017 г).

3 Bersin J. The blended learning book: best practices, proven methodologies and lessons learned. San Francisco, CA: Pfeiffer Publishing, 2004.

4 Fomina A.S. Smeshannoye obucheniye v elektronnom raspredelennom universitete [Blended learning in the electronic distribution of the University]. Uchenyye zapiski [Scientific notes]. - 2011, 34, 82-88.

5 Fomina A.S. Organizatsiya uchebnogo proyektirovaniya s primeneniyem IKT v vysshem uchebnom zavedenii [Organization of instructional design using ICTs in higher education]. Obrazovatel'nyye tekhnologii i obshchestvo [Educational Technology & Society]. 2014, 3, 402-419. http://ifets.ieee.org/russian/depository/v17_i3/pdf/4.pdf.

6 Kalmykova O.V., Cherepanov A.A. Osobennosti vnedreniya elektronnogo obucheniya v obrazovatel'nykh organizatsiyakh vysshego obrazovaniya [Peculiarities of introducinge-learning in the educational institutions of higher education]. Nauka Publishers, 2013, 6, 55-64.

7 Mijares I. Blended learning: Are we getting the best from both worlds? Literature Review for EDST 2014, 561. http://elk.library.ubc.ca/bitstream/handle/2429/44087/ EDST561-LRfinal-1.doc.docx?sequence=1

8 Samuel Adu Gyamfi, Patrick Ohemeng Gyaase. Students' perception of blended learning environment: A case study of the University of Education, Winneba, Kumasi-Campus, Ghana. // International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology. (IJEDICT), 2015, Vol. 11, Issue 1. P.80-100.

9 Bhawna Sinha, Shiv Shanker Sahay. e-Content: an effective tool for blended learning. // International Journal of Scientific & Engineering Research, Volume 8, Issue 1, January-2017

10 Bonk C.J., Graham, C.R. Handbook of blended learning: Global perspectives, local designs. San Francisco, CA: Pfeiffer Publishing, 2006.

11 Кондакова М.Л. Латыпова Е.В. Смешанное обучение: ведущие образовательные технологии современности // Вестник образования. - 2013.

12 Rossett A., Vaughan F. Blended learning, 2003. http://www.obs.ru/interest /publ/?thread=57

13 Bersin&Associates Blended learning: What works?: An industry study of the.- 2003.

14 Friesen Norm Report: Defining Blended Learning [Отчет] — 2012.

15 Долгова Т.В. Смешанное обучение – инновация XXI века [Электронный ресурс]. URL: http://interactiv.su/2017/12/31/ (Дата обращения 02.02.2020 года).

16 Downes S. Learning networks and connective knowledge. In H. H. Yang & S. C. Yuen, Collective intelligence and e-learning 2.0: implication of web-based communities and networking. P.1-26.- 2010. DOI: 10.4018/978-1-160566-729-4.

17 Chin P. Virtual learning environment: learning and teaching support network. LTSN Physical Sciences Centre, 2003. Available on www.physsci.ltsn.ac.uk

18 Albano G. Mathematics education: teaching and learning opportunities in blended learning, 2012.

19 Dziuban C., Hartman J., Juge F., Moskal P., Sorg S. Blended learning enters the mainstream. In C.J. Bonk C.R. Graham (Eds), Handbook of blended learning: global perspectives, local designs. San Francisco, CA: Pfeitter, 2006.-P.195-208.

UDK 14.35.07

ҚАПАНОВА АЙЖАН ҚАПАНҚЫЗЫ,
Докторант СДУ, оқытушы,
әлеуметтік-гуманитарлық және тілдік пәндер кафедрасы,
ТАУ,
Нур-Султан, Қазақстан

ГАУРИЕВА ГУЛЬЖАН МУХАМЕТКАЛИЕВНА,
к.п.н., профессор,
шет тілдерінің теориясы мен тәжірибесі кафедрасы,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Нур-Султан, Қазақстан

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ МӘДЕНИАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІК ҚАҒИДАЛАРЫ

Аннотация. Мақалада болашақ педагогтардың мәдениаралық коммуникативтік құзіреттілігінің негізгі принциптері талданады. Құзіреттіліктің қалыптасуына негізделінетін принциптер бар, сондай-ақ, жалпы педагогикалық принциптер ескерілуі тиіс, олар: жас ерекшеліктері, ашықтық, мәдениеттің қалыптасуы, білім беруді даралау, технологияны және компьютерлендіруді ескеру. Мәдениетаралық байланысты дамыту білім мен жаһанданудың маңызды бөлігі болып табылады. Мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілік принциптері интернационализация және мультимәдениеттілік сияқты сипаттамаларға ие. Құзыреттілікке негізделген тәсіл жоғарыда аталған принциптерге сәйкес білім, тәжірибе мен дағдыларды ескереді.

Түйінді сөздер: мәдениаралық коммуникативті құзыреттілік, мәдениет аралық құзыреттілік, болашақ мұғалім, мәдениетаралық білім, мәдениетаралық коммуникациялық құзыреттілік қағидалары, шет тілі.

КАПАНОВА АЙЖАН КАПАНКЫЗЫ,
докторант СДУ, преподаватель,
кафедра социально-гуманитарных и языковых дисциплин,
ТАУ,
Нур-Султан, Казахстан

ГАУРИЕВА ГУЛЬЖАН МУХАМЕТКАЛИЕВНА,
к.п.н., профессор,
кафедра теория и практика иностранных языков,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева
Нур-Султан, Казахстан

ПРИНЦИПЫ КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье анализируются основные принципы кросс-культурной коммуникативной компетенции у будущих педагогов. Существуют принципы, на которых должно основываться формирование этой компетенции, и будут учитываться общие педагогические принципы: учет возрастных характеристик, открытость, формирование культуры, индивидуализация, технология и компьютеризация образования. Развитие межкультурной коммуникации является важной частью образования и глобализации. Принципы межкультурной коммуникативной компетенции имеют такие характеристики, как интернационализация и поликультурность. Компетентностный подход учитывает знания, опыт и навыки в соответствии с вышеупомянутыми принципами.

Ключевые слова: кросс-культурная коммуникативная компетентность, межкультурная компетентность, будущий педагог (учитель), межкультурное образование, принципы межкультурной коммуникативной компетенции, иностранный язык.

KAPANOVA AIZHAN KAPANKYZY,
PhD student SDU, instructor,
Humanitarian Department,

TAU,
Nur-Sultan, Kazakhstan
E-mail: ay.kapanova@gmail.com

GAURIYEVA GULZHAN MUKHAMETKALIEVNA,
Candidate of Pedagogical.Sci, Prof.,
Department of Theory and Practice in Foreign Languages,
Gumilev ENU,
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE PRINCIPLES OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PRE-SERVICE TEACHERS

Annotation. The article analyzes the core principles of cross-cultural communicative competence of pre-service teachers. There are principles on which the formation of this competency should be based and will consider general pedagogical principles: taking into account age-related characteristics, openness, culture-building, individualization, technology and computerization of education. The development of cross-cultural communication is an important part of education and globalization. The principles of cross-cultural communicative competence have characteristics such as internationalization and multiculturalism. A competency-based approach takes into account knowledge, experience and skills in accordance with the above mentioned principles.

Key words: cross-cultural communicative competence, intercultural competence, pre-service teachers, intercultural education, principles of cross-cultural communicative competence, foreign language.

Having established the need for the formation of cross-cultural communicative competence, we consider those principles on which the formation of this competency should be based. In pedagogical science, the division of principles into general pedagogical and private pedagogical is accepted. First of all, we consider general pedagogical principles: taking into account age-related characteristics, openness, humanization, cultural identity, individualization, and computerization of education. When considering general educational principles, it is relied on the work of L.S. Vygotsky [2005, p. 113], K. Rogers [1994, p. 480], K. Popper [1992, p. 350], A.F. Disterweg [1890, p. 53], E.V. Bondarevskaya [1997, p. 11], E.S. Polat [1998, p. 190].

1. The principle of taking into account age-related characteristics. The choice of forms, methods and teaching methods should be determined primarily by the age characteristics of the sociocultural definition of students. Senior year students are found as the time of the formation of personality and its self-determination. At this age, there is a need for self-improvement, a desire to decide on the choice of a future profession, to choose subjects for in-depth study.

Complicated learning activities. According to **Dalmatov [Dolmatov A.V., 1998, p. 19],** the older age is characterized by voluntary memorization. Moreover, its effectiveness depends on the degree of awareness of the importance of mastering the material, orientation to the final result and mainly student motivation. In working with students, it is necessary to organize active mental activity, to use logical comparison with phenomena in their own language and culture. First of all, education should occur critical thinking, also affect personal interests and needs, and reflect modern reality.

An analysis of the psychological characteristics of high school students allows us to conclude that it is necessary to use problem-communicative interactive forms and teaching methods. Situational modeling, discussions, design methods encourage independent work with the material, logical comparison, and the search for compromise solutions.

At this stage of learning a foreign language students have already developed certain skills in speech activity, reading, listening, the basic grammatical material has been studied; there is a lexical stock necessary to begin focused work on the formation of cross-cultural competence.

2. The next principle is the principle of openness. This principle provides modern processes of globalization, internationalization, and the latest trends in Kazakhstan and world education. Education is becoming a means of understanding the world, world politics, economics, and culture. The learning process involves obtaining information from the media, the Internet, and international communication.

3. The principle of humanization allows shifting the emphasis in the process of teaching a foreign language from the activities of the teacher to the activities of the student, taking into account his interests and inclinations, and promoting the formation of a free, creative personality. This principle dictates the development of teaching methods and approaches in line with the subject-related approach to educational activity, when the student becomes not the object over which any educational actions are performed, but the subject, who is an

equal partner in training, the second active participant. It is especially necessary to take this principle into account in the formation of cross-cultural communicative competence, since the end result of such formation is the emergence in students of an integrated ability to independently act in a foreign language environment.

4. The principle of culture. This principle was first formulated and justified by A.F. Diesterweg [Diesterweg A.F., 1890, p. 54], which demanded that along with the principle of nature conformity which requires the disclosure of human capabilities inherent in nature. Upbringing should also have a culture-like character, in which human abilities are formed in the course of life under the influence of social factors. The principle of culture-building was widespread in pedagogy of the XIX-XX centuries. Teachers of that time saw the essence of public education in strengthening the continuity of generations and awareness of belonging to their own roots, the world in which man was born and raised.

Nowadays, the principle of cultural conformity is becoming more complex and multifaceted. Geerlings and Lundberd points out that globalized world are embracing cultural and educational diversity. It leads to diverse understanding and global discourse development Furthermore the scholars connects the future scenario of education with culture and power-knowledge that helps to create global academic discourse [Geerlings L.R., Lundberg A, 2018, p. 229]. We live at the intersection of different cultures, in mutual influence and interaction. And education should cultivate tolerance and respect for one's own and foreign cultures in the young generation.

The essence of this principle of formation of cross-cultural communicative competence is that the main emphasis is placed on introducing students to the achievements of their own and world cultures. It is important not just to convey the formal system of rules, but to contribute to the formation of the image of the culture of the language being studied, of world culture. According to this principle, the basis of the linguo-cultural content of materials should be based on concepts that contribute to the formation of students' undistorted ideas about the lifestyle, traditions and realities of non-cultural reality.

5. The principle of individualization allows taking into account the individual characteristics and abilities of pre-service teachers, to make the learning process as focused as possible on the needs of students. Additional education and the organization of training in small groups (3-6 students) allows teacher to implement this principle most fully (compared with teaching in secondary schools).

6. The principle of informatization of education. This is one of the new principles of pedagogical activity. The development of modern information technologies, their distribution and use has made information technology one of the most powerful factors in changing education. At present time, this phenomenon is actively studied in the scientific and pedagogical community. In the studies of such authors as A.E. Polat [Polat E.S., 1998, p. 190], A.V. Dolmatov [Dolmatov A.V., 1998, p. 19], L.B. Ershtein [Ershtein L.B., 2009, p. 210], Sehlaoui [Sehlaoui A.S., 2001, p. 53], an increasing role of information technologies is noted. This role is especially important in the formation of intercultural communicative competence, since it was the development of modern information technologies that was one of the most important factors allowing intercultural communication to be realized without any significant restrictions and costs.

There were given the features of the implementation of the following private pedagogical principles in the context of the formation of cross-cultural communicative competence of pre-service teachers: politeness, dialogue of cultures, culturally related co-study of foreign and native languages, taking into account the native linguo-ethnic culture of students and empathy.

The principle of politeness. In order to investigate which notion of politeness is universal or culture-specific there should be taken particular steps to raise student's awareness of politeness. Teachers can form politeness principle by discussion, observation and lectures. Parisi suggests activities that promote politeness strategies in real life using authentic materials. Communication will be improved and risk for misunderstanding will be reduced [Parisi L.L., 2017, p. 35]. It deals with the problems of violation of communication.

The principle of dialogue of cultures involves the expansion of the circle of cultures and civilizations, the recognition of "learners themselves as cultural and historical subjects, who are the bearers and spokesmen of not one, but a number of interconnected cultures, to prepare them for fulfilling the role of a subject of dialogue of cultures in society" [Ershtein L.B., 2009, p. 17-24].According to Xiao that dialog in cross-cultural communication indicated by three stages: input, output and filters [Xiao T., 2018, p. 1687]. Communicator which is speaker and listener monitor their speech according to mentioned above stages.

The principle of culturally related co-study of foreign and native languages. This principle was most fully justified in the works of V.V. Safonova, devoted to the sociocultural approach in language education [Safonova V.V., 2001, p.60]. In a narrower sense, it was disclosed by G.V. Elizarova [Elizarova G.V., 2005, p. 352]. In her opinion, lexical units should be represented using authentic visibility or contexts of use, allowing isolating their cultural components. For example, the stereotypical image of American bread is evenly sliced wide slices of white bread, packed for long-term storage. This image is different from his Russian "bread" - a

loaf of brown bread without packaging. So, when introducing even such lexical units as —bread, —market, —chair, it is necessary to pay attention to the specific appearance and functional features of relevant items in the native and foreign language environment. One needs to ask how these objects reflect the cultural values of their owners. The recognition of the native language is possible only by contrast with the language being studied: "through contrasts with the language being studied, students develop the ability to penetrate more into their own language and culture and understand that there are numerous ways of seeing the world" [Parisi L.L., 2017, p. 28].

The principle of accounting for native linguo-ethnic culture of students. Reflection of new cultural phenomena always passes through the prism of their own cultural norms.

"For the first time when she heard the lion's roar, the fly said to the chicken: "How strange it buzzes!" She objected: "He is not buzzing, he is clamoring, but he does it, really, somehow strange!" [Xiao T., 2018, p.76]. Intercultural education as whole, new cultural phenomena are not an advertisement for someone else's lifestyle and the basis for envy, the development of the ability to "look at the world through the eyes of foreigners". On the contrary, the perception of foreign cultures should be reflected in their own ideas, expand their own paradigm of interpretation; serve as an incentive for their own cultural identification. According to this principle, the main thing is not the transfer of regional geographic information, not "Memorizing" the facts of other cultures, and the ability to compare the cultural experience of the speakers of the studied language with their own experience.

The principle of empathy. This principle was developed in detail and received justification in the works of G.V. Elizarova, Elkonin [Elizarova G.V., 2005, p. 238] [Elkonin D.B., 1976, p. 296]. It is aimed at the ability to empathize, to live in the feelings of the interlocutor. Fluency in a foreign language, knowledge of traditions and norms of behavior in a foreign country does not guarantee freedom from prejudice and assessing a new situation from the position of familiar cultural ideas. The principle of empathy is based on the emotional component and is aimed at the formation of such an element of cross-cultural communicative competence as attitude. Psychological readiness for empathy [Byram M., 1997, p. 120], the desire to feel in the place of the interlocutor formed with great difficulty. The most effective ways of forming these qualities are role-playing games, dramatization, situational modeling. So, in dramatizations, for example, students do not just imitate roles using standard situations and clichés, but, having got used to the images of their characters, emotionally experience situations.

The considered principles of the formation of intercultural communicative competence dictate the theoretical and pedagogical approaches also cross-cultural competence approach [Seeberg V., Minick t., 2012, p. 64] that must be used for the effective implementation of this process. Dimitrev and Haque offer foundation, facilitation and design curriculum competencies which analyze methodologies and recourses that are used in teaching and learning of culture. The research data showed that future teacher's positive attitude to the implementation and adaptation of the material to the classroom and they are aware of the preparation process which is part of their qualification [Dimitrov N., Haque A., 2016, p. 439]. However, in the most general form, the formation of cross-cultural communicative competence is based on the idea of active learning, aimed at creating conditions for development and self-development, in which the student is considered as an active figure in the process of acquiring knowledge. At the same time, the student becomes the subject of the educational process; his cognitive, volitional (the power of making your own decision and acceptance) and emotional spheres are activated.

REFERENCES

1. Выготский Л.С. Психология развития человека /Л.С. Выготский. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 136с.
2. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека/ К.Р. Роджерс. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. — 480с.
3. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги: в 2 т.; пер. с англ. / К.Р. Поппер. – М.: Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 350с.
4. Diesterweg A.F. Ausgewaehlte Schriften, herausgegeben von Eduard Langenberg, zweite durchgesehene Auflage, Frankfurt a. M., 1890, 2 Band. p.53-54.
5. Бондаревская Е.В. Гуманистическая парадигма личностно- ориентированного образования / Е.В. Бондаревская // Педагогика.– 1997. – № 4.– С. 11-17.
6. Полат Е.С. Дистанционное обучение / Е.С. Полат [и др.] – М.: ВЛАДОС, 1998. –190с.
7. Долматов, А.В. Основы развивающего образования: Теория, методы, технологии креативной педагогики / А.В. Долматов, воен. ун-т связи. – СПб.: 1998
8. L.R.Geerlings & A. Lundberg (2018) Global discourses and power/knowledge: theoretical reflections on futures of higher education during the rise of Asia, Asia Pacific Journal of Education, 38:2, 229-240, DOI: 10.1080/02188791.2018.1460259

9. Эрштейн Л. Б. Формирование информационно-коммуникационной компьютерной компетентности на основе тьюторинга в процессеобучения студентов по направлению «менеджмент»: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Л.Б. Эрштейн. – СПб, 2009. – 210

10. Abdelilah Salim Sehlaoui (2001) Developing cross-cultural communicative competence via computer-assisted language learning: The case of pre-service ESL/EFL teachers, ALT-J, 9:3, 53-64, 2001. DOI: 10.1080/0968776010090306

11. Parisi L. Leonardo., How Issues of Cross-Cultural Communication Might Affect Contemporary English Language Teaching International Journal of Language and Applied Linguistics 2017; 2(4) Published online September 15, 2017 (http://www.ijlal.ir)

12. Xiao Tang-jin (2018) Cross-cultural Communication Translatology: Theories and Practice. Journal of Literature and Art Studies, December 2018, Vol. 8, No. 12, 1687-1695 doi: 10.17265/2159- 5836/2018.12.009

13. Сафонова В.В. Культуроведение в системе современного языкового образования / В.В. Сафонова // Иностранные языки в школе. – 2001. – № 3. – С. 17-24.

14. Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам/ Г.В. Елизарова. – СПб., 2005. – 352с.

15. Эльконин, Д. Б. Психология игры / Д.Б. Эльконин. — Педагогика, 1976. — 304с.

16. Byram M. Teaching and Assessing intercultural communicative competence. - Clevedon: Multilingual matters LTD., 1997. – 121p.

17. Гальскова, Н.Д. Теория обучения иностранным языкам/ Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез. – М.: Академия, 2006.– 336с.

18. Seeberg V and Minick,T. Enhancing Cross-cultural Competence in Multicultural Teacher Education: Transformation in Global International Journal of Multicultural Education 14(3). 2012

19. Dimitrov N., Haque A. Intercultural teaching competence: a multi-disciplinary model for instructor reflection, Intercultural education, 27:5, 2016. 437-456, DOI: 101080/14675986.2016.1240502.

УДК 373.31

КАРИМОВА ГҮЛІМ САЙЛАУБЕККЫЗЫ,
білім магистры, 2 курс докторанты,
«Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы,
Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды, Қазақстан

ИШАНОВ ПИРМАГАНБЕТ ЗУЛЬПХАРОВИЧ,
п.ғ.к., философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор,
Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті,
Қазақстан, Қарағанды

БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ЗАМАНАУИ КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ

Аннотация: Бұл мақала білім беру жүйесіне цифрлы технологияларды енгізудің өзекті мәселелеріне арналған. Сонымен қатар мақалада 1-сынып оқушыларына арналған ағылшын тіліндегі жұмыс дәптерінен және Activinspire бағдарламасы негізінде жасалған интерактивті тапсырмалар жинағынан тұратын авторлық оқу кешенінің үзіндісі келтірілген. Бұл кешен бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты негізінде жасалған. Оқу кешені жалпы білім беретін мектеп қызметкерлеріне, сондай-ақ бастауыш сыныптардағы балаларға ағылшын тілін үйрету мақсатында тиісті мамандықтардың жоғары және орта арнаулы оқу орындарының студенттеріне арналған.

Кілт сөздер: оқытудың ақпараттық технологиялары, білім беруді цифрландыру, компьютерлік оқыту технологиялары, болашақ мұғалімдер, үздіксіз білім алу.

Аннотация: Эта статья посвящена актуальным вопросам внедрения цифровых технологий в систему образования. Также здесь предстален отрывок разработанного авторского учебного комплекса, состоящего из рабочей тетради по английскому языку для учеников 1 класса и интерактивного сборника заданий, созданный на основе программы Activinspire. Данный комплекс составлен на основании Государственного общеобязательного стандарта начального образования. Учебный комплекс предназначен для работников общеобразовательной школы, а также для студентов высших и средних специальных учебных заведений соответствующих специальностей с целью обучения детей в начальных классах английскому языку.

Ключевые слова: информационные технологии обучения, цифровизация образования, компьютерные технологии обучения, будущие учителя, непрерывное образование.

Abstract: This article is devoted to topical issues of digital technology implementation in the education system. This article presents an extract of the author's educational complex, which consists of a workbook on English for grade 1 students and an interactive collection of tasks created on the basis of the Activinspire program. This complex is based on the State mandatory standard of primary education. The educational complex is intended for employees of General education schools,as well as for students of higher and secondary specialized educational institutions of relevant specialties in order to teach English children in primary classes.

Keywords: information technologies of training, digitalization of education, computer technologies of training, future teachers, continuing education.

Қазіргі жаһандану заманында көп тілді меңгерген адамның қоғамдағы алар орны да ерекше. Өзге тілді үйрену, оны жетік меңгеру - бұл ең алдымен ұлтаралық қатынастар кезінде маңызды рөл атқаратыны баршамызға белгілі. Тіл – халықпен бірге өмір сүріп, дамиды. Үш тілді меңгеру жарқын болашақтың кепілі десек, артық айтқанымыз емес. Бүгінде еліміздегі қоғам көпұлттық, көптілділік және көпмәдинеттілік жағдайда. Президент Нұрсұлтан Назарбаев халыққа Жолдауында «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Үкіметтің алдына «үш тілді оқуға кезең-кезеңмен көшу мәселесі бойынша ұсыныстар әзірлеу» туралы ұсыныстарды тапсырды.

Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің жаңа парадигмасы, педагогика ғылымның теориясы мен практикасының барлық талаптарына сай шетел тілде оқыту мен оқу секілді мәселелерді жүзеге асыруда, оқу-тәрбие процесін инновациялық тұрғыдан ұйымдастыру қажеттігін көздейді.

Қазіргі таңда білім беру – бұл адамның өз-өзін жетілдіруге және өзін қоршаған табиғат пен әлемді өзгертуге деген ұмтылысына қатысты болмысын көрсететін қажеттілік болып табы-

латындықтан, мақсатты, басқарылатын, жүйелі реттелмелі және уақыт тұрғысынан тұрақты үдеріс. Сондықтан Қазақстан Республикасындағы білім беру саласын дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламасында (2011-2020 жж.) «Бүкіл өмір бойы білім алу» қажеттілігі атап көрсетіледі [Постановление Правительства РК, 2017, №827].

Осы контексте, яғни білім беруді цифрландыру жағдайында, осындай инновациялық процестерге оңай бейімделуге қабілетті бастауыш мектеп мұғалімдеріне деген сұраныс байқалып отыр. Шетел тілін оқыту барысында, бастауыш мектеп оқушыларын өздеріне жат әлемді түсіне білуге үйрету кажет. Олар өз әлемін, тілін, мәдениетін білмей, мәдениетаралық қарым-қатынас (коммуникативтік) біліктілігіне қол жеткізу мүмкін емес. Басқа тілді қоғамда, мәдениетте өз орнын таба білу үшін сол елдің тілін ғана меңгеру аз, сол тілде сөйлейтін халықтың мәдениетін де меңгеру қажет. Ол үшін, бастауыш мектептің педагогикалық процесіне, оқытудың жаңа технологияларын енгізу ме қатар, білім беруді цифрландыру мәселесін де қарастыру қажет.

Қазіргі уақытта көптеген елдерде цифрландыру дамудың стратегиялық басымдығы болып табылады. Осы орайда, 2018-2022 жылдарға арналған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында, «Цифрлы жүйеге көшу -жаһандық бәсекеге қабілеттілік негізі және оның болашағы зор, себебі елімізде электрондық оқулықтар пайда болып, қарапайым оқулықтардың орнын алмастыратыны жайында педагогикалық қауымында пікір алмасулар жузеге асуда» деп көрсетілген [Постановление Правительства РК №827, 2017].

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді цифрландыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу» - делінген [Бидайбеков Е.Ы., 2007, 23 б.]. Осы мәселелердін шешімін табуға үлес қосу, біздің зерттеу жұмысымыздың өзектілігін айқындауға негіз болды.

Қазақстан Республикасының тілдік саясаты, қазіргі уақытта білім беруші ұйымдар оқу-тәрбиелеу процесінің сапасын және шет тілін меңгеру тиімділігінің жоғарылауына бағытталған. Тұжырымдаманың негізгі ережелерінде, заманауи мектептің түлегі шет тілінде сапалы сөйлей алуы керектігі туралы айтылады, бұл - кәсіпқой жастардың тәрбиеленуі сұрақтарындағы ең маңызды сұрақ, себебі, қажетті теоретикалық, практикалық білімге, дағдылар іскерлігіне толығымен және сапалы түрде қол жеткізу үшін әлемдегі техника мен ғылымның интенсивті түрде даму деңгейі мен қарқыны шетел тілдерін еркін меңгеруді талап етеді [Құнанбаева С.С., 2010, 310 б.].

Қазіргі таңда біздің елімізде, бастауыш білім берудің базалық мазмұны үштілді білім беру саясаты шеңберінде іске асырылады. Үштілді білім берудің мақсаты көптілді тұлғаны – кемінде үш тілді меңгерген, қызметтің алуан түрлі саласында үш тілде диалог жүргізе алатын, өз елінің мәдениетін бағалайтын, басқа елдердің мәдениетін түсінетін және сыйлайтын Қазақстанның азаматын қалыптастыруға негізделеді [Құнанбаева С.С., 2010, 313 б.]. Бастауыш сынып оқушылары үшін тіл – білім алудың көзі болып саналады. Сондықтан да ата-аналар мен мұғалімдер баланың тілін дамытуың маңызын түсінуі тиіс [Третьяков В.С., Ларионова В.А., 2016, б. 59].

Оқушының тілінің дамуы жоғары болса, ол оның өмір жолында, сыныптастарымен қарым-қатынасына, сонымен қатар мектепте нәтижелі оқуына әсер етеді. Шәкірттер қазақ тілін толық әдеби нормада меңгеріп, орыс тілі мен ағылшын тілін еркін білуі қажет. Ал ғалымдардың зерттеуінше, бала жас кезінде тілді қиналмай әрі еркін меңгереді екен.

Осы орайда, Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігінің ағылшын тілін бастауыш сыныптан бастап үйретуге назар аударуы – дұрыс талап деп есептейміз. Бүлдіршін жаста меңгерілген білімнің іргетасы берік әрі мықты болмақ. Ал осы берік әрі мықты білімді санаға себелеп, жанға ұялататын әрине мұғалім.

Қазіргі заманғы ғылыми-техникалық үдерістің қарқыны, білім беру жүйесінің алдына жаңа міндеттер қойып отыр. Ең бастысы – өз жұмыс орнына және бүкіл техникалық тізбекте технологияның үздіксіз өзгерістеріне бейімделе алатын құзыретті маман тұлғасын қалыптастыру қажет. Біздің ойымызша болашақ шетел тілі мұғалімі біліміне, біліктілігіне, парасатына сай, бүгінгі таңда жас ұрпаққа білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістерге байыппен қарап, оның заман талабына сай мән-маңызын түсінуі хақ [Ogeh, Obitor Wizoma Matthe; Abe Ezinne, 2020, 236 б.]. Сондықтан, жүктеліп отырған аса жауапты міндет, білім саласындағы ақпараттық құзыреттіліктің мұғалім бойында қалыптасуын талап етіп отырған осы бір айтулы кезең, шетел тілі мұғалімдерінің жылдар бойы жинақтаған іс-тәжірибесін заманауи оқыту технологияларға ұштастыруын талап етіп отыр. Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Бұл педагогтардың мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында балалардың жеке басының қалыптасуы мен дамуында педагогикалық технологияларды қолдана білу сауаттылығына да байланысты. Педагогикалық технологияны қолдану негізінде келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай

жасау қазіргі таңдағы әрбір педагогтың міндеті. Білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Бәсекеге қабілетті білім кеңістігін құруға бағытталған қазақстандық білім беру реформасының басты мақсаттарының бірі – инновациялық технологияларға сүйене отырып, баланың бойында шығармашылық ойлауды, бастамашылдықты дамытуға мүмкіндік жасау, тұлғаның үйлесімді дамуына қолайлы жағдай туғызу – ең негізгі міндеттер деп айқындалған [Моисеев В. Н., 2014, 109 б.].

Балалардың коммуникативтік дағдыларын дамыту - кешенді, жан-жақты, баланың өмірінің барлық салаларын қамтитын мәселе. Бұл мәселені шешкенде бірнеше аспектілерге көңіл бөлген жөн. Біріншіден, болашақта оқуда табыстарға қол жеткізудің кепілі - дамып келе жатқан баланың тұлғасына және танымына еш кедергі көрсетпеу, екіншіден баланы шетел тілінде жазу, оқу, санау сияқты қарапайым мектеп дағдыларына икемдеп, үйрету. Заман талабына сай, қазіргі таңда баланы қарапайым мектеп дағдыларынан басқа ағылшын тілінің де орны ерекше болып тұр [Пассов Е.И., 1991, 98 б.].

Осы мәселе бойынша, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шындауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» - деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді.

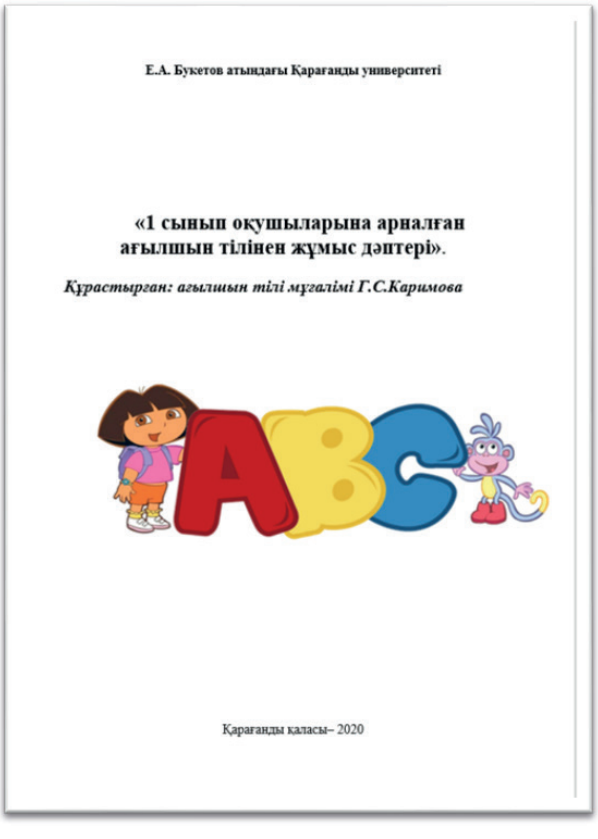
Пандемия жағдайында онлайн оқыту форматына көшу отандық білім беру жүйесі үшін үлкен сынақ болды. Техникалық проблемалар, электронды оқулықтар мен интерактивті оқу материалдарының жетіспеушілігі оқушылардың үйде білім алуын ұйымдастырудағы қиындықтарды ғана емес, жалпы білім беру сапасының нашарлығына көзімізді ашты. Пандемия онлайн білім беру сапасын жақсарту уақыты келгенін, оны сапалы электронды оқулықтарсыз, онлайн форматтағы дидактикалық материалдарсыз, сондай-ақ интерактивті оқу материалдарынсыз жасау мүмкін еместігін айқын көрсетті.

Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында: «Коронавирус пандемиясына байланысты әлемдегі оқушылар мен студенттердің басым көпшілігі стратегиялық оқытуға көшті. Бұл жұмыстың мүлдем басқа стиль мен мазмұнды талап етеді. Болашақта мұндай дағдарыстар қайталануы мүмкін. Қашықтықтан оқыту мәселесін заң шығарушы, сондай-ақ әдіснамалық, ұйымдастырушылық деңгейлерде де жедел түрде реттеу қажет» - деді.

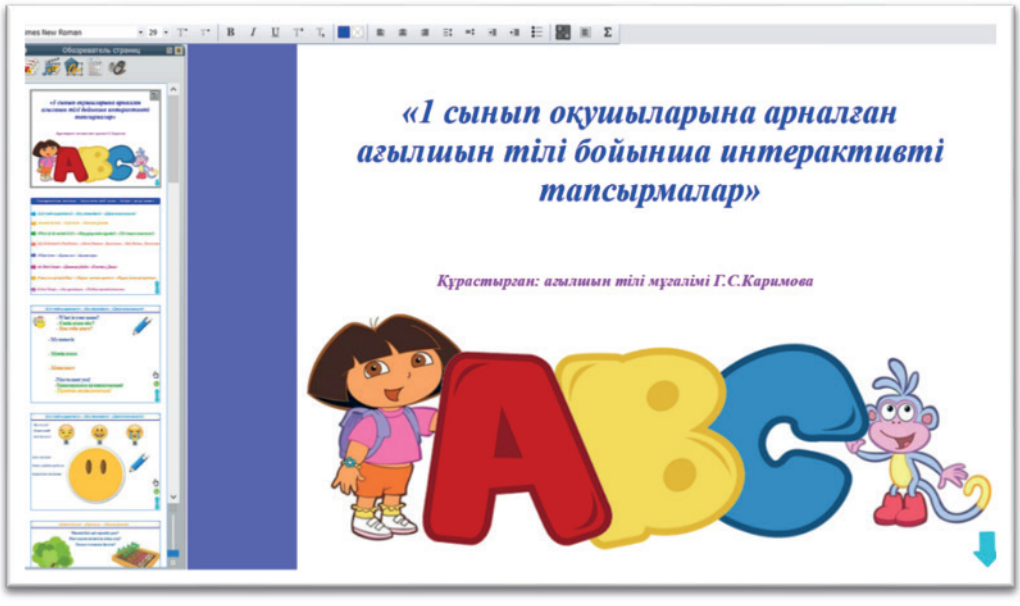
Сондықтан, бастауыш мектептің оқу-тәрбие процесінде оқушылардың білімін заманауи цифрлық технологияларды, компьютерлік технологияларды, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды, сондай-ақ оқытудың мобильді технологияларын пайдалана отырып жетілдіру көзделуі тиіс [Брускин С.Н., 2016, 237 б.].

«Қашықтықтан оқытуға көшу кезіндегі ең маңызды құралдардың бірі электрондық оқулықтар болып табылады» - деп жалғастырды мемлекет басшысы.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз «1-сынып оқушыларына арналған ағылшын тіліндегі жұмыс дәптерінен», сондай-ақ Activinspire бағдарламасы негізінде жасалған интерактивті тапсырмалар жинағынан тұратын авторлық оқу кешенін жасадық (сурет 1), (сурет 2).

Сурет 1. «1-сынып оқушыларына арналған ағылшын тіліндегі жұмыс дәптері»

Сурет 2. 1-сынып оқушыларына арналған ағылшын тілінен интерактивті тапсырмалар жинағы

Жоғарыдағы айтылғандарды қорытындылай келе, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне жасаған кішігірім талдауымыз, бізге коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда заманауи технологияларды қолдану өз септігін белгілі бір дәрежеде тигізетіні сөзсіз.

Демек, заманауи технологияларды қолдануда білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, үлкен ізденіспен, шығармашылыққа жетелеуге де болады. Нәтижесінде, білім алушылар оқыту процесінде жаңа технологияларды қолдана отырып білімін шыңдайды, жаңа оқыту үрдісін қалыптастырады, өздігінен ізденімпаздық қабілеті арта түседі деп тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.12.2019 г.) https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37168057#pos=121;-55

2. Бидайбеков Е.Ы. Білімді ақпараттандыру жоғары оқу орындарында мамандар дайындау бағыты ретінде // Үздіксіз кәсіби білім беру жүйесінде ақпараттық және инновациялық технологияларды пайдалану атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. – Қызылорда: Эверо, 2007, қараша 1-2. – Б. 10-30.

3. Құнанбаева С.С.Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: 2010. –324 б.

4. Третьяков В.С., Ларионова В.А. Открытые онлайн-курсы как инструмент модернизации образовательной деятельности в вузе // Высшее образование в России. 2016. № 7 (203). С. 55–66.

5. Ogeh, Obitor Wizoma Matthe; Abe Ezinne, C. DIGITALIZATION OF EDUCATION IN THE 21ST CENTURY: IMPLICATION FOR TEACHERS RE-ORIENTATION FOR NATIONAL UNITY https://www.oapub.org/edu/index.php/ejes/article/view/2922/5560

6. Моисеев В. Н. Общество синхронизации: человек и его цифровой профайл // Обсерватория культуры. 2014. № 5. С. 107-111.

7. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению //Просвещение. 1991. С.90-103.

8. Брускин С.Н. Методы и инструменты продвинутой бизнес-аналитики для корпоративных информационно-аналитических систем в эпоху цифровой трансформации // Современные информационные технологии и ИТ-образование. 2016. Т. 12. № 3–17. С. 234–239.

УДК 374.3

КАШИМОВА КАЛАМКАС АХМЕТОВНА,
кафедра общей и прикладной психологии,
кафедра педагогики и образовательного менеджмента,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
E-mail: kalama.kashimova@gmail.com

МЫНБАЕВА АЙГЕРИМ КАЗЫЕВНА,
кафедра общей и прикладной психологии,
кафедра педагогики и образовательного менеджмента,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

КАСЫМОВА РОЗА САДЫКОВНА,
кафедра общей и прикладной психологии,
кафедра педагогики и образовательного менеджмента,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

МОНТЕССОРИ ӘДІСІҢ ДАМУЫ: ГУМАНИСТІК, ОРТА ЖӘНЕ СИНЕРГЕТИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Мақалада Мария Монтессоридің балаларды дамыту және еркін тәрбиелеу туралы ілімі қарастырылып, теорияның даму тарихы қысқаша баяндалған. Мектепке дейінгі білім беруді дамытуға оқытудың үлесі талданады. Мария Монтессори теориясының үш кезеңі және оның әлемге таралуы анықталды. Мария Монтессори - бұл XX ғасырдың төрт көрнекті педагогтарының бірі, ол «XX ғасырдың педагогикалық ойлау тәсілін» 1988 жылы ЮНЕСКО мойындады. Монтессори әдісінің артықшылығы - баланың дербестігін дамытуға, оның белсенділігіне, сондай-ақ баланың жеке басының өзін-өзі дамытуына, ізгіліктік педагогиканың идеяларымен байланысына көңіл бөлу; оқытуда синергетикалық және экологиялық тәсілді қолдану, қоршаған ортамен үйлесімді өзара әрекеттесу, теорияның конструктивистік негіздері. 2019 жылы Montessori Qazaqstan қоғамдық қоры Montessori Association International (AMI)-мен ынтымақтастық туралы келісімге қол қойды. Қазақстанда «Montessori Qazaqstan» ҚҚ Монтессори әдісін дамыту, оқыту мен әдістемені тарату, сондай-ақ балалардың дамуы үшін қауіпсіз ортаға балалардың құқықтарын қорғау бойынша іс-шаралар жүргізеді.

Түйінді сөздер: Мария Монтессори әдісі, педагогикалық ойлау, тұлғаның өзін-өзі дамыту, еркін тәрбие, синергетика, Монтессори дидактикалық материалы.

РАЗВИТИЕ МЕТОДА МОНТЕССОРИ: ГУМАННЫЙ, СРЕДОВЫЙ И СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОДЫ

Аннотация. В статье рассмотрено учение Марии Монтессори по развитию и свободному воспитанию детей, кратко изложена история развития теории. Проанализирован вклад учения в развитие дошкольного образования. Выделены условно три периода развития теории Марии Монтессори и ее распространение в мире. Мария Монтессори - одна из четырех выдающихся педагогов XX века, определивших «способ педагогического мышления двадцатого столетия» по признанию ЮНЕСКО в 1988 году. Сильной стороной метода Монтессори является направленность на развитие самостоятельности ребенка, его активности, а также саморазвития личности ребенка, взаимосвязь с идеями гуманной педагогики; использование синергетического и средового подхода в обучении, гармоничного взаимодействия с окружающей средой, конструктивистские основания теории. В 2019 году Общественный фонд "Montessori Qazaqstan" подписал соглашение о сотрудничестве с Международной Ассоциацией Монтессори (AMI). В Казахстане ОФ "Montessori Qazaqstan" проводит деятельность по развитию метода Монтессори, распространению учения и метода, а также защите прав детей на безопасную для развития детей среду.

Ключевые слова: метод Марии Монтессори, педагогическое мышление, саморазвитие личности, свободное воспитание, синергетика, дидактический материал Монтессори.

DEVELOPMENT OF THE MONTESSORI METHOD: HUMANE, ENVIRONMENTAL AND SYNERGY APPROACHES

Annotation. The article examines the teaching of Maria Montessori on the development and free upbringing of children, briefly outlines the history of the development of the theory. The contribution of learning to the development of preschool education is analyzed. Three periods of the development of the theory of Maria Montessori and its spread in the world are identified. Maria Montessori is one of the four outstanding educators of the twentieth century, who defined the "way of pedagogical thinking of the twentieth century" as recognized by UNESCO in 1988. The strength of the Montessori method is the focus on the development of the child's independence, his activity, as well as the self-development of the child's personality, the relationship with the ideas of humane pedagogy; the use of a synergistic and environmental approach in teaching, harmonious interaction with the environment, constructivist foundations of the theory. In 2019, the Montessori Qazaqstan Public Foundation signed a cooperation agreement with the Montessori Association International (AMI). In Kazakhstan, PF "Montessori Qazaqstan" carries out activities to develop the Montessori Method, disseminate teaching and method, as well as protect the rights of children to a safe environment for the development of children.

Key words: Maria Montessori method, pedagogical thinking, personality self-development, free upbringing, synergetics, Montessori didactic material.

Введение

Мария Монтессори – известный ученый, одна из четырех выдающихся педагогов XX века, определивших «способ педагогического мышления двадцатого столетия» по признанию ЮНЕСКО в 1988 году. В статье рассмотрим историю распространения идей Монтессори в мире и Казахстане в воспитательной практике. **Цель статьи** – анализ истории и современного состояния развития метода Монтессори в мире и Казахстане.

Методология и методы исследования: исторический анализ, систематизация, периодизация развития, обобщение практического опыта использования метода Монтессори в Казахстане. Статья в аспекте анализа методологии синергетического, гуманного и средового подходов - подготовлена по гранту ИРН AP08856223 Комитета науки МОН РК.

Основная часть. Обзор литературы

Мария Монтессори (1870-1952) – итальянский педагог и одна из первых женщин - дипломированных врачей Италии, представитель идеи свободного воспитания в педагогике. Родилась в религиозной семье, ее отец был против обучения дочери в университете. Однако Мария Монтессори поступила в Римский университет и закончила его в 1896 г., став доктором медицины. Со студенческой скамьи она начала работать в психиатрической клинике, и с 1898 г. стала директором Государственного олигофренического института. В его стенах она разработала «Золотой материал Монтессори». С 1904 г. – профессор Римского университета. В 20-е годы XX века иммигрировала из фашистской Италии. Жила и работала в Нидерландах, Испании, Индии, после войны вернулась в Нидерланды.

Вопросы о влиянии идей М. Монтессори на развитие образования, история развития Монтессори-движения за рубежом отражены в работах B. Isaacs (2018) [Isaacs B., 2018], J. Dattke (2019) [Dattke J., 2014], K. Тамани (2018) [Тамани K., 2018], R. Kramer [Kramer R., 1983], М.Г. Сорокова (2005) [Сорокова, 2005], А.Ф. Дорофеева (2003) [Дорофеев А., 2003] и др. Остановимся кратко на некоторых идеях и истории распространения идей школ и центров, работающих по методам Монтессори.

Согласно идеям ученой, цель жизни и работы ребенка – в нем самом, в построении собственной личности, исходя из своего внутреннего потенциала. Философские взгляды М. Монтессори базируются на «Космической теории» [Сорокова М.Г., 2005], причем такое понимание взглядов проявилось после индийского периода жизни ученой.

Ребенок обладает «впитывающим мышлением» (ребенок «как губка» впитывает образы окружающей среды). М.Монтессори вводит понятие «сенситивные периоды» процесса развития ребенка. Основные сенситивные периоды:

- сенситивный период развития речи (0-6 лет);
- сенситивный период воспитания порядка (0-3 года);
- сенситивный период сенсорного развития (0-5,5 лет);
- сенситивный период восприятия маленьких предметов (1,5 – 2,5 года);
- сенситивный период развития движения и действий (1-4 лет);
- сенситивный период развития социальных навыков (2,5 – 6 лет) [Сорокова М.Г., 2005].

Ребенку характерна «поляризация внимания» (ранее считалось, что у детей внимание неустойчиво). У М. Монтессори «поляризация внимания» - проявление глубоких сенситивных изменений в ребенке, начало процесса нормализации человека. Для ребенка 3-6 лет «нормальное поведение» проявляется в умение концентрированно, сосредоточено работать; заниматься самостоятельной деятельностью. «Нормализованный ребенок» социален: он дружелюбен по отношению к взрослым и другим детям; коммуникабелен; готов помочь; дисциплинирован, поскольку умеет владеть собой [Сорокова М.Г., 2005].

Основной метод работы педагога – наблюде-

ние. Задача педагога – не навязывать детям свою волю; необходимо направлять детей в окружающей среде, организуя ее в соответствии с особенностями воспитанников, индивидуальными интересами, способностями.

Принципы педагогики М. Монтессори:

- содействия естественному развитию;
- взаимодействия с подготовленной средой;
- свобода выбора в подготовленной среде;
- индивидуальная активность в учении;
- предметность в учении [Сорокова М.Г., 2005].

Подготовленная среда — важнейший элемент педагогики М. Монтессори. Обучение и развитие ребенка основывается на развитии его органов чувств. Используется специальный дидактический материал:

- на обоняние – коробочки, подушечки с запахами;
- на осязание – доски, кубики для ощупывания;
- на слух – звоночки, шумящие коробочки, издающие звук мячики;
- на вкус – вкусовые баночки и др. [Монтессори М., 2013; Монтессори М., 2006].

На наш взгляд, сильной стороной методов Монтессори является направленность на развитие самостоятельности ребенка, его активности, саморазвития детей; использование синергетического и средового подхода в обучении и воспитании, гармоничного взаимодействия с окружающей средой. По сути, учение М. Монтессори можно отнести и к конструктивисткому подходу – построения среды взаимодействия и развития ребенка. Подчеркнем, что поздние работы М. Монтессори позволяют говорить о синергетической платформе воспитания детей по данной методике. Ребенок понимается, условно, как сложная самоорганизующаяся система. Идеи саморазвития ребенка, «космического образования», обмена информацией и энергией педагога с детьми в среде воспитания, гармонии с природой и миром – коррелируют с синергетической философией гуманитарных наук.

Метод М. Монтессори активно распространялся при ее жизни в Италии до 1936 года, были открыты поочередно «Дома детей» - Casa Dei Bambini (с 1907 г., 1908 и т.д.), основано общество друзей М. Монтессори, переименованное затем в «Общество Монтессори» в Италии. Ученая проводила курсы по обучению своей методике, распространяла опыт в США, Нидерландах, Испании, Великобритании. Ее работы переводились и были опубликованы в Германии, Японии, России и других странах. После отъезда из фашисткой Италии ученая развивала свой метод в других странах, в Нидерландах и Индии.

Метод М. Монтессори в современном мире.

В настоящее время метод Монтессори практикуется во многих странах, включая Казахстан, Россию и другие страны СНГ. В настоящее время метод в Казахстане больше используется на уровне частных образовательных организаций. В 1929 г.в Дании на международном образовательном конгрессе ею была организована Международной Ассоциации Монтессори. Деятельность Международной Ассоциации Монтессори насчитывает более 90 лет и в настоящее время продолжает расширяться.

Сорокова М.Г. выделяет три направления развития и применения метода:

1. Классическое и постклассическое;
2. использование отдельных положений метода Монтессори или материалов в новых концепциях;
3. медико-реабилитационное направление [Сорокова М., 2005].

Классическое и постклассическое направления включают:

1. создание «классических» Монтессори-детских садов и начальных школ в Европе, Америке, Австралии, Азии, а также в Африке;
2. развитие идей Монтессори для воспитания детей от рождения до трех лет;
3. включение дополнительных видов деятельности в образовательный контекст Монтессори-детского сада;
4. создание современных Монтессори-гимназий и лицеев за рубежом;
5. создание новых материалов в духе Монтессори;
6. новые разработки по применению классических Монтессори-материалов.

Важно отметить, что со времен своего основания Международная Ассоциация Монтессори (AMI) остается наиболее влиятельным и последовательным представителем классической Монтессори-педагогики. AMI полагает, что в системе Монтессори учтены все потребности ребенка, необходимые для его развития и ни в каких коррективах и дополнениях она не нуждается. Эта организация проводит обучающие Монтессори педагогике AMI-курсы, отличающиеся качеством, долгосрочностью и имеющие международное признание. Наличие AMI-диплома у учителей таких школ является одним из критериев, по которым школе или саду могут присвоить статус «учрежденных и признанных AMI». Удовлетворить требованиям AMI нелегко: организация должна долгое время функционировать по стандарту AMI, иметь полное соответствие материалов и методов работы по стандартам и т.д.

В Справочнике по реформаторско-педагогическим и альтернативным школам в Европе указано, что первые школы Монтессори были основаны в 1919 г в г. Амстердам и Гааге, в 1924 в Германии [Кеда, Е. Пасс, Ю., 1994].

Начало Монтессори движения в Российской Империи и в СССР приходится на первую половину XX века. Усилиями Юлии Ивановны Фаусек

(1863-1942), почетного профессора Российского Государственного педагогического университета имени А.И. Герцена [Кондратьева Е.А., 2003], широкую известность получила система образования М. Монтессори. Ю. Фаусек в течение многих лет работы пыталась адаптировать итальянскую систему дошкольного образования к российским и советским реалиям.

Как отмечалось ранее, Ю. Фаусек не просто посещала дома ребенка, она увидела воочию сам педагогический процесс [Фаусек Ю., 1915; Фаусек Ю., 2007], а также сблизилась с Марией Монтессори. Фаусек вела активную деятельность по популяризации метода в достаточно сложных социально-экономических условиях. Ею была проведена большая опытно-экспериментальная работа, обобщение выводов которой позволили выявить ряд закономерностей, которые смогли доказать эффективность метода. Принято считать, что Юлия Ивановна Фаусек является последователем, ученицей Монтессори.

После распада СССР, как описывают авторы Сумнительный К.Е. и Сумнительная С. И. в сборнике статей: «1993 год был для российского образовательного сообщества важным. Впервые Мария Рот, немецкий тренер для педагогов Монтессори, работавшая по стандарту AMI, посетила Россию» [Сумнительный К.Е., Сумнительная С.И., 2017; Сумнительный К.Е., 2014, 2017]. Можно считать, с этого времени Монтессори движение в России возобновилось: новыми последователями и педагогами, практикующими ее метод, стали М. Сорокова, Е. Хилтунен, К.Е. Сумнительноый, М.В. Богуславский, Д.Г. Сороков. Таким образом, было положено начало возрождению системы М. Монтессори в России.

В настоящее время в России активно ведут свою деятельность Высшая школа Монтессори-метода, Фонд Монтессори – филиал AMI в России, а также Московский институт Монтессори педагогики.

В Казахстане опыт педагогики М.Монтессори активно стал применяться с момента Независимости, вначале стихийно, затем через создание организации.

В апреле 2019 года Общественный фонд “Montessori Qazaqstan” подписал соглашение о сотрудничестве с Международной Ассоциацией Монтессори (AMI), основанным Марио Монтессори в 1929 году.

В ноябре 2019 года при поддержке ОФ “Montessori Qazaqstan” в Алматы прошел первый AMI курс по подготовке Монтессори ассистентов для работы с детьми от рождения до трех лет, в котором приняло участие около 50 учителей со всего Казахстана.

В настоящее время Общественный фонд “Montessori Qazaqstan” продолжает свою деятельность по развитию метода Монтессори, распространению достоверной информации о методе, а также защите прав детей на безопасную для развития детей среду.

Заключение

Условно, в истории развития метода Монтессори и ее педагогического наследия можно выделить несколько периодов:

1. начальный зарождения и становление метода Монтессори (до 20-30-х гг. XX века). Связан с разработкой и накоплением опыта использования метода для детей с особыми потребностями, изучением образовательной подготовки для учителей школ Италии, внедрением метода для воспитания и работы с обычными детьми, и распространение опыта для школы Италии, Европы, России и США;

2. обобщение метода, расширение опыта внедрения учения до *концепции «космического образования»*, так называемый, восточный период (1940-е годы). В этот период происходит развитие метода до концепции «космического образования» как теории обучения детей от 6 до 12 лет, с подчеркиванием единства взаимодействия ребенка с окружающим миром, в развитии ребенка в гармонии с природой. В последние годы жизни – конец 40-х – начало 50-х гг. XX века М. Монтессори обобщила опыт в книгах «Впитывающий разум», «четырех планов обучения», ее учение затрагивало детей от 0 до 12 лет;

3. интенсивное распространение учения, идей и методов во всем мире (с 50-х годов по настоящее время). На наш взгляд, в современный период ярко просматривается развитие гуманного, средового и синергетического подхода и философии к развитию детей в центрах и школах, где применяется теория и метод М. Монтессори.

В Казахстане ОФ “Montessori Qazaqstan” проводит деятельность по развитию метода Монтессори, распространению учения и метода, а также защите прав детей на безопасную для развития детей среду.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Isaacs B. Understanding the Montessori approach: Early year’s education in practice. – Routledge, 2018.

2. Dattke J. A Montessori Model for Inclusion //NAMTA Journal. – 2014. – Т. 39. – №. 3. – С. 107-119.

3. Тамани К. М. Воспитание по Монтессори = The Tao of Montessori. — М.: АСТ, 2018.

4. Kramer R. Maria Montessori. Leben und Werk einer großen Frau. — Frankfurt am Main: Fischer, 1983.

5. Дорофеев А. Реализация идей педагогики М.Монтессори в дошкольных и школьных образовательных учреждениях ФРГ: дис. ... канд. пед. наук. Белгород, 2003. С. 14
6. Сорокова М.Г. Система М. Монтессори. Теория и практика. – М.: Академия, 2005. – 384 с.
7. Монтессори М. Мой метод: руководство по воспитанию детей от 3 до 6 лет / Мария Монтессори; [пер. с англ. А. В. Колесниковой, Е. А. Рязанцевой]. – Москва: Центрполиграф, 2013. – 414 с. : ил.
8. Монтессори М. Мой метод: начальное обучение. – Москва: Астрель: АСТ, 2006. – 349 с.
9. Кеда, Е. Пасс, Ю. Метод Монтессори в России// Дошкольное воспитание. 1994. - №4. – С.38-39.
10. Кондратьева Е. А. Условия реализации идей и принципов педагогической концепции М. Монтессори в отечественном образовании. Спб, 2003.
11. Сумнительный К. Е. Теоретическое осмысление и практика использования зарубежных педагогических систем в отечественном образовании второй половины XX века: автореф.... 13.00.01 – История и теория образования. – М., 2008.
12. Сумнительный К.Е. На пути к новой педагогике. Монтессори метод в контексте современной науки. Сборник материалов IV Всероссийской конференции «Новое время». - М. «Новое время», 2014.
13. Сумнительный К.Е., Сумнительная С.И. Метаморфоз развития. 25 лет с системой М. Монтессори: сб. ст. к VII Международной конф. «Интеграция педагогики М. Монтессори с отечественным образовательным пространством» под ред. Д-ра пед.наук К.Е. Сумнительного.- Москва: Новое время, 2017. - 284 с.
14. Фаусек Ю. И. Детский сад Монтессори. — М., 1915.
15. Фаусек Ю. И. Педагогика Марии Монтессори [Текст]: ст., дневники, рукоп./ Ю. И. Фаусек; [соврем. ред. Е. Хилтунен ; науч. редакция, послесл. И коммент. Д. Сорокова ; предисл. М. Крухлет]. – Москва: Генезис, 2007. – 368 с.

REFENERCES:

1.Isaacs, B. (2018). *Understanding the Montessori approach: Early years education in practice*. Routledge.
2.Dattke J. (2014). A Montessori Model for Inclusion. *NAMTA Journal*. V 39(3). P.107-119.
3. Tamani K (2018). M Montessori education = The Tao of Montessori. Moscow, AST.
4. Kramer R.(1983). Maria Montessori. Leben und Werk einer großen Frau. Frankfurt am Main: Fischer.
5. Dorofeev A.(2003). Implementation of the ideas of M. Montessori pedagogy in preschool and school educational institutions of Germany: dis. ... Cand. ped. sciences. Belgorod. P.14
6. Sorokova M.G.(2005). M. Montessori system. Theory and practice. Moscow, Academy, 384 p.
7. Montessori M. (2013). My method: a guide to raising children from 3 to 6 years old [trans. from English A. V. Kolesnikova, E. A. Ryazantseva]. Moscow: Tsentrpoligraf, 414 p.
8. Montessori M. (2006). My method: initial training. Moscow: Astrel: AST.349 p.
9. Keda, E. Pass, Y.(1994). Montessori method in Russia. Preschool education. V4. P.38-39.
10. Kondratyeva EA Conditions for the implementation of ideas and principles of M. Montessori's pedagogical concept in domestic education. SPb, 2003.
11. Sumnitelny KE (2008). Theoretical understanding and practice of using foreign pedagogical systems in domestic education in the second half of the twentieth century: author.... 13.00.01 - History and theory of education. Moscow, 2008.
12. Summative K.E.(2014). Towards a new pedagogy. Montessori method in the context of modern science. Collection of materials of the IV All-Russian conference "New time". Moscow, "New time".
13. Summative K.E., Summative S.I. (2017). Development metamorphosis. 25 years with the M. Montessori system: Sat. Art. to the VII International Conf. "Integration of M. Montessori's pedagogy with the domestic educational space" ed. Doctor of Pedagogical Sciences K.E. Sumnitelny. Moscow: Novoe Vremya, 284 p.
14. Fausek Yu. I. (1915). Kindergarten Montessori. Moscow.
15. Fausek Yu. I. (2007). Pedagogy of Maria Montessori: articles, diaries, handbooks. - Moscow: Genesis, 368 p.

УДК 372.881.111.1

КЕРЕЙБАЕВА АЙГЕРИМ АБИЛЬГАЗИЕВНА,
Магистр,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті,
E-mail: k_aigerym@mail.ru

КЕНЖЕБАЕВА АИДА АБДЫГАНИЕВНА,
Филология ғылымының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті,
E-mail: china.aida@mail.ru

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕ ҚЫТАЙ ТІЛІ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУҒА ДАЙАРЛЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАШЫҚТАН ОҚЫТУДА ОҚЫТУШЫҒА ҚАЖЕТТІ ДАҒДЫЛАР

Түйіндеме. Бұл мақаланың негізгі мақсаты - пандемия кезінде Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Шығыстану факультетінің қытай тілі мамандығының оқытушылары қашықтан сабақ беруге қаншалықты дәрежеде дайындығын зерттеу. Одан бөлек жоғары оқу орындарында қашықтан оқыту мақсатында оқытушыға қажетті дағдылар мен құзыреттіліктерге назар аударылған, соның аясында оқытушылар ол дағдыларды сабақ барысында қалай қолданатыны туралы талдау жасалынған. Зерттеуге өз қалауларымен оқыту тәжірибелері әр түрлі 17 оқытушы қатысты.

Кілт сөздер: қашықтан оқыту, иновациялық технология, дағды, оқытушылар, қытай тілі.

ГОТОВНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА К ДИСТАНЦИОННОМУ ОБУЧЕНИЮ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ И ИССЛЕДОВАНИЕ НЕОБХОДИМЫХ НАВЫКОВ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ДЛЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Абстракт: Основная цель этой статьи изучение готовности преподавателей китайского языка факультета Востоковедения КазУМОиМЯ им. Абылай хана к переходу к дистанционному обучению во время пандемии. Кроме того в статье мы уделели внимание основным навыкам и компетенциям, необходимым преподавателю для дистанционного обучения в высших учебных заведениях, в рамках которого мы провели исследование насколько преподаватели владеют этими навыками и как они используют эти навыки во время занятий. В исследовании приняли участие 17 преподавателей, имеющие разный опыт преподавания китайского языка.

Ключевые слова: дистанционное обучение, иновационные технологии, навыки, преподаватели, китайский язык.

CHINESE LANGUAGE TEACHERS' READINESS FOR DISTANCE TEACHING DURING THE PANDEMIC AND THE SKILLS NEEDED BY A TEACHER

Abstract: the Main purpose of this article is to study how the teachers of Chinese language of the Kazakh Ablaikhan university are prepared to distance teaching during the pandemic. In addition, the article focuses on the main skills and competencies that a teacher needs for distance learning in higher education, on the basis of these skills we conducted a study on how teachers possess these skills and how they use these skills during the classes. The study involved 17 teachers with different experience in teaching Chinese.

Keywords: distance learning, innovative technologies, skills, teachers, Chinese language.

Кеңінен белең алған COVID-19 ретінде белгілі Коронавирус ауруы ең алғаш Қытайдың Ухань қаласында 2019 жылдың желтоқсан айында анықталды. Көптеген елдер мен континеттер вирустың әсерінен зардап шеккеннен кейін Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы жаңа коронавирустың таралуын пандемия деп жариялады. Осы себептен коронавирустық инфекцияның таралуының алдын алу үшін мемлекет басшысы Қасым Жомарт Кемелұлының тапсырмасы бойынша жоғары оқу орындары, колледждер және орта білім беретін мекемелері 16 наурыздан бас-

тап қашықтан оқыту форматына көшірілді. [мәлімет арнайы сайттан алынды, https://pdf.egemen.kz/pdfs/2020/ 03/16.03.20.pdf].

Қашықтан үйрету бұл оқытудың жаңа түріне жатпаса да, кенеттен көптеген оқытушылар үшін дәстүрлі бетпе бет оқыту үрдісінен, сабақты қашықтан компьютер экранының ар жағынан жүргізу көптеген қиындықтарды туғызды. Оның себебі оқытушылардың қашықтан сабақ жүргізуге кейбір дағдыларының жетік болмауа, оның ішінде қазіргі иновациялық технологияларды дұрыс қолдана алмауы.

Қашықтан оқыту дегеніміз - оқытушы мен студенттің бір-бірінен қашықта орналаса, қазіргі заманның иновациялық технологияларын қолдана өзара әрекеттесе жүзеге асырылатын оқыту формасы. PhD, доцент Абдуллина Г.Т. өз еңбегінде: «Инновациялық технология – алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқудың әдісқұрал және түрлерінің жүйесі арқылы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолы болып табылады. Инновациялық технологияда мазмұн, әдіс және құралдардың өзара байланысы десек, ал аталған озық әдістемені қажетінше педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу педагогтың педагогикалық шеберлігіне байланысты», - деп пайымдайды [Абдуллина Г.Т., 2018, 86 б.]. Ал инновациялық технологияның оқытушыға тиімділігін қарастыратын болсақ, аға оқытушы Конакбаева Т.Е. өз зерттеуінде: «Инновациялық технологияларды қолдану, ол оқу үдерісін сапалы түрлендіруге, жаңашыл жобаларды енгізуге, оны тиімді басқаруға негіз болып, әрбір білімгердің өзіндік іздену жолын табуға, әрбір оқытушының өзінің әдістемелік жүйесін құруға септігін тигізеді», - дейді [Конакбаева Т.Е., 2020, 153 б.].

Инновациялық технологияларды қолданып қашықтан оқыту ол оқытушының алдына көптеген талаптар мен міндеттерді қояды, осы себептен оқытушылар біршама қиындықтарды сезінуі мүмкін. Ең алдымен оқытушыларға қашықтан оқытуға көмек ретінде оқытушыға қажетті дағдылары мен құзіреттіліктер айқындалуы керек. Осы мақсатта біз аталған дағдыларды төрт түрлі категорияға бөліп, талдау жасап, көрсетуге тырыстық.

Қашықтан оқытуда оқытушыға керекті дағдылар

Әдістемелік дағдылар: оқытушылар қашықтан оқытудың негізін білу және тілді үйрету барысында тиімді әдістерді қолдана білу керек.

- студенттің оқу, жазу, тыңдау және сөйлеу қабілетін арттыруда белсенді үйрету, грамматикалық-аударма, аудиовизуалды, когнитивті, коммуникативті, студенттің төрт дағдысын дамытуға негізделген әдістерді сабақ барысында тиімді қолдану;

- сабақ барысында жеке тұлғаға және топтық бірлесіп жұмыс істеуге бағытталған оқыту тәсілдірін қолдану;

- студенттердің сабақ барысында жауап беріп, сабақта ат салысуына жәрдемдесу;

- жеке және топтық жұмысты бағалауда критериаға негізделген бағалауды қолдану;

- студенттерді ынталандырып, қызығушылықтарын арттыру;

- студенттер топтық өзара ынтымақтасуын және командалық жұмыс жасауына жәрдемдесу [Abdous M. H., 2011, 60-77 бб.].

Технологиялық дағдылар: иновациялық **т**ехнологияны қолданып тиімді оқыту дегеніміз, ол оқутышының өз пәні бойынша білім жиынтығымен, педагогикалық әдіс-тәсілдерді инновациялық технологиямен өзара әрекеттестіре сабақ барысында қолдана алуы. Қашықтан оқыту көбінесе технологияға байланысты болса да, ол оқытушыдан технологияның тәжірибелі пайдаланушысы болуын қажет етпейді, тек оқытушыдан технологиялық сауаттылығы төменде көрсетілген әрекеттерді жасауға жеткілікті болғанын талап етеді:

- Электрондық пошта, әр түрлі мессенджерлермен бағдарламаларды, интернет браузерлерін және сол сияқты әртүрлі технологиялық ресурстар мен құралдарды қолдана білу;

- тілді үйрету барысында, осы бағдарламалардың мүмкіндіктерімен шектеуліктерін түсіну;

- бағдарламалардың мүмкіндіктерін түсіне видео сабақтар және электронды оқулықтар құру;

- Тілді үйрету барысында қолдануға болатын жаңа бағдарламалармен платформалар жайлы ізденіс үстінде болу [Bailey C. J., Card K. A., 2009, 152-155 бб.].

Басқару дағдылары: дәстүрлі бетпе бет оқытуда студенттерді басқара білу ол ең маңызды аспектіге жатады, қашықтан оқыту кезінде де студенттерді басқару өте маңызды. Университеттің академиялық саясатын, университеттің мақсаты мен міндеттерін білу оқытушыға оқыту процессін басқарудың да маңызды аспектісі. Осы екі аспектіні қамтитын дағдылар:

- оқытушы оқу процесінде оқытушымен студенттің рөлін айқындап, өзінің студенттерден не кутетінін көрсете білу;

- сабақтың уақытын дұрыс қолдану және уақытты үнемдей білу;

- өзінің басқарушылық, жетекшілік, тәлімгерлік қасиеттерін көрсете білу;

- студенттердің сабаққа қатысуы мен үлгерімін қадағалап отыру;

- студенттерге сабақ кестесіне сай сабаққа қатысу, MOODLE-дағы тапсырмаларды уақытылы орындау, оқытушымен уақытылы кері байланысқа шығу ережелері және тәртібімен таныстыру;

- университеттің саясатына ұстанатыныңызды көрсете білу; [Craddock J., Gunzelman R., 2013, 26б].

Қарым-қатынас дағдылары: Студенттермен белсенді қарым-қатынас жасау, оларды сабаққа

қызықтырудың бірден бір тәсілі. Оқытушы әр түрлі байланыс құралын қолданып қашықтан сабақ жүргізу барысында, белсенді қарым қатынас жасап, студенттер жиі өз арасында қарымқатынас жасауына ықпал ету керек. Осы мәселелерді шешу төмендегі шараларды қамтиды:

- студенттердің бір бірімен қарым-қатынасуына және бір бірімен ой-пікірімен бөлісуіне ықпал ету;
- мәліметті студенттерге түсінікті тілде жеткізе білу;
- студенттердің мәдени айырмашылықтарын құрметтеп, есепке ала білу;
- университет әкімшілігі жіберген немесе оқытушы өзінің жіберген сабаққа байланысты хабарламалардың мақсаты мен мағынасын түсіндіріп отыру;
- жазбаша хабарламаларда дыбыстық немесе грамматикалық қателер болмауын қамтамасыз ету;
- хабарламаларды жазғанда немесе жауап қайтарғанда оқытушы студенттерге жылы сөйлеп, түсінушілік танытып, жаны ашулық білдіру керек;
- оқытушы мен студент арасындағы өзара жылы, достық, сыйластық қарым-қатынасты қалыптастыру және дамыту;
- жанжал мен түсінбеушілік туындағанда бейбіт жолмен шешуге шақыру;
- студенттермен ақыл кеңесімен бөлісіп, күмән және күдік тудырған жағдайларды шешу; [Fuller P., Yu G., 2014, 33-38б].

Жоғарыда көрсетілген дағдылар оқытушының өзіндік біліктілігін көтеруге, ізденуіне, қашықтан сабақ беруде сабақты тиімді өтуіне қажетті дағдылар болып табылады.

Біз факультет оқытушыларының оқыту дағдыларын қаншалықты дәрежеде меңгергенінен зерттеу үшін олардан қашықтан ұялы телефон арқылы сұхбат алынды. Сұхбатқа тәжірибелері әр түрлі 17 қытай тілі оқытушылары қатысты.

Сұхбаттың сұрақтарын беру мақсаты - оқытушының қашықтан сабақ өткенде қандай дағдылардың бар екенін зерттеу:

Оқытушылардың технологиялық дағдылары жайлы ойы:

Сұхбат барысында оқытушылардың 63% өздерінің қашықтан сабақ беруге жеткілікті технологиялық дағдылары бар екенін, олар Word, Power point секілді докуметтер және интернет платформалармен жұмыс істей алатынын айттып өз ойларымен бөлісті. Төменде сұхбаттан қысқаша үзінді:

Оқытушы: *қазір интернет заманы дәстүрлі сабақ берген күндері де сабақтың лексикасын, грамматикасын түсіндіргенде міндетті түрде презентация жасап, қысқаша бейнебаяндарды көрсетіп үйретуге тырысатынмын. Онлайн оқытуға көшкенде Университеттің қашықтан оқытуда қолданатын бағдарламалары жайлы семинарларына қатысып, жаңа оқу барысына тез бейімделуге тырыстым.*

Дегенмен сұхбат берушілердің басым бөлігі 47%, өздерінің қашықтан үйретуге технологияны қолдану дағдылары төмен екенін мәлімдеді.

Оқытушы 1: *мен үшін қашықтан үйрету барысында ең үлкен қиындық тудырған Zoom, Microsoft teams бағдарламаларын қолдану болды, оның ішінде команданы құру, студенттерді оның ішіне тіркеу, сол себепті біраз сабақтарымыз да өтілмей қалған күндер болды. Сонымен қатар талап бойынша видео лекцияларды түсіргенде Bandicam сиықты жаңа бағдарламаларды қолдануды үйрену өте ұзақ уақытымызды алды, бір видеоны түсіргенге 1 апта уақытым кетті.*

Оқытушы 2: *Мен техникадан қабілетім өте нашар, қашықтан оқыту практикалық сабақтарға презентация дайындауды талап етеді, мен тіпті Power point документін қалай қолдану керектігін де білмейтінмін, тек студенттерге уатсаппқа дыбыстық хабарламалар жіберіп студенттерге түсіндіріп үйретемін, кейін келе біртіндеп үйрене бастадым.*

Оқытушылардың оқу әдістемелік дағдылары жайлы ойы:

Оқытушылардың 24% сабақты қашықтан үйретсе де студенттің төрт дағдысын бірдей дамытуға болады екеніне сенімділігін білдірді, олар сабақ барысында көбіне студенттің төрт дағдысын дамытуға негізделген әдістер мен белсенді үйрету әдісін қолданатынын айтты.

Оқытушы: *қашықтан үйреткенде біз студенттің жанында бола алмағандықтан, олардың зейінін сабаққа салу үшін, қызығушылығы мен ынталарын арттыру керек, сол үшін мен сабақта әр түрлі суреттер, музыка, бейне баяндарды қолданамын, студенттер сабақ бойы тек тыңдап отырмай жұмыс жасауын талап етемін, жеке де топтық та жұмыстар беріп, сұрақтарға жауап бергізіп, тапсырмалар орындатамын, бір-бірімен пікір таластырамын, менің сабақтағы мақсатым - әр секундында студент бос болмай ат салыса оқу керек.*

Керісінше оқытушылардың 76% өздерінің сабақта қандай әдіс қолданатынын қинала мәлімдеді, олар қашықтан үйрету ол оқытудың барлық талаптарына жауап бере алмайтынын алдыға қойды, оқытушы белсенді оқыту әдісін қолданса да студенттің төрт дағдысын бірдей дамыту мүмкін еместігін жеткізді.

Оқытушы 1: *Қашықтан оқыту барысында студенттерді жазғызу мүмкіндігі аз, біз студенттің оқу және сөйлеу дағдыларына көп көңіл бөлеміз, сол себепті студенттердің жазу дағдысын дамыту ең үлкен мәселені туғызып отыр. Мысалы: дәстүрлі дәріс уақытында, біз студентті тақтаға шығарып сөйлемдер жаздырамыз, жазғанда олардың сол уакытта жазған иероглифтеріндегі қателіктерін немесе*

грамматикалық қателіктерін жөндей аламыз. Қазір лексиканы өткенде студенттер тек ауызша сөйлемдерін айтады, дұрыс не бұрыс екенін ауызша ғана жөндейміз. Сөйлем құра дегеннің өзінде, студенттің оны дәптеріне жазып, суретке түсіріп уатсаппқа жіберуі, сөйлемді біз тексеріп жауап қайтудың өзі де ұзақ уақытты алады.

Оқытушы 2: *Студенттерге жаңа иероглифтерді өткен кезде, иероглифтің жазылу тәртібін бағдарламалар арқылы көрсетіп үйретсекте, студенттердің көбісі иероглифтердің сызықшалары мен графеммаларының жазылуын жетік меңгермеді, иероглифті жазуда өте үлкен қателері бар, ол қателерді студентпен бетпе - бет отырып жөндеу қажет.*

Оқытушылардың өздерінің басқару дағдылары жайлы ойы:

Сұхбат барысында оқытушылардың 81,4% студенттерді басқаруда бірнеше қиындықтар болғанын, ол қиындықтар интернет желісімен техникалық мәселелермен қатысы бар екенін айтып шағымданды.

Оқытушы 1: *Біз топтағы барлық студенттің сабаққа толықтай қатысқанын қадағалаймыз, бірақ сабақта жиі кездесетін жағдай ол студенттің интернеті дұрыс істемеуі, сол себептен студенттердің кей бірі жиі сабақтан қалып жатады, бірақ кейде осы мәселені пайдаланып қатыспайтын студенттер де бар, одан бөлек интернеті жақсы істесе де микрофоны істемейтін студенттер жиі кездеседі, оларға микрофонды жөндету қажеттілігін айтсаңызда, ол мәселені жөндемейді, практикалық сабақта міндетті түрде студент сөйлеу дағдыларын дамыту керек, бірақ студент кейде оқып жатқан тілде жауап қайтару қиын жағдайда үн-түнсіз микрофонын өшіріп қоятын студенттер де бар.*

Оқытушы 2: *Қашықтан оқытуда MOODLE-ға жүктелетін тапсырмалардан бөлек, студенттер күнделікті үй жұмысын уатсаппқа жібергенін талап етемін, әр студенттің тапсырмасын тексеріп өздеріне жауабын қайтарамын, бірақ көбіне студенттердің тек 60% уақытылы тапсырады, қалғаны кешіктіріп жібереді немесе мүлдем жібермейтін студенттер де кездеседі.*

Оқытушылардың өздерінің қарым-қатынас дағдылары жайлы ойы:

Оқытушылардың барлығы қашықтан оқыту барысында студенттермен жылы қатынасып, әр дайым оларға түсінісушілікпен қарауға тырысатынын айтты.

Оқытушы 1: студенттердің кейбірі техникалық жағдайға байланысыты сабақта оқытушының дауысын дұрыс естімейтінін немесе экран қатып қалып ештене көрінбейтінін, оған қоса интернет желісі дұрыс істемегеннен сабаққа жарты сағаттан аса кіре алмай отыратынын айтады, осы себептерден студенттер кейде қашықтан оқығаннан толық қанды білім алып жатқан жоқпыз деген шағымдары болады, көңіл-күйлері түседі, ол кезде мен студенттерге барынша қолдау көрсетуге тырысамын, түсінбей қалған жерлерін аудиоға жазып уатсапптарына қайта түсіндіріп жіберемін, студенттерге қашықтан оқу көбіне студенттің өз бетімен оқып үйренуді талап ететінін айтып түсіндіремін.

Сұхбатымыздың ең соңғы сұрағы оқытудың қай түрін қолдайсыз, қашықтан оқытуды немесе дәстүрлі бетпе бет оқытуды ма?

Бұл сұраққа оқытушылардың 85,2% дәстүрлі оқытуды қолдайтынын алдыға қойды. Оның себебін жалпы айтқанда мемлекетіміздің интернет желісінің сапасы жеткілікті деңгейде емес екенін, оған қоса кейбір студенттер мен оқытушылар ауылдық аймақта интернет желісі мүлдем жоқ жерде тұрғандықтан, тек ұялы телофон интернетімен сабаққа қатысатынымен байланыстырды.

Оқытушы 1: *біз жарты жылдық қашықтан оқыту тәжірибиемізге сүйене дәстүрлі оқыту түрі, ол сапалы білім беруді жүзеге асырудың ең үздік түрі екенін түсіндік. Қашықтан тек ұялы телефон, планшет немесе компьютерді қолдана үйрену, ол нақты университет қабырғасында алатын білімнің орнын толықтай толтыра алмайды. Қашықтан оқу ол тек пандемия кезінде оқу үрдісін үзбей жалғастырудың жалғыз ғана амалы болды.*

Оқытушы 2: *қашықтан оқытудың кемшіліктері көп, мен қытай тілінен 3 топтқа сабақ беремін, бірінші сабақ сағат мысалы 13:40 басталса, артынша екінші топпен сағат 17:30-да бітеді, оның алдында екі сағат бұрын сабақты алдын ала не өтетінімізді дайындаймыз, сонда күнімен бес жарым сағат компьютердің алдында отырамыз, ол көз жанарымызға өте қатты әсер етті.*

Қашықтан оқытқалы бері біз студентке өздігінен жасауға үй тапсырмасын көбірек береміз, сол себепті қазір уатсаппқа күнара ең аз дегенде 20-дан 50-ге дейін студенттерден үй жұмысын жасаған тапсырмалары келеді, оны күнде тексеріп студенттерге жауабын жіберіп отырамыз, біздің әр күніміз таңнан кешке дейін компьютердің алдынан тап жылжымай отырумен өтеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелеріне талдау жасай отырып, бастапқы кезеңде қашықтан оқытуға көшкенде, факультет оқытушыларының 6 жылдан 20 жылға дейінгі оқыту тәжірибелері бар болса да, олардың қазіргі заманның иновациялық технологияларын қолдануында қажетті дағдыларының төмен болғанынан біраз қиындықтармен бетпе-бет келген. Дегенмен, қашықтан оқытуға көшу, оқытушылар үшін өз біліктіліктерін көтерудің

түрткісіне айналған, студенттерге инновациялық технологияларды қолдана, білімді жаңаша беру мүмкіндігін жасау үшін, оқытушылар университет тарапынан ұйымдастырылған арнайы тренингтерге, семинарларына қатысып, одан бөлек өздігінен ізденіп, жаңа әдістерді қарастырып, жаңа заманның талабына сай келуге тырысқан. Зерттеу нәтижесіне сүйене отырып, оқытушылардың тиімді әдіс-тәсілдерді қолданумен қатар студенттерді басқару мәселесі де туындағанын көреміз. Бұл мәселелерді тиімді шешу үшін университет тарапынан оқытушыларға арнайы біліктілікті көтеретін семинарлар мен тренигтердің жиі өткізілу қажет деп білеміз, ал ол тренигтердің мақсаты жоғарыда көрсетілген дағдыларды жетілдіруге бағытталған болу керек деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдуллина Г.Т. Инновациялық технология-бүгінгі күн талабы. // Наука и жизнь Казахстана. 2020 - №7/2 -153б .2018-№2/2-86б.
2. Конакбаева Т.Е. Иновациялық технологияларды арнайы курста жүзеге асырудың тиімділігі// Наука и жизнь Казахстана. 2020 - №7/2 -153б .
3. Abdous M.H. A process-oriented framework for acquiring online teaching competencies. Journal of Computing in Higher Education, 2011, 23(1), 60-77.
4. Bailey C.J., & Card K.A. Effective pedagogical practices for online teaching: Perception of experienced instructors. The Internet and Higher Education, 12(3),2009, 152- 155.
5. Craddock J., & Gunzelman R. Creating WOW: Characteristics of successful online instruction and facilitation. The Journal of the Virtual Classroom, 2013. 26
6. Fuller P., & Yu G. (2014). Lessons learned: online teaching adventures and misadventures. Journal of Social Sciences, 2014,10(1), 33-38.
7. Эффективные технологии управления инновациями/Сост. Борытко Н. М. и др. – Волгоград: Учитель, 2015.
8. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. Алматы, 2001. - 296 с.

ӘОЖ 371.315.7:811.111

ҚОЖАҚАНОВА МАДИНА ТӨЛЕУБЕККЫЗЫ,
доцент,
шетел тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасы,
Гумилев атындағы ЕҰУ

СЕЙСЕН ЖАНСАЯ,
магистр,
шетел тілдерінің теориясы мен практикасы кафедрасы,
Гумилев атындағы ЕҰУ

WEB 2 ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін: Мақалада Web2 көмегімен оқушылардың лингвистикалық коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру туралы айтылады. Шетел тілі сабағында оқушылардың лингвистикалық коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыруда оқу құралы ретінде Web 2-ді қолдану мақсатқа сай және тиімді. Бұл жас мамандарға шет тілін үйренуде белгілі бір білім деңгейіне жетуге көмектеседі; сонымен қатар бұл оларға алған дағдыларын жетілдіруге және осылайша қоғамның ықпалды мүшелеріне айналуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: технология, коммуникативті құзыреттілік, бұқаралық ақпарат.

КОЖАКАНОВА МАДИНА ТУЛЕУБЕКОВНА,
доцент,
кафедра теории и практики иностранных языков,
ЕНУ им Л.Н.Гумилева

СЕЙСЕН ЖАНСАЯ,
магистр,
кафедра теории и практики иностранных языков,
ЕНУ им Л.Н.Гумилева

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИИ WEB 2

Аннотация: В статье раскрывается формирование языковой коммуникативной компетенции у студентов с помощью Web 2. Использование Web-2 в качестве учебного пособия при формировании языковой коммуникативной компетенции у студентов на уроках иностранного языка целесообразно и эффективно. Это, безусловно, помогает молодым специалистам достичь определенного уровня знаний в изучении иностранного языка; но это также позволяет им улучшить навыки, приобретенные ими, и таким образом стать более влиятельными членами общества.

Ключевые слова: Технология, коммуникативная компетенция, методика, СМИ.

KOZHAKANOVA MADINA TULEUBEKOVNA,
PhD,
Department of theory and practice of foreign language,
L.N. Gumilyov Eurasian National University

SEISEN ZHANSAYA,
Master student,
Department of theory and practice of foreign language,
L.N. Gumilyov Eurasian National University

FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE USING WEB 2 TECHNOLOGIES

Abstract: This article reveals the formation of students' linguistic communicative competence with Web2. The use Web 2 as a teaching aid in the formation of students' linguistic communicative competence

in foreign language lessons is reasonable and effective. It certainly helps young professionals to achieve a certain level of competence in foreign language study; but it also allows them to improve the skills they acquired knowledge and thus to become more influential members of society .

Key words: Technology, communicative competence, mass media.

Nowadays computer is considered to be a tool to develop strong language skills and improve English proficiency. There is tendency to build an information society, which is considered to be beneficial for developing and creating self-realization of each person. Internet technologies are cheaper to use, recourse –saving and higher speed and extensive user access is provided as well. The use of computers gives joy of knowledge. The development of thinking and development of speech can be given by using computers [Nurgaliyeva G.K., 2006, p.56].

Web 2.0 makes educational processes innovative and informative; make contribution to the formation of future specialist and teachers. The possibilities of the internet in teaching languages are determined by its ability to imitate human speech –thinking activity in processing textual data and reproduce certain aspects of professional activity.

Web 2.0 technologies have a resemblance to big corporation of knowledge, by attracting users from different parts of the world. However, the usage of Web 2.0 technology in teaching foreign language at university is not considered only way of providing information and communication recourse; they also imply cooperation of interested users of information. Therefore, formation of new tools for manipulating digital data and managing the knowledge is necessary. Foreign language communicative competence includes linguistic competence (competence in listening, speaking, writing and reading), languages (phonetic, lexical and grammar knowledge), a lot of other cultural aspects are can be added to this list. Therefore, in order to achieve goals of education and teaching a foreign language Web 2.0 should be implemented into the educational process.

There are 4 stages of development of Web 2.0, they are forms of influence, which can be clearly defined as :1) research; 2) language literacy; 3) cooperation; 4)publication (placement). It is certain that, by using Web2.0 students are invited to develop skills in using new types of research and forms of computer literacy. The knowledge must be acquired, and the new information space is needed to be coped with.

The availability of web 2.0 technology extends to the educational process. Particularly, these technologies provide an opportunity for students to acquire an individual type of foreign language teaching and research. They offer collaborative working methods and guarantee copyright protection. The ability to individualize the learning process by creating assignments and expanding the range of knowledge, no doubt, is considered to be one of the most advantageous aspects of Web 2.0.

Therefore, Web 2.0 technologies are considered to be a collection of internet services and trainings that give every user the right to vote. Such communities allow students to take part in various communities so as to gain and share experiences. The dissemination of knowledge on the internet directly depends on the functional use of browser. The browser ensures students' personal security when working on the internet. In addition, it is a platform which gives an access to a huge number of digital technologies and communicative internet communities. Web 2.0 is the process of doing research the information, in particular for educational purposes. The primary source was the origins of 1.0, based on communications and information technologies [Bennett S., 2008].

Thus, the analogue of Web 2.0 is an intermediate stage in the formation of the information and communication of the global internet. These changes clearly give ability to use and model the network for specific purposes in a convenient way. Therefore, new opportunities for users in order to involve and to be involved in the process of creating and learning can be given.

Currently, Web 2.0 technologies are widely used for entertainment and information purposes by youngsters. Since, they are considered to be frequent users of the media space. There is a great possibility that younger generation is involved with their peers in communicative communities. Thus, these generations are growing in the world of digital technology, where they definitely know everything, how to use mobile phones and remote control, etc. As a result, the youth of XXI century are likely to adapt easily to changes in computer technology, and they definitely have opportunities to use Web 2.0 for educational purposes [Patarakin, 2007, p. 245].

This type of activity is a consequence of the need to write original material, different from others in the group. Web 2.0 provides tools and audience. On the monitor display, it is easy to see all the activities of the group in the class at least. The Web 2.0 space gives the confidence to create a project that is completely different from others in the group.

Consequently, the four aspects presented above define a number of possibilities of Web 2.0 technologies in the educational process.

The introduction of Web 2.0 to education looks promising. Moreover, a community of energetic professionals is currently promoting the use of Web 2.0 technologies in education.

The main reason should be that the younger generation is already involved in the use of Web

2.0 technologies. A student who already has experience in communicating among students on the Internet will have fewer difficulties in learning using information and computer technologies [Adilbayeva, 2014, p. 54].

There are two more reasons for introducing Web 2.0 into education. The use of Web 2.0 technologies in teaching a foreign language allows, firstly, achieving a certain level of foreign language competence during the period of university studies, and secondly, it definitely improves the acquired knowledge, skills and abilities in subsequent professional activities.

The use of Web 2.0 for teaching opens up wide opportunities for a fundamentally new form of independent cognition, which in these conditions becomes organized, controlled and adaptable to the individual characteristics of the student. Computing teaching foreign languages on the basis of everything, creating psychologically comfortable conditions for effective assimilation of the material.

Kahoot-is a program with which can be used to create quizzes. Benefits of using Kahoot:

- the ability to involve a large number of participants;

- identify quickly where students are having difficulty;

- a moment of fun - all students love to play, you can play and learn at the same time.

Kahoot is considered to be a fun and educational game that takes minutes to create. The game consists of a series of questions and answers. It is important to answer not only correctly, but also quickly. The pictures can be used as well and videos to make the process even more fun and exciting. After each question, the teacher can see who gave the most correct answer, which adds to the effect of competition. Players answer questions on their devices (it can be phones, tablets, computers), but questions and results are displayed on a large screen, which brings players together, makes them celebrate and compete. Besides the fact that students' games can be created, ready-made kahoots are found among the millions of existing ones. And it is also possible to copy the finished game and edit it to adapt it to the needs of a particular class.

Before using Web 2.0 technologies in the classroom, it is necessary to assess the potential of the technology for studying the subject, it is crucial to find out if it is suitable for students, their level, age, assess whether it can be used this in the classroom (whether technical capabilities allow, the availability of the Internet, screen, mobile phones with Internet access). Let's dwell on the use of programs for creating quizzes and polls. Poll Everywhere. In Poll Everywhere, the following types of tasks can be created:

-multiple choice (Multiple Choice), question and answer (Q&A) - can be answered in whole sentences, more suitable as homework,

-rank (Rank Order) - arrange the answers in a certain order,

-clickable image (when working with geographic maps),

-research (Survey) - Different types of tasks can be used

-open-ended (short answers are accepted, which can be arranged on the screen in a certain way).

Initially, social services were created to solve business problems - informing, discussing problems and finding solutions together, other working communications. In turn, the spread of social services led to the emergence of private (individual) users, and also influenced their practical application during the educational process.

The most common forms of organizing communication using WEB services:

1. Blogs (from the English. Weblog - web log, web protocol). In these services, each participant keeps a journal - i.e. leaves records in chronological order.

As an educational tool blog can be used:

- for communication in educational groups;

- in assessing a variety of educational practices;

- as a bibliographic resource;

- as an additional opportunity for teaching grammar, reading.

- as an aid in negotiations, debates, discussions, etc.

Twitter ("Tweet", "twitter", "chatter")

2. Twitter - network, microblogging, public messaging using the WEB interface, SMS, instant messaging or third-party client programs for Internet users of any age.

How Twitter can be used as an educational tool:

• for communication in educational groups;

• in the management of educational projects;

• in assessing a variety of educational practices;

• to develop critical thinking skills, develop skills joint writing (English: joint writing) and language skills in general;

• as an aid in negotiations, debates, discussions, as communicative support for conferences, presentations, seminars;

• as a bibliographic resource.

Glogter.edu is a free public service that is used for educational purposes by many foreign teachers and students. It is a social network that allows users to create free interactive posters, or glogs, so called interactive multimedia images, with the content of which readers interact. Users can integrate dynamic exercises and multisensory resources.

Glogster EDU was launched in 2009 as an online learning platform. Glogster EDU allows teachers and students to use glogs as teaching aids and share their Glogs in a private virtual classroom. Posters can be embedded in external sites or blogs.

With the help of this service, students create an interactive poster on which, in a certain order, depending on the purpose and objectives, hyper-

links, text, video materials, photographs and illustrative material are located. Glogster opens up new opportunities for individual and group work in the implementation of various projects, allowing you to organize and present the intellectual product obtained in the course of cooperation.

The creation of such interactive posters contributes to the development of educational and cognitive competence, the formation of competence in the use of information and communication technologies (ICT competence), helps to organize educational cooperation and joint activities with the teacher and peers, to distribute the functions and roles of the participants.

The massive distribution of social services web 2.0 opens up wide opportunities for the development of various forms of network interaction of all subjects of the educational process, the use of free electronic resources for educational purposes, and independent creation of content. The use of web 2.0 services in the educational process can significantly improve the quality of education; make it more effective and personally oriented.

In conclusion, we would like to note the necessity and ease of use of Web 2.0 technologies in education. Since, it's significant to use internet as an educational tool. Firstly, it encourages the students to study disciplines at the university. Secondly, practical use of Web 2.0 technologies will be one of the highest quality educations.

The use of Web 2.0 technologies can help language teachers to solve one of the most significant problems in teaching foreign languages outside the linguistic environment - the problem of developing language skills. Providing students with the opportunity to receive consolidate and activate the introduced material in a self-training mode so as to improve the quality of education.

The use of Web 2.0 technologies can help language teachers to solve one of the most significant problems in teaching foreign languages outside the linguistic environment - the problem of developing language skills. Providing students with the opportunity to receive consolidate and activate the introduced material in a self-training mode so as to improve the quality of education. Thus, there are various services that can be used in the educational process. Once again, I emphasize that each of the described means has its own advantages, so the teacher's task is to assess the situation and choose the appropriate means. But do not forget that the main goal of a foreign language teacher is to teach intercultural communication, so Internet services should be used limitedly, as needed, without getting too carried away.

REFERENCES:

1. Nurgaliyeva G.K., Tileuova S.S. Akparattandyru-bilim berudi reformalandyrudyn negizgi mehanizmi. // Gumanitarlyk gylymdar seriyasy. Almaty, 2006. No1. – P.286

2. Bennett S., Maton K., Kervin L. The 'digital natives' debate: A critical review of the evi- dence // British journal of educational technology. – 2008. http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Teens_Social_

3. Patarakin,Ye.D.Web 2.0-upravleniye izucheniye i kopirovaniye // Obrazovatel'nyye teknologii I obshchestvo. 2007, No 10. – P. 245 –258.

4. Adilbayeva Ye.Y. Shetel tilin okytuda wiki teknologiasy auyzwa diskurs negizinde madenietaralyk katysymdyk kuzyrettilikti kalyptastyru kuraly retinde. - Almaty, 2014.- P.54-55

5. Live interactive audience participation [Electronic resource]/Access mode: polleverywhere.com.–Date of access.11.04.2018.

УДК 373.1

ҚУАНЫШБАЕВА ӘСЕЛ ХАМИТҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
мамандық «7М01704 – Шет тілі: екі шет тілі»,
Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: kuanysbaevaasel0@gmail.com

ДОСАНОВА АЛЬБИНА МАРАТХАНҚЫЗЫ,
Ph.D,
Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан,
e-mail: adossanova@gmail.com

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ- ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНІҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Түйіндеме. Мақалада Қазақстандағы қашықтықтан оқытуға қатысты мәселелер қозғалып, әр түрлі аспектілерге және қашықтықтан оқытудың оқу курстарын дамытуға ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, мақалада қашықтықтан білім алудағы мектеп оқушыларымен интерактивтілікті жақсарту үшін бірнеше функциялары туралы, мектеп оқушыларына арналған электрондық білім беру ресурстарын қашықтықтан форматта қолдану мүмкіндігі талқыланып, талданады. «Enjoy English» қашықтық курсының мысалында АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) және ойын түріндегі тапсырмаларын қолдана отырып, мектеп оқушыларының шет тілдік құзыреттіліктерін дамыту мүмкіндіктері көрсетілген. Сонымен қатар, біз қашықтықтан оқытуды өмір бойы білім беруді жүзеге асырудың дербес білім беру түрі ретінде қарастыруға болады деген қорытынды жасауға болады.

Кілт сөздер: оқыту, мектеп, қашықтықтан оқыту, білім беру технологиялары, электрондық ресурстар.

КУАНЫШБАЕВА АСЕЛЬ ХАМИТОВНА,
магистрант 2-го курса,
специальность «7М01704 - Иностранный язык: два иностранных языка»,
Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан,
e-mail: kuanysbaevaasel0@gmail.com

ДОСАНОВА АЛЬБИНА МАРАТХАНОВНА,
Ph.D,
Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан,
e-mail: adossanova@gmail.com

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК КОМПОНЕНТ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме. В статье рассматривается проблемы по отношению дистанционного обучения в Казахстане. Особое внимание уделяется различным аспектам и разработке учебных курсов в обучении дистанционного формата. Более того, в статье рассматривается и анализируется возможности использование электронные образовательные ресурсы для учеников на дистанционном формате несколько функций для улучшение интерактивности со школьниками на дистанционном обучении. На примере разработанного дистанционного курса «Enjoy English» показаны возможности развития иноязычных компетенций школьников с использованием ИКТ (Информационно-коммуникационные технологии) и занимательных заданий. Кроме того, можно сделать вывод о том, что дистанционное обучение может рассматриваться как самостоятельная форма обучения для реализации непрерывного образования.

Ключевые слова: обучение, школа, дистанционное обучение, образовательные технологии, электронные ресурсы.

KUANYSHBAYEVA ASSEL KHAMITKYZY,
2nd course Master Degree,
speciality 7M01704 - Foreign language: two foreign languages,
Kazakh National University named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: kuanysbaevaasel0@gmail.com

DOSSANOVA ALBINA MARATKHANOVNA,
Ph.D,
Kazakh National University named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: adossanova@gmail.com

DISTANCE LEARNING AS A COMPONENT OF THE CONTINUOUS EDUCATIONAL PROCESS OF LEARNING A FOREIGN LANGUAGE IN GENERAL SCHOOLS

Abstract. The article discusses the problems in relation to distance learning in Kazakhstan. Particular attention is paid to various aspects and the development of training courses in distance learning. Moreover, the article discusses and analyzes the possibility of using electronic educational resources for students in a distance format, several functions to improve interactivity with students in distance learning. On the example of the developed distance course «Enjoy English», the possibilities of developing foreign language competencies of schoolchildren using ICT (Information and Communication Technologies) and entertaining tasks are shown. In addition, we can conclude that distance learning can be considered as an independent form of education for the implementation of lifelong education.

Key words: education, school, distance learning, educational technologies, electronic resources.

Introducrion

In Kazakhstan, the use of information and communication technologies (ICT) in the education system, including in universities, is carried out within the framework of the state policy of informatization of society and education.

Education is recognized as one of the most important priorities of the long-term Strategy «Kazakhstan – 2030». The overall goal of educational reforms in Kazakhstan is to adapt the education system to the new socio-economic environment. Improving the education system plays an important role in achieving this goal. [Nazarbayev N.A.]

The peculiarity of distance learning is the possibility of creating an individual curriculum, the versatility of the choice of educational path and the reduction of tariffs for educational services [Atayan A., 2004, p. 117].

Distance learning is a method based on the use of modern methods of obtaining information. This method allows distance learning without personal contact between the student and the teacher. This method includes several methods, such as exercises, laboratory work, independent work.

In our time, the century of intensification and modernization of education requires the introduction of such innovative technologies that pursue the goal of creative education of the individual in the intellectual and emotional dimensions. The tasks of the development of society place high demands on the professionalism of modern specialists with higher education, on the level of their ability and willingness to effectively solve scientific, technical, innovative, managerial and other tasks.

Distance learning pedagogy is an integrated science of information and computer technology, which provides an opportunity for self-education and the formation of necessary skills in the learning process through distance learning.

Practical experience in the implementation of DL shows the decisive role of the teacher in the success of DL.

It depends on the teacher:

– the attitude of students towards DL and public opinion in general;

– the quality of electronic teaching materials;

– the quality of the distance learning process;

– effective use of modern educational technologies [Mutanova G.M, p. 57.]

In recent decades, innovation has penetrated all areas of life, which has greatly simplified and accelerated the process of interpersonal and business communication. With the accession of Kazakhstan to the Bologna Agreement, the issues of applying innovative educational technologies, including information and communication technologies for education, have become even more acute. The Bologna process has defined the principle of the competence-based approach as fundamental in the new educational system [Baydenko V.I.].

The purpose of this article is to review the currently existing innovative technologies and substantiate the feasibility of their practical application in the process of teaching foreign languages in the

light of the ongoing reforms of the educational system.

This problem can be solved using modern multimedia and hypermedia technologies. Most of the classrooms in our university are equipped with modern technical means (computers, video projectors, interactive whiteboards, televisions, language equipment, etc.) and teachers are working on approbation of new educational technologies in practical classes and during self-preparation of students using a large number of online components and Internet resources.

The current scale of changes taking place in the context of the «information explosion» affects all spheres of society's life, including the education system. Nowadays, education is becoming an uninterrupted process that continues throughout a person's life: after all, only in this way will student be able to adapt to the accelerating innovative processes taking place in society, and in education as well. The flow of knowledge is constantly increasing, the traditional education system is no longer able to satisfy all the needs of students. At the center of the learning process is the student's independent cognitive activity (learning, not teaching). Hence, there is a need for such an education system that will allow you to flexibly operate it so that it is convenient for the student. In additional, the student must learn to independently acquire knowledge, work with information and apply this knowledge to solve various problems of the surrounding reality. The solution to this problem is developing in the direction of mastering new educational technologies and introducing them into the educational process. Therefore, the rapid development of distance learning technologies provides new approaches to independent learning. A foreign language, as a means of communication and learning, occupies a special place in the education system. Moreover, a language environment is needed to practice and master communication skills. And, if it is not possible to practice communication in real conditions, it becomes necessary to create imaginary situations to stimulate communication in the target language.

Main part

Different aspects of teaching are used depending on the level of language proficiency. At the initial stage, these can be grammar exercises that will allow you to consolidate and check the assimilation of grammatical skills. At the intermediate level, there are more vocabulary exercises. At the final stage of training, work is underway with informative texts with a professional and general scientific focus, as well as the technique of translation from one language into another and the technique of reverse translation [Beletskaya I.E., p. 92]. An example is the electronic educational resources developed by the teachers of the Kazan Federal University. We see that there are both grammar and vocabulary exercises and tasks for working with text. It is especially important to use distance learning when practicing the aspect of professionally oriented English (professional English) with students of learning, develops communication in the educational information environment [Iliasova A. M., pp. 40-45].

Therefore, from my point of view, I would like to recommend a textbook called «Professional oriented English» by K.M. Omarova for both high school students and students.

The distance learning program for schoolchildren in a foreign language should have several functions that will ensure interactivity:

- lessons-chats with a teacher;
- a forum where you can discuss various aspects of the topic, including with native speakers;
- the presence of developed creative tasks that require not only in-depth knowledge of the subject, but also the creative abilities of students;
- the ability to check written and oral assignments on-line;

A report card built into the distance learning program, allowing students to adjust their individual learning pace. When creating a course for learners, you can use two strategies - accelerating learning and expanding it. In our opinion, the second strategy is more productive: due to additional entertaining materials, it becomes possible to develop the language activity of students and to form their cognitive interest in a foreign language. All of the above determined that the teaching of schoolchildren in English using distance technologies can be improved due to the fact that the following will be provided [Zyryanova E.V., Mashchenko M.V.]:

1) verbal communication in a natural language, realized in the form of a dialogue interaction between a student and a computer, a teacher, and also native speakers;

2) the creation of communicatively oriented situations of communication in the target language;

3) providing an information support tool (search, processing, storage and transmission of information) of the student's activities;

4) the formation of strong grammatical skills at the stages of introduction, training and application of educational material.

The developed course is designed for students in grade 7 and older based on the book «Enjoy English» by Biboletova M.Z., Trubaneva N.N.

It consists of 6 modules, the study of each of which requires at least 4 hours. The objectives of the course include:

- systematization of knowledge of English grammar;
- development of elements of information culture associated with the ability to analyze, synthesize, structure,
- systematize and model educational information;
- development of creative abilities and readi-

ness to use them for the original solution of educational problems;

– development of skills in working with regional and non-adapted texts in English;

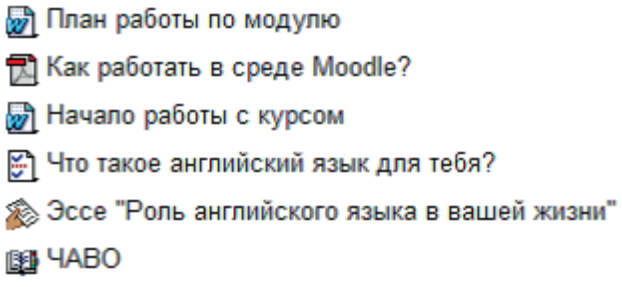
– expanding the horizons of schoolchildren, by means of studying different countries and their customs.

The study of this distance course involves three stages. The first is the stage of preliminary work, during which an entrance questionnaire is carried out to identify the level of formation of the communicative abilities of students, as well as practical work, involving the user's acquaintance with all the blocks of the course and editing the page with his profile.

The second stage is the main one and involves the study of five thematic modules.

The third stage is practice-oriented, it involves working out the acquired knowledge in the process of dialogues with other students and the teacher, as well as checking the acquired foreign language competencies using grammar tests for knowledge and training of basic tenses in English. The mark for a correctly completed test is taken into account when setting the final mark for the module.

In accordance with this, the first module of the course «Enjoy English» contains instructions for working with the course, information about the Moodle platform and its capabilities, an entrance questionnaire, as well as a block for questions that can be asked if necessary, reporting on the module consists in correct registration on the platform, as well as essays on a specific topic(See picture 1)

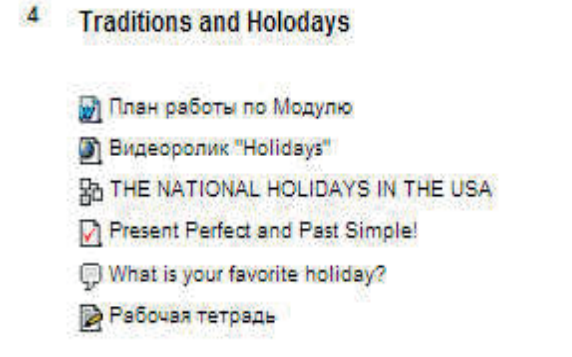
Picture 1. An example of the content of the distance course module "Enjoy English"

The remaining 5 modules are aimed at studying the most important topics of the school foreign language course and acquiring the necessary universal educational actions in accordance with the Federal State Educational Standard. Each module contains a work plan, interesting materials on the topic, theoretical material, which ends with short practical tasks to understand the topic. Entertaining materials can be various multimedia materials:

- presentations, videos, excerpts from modern films and television programs, as well as creative tasks

- to develop a tour, shoot a commercial, compose a dictionary, choose a translation of a proverb, translate it in the form of a poem, etc.

In addition, Each module contains a grammar test for knowledge and training of basic tenses in English, as well as specific practical tasks for practicing basic language competencies.

Picture 2. An example of the content of the distance course module «Enjoy English»

An electronic resource for the development of course elements was the Moodle platform, which makes it possible to organize interaction and joint passage of the course in a form convenient for the teacher and students.

The course is integrative in nature, based on interdisciplinary connections of a foreign language, history and ICT. As a result of studying the course

"English to enjoy", the student should be able to:

- transform the information contained in the text to the most optimal form in terms of accessibility and clarity;
- keep short notes of what was listened to based on keywords;
- read and retell texts of a regional nature;
- prepare a speech in English;
- to compare the realities of the native and foreign culture;
- highlight topics and questions in the educational material;
- use universal software for solving the course problems;
- justify and defend your position during the conversation. know:
- language norms of the target language;
- vocabulary on the declared topics of the course;
- the possibilities of a foreign language as a means of obtaining information and communication.

When building a distance learning course for schoolchildren , it should be taken into account that it must be coordinated with the work program used by the teacher and freely integrated into the current textbook for the possibility of mixed learning. In addition, when developing distance learning courses, it is necessary to clearly focus on the age of potential trainees. The style of presentation, illustration of the course, selection of content, tasks, and the entire organization of the learning process are determined by the age characteristics of students. Finally, the technological basis of training must be taken into account when developing training courses. All the material placed on the server should be appropriately structured and illustrated with multimedia files, which can greatly facilitate the assimilation and comprehension of the material. When teaching a foreign language, it is important to use video conferencing and network services to organize an interactive discussion and effective feedback between the student and the teacher.

Conclusion

As a result, the use of distance learning for practicing grammatical and lexical skills, developing translation practice, teaching various types of reading and listening skills becomes effective and relevant.

Communication with the teacher is carried out directly through the communication system built into Moodle, in addition, each module has a Chat or Forum on a specific topic, the activity in these elements of the course is assessed both by the teacher himself and by the rest of the students. Thus, the developed course «Enjoy English» presents the study of the main topics of the English language course at a deeper level based on the use of interactive learning technologies and entertaining tasks, which fully meets the requirements for teaching children and the implementation of the Federal State Educational Standard.

REFERENCES:

1) Nazarbayev N.A. Industrialno-tekhnologicheskoye razvitiye Kazakhstana radi nashego budushchego // Kazakhstanskaya pravda. – 15 maya. – 2009 g.

2) Atayan A. Informatsionnaya kultura lichnosti v usloviyakh informatizatsii obshchestva. —M. 2004.

3) Distantsionnoye obucheniye (opyt realizatsii v VKGTU) / pod obshchey redaktsiyey d.t.n.. professora Mutanova G.M.. - Ust-Kamenogorsk: VKGTU. 2006. – C 57

4) Baydenko V.I. Bolonskiy protsess: seredina puti. – M..

5) Beletskaya I. E. Distantsionnoye obucheniye angliyskomu yazyku // International journal of experimental education. – 2011. – №8. – s.92.

6) Iliasova A. M.. Sosnovskaya G. I. Keys-tekhnologiya v obrazovatelnom protsesse i eye vliyaniye na formirovaniye mezhkulturnoy yazykovoy kommunikativnoy kompetentsii / A.M. Iliasova. G.I. Sosnovskaya // Inostrannyye yazyki v sovremennom mire: sbornik materialov IXMezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konf. – Kazan: Izdvo Kazan. Un-ta. 2016. – ISBN 978-5-00019-712-7/ – C/ 40-45.5)

7) Zyryanova E.V.. Mashchenko M.V. Osnovnyye napravleniya ispolzovaniya distantsionnykh tekhnologiy pri obuchenii odarennykh detey inostrannomu yazyku. [Elektronnyy resurs]. URL: http://www.scienceforum.ru/2014/462/4777 (Data obrashcheniya: 06.02.2016).

ӘОЖ 373.3

КУРАЛБАЕВА АЛИЯ АХМЕТКАРИМОВНА,
PhD, доцент м.а,
Хожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан,
E-mail: kural-aliya84@mail.ru

ОРАЗБЕК МЕРУЕРТ,
2 курс магистранты,
Хожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан,
E-mail: meruert.orazbek98@gmail.com

ЕКІНШІ СЫНЫП АТАМҰРА ЖӘНЕ АЛМАТЫКІТАП БАСПАЛАРЫНЫҢ «ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ» ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Зерттеу жұмыстың мақсаты екінші сынып Атамұра және Алматыкітап баспаларының «Әдебиеттік оқу» оқулықтарының мазмұнына салыстырмалы зерттеу болып табылады. Зерттеу барысында құжаттарды мазмұндық талдау әдісі қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Атамұра баспасының «Әдебиеттік оқу» оқулығында 8 тарау бойынша 95 мәтін, Алматыкітап баспасының «Әдебиеттік оқу» оқулығында 8 тарау бойынша 123 мәтін қамтылғандығы анықталды. Сондай-ақ, әңгімелеуші мәтін саны Атамұра баспасының «Әдебиеттік оқу» оқулығына қарағанда Алматыкітап баспасының «Әдебиеттік оқу» оқулығында көп орын алғандығы анықталды. Екі оқулықтада әңгімелеуші мәтіннің әңгіме түріне басымдық берілгені және ақпараттық мәтін түрі аз қамтылғандығы айқындалды.

Кілт сөздер: әдебиеттік оқу, оқулық, тарау, мәтін, мәтін түрлері.

Аннотация. Целью исследовательской работы является сравнительное изучение содержания учебников «Литературное чтение» 2-го класса издательств «Атамура» и «Алматыкитап». В исследовании был использован метод контент-анализа документов. Исследование показало, что учебник «Литературное чтение» издательства «Атамура» содержал 95 текстов в 8 главах, а учебнике «Литературное чтение» издательства «Алматыкитап» - 123 текста в 8 главах. Также выяснилось, что количество повествовательных текстов в учебнике «Литературное чтение» «Алматыкитап» вольше, чем в учебнике «Литературное чтение» издательства «Атамура». В обоих учебниках было обнаружено, что повествовательный текст предпочитает повествовательный тип, а информативный текст менее освещен.

Ключевые слова: литературное чтение, учебник, глава, текст, виды текста.

Annotation. The purpose of the research work is a comparative study of the content of the textbooks «Literary reading» of the 2nd grade of the publishing houses «Atamura» and «Almatykitap». The study used the method of content analysis of documents. The research showed that the textbook «Literary reading» published by «Atamura» contains 95 texts in 8 sections, and the textbook «Literary reading» published by «Almatykitap» - 123 texts in 8 sections. It also turned out that the number of narrative texts in the «Literary reading» textbook «Almatykitap» is greater than in the «Literary reading» textbook of the Atamura publishing house. In both textbooks, it was found that the narrative text prefers the narrative type and the informative text is less enlightened.

Keywords: literary reading, textbook, chapter, text, text types.

Кіріспе

Оқулық - оқушылардың жасына және білім деңгейіне сәйкес келетін когнитивті және аффективті дағдылармен байланысы бар бай мәтіндерден тұратын, оқу жоспарларына негізделген принциптерге сәйкес дайындалған баспа және оқыту материалы. Аталған сипаттамаға сай дайындалған оқулық оқу, жазу дағдыларын игеруде маңызды орын алады. Себебі алғашқы оқу, жазу дағдылары (оқу, жазу, сөйлеу, тыңдау) мәтінге сай әзірленген тапсырмалар арқылы жүзеге асады.

А. Құсайынов 2000 жылы жарық көрген еңбегінде: «Оқулық – ғылыми жұмыстың ерекше бір түрі. Ол ғылыми идея мен тұжырымның дидактикалық тұжырыммен тоғысуынан жаралады. Егер де оқу пәнінің мазмұны, соның ішінде оқулық мазмұны сол пәнге негіз болған ғылым заңдылығына ғана, соның логикасына ғана құрылса, онда жақсы оқулық жасалмақ емес. Демек, педагогикалық проблеманы ескермейінше соның жетістіктеріне сүйенбей, иек артпай, оқулық жасау мүмкін емес. Әрине, мұнан ғылым заңдылығын, оның логикасын, жүйесін ескермеу, елемеу

деген ұғым тумаса керек» деп жазған *[Құсайынов А., 2000]*.

Ғ. Құрмашұлы өзінің «Ана тілі» газетіне жариялаған «Сапалы оқулық – ел игілігі» атты мақаласында: «Тәуелсіздік алғаннан бері оқулық жазу, олардың сапасын жақсарту бағытында біршама жұмыстар атқарылды, жетістіктеріміз бар. Сонымен қатар біраз олқылықтар мен проблемалар әлі де алдан шығуда. Жалпы сапалы жазылған оқулықтар – білім мен ғылымның қайнар көзі, ұлтымыздың рухани құндылығы. Сондықтан дамыған 30 елдің қатарына қосылуды мақсат етіп отырған еліміздің жаңа буыны үшін мектеп оқулықтарының сапасына айрықша көңіл бөлуіміз қажет. Мемлекеттік тілді оқыту да сапалы оқулықтан басталады. Осы саладағы қордаланған мәселелерді соңғы кездері зиялы қауым өкілдері жиі көтеріп жүр. Мирас қоғамдық кеңесі мүшелері де түрлі БАҚ беттерінде өз пікірлері мен ойларын білдіруде», - деп жазады *[Құрмашұлы Ғ., 2014]*.

А. Куралбаева мен Х. Акйолдың «1 сынып «сауат ашу» және «türkçe dersi» оқулықтарындағы тақырыптар мен мәтін түрлерін салыстырмалы зерттеуі» атты мақаласында: «Оқулық – оқушылардың жасына және білім деңгейіне сәйкес келетін когнитивті және аффективті дағдылармен байланысы бар бай мәтіндерден тұратын, оқу жоспарларына негізделген принциптерге сәйкес дайындалған баспа және оқыту материалы» *[Құралбаева А.А., Акйол Х., 2019]* деп анықтама берілген. Аталған сипаттамаға сай дайындалған оқулық оқу, жазу дағдыларын игеруде маңызды орын алады. Себебі алғашқы оқу, жазу дағдылары (оқу, жазу, сөйлеу, тыңдау) мәтінге сай әзірленген тапсырмалар арқылы жүзеге асады. Тіл үйрету туралы сөз болғанда оқу бағдарламалары мен оқулықтар үшін мәтінді таңдау маңызды мәселе болып табылады. Тіл үйретуде таңдалатын мәтіндер мен оқулықтар үшін таңдалып алынатын мәтіндердің мазмұндық ерекшелігі мен сапасының жоғары болуы маңызды.

Т.М. Әбдікәрімова 2007 жылы мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясын жазуда мәтіннің негізгі белгілерін «Оқулықтағы берілетін кез келген мәтін – өте күрделі тілдік құрылым. Осы құрылымды айқындайтын басты белгілері – жүйелілік және тұтастық. Мәтіннің тұтастық категориясы сол мәтінді ұғынып, мәнін түсінгенде ғана пайда болатын, оның логикалық жағымен тығыз байланыста болса, ал оның жүйелілігі күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдерімен ұйымдасуынан көрінеді» *[Әбдікәрімова Т.М., 2007]* деп сипаттама берген.

Бастауыш сыныптағы әдебиеттік оқу оқулығы оқушының оқырмандық және коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға, олардың адамгершілік және этикалық, эстетикалық құндылықтар туралы түсініктерін кеңейтуге, сөйлеу мәдениетін қалыптастырып, сөз өнерін жетілдіруге, көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын арттыруға мүмкіндік беретін негізгі оқу құралдарының бірі болып табылады. Әдебиеттік оқу пәнін меңгеру оқулықта берілген қазақ және әлем әдебиетінің көркем шығармаларынан берілген оқу үзінділері менмәтіндерден танысудан басталады.

М. Жемилоглуның жазуынша әдеби шығармаларда авторлар оқиға, ой немесе сезімді баяндайды, және де кез-келген түрінде ұқсастық байқалады. Сондықтанда әдеби шығармалардың оқиғаға негізделген түрлері (әңгіме, роман, театр, ертегі, аңыз, дастан, мысал, естелік, саяхатшы жазуы), ойға негізделген түрлері (мақала, сұқбат, әзіл, сын), сезімге негізделген түрлері (поэзия) деп үшке бөлінеді *[Cemiloğlu M., 2015]*. Ал, О. Адалы болса жалпы мәтіндерді ойдан шығарылған (әңгіме, өлең, роман, пьеса, сценарий және т.б.) қолданбалы/ақпараттық (мақала, газет-журнал хабарлары т.б.) мәтіндер деп бөліп қарастырды *[Adalı O., 2016]*.

Х. Акйолдың жазуы бойынша «Мәтін сөзі - бір кітаптың ішіндегі жазбаларға, бір тақырып, мақала немесе бірнеше параграфтан тұратын негізгі ойы бар жазбаларды сипаттау үшін қолданылады» - деп жазады, және мәтіндердің мағынасын: мәтін іші, мәтін сырты, мәтін арасы деп үш түрге бөліп қарастырған *[Akyol H., 2010]*. Түрік балалар әдебиетін жазушы Ф. Огузхан балалар әдебиеті жанрлары саналатын мәтін түрлері: ертегі, мысал, дастан, аңыз, әңгіме, роман, биография, естеліктер, саяхатшы хаты, табиғат және ғылыми оқиғаларды түсіндіретін шығармалар, өлеңдер және жаңылтпаштар деп қарастырған *[Oğuzkan F., 2000]*, және де осы аталған балалар әдебиетінің жанрлары зерттеу жұмысында қарастырып отырған оқулықтарда орын алған.

Сулак пен Пильтен өз зерттеулерінде 1-5 сыныптардың түрік тілі оқулығындағы мәтіндердің құрылымын бағалап, мәтіндердің түрлерін анықтай келе, зерттеу барысында алынған мәліметтер бойынша оқулықтардағы 432 мәтіннің 143-і әңгімелеуші мәтін, 158 ақпарат беруші және 131 өлең екендігін анықтаған. *[Sulak E.S., Pilten G., 2010]*

Зерттеу жұмысының мақсаты құжаттарды мазмұндық талдау әдісімен екінші сыныптың Атамұра және Алматыкітап баспаларының «Әдебиеттік оқу» оқулықтарының мазмұнына салыстырмалы зерттеу болып табылады. Аталған мақсатқа қол жеткізуде төмендегі мазмұндағы сұрақтарға жауаптар алынды:

1. Атамұра және Алматыкітап баспалары бойынша «Әдебиеттік оқу» оқулықтарындағы тарауларға мазмұндық талдаулар жасау

2. Атамұра және Алматыкітап баспалары бойынша «Әдебиеттік оқу» оқулықтарында орын алған мәтін санын анықтау

3. Атамұра және Алматыкітап баспалары бойынша «Әдебиеттік оқу» оқулықтарында орын алған мәтін түрлеріне талдау жасау

Әдістеме

Бұл зерттеу жұмысындақұжаттарды сканерлеу және құжаттарды мазмұндық талдау әдісі көмегімен 2 сыныптың әдебиеттік оқу пәнінің Атамұра және Алматыкітап баспаларының «Әдебиеттік оқу» оқулықтарындағы тарауларға, мәтін саны мен мәтін түрлеріне мазмұндық талдау жасалынды.

Деректерді жинау құралы ретінде жалпы білім беретін мектептің 2 сынып бойынша әдебиеттік оқу пәнінің Атамұра баспасының 1,2 бөлім оқулықтары және Алматыкітап оқулығы пайдаланылды.

Нәтиже

Зерттеу нәтижелері оқулықтарда орын алған мәтін түрлері А. Құралбаева мен Х. Акйолдың 1 сынып «сауат ашу» және «türkçe dersi» оқулықтарындағы тақырыптар мен мәтін түрлерін салыстырмалы зерттеуінде өлең, әңгімелеуші мәтін, ақпарат беруші мәтін деп үшке бөліп қарастырылуы негізінде алынды. Зерттеуге алынған 2 сынып Атамұра баспа оқулығы ҚР БҒМ 2018 жылғы 2-4-сыныптарына арналған «Әдебиеттік оқу» пәнінен жаңартылған мазмұндағы оқу бағдарламасы бойынша жасалған *[«Әдебиеттік оқу» пәнінен үлгілік оқу бағдарламасы. 2018]*, Алматыкітап баспа оқулығы ҚР БҒМ 2013 жылғы 2-4-сыныптарына арналған «Әдебиеттік оқу» пәні бағдарламасы бойынша жасалған *[Оқыту қазақ тілінде жүргізілетін бастауыш білім берудің үлгілік оқу жоспары. 2012]*.

Зерттеу жұмысының «Атамұра және Алматыкітап баспалары бойынша «Әдебиеттік оқу» оқулықтарындағы тарауларға мазмұндық талдаулар жасау» сұрағы бойынша зерттеу нәтижелері кесте 1-де берілген.

№	Атамұра баспасы, 1,2 бөлімдері	№	Алматыкітап баспасы
1	Өзім туралы	1	Білім керек бәріне
2	Менің отбасым және достарым	2	Атадан қалған асыл мұра
3	Менің мектебім	3	Неткен сұлу, неткен көркем, осы менің туған өлкем!
4	Менің туған өлкем	4	Қыста талай қызық бар
5	Дені саудың-жаны сау	5	Қадірлі әкелерім, Мейірімді аналарым
6	Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті	6	Адам болам десеңіз
7	Қоршаған орта	7	Бабалар өмірі-ұрпаққа өнеге
8	Саяхат	8	Туған өлке табиғатын қастерлейік

Кесте 1 – Екінші сынып әдебиеттік оқу пәні Атамұра және Алматыкітап баспа оқулықтарындағы тараулардың тақырыптарын салыстыру

Кесте 1-де берілгендей 1-тарау бойынша Атамұра баспасының «Өзім туралы» бөлімінде оқушыға байланысты 15 тақырып берілген. Оның ішінде Алғаш рет оқуға келген күнім, Менің сүйіп тыңдайтын әндерім, Үйдегі бір күнім, Өзім туралы өзім айтамын, Мен туралы сен не айтасың?, Менің сәби кезім, Мен ұнататын жан-жануарлар, Менің сүйікті тағамым, Менің киімдерім тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.Ал, Алматыкітап баспасының «Білім керек бәріне» бөлімінде оқудың қажеттілігі, мектеп, мұғалім ұғымдарын түсіндіру бойынша16 тақырып берілген. Оның ішінде Білім керек бәріне, Мектеп біздің анамыз, Оқуға құмарлық, Оқымысты бала, Көшедегі сабақ, Мұғалім, Кітап тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

2-тарау бойынша Атамұра баспасының «Менің отбасым және достарым»бөлімінде отбасы мүшелері, отбасы құндылықтары, достық қарым-қатынасқа байланысты 12 тақырып берілген. Оның ішінде Менің отбасымдағы адамдар, Әжетайым менің, Мәпелейсің мені анам, Жеті атамды білемін, Ата-анамды құметтеймін, Кішілерге қамқормын, Үлкендерді тыңдаймын, Досыммен мақтанамын, Құстар - біздің досымызтақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған. Ал, Алматыкітап баспасының «Атадан қалған асыл мұра» бөлімінде ата-бабалар өсиеті,ұлттық құндылықтар, қазақ халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне байланысты 18 тақырып берілген. Оның ішінде Бұқар жыраудан, Төле бидің батасы, Хан мен Сырым, Қожанасыр туралы әңгімелер, Бесік жыры, Жеті қазынаның бірі,Мүшел жас, Төрт түліктің кеңесі тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

3-тарау бойынша Атамұра баспасының«Менің мектебім» бөлімінде мектеп, мұғалім, сынып, мектеп ұжымы, оқулыққа байланысты 10 тақырып берілген. Оның ішінде Мектеп біздің анамыз, Ақылшым - мұғалім, Менің сыныптастарым, Біздің сынып, Аламын білім кітаптан, Мектептегі бір күнім, Мектепке барып келемін, Мектептегі қамқор жандар тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған. Ал, Алматыкітап баспасының «Неткен сұлу, неткен көркем, осы менің туған өлкем!» бөлімінде қазақ даласының табиғаты, көркем жерлерін насихаттау мақсатына қарай 11 тақырып берілген. Оның ішінде Отан, Туған жер, Атамекен аяулы, Ей,Астана!, Алатау, Екібастұз, Туған жер туралы жыр тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

4-тарау бойыншаАтамұра баспасының «Менің туған өлкем»бөлімінде отан, туған жер, ана тілі, туған жер табиғатын құрметтеуді насихаттауға байланысты 11 тақырып берілген. Оның ішінде Менің Отаным – Қазақстан, Қазақ тілім – туған тілім, Тәуелсіздік алған күн, Алматы мен Астанаға қарашы, Отанымды сүйемін,Ұланымыз ұлы елдің,Өз мекенім жақсы, Туған жерімнің тұрғындары, Туған жердей жер болмас, Неткен сұлу, неткен көркем – Осы менің туған өлкем! тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған. Ал, Алматыкітап баспасының «Қыста талай қызық бар» бөлімінде қыс мезгіліндегі мейрамдар мен қыста адамдар мен жан-жануарлардың тіршілік іс-әрекет ерекшелігіне байланысты 15 тақырып берілген. Оның ішінде Желтоқсан, Қазақстан, Қар, Аяз, Шана, Аққала, Мұз үстінде, Қасқыр қысты қалай өткізеді, Шегіртке мен құмырсқа тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

5-тарау бойынша Атамұра баспасының «Дені саудың жаны сау» бөлімінде денсаулықты сақтау, тазалыққа үйрету, денсаулыққа кері әсер ететін жағдайлармен таныстыруға байланысты 14 тақырып берілген. Оның ішінде Денсаулығым байлығым, Тазалықты сүйемін, Мен де спортшы боламын, Көңіл сұрауды білемін, Жемістерде дәруменнің көп екенін білемін, Қомағайлық - жаман әдет, Көп ұйықтаған зиян-ау, Судың қаупі, Өрттің қаупі тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған. Ал, Алматыкітап баспасының «Қадірлі әкелерім, Мейірімді аналарым» бөлімінде еңбек етудің адам өміріндегі маңызы, үлкен-кішіге құрмет көрсету, мейірімділік,ата-анаға, ата әжеге деген махаббат 19 тақырып берілген. Оның ішінде Кішілік-кісілік, Анамның қолдары, Әжесін қайсысы жақсы көреді, Атам туралы, Неліктен?, Қайырымды бала, Күлмеңіздер кәріге, Қарлығаш пен Дәуіт, Ханзаданың достығы тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

6-тарау бойынша Атамұра баспасының «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті» бөлімінде қазақ халқының салт-дәстүрлерін, халық ауыз әдебиеті үлгілерін, төрт түлік малды күтіп баптап ұстауды насихаттауға байланысты 15 тақырып берілген. Оның ішінде Атадан қалған асыл мұра, Ертегілер әлемінен, Ұйықта бөпем жата ғой, Қожекеңде қонақта, Қош келдің Наурыз, Қошақаны қойдың, Құлыншағым құлдырап, Бұзауқаным, Ботақаным тақырыптары арқылы тарау тақырыбының мазмұны ашылған. Ал, Алматыкітап баспасының «Адам болам десеңіз» бөліміндеәдептілік, тазалық, еңбекқорлық, білімділік, адамгершілік, мейірімділік, батылдық және т.б. адам бойынан табылатын қасиеттерді насихаттау мақсатында 18 тақырып берілген. Оның ішінде Ғылым таппай мақтанба, Әдеп, Қамқорлық, Олақ қыз, Еңбекпенен ел көгерер, Алтын балта, Құмырсқаның өнері, Мереке, Батылдық тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

7-тарау бойынша Атамұра баспасының «Қоршаған орта» бөлімінде орман жан-жануарлары мен құстарын аялау, жыл мезгілдерімен таныстыруға байланысты 12 тақырып берілген.Оның ішінде Жерім жомарт – адамзатты асырағаң, Құрметтейік Жер ананы, Жыл мезгілдері, Табиғаттың тосын сыйы, Аңдарда сөйлейді, Табиғатым құстарменен көрікті тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған. Ал, Алматыкітап баспасының «Бабалар өмірі-ұрпаққа өнеге» бөлімінде қазақ халқының тарихи жәдігерлері мен тарихи оқиғалары, қазақ тарихында есімі қалған ұлы тұлғалардың өмірін насихаттау мақсатында 14 тақырып берілген. Оның ішіндеАлтын Адам туралы аңыз, Мысойған, Фараби, Абылай, Бала Қабанбай, Құрманғазы ата, Ыбырай ата,Шоқан мен өнерлі бала Мысық, Ақбоз ат мінген қолбасшы, Тоқтар-тұңғыш ғарышкер, Қажымұқан тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

8-тарау бойынша Атамұра баспасының «Саяхат» бөліміндетабиғатты, қазақ жерінің табиғи байлықтарын насихаттау мақсатында 13 тақырып берілен. Оның ішінде Ғарышқа саяхат, Менде ғарышкер боламын, Көлге саяхат, Мен теңізшімін, Егістікте болдың ба?, Тамаша ғой жазғы орман, Тауларым бар түзілген, Мұнайлы елім бар тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған. Ал, Алматыкітап баспасының «Туған өлке табиғатын қастерлейік» бөлімінде табиғатты, жабайы аңдар мен құстар аялау, төрт түлік малды күтіп баптауды насихаттау мақсатында 16 тақырып берілген. Оның ішінде табиғатпен табысу, Құс ұясын бұзбайық, Үкілер, Үзілген гүл, Араның ұясы, Бұлбұл мен тоқылдақ, Құлыншағым, Ешкі мен Қойдың айтысы тақырыптары арқылы тарау мазмұны ашылған.

Алматыкітап баспа оқулығында күнделікті сабақ тақырыбы онда игерілетін мәтін тақырыбымен берілсе, ал Атамұра баспа оқулығында күнделікті тақырып атауы ондағы мәтін тақырыбынан бөлек беріледі. Жәнеде Атамұра баспа оқулығында мәтін түрлері белгілі бір тапсырма ретінде берілсе, Алматыкітап баспа оқулығында мәтін түрі жалпылама берілген. Атамұра баспаоқулығында мәтін авторын «туған жері, қызмет саласы, қазақ әдебиетіне сіңірген еңбегі немесе шығармасы» сызбасымен қысқа әрі есте сақтауға оқушы жасына ыңғайлы таныстырылса, Алматыкітап баспа оқулығында автордың өмірбаяны мәтін ретінде берілген. Екі баспа оқулығында да әрбір тарауда орта есеппен алғанда 12-16 аралығында тақырып берілген,Атамұра баспа оқулығында тарау соңында «Не үйрендім?» қорытынды сабағымен, ал Алматыкітап баспа оқулығында «Тарауды қайталауға арналған сұрақтар мен тапсырмалар» қорытынды сабағымен аяқталған.

Зерттеу жұмысының «Атамұра және Алматыкітап баспалары бойынша «Әдебиеттік оқу» оқулықтарында орын алған мәтін санын анықтау» міндеті бойынша статистикалық талдау нәтижелері кесте2-де берілген.

	Атамұра баспасы, 1,2 бөлімдері			
	Тарау атаулары	**Өлең**	**Әңгімелеуші мәтін**	**Ақпараттық мәтін**
1	Өзім туралы	7	7	-
2	Менің отбасым және достарым	2	10	-
3	Менің мектебім	5	4	-
4	Менің туған өлкем	6	4	-
5	Дені саудың-жаны сау	6	9	-
6	Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті	6	9	-
7	Қоршаған орта	2	8	-
8	Саяхат	2	8	1
Жалпы саны:		**36**	**58**	**1**
Алматыкітап баспасы				
	Тарау атаулары	**Өлең**	**Әңгімелеуші мәтін**	**Ақпараттық мәтін**
1	Білім керек бәріне	7	8	-
2	Атадан қалған асыл мұра	9	10	-
3	Неткен сұлу, неткен көркем, осы менің туған өлкем!	5	5	-
4	Қыста талай қызық бар	7	7	-
5	Қадірлі әкелерім, Мейірімді аналарым	3	16	-
6	Адам болам десеңіз	6	12	-
7	Бабалар өмірі-ұрпаққа өнеге	4	7	2
8	Туған өлке табиғатын қастерлейік	6	9	-
Жалпы саны:		**47**	**74**	**2**

Кесте 2 - Екініші сынып әдебиеттік оқу пәні Атамұра және Алматыкітап баспа оқулықтарындағы тараулар бойынша мәтіндер саны

Кесте 2-де берілгендей орын алған мәтін сандарына байланысты екі оқулықта айырмашылықтар кездеседі. Жалпы алғанда Атамұра баспа оқулығында 95 мәтін болса, ал Алматыкітап баспа оқулығында 123 мәтін орын алған. Оның ішінде өлең түрі Атамұра баспа оқулығында 36 өлең орын алса, ал Алматыкітап баспа оқулығында 47 өлең орын алған. Әңгімелеуші мәтін түрі Атамұра баспа оқулығында 58 мәтін орын алса, ал Алматыкітап баспа оқулығында 74 мәтін орын алған. Екі баспаның оқулығында да әңгімелеуші мәтіннің әңгіме түріне басымдылық берілген. Ақпараттық мәтін түрі Атамұра баспа оқулығында 1 сәтін орын алған, ал Алматыкітап баспа оқулығында 2 мәтін орын алған.

Зерттеу жұмысының «Атамұра және Алматыкітап баспалары бойынша «Әдебиеттік оқу» оқулықтарында орын алған мәтін түрлеріне талдау жасау міндеті бойынша статистикалық талдау нәтижелері кесте 3-те берілген.

№	**Түрлері**	**Атамұра баспасы**	**Алматыкітап баспасы**
	Өлеңдер	**36**	**47**
	Әңгімелеуші мәтіндер	**58**	**74**
1.	Әңгіме	36	62
2.	Ертегі	9	7
3.	Аңыз	6	3
4.	Мысал	7	2
	Ақпараттық мәтіндер	**1**	**2**
1.	Сұқбат/Сөйлесу	-	-
2.	Айқындау	-	-
3.	Сипаттау	1	-
4.	Биография	-	2
	Мәтін саны	**95**	**123**

Кесте 3 – Екінші сынып әдебиеттік оқу пәні Атамұра және Алматыкітап баспа оқулықтарындағы қосымша мәтін түрлері

Кесте 3-те берілгендей Атамұра баспа оқулығында 36 өлең, Алматыкітап баспа оқулығында 47 өлең орын алған. Екі баспада да әңгімелеуші мәтіндердің мынадай түрлері: әңгіме, ертегі, аңыз, мысал қамтылған. Осы аталған әңгімелеуші мәтін түрлерінің ішінде әңгіме мәтініне басымдылық берілгені байқалады. Ақпараттық мәтін түрі Атамұра баспа оқулығында 1 мәтін, Алматыкітап баспа оқулығында 2 мәтін қарастырылған. Ақпараттық мәтін Атамұра баспа оқулығында сипаттау түрінде, Алматыкітап баспа оқулығында биография түрінде кездеседі.

Қорытынды

Зерттеу жұмысын сипаттауда оқулықтың материалдық мазмұнының бағдарламаға сай болуы берілген білімнің сапалы, бәсекеге қабілетті болуы үшін маңызды. Екі баспаның оқулықтарында да берілген мәтін түрлері ішінде ақпараттық мәтін түрлері аз қамтылған. Атамұра баспа оқулығында 8 тарау бойынша 95 мәтін берілсе, Алматыкітап баспа оқулығында 8 тарауда 123 мәтінорын алған. Екі баспа бойынша аптасына 4 сағаттан оқытылады. Атамұра баспа оқулығында мәтін бойынша жеке жұмыс, жұптық жұмыс, топтық жұмыс, жазу жұмысы, суретпен жұмыс тапсырмалары берілсе, Алматыкітап баспа оқулығы бойынша ойлануға берілген тапсырма, өз пікірін дәлелдеуге берілген тапсырма, шығармашылық тапсырма, дәптермен жұмыс, ізден және сұрастыр тапсырмалары арқылы оқушының білім, білік, дағдылары қалыптастырылады.

«Әдебиеттік оқу» пәнінің оқулықтарын мазмұндық талдау нәтижесінде Атамұра баспасының «Өзім туралы» бөлімінде оқушыға байланысты мәтіндер, «Менің отбасым және достарым» бөлімінде отбасы мүшелері, отбасы құндылықтары, достық қарым-қатынасқа байланысты мәтіндер, «Менің мектебім» бөлімінде мектеп, мұғалім, сынып, мектеп ұжымы, оқулыққа байланысты мәтіндер, «Менің туған өлкем» бөлімінде отан, туған жер, ана тілі, туған жер табиғатын құрметтеуді насихаттауға байланысты мәтіндер, «Дені саудың жаны сау» бөлімінде денсаулықты сақтау, тазалыққа үйрету, денсаулыққа кері әсер ететін жағдайлармен таныстыруға байланысты мәтіндер, «Салт-дәстүр және ауыз әдебиеті» бөлімінде қазақ халқының салт-дәстүрлерін, халық ауыз әдебиеті үлгілерін, төрт түлік малды күтіп баптап ұстауды насихаттауға байланысты мәтіндер, «Қоршаған орта» бөлім мазмұны орман жан-жануарлары мен құстарын аялау, жыл мезгілдерімен таныстыруға байланысты мәтіндер, «Саяхат» бөлім мазмұны табиғатты, қазақ жерінің табиғи байлықтарын насихаттауға байланысты мәтіндер орын алған.

Алматыкітап баспасының «Білім керек бәрінеде» бөлім мазмұны оқудың қажеттілігі, мектеп, мұғалім ұғымдарын түсіндіру бойынша мәтіндер, «Атадан қалған асыл мұра» бөлімінде ата-бабалар өсиеті, ұлттық құндылықтар, қазақ халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне байланысты мәтіндер, «Неткен сұлу, неткен көркем, осы менің туған өлкем!» бөлімінде қазақ даласының табиғаты, көркем жерлерін насихаттауға байланысты мәтіндер, «Қыста талай қызық бар» бөлімінде қыс мезгіліндегі мейрамдар мен қыста адамдар мен жан-жануарлардың тіршілік іс-әрекет ерекшелігіне байланысты мәтіндер, «Қадірлі әкелерім, Мейірімді аналарым» бөлімінде еңбек етудің адам өміріндегі маңызы, үлкен-кішіге құрмет көрсету, мейірімділік, ата-анаға, ата-әжеге деген махаббатқа байланысты мәтіндер, «Адам болам десеңіз» бөлімінде әдептілік, тазалық, еңбекқорлық, білімділік, адамгершілік, мейірімділік, батылдық және т.б. адам бойынан табылатын қасиеттерді насихаттауға байланысты мәтіндер, «Бабалар өмірі-ұрпаққа өнеге» бөлімінде қазақ халқының тарихи жәдігерлері мен тарихи оқиғалары, қазақ тарихында есімі қалған ұлы тұлғалардың өмірін насихаттауға байланысты мәтіндер, «Туған өлке табиғатын қастерлейік» бөлімінде табиғатты, жабайы аңдар мен құстар аялау, төрт түлік малды күтіп баптауды насихаттауға байланысты мәтіндер орын алған. Аталған екі баспа оқулықтарының мазмұнында айырмашылықтар болғанымен екі оқулықтада 8 тарау қамтылған. Оқулықтардың мазмұны оқу бағдарламасы негізінде жазылған.

«Әдебиеттік оқу» оқулығының Атамұра баспа оқулығында 95 мәтін, Алматыкітап баспа оқулығында 123 мәтін орын алғандығы анықталды. Әңгімелеуші мәтін саны Атамұра баспа оқулығына қарағанда Алматыкітап баспа оқулығында көп орын алғандығын және екі оқулықтада әңгімелеуші мәтіннің әңгіме түріне басымдық берілгендігі анықталды. Алматыкітап баспасы мен Атамұра баспасының «Әдебиеттік оқу» оқулығында да ақпараттық мәтін түрі аз қамтылғандығы анықталды.

Әңгімелеуші мәтін түрлеріне жататын аңыз бен мысалдың Алматыкітап баспа оқулығына қарағанда Атамұра баспа оқулығында көп орын алуы байқалды. Сондай-ақ Атамұра баспа оқулығында мысал түрлері мәтін түрінде де өлең шумақтар түрінде де берілген. Атамұра баспа оқулығында берілген сөздіктердің Алматыкітап оқулығында берілген сөздіктерден әлдеқайда аз орын алуы оқулықта берілген мәтіндер мен ондағы сөздік құрамының екінші сынып оқушыларының қабылдауына жеңіл, тілдік лингвистикалық ерекшелігіне көп мән беріліп таңдалуымен түсіндіруге болады. Оқулықтарда әр тақырып сайын өтілген мәтін түріне байланысты қазақ халық ауыз әдебиеті және әлем әдебиеті түрлеріне түсініктеме (сипаттама) Атамұра баспа оқулығына қарағанда Алматыкітап баспа оқулығында жеткілікті деңгейде берілген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Құсайынов А.Қ., Асылов Ұ.Ә. Оқулықтану. Өзекті мәселелер. – Алматы: Раyан, 2000. – 32 б.
2. Құрмашұлы Ғ. Сапалы оқулық – ел игілігі // Ана тілі. 2014. http://anatili.kazgazeta.kz/?p=19171
3. Құралбаева А.А., Акйол Х. 1 сынып «сауат ашу» және «türkçe dersı» оқулықтарындағы тақырыптар мен мәтін түрлерін салыстырмалы зерттеу. Ясауи университетінің хабаршысы. 2019. №1 (111) . 148-153 б.
4. Әбдікәрімова Т.М. Мәтін және «Ана тілі» оқулығы мәтіндемесін құраудың теориясы. -Павлодар,2007.-73 б.
5. Cemiloğlu M. İlköğretim Okullarında Türkçe Öğretimi. -İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.-438 s.
6. Adalı O. Anlamak ve Anlatmak.-İstanbul: Pan Yayıncılık, 2016. -352 s.
7. Akyol H. Türkçe Öğretim Yöntemleri. Ankara: Pegem Akademi. 2010
8. Oğuzkan A. Çocuk Edebiyatı. Ankara: AnıYayıncılık. 2000
9. Sulak E.S., Pilten G. Evaluation of the structures of the texts taking place in the textbook Turkish, grades 1–5, for primary schools according to their sorts. Procedia Social and Behavioral Sciences 9 (2010)659–662 https://www.researchgate.net/publication/251712995_Evaluation_of_the_structures_of_the_texts_taking_place_in_the_textbook_Turkish_grades_1-5_for_primary_schools_according_to_their_sorts
10. Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі. Бастауыш білім беру деңгейінің 2-4 сыныптарына арналған «Әдебиеттік оқу» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. 2018. -25 б. https://nao.kz/loader/fromorg/2/25?lang=kz.
11. Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі. Оқыту қазақ тілінде жүргізілетін бастауыш білім берудің үлгілік оқу жоспары. 2012.http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1200008170

УДК:378.016:811.161.1

КУРМАНОВА БИБИГУЛЬ ХАНИУЛЛОВНА
старший преподаватель,
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
г. Уральск, Казахстан,
E-mail: kurmanovab@list.ru

ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

Түйін. Мақалада білім беруді құзыреттілік негізінде модернизациялау тәсілдерінің бірі, атап айтқанда, орыс тілін оқытуда интерактивті білім беру түрлерін қолдану туралы айтылады. Орыс тілі сабағында оқытудың интерактивті әдістерінің мысалдары келтірілген: миға шабуыл, жоба, пікірсайыс, презентация. Сабақта интерактивті оқыту әдістерін қолдану студенттерді оқу үдерісіне ынталандыруға көмектеседі, пәнге деген қызығушылықты оятады және танымдық және интеллектуалдық қабілеттерін, сонымен қатар іс-әрекеттегі дербестігін арттырады. Қойылған мәселенің өзектілігі оқушылардың лингвистикалық тұлға мәселелеріне деген танымдық және мотивациялық қызығушылығының күрт төмендеуіне байланысты. Ғылыми жаңалығы және теориялық маңызы: студенттердің мотивациялық негіздерін талдаудағы әртүрлі тәсілдерді анықтады және салыстырды; университетте интерактивті оқыту технологиясын қолдану ерекшеліктерін бөліп көрсетеді және сипаттайды; университетте тілдік пәндерді интерактивті оқыту арқылы студенттердің мотивациясын дамыту моделі әзірленді және тәжірибеге енгізілді.

Кілт сөздер: интерактивтіәдіс, миғашабуыл, жобажүргізу, іскерлікойындар, мультимедиа технологиясы.

Аннотация: В статье речь идет об одном из способов модернизации образования на компетентностной основе, а именно – посредством использования в преподавании русского языка интерактивных форм обучения. Представлены примеры интерактивных методов обучения на занятиях русского языка: мозгового штурма, проекта, проведения дебатов, презентаций. Применение интерактивных методов обучения на занятиях помогают мотивировать обучающихся на процесс обучения, вызывают интерес к предмету и повышается познавательная и интеллектуальная способность, а также самостоятельность в действиях. Актуальность поставленной проблемы обусловлена резким снижением познавательного и мотивационного интереса обучающихся к проблемам языковой личности. Научная новизна и теоретическая значимость: выявлены и сопоставлены различные подходы к анализу мотивационных основ студентов; выделены и описаны особенности применения технологии интерактивного обучения в вузе; разработана и внедрена в практику модель развития мотивации учения студентов посредством интерактивного обучения языковым дисциплинам в вузе.

Ключевые слова: интерактивные методы, мотивация, проект, проведение деловых игр, мультимедиа, технология.

Summary: The article deals with one of the ways to modernize education on a competence basis, namely, with interactive forms of teaching in teaching the Russian language. Examples of interactive teaching methods in the Russian language classes are presented: brainstorming, project, debate, presentations. The use of interactive teaching methods in the classroom helps motivate students to the learning process, arouse interest in the subject and increase cognitive and intellectual ability, as well as independence in actions. The relevance of the problem is due to a sharp decrease in the cognitive and motivational interest of students in the problems of a linguistic personality. **Scientific and innovation theoretical significance**: identified and compared various approaches to the analysis of the motivational foundations of students; the features of the application of interactive learning technology at the university are highlighted and described; A model for the development of motivation for teaching students through interactive teaching of language disciplines at the university was developed and put into practice.

Keywords: interactive methods, brainstorming, project, business games, multimedia, technology.

Обучение русскому языку является одним из основных элементов системы профессиональной подготовки специалистов на всех уровнях в Казахстане, в том числе в высших учебных заведениях. Без знания русского языка в современном мире не обойтись ни одному человеку. Владение русским языком необходимо, чтобы быть конкурентоспособной личностью на рынке труда.

Одной из форм интерактивного обучения является обучающая игра, которая позволяет вовлечь в учебный процесс наибольшее количество студентов и сделать обучение интересным, увлекательным и плодотворным.

Моя педагогическая практика в Западно-Казахстанском аграрно-техническом университете показала, что студенты-первокурсники в малой степени обладают навыками целенаправленной организации самостоятельной работы. Поэтому одна из главных задач преподавателя русского языка поддерживать интерес к предмету, желание работать изо дня в день. Чтобы этот интерес не пропал у студентов, преподаватель не только должен знать свой предмет, но и искать новые методические приемы, которые развивают познавательный интерес к учению.

Интерактивное обучение представляет собой такую организацию учебного процесса, при которой практически все студенты оказываются вовлечёнными в процесс познания.

Интерактивные технологии позволяют увеличивать качество знаний, а также применять их на практике [Шишминцева А.П., Суртаева Ю.Н, 2012, с. 97]. Заметим, что важнейшее условие обретения навыка ведения интерактивных занятий для учителя; его личный опыт участия в игре, «мозговом штурме» или дискуссии.

Интерактивная деятельность на занятиях русского языка предполагает организацию и развитие диалогов общения, которое ведет к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих для каждого учащегося задач. В ходе диалогового общения студенты учатся критически мыслить, анализировать информацию, принимать продуманные решения, участвовать в дискуссиях. С этой целью на данных занятиях организуется индивидуальная, парная и групповая работа, реализуются исследовательские проекты, ролевые игры, идет работа с документами, используются творческие задания. Так, мною использовались такие формы интерактивного обучения, как мозговой штурм", "занятие-конкурс", "эрудит" и д.р. Ценное в них то, что они позволяют студенту не только выразить свое мнение, взгляд и оценку, но и, услышав аргументы партнера по игре, отказаться от своей точки зрения или существенно ее изменить.

Структура занятия, проведённого в интерактивном режиме, включает 6 этапов. Остановлюсь на особенностях организации каждого из них.

Мотивация. Для создания мотивации наряду с проблемными вопросами и заданиями использую ролевые игры, чтение словарных статей, отрывков из газетных статей, заслушивание статистических данных (например, о влиянии развития СМИ на речь современного человека) разные.

Сообщение целей (целеполагание). Цели занятий интерактивного обучения отличаются от традиционных. На первое место выдвигаются цели, связанные со знаниями обучающихся: назвать признаки функциональных стилей, назвать изменения, произошедшие в русской графике, дать определения понятиям орфография, орфограмма... Затем ставятся цели, связанные с формируемыми умениями: выделить написания, подчиняющиеся каждому принципу русской орфографии, определить стилистическую принадлежность текста, публично представить результаты групповой работы... На третьем месте стоят цели, называющие ценности: выразить своё отношение к необходимости существования единых норм орфоэпии, высказать своё суждение о значении грамотного письма, сделать вывод о практической значимости полученных знаний... Считаю, что этот этап имеет большое значение: во-первых, позволяет всю дальнейшую деятельность студентов сделать целенаправленной, т.е. каждый студент узнаёт, каким будет конечный результат, к чему ему стоит стремиться; во-вторых, на этом этапе преподаватель учит студентов формулированию целей занятия - одному из профессиональных умений преподавателя.

Предоставление новой информации. Поскольку все понятия, которые мы изучаем в университете, в той или иной мере уже знакомы студентам, рекомендуется начинать этот этап с мозгового штурма: «Какие ассоциации вызывает у вас слово письменность?», «Какие понятия связаны со словом орфография?» Представленные стержневые мысли я записываю на доске в столбик и нумерую. Этот вид работы помогает отобрать то, что уже известно студентам, а что действительно непонятно, незнакомо. Эту же работу можно провести иначе: на обратной стороне доски заранее записываю ключевое слово, например, орфоэпия, а вокруг него располагаю слова: орфоэпические словари, нормы произношения, правильно писать, правильно говорить, речь, речевые ошибки... Затем предлагаю студентам выбрать те понятия, которые, по их мнению, связаны с ключевым словом. Этот вариант работы эффективен тогда, когда у студентов недостаточно представлений об изучаемом понятии. Третий вариант организации этой работы: предлагаю студентам расслабиться, настроиться на тему размышления, взять ручки и записать те мысли, которые приходят в голову, при этом напоминаю, что не нужно стремиться к логике, последовательности.

Новая информация предоставляется преимущественно на Рабочих листах, где вверху записаны вопросы и задания, а ниже помещена информация. Для предоставления информации также использую учебники, словари, монографические статьи, слово учителя.

Интерактивные упражнения. В качестве интерактивных упражнений практикую работу в группах. Во избежание потери времени на занятии следует заранее планировать, как студенты будут разделены на группы. Размещение рабочих мест студентов тоже нужно продумывать заранее. На перемене можно поставить столы по 2 или по 3, а стулья расположить напротив друг

друга. Такая планировка не мешает слушать, студенты могут видеть лица друг друга, что помогает совместному общению. Большое значение для эффективности учебного сотрудничества имеет характер его организации, в частности, внешняя регламентация деятельности участников групп. При организации первого занятия сообщаю студентам, что при подготовке выступления следует выслушать всех участников группы, совместно попытаться разобраться в проблеме, в случае необходимости можно обратиться за помощью к преподавателю, затем выбрать выступающего. Во время работы групп я слежу, насколько продуктивно организуется совместная работа, помогаю некоторым студентам включиться в общение, оказываю необходимую помощь в решении проблемы. На подготовку выступления разным группам требуется разное время. Если не все группы подготовились одновременно, то выделяю для них дополнительное время. При озвучивании проблемы использую такие варианты работы: выступает один человек (по выбору группы или по желанию); выступают последовательно все члены группы. Но в том и другом случае студенты должны помнить, что выступать необходимо кратко и информативно.

Деловая игра. Логическим завершением работы над новыми знаниями является создание деловой игры. Учитывая большой объём информации, усваиваемой на занятии, и ограниченность времени, в качестве новой игры я предлагаю студентам сделать самостоятельные выводы (например, о том, как успешно устроится на работу), высказать свою точку зрения (например, о необходимости совершенствования культуры речи), выполнить новое, ранее не выполнявшееся задание [Арстанов М.Ж. и др, Алма-Ата, 1980,352 с.].

Рефлексия. Этот этап предполагает подведение итогов деятельности обучающихся. Рефлексии способствуют вопросы: - Что особенно понравилось? Чему научились? Как пригодятся эти знания в будущем? Какие выводы можно сделать по сегодняшнему занятию? Данные вопросы позволяют студентам выделить то главное, новое, что они узнали на занятии, осознать, где, каким образом и для каких целей эти знания могут быть применены.

В течение последних десятилетий деловые игры достаточно широко внедрились в производство, общественную деятельность, экономику, теорию управления, образование, - это подтверждают многочисленные научные исследования и литературные публикации. Среди этих работ можно выделить те, которые являются основополагающими при конструировании и использовании деловых игр. Прежде всего, это работы Ю.С. Арутюнова, В.Н. Буркова, Н.В. Борисовой, и др. В работах последнего выделены основные характеристики учебной деловой игры, дан развернутый анализ проблемы внедрения учебных деловых игр в процесс обучения.

К сожалению, специальных исследований, связанных с использованием деловых игр в обучении студентов не так уж много. На мой взгляд, наиболее интересны исследования Н.В. Борисовой [Борисова Н.В., 2000, 146 с.].

Для подготовки деловых игр могут использоваться все дидактические методы: объяснительно-иллюстративный, репродуктивный, проблемное изложение, частично-поисковый, исследовательский. Так же следует соблюсти методические требования:

1) игра должна быть логическим продолжением и завершением конкретной теоретической темы (раздела) учебной дисциплины, практическим дополнением изучения дисциплины в целом;

2) максимальная приближенность к реальным профессиональным условиям;

3) создание атмосферы поиска и непринужденности;

4) тщательная подготовка учебно-методической документации;

5) четко сформулированные задачи; условия и правила игры;

6) выявление возможных вариантов решения указанной проблемы;

7) наличие необходимого оборудования.

Примеры деловых игр:

Станция №1 «Отдел безопасности».

Игру начинают руководители компаний. Для них коварные вопросы.

Первому президенту:

Какую гласную Вы напишите в окончании существительного?

Могут ли быть различные варианты? Почему?

Составьте предложение. Объясните свое решение.

1.Благодаря фирм…

благодаря фирме: Мы смогли получить кредит благодаря посреднической фирме.

2. благодаря фирму: Мы прощаемся, благодаря фирму за помощь в получении кредита.)

Второму руководителю:

Какой вариант Вам кажется предпочтительнее? Почему?

Предоставить отпуск ввиду болезни.

Предоставить отпуск вследствие болезни.

(Предлог ВВИДУ предполагает что – то предстоящее, а предлог

ВСЛЕДСТВИЕ что – то уже случившееся, поэтому правильным является второе предложение.)

Третьему руководителю:

Можно ли на деловую встречу одеть смокинг?

А держать поражение в споре можно?

(Смокинг можно только НАДЕТЬ на встречу. ОДЕРЖАТЬ ПОБЕДУ, ПОТЕРПЕТЬ ПОРАЖЕНИЕ -

устойчивые словосочетания. Одержать можно только победу, поражение же можно только потерпеть.)

Станция № 2 «Эрудит».

В игру вступают генеральные директора.

Задание первому генеральному директору:

Покажите навыки грамотного делового письма, вставив пропущенные

буквы в словах:

адм...н...страц...я орг...н...зац...я
з...веду...щий а...т...б...графия
к...м...ерсантпр...зид...ум
оф...ц...альный ин...ц...ва
кв...л...ф...кац...я т...л...рантность
р...з...люц...я пр...фес...ия
р...кв...зиты р...путац...я
к...нкуренц...я сп...ц...альность
к...мп...те...тный к...л...кти..
м...н...стерство м...ц...нат

Объясните лексическое значение слов: *альтернатива, имидж*.

Альтернатива – *необходимость выбора между двумя или несколькими исключающими друг друга возможностями.*

Имидж - (анг. – образ, изображение). Представление, мнение, образ, сложившиеся в обществе или целенаправленно созданные о каком – либо объекте (человеке, организации, товаре и т. д.)

Задание второму генеральному директору:

Проверим, как вы умеете правильно произносить слова делового стиля.

Поставьте правильно ударение в словах:

эксперт премировать
консенсус ссуда взята
эмбарго товары продали
брифинг узнайте цену изделия
альтернатива вы правы
имидж маркетинг
инцидент менеджер
дивидент девальвация

- Объясните лексическое значение слов: маркетинг, менеджер.

Маркетинг – (анг. – рынок). Организация производства и сбыта продукции, основанная на изучении потребности рынка в товаре.

Менеджер /нэ/ – (анг. – управляющий). Нанимаемый руководитель предприятия, фирмы или подразделения.

Задания консультантам:

- Объясните лексическое значение слов и составьте с ними предложения.

1 консультант: девальвация, консенсус.

Девальвация /дэ/ - (нем.) Уменьшение официального золотого содержания национальной денежной единицы или понижение курса по отношению к валютам, других стран.

Консенсус /сэ/ - (лат. – соглашение). Согласие, единодушное принятие чего – либо.

2 консультант: эмбарго, брифинг.

Эмбарго – (неизм.) (исп.) Специальное наложение государством запрета (ареста) на ввоз другими странами или вывоз золота или иностранной валюты, отдельных видов товаров (например, оружия).

Брифинг – (анг. – инструктаж). Краткая пресс – конференция.

Станция № 3 «Референты».

Вспомните структуру деловых бумаг и попробуйте правильно, сохраняя все требования, написать:

1 референт: Заявление в приёмную комиссию вуза, в который ВЫ
собираетесь поступать.

2 референт: Доверенность на получение банковского кредита для
строительства детского дома.

3 референт: Деловое письмо. (Переписка между двумя организациями.)

Образцы деловых бумаг.

Доверенность.

Я, _____,
доверяю_____
получить причитающуюся мне за _____ 20_ год зарплату.
число подпись

Деловое письмо.

Речевые стандарты:

Сообщаем (Вам о том), что _____.
Доводим до Вашего сведения, что_____.
Ставим Вас в известность (о том, что)_____.

Практические занятия содержат разнообразные упражнения для отработки и закрепления языковых навыков. Имитативные, подстановочные, трансформационные, репродуктивные и речевые задания направлены на формирование у студента языковой, речевой и коммуникативной компетенций в их профессиональной сфере [Ермолаева М.Г., 2014, 42 с.].

Занятия, построенные в интерактивном режиме, вызвали заметный интерес у студентов, я думаю, прежде всего, потому, что нарушили привычный и несколько надоевший порядок работы на занятии, позволили каждому студенту побыть не в роли пассивного слушателя, а в роли активного участника, организатора учебного процесса. Об отношении студентов к занятиям,

построенным в интерактивном режиме, говорят результаты анкетирования, проведённого мною в одной из групп. Из 100 опрашиваемых 96 ответили, что они лучше усваивают материал и хотели бы, чтобы данная технология использовалась при изучении всех предметов.

Таким образом, для повышения познавательной активности студентов, преподавателю предлагается множество различных разработанных методов, которые он может использовать в своей преподавательской деятельности. Для реализации задач подготовки специалистов следует применять активные методы обучения систематически и целенаправленно. При использовании групповых и коллективных форм организации работы со студентами необходимо учитывать индивидуальные особенности учебной группы и каждого студента в отдельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шишминцева А.П., Суртаева Ю.Н. Интерактивные технологии в процессе обучения в школе // Вестник Томского государственного педагогического университета, 2012, Вып. 9 (87),с. 97-98.

2. Ермолаева М.Г. Интерактивные методики в современном образовательном процессе. М.: Просвещение, 2014, 42 с.

3. Борисова Н.В. Новые технологии активного обучения: Сборник образоват.-проф. программ. - М.: ИЦПКПС, 2000, 146 с.

4.Арстанов М.Ж. и др. Проблемно-модельное обучение: вопросы теории и технологии / Арстанов М.Ж., Пидкасистый П.И., Хайдаров Ж.С. -Алма-Ата, 1980,352 с.

УДК 37.035.8

КЫЛЫШПАЕВА МАДИНА ХАМИТОВНА,
«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы,
І. Жансүгіров атындағы жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорган қ.

ЖАКИПБЕКОВА САУЛЕ СОТИЯЛДИНОВНА,
PhD философия докторы,
І. Жансүгіров атындағы жетісу мемлекеттік университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорган қ.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ЕРТЕГІ АРҚЫЛЫ ШЕТ ТІЛДІК ҚАТЫНАСҚА ЫНТАЛАНДЫРУ

Түйін. Мақала бастауыш мектеп жасындағы балаларда шетел тілінің коммуникативті құзыреттілігін қалыптастырудың мотивациялық компоненті ретінде ертегіні талдауға арналған. Бастауыш мектеп жасында шет тілінің коммуникативті құзыреттілігін қалыптастырудың мақсаттылығы біздің елімізде де, шетелде де көптеген зерттеулермен расталады. Шетел тілі басқа халықтар жасаған құндылықтармен таныса отырып, әлем бейнесін түсіну құралы ретінде қарастырылуы керек. Шығарма ағылшын тілі сабағында ертегі оқудың рөлін ашады және шетел тілінде қарым-қатынас жасауға үйрету үшін де, әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастыру үшін де тапсырма түрлерін ұсынады.

Түйінді сөздер: шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігі, әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, ертегі, мотивация, оқушылардың жас ерекшеліктері.

КЫЛЫШПАЕВА МАДИНА ХАМИТОВНА,
докторант 2 курса,
специальность «Педагогика и методика начального обучения»,
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган

ЖАКИПБЕКОВА САУЛЕ СОТИЯЛДИНОВНА,
доктор PhD,
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган

МОТИВАЦИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ К ИНОЯЗЫЧНОМУ ОБЩЕНИЮ ПОСРЕДСТВОМ СКАЗКИ

Аннотация. Статья посвящена анализу сказки как мотивационного компонента в формировании иноязычной коммуникативной компетенции у детей младшего школьного возраста. Целесообразность формирования иноязычной коммуникативной компетенции на этапе младшего школьного возраста подтверждается многочисленными исследованиями, как в нашей стране, так и за рубежом. Иностранный язык должен рассматриваться как средство познания картины мира, приобщения к ценностям, созданным другими народами. В работе раскрыта роль чтения сказок для урока английского языка и представлены типы заданий как для обучения общению на иностранном языке, так и для формирования социокультурной компетенции.

Ключевые слова: иноязычная коммуникативная компетенция, социокультурная компетенция, сказка, мотивация, возрастные характеристики учащихся.

KYLYSHPAYEVA MADINA KHAMITOVNA,
2nd year doctoral student,
specialty “Pedagogy and methods of primary education”,
Zhetysu State University named after I. Zhansugurov,
Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

ZHAKIPBEKOVA SAULE SOTIYALDINOVNA,
Doctor PhD,
Zhetysu State University named after I. Zhansugurov,
Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

MOTIVATION OF PRIMARY SCHOOLCHILDREN TO FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION THROUGH FAIRY TALES

Annotation. The article is devoted to the analysis of a fairy tale as a motivational component in the formation of foreign language communicative competence in children of primary school age. The expediency of the formation of a foreign language communicative competence at the stage of primary school age is confirmed by numerous studies, both in our country and abroad. A foreign language should be considered as a means of understanding the picture of the world, familiarizing with the values created by other peoples. The work reveals the role of reading fairy tales for an English lesson and presents the types of tasks both for teaching communication in a foreign language and for the formation of socio-cultural competence.

Key words: foreign language communicative competence, socio-cultural competence, fairy tale, motivation, age characteristics of students.

INTRODUCTION

Foreign language education as one of the components of the general system of national education cannot be considered outside the context of the environment in which it functions and develops. The expanding integration processes and deepening international interaction and cooperation over the past decade have stimulated the progressive development of foreign language education. Significant positive changes have taken place in the educational system of Kazakhstan, both in content and in organizational terms: the study of foreign languages is recognized as socially significant. The problem of the formation of foreign language communicative competence of primary school students is a significant guarantee of the practical and professional life of a person in the modern multilingual and multicultural globalized world; the place of a foreign language as a language of interethnic communication is determined; the necessity of introducing early teaching of foreign languages with further improvement and deepening of their proficiency in the variable successive structure of educational institutions of basic, secondary specialized, post-secondary vocational and higher education is recognized [Kunanbayeva S.S., 2006].

Cognitive-linguistic methodology as a universal conceptual basis of the modern theory of a foreign language and multilingual education provides an innovative approach to modeling the educational process of learning a language, to the creation of domestic models of the international adaptive level of language education in a multilingual environment; defines the levels of training as levels of achievement of intermediate and final results, and also significantly changes the practice of organizing the educational process [Kunanbayeva S.S., 2010].

MAIN PART

Teaching a foreign language in a modern school is aimed at developing students' communicative competence. Russion researchers dealing with this problem (Zhazheva S.A., Gordeev A.D, Zarubina F.M.) pay special attention to the methods and means of its formation [Zhazheva S.A., Gordeev A.D., 2010, 2009, p. 4, 12].

As S.A. Zhazheva points out, "communicative competence characterizes the ability to orientate correctly in interpersonal communication and relatively freely participate in it, achieved with the help of linguistic knowledge, as well as knowledge of traditions, customs, and mores of society. Communicative competence in the native language is acquired in the process of socialization of the child. This concept reflects the level of a person's skill in interpersonal communication and is based on psychological knowledge about oneself and others" [Zhazheva S.A., 2010, 4].

As practice shows, in elementary school, children are interested in discovering something new, including learning a foreign language, since the learning process often includes creative tasks (games, songs, poems, etc.). In other words, play accompanies the development of younger students, but is not their predominant activity. While older students have a lack of confidence in their abilities, misunderstanding of the goals of studying the subject, since the material becomes more complex, its assimilation is more difficult. Thus, schoolchildren sometimes begin to show a negative attitude towards the educational process.

Many researchers support the opinion of L.S. Vygotsky and J. Piaget that one of the effective methods for solving the problem of motivation is the introduction of interactive forms of lessons containing creative elements, since they stimulate interest in communication not only in a foreign language, but also in the native language. ... One of these methods is reading fairy tales in foreign language lessons. According to V.L. Ermakova, "it is this genre

that meets both the criteria of the methodological principle of interest for students, and the principle of cognition" [Ermakov V.L., 2015, p. 24].

It is obvious that the use of a fairy tale and a game as a didactic method of active learning in English lessons contributes to an increase in students' interest in the subject, helps to increase the level of motivation in teaching English and forms a conscious need to master knowledge and skills.

A fairy tale is a genre of both the author's and the genre of oral folk art, which suggests that the realities of the life and everyday life of the people, the originality of their language, culture, and way of life in general are very clearly represented in the fairy tale. The study of folk tales, which have a so-called "walking plot", is becoming especially relevant. The analysis of such tales allows us to compare the life, culture and worldview of different peoples and to form an idea of the common and individual in the language and culture of the two peoples. According to T.A. Zinovieva and E.V. Gudakova, "... the genre has a very important socio-cultural significance. Acquaintance with a fairy tale is an important moment for a growing personality. On the basis of well-known plots and heroes, a child's understanding is built - about the world, about people, about their good and bad qualities" [Zinovieva T.A., Gudakova E.V., 2014, p. 768].

It should also be borne in mind that the study of a foreign language at school includes a number of aspects, as noted by E.N. Solovova, "educational practical aspect (language proficiency as a means of communication - possession of four types of speech activity: writing, reading, speaking, listening); educational aspect of training (formation of worldview, ideological conviction, morality of the individual, etc.); educational aspect (acquisition of knowledge about the country and people of the target language, its culture, psychology, art, etc.); developing (development of mental operations, awareness of the means of expressing thoughts, feeling of language, ability to communicate, such character traits as hard work, perseverance, etc.)" [Solovova E.N., 2005].

A fairy tale in English lessons can be used as a linguistic and cultural material in order to present the process of mastering a language as comprehension of a living foreign language reality. For example, in the lesson you can include elements of the discussion of the life of the British, their traditions and holidays, and finally, sights that attract tourists to England.

Before figuring out what is the advantage of using a fairy tale in foreign language lessons, you need to consider its functions in any lesson. A large number of functions of a fairy tale are distinguished, but we will focus only on the more significant for us, concerning the socio-cultural aspect of personality development.

First, the tale reflects the moral values and social behavior accepted by society. Thus, the fairy tale helps the child to socialize.

The next function of the tale is lexical. This means that this genre reflects the artistic diversity of speech, contributing to the development of a linguistic personality. A linguistic personality is understood as a person who is able to perceive someone else's speech, create and reproduce his own speech utterances.

Next, consider the cultural and ethnic function. Fairy tales contain information about the way of life of the people and their historical development, which helps schoolchildren not only to recognize themselves as part of their native culture, but also to learn ethical standards of behavior and tolerance in communication with other nations.

In addition, according to N.I. Sannikova, a fairy tale can stimulate schoolchildren to learn about themselves and the world around them, providing readers with the opportunity to be acquainted with various life situations, problems and the search for their solutions [Sannikova N.I., 2012, p. 48].

We share the opinion of M.I. Rozhkov that a fairy tale is one of the effective educational tools that provides "assistance in the process of social formation of the individual, ensuring his adaptation to existing social conditions and at the same time preserving his "I", the development of individuality" [Rozhkov.M. I., Bayborodova L.V., 2010, p. 384].

Now let us move on to the process of organizing work with a foreign language fairy tale and its meaning for a foreign language lesson. The analysis of a foreign-language fairy tale develops a tolerant attitude and respect for representatives of another nation among students, allows a student to motivate for communication in a foreign language in the form of discussions and discussions, thereby contributing to a positive perception of the process of learning a foreign language.

In the formation of a foreign language communicative sociocultural competence, an important place is given to the technique of working with a fairy tale. First, you need to be able to choose the right work for reading. The meaningful aspect of the tale allows you to determine the educational and educational goals of the lesson. In addition, it is necessary to take into account the age characteristics of schoolchildren so that the text corresponds to their level of training.

As we have already noted, middle-level schoolchildren are in a transitional stage from primary school to secondary, so they face certain psychological difficulties. In their work, N.E. Kasatkina and E.S. Bryksina highlight the following features of the attitude of middle-level schoolchildren to learning. Firstly, adolescents have low levels of attention span and absent-mindedness. Secondly, despite the fact that in the learning process, students of this age group are inclined to memorize information, they pay too much attention to details and small details,

which distracts them from the main idea of the studied material and the ability to generalize facts. In addition, images that helps to understand and better remember the material play an important role for both primary school students and adolescents [Kasatkina N.E., Bryksina E.S., 2014, pp. 75-78]. Thus, the text for reading in foreign language lessons should contribute to the concentration of the student's attention and the manifestation of interest in educational activities.

We support the point of view of O.V. Volodina, who notes that the manifestation of students' interest in reading texts directly depends on the topic of the work [Volodina O.V., 2013, p. 56]. Topics stimulating the interest of students, as a rule, are the eternal problems of "love, friendship, humanity, loyalty, patriotism, mercy, relationships between people" [Volodina O.V., 2013, p. 56]. It should be noted that the tale has all of the above characteristics. F.M. Zarubina focuses on the storyline of the fairy tale, which should intrigue and, thereby, motivate for further reading and performing communicative tasks after the text [Zarubina F.M., 2016].

Next, we propose to consider the types of tasks that are most aimed at developing the speech skills of primary school students. Of the methods of working with text proposed by E.V. Milekhina and E.N. Shmeleva, we focused on those that, in our opinion, are most suitable for working with a fairy tale in order to develop communicative competence, without dwelling in detail on tasks aimed directly at the formation of lexical and grammatical skills.

The basis of communicative tasks is the traditional classification, which suggests dividing tasks for any foreign language text into tasks before reading the text (pretext), text tasks and tasks after reading the text (post-text). E.V. Milyokhina proposes to include anticipation according to the title of the text, hypothesis for illustrations from the text, or drawing up a possible dialogue for illustrations from the text and reading it by roles [Melekhina E.V., 2013 p.85].

The following examples, which include tasks while reading the text, are mainly aimed at the individual work of the student, that is, at developing the ability to build an oncological oral statement. One of the tasks is to predict, "How will the fairy tale end?' involves improving the ability to anticipate the development of events.

An important fact is that the correct selection of a fairy tale in a foreign language can stimulate students both to study a foreign language culture and, accordingly, to a deeper understanding of their native culture through finding common elements in foreign texts and national fairy tales. Therefore, we consider it possible to use the following types of tasks:

1) Reread the lines describing the cat in the fairy tale. Do you think he is doing good or bad? Explain why you think so.

2) Remember Kazakh fairy tales, where the bear is one of the heroes. Is he a positive character or a negative one?

Typical tasks after reading the text are tasks that provide a reason for discussion. These tasks can be:

1) Changing the genre of the text (for example, "remake the fairy tale as if it were a detective investigation"). After writing their stories, children vote for the best version of the fairy tale;

2) Selection of a suitable title ("How would you name a fairy tale?");

3) Composition of the background or the end of the text, followed by discussion in the class;

4) Dramatization of dialogues, fragments of text.

E.N. Shmeleva in her work "Dramatization as an effective form of learning English" describes how to effectively organize the staging of a foreign-language fairy tale. First, you need to compare the plots of Russian and foreign-language fairy tales, qualities, description of appearance, distinctive features, etc. In addition, try to remember with the children the equivalent Russian characters of fairy tales. Music is added (if necessary) and costumes are selected. After staging a fairy tale, the child is given the opportunity to show through the performance of communicative tasks what experience he gained while working on a particular fairy tale [N.I. Lobachevsky, 2016, p. 105].

Based on the above, we can conclude that one of the important problems in the formation of the communicative competence of students is the transformation of their passive vocabulary into an active one. That is, the student must not only recognize the learned words in the text, but also be able to apply them in his own speech.

CONCLUSION

In the studies of various authors, there is an observation that, in contrast to primary schoolchildren, students in grades 4-5 show less interest in speech activity in a foreign language. The reason for this is the different levels of complexity of the content of the educational program and teaching methods. Thus, the main task of a foreign language teacher is to create comfortable conditions for communication in a foreign language, close to communication with its native speakers.

In order to avoid a psychological barrier and a negative attitude towards learning a foreign language, it is necessary to conduct lessons with elements of creativity that increase the interest of students and thereby motivate for foreign language communication. We found out that one of the most effective forms of creative tasks that contribute to the manifestation of student motivation is the introduction of work with a fairy tale. This genre meets all the necessary requirements that ensure the formation of a positive attitude towards the study of a foreign language.

Working with a fairy tale, aimed at the formation

of a linguistic personality, involves the introduction of communicative tasks in the form of discussions and discussions in foreign language lessons. In addition, the condition for the effectiveness of working with a fairy tale is the correct selection of tasks aimed at the formation of socio-cultural competence, the creation of conditions for a dialogue of cultures, the formation of students not only an idea of a foreign language culture, but also the ability to compare it with their native culture. Thus, the fairy tale performs the functions of both educational and educational nature, stimulating communication in a foreign language.

REFERENCES:

1. Kunanbayeva S.S. Kontseptsiya razvitiya inoyazychnogo obrazovaniya RK. – Almaty: Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 2006. (In Russian) 2. Kunanbayeva, S.S. Teoriya I praktika sovremennogo inoyazyichnogo obrazovaniya. – Almaty, 2010. (In Russian)

2. Kunanbayeva S.S. Teoriya I praktika sovremennogo inoyazyichnogo obrazovaniya. – Almaty, 2010. (In Russian)

3. Zhazheva S.A. Theoretical analysis of the definition of "Communicative competence"//New technologies. - 2010. - No. 4. - URL: http://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskiy-analiz-definitsii-kommunikativnaya- kompetentsiya.

4. Gordeev A.D. Problems of the formation of communicative competence in English lessons // Humanitarian problems of our time: materials of the All-Russian scientific and practical conference. / resp. ed. N.R. Nasyrova - Tyumen: TyumGNGU, 2009 - P. 382–385.

5. Ermakov V.L Using a fairy tale as a methodological tool in English lessons in the sixth grade // Scientific Bulletin of BelSU. Series: Humanities. - 2015. - No. 24

(221). - URL: http://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-skazki-v-kachestve-metodicheskogo-sredstva-na-urokah-angliyskogo-yazyka-v-shestyh-klassah.

6. Zinovieva T.A., Gudakova E.V. "Fabulous" techniques of the translator // Young scientist. - 2014. - No. 21. - P. 767-770.

7. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages. Basic course of lectures. - M.: Education, 2005.

8. Sannikova N.I. Socio-pedagogical functions of a fairy tale // Yaroslavl Pedagogical Bulletin. - 2012. - № 2. - Volume II (Psychological and pedagogical sciences). - P. 47-51.

9. Rozhkov M.I., Bayborodova L.V. Theory and methods of education [Electronic resource]: a textbook for students of higher educational institutions studying in the specialty 031000 "Pedagogy and Psychology". - M.: Vlados-Press, 2010. - 384 p. - URL: http://knigi.link/vospitatelnyiy-protsess_996/tseli-vospitaniya-18109.html.

10. Kasatkina N.E., Bryksina E.S. Age characteristics of adolescents and methods of organizing the educational process // Bulletin of the KemSU. - 2014. - No. 3 (59). - P. 75–78. - URL: http://cyber-leninka.ru/article/n/vozrastnye-osobennosti-podrostkov-i-metody-organizatsii-obrazovatelnogo-protsessa.

11. Volodina O.V. Conditions and features of perception and understanding of foreign language literature // Bulletin of the KemSU. - 2013. – No. 4 (56). - URL: http://cyberleninka.ru/article/n/usloviya-i-osobennosti-vospriyatiya-i-ponimaniya-inoyazychnoy-literatury.

12. Volodina O.V. In the same place.

13. Zarubina F.M. Formation of cultural and communicative competence of students through the works of English literature in home reading lessons// Pedagogical experience: theory, methodology, practice: materials of the VIII International Scientific and Practical Conference. (Cheboksary, June 13, 2016) / editorial board: O.N. Shirokov [et al.]. - Cheboksary: Central nervous system "Interactive plus". - 2016. - No. 3 (8). - P. 190-191.

14. Melekhina E.V. Decree. op. - S. 85.

15. Metasubject content of language education: school-university: collection articles of the participants of the interuniversity scientific-practical conference (May 27, 2016) / Nat. research. Nizhny Novgorod State University N.I. Lobachevsky, Arzamas Phil.; [comp. and otv. ed. D.L. Morozov]. - Arzamas: Arzamas Phil. UNN, 2016. - Pp. 105–107.

УДК 378.147.88

ҚАСЫМОВА РОЗА САДЫҚҚЫЗЫ,
пед. ғ. к., доцент,
Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы қаласы,
E-mail: krs1958@mail.ru

ХОЖАБАЕВА МАКПАЛ ТУРМАХАНБЕТОВНА,
2 курс магистранты,
"Педагогика және психология" мамандығы,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы қаласы

МУЛЬТИМЕДИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. Мақалада мультимедиалық технологияны оқу процесінде қолданудың маңызды тұстары қарастырылады.

Кілттік сөздер: ақпарат, мультимедиа, технология, мультимедиалық технологиялар, сауаттылық, мәтін, оқыту.

Аннотация. В этой статье рассматриваются важные моменты использования мультимедийных технологий в учебном процессе.

Ключевые слова: информация, мультимедиа, технология, мультимедийные технологии, грамотность, текст, обучение.

Annotation. The article discusses the important aspects of using multimedia technologies in the educational process.

Keywords: information, multimedia, technology, multimedia technologies, literacy, text, learning.

Бүгінгі таңда республикамызда білім берудегі ақпараттандырудың негізгі мақсаты ол қазіргі мультимедиалық технологияларды қолдану негізінде біртұтас ақпараттық орта құру. Мұның өзі еліміздегі білім беру жүйесін әлемде болып жатқан келелі жаңалықтармен ұштастырып оқыту мақсатына байланысты еліміздің жоғары оқу орындарының алдына сапа жағынан өзгерістер енгізу болып отыр.Оның бірі мультимедиалық және телекоммуникациялық технологияларды қолдану негізінде білім алу әрекеттерінің тиімділігін арттыруға бағытталса, екіншісі, ақпараттық қоғам сұранысына сай келетін, жаңаша ойлау қабілетін дамытуға негізделген тұлғаны қалыптастыру. Мультимедиалық технология дегеніміз ол CD ROM (мультимедиа құралы) компакт-дискінің технологиясын қолдануға негізделген аудиовизуалдық хабарларды қабылдаудың, әдістерінің, тарату тәсілдерінің, өңдеудің, сақтаудың және т.б. жиынтығы болып табылады.

Мультимедиалық технологиясын қолданудың педагогикалық мақсаты хабарларды эмоционалдық тұрғыдан қабылдаумен байланысты білім берудің мотивациясын арттырумен және хабарларды өңдеуге байланысты атқарылатын өзіндік жұмыстардың түрлі формаларын қолдана білу қабілетін қалыптастырумен айқындалады.Мультимедиалық технология ретінде ақпараттық қоғамның әлемдік мәдени процестерге еркін кірігуіне жол ашады; өзін-өзі реттеудің сан түрлі және ең әсерлі формалары мен әдістерін табуға ықпал етеді.

Студенттердің өздігінен жасайтын жұмысында мультимедиалық технологияларды пайдалану жүйесін меңгеруі, жүзеге асыра білуі, дәстүрлі және интерактивті әдістерді үйлестіре білуі,өзіндік жұмыстарды сипатына, мазмұнына қарай өз қалауымен таңдап алуы жатады.Әлемдік өркениет көшіне ілесу мен алдыңғы қатардан орын алудың маңызды бір қыры, шындығында, ақпараттық қоғам кеңістігіне еркін ену екендігі сөзсіз. Жаһандану үдерісінің шарттары да ақпараттық мәдениеттің жетілген деңгейін талап етеді. Осыған орай, мемлекетіміз де осы салаға арнайы бет бұрып, оның тетіктері мен алғышарттарын ұстанып отырғандығы белгілі.

Мәселен, қазіргі кезде балалар мен жастардың ақпараттық технологияға тумысынан икемділігі, ақпараттық технологиялық сауаттылығының алғышарттарының өздігінен қалыптасуы, ақпарат құндылықтарын бейсаналы болса да түйсінуі т.б. Демек, осы бейімделушілікті оңтайлы пайдалана отырып, ақпараттық мәдениеттің алғышарттары қалыптасқандығын және студенттер үшін мультимедиалық технологиялиялық ақпараттық салада икемді болып келетіндігі мен қарым- қатынасқа түсудің мобильділігі орнайды.

Мультимедиалық технологияны пайдалану барысында оқытушының әр студентпен жеке жұмыс істеуге, әрқайсысына әртүрлі тапсырмалар

беріп, барлық студент білімін бағалауға мүмкіндігі болады, кімнің қай тақырыпты меңгергенін немесе қай жерде білімнің осал екенін байқап, соны жүйелі түрде жою үшін көмек көрсете алады. Компьютерді пайдалану студенттерге шапшаңдыққа, тапқырлыққа үйретеді.

Бүгінгі ақпараттық қоғам сұранысы ақпараттық біліммен сауатты, бәсекеге қабілетті маман дайындау, жоғары автоматтандырылған ақпараттық ортадағы кәсіби іс әрекетке дайындау, оларды осы ортада өздігінен әрекеттенуде, мүмкіндіктерді тиімді пайдалана білуге үйрету болып табылады. Мұның өзі бүгінде ақпараттық саясатты жүзеге асыруда студенттердің мультимедиа технологияларын жете меңгеріп, оны тиімді пайдалана білумен байланысты болмақ.

Қазіргі заман мұғалімінен тек өз пәнінің терең білгірі, шебері ғана емес, тарихи танымдық, педагогикалық-психологиялық сауаттылық, саяси-экономикалық білімділік және барлық жаңа ақпараттық технологияларды меңгеруін талап етуде.

«Біз Қазақстанда қазіргі заманғы технологияларды дамытуымыз тиіс. Әсіресе, өмірдің барлық саласына мультимедиалық технологияларды енгізу және дамыту қажет. Мультимедиалық әзірлеудің негізгі бағыты электрондық үкіметті дамытуға, білім сапасын жоғарылатуға, телемедицинаны және электрондық бизнесті дамытуға бағытталуы тиіс», - деп Елбасы атап көрсеткендей, жаңа ақпараттық технологиямен орындалатын қызмет өзінің кез-келген нақты формасында тиімдірек орындалады.

Мультимедиалық технологиялар оқу үрдісін байытады, білімді игеруге тиімді мүмкіндік береді. Мультимедиа – жаңа бағыт, бұл компьютердің ақпараттың көптеген түрлерінің жұмысы, оған жоғары түсті графика, жүгіртпе және аққыш түстері бар динамикалық эффектілер, дауыстардың дыбысталуы және синтезделген әуеннің дыбыстары, толық түсті видеоклиптер және видеофильмдер кіреді.

Мультимедиалық технологияларды тиімді қолдану білім беруде болашағы бар бағыт болып табылады [Шлыкова С.В., 2004].

Оқытудың мультимедиалық технологиясы нәтижесінде әр студент сабақта алынған мәліметтерді тікелей немесе виртуалды зертханалық жұмыстар жасау барысында тәжірибеде сынақтан өткізуге мүмкіндігі бар [Осин А.В., 2004].

Мультимедиа сөзінің бірнеше анықтамасы бар: әр түрлі типті ақпаратты өңдеу, жүргізу, қолдану ретін түсіндіретін технология; түрлі типтегі ақпаратты өңдеу мен көрсету технологиясы негізінде құралған ақпараттық қор; түрлі типтегі ақпаратты өңдеу мен көрсетумен байланысқан компьютерлік бағдарламалық қамтамассыздандыру; түрлі типтегі ұлттық визуалды (мәтін, графика) ақпаратты және динамикалық (сөз, музыка, бейне, анимация) ақпаратты біріктіретін ақпараттың жалпы түрі болып табылады [Под.ред. Петренко А.И. Бином, 1994].

Бүгінгі таңда электрондық оқулықтарды, компьютерлік оқыту бағдарламаларын, дыбыстық және бейнелік оқу материалдарын пайдалануда қолданылатын мультимедиалық технологиялар оқыту үдерісіндегі инновациялық әдістерді жүзеге асыратын бірден-бір жаңа ақпараттық технология болып саналады.

Мультимедиа біріншіден, танымдық үдерісінің жоғарлауына септігін тигізсе, екіншіден, әр типті ақпараттарды біріктіре пайдалануға мүмкіндік береді, ал үшіншіден білім беру мазмұнын интерактивті формада ұсынатын дидактикалық ақпаратты бағдарламалық құрал болып табылады.

Мультимедиалық өнімдерді мультимедиалық құралдар және арнайы бағдарламалық жабдықтар көмегімен дайындалған ақпарат құрайды.

Оқытудағы мультимедиалық технологиялардың мүмкіндіктері:

- оқу материалын бөлшектеп ұсыну;
- нақты ұғым қалыптастыру,салыстыру,жалпылау кезіндегі иллюстрациялау;
- зертханалық дәрісханаларда өткізуге мүмкін емес тәжірибелерді демонстрациялау;
- құбылыстар мен үдерістерді жобалау, көрсету;
- коммуникациялық құрылғы,Web-камералар мүмкіндіктерін пайдалану.

Мультимедиалық технология мәтінмен,гипермәтінмен жұмыс істеудің ең тиімді жолын көрсетеді.

Сабақты түсіндіру кезінде гипермедиа өнімдері үлкен көлемді материалды оқуға ғана емес, тыңдау, көру, материалды іріктеу, керекті жерін сызып алуға мүмкіндік береді.

Мультимедиалық технологиямен оқыту құрамына оқыту мақсаты, оқыту құралдары, оқу-әдістемелік кешен, оқытудың әдістері мен технологиялары, оқыту нәтижесі, коррекция, коррекциядан кейінгі жаңа мақсатқа шығу кіреді.

Мультимедиалық технологияларды пайдаланудың артықшылығы:

- зерттелетін құбылыс, объект, үдерістердің тек қана сыртқы сипаты ғана, емес ішкі қасиеттері, сапасы, мәні ашылады;
- адамның ой санасына бейнелі әсер етіп, нақты түсінік қалыптастырады;
- мұғалімнің сөзі мен көрнекі түрде берілетін бейнені тікелей ұштастырудың нәтижесінде оқу материалын меңгерудің жоғары сапасына қол жетеді.

Мультимедиялық технологиялар - әртүрлі типті мәліметтерді дайындау, өңдеу, біріктіру, ұсыну әрекеттерін ақпараттық және бағдарламалық жабдықтарды пайдалану арқылы жүзеге асыратын құралдар, әдістер мен тәсілдер жиынтығы. Оның дамуы бейнетехниканың және дербес компьютердің өркендеуі нәтижесінде жүзеге асуда. Мультимедия статикалық, динамикалық

және дыбыстық ақпараттарды талапқа сай дәрежеде ұсынуды іске асырады. «Мультимедия» термині латын тілінің «multi» (көп) және «media» (орта) сөздерінің бірігуінен құралған, яғни «ақпараттық орта» деген мағына береді. Білім берудегі мультимедия – таным процесінің жоғарылауына септігін тигізетін, білім беру мазмұнын интерактивті формада ұсынатын, дидактикалық ақпаратты-бағдарламалық құрал [Воган Т., 2006].

Мультимедия – пайдаланушыға әртүрлі типті ақпаратты біріктіріп ұсыну технологиясы. Зерттеушілердің пікірі бойынша дәстүрлі оқу әдісімен берілген материалдың 25%-ы, көру арқылы 33%-ы, көру-есту арқылы 50%-ы, ал мультимедиялық интерактивті оқыту бағдарламасы көмегімен берілген материалдаң 75%-ы есте сақталады екен.

Мультимедияның ажырамас бөлігі болып табылатын лазерлік дискілерде жазылған электрондық энциклопедиялар, оқулықтар мен сөздіктер оқыту процесінде ерекше орынға ие. Мысалы, электрондық сөздіктерде әрбір сөздің аудармасы ғана емес, сонымен бірге оның айтылу үлгісі де қамтылады. Студенттердің өздік жұмыстарында, реферат, баяндамаларда мультимедиалық технологияларды пайдалануда басты мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік алды.

Білім беруде мультимедиалық технологияларды, электрондық оқулықтарды дайындаудың педагогикалық мәселелерімен оқытуды ақпараттандыру бағдарламалақ кешендерін жасауда Г.К. Нұрғалиева, Ш.Т. Абишева, Г.Б. Ахметова, А.С. Кадырова, Г. Кудебаева, А.Х. Накпаева, Н.М. Сагитова, А.И. Тажигулова, Н. Даумов, Ш.Х. Курмалина т.б. ғалымдар әр қырынан зерттеді.

Педагогикалық әдебиеттерді талдау кезінде студенттердің оқу үрдісіндегі даралық әрекеті, өзіндік білім алуға дайындығы және оқу процесінің тиімділігін жоғарылату құралы, оның ақыл-ойының дамуы мен білім әлеуетін жүйелейтін көрсеткіш болып табылатын ол мультимедиалық технология екенін көрдік.

Студенттердің оқу процесінде мультимедиалық технологияларды орындай білуі оның жауапкершілігін, белсенді ой қызметін, танымдық ізденімпаздығын, табысқа жету құралын, студенттің білімділігін, біліктілігін бекіте отырып, оның белсенділігін, дербестігін дамытады.

Интеллектуалды ұлт қалыптастыру саясаты да әрбір қоғам мүшесінің зияткерлік жағынан жетілуін қажет ететіндіктен, олар өзінің бастапқы білімдерін ақпараттардың көзі болып есептелетін кітапханалардан алады. Университеттің студенттері мультимедиалық технологиялиялық ақпараттарды беру үшін, ақпараттық мәдениеті қалыптасқан тұлға, маман болуды қажет етеді. Сондықтан, бүгінгі таңдағы Қазақстанда ғылым мен білім беруге арнайы маңыз беріліп, заң жобалары да қабылданып жатыр. Жастарға ғылыми білімдерді меңгерту біз қарастырып отырған мәселе мультимедиалық технологияны қолданудың маңыздылығы ақпараттық мәдениетке тікелей байланысты. Бұл күндері ақпараттық мультимедиалық технологияларды оқытуда жеке мәселелерді оқыту тереңдігі мен материалдың баяндалу бағыты және мазмұны бойынша бір бірінен едәуір айырмашылығы бар, әр түрлі оқу құралдары оқу бағдарламалары пайдаланылады. Тағы да айтылатын бір мәселе ақпараттық технологиялармен сабақ өткізетін мұғалімдердің мамандық деңгейі мен базалық білімі әртүрлі. Сондықтан әр жоғарғы оқу орындары ақпараттық мультимедиалық технологиялармен оқытудың нақты мазмұны мен пән бойынша студенттердің дайындығына жеке мұғалімдер тарапынан қойылатын талаптардың деңгейі де әртүрлі болып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шлыкова С.В. Культура мультимедиа:Учеб.пособие.МГУ. М: 2004.
2. Осин А.В. Мультимедиа в образовании:контекст информации. М: 2004.
3. Мультимедиа /Под.ред.Петренко А.И. М Бином/, М:1994.
4. Воган Т. Самое полное руководство по созданию мультимедийных проектов.- М., 2006.

УДК 1751

ҚҰЛШАЕВА АЙНҰР МАНАТҚЫЗЫ,
PhD докторанты,
Абай атындағы КазҰПУ
E-mail: best_future.84@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОЙЫН СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Бұл мақалада ойын ағылшын тілі сабақтарында сөйлеу дағдыларын дамыту құралы ретінде қарастырылады. Сөйлеу дағдыларын, қарым-қатынас қабілеттерін дамытудың тиімді құралдарының бірі-ойын. Мақалада психологиялық-педагогикалық әдебиетте зерттелген ойынның теориялық аспектілері сипатталған.

Түйінді сөздер: ойын, сөйлеуді дамыту, сөйлеу дағдылары, оқу процесі, коммуникативтік қабілеттер.

Аннотация. В данной статье рассматривается игра как средство развития навыков говорения на уроках английского языка. Одним из наиболее эффективных средств развития навыков говорения, коммуникативных способностей является игра. В статье изложены теоретические аспекты игры, которая исследована в психолого-педагогической литературе.

Ключевые слова: игра, развитие речи, навыки говорения, процесс обучения, коммуникативные способности.

Annotation. This article discusses the game as a means of developing speaking skills in English lessons. One of the most effective means of developing speaking skills and communication skills is the game. The article describes the theoretical aspects of the game, which is studied in the psychological and pedagogical literature.

Keywords: game, speech development, speaking skills, learning process, communication skills.

Адамзат тарихы мен дамуында ойын жасына қарай адамның пайда болу уақытымен салыстыруға болады және оның өмірінде, дамуында, тәрбиесінде маңызды орын алады.

Ойын-бұл пәндік іс-әрекеттерді жүзеге асырудың әлеуметтік бекітілген тәсілдерінде, ғылым мен мәдениет пәндерінде бекітілген әлеуметтік тәжірибені қайта құруға және игеруге бағытталған шартты жағдайлардағы іс-әрекеттің түрі [Петровский А.В., Ярошевский М.Г., 1990, 127 б.].

Адамның іс-әрекетінің нақты түрі ретінде көптеген зерттеулер ойынға арналды, көптеген ойын туралы теориялар құрылды. Алғашқы теориялардың бірін Ф.Врубель ойынды баланың өзін-өзі көрсетуге деген қажеттілігінің көрінісі ретінде қарастырады.

Ғылымда ерекше бағыт бар-ойын теориясы. Көптеген ойындардың жіктеулері анықталған. Олардың бірі бойынша ең көп таралған функционалды, тақырыптық, конструктивті, дидактикалық, спорттық, әскери және іскерлік ойындарды ажыратуға болады. Ойын теориялары, оның әлеуметтік табиғаты, ішкі құрылымы, сондай-ақ баланың дамуындағы маңызы Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин және т.б. [Выготский Л.С., 1996, 52 б.]. Баланың жеке дамуында ойын баланың әлемге әсер ету, әлемді білу, әлемді құру және өзін-өзі құру қажеттілігін қалыптастырады. Ойын жеке тұлғаны қалыптастырады. Ойын арқылы және ойын барысында бала өзін-өзі дамытады (психикалық және физикалық тұрғыдан). Мотивациялық саланың дамуы, күрделі әлеуметтік өмірге дайындықтың барлық түрлері бар. Ерікті қасиеттердің қалыптасуы, психикалық процестердің қайта құрылуы, іс-әрекеттер туралы хабардар болу бар. Интеллект дамиды, ойлау процестері өзгереді: визуалды-тиімдіден ауызша-логикалыққа дейін және дерексіз-логикалыққа дейін. Ойын іс-әрекетінде қиял процесі жүзеге асырылады, ол жоғары шығармашылық ойлау формасын білдіреді, болашақта адам қызметінің әртүрлі салаларында жеке іске асыру мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Ойында адамның шығармашылық бастамасы орын алады, еңбек әрекеттерінің негіздерін қаланады, ойын ересектердің әлеуметтік тәжірибесін игеру түрінде оқытуды бастайды.

Адам өмірінің барлық кезеңдерінде ойын оқыту әдісі ретінде лайықты орын алады. Педагогикалық тәжірибеде танымдық іс-әрекеттің дамуына ықпал ететін, танымдық процесті, оқу процесіне қызығушылықты ынталандыратын танымдық дидактикалық ойындар қолданылады. Мұндай ойындар ұжымдық қатынастардың дамуын қамтамасыз етеді, эмоционалды шиеленісті жеңілдетеді, оқу іс-әрекеттерін еркін орындау атмосферасын жасайды. Ойын көп функциялы әдіс ретінде қарастырылуы керек. Ол жаңа материалды игеруге, оны шоғырландыруға, қайталауға, ойлаудың барлық түрлерін дамытуға бағытталған. Ойын дүниетанымды, жеке қасиеттер мен қабілеттерді қалыптастыруға тактикалық

және стратегиялық бағыттылығымен сипатталады; ұйымдастырушылық, коммуникативті, экономикалық, гностикалық және функционалды дағдыларды қалыптастырады. К.Д. Ушинский ойында "адам жанының барлық жақтары, оның ақыл-ойы, жүрегі мен еркі қалыптасады, ал егер ойындар баланың болашақ мінезі мен болашақ тағдырын болжайды деп айтатын болсақ, онда бұл екі мағынада дұрыс: баланың бейімділігі мен жанының салыстырмалы күші ойында ғана емес, сонымен бірге ойынның өзі де үлкен әсер етеді, балалардың қабілеттері мен бейімділіктерін дамыту, демек, оның болашақ тағдырына да әсер етеді" [Демидова И.Ф., 2009, 124 б.].

Оқу ойындарын мектеп циклінің барлық дерлік пәндерінде сәтті қолдануға болады. Оқу процесінде рөлдік, іскерлік және ситуациялық ойындар маңызды орын алады. Қазіргі уақытта әртүрлі ескі және жаңа ойындар танымал болып келеді [Клементенко А.Д, Миролюбов А.А., 1981, 84 б.]:

- Симуляциялық ойындар - көшіру, әрекеттерді қайталайтын, сапаны, стратегиялық әрекеттерді есептеуді ұйретететін (әскери дайындықта қолданылады), мүмкін болатын жағдайларды ойнатуды қайталау.

- Драматизация - ойындар - модельделген жағдайларда рөлдерді ойнауға негізделген.

- Драматизация әдісі - мысалы, оқиғаларды театрландырылған жаңғырту және т. б. жүзеге асырылады.

- Идеяларды жалпылау әдісі - "миға шабуыл" әдісі өте қысқа уақыт ішінде проблеманы шешу үшін идеялардың максималды санын (оның ішінде мүлдем дәстүрлі емес) дамыту мақсатында бірнеше адамның немесе топтың ақыл-ой белсенділігінің күрт белсенділенуімен сипатталады.

- Кездейсоқтық әдісі - кез-келген жағдайды оқушылар тобының қарауына, жеке оқушылар ұсынған шешімдерді дұрыс салыстыруға негізделген.

- Ситуациялық әдіс - оқушыны қандай да бір қиын жағдайға енгізуге негізделген.

- Микро-оқыту - күрделі тәжірибелік жағдайды шығармашылық әдісі арқылы оқыту.

Ойын әдістерінің тиімділігі, ең алдымен, мұғалімнің оларды ұйымдастыру және өткізу әдістеріне байланысты, айтарлықтай ақыл-ой мен физикалық күш-жігерді, дайындық уақытын, анықтамалық, монографиялық, оқу, әдістемелік әдебиеттерді, техникалық құралдарды қажет етеді.

Ағылшын тілі сабақтарындағы оқушылардың оқу іс-әрекетін, олардың бір-бірімен, мұғаліммен және нақты ана тілдерімен қарым-қатынас ерекшеліктерін талдау оқушылардың қарым-қатынас қабілеті, игерілген тілдік материалды қарым-қатынас жағдайында қолдану қабілеті жеткіліксіз дамығанын көрсетеді.

О.В. Любимованың айтуынша сөйлеу дағдыларын, қарым-қатынас қабілеттерін дамытудың тиімді құралдарының бірі - ойын. Себебі, "оның әмбебаптығы сияқты ерекшелігі бар: ойын әдістерін қолдануды әртүрлі мақсаттар мен міндеттерге бейімдеуге болады. Ойын әдістері баланың даму процесінде көптеген функцияларды орындайды, оқу процесін жеңілдетеді, жыл сайын өсіп келе жатқан материалды игеруге көмектеседі және қажетті құзіреттіліктерді кедергісіз дамытады" [Любимова О.В., 2007, 35 б.].

Тәжірибе көрсеткендей, оқулықтардың кейбір авторлары шет тілін оқытуда ойын мүмкіндіктерін кеңінен пайдаланбайды. Сондықтан оқулықтарда ұсынылған ойындар мен ойын тапсырмаларының жиынтығын кеңейту және толықтыру қажеттілігі туындады [Есипович К.Б., 2011, 78 б.].

Психолингвистердің зерттеулеріне сүйене отырып, Бакишева Л.Б. шет тілінде сөйлеу процесін оқушылар үш кезеңнің белгілі бір реттілігімен жүзеге асыратынын атап өтті: мотивациялық-ынталандыру, индикативті-зерттеу және атқарушы [Бакишева Л.Б., 2011, 8 б.].

Л.Б. Бакишева оқушылардың оқу-сөйлеу әрекетін ынталандыруды мотивациялық-ынталандырушы және индикативті-зерттеу кезеңдерінде жүргізген жөн деп санайды, өйткені дәл осы жерде сөйлеу әрекеттерін жасауға мүмкіндік бермейтін қиындықтар пайда болады. Бұл қиындықтар келесідей:

- оқушылардың сөйлеу сөздерін жүзеге асыруға итермелейтін себептері жоқ;

- олар көбінесе сөйлеу керек тақырыпты нашар басшылыққа алады;

- мектеп оқушылары сөйлеу тілінің құрылымына ие емес;

- сөйлеу сөзін құруға болатын сөздердің қоры жеткіліксіз.

Мотивациялық-ынталандыру кезеңінде оқушылардың оқу-сөйлеу әрекетін жандандыру сөйлеу мотивінің шақыруымен байланысты. Адам өз ойын білдіру қажеттілігін сезінген кезде сөйлейді, яғни "қоршаған шындықты ауызша түсіну қажеттілігін сезінеді, ол өзін сөйлеу - ойлау тақырыбында тауып, сөйлеудің коммуникативтітанымдық мотивіне айналады" [Бакишева Л.Б., 2011, 8 б.].

Оқушылардың оқу-сөйлеу әрекетін болжалды зерттеу кезеңінде жандандыру оқушылардың оқу-сөйлеу әрекетінің жағдайларын зерттеуді жүзеге асыратындығында, сөйлеу - ойлау тақырыбын бөліп, қажетті тілдік және сөйлеу құралдарын тартатындығында. Оқушылар құралдарды іріктеуді жүзеге асырады және оқу қарым-қатынас процесінде өз ойларын қалыптастыру және қалыптастыру тәсілдерін анықтайды.

Осы кезеңдерде оқу және сөйлеу әрекетін белсендіруге қабілетті құралдар-бұл ойындар. Әдістемелік әдебиеттерде ағылшын тілінде сөйлеу дағдыларын үйрету кезінде қолдануға болатын ең тиімді ойын түрлері рөлдік және іскерлік ойындар болып табылады [Зимняя И.А., 1997, 24 б.].

А.В. Конышева ойынды "әлеуметтік тәжірибенің бір түрі, өмірлік құбылыстарды нақты тәжірибелік көзқарастан тыс тиімді жаңғырту" деп анықтайды. Ол әрқашан екі уақытты өлшемде әрекет етеді: қазіргі және болашақта бір сәтте қуаныш сыйлайды, сонымен қатар жеке тұлғаның қазіргі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қызмет етеді. Онда әлеуметтік, кәсіби және шығармашылық функцияларды орындау үшін жеке тұлғаларға қажетті қасиеттер бекітілген " [Конышева А.В., 1998, 9 б.].

М.Ф. Стронин, шет тілдерін оқытуда қолданылатын оқу ойындарына арналған бірқатар кітаптардың авторы, мұндай ойындардың екі түрін ажыратады [Стронин М.Ф., 2004, 110 б.]:

- сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін дайындық;

- сөйлеу дағдылары мен қабілеттерін одан әрі дамыту болып табылатын шығармашылық ойындар.

Ойындар сонымен қатар қызмет түріне, педагогикалық процестің сипатына және ойын техникасының сипатына қарай бөлінеді.

Сонымен, М.Ф. Стронин ойын техникасының табиғаты бойынша тақырыптық; рөлдік; сюжеттік; еліктеу; іскерлік; драматизация ойындарын ажыратады.

Психологтар (А.Н. Леонтьев, Н.В. Королева және т.б.) «рөлдік ойын адамдардың іс-әрекеті мен олардың арасындағы қарым-қатынасқа ерекше сезімтал» дейді. Олардың пікірінше, рөлдік ойын жасырын ережені қамтиды және даму егжей-тегжейлі ойын жағдайы мен жасырын ережелері бар ойындардан бастап, ашық ережелері бар ойындарға және олардың артында жасырылған рөлдерге дейін жүреді. Тағы Л.С. Выготский рөлдік ойында «бала пациент ретінде жылайды және ойнаушы ретінде қуанады» және «ойын әр минут сайын өзіне алынған рөлді орындау пайдасына өткінші тілектерден бас тартады» деп мәлімдеді [Выготский Л.С., 1996, 34 б.].

О.В. Любимова « бұл фактілердің барлығы рөлдік ойында оқушының мінез - құлқының айтарлықтай қайта құрылуы орын алатындығын көрсетеді - ол ерікті болады. Бұл жағдайда ерікті мінез-құлық деп үлгіге сәйкес жүзеге асырылатын (ол басқа адамның іс-әрекеті түрінде немесе бұрыннан қалыптасқан ереже түрінде берілгеніне қарамастан) және осы үлгімен эталон ретінде салыстыру арқылы бақыланатын мінез-құлық түсініледі [Любимова О.В., 2007, 37 б.].

Бұл дегеніміз, рөлдік ойында оқушы әдеттегі жауапты сезінетін шиеленісті сезінбейді, ол ашық және еркін.

Бұл мұғалімдер мен оқушылар арасында рөлдік ойындардың танымалдылығының құпиясын түсіндіреді. Тұлғааралық топтық қарым-қатынастың оқу моделі, коммуникативті принципке негізделген ауызша сөйлеу қарым-қатынасты оқытудың нақты ұйымдастырушылық формасы бола отырып, рөлдік ойындар сабаққа оңай енеді және басқалармен қатар студенттерге шынайы рахат сыйлайды.

А.В. Конышева рөлдік ойын жаңа материалды игерудің, шығармашылық қабілеттерін шоғырландыру мен дамытудың күрделі мәселелерін шешу үшін, сондай-ақ жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыру үшін қолданылатынын жазады. Бұл студенттерге оқу материалын әртүрлі тұрғыдан түсінуге және оқуға мүмкіндік береді [Конышева А.В., 2005, 16 б.].

Процесс ретінде ойын құрылымына мыналар кіреді:

а) ойыншылар қабылдаған рөлдер;

б) ойын әрекеттері осы рөлдерді жүзеге асыру құралы ретінде;

в) заттарды ойын түрінде қолдану, яғни нақты заттарды ойын, шартты заттармен алмастыру;

г) ойыншылар арасындағы нақты қатынастар;

д) сюжет (мазмұн) - ойын барысында шартты түрде қабылданатын шындық саласы.

Мұғалімнің міндеті - белгілі бір материалдағы қажетті жағдайларды-суреттер мен жағдайларды - проблемаларды таңдау, дидактикалық материал дайындау: әрқайсысына тапсырма карталары (сіз оның қызметінің сипаты туралы кеңес бере аласыз), оқушылар тобын таңдап, рөлдерді бөлу, оқушылар өз көзқарастарын білдіруі керек міндет қою, болжалды жауаптар мен репликаларды ойластыру (қажет болса, оларды белгілі бір оқушыларға айту), ойын барысында оқушыларға қызығушылық пен назар аудару.

Рөлдік ойын технологиясы келесі кезеңдерден тұрады [Маслыко Е.А., 1996, 7 б.]:

1. Дайындық кезеңі. Рөлдік ойынды дайындау сценарий жасаудан басталады - жағдай мен нысанды шартты түрде көрсету. Содан кейін ойын жоспары жасалады. Мұғалім ойын процедурасының сипаттамасына ие болуы керек және актерлердің сипаттамаларын нақты көрсетуі керек.

2. Түсіндіру кезеңі. Бұл кезеңде ойынға кіріспе, қатысушылардың бағдары, жұмыс режимін анықтау, сабақтың негізгі мақсатын тұжырымдау, сонымен қатар студенттерге мәселенің тұжырымы мен жағдайды таңдауды негіздеу қажет. Қажетті материалдардың, нұсқаулықтардың, ережелердің алдын ала дайындалған пакеттері беріледі. Қажет болған жағдайда оқушылар мұғалімнен қосымша түсініктеме алу үшін көмек сұрайды. Мұғалім оқушыларды ойынға енжар қарауға, мінез-құлық ережелері мен этикасын бұзуға болмайтын нәрсеге бейімдеуі керек.

3. Өткізу кезеңі - ойын процесі. Бұл кезеңде студенттер белгілі бір рөлдерді орындай отырып, олар ұсынған жағдайды ойнайды.

4. Талдау және жалпылау кезеңі. Ойын соңында мұғалім оқушылармен бірге жалпылау жүргізеді, яғни оқушылар пікір алмасады, олардың пікірінше, не болды, тағы не істеу керек. Қорытындылай келе, мұғалім қол жеткізілген нәтижелерді

айтады, қателіктерді атап өтеді, сабақтың соңғы нәтижесін тұжырымдайды. Талдау кезінде пайдаланылған имитацияның нақты жағдайдың тиісті саласының сәйкестігіне назар аударылады.

Т. Қалышева ойында бәрі тең екенін анықтайды. Бұл кез-келген оқушыға, тіпті тілде жеткілікті білімі жоқ адамға да мүмкін. Сонымен қатар, тілдік дайындықтан әлсіз оқушы ойынның жеңімпазы бола алады, өйткені тақырып бойынша білімнен гөрі «ойындағы тапқырлық пен шығармашылық кейде маңызды». Теңдік сезімі, қуаныш, өзіне деген сенімділік атмосферасы, тапсырмалардың орындалуын сезіну - мұның бәрі оқушыға ұялшақтықты жеңуге мүмкіндік береді, бұл сөйлеуде шет тілінің сөздерін еркін қолдануға кедергі келтірмейді, қателіктерден қорқу азаяды және бұл оқу нәтижелеріне жағымды әсер етеді [Қалышева Т., 2013, 3 б.].

Тілдік материалды игеру байқалмайды. Студенттің қанағаттану сезімі бар, ол бәрімен бірдей сөйлей алады. Бұл жағдай оқушылардың өз бетінше дағдылары мен шеберлігін дамытуға қосымша мотивация жасайды, сондай-ақ грамматикалық материал мен лексиканы жаттап алудың сарқылмас процесін қызықты танымдық процеске айналдыруға көмектеседі [Конышева А.В., 1998, 65 б.].

С.А. Шмаков ойын технологиясын пайдалануда оқытудың әртүрлі кезеңдерінде ойын іс-әрекетінің кейбір түрлерін қолданудың орындылығын сипаттады және соған сәйкес оларды пайдалану жүйесін ұсынды [Шмаков С.А., 1994, 33 б.].

Бұл жүйе бірінші сыныптан бастап шет тілін үйрену кезінде әртүрлі кезеңдерде ойындардың белгілі бір түрлерін қолдануды қамтиды.

Ойын түрлері оқушының оқу пәні ретіндегі сипаттамаларына және жалпы білім беретін мектептерге арналған ағылшын тілі бағдарламасына сәйкес таңдалады.

Сонымен, оқытудың бірінші кезеңінде (1-2 сынып) ойынның негізгі түрі фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ойындарды біліктіретін пәндік (лингвистикалық) ойын болады. Бұл осы жастағы студенттердің тілдік базасы енді қалыптаса бастағандығымен және олардың дағдылары рөлдік, сюжеттік ойындар өткізуге жеткіліксіз екендігімен түсіндіріледі. Мұнда драматизация мен Имитациялық ойындарды, жарыс ойындарын қолданған жөн. Бұл блок коммуникативті құзіреттіліктің лингвистикалық жағын қалыптастыруға, бағдарламада қарастырылған тақырыптар бойынша лексикалық қор құруға, грамматикалық құрылымдар мен сөйлеу дағдыларын, әр түрлі қарым - қатынас жағдайларында қолданылатын клише тіркестерін игеруге бағытталған ойын әрекеттерін қамтиды.

Келесі кезеңде (3-4 сынып) оқушылар коммуникативтік құзыреттіліктің қарапайым деңгейіне жеткенде ойын әрекеті күрделене түседі. Лингвистикалық және имитациялық ойындармен қатар студенттерді әлеуметтендіруге бағытталған рөлдік ойындар қолданылады. Олардың мазмұны - адамдар арасындағы қарым-қатынас. Олар негізінен ақпараттық және реттеуші функциялар деңгейінде шетелдік қарым-қатынасты игеруге бағытталған. Мұндағы ойындар бағдарламаның тақырыбына сәйкес таңдалады [Бегазова М.Ж., 2011, 29 б.].

Осылайша, одан әрі жоғары деңгейде, әсіресе студенттердің тілдік дайындық деңгейі жеткілікті жоғары болса, рөлдік және іскерлік ойындарды қолданған жөн. Бұл ойын іс-әрекетінің күрделі түрлері, олар мұғалім мен оқушылар тарапынан мұқият дайындықты қажет етеді. Ойынның дайындық кезеңінде жоба әдісін қолдану қарым-қатынас қабілеттерін дамытудың қосымша құралы болып табылады.

Мұндай жүйе ағылшын тілін оқытуда ойын әрекетін оңтайлы пайдалануға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бакишева Л.Б. Шетел тілі сабағында ойын технологиясын қолдану // Мектептегі шет тілі–Иностранный язык в школе. — 2011. — № 4. — 7, 8 б.

2. Бегазова М.Ж. Шетел тілі сабағында білім алушылардың коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру жолдары //Мектептегі шет тілі. — 2011. — № 4. — 28–31 б.

3. Выготский Л.С. Психология развития как феномен культуры/ Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 243 б.

4. Демидова И.Ф. Педагогическая психология. – Ростов н/Д: Феникс, 2009. – 315 б.

5. Есипович К.Б. Управление познавательной деятельностью учащихся при изучении иностранного языка в средней школе. – М.: Просвещение, 1998. – 131 б.

6. Зимняя И.А. Психология обучения видам речевой деятельности и аспектам языка. – М., 1997. – 156 б.

7. Клементенко А.Д., Миролюбов А.А. Теоретические основы методики обучения ИЯ в средней школе. – М.: Педагогика, 1981. – 157 б.

8. Конышева А.В. Нестандартные формы организации урока иностранного языка// Материалы I научно-практической конференции учителей средних школ «Нестандартные формы организации урока иностранного языка». – Новополоцк, 1998. - С. 3-10.

9. Конышева А.В. Современные методы обучения английскому языку. – Минск: Тетра Систем,

2005. – 176 б.

10. Қалышева Т. Ағылшын тілін оқытудағы дидактикалық ойындар // Ағылшын тілін оқыту әдістемелігі. - 2015. - № 1. 2 – 3 б.

11. Любимова О.В. Оптимизация процесса изучения иностранного языка на основе метода проектов и игрового метода// Сборник научных трудов СевКав ГТУ. – Ставрополь: Гуманитарные науки. - 2007. - №5. – С. 35-38

12. Маслыко Е.А. и др. Настольная книга преподавателя иностранного языка. – Минск: Вышэйшая школа. - 1996. – 135 б.

13. Психология. Словарь. Под общ.ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 б.

14. Стронин М.Ф. Обучающие игры на английском языке. – М.: Просвещение, 2004. – 156 б.

15. Шмаков С.А. Игра учащихся – феномен культуры. – М., 1994. – 162 б.

УДК 378.02: 37.016

МАХАРОВА ГАУХАР САБЫРЖАНОВНА,
аға оқытушысы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
2 курс докторанты,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: maharova727@gmail.com

НҰРЖАНОВА САЖИЛА АБДИСАДЫКОВНА,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: sajila@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН ДАМЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа. Мақалада үш тілді білім беру жағдайында ағылшын тілін оқытудағы болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лингводидактикалық әлеуетін дамытудың теориялық аспектілері қамтылған. Шет тілді оқытудағы лингводидактикалық құзыреттілікті қалыптастырудың тұжырымдамалары қарастырылған.

Кілт сөздер: лингводидактика, лингводидактикалық әлеует, лингводидактикалық құзыреттілік, кәсіби құзыреттілік.

МАХАРОВА ГАУХАР САБЫРЖАНОВНА,
старший преподаватель,
КазНУ им. аль-Фараби,
докторант 2 курса,
КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан,
E-mail: maharova727@gmail.com

НУРЖАНОВА САЖИЛА АБДИСАДЫКОВНА,
кандидат педагогических наук,
КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан,
E-mail: sajila@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты развития лингводидактического потенциала будущих учителей начальных классов при обучении английскому языку в контексте трехъязычного образования. Рассмотрены концепции формирования лингводидактической компетенции при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: лингводидактика, лингводидактический потенциал, профессиональная компетенция, лингводидактическая компетенция.

Makharova Gaukhar Sabyrzhanovna, senior teacher,
KazNU named after Al-Farabi,
2nd year doctoral student,
KazNPU named after Abay,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: maharova727@gmail.com

NURZHANOVA SAZHILA ABDISADYKOVNA,
Candidate of pedagogical sciences,
KazNPU named after Abay,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: sajila@mail.ru

THEORETICAL ASPECTS OF DEVELOPING THE LINGUVODIDACTIC POTENTIAL OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN TEACHING ENGLISH

Abstract. The article covers the theoretical aspects of developing the linguodidactic potential of future primary school teachers in teaching English in the context of trilingual education. Concepts of formation of linguodidactical competence in foreign language teaching are considered.

Keywords: linguodidactics, linguodidactical potential, linguodidactical competence, professional competence**.**

Қазіргі әлемдік жаһандану және қоғамды ақпараттандыру жағдайында адамдар мен түрлі мәдениеттер арасында қарым-қатынас жасау мүмкіндігі кеңеюде. Қазақстандағы білім берудің аса маңызды стратегиялық міндеті – бір жағынан қазақстандық озық білім беру дәстүрлерін сақтау, екінші жағынан мектеп түлектерін халықаралық біліктілік сапасымен қамтамасыз ету, оларда лингвистикалық сананы дамыта отырып, мемлекеттік тілді, ана тілін және шетел тілін меңгерту болып табылады. Ағылшын тілін білу, оқып үйрену - мақтаныш немесе бедел емес, заманауи білім мен технологияны, өмір сүре білу іскерліктерін әлемдік деңгейде меңгерудің тура жолы. Қазіргі кезеңде оқушыларға берілетін білім де, тәрбие де, дүниеге көзқарас та мұғалімнің іс-әрекеті, беретін білімі мен үлгі-өнегесі арқылы қалыптасады. Заман талабына сай аталған мәселелерді оңтайландыру және білімді ұрпақ тәрбиелеу Қазақстан Республикасының Білім Беру Заңында сапалы білім беруді дамыту мәселелері ретінде қарастырылған [№ 319-III2007. ҚРЗ.www. edu. gov. kz]. Қазақстан Республикасының жалпы білім беретін мектептері тұжырымдамасында: «Педагог кадрларды қазіргі заман талаптарына сай дайындау, сонымен қатар мамандығын үздіксіз жетілдіру – мұғалімнің кәсіби шеберлігінің басты белгісі – оның педагогикалық және психологиялық жоғары әзірлігі болып табылады» - атап көрсетілген [ҚР.Білім беру стандарты, 2018].

2015-2020 жылдарға арналған елімізде үштілді білім беруді дамытудың жол картасын іске асыру - білім берудің барлық деңгейлерінде, әсіресе бастауыш білім беру жүйесінде білім беру бағдарламаларының мазмұнын өзектендіруді қамтамасыз етеді. Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы әзірлеген «Үш тілді білім беру саласындағы ғылыми зерттеулер бағдарламасы» жобасында «Көптілді білім беру жағдайында пәндерді ағылшын тілінде оқыту дидактикасын» жасау қажеттілігі өзекті екені ұсынылған. Лингводидактикалық аспектте сондай-ақ психолингвистика мен әдістемеде жүргізілетін «тіл» және «сөйлеу» түсініктерінің жіктелуі өзекті болып табылады [Ұлттық білім академиясы 2016,15 б.]. Осы бағдарламаның мазмұнында белгіленген міндеттерді жүзеге асыру мақсатында білім берудегі және білім алудағы өзекті мәселенің бірі - қоғам талабына сай мәдениетті, білімді, білікті, рухани тәрбиелі, кәсіби құзыретті бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау болып табылады. Бүгінгі күннің сұранысына орай болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің үштілді білім беру жағдайына сәйкес лингводидактикалық әлеуетін дамыту - жоғары кәсіптік білім беру жүйесі аясындағы көкейкесті мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. «Лингводидактика» термині қандай да бір тілді оқытудың мазмұнына, құралына, әдістемесіне қатысты, көп жылдар бойы «тілдерді оқыту әдістемесі» аталған пәнмен тығыз байланысты. Лингводидактика - шет тілін оқытуды да, меңгеруді де қарастыратын қолданбалы лингвистикалық пән. Лингводидактика тілді оқытудың жалпы заңдылықтарын зерттейді. Белгілі бір тілді оқытудың әдістері мен тәсілдерін дидактикалық мақсаттарға байланысты қарастырады, бір тілдік (монолингвизм), қос тілдік (билингвизм) немесе көптілдік аясында тілді меңгерудегі әр түрлі әсер етуші факторларды зерттейді және тілді үйрету мен үйренуге қатысты бірқатар мәселелерді шешеді. Лингводидактика XXI ғасырдың басында шетелден алынған кәсіби ақпарат көздерін интенсивті қолдану арқылы, сыртқы экономикалық қызметке бағытталған мамандықтар шеңберін кеңейту аясында шетел тілін білу қажеттілігі туындауынан пайда болды. Шетел тілін оқытудың «дағдарыс» кезеңдерінің себептерін зерттеген ғалым, лингводидактика оқулықтарының авторы Н.Д. Гальскова: [Гальскова Н.Д., Гез Н.И., 2004, 37 б.] «шетел тілін оқытудың заманауи әдістемесіндегі негізгі қайшылық туғызатын мәселелер тілді оқытудың теориялық тұрғыдан жеткіліксіз негізделуінен (мақсат қою, оқыту мазмұнын таңдау және құру, әдіс-тәсілдерді анықтау)» екенін тұжырымдайды. Профессор П.В. Сысоев: «тілді арнайы мақсатта оқыту саласында ұлттық саясаттың жоқтығы туралы айтуға болады» мамандандырылған жоғары оқу орындарында шетел тілдерін оқытудың педагогикалық жүйесінің негізгі категориялары - мұғалімге, сту-

денттерге әдістері туралы ғылым». «Теория - жалпы тәжірибеден оқу, қоғамдағы табиғи заңдылықтардың ғылыми қағидалары мен идеялар жүйесінің көрсеткіші. Ғылымды немесе кез-келген ғылымның саласын құрайтын жалпыланған ережелер жиынтығы» [Сысоев П.В., 1999; 13 б.]. Шетел тілін оқытудың әдістемесін зерттеу барысында көпшілік мамандар академик А.М. Новиковтың: «Әдістеме - бұл іс-әрекетті ұйымдастыру туралы ілім» анықтамасын қолданады [Новиков А.М., 2006, 18 б.]. Э.Г. Азимова және А.Н. Шукиннің «Әдістемелік терминдер сөздігінде» лингводидактика тілді оқытудың жалпы теориясы ретінде анықталған, негізгі міндеті - шет тілін оқыту әдістемесін әзірлеу болып табылады. Авторлар лингводидактика ұғымдары мен тілді оқыту әдістері арасындағы байланысты үш көзқарасты анықтайды. Бірінші көзқарас бойынша, бұл екі түрлі білім саласы. Лингводидактика «тілдерді оқытудың жалпы заңдылықтарын зерттейді, шет тілін білу, дағдылары мен іскерліктерін меңгеру әдістеріне қатысты жалпы заңдылықтарды тұжырымдайды», ал шет тілдерін оқыту әдістемесі жеке дидактика болып табылады «білім беру жағдайында нақты бір тілді оқытудың тиімді әдістәсілдерін іздеумен айналысады». Екінші ұстаным тұрғысынан екі пәннің атауында терминологиялық айырмашылықтар ғана бар. Үшінші көзқарас үшін теориялық білім (лингводидактика) және практикалық білім (әдістеме). Терминдерді талқылау нәтижесінде «Әдістеме қандай ғылым?» «Әдістеме ғылымға жата ма?» сұрақтарға жауап ретінде Л.В. Щерба: әдіснаманы дидактикамен байланыстырды,«дидактикаға мүлде қатысы жоқ тек әдістемеге ғана қатысты арнайы міндеттер болмайды» тұжырымдады. «Лингводидактика - бұл тілді оқыту теориясы, тіл білімі мен дидактиканың интеграциясы». [Ворожцова И.Б., 2007, 7 б.] Лингводидактика - тіл білімі мен әдіснаманың интеграциясы нәтижесінде пайда болған тілді оқыту әдістемесінің теориялық саласы. Лингводидактиканың нысаны - бұл тілдерді оқыту процесінің теориялық негіздемесі және оны зерттеу: концепциялар, қағидалар, тілдік білім мазмұны, оқытудың ұйымдастырушылық формалары, зерттеу механизмдері және оқу процесін жобалау. Лингводидактика пәні - бұл тілді оқытудың (мұғалімнің іс-әрекеті), оқытудың (оқушының іс-әрекеті) өзара әрекеттесуін реттейтін заңдылықтарды теориялық негіздеу, ұғыну, оқу материалдарының мазмұнын таңдау қағидалары мен дараланған білімді игерудің технологиясы. Лингводидактика - шетел тілдерін оқытуға арналған лингвистикалық негіз ретінде бірнеше тәуелсіз ғылыми пәндердің бір уақытта өзара әрекеттесуін қамтамасыз етеді: әдіснама, лингвистика, педагогика, психология және психолингвистика. Заманауи педагогикалық ғылымда тілді оқытудың үш деңгейі нақты анықталды: әдістеме, тілді оқыту әдістері және тілді оқытудың педагогикалық технологиясы. Лингводидактика терминін 1969 ж. ғылыми қолданысқа енгізген академик Н.М. Шанский, кейін 1975 жылдан бастап кеңнен халықаралық термин ретінде танылған [Шанский Н.М., 1985, 24 б.]. Соңғы жылдары лингводидактикалық зерттеулер аясында лингводидактика салаларын кеңейтуге (қашан, қайда, кімге, нені оқыту керек)қатысты маңызды эмпирикалық және теориялық ауқымды зерттеулер жинақталды. А.Н. Щукин, «лингводидактика тілдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын зерттеуді, оқытылатын тілдің мазмұны мен құрылымын талдауды, оқыту мақсатында лингвистикалық минимум құрастыруды, лингвистика мен педагогиканың тоғысуында пайда болатын мәселелерді қамтиды» деген сипаттама береді. Р.К. Миньяр-Белоручев [Ворожцова И.Б., 2007, 7 б.] лингводидактиканы шет тілдерін оқытудың теориялық және практикалық әдістерін қамтитын дербес ғылым, оның негізгі міндеті - шет тілін оқыту әдістемесін жасау болса, ал кәсіби лингводидактиканың негізгі міндеті - кәсіби бағдарланған оқыту әдістемесін жасау екенін түсіндіреді. Кейбір ғалымдар бұл ұғымдарды мағыналас синоним ретінде қарастырса, ал Н.Д. Гальскова [Гальскова Н.Д., Гез Н.И., 2004, 38 б.] ұғымдардың мағынасын ажыратып түсіндіреді, «лингводидактика - тілдің әдіснамалық негіздерін дамытуға бағытталған, тілді оқытудың жалпы теориясы, ал әдістеме белгілі бір тілді оқытудың нақты жағдайына бағытталған оқыту процесін сипаттайды (жеке әдістеме) немесе(жалпы әдістеме) оқытудың нақты шарттарынан тыс тілді (тілдер тобын) оқыту заңдылықтарын қарастырады» Р.К. Миняр-Белоручев: лингводидактика шет тілдерін оқытудың теориялық және практикалық әдістерінен құралған тәуелсіз ғылым және негізгі міндеті - шетел тілін оқытудың әдіснамасын әзірлеу, ал кәсіби лингводидактиканың негізгі міндеті - шетел тілін кәсіби бағдарлы оқыту әдістемесін әзірлеу болып табылады. Академик И.И. Халееваның пікірінше лингводидактика - «білім берудің, оқытудың, білім берудің мазмұндық компоненттерінің тіл табиғаты мен қарым-қатынас табиғатының байланысына негізделген педагогиканың ғылыми саласы», ал кәсіби лингводидактика – кәсіби мазмұнында мамандарды даярлауға негізделген лингводидактиканың саласы. XX ғ. 80 ж. басында Г.И. Богин лингводидактиканы тілді меңгеру заңдылықтарын зерттейтін ғылым ретінде санап, лингводидактикалық тілдік тұлға моделін құрған алғашқы ғалымдардың бірі «Лингводидактиканың ғылым ретіндегі орталық категориясы - тілдік тұлғаның лингводидактикалық моделі» деген анықтама берді. Профессор И.А. Цатурова докторлық диссертациясында «мұғалім - оқулық - студент» атты дәстүрлі триадасын тілдік емес жоғарғы оқу орындарында шет тілін оқытудың алты компоненттік дидактикалық жүйесіне дейін кеңейтіп, келесі компо-

ненттер енгізді: оқу үрдісінің мақсаттары, оқу пәні, оқыту тақырыбы, мазмұны, оқу үрдісі, қарым-қатынас құралы және оқу үрдісінің ұйымдастырушылық формалары. И.А. Цатурованың зерттеу жұмысында тек кәсіби маман даярлауды ғана емес, ең алдымен мәдениетті, білімді, зияткер шығармашыл тұлға даярлауға басымдық танытты. Әдістемелік негіз ретінде ол М.М. Бахтиннің «мәдениеттің диалогтік концепциясы» тұжырымдамасын қолданды. А.Б. Бушев: тілдерді оқытудың жалпы заңдылықтарын зерттеуде лингводидактиканың тілдік тұлғаны дамытатын табиғатын атап көрсетті. Бұл идея көптеген ғалымдардың қолдауын а ие болды. О.Л. Каменская: [Ворожцова И.Б., 2007, 27-29 б.] «тілдік тұлға теориясы тұрақты ұғым емес, ол түрлене алады», орыс тілінде « теория языковой личности не является застывшим константным понятием. Она может быть диверсифицирована как по вертикали (за счет выделения новых уровней), так и по горизонтали (за счет детализации имеющихся уровней). Лингводидактикалық теорияға психологияның әсері өте күшті. Сөйлеу психологиясы ауызша және жазбаша сөйлеуді, сыртқы және ішкі сөйлеуді, сөйлеу әрекетінің әр түрлі аспектілерін, сөйлеу тақырыбын зерттейді; педагогикалық психология білімнің, қабілеттердің және дағдылардың қалай қалыптасатынын, оқу процесінде жоғары психикалық функциялардың қалай жүзеге асатындығын зерттейді; субъектің сөйлеу әрекетінің мотивациялық саласын жалпы психология саласында (И.А. Зимная), «сөйлеу және ойлау» мәселесі (Л.С. Выготский. А.Р. Лурия. А.Н. Леонтьев); [Ворожцова И.Б., 2007; 9 б.] әлеуметтік психология әртүрлі әлеуметтік топтардың сөйлеу әрекетін, тіл стандарты және нормасын, коммуникативтік құзіреттіліктің мәдени-әлеуметтік аспектілерін мәдени-әлеуметтік процесс ретінде түсіну және когнитивтік психология таным процестерінің психологиясымен айналыса отырып лингводидактиканың назарын өзіне аударады. «Тіл мен сана» атты монографиясында А.Р. Лурия [Лурия А. Р., 1979, б. 24] сөйлеу психологиясын: сөйлеу мәселесін, функциясы мен ұйымдастырылуын, сөйлеу қатысымның қалыптасу жолдары: ішкі ойдың сыртқы сөйлеуге ұласуының психологиялық жолдарын терең зерттеп қарастырған Оның пайымдауынша ішкі сөйлеу кең көлемдегі сыртқы сөйлеуге дайындықтың қажетті кезеңі болып табылады. Сөйлеу әрекетінің пайда болу үдерісінің күрделі жағдаяттарда көптеген альтернативалардан қажетті сөйлеу компоненттерін саналы таңдау «ақыл-ой әрекеттері» арқылы жүзеге асатынын ғалым алға тартады.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лингводидактикалық әлеуетін дамыту барысында мұғалімдерді шет тілін оқытудағы негізгі принцип оқытудың тілдік бағыттылығы (белсенді коммуникативтік принципі) болып табылады, ол сөйлеу қызметін оқыту ретінде мамандық алуға көзқарасты білдіреді. "Лингводидактикалық әлеует" - шетел тілін оқыту және оқу процесінде түпнұсқа тілдегі материалдарды (мәтіндер, көркем шығармалар, фильмдер, музыкалық шығармалар, веб-парақтар, қойылымдар және т.б.) пайдаланудың алуан түрлі тәсілдері мен мүмкіндіктері. "Әлеуетті дамыту" - бұл қоғамдастықтың мақсатына жетуіне кедергі болатын мәселелерді анықтау және сол мәселелерді жоюға бағытталған жобаларды әзірлеуді, жеңілдетуді немесе қолдауды қамтитын прогрессивті даму.

Осы тұрғыда лингводидактиканың психология, мәдениеттану, әлеуметтану, когнитивті психология, когнитивті лингвистикамен байланысы білінеді. Болашақ мамандарды көптілді және көпмәдениетті оқытуға негізделген тәсіл аясында лингводидактикалық құзыреттілік қалыптасады. Бұл құзіреттілік студенттерде білімнің барлық салаларын игеру арқылы, жеке тұлғаның дамуын қамтамасыз ететін интеллектуалдық, жеке, эмоционалды және әлеуметтік арналарының дамуымен, жоғары білім беру бағдарламаларын игеру барысында қалыптасады.

"Лингводидактикалық құзыреттілік" ұғымы 90-шы жылдар аяғында отандық педагогикалық және әдістемелік ғылымға, адамның коммуникацияға тиімді қатысу қабілетінің қалыптасу көрсеткіші ретінде, сонымен қатар жаңа ғылыми парадигманың маңызды санаты ретінде енді. Л.М. Митина мұғалімнің кәсіби қызметінің психологиялық ерекшеліктері мен оның қалыптасу шарттарын арнайы зерттеп қарастырған. Автор зерттеуінде "кәсіби білім, педагогикалық бағыт, педагогикалық қабілет, жалпы мәдениет және педагогикалық іскерліктер" кіретін мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің психологиялық моделін жасады [Митина Л.М., 1995, 74 б.]. Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің психологиялық аспектісін зерттеу барысында келесі өзара байланысты құзыреттіліктің құрылымдық компоненттерін анықтады:

- кәсіби психологиялық және педагогикалық білім;
- кәсіби педагогикалық іскерліктер;
- кәсіби психологиялық ұстанымдар мен қондырғылар;
- меңгеруді қамтамасыз ететін жеке ерекшеліктері: кәсіби білім және іскерліктер "

С.С. Құнанбаева ғылыми еңбегінде мамандарды даярлау үдерісінде басты рөл "жастардың кәсіби ортаға бейімделуі процесін жеңілдетуге, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретін жеке тұлға мен құзыреттілікке бағдар алу идеясын ұсынады.

Автордың пікірінше кәсіби құзіреттілікке "заманауи білім беру парадигмасының толықтай сипаттамалары енеді және өзіне тән ерекшеліктерге ие:

- болашақ мамандардың кәсіби даярлығын

қалыптастыруға бағытталуы;

- жүйелі-инновациялық сипат;
- интеграциялық табиғат;
- тұлғалық-бағдарлы сипат; - білім берудің мақсаты мен мазмұнын іске асырудағы кешенділік» [Кунанбаева С.С., 2014, 208 б.].

О.А. Абдуллина маманның кәсіби құзыреттілігі құрамындағы өзара байланысты екі блокты анықтайды: пәндік-кәсіби және әлеуметтік-кәсіби құзыреттілік. Автордың пікірі бойынша: «пәндік-кәсіби құзіреттілік маманның өзінің кәсіптік қызметін сәтті жүргізуге мүмкіндік беретін білімі, дағдылары мен тәжірибесін қажет етеді [Абдуллина О.А., 1990, 141 б.].

Танымал ғалымдар А.Е. Жұмабаева, А.А. Кдырбаева, С.А. Нұржанова, А.С.Стамбекова болашақ бастауыш сынып мұғалімін үштілді білім беру жағдайына дайындау жүйесінде шет тілдерін оқыту әдістемесі жетекші рөл атқарады деген пікірде. Ол педагогтің кәсіби қалыптасуының басты элементі болып табылады [Жұмабаева Ә.Е, 2019; 55 б.].

Н.Д. Гальскованың пікірінше, лингводидактикалық құзыреттілік жеке тұлғаның тілді оқыту, білім беру жағдайында өзін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін қабілеті. Оның қалыптасуы шет тілді игеру мен дидактикалық тәжірибесін дамыту өзара байланыста жүзеге асырылады, яғни шығармашылық іс-әрекет тәжірибесін ажыратуға болады [Гальскова Н.Д., Гез Н.И., 2004, 37 б.].

Атақты әдіскер Е.Н. Соловованың пікірінше, кез-келген құзіреттілік бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби қызметінде бірдей маңызды. Автор тілді меңгеруде лингводидактикалық құзіреттілікке ерекше назар аударады [Соловова Е.Н., 2001; 7 б.]. С.Н. Татарнцева [Татарницева С.Н., 2003, 319 б.] лингводактикалық құзыреттілік пәндік құзыреттіліктің бір бөлігі ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-психологиялық құзыреттілікті, кәсіби-коммуникативтік және ақпараттық құзыреттілікті біріктіретінін анықтады. А.В. Малев: «лингводактикалық құзыреттілік - білім мен біліктің ғана емес, оған қоса тәжірибенің де үлкен көлемін қамтиды. Болашақ мамандар тіл меңгеру кезінде, алынған мамандық аясында педагогикалық қызметті жүзеге асыру үшін қажетті білім, білік және тәжірибені қамтитын кәсіби құзіреттіліктің бір түрі - лингводидактикалық құзіреттілікті игеруі тиіс». Малев А.В., Е.И. Пассов шет тілдерін оқытудың қазіргі әдістемесі терминологиялық ауыстыруды емес, түбегейлі өзге өлшемге көшкенін анықтады.

Қазіргі уақытты қоғамда білім беру парадигмасы ауысып, білімге негізделген парадигма орнына мәдениетке негізделген тұрғыда пайда болды. Жаңа парадигма білім беру философиясы ретінде мазмұнды, құрылымды, технологияны өзгертіп, жаңаша ұйымдастыруды талап етеді. Е.И. Пассовтың пайымдауынша «болашақ мұғалімдердің шығармашылық ойлау қабілетін қалыптастыру үшін лингводидактикаылқ ойлауды үйрету - кәсіби даярлаудың маңызды міндеті» болып табылады [Пассов, Е. И., 1999; 27 б.].

И.Р. Андриади болашақ маманның лингводидактикалық құзіреттілігін қалыптастыру жұмысы оңай емес екенін ескерте келе «...болашақ мұғалімдер арасында лингводидактикалық құзіреттілікті қалыптастыру - шет тілін оқытудың әр түрлі тәсілдеріне және оқытылатын пәннің ерекшелігіне байланысты қиын міндеттердің бірі болып табылады. Көптеген түлектер университетте алған білімдерін ішінара қолданады және теориялық алған білімдерін тәжірибелік іс-әрекетпен байланыстыра алмайды. Бұл мәселе көбінесе лингводидактикалық құзіреттіліктің жеткіліксіз деңгейімен байланысты және жас мұғалімдердің түрлі ақпараттар ағымында тиімді, қажетті әдістемелерді таңдай ала алмауында» [Андриади И.Л; 2006, 160 б.].

Лингводидактика саласын ғылыми тұрғыда зерттеген ғалымдардың ұсынған анықтамалары мен тұжырымдарына сүйене отырып қорытындылайтын болсақ: лингводидактикалық құзіреттілік - мұғалімінің когнитивті және мінез-құлық аспектілерімен қатар, кәсіби қызметінде ұзақ мерзімді дайындығын қамтитын тілдік педагогикалық білім беру үдерісінде пәндік және психологиялық-педагогикалық блок пәндерін игеру барысында қалыптасатын психологиялық жаңашылдық болып табылады.

Лингводидактикалық құзіреттілік – бұл психологиялық, педагогикалық, зияткерлік, технологиялық білім мен іскерлік, дағдылар, эмпатия; рефлексиялық қабілеттер арқылы тұлғаның өзін-өзі дамытуы, педагогикалық іс-әрекетке және нақты шетел тілін оқып, үйренуге теориялық және тәжірибелік іскеліктер мен қабілеттердің жиынтығын қамтитын интеграцияланған ұғым. "Лингводидактикалық құзыреттілік" ұғымының мәні мен мазмұндық сипаттамасын қарастыра келе, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін көп тілді білім беру жағдайына даярлау, шетел тілдерін оқыту процесінің тиімділігін арттыру мақсатында оқытудың тиімді әдістерін жетілдіру, сондай-ақ арнайы пәндерді ағылшын тілінде оқыту үшін студенттердің лингводидактикалық әлеуетін дамыту қажеттілігі туындайды. Осы тұрғыда кәсіби лингводидактика саласы бойынша, арнайы мақсатқа бағытталған зерттеулер қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы «Білім туралы Заңы». Астана, 2007. – № 319-III ҚРЗ.www. edu. gov. kz.
2. Қазақстан Республикасы бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты, - Астана: 2018

3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы Үштілді білім беру саласындағы ғылыми зерттеулер бағдарлама жобасы, Астана 2016

4. Гальскова Н.Д., Гез Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. М.: Academia, 2004. 334 с..

5. А.К. Крупченко, А.Н. Кузнецов. Основы профессиональной лингводидактики. Монография 31.05.2015. Издательство Академии 232 стр. повышения квалификации и профессиональной переподготовки работников образования, -Москва, Головинское шоссе, д. 8, корп. 2а.

6. Новиков А.М. Методология образования. М.: Эгвес, 2006. 486 с.

7. Ворожцова И.Б. Основы лингводидактики. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по специальностям «Филология», «Теория и методика преподавания иностранных языков и литератур» - Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2007-113 с.

8. Шанский Н.М. Русское языкознание и лингводидактика. М., 1985. 194 с.

9. Лурия А. Р. Язык и сознание. Под редакцией Е. Д. Хомской. Изд-во Моск. ун-та, 1979, 320

10. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя: Автореф. дис. д-ра. псих. наук / М., 1995.

11. Кунанбаева С.С. Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования. Монография. Алматы, 2014. – 208 с.

12. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Для высш. пед. завед. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1990. – 141 с

13. Жұмабаева Ә.Е., Нұржанова С.А., Стамбекова А.С., Кдырбаева А.А., Сафаргалиева А.И., Омарова Г.Ж., Таджиева М., Сартаева Н. Көптілділік жағдайында бастауыш сынып пәндерін оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу-әдістемелік құрал. – Алматы, 2019. -154 б.

14. Соловова Е.Н. Подготовка учителя иностранного языка с учетом современных тенденций обновления содержания образования// // ИЯШ. – 2001 - С.7- 10.

15. Татарницева С.Н. Методическая компетенция учителя и ее формирование в процессе самостоятельной работы студентов: Автореферат дисс. к.п. п.: 13.00.08 : Тольятти, 2003. - 319 с.

16. Андриади И.Л. Основы педагогического мастерства. - М.: Издательский центр «Академия», 2006. - 160 с.

17. Пассов, Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пасов - М.: Русский язык, 1999. - 276 с.

ӘОЖ 539.1

МЕНДАЛИЕВА ДИНА КЕНЖЕБЕКОВНА
химия ғылымдарының докторы, профессор
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
mendalieva_dina@mail.ru

АУБАКИРОВА САЛТАНАТ
химия мамандығының 2 курс магистранты
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

ЖҮЙЕЛІК ТӘСІЛ ЖӘНЕ ДИДАКТИКАЛЫҚ ПРИНЦИПТЕР НЕГІЗІНДЕ «АТОМ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ПЕРИОДТЫҚ ЖҮЙЕ» ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША ОҚУ ЕСЕПТЕРІН ҚҰРАСТЫРУ

Түйін. Мақалада оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін жоғарлату және мектеп бағдарламасына сәйкес химия пәнін оқыту үдерісінің тиімділігін арттыру мақсатында есептер шығарудың рөлі қарастырылған. Жүйелік тәсіл және дидактиканың жалпы принциптеріне негізделініп, «Атом құрылысы және периодтық жүйе» тақырыбы бойынша есептер жүйесі құрастырылып, ұсынылған.

Кілт сөздер: оқу есептері, химия, жүйелік тәсіл, дидактикалық принциптер, оқу үдерісі, атом құрылысы, периодтық жүйе.

Резюме. В статье рассмотрены вопросы роли учебных задач в школьном курсе химии в повышении эффективности обучения и учебно-познавательной деятельности учащихся. С использованием системного подхода и основных дидактических принципов сконструирована и представлена система задач по теме «Строение атома и периодическая система».

Ключевые слова: учебные задачи, химия, системный подход, дидактические принципы, учебный процесс, строение атома, периодическая система.

Summary. The article discusses the role of educational tasks in the school chemistry course in order to improve the effectiveness of teaching and educational and cognitive activities of students. Using a systematic approach and basic didactic principles, a system of problems on the topic «The structure of the atom and the periodic system» is constructed and presented.

Key words: educational tasks, chemistry, system approach, didactic principles, educational process, structure of the atom, periodic system.

Орта мектептің білім беру бағдарламасындағы химия пәнін немесе оның жеке тарауын оқыту оқу есептер жүйесін құрусыз мүмкін емес [*Зайцев О.С., 2012, с.315*; *Гузеев В. В., 2001, с.12*]. Есептер шығару тек қана оқытудың әдісі мен құралы ғана емес, сонымен қатар білім алушының үйретілген теориялық материалды қандай дәрежеде немесе деңгейде меңгерілгендігінің көрсеткіші. Осыған байланысты есептерді жүйелі түрде құрастыру және оқу үдерісінде қолдану соңғы кездері көп талқыланатын өзекті мәселелердің бірі.

Педагогикалық зерттеулерде оқылатын курс үшін есептер жүйесін құру кезінде [*Пак М.С., 2015, с.54*] жүйелік оқыту тәсілі кеңінен қолданылады. Жүйелік оқыту технологиясы кез келген нысанды тұтас бір жүйе ретінде қарастыратын әдіснамалық тәсіл болып табылады. Автордың [*Пак М.С., 2015, с.54*] пікірінше бұл заңдылықтарды, өзара байланысты анықтайтын, кез келген қызметті қамтитын және оны тиімді пайдалану үшін іс-әрекеттерді ұйымдастырудың стратегиялық тәсілі.

Жүйелік тәсілдің негізгі мәні жүйенің жалпы теориясының талаптарын жүзеге асыру болып табылады, онда нысан зерттеу үдерісінде бүкіл жүйенің элементтеріне ие күрделі дидактикалық жүйе ретінде қарастырылады. Жүйелік тәсіл есептерді шығару стратегиясын да анықтайды. Есептер жүйесін құру кезінде дидактикалық принциптер ескерілуі тиіс.

Кез келген әдіс сияқты жүйелік тәсіл негізгі принциптермен сипатталады:

1) біртұтас жүйе ретінде қарастырылатын тұтастық принципі;

2) жүйенің үйлесімділігі, яғни төменгі деңгейлердің жоғары деңгейлерге бағынуы;

3) барлық құрылымның және оның жеке элементтерінің қасиеттерін анықтайтын құрылымдылық принципі;

4) көптеген оқу модельдерін сипаттау үшін қолдана алушылық.

Жүйелік оқыту технологиясы зерттелетін үдеріске таным теориясы мен диалектика сияқты қосымша ретінде көрсетіледі:

- оқу пәнінің мазмұны мен құрылымы химия ғылымының құрылымы мен мазмұнына сәйкес келетіндігін білдіретін ғылымилық принципі;

- ғылыми принципке сәйкес келетін, яғни жаңадан игерілетін білімнің мазмұны алдыңғы алынған білімге негізделіп құрылған және ғылы-

милық принциніне сәйкес келетін жүйелі түрде оқытуды талап ететін жүйелілік, реттілік немесе бірізділік принциптері;

- іргелі пәндерді оқытуда маңызы зор теорияның практикамен тығыз байланысы;

- қол жетімділік принципі, бұл оқу мазмұнының білім алушылардың жас ерекшеліктеріне және оқу үдерісі барысында меңгерілген ғылыми білімдерінің деңгейіне сәйкес болуын талап ететін принцип;

- көрнекілік принципі – бұл білім алушыларда оқылатын нысандарды бақылау, қабылдау дағдыларын қалыптастыруы тиіс оқыту үдерісінің бір талабы;

- жаңа білімді қалыптастыру барысында білім алушының өзін-өзі дамыту дағдысына ықпал ететін іс-әрекеттік бағыт принципі;

- ойлау тәсілдері мен танымдық іс-әрекетті меңгеру ретінде қарастырылатын білімнің беріктілік принципі;

- теориялық білім жетекші рөл атқаратын, оқытудың өте қиын деңгейінде жүргізілетін дамытушылық принципі;

- білімді деңгей бойынша игеру принципі (принциптің негізінде білімді игеру үдерісін бірнеше деңгейге бөліп қарастыруды анықтайды);

- шығармашылық ойлауды қалыптастыру принципімен тығыз байланысты проблемалық оқыту принципі;

- жеке тұлғаға бағытталған оқыту принципі – бұл қазіргі заманғы оқыту әдістемесіндегі негізгі принциптердің бірі.

Химия дидактикасы саласында жұмыс істейтін көптеген авторлар [*Шишкин Е. А., 2003, с.140; Шамова М. О., 1998, с.50*] «оқу есебі» ұғымына әртүрлі анықтамалар береді. Жалпы түрде берілген анықтамалардың негізгі мәнін төмендегідей тұжырымдауға болады:

Оқу есебі – теориялық білімді меңгеруге бағытталған, белсенді ақыл-ой қызметін қамтитын білім алушы оқу қызметінің нысаны. Жұмыс [*Шамова М. О., 1998, с.50*] авторының пікірін ескере отырып, химиялық есеп – білім алушыдан химиялық, физикалық үдерістердің мәнін, оларды химиялық теңдеулердің көмегімен сипаттай білуді, сандық есептеулерді жүргізу үшін математикалық әрекеттерді білуді талап ететін үдеріс.

Автордың [*Бухарова Г.Д., 1996, с.21*] пікірінше білім беру үдерісін тиімді жүзеге асыру үшін бірқатар шарттарды сақтау қажет деп есептейді. Маңызды шарттардың бірі ретінде зерттелетін материалдың мазмұны мен берілетін есеп мазмұнының сәйкестігі болып табылады. Бұл шарт белгілі бір талаптарға сай болуы және дидактикалық шарттар сақталуы тиіс. Ол талаптар мен дидактикалық шарттарға келесілер жатады:

- ғылымилық және практикалық мәнділігі;
- білім беру бағдарламасына сәйкес болуы;
- қолжетімділігі;
- әртүрлі есеп түрлерін қолданудың негізділігі;
- сәйкес білім, білік, дағдыны қалыптастыруда пайдаланылатын нақты есеп түрлерінің бағыттылығы;
- түрлі есеп түрлерін және оларды шығару барысында қолданылатын әдіс-тәсілдердің негізділігі;
- практикалық жұмыстануға бағытылығы.

Автор [*Ерыгин Д.П., Шишкин Е.А.,1989, с.9*] оқу есептері күрделі жүйе бола отырып, келесі белгілерге ие болады деп есептейді:

1) есеп мазмұнында оқылатын материалдың негізгі компонентін қамтиды;

2) ол білім алушының білімін, іскерлігін қалыптастыруға бағытталған құрал болып табылады;

3) есептер - оқыту нысаны және әдісі;

4) теория мен практика арасындағы байланысты орнатады.

Химиялық білім беру жүйесіндегі химиялық есептерді шығару оқытудың әдісі және ерекше құралы [*Кузнецова Н.Е. и др., 1984, с.117; Чернобельская Г.М., 2010, с.99*]. Ол оқу материалын тереңірек және толық игеруді қамтамасыз етеді және теориялық білімді өз бетінше қолдана білу дағдыларын дамытады [*Ерыгин Д.П., Шишкин Е.А.,1989, с.4*]. Автордың айтуы бойынша [*Пак М.С., 2015, с.124*] химиялық есептер оқытудың ерекше әдісі ретінде оқу үдерісінің сапасын арттырады, зерттелетін материалды бекітуге, оқу үдерісі барысында меңгерілген білімді қалыптастыруға, ақыл-ой әрекеттерін белсендіруге және ойлаудың дамуына ықпал етеді.

Жұмыстың авторы [*Ерыгин Д.П., Шишкин Е.А.,1989, с.5*] химиялық есептерді шығару химия ғылымының теориялық негіздерін игерудің маңызды құралы деп санайды.

Автордың пікірі бойынша оқу үдерісіне есептерді енгізу оқытудың келесі дидактикалық принциптерін жүзеге асырады:

1) білім мен біліктің беріктігі;

2) кәсіптік бағдар беруге көмектеседі;

3) білім алушының белсенділігі мен дербестігін арттырады;

4) оқу үдерісінің өмірмен байланысын жүзеге асыруға ықпал етеді;

5) [*Ерыгин Д.П., Шишкин Е.А.,1989, с.11*] пікірі бойынша кез-келген химиялық есепті шешудің әдіснамалық негізі химиялық құбылыстардың сапалық (химиялық) және сандық (математикалық) жақтарының бірлігі болып табылады;

6) оқу есептері оқытудың құралы мен әдісі бола отырып, білім, білік, дағдыны қалыптастыруға ықпал етеді және белгілі бір дидактикалық функцияларды орындайды;

7) автор [*Ерыгин Д.П., Шишкин Е.А.,1989, с.55*] жаңа материалды түсіндіруде есептерді шешу кең қолданылады деп санайды (қарастырылатын заңдылықтарды, теориялық ережелерді суреттеу, қандай да бір заңды немесе теориялық ұстанымды көрсету үшін) - бұл оқу есептерінің көрнекілік

функциясын анықтайды;

8) есептерді шешудің дамыту функциясы оларды шешу барысында жаңа таным әдістерін қалыптастыру, ұғымдарды, заңдарды және т.б. бекіту және жетілдіру орын алады.

Автор [*Мелехова Л. Г., 2001, с.23*] пікірі бойынша есептерді шешу білім алушылардың химиялық заңдар мен үдерістердің мәнін терең түсінуге қол жеткізу құралы болып табылады. Химиялық есептерді шығару білім мен дағдының жалпыланған ақыл-ой әрекет жүйесін қалыптастыруға ықпал етеді, ол оқытудың тиімді сапасын арттырудың маңызды шарты болып табылады. Бұл білім алушыларда теориялық ойлауды дамыту нәтижесінде болуы мүмкін. Теориялық ойлауды қалыптастыру кезінде алдымен нақты көрнекі және нақты-бейнелі ойлау, содан кейін абстрактілі және жалпылама ойлау қабілеттері дамиды. Осының бәрі оқу есептерінің дамытушылық функциясын анықтайды.

Жұмыс [*Чернобельская Г.М., 2010, с.99*] авторының тұжырымдауы бойынша есептерді шешу ойлаудың әртүрлі формаларын қалыптастырады, теориялық білімді терең ұғынуға ықпал етеді, өзіндік жұмыстану дағдыларын әдеттендіреді, яғни дамыту функциясын атқарады. Сонымен қатар, есептерді шығару химия ғылымының сандық жағын аша отырып, білім беру функциясын да атқарады. Автор есептерді шешу арқылы теорияның практикамен байланысы және проблемалық оқыту жүзеге асырылады деп санайды. Әдістемелік тұрғыдан бұл жеке және жалпы байланыс, абстрактілі ойлаудан әрекетке көшу және есептерді шешу – бұл берік білім алуға қабілетті оқыту құралы.

Автордың пікірі бойынша [*Кузнецова Н.Е. и др., 1984, с.117;*] оқыту әдісі ретінде химиялық есептерді шешу оқушылардың білім сапасын жетілдіруге, теориялық білімді бекітуге, пәнаралық білімді қалыптастыруға, алған білімдерін жаңа жағдайлар барысында қолдана білуге ықпал етеді. Есептерді шешу барысында білім алушылар есепті шығара білу дағдылары мен іскерліктерін меңгереді. Есептерді шығару ойлауды дамытудың құралы болып табылады.

Автордың [*Шишкин Е. А., 2003, с.140;*] пікірі бойынша есептерді шешу барысында орындалатын іс-әрекеттерді нақты баяндау ақыл-ой әрекеттерін жүйелендіруге, талдау мен синтез жүргізуге, бұрын зерттелген материалмен өзара байланысты табуға, есептерді шығарудың тиімді жолдарын іздеуге мүмкіндік береді.

Химиялық есептерді шығара білу дағдыларының болуы оларды шешу кезінде игерілген білімді қолдана білу, өткен материалды меңгеру деңгейін бағалауға, оқытушы мен оқушылар арасындағы кері байланысты жүзеге асыруға, оқу нәтижелерін бағалауға мүмкіндік береді [*Шамова М. О., 1998, с.51*].

Оқу үдерісі барысында есептерді шығару әдісін қолдану қажетті материалды меңгеруге, алынған білімді қолдануды қарастыратын, оқылатын материалды бекітуге мүмкіндік береді. Бұл есептерді шығарудың басқару және бақылау функциясы ретінде айқындалады, өйткені есептерді шешу оңай бақыланатын үдеріс болып табылады. Дәл осы тұжырымды [*Мелехова Л. Г., 2001, с.25*] жұмыстың авторы да көрсетеді.

Есептерді шешудің тәрбиелік функциясының мәні білім алушының өзіндік жұмыстану үлесін арттыру болып табылады. Бұл білім алушының дамуы мен өзін-өзі дамытуын болжайтын кері оқытудың өзгеруімен байланысты.

Есеп шығару – бұл білім алушының өзіндік жұмысы, өз бетімен білім алуының негізгі түрі және білім алушылардың білімін, білігін, талдау нәтижелерін өңдеу дағдысын қалыптастырады. Бұл танымдық қызмет түрі білім алушыдан қойылған мақсатқа жету үшін табандылықты, жігерлікті талап етеді. Өз бетінше жұмыс жасай отырып, оқушылар жоғары нәтижелерге қол жеткізе алады. Оқу үдерісі барысында бақыланатын нәтижелер тек білім алушының күш-жігеріне, оның еңбекқорлығына байланысты болады [*Мелехова Л. Г., 2001, с.26*].

Авторлар пікірі бойынша [*Чернобельская Г.М., 2010, с.99*; *Мелехова Л. Г., 2001, с.23*; *Космодемьянская С. С. и др., 2011, с.80*] химиялық есептер – бұл білім алушының теориялық білімін қалыптастыруға, бекітуге, кеңейтуге, химиялық ойлауды дамытуға бағытталған ақыл-ой, практикалық іс-қимылдарды талап ететін проблемалық жағдайдың моделі. Екінші жағынан, оқушылардың есептерді шығара білуі өз бетінше теориялық білім алу, өздігімен жұмыстана білу дағды деңгейін бағалауға мүмкіндік беретін көрсеткіш болып табылады деп есептейді.

Осыған байланысты мектеп бағдарламасына сәйкес кез-келген ұғымдар мен түсініктерді оқыту барысында жүйелік тәсілді, оның негізгі принциптерін ескере отырып оқыту мазмұны – инвариантты мазмұнына сәйкес вариантты бөлімін нақтылы жоспарлау және құрастыру қажет.

Мысал ретінде, мектеп оқу бағдарламасындағы атом құрылысы, периодтық заң, периодтық жүйе тақырыбын қарастыруға болады. Жетінші сыныптан бастап оқушыларда атом құрылысы туралы білім қалыптастырылады және оның күрделігіне назар аударылады [*Оспанова М.Қ. т.б., 2017, б. 40*]. Сондықтан, химия саласында жұмыстанатын химик - дидактик мамандар пікірі бойынша, осы жаңа ұғымдар туралы білім, біліктілігін қалыптастыру мақсатында жаттығулар мен есептерді жүйелі түрде құрастырып, оқушыларға ұсыну қажет. Оқу үдерісінің вариантты бөлімінің негізгі мақсаты оқушыларды атом құрамындағы бөлшектерде анықтау білу болғандықтан, оқушы:

1) периодтық жүйе кестесінде элементтердің (Al, S т.б.) реттік номеріне сүйеніп, ядро зарядын анықтай білуі қажет;

2) периодтық жүйе кестесіне сүйеніп элементтің а) ядро зарядын; б) электрон санын; в) протон санын есептей білу қажет. Осыған байланысты оқытушы төмендегі тапсырмаларды құрастырып, оқу үдерісінде қолдануы қажет. Мысалы, алюминий элементінің құрамындағы, протон, электрон, нейтрон санын анықтау;

3) бөлшек құрамындағы электрон санына сүйеніп химиялық элементті атау;

4) белгілі нуклид құрамындағы нейтрон санын есептеу. Бұл есептер мазмұнын екі міндетті шешеді, нуклид деген ұғымды меңгереді және әр нуклидтің бір- бірінен айырмашылығы нейтрон санында екеніне білім алушы көз жеткізеді;

5) атомның массалық санын есептеу формуласын пайдаланып, есептеулерді орындау. Өкінішке орай 7-сынып оқулығында бұл формуланың математикалық өрнектелуінің бір түрі беріледі, ал 10 сынып оқулығында дәл осы формула басқаша өрнектеледі. Білім қалыптастыруда оңай түрін беріп, жүйеге келтірген дұрыс болар еді;

6) изотоп ұғымы туралы білім қалыптастыруда 7 сыныпта екі түрлі есептер құрастыруды қажет етеді. а) элементтің орташа салыстырмалы массасын есептеу; б) олардың табиғаттағы массалық үлестерін есептеу. Осыған байланысты есептің екі түрін құрастырып, олардың шығару әдістемелерін көрсетілуі керек.

Осылайша оқу бағдарламасына сәйкес әр жаңа ұғымды түсініп, меңгеру үшін жаттығулар мен есептер жүйелі түрде құрастырылып, оқу үдерісінде қолдану оқушының оқу-танымдылық іс-әрекетін жоғарлатып, білім, біліктілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Сегізінші сыныпта [*Усманова М.Б. и др., 2018, с.4*] оқушылардың атом құрылысы туралы білімдері электрондардың атомда орналасуымен, электрондық бұлт, олардың пішіні, энергетикалық деңгей және деңгейше, орбиталь деген ұғымдарымен толықтырылады. Элементтерді олардың периодтық жүйеде орналасуына байланысты сипаттай білу маңызды орын алады. 8- ші сыныпта жаттыгулар мен есептер жүйелі түрде дидактикалық принциптерге негізделіп құрастыру, оларды оқу үдерісінде қолдану, тақырыпқа сәйкес негізгі ұғымдарды қалыптастыруға бағытталады.

Оларды біліктілік қалыптастыру мақсатында былай жіктеуге болады:

1) энергетикалық деңгейлерде электрондардың орналасуы;

2) электрондық формуланы;

3) электронды- графикалық формулаларды жазу.

Оқушылардың оқу – танымдық әрекетін, ойөрісін дамыту мақсатында есептер мазмұны өзгертіліп, құрастыруды қажет етеді. Олар төмендегідей жүйеленеді:

1) элемент периодтық жүйе кестесінде төртінші периодта III А тобында орналасқан. Осы элементтің атом құрамындағы протон, электрон санын есептеу;

2) элемент периодтық жүйе кестесінде үшінші периодта VIA тобында орналасқан, элементтің реттік номірін, атауын, символын атап, энергетикалық деңгейлерде электрондардың орналасуын және электрондық формуласын жазу;

3) элементтің электрондық формуласына сүйеніп, оның периодтық жүйеде қандай периодта, топта, орналасқанын анықтау. Мысалы, элементтің .....$3s^2 3p^5$ сыртқы энергетикалық деңгейі электрондық формуласымен сипатталады. Бұл қандай элемент және элементтің периодтық жүйедегі орнына байланысты сипаттай білу;

4) жұптасқан, жұптаспаған, валентті электрондар туралы білім қалыптастыру мақсатында төмендегі жаттығулар қажет болады. Мысалы, Br атомында сыртқы деңгейінде қанша жұптасқан, жұптаспаған, валентті электрондар болатындығын анықтау;

5) иондар түзілу үдерісін түсіндіру және оқушылармен меңгеру төмендегі N^{-3} салдар үлгісіне негізделеді. Мысалы, N және бөлшектердің сыртқы энергетикалық деңгейіндегі электрон санын есептеу. Түрлі бөлшектерге сәйкес электрондық, электронды- графикалық формулаларын жазу.

Білім алушылардың 7,8-сыныптарда атом құрылысы және периодтық заң мен периодтық жүйе туралы білімдері 10-сыныпта [*Оспанова М.Қ. т.б., 2019, б.5*] толықтырылып, жалғастырылады. Орташа салыстырмалы атомдық массаны есептеулер толықтырылып, күрделендіріледі, екі нуклидтің орнына үш нуклид алынып, есептелінеді, табиғи нуклидтердің массалық үлестері анықталады.

Оқушылардың атом құрылысы туралы білімдері квант сандары туралы біліммен толықтырылады. Осыған байланысты квант сандары туралы білім қалытастыру мақсатында жүйелі түрде дидактикалық принциптерді ескере отырып, тапсырмалар мен есептер құрастыру және оқу үдерісінде қолдануды қажет етеді. Оқушылардың 7-8 сыныптарда атом құрылысы және периодтық жүйе тақырыбы бойынша алынған білімдеріне негізделіп, 10-сыныпта жалғастырылады.

1. Оқушылардың білімдерін толықтырып кеңейту мақсатында үлкен периодтарда орналасқан элементтердің электронды, электронды-графикалық формулаларын жазып, сыртқы энергетикалық деңгейлерінде жұптасқан, жұптаспаған, валентті және тұрақты қоздырылған күйдегі электрондарын есептеуге арналған есептерді шығару әдістемелерін меңгеру керек.

2. Энергетикалық қабаттарда электрондардың орналасу заңдылықтары мен ережелеріне сүйеніп, квант сандары (бас, орбиталь, магнит квант саны) сипаттамаларын, оларға негізделіп элементті анықтау жаттығулары мен есептерін шешуді қажет етеді.

Бұл 7-8 сыныптарда қалыптасқан білімдерді жүйелеп, тұжырымдап атом құрылысы туралы білім қалыптастыруға мүмкіндік беретін күрделі тақырып. Сондықтан жаттығулар мен есептер құрастыру оқытушыдан білім алушының дайындық деңгейін және берілген материалды ұғыну немесе түсіну қабілетін алдын-ала білуді талап етеді.

Бұл тақырыпты оқытуда білім, біліктілік қалыптастыруда жүйелік әдіске негізделіп төмендегідей құрастырылады:

1) периодтық жүйеде орналасқан элементті барлық квант сандарымен сипаттай білу;

2) периодтық жүйеде орналасқан элементтің сыртқы деңгейіндегі электрондарды сипаттайтын квант сандарын анықтау;

3) энергетикалық деңгейлер мен деңгейшелерді толықтыру ережелерін меңгеруге есептер мен жаттығулар орындау;

4) квант сандарының шамасына негізделіп, элементтің периодтық жүйеде орналасуын анықтай білу;

5) сыртқы энергетикалық қабатының электрондық формуласына сүйеніп элементтің периодтық жүйеде орнын анықтай білу;

6) түрлі элементтер бөлшектерінде бос орбитальдарды анықтау;

7) квант сандарының шамасына негізделіп, периодтық жүйеде элементтің реттік нөмерін анықтау, энергетикалық деңгейлері мен деңгейшелерінің электрондармен толтырылу ережелеріне сүйеніп, электрондық және электронды-графикалық формулаларын жазу.

Атом құрылысы, периодтық заң және периодтық жүйе тақырыбына арналған жүйелі тәсілге негізделіп, жалпы дидактикалық принциптерді ескеріп құрастырылған есептер шығару жүйесі, тақырыптың инвариантты танымдылық мазмұнын ашуға мүмкіндік беріп, оқушылардың оқу-танымдылық әрекетін, ой-өрісін дамытады.

Жүйелі түрде есептер мазмұнын жоспарлау, құрастыру және оны оқу үдерісінде қолдану барысында оқушылардың оқу-танымдылық әрекетін, ой-өрісін біртіндеп қалыптастырып, оқу пәнінің мазмұнындағы теориялық материалды қайталап қана қоймай, оны түрлі деңгейдегі есептер шығаруда пайдалануға мүмкіндік туғызады, теориялық білімдерін тереңдетіп, кеңейтеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Зайцев О.С., Практическая методика обучения химии в средней и высшей школе. Учебник. – М.: Издательство КАРТЭК, 2012.-470 с.

2. Гузеев В. В. О системе задач и задачном подходе к обучению // Химия в школе. 2001. - № 8. - С. 12 - 18.

3. Пак М.С. Теория и методика обучения химии: учебник для вузов. – СПб: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2015. – 306 с.

4. Шишкин Е. А. Актуализация обучения решению задач при подготовке учителя химии // Проблемы и перспективы развития химического образования: Материалы Всерос. науч. конф. - Челябинск: 2003. - С. 140 - 142.

5. Шамова М. О. К решению расчетных задач с неполным набором данных // Химия в школе. 1998. - № 4. - С. 50 - 51.

6. Бухарова Г.Д. Теоретико-методологические основы обучения решению задач студентов вуза. автореф. дис. ...пед. наук: 13.00.02 - Екатеринбург: Урал, 1996. - 38с.

7. Ерыгин Д.П., Шишкин Е.А. Методика решения задач по химии. - М.: Просвещение, 1989. – 176 с.

8. Кузнецова Н.Е. и др. Методика преподовании химии. – М.: Просвещение, 1984. – 415 с.

9. Чернобельская Г.М. Теория и методика обучения химии. – М.: Дрофа, 2010. – 318 с.

10. Мелехова Л. Г. Метод пошаговой детализации при решении расчетных задач // Химия в школе. 2001. - № 8. - С. 23 - 26.

11. Космодемьянская С. С., Гильманшина С. И. Методика обучения химии: учебное пособие. – Казань: ТГГПУ, 2011. – 136 с.

12. Оспанова М.Қ., Белоусова Т.Г., Аухадиева Қ.С. Химия. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017. – 136 б.

13. Усманова М.Б., Сакарьянова К.Н., Сахариева Б.Н. Химия: Учебник для 8 кл. обшеобразоват. шк. – Алматы: Атамұра, 2018. – 224 с.

14. Оспанова М.Қ., Белоусова Т.Г., Аухадиева Қ.С. Химия. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. 1-бөлім. – Алматы: Мектеп, 2019. – 224 б.

ӘОЖ 036.31

МЕТЕРБАЕВА КУЛБАРШЫН МЕТЕРБАЕВНА,
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТЕКЕСБАЕВА АНАР МОЛДАКЫНОВНА,
Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА АРТ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Түйін. Мақала білім беру ұйымдарында ұйымдарда бірқатар психологиялық-педагогикалық міндеттерді шешу үшін арт-педагогикалық технологияларды қолдануға және осы технологиялардың мүмкіндіктеріне арналған. Мақалада арт-педагогикалық технологиялар ұғымының мәні, арт-педагогиканың міндеттері, функциялары, әдістері мен принциптері қарастырылады, сонымен қатар осы мәселелерді шешуге бағытталған жаттығулардың мысалдары келтірілген.

Түйін сөздер: арт-педагогикалық технологиялар, арт-педагогикалық технологиялар әдістері, арт-педагогикалық технологиялар принциптері

Резюме. Статья посвящена возможностям и использованию арт-педагогических технологий для решения ряда психолого-педагогических задач в организациях образования. Авторами анализируется сущность, понятия «арт-педагогические технологии», раскрываются задачи, функции, методы и принципы арт-педагогики. Показаны возможности применения арт-педагогических технологий в различных видах деятельности детей в организациях образования.

Ключевые слова: арт-педагогические технологии, методы арт-педагогических технологий, принципы арт-педагогических технологий.

Summary. The article is devoted to the possibilities and use of art-pedagogical technologies for solving a number of psychological and pedagogical tasks in preschool organizations. The authors analyze the essence and concepts of "art-pedagogical technologies", reveal the tasks, functions, methods and principles of art pedagogy. The possibilities of using art-pedagogical technologies in various activities of children in preschool organizations are shown.

Keywords: art-pedagogical technologies, methods of art-pedagogical technologies, principles of art-pedagogical technologies.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда дамыған ақпараттық қоғам жағдайында баланың эмоционалды денсаулығын қорғау және сақтау мәселесі ерекше өзекті мәселеге айналуда. Мұндай денсаулықты сақтау үшін мектеп жасына дейінгі баланың ішкі әлеміне ерекше қамқорлық қажет. Осы мақсатқа жету үшін білім беру ұйымдарының тәрбиешісі өзі үшін ең қолайлы технологияларды таңдайды, олардың бірі — арт-педагогикалық технологиялар. Арт-педагогиканың мәні педагогика мен өнердің өзара әрекеттесуінен тұрады және өнер құралдарын оқытуға, дамытуға және тәрбиелеуге, көркем мәдениеттің негіздерін қалыптастыруға және балалардың әр түрлі көркемдік іс-әрекеттегі практикалық дағдыларын игеруге бағытталған. Арт-педагогикада көркемдік қызмет өніміне ерекше орын беріледі. Балалардың суреттері ең алдымен баланың жеке басының проекциясы, оның әлемге деген көзқарасының символдық көрінісі ретінде қарастырылады. Осыған байланысты, балалар суретінде баланың ақыл – ой дамуының деңгейін және оның сурет салу техникасын меңгеру дәрежесін, екінші жағынан, жеке сипаттамаларын көрсететін сурет салу ерекшеліктерін бөліп алу өте маңызды.

XX ғасырдың аяғынан бастап педагогика изотерапия шеңберіндегі арт-терапияның мүмкіндіктерін ерекше назар аударады. Ресейде арт-терапия мектебінің негізін қалаушы - А.И. Копытин [Копытин А.И., 2019. б. 448]. «Балалар мен жасөспірімдердің Арт-терапиясы» кітабында арт-терапия термині «клиенттің бейнелеу әрекеті мен психотерапиялық қатынастар аясында қолданылатын және әртүрлі физикалық кемшіліктері, эмоционалды және психикалық ауытқулары бар адамдарды, сондай-ақ қауіпті топтардың өкілдерін емдеу, психокоррекция, психопрофилактика, оңалту және оқыту мақсатында қолданылатын психологиялық әсер ету әдістерінің жиынтығы» ретінде ашылады. Арт-педагогика білім беру аясында көркемдік тәрбиені ғана емес, сонымен қатар түзету және дамыту процесінің барлық компоненттерін өнер арқылы қарастыруға мүмкіндік береді. Өнердің маңызды рөлін шетелдік педагогика өкілдері Э. Сеген, Ж. Демор, О. Дек-

роли, сондай-ақ отандық ғалымдар Л.С. Выготский, А.И. Граборов, Е.А. Екжанова, Т.С. Комарова және т.б. атап өтті [Беспалько В.П., 1989, б. 154]. Ғалымдардың пікірінше, балалардың көркемдік белсенділігі олардың сенсорлық дамуын қамтамасыз етеді, сонымен бірге өнімді іс-әрекетінің мотивациялық және қажеттілік жағын қалыптастырады, қабылдауды, ерікті зейінді, қиялды, сөйлеуді, ұсақ мотериканы, қолды, коммуникацияны дамытуға ықпал етеді. Өнер туындыларын қабылдау жағымды әсер қалдырады және жағымсыз эмоциялардың жағымды эмоцияларға айналуына ықпал етеді. Көркем шығармашылықтың бейнелерін саналылықпен қабылдау процестерінің барлық түрлерін, соның ішінде қорқыныш, ішкі қақтығыстар, балалық шақ туралы естеліктерді бейнелейді. Арт-педагогика-бұл педагогикадағы баланың жеке дамуы, оның тәрбиесі мен оқуы өнер арқылы жүзеге асырылатын практикаға бағытталған инновациялық құбылыс [Буко, М. Е., 2005, б. 216].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Арт-терапия-бұл өнерге, ең алдымен бейнелеу және шығармашылық белсенділікке негізделген психотерапияның мамандандырылған түрі. Арт-терапияның негізгі мақсаты-өнер өнімдерін, шығармашылық қызметті қабылдау және құру процесінде. Өзін-өзі көрсету және тану қабілетін дамыту арқылы тұлғаның дамуын үйлестіру. Арт-терапия, балалармен психологиялық жұмыстың ең өнімді және таптырмайтын тәсілі [Айтбаева А.Б., Қасен Г.А., Мырзаханова А., 2017, 29-35 бб.].

Балабақшадағы Арт-терапия-бұл баланың психологиялық денсаулығына апаратын жол. Әр түрлі өнер сабақтары баланың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, оның дұрыс және оң дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етеді. Шығармашылық процесінде балалардың ішкі әлемі ашылады. Балалармен жұмыс жасауда арт-терапияны қолдана отырып, біз төмендегідей мақсаттарға қол жеткізуге тырысамыз:

- қоршаған әлеммен жоғары өмірлік және үйлесімді қарым-қатынасты қалыптастыру;
- балалар мен ересектер арасындағы өзара түсінушілікті дамыту.

Біз балаға өзін-өзі көрсетуге, сезімдерін, эмоцияларын басқаруға үйретеміз.

Сайып келгенде, арт-терапия әдісін қолдану ойлауды, логиканы, қиялды, есте сақтауды, зейінді, сөйлеуді, ұсақ мотериканы, шығармашылық қабілеттерін, құрдастарымен және ересектермен сәтті қарым-қатынас жасау дағдыларын және, әрине, баланың әл-ауқатын дамытуға ықпал етеді. Өнермен әр түрлі көріністерде байланыста бола отырып, бала психикалық стресстен арылады, әдемі қарым-қатынас оған тынышталуға, зейінді болуға және өзімен үйлесімді өмір сүруге үйренуге мүмкіндік береді, сондықтан білім беру ұйымдарының жаңа жағдайларына бейімделу әлдеқайда оңай және ауыртпалықсыз болады.

Балаларды балабақшаға бейімдеу процесінде сіз арт-терапия элементтері бар ойындарды пайдалана аласыз. Бұл жаттығулар мен ойындардың балаларға әсер етуінің тиімділігі, егер олар музыка мен суретпен бірге жүрсе, айтарлықтай артады, бірлескен іс-шаралар әр түрлі әсерлерді біріктіреді. Арт-терапия процесінде қызмет өнімдерін құрудың негізі мотивтер жүйесі болып табылады, мұнда бастысы-олардың сезімдері мен тәжірибелерін сыртқы формада білдіру; ішкі әлемде не болып жатқанын түсінуге және түсінуге деген ұмтылыс; өз қызметінің өнімі арқылы басқа адамдармен қарым-қатынас қажеттілігін қанағаттандыру; әлемді оны ерекше түрде бейнелеу, әлемді құру арқылы тану (суреттер, әңгімелер, ертегілер, қолөнер түрінде). Арт-терапияның әр түрлері өзін-өзі көрсетуге, тануға және жеке тұлғаларға, олардың дамуының жоғары сатысына көтерілуге мүмкіндік береді.

Арт-терапияның кейбір түрлері мен формалары, оларды балабақшадан бастап бейімделу процесінде қолдануға болады:

* Ойын терапиясы - бұл танысу, қарым-қатынас ойындары; заттармен ойналатын ойындар; ертегі бойынша ойындар; құммен сумен ойындар; құрастыру ойындары;

* Изотерапия-бұл саусақтармен, алақанмен сурет салу; көбік резеңкесімен басып шығару; балауыз қарындаштар; акварель; жапырақ іздері; алақаннан суреттер; мақта бүршіктерімен сурет салу; құммен сурет салу; монотип;

* Ертегі терапиясы-бұл ертегілерді сахналау; ертегінің өзін оқу немесе талқылау; бейнелі өрнектермен танысу; кейіпкерлердің репликаларын экспрессивті интонациялау қабілетіне жетелеу; ертегі кейіпкерлерінің қозғалысын ырғақпен жеткізу; эмоционалды жағдайларды экспрессивті орындау арқылы болжау;

* Құм терапиясы-бұл құмнан жасалған құрылыс; құм мен құмға сурет салу; эксперимент; құмға өрнектер қалдыру; құм мен "құм әлемі" картиналарын жасау; құм композициялары мен "құпияларды" жасау.

Бейімделу кезеңінің сәттілігін анықтау үшін келесі критерийлер қолданылады: мінез-құлықтың жалпы эмоционалды фоны, танымдық және ойын әрекеті, ересектермен қарым-қатынас, балалармен қарым-қатынас, әдеттегі жағдайдың өзгеруі әрекеті. Баланың білім беру ұйымының жағдайларына бейімделуіне жаңа жағдайларға бейімдеудің дұрыс және ауыртпалықсыз әдісін табуға, құрдастарымен қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі.

Арт-педагогикада көркемдік қызмет өніміне ерекше орын беріледі. Балалардың суреттері ең алдымен баланың жеке басының ерекшелігі мен оның әлемге деген көзқарасының символдық көрінісі ретінде қарастырылады. Осыған бай-

ланысты, балалар суретінде баланың ақыл – ой дамуының деңгейін және оның сурет салу техникасын меңгеру дәрежесін, екінші жағынан, жеке сипаттамаларын көрсететін сурет салу ерекшеліктерін бөліп алу өте маңызды. Арт-педагогиканың әдістері мен тәсілдері балалардың сезіміне назар аударады, оған өзін білдіруге және білуге, қарым-қатынас пен ұжымда жұмыс істеу тәжірибесін алуға көмектеседі, оның коммуникативтілігін, шығармашылық қиялын дамытады, эмоционалды стрессті жеңілдетеді. Осы мақсатқа жету үшін — баланың эмоционалды денсаулығын сақтау, өзін — өзі көрсету және стихия принципі жүзеге асырылады-арт-педагогикалық технологияның принциптерінің бірі. Өзін-өзі көрсету және стихия принципі-бала педагог ұсынған бірқатар тапсырмаларды орындай отырып, өзін білдіреді, ал оның шығармашылық қызметі стихиялық сипатқа ие болады. Тапсырмаларды орындау барысында бала эмоцияларына жол ашады, эмоционалды стрессті жеңілдетеді, теріс ойлардан абстракцияланады, өзін-өзі көрсетудің және өзін-өзі танудың жаңа тәсілдерін игереді. Күтілетін нәтиже - жағымды эмоционалды жағдай, өзімен және сыртқы әлеммен үйлесімділік, өзіне деген сенімді нығайту, қиялды дамыту. Мысалы, баланы сурет салу немесе бірлескен бейнелеу іс-әрекеті процесіне тарту баланың эмоционалды әл-ауқатына ықпал ететін Дағдылар мен дағдылардың тұтас кешенін алуға көмектеседі: басқа балалармен және мұғаліммен өзара әрекеттесу, топтық іс-әрекетке қатысу, қолдау және сенім. Осылайша, баланың дамуын үйлестіру, стрессті жеңілдету жүзеге асырылады.

Арт-педагогикалық технологиялардың дидактикалық принциптеріне мыналар жатады:

- Баланың зияткерлік және көркемдік қабілеттеріне қарамастан, адамды ең жоғары құндылық деп жариялайтын ізгілендіру принципі.

- Шығармашылық принципі-көру, иіс, есту, көңіл-күй, сондай-ақ түйсігі мен қиялын тарту. Бірегей нәтиже алудың маңызды шарты-баланың өз шығармашылығын білдіруге мүмкіндік беретін жанынан шығарып айту.

- Әрекет принципі баланың нәтижеге жету процесін, нәтиженің өзін талдай білуінде және проблемалық жағдайлар мен қақтығыстарды жеңе білуінде жүзеге асырылады.

Арт-педагогикалық технологиялар әдістері қолданылатын сабақтарда шығармашылық белсенділік стихиялық сипатқа ие, бұл оны нақты құрылған білім беру жоспарына сәйкес бейнелеу өнерін оқыту процесінен ерекшелендіреді. Сабақ барысында бала шындыққа эмоционалды, эстетикалық және моральдық қатынасты қалыптастырады. Балалармен жұмыс топта да, жеке де құрылады. Топтық сабақтар мен жеке сабақтың айырмашылығы-мақсат, рәсім, жұмыс әдістері. Мысалы, міндеті эмоционалды стрессті жеңілдету, негативизмді жеңу, жеке-жеке өтеді, ал топтық сабақта басқа міндеттерге қол жеткізуге мүмкіндік береді: балалармен қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу қажеттілігін қанағаттандыру, өз пікіріңізді қорғауды және басқаларды ескеруді үйрену, белсенді болу және, керісінше, ұстамдылыққа жетелеу. Сабақта көрнекі құралдар мен материалдардың әдеттегі жиынтығы ғана емес: гуашь, акварель, түрлі-түсті, қарапайым қарындаштар, сазбалшық, түрлі-түсті қағаз және т.б., сонымен қатар дәстүрлі емес материалдар мен оларды қолдану тәсілдері қолданылады, бұл баланың процеске үлкен қызығушылықпен қатысуына мүмкіндік береді.

Арт-педагогикалық процестің мақсаттарына қол жеткізудің сәттілігі байланысты болатын жұмыс техникасы мен әдістерін таңдаудың кейбір шарттары бар:

- техника мен тәсілдер тиімділік және қарапайымдылық қағидаты бойынша таңдалады;

– ұсынылған техникада тапсырманы орындау кезінде балада қиындықтар болмауы керек; – жұмыс барысында кез-келген күш балаға қызықты, ерекше, жағымды болуы керек.

Арт-педагогикалық технологиялар өзін-өзі көрсетуге және стихиялық белсенділікке ықпал ететін қауіпсіз жағдайлар жасауды қамтиды. Тапсырманы орындау процесі — сурет салу қызықты болуы керек, ал нәтиже бала үшін тартымды болуы керек. Бірінші және екінші екеуі де бала үшін бірдей маңызды және бұл балалар суретіне тән қасиет. Осы қасиетке ие таңдалған әдіс мектепке дейінгі кіші жастағылардың қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне қайшы келмейді. Жоғарыда айтылғандай, сурет салу әдістері мен әдістері дәстүрлі емес болуы керек. Біріншіден, мұндай бейнелеу әдістері бала үшін жаңа болады, яғни олар белсенділікті ынталандырып, назар аудара алады. Екіншіден, баланың өзі үшін ерекше тәжірибе алуы маңызды және осы тәжірибені алу барысында сананы бақылау төмендейді және қорғаныс механизмдері әлсірейді. Нәтижесінде, дайын өнімде біз өзін-өзі көрсету еркіндігін, демек, бейсаналық ақпаратты байқай аламыз. Балалармен жұмыс жасауда келесі бейнелеу әдістері қолданылады: басып шығару техникасы (табиғи формалардың бедері, жалбыз қағазымен басып шығару және т.б.) тапсырмалар жеке орындалады. Сонымен қатар, ұжымдық жұмысты құру қажет тапсырмалар бар, және мұндай тапсырмалар мектеп жасына дейінгі балаларға ерекше рахат сыйлайды. Маңызы зор ұжымдық жұмыс, яғни сыртқы түрі көрініп тұрған бейне. Ұжымдық сурет әрқашан мазмұны жағынан бай, жеке орындалған жұмысқа қарағанда жарқын әсер қалдырады. Балалар әрқайсысы жеке-жеке қарағанда әлдеқайда маңызды бейнені ала алатындығын түсінеді. Ондағы әркім өз атын бере отырып, оны көре алады. Алайда, қатысу сезімі топпен бірлік сезімін, мұнда және қазір болу құқығын тудырады. Әрине, балалардың бірлескен

іс-әрекеттің белгілі бір түріне дайындығын ескеру қажет. Балалардың ұжымдық іс-әрекетінің процесі мен нәтижесі сәтті болуы үшін біртіндеп күрделіге ауысып, қарапайым бірлескен-жеке жұмыс формасынан бастау керек. Осындай іс-әрекеттің нәтижесінде балаларда жағымсыз эмоциялар пайда болады, психологиялық энергия босатылады, ол әдетте тиімсіз шиеленіске жұмсалады, ал балалар тыныш болады. Бұл технологиялар студенттер мен мұғалімдер арасында жағымды эмоционалды көңіл-күй қалыптастыруға, оқушының ересектермен талқылауы қиын болатын проблемаларға, тәжірибелерге жүгінуге, көркемдік іс-әрекет арқылы осы мәселелерді шешудің жолдарын табуға көмектеседі.

Қорытынды

Сонымен, арт-педагогикалық технологияларды қолдану, баланы білім беру ұйымына бейімдеу үшін оң психологиялық әсер ету әдісі қажет, бұл әдіс арт-терапия болып табылады, өйткені арт-терапия тек әдемі және сәнді сөз емес, ең алдымен, бұл баланың психикалық тепе - теңдігін сақтау және нығайту мақсатында оң психологиялық әсер етудің заманауи әдісі. Бұл психологиялық әдіс медициналық тәжірибеге де, жанжақты көркем шығармашылыққа да негізделген: сурет салу, визуализация, модельдеу, монотипия, музыка, аудио даму, әдебиет және т.б., бұл ерте жастағы балалардың білім беру ұйымдарына сәтті бейімделуіне тиімді жағдай жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Копытин А.И. Практикум по *арт-терапии*. СПб.: Питер, 2019. — 448 с
2. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. — Москва: Просвещение, 1989. — 154 с.
3. Буко М.Е. Терапия творческим самовыражением. / М.Е. Буко. — М.: Просвещение, 2005. — 216 с.
4. Айтбаева А.Б., Қасен Г.А., Мырзаханова А. Қазақстандағы артпедаго гикалық және арттерапиялық жұмыстар мазмұ нын дамыту және жетілдіру перспективалары ҚазҰУ Хабаршысы. «Педагогикалық ғылымдар» сериясы. No1 (50). 2017.- 29-35 бб.
5. British Association of Art Therapists. Artists and Art Therapists: A Brief Description of Their Roles within Hospitals, Clin-ics, Special Schools and in the Community. – London: BAAT, 1989. – 293 p.

УДК 378.147.88

МОЛДАСАН ҚУАНЫШ ШОРМАНҚЫЗЫ,
п.ғ.к., аға оқытушы,
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы,
Философия және саясаттану факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.

САКЕН АИДА АСЕТҚЫЗЫ,
1 курс магистранты,
«7М01105 – Білім берудегі басқару әдістері және коучинг бойынша практикум»
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы,
Философия және саясаттану факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ КОУЧИНГТІҢ МӘНІ

Түйін. Мақалада заманауи технологияның бірі ретінде білім берудегі коучингтің мәні айқындалады.

Түйін сөздер:инновация, технология, коучинг, педагогикалық әрекет.

Резюме. В статье раскрывается сущность коучинга в образовании как одной из современных технологий.

Ключевые слова: инновации, технологии, коучинг, педагогическая деятельность.

Summary. The article defines the importance of coaching in education as one of the modern technologies.

Key words: innovation, technology, coaching, pedagogical activity.

Қазіргі кездегі саяси-экономикалық, әлеуметтік, рухани-мәдени өзгерістер адам өмірінің барлық саласына өзінің әсерін тигізді. Айналадағы құбылыстарға деген ішкі сана-сезім, көзқарас, қарым-қатынас түбімен өзгерді. Адамдардың, қоғамның құндылықтары мен қызығушылықтары да бүгінгі таңда басқаша сипат алды. Білімге деген сұраныс та, талап та өсуде. Сондықтан қоғам талабына сай, сол қоғамды көркейтетін, дамытатын тұлға тәрбиелеу ең маңызды мәселе екені даусыз. Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техниканың деңгейі де, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктерді қажет етеді. Ондай мүмкіншілік тек білім арқылы келеді.

Білім - қоғамды әлеуметтік, мәдени-ғылыми прогреспен қамтамасыз ететін ғажайып құбылыс, адам үшін де, қоғам үшін де ең жоғары құндылық. Оның ең негізгі қызметі - адамның менталитетін, адамгершілігін, шығармашылық қабілетін қалыптастыру, дамыту болып табылады. Осыған орай егеменді еліміз өзінің дамуының ең басты алғы шарты - білім беру жүйесінің білім ғасырындағы міндеті мен мазмұнын айқындайтын білім беру жүйесінің барлық салаларында көптеген өзгерістер мен реформалар іске аса бастады. Көтеріліп отырған мәселенің өзектілігі Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында, ҚР стратегиялық дамуының «Қазақстан-2030» бағдарламасында, ҚР білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында, ҚР «Білім» бағдарламасында мемлекеттік саясаттың басты принциптері ретінде жеке адамның шығармашылық әлеуетін дамыту, білім берудің дамытушы сипатын арттыру мәселелерінде басты міндеттер қатарында қойылған.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңына сәйкес жастардың бойында адамгершілік қасиеттерді: ұлттық мақтаныш, ұлттық сезім, адамдарға гумандық қарым-қатынас, ұлттық үрдістегі өзіндік мәдениетін сыйлауды, адамгершілік мінез-құлықтың қалыптасуын талап етеді. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасында: "Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағдыға қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде дербес әлеуметтік және кәсіби біліктілікке ақпаратты өзі іздеп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеге лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады" - делінген [Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы, 2003].

Демек, жас ұрпақты әрекет негізінде тәрбиелеу талабын негізге ала отырып, жеке тұлғасын тәрбиелеуде оқу әрекетінің мол мүмкүндіктерін тиімді пайдалану жүйелі мақсатты жұмысты талап етеді. Қарым-қатынас мәдениетін арттыру барысында қоғамның қазіргі таңда көптеген өз-

герістерге ұшырауына байланысты адамдар арасындағы ізгілікті қарым-қатынастың төмендеуізденістердің қажет екендігін көрсетіп отыр. Қоғамда адамдар арасындағы қарым-қатынастың төмен болуы олардың өзара бір-біріне агрессиямен тілдесуі, эмоционалдық көріністің шамадан тыс белен алуы сынды себептер адамдар арасындағы қарым-қатынасты ізгілендіру мақсатында дамытып, жетілдіруді қажет ететіні айқын.

Осы орайда, Коучинг технологиясын жеке және кәсіби дамуға қол жеткізу үшін тиімді әдістер жиынтығы ретінде жоғары білім беру жүйесінде қолдану тиімді, ол болашақ маманның мақсатқа жету жолдары мен шешімдерді қабылдауда тиімді әсер береді. Қазіргі кезде елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру парадигмалары жаңаша бағытта өзгеруде. Бұрынғы "білім, білік, дағды" парадигмасынан "нәтижеге, жеке тұлғаға бағдарланған" білім беру парадигмасына ауысуда. Бұл - тұлғаның білім, білік, дағдыны меңгеріп қана қоймай, оны өмірмен байланыстырып, өмірлік жағдаяттарда қолдана алу қабілетінің болуына; алған білімін одан әрі жетілдіріп, ізденіп өзіндік нәтиже көрсетуіне; сонымен қатар әрбір жеке тұлғаның кез-келген проблеманы шеше алатындай ойлау деңгейінің, дарындылығының, шығармашылдығының жоғары болуына; жан дүниесінің рухани баюына, дара тұлға ретінде қалыптасуына айрықша көңіл бөлінуде. Жаңа білім беру парадигмасының мақсаты - рухани бай, креативті ойлайтын, бәсекеге қабілетті интелектуалдық деңгейі жоғары тұлға қалыптастыру.

Қазіргі таңда коучинг термині тиімді әрі жаңа термин болып табылады, дегенмен де, көптеген адамдар коучинг терминін жай ғана психотерапия немесе тренингтік жаттығулар деп санайды, алайда ол әдіс оқыту процесінде қолданатын тиімді, әрі қолжетерлік әдістердің негізгілері болып есептеледі. Коучинг ілімі қазіргі әлемнің көптеген елдерінде табысты қолданылады. Коучинг (ағылш. coaching - оқыту, жаттықтыру) деген мағынаны білдіреді. Коучпен жұмыс істеуде белгілі бір мақсатқа, өмірде және жұмыста жаңа, позитивті тұжырымдалған нәтижелерге жету ұйғарылады. Коучинг кеңес бермейді, адамның өз сауалына жауапты өзі табуына көмектеседі. Оның жеке өмірде, кәсіби салада жоғары нәтижеге қол жеткізуіне жол ашады». Коучинг дамудың белгілі бір бағыттарын қарауға, нақты мәселелерді шешуге бағытталған технология. коучинг икемді, бейімдеу технология ынтымақтастығы; бұл өмірінің түрлі салаларында сонымен қоса білім беруде де қолдануға мүмкіндік береді.

Коучинг тұлғаның белгісіз білімді шешуде ізденуіне өзіндік көмегін тигізеді. Коучинг – ол студентке тиімді көмек беріп, өмірлік әрекеттерін орындауда әсерін тигізетін жағымды әрекет. Коучинг әдісі адам өміріндегі барлық келеңсіз жағдайларды шешуге әсерін тигізеді, мысалы: білім алуда, отбасында, қиындық ситуацияларда және т.б. Коучинг оқу процесінде ол студенттердің бір – бірімен араласу барысында білім деңгейін жақсартуға, ақпарат алмасуға ықпалын тигізеді. Коучинг тек, оқу процесін басқаруда ғана қолданылмайды, сонымен қатар педагогикалық қарым-қатынасты ұйымдастыруда сондай-ақ, студенттермен дамуына бағытталады.

Білім беру жүйесінің ең негізгі міндеттерінің бірі оқытуды үйрету: негізгі білімдерді іздеу және оларды талдау болып табылады. Коучинг студенттердің танымдық мотивациясын белсендіру үшін мүмкіндік береді және өздігінен білім алуға және кәсіби өзін-өзі дамытуға үйретеді. Сондай-ақ, коучинг жоғары оқу орындарындағы түлектерді кәсіби қызметке дайындығын қалыптастыруда пайдаланылуы керек. Коучинг технологияларын педагогикалық қарым-қатынаста пайдаланудың тиімділігі оқытуды ұйымдастыру ынтымақтастығының негізгі бағыттары, ғылыми қызметпен мақсаттар қою және ғылыми білімді қалыптастыру дағдыларын дамыту, оқуға ынталандыру болып табылады. Менеджменттің теориялық және практикалық бастаулары XIX ғасырдан бастап пайда бола бастаған, бірақ менеджменттің ғылыми тұрғыда басқару теориясы мен практикасың қалыптасуы XX ғасырға жатады. Осы тәсілдір арқылы оқытушы мен студент арасындағы ынтымақтастықты дамытып, бірге жұмыс жасауға бірінің еңбегін бірі бағалауына үйретеді. Сонымен қатар жауапкершілікті сезініп, шығармашылық әлеуетін жақсартуға мүмкіндік береді және кәсіби бағыттарда өзіне мақсат қоя білу қалыптасады.

Коучингтің негізгі іргетасы - терең әрі ұқыптылықпен тыңдау. Бұл пассивті мінез емес. Клиентті мұқият әрі толық тыңдау керек. Барлығын тыңдау әрі түсіну - бұл коучтың міндеті. Коуч құндылықтарды, эмоциялар, тілектер, тыйым салулар, қорқыныш, себептер, болжамдар сияқты әртүрлі элементтердің жиынтығын ескереді. Сонымен қатар, коуч клиенттің өзі сенімді емес шындықтарды тыңдайды.

– нақты жағдаяттарда коучингтің жаттығулардан және тәлімгерліктен ерекшелігін көрсете білуі;серіктестерін ынталандыру үшін коучингтұғырларды пайдалана білу;

– ұйымды дамытуға арналған жағдайға талдау жасай білу және команда ішінде пікір алмасуды ұйымдастыра білу;

– өзінің және өзгелердің негізгі құндылықтары мен метабағдарламаларын айқындай білу;

– коучинг бағыттарынан мысалдар келтіре алу барысында тиімді әдісті таба білуге дағдыландыру.

Танымдық қызығушылықтың сабақ барысында қалыптасуы – жеке тұлғаны дамыту және қалыптастыруды қамтамасыз етудің қажетті шартының құралы, сонымен қатар оқу әрекетін игеру, оқушылардың даралығы, жалпы білімдік білікті-

лігі, дағдысы болып табылады.

Қызығушылық – жеке тұлғаның маңызды білімді меңгеру түрі, шығармашылық әрекеті мен белсенділігін арттырады болып саналады. Сонымен бірге, қызығушылық сезімнен тұлға ойлануға өздігінен ізденуге үйренеді.

Оқытудың неғұрлым тиімді тәсілдерін таңдау және топ мүшелерінің сенімділігі пен табысқа жетуінің негізін орнату. Креативті ойлау – дамудың қозғаушы күштерінің бірі және қоғамның жетістігі [А. Маслоу, 2011393 б.] креативтілікті адамның жоғары сапа көрсеткіші ретінде қарастырады.

Бұл оқытушылардың жоғары кәсіби қасиеттерін, қатаң басымдықтар мен шектеулер жағдайында жұмыс істей білуді, басқарушылар мен ғылыми қызметкерлердің неғұрлым толық түсіністігін талап етеді. Педагогтің рөліне және оқу процесіне жаңаша қарау қажет, бұл өз кезегінде педагогтің құзыреттілігін қайта қарауды қажет етеді. Оқыту процесінің тиімділігі мен нәтижелілігіне қойылатын талаптарды арттыру педагогикада инновациялық технологияларды қолдану қажеттілігін тудырды.

Коучингтің шығу негізі спорт саласына байланысты қарастырылады. Коучинг позитивті ойлау мен когнитивті және ұйымдастырушылық психологияның әдістемесіне негізделеді. Қазіргі уақытта коучинг ғылымның барлық саласында, яғни психология, менеджмент, философия, логика және өмірлік тәжірибе тоғысында өз дамуын жалғастыруда. Джон Уитмор бизнестегі коучингтіңнегізін қалады. Рухани жаңғыру бағдарламасында да сананы жаңғырту, ұлттық болмысты жоғалтпау, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіру, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе ретінде қарастырылып отыр [Назарбаев Н.Ә., 2017].

Жеке тұлғаны қалыптастыру - өркендеудің негізгі көзі мен ортасы ретінде дамып келе жатқан мәдениет субъектісімен қарым-қатынас жасаудың күрделі және драмалық үдерісі болып табылады [Қазақстан Республикасы 12 жылдық жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты, Астана, 2006] мазмұнында оқушыны өз бетінше мақсат қоюға және оны негіздеуге, талдауға үйрету талап етіліп отыр. «Білім берудегі коучинг студенттерге қызығушылықпен білім алуға, олардың әлеуетін табуға, дағдылары мен қабілеттерін дамытуға берілген тапсырманы тиімді игеруге көмектеседі» [Ұ.Б. Төлешова, Қ.Ш. Молдасан, 2020].

Білім беру мен тәрбиелеу жүйесі барлық уақытта, бәрінен бұрын, болашақ ұрпақты өркениеттің тәжірибесі мен құндылықтарына тартудың мақсатты және арнайы ұйымдастырылған жүйесі ретінде қалыптасатыны белгілі, ал олардың басты мақсаты да қоғамдағы мәдени үдерістің, оның рухани өсімін молайту процесінің сабақтастығын қамтамасыз етумен сипатталады.

Қорыта келгенде, заманауи технологиялардың бірі ретінде коучингтің мазмұны мен ерекшеліктері негізінде білім беру тұлғаның білімді өз бетінше іздеп табуында, оны өмірде қолдана алу арқылы жетістікке жетуге үйретудің тәсілі ретінде педагогикалық коучинг тұлғаның теориялық білімдерін мен практикада тиімді қолдана білудің мәні зор. Коучинг адамның барлық мүмкіндіктерін ашуда рөлі зор. Білім берудегі коучинг технологиясы тұлғаның жоғары нәтижеге қолжеткізуі мен шығармашылық қабілетін дамытуға бағытталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. Жоба // Егемен Қазақстан, 30 желтоқсан. 2003.

2. Маслоу А. Г. Новые рубежи человеческой природы. М.: Смысл, 2011. – 495 с.

3. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Егемен Қазақстан, №70 (29051),12 сәуір, 2017.

4. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Астана, 2006.

5. Ұ.Б. Төлешова., Қ.Ш. Молдасан. Педагогикалық коучинг.-Оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2020,-110.

УДК 378.147.88

МОЛДАСАН ҚУАНЫШ ШОРМАНҚЫЗЫ,
п.ғ.к., аға оқытушы,
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы,
Философия және саясаттану факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.

САҒЫНБАЕВА ГҮЛЗАДА ҚАЙЫРҒАЛИҚЫЗЫ,
1 курс магистранты,
7М01802- «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы,
Философия және саясаттану факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ.

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТЫҢ ІС–ӘРЕКЕТІНДЕГІ ТҮЗЕТУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Түйін. Мақалада Әлеуметтік педагогтың іс-әрекетіндегі түзету технологиялары баяндалады.
Түйін сөздер: әлеуметтік педагог, түзету технологиясы, әлеуметтік жұмыс, сабақ, оқушы.
Резюме. В статье раскрывается коррекционные технологии в деятельности социального педагога.
Ключевые слова: социальный педагог, коррекционная технология, социальная работа, урок, ученик.
Summary. Correctional technologies in the activities of a social teacher are described.
Key words: social worker, correctional technology, social work, the lesson, the students.

Қазақстанның әлемдік білім беру қауымдастығына кірігуі мен оның дүние жүзінің жоғары білімді елдерінің қатарында лайықты орын алуға ұмтылысы жағдайында, заманауи өркениетті сын-тегеуріндері ағымында XXI ғасырдағы жаһандық әлеуметтік сұраныс мәртебесіне ие болатын тұлғаның зияткерлік дамуына қажеттілік артып отыр. Адамзат капиталын, ұлттың зияткерлік әлеуетін дамытуда, қоғамның рухани-адамгершілік және мәдени құндылықтарын сақтауда білім берудің рөлін өзектілеуге бағдарлау еліміздің тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауларында көрсетілген [Н.Ә. Назарбаев, 2012]. Өскелең ұрпақты тәрбиелеудің қазіргі заманғы әлеуметтік жағдайы Қазақстанның болашақ азаматы тұлғасын қалыптастыру ісінде қоғамның тәрбиелік, мәдени қалыптастырушы күш-жігерін арттыруды талап етеді. Балалар ортасындағы зорлық-зомбылық, құқықтық нигилизм, әлеуметтік пассивтілік, қадағалаусыздық, девиантты мінез-құлық, есірткі, уытқұмарлық, контрмәдениеттілік ұйымдардың әсері және т.б. сияқты жағымсыз үрдістердің өсуі баланың барлық даму жағдайын сауықтыру жөнінде кешенді әлеуметтік шаралар қабылдау қажеттігіне себепші болады.

Қазіргі тәрбиенің басты проблемаларының бірі қоғамның түрлі санаттағы және әлеуметтік құбылыс балаларды дамыту үшін "мәдени арнаны" қамтамасыз ету. Қазіргі заманның шындығы -жеке тұлғаның қалыптасуынна ықпал етуші факторлар болып білім немесе көше, мәдениет немесе контрмәдениет табылатындылығында.

Осы және басқа да маңызды мәселелердің шешімі тұлғаны әлеуметтендірудің айқындаушы факторлары ретінде мектептің, отбасының және басқа да әлеуметтік-тәрбие және білім беру институттарының қалыптастырушы әлеуетін нығайтуға бағытталған іс-әрекеттері болып табылады.

Бүгінгі таңда болашақ ұрпақтың әлеуметтік, танымдық, дамушылық және өзара қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырып, дамыту мәселесі еліміздің өзекті мәселелерінің бірі. Бүгінгі күні бұл проблеманы шешу қоғамымыздың ертеңгі келбетінің өркениеттілігіне байланысты.

Тұлғаны қалыптастыру ісіне қатысты педагогикалық үдерістің жетекші тұлғасы болып саналатын әлеуметтік педагогтың қызметі заманауи маңызды әлеуметтік миссияны жүзеге асыруға бағытталған. Әлеуметтік педагог әлеуметтік ортада тұлғаның қолайлы және үйлесімді дамуына жәрдемдесуде қоғамның тәрбие күштерінің бірігуін, келісімділігін және мақсатты бағыттылығын қамтамасыз етуге атсалысушы болып табылады. Бүгінгі күні адам мен ортаның, жеке тұлғаның және дәстүрлі мәдениеттің қарама-қайшылықтары шиеленіскен кезде әлеуметтік педагогтың қызметі аса маңызды және қажетті болып табылады.

1920 жылдары алғаш рет «педагогикалық технология» термині рефлексотерапияға негізделген еңбектерге негізделген педология туралы айтылды (И.П. Павлов, В.М. Бехтерев, С.Т. Шацкий). Сонымен бірге тағы бір ұғым - «педагогикалық технология» таралды, ол 1930 жылдардағы Педагогикалық Энциклопедияда оқу сабақта-

рын нақты және тиімді ұйымдастыруға бағытталған әдістер мен құралдар жиынтығы ретінде ұсынылды. Оқу және зертханалық жабдықтарды пайдалану, көрнекі құралдарды пайдалану қабілеті де әлеуметтік-педагогикалық технологияға жатқызылды.

Технология дегеніміз - кез-келген кәсіпте, шеберлікте, өнерде қолданылатын әдістер жиынтығы (түсіндірме сөздік).

Педагогикалық технология - формалардың, әдістердің, оқыту әдістерінің, білім беру құралдарының арнайы жиынтығы мен орналасуын анықтайтын психологиялық-педагогикалық қатынастардың жиынтығы; бұл педагогикалық процестің ұйымдастырушылық-әдістемелік құралы (Б.Т. Лихачев).

Әлеуметтік педагогикалық қызметінің мақсатын анықтай отырып, А.В. Мудриктің айтуынша, тәрбие өзін-өзі алдын ала болжай алатын және орын алған жағдайдың әсерін азайта алатын өнер ретінде анықталды [Мудрик А.В., 2000].

Әлеуметтік педагогикалық көмек көрсету кезінде қолданылатын әлеуметтік педагогика технологиясы ретінде *«түзету технологияларының»* маңызы өте зор.Әлеуметтік педагог тәжірибесінде белгілі бір көмекке мұқтаж адамдарға түзету әсерінің әртүрлі жүйелері, әдістері мен құралдары кең таралды. Түзету технологиялары кемшіліктерді түзетуге, ішінара өзгертуге немесе түзетуге бағытталған. Бұл мүмкіндігі шектеулі және девиантты мінез-құлықты балалар, әртүрлі жағдайларға байланысты қоғамдағы әлеуметтік байланыстарды немесе әлеуметтік мәртебені жоғалтқан жасөспірімдер болуы мүмкін. Түзету технологияларын жүзеге асыруда әлеуметтік педагогтың маңызы зор деп айтсақ қателеспейміз.

Әлеуметтік педагогика – біріншіден, қандай да бір жағдайларда кез-келген жастағы адам өмірінде орын алатын немесе орын алған жағдайды білуге және ескеруге бағытталған білім мен қызмет саласы.

Екіншіден, адамның дамуы үшін қолайлы жағдай жасауға, оны әлеуметтендіру үдерісінде "кедергілердің" алдын алуға бағытталған қызмет болып табылады.

Үшіншіден, адамның әлеуметтенуі процесінде түсетін қолайсыз жағдайлардың әсерін азайтуға бағытталған педагогикалық сала.

Әлеуметтік педагогиканың теориялық және практикалық негіздері бойынша зерттеу жүргізген ғалымдар: Ф. Дистервег, К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, П.Ф. Лесгаф, В.П. Вахтеров, П.Ф. Каптерев, П. Наторп, Г. Ноль, Г. Боймер, С.И. Гессен, В.В. Зеньковский, В.Н. Шульгин, М.В. Крупенина, С.Т. Шацкий, А.С. Макаренко және т.б.

Әлеуметтік педагогика саласындағы заманауи зерттеулершілер қатарына В.Г. Бочарова, Ю.В. Василькова, М.А. Галагузова, А.В. Мудрик, М.М. Плоткин, В.Д. Семеновжәне т.б. [Дистервег А., 1956].

Сондай-ақ, жас ерекшелігіне қарай өзара қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мектеп табалдырығынан бастап ерекше мәнге ие болады, оқушының шынайылықпен қатынасының барлық жүйесі қайта құрылу уақытында оның психикалық даму логикасы әлеуметтік қалыптасқан сана мен әрекет тәсілдерінің белсенді игерілуін талап етеді. Әлеуметтік педагогика саласы бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізіп, беделді тұжырымдамалар беріп жүрген отандық ғалымдар еңбектері қарастырылады.

Әлеуметтік педагогтарға оқушының жас ерекшелігіне, оның эмоционалдығына, өмірлік тәжірибесінің жоқтығына байланысты сөз жақсы және жаман әрекеттерге итермелеуі мүмкін екенін есте сақтаған жөн. Егер оқушының қоғамдық қажеттіліктері, мүдделері, сенімдері тәрбиеленбеген болса, егер тәрбиешіге деген сенімі жоғалса, көшенің, кездейсоқ таныстардың әсері күшейе түседі.

Әлеуметтік педагогтың жұмысының рөлі - бұл халықтың осал топтарына - әр түрлі жастағы балаларға көмек көрсететін адам. Әлеуметтік педагогтар отбасымен қарым-қатынас орнатуға көмектесу үшін жұмыс істейді. *Бұл* мамандар психологиялық қана емес, сонымен қатар заңды қолдауды қамтамасыз етеді: тұрғын үйді сақтау және алу, патронат, жеңілдіктер, материалдық төлемдер, тіркеу және басқалары. Әлеуметтік қызметкерлермен, құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен, психологтармен көбірек жұмыс жасаңыз.Себебі: қазіргі таңда, көптеген балалар тұрмыстық зорлық-зомбылыққа ұшырайды, олар үнемі күйзеліске ұшырайды, жан түршігерлік жағдайда өмір сүреді, тиісті тамақтануды, қажетті заттар жиынтығын алмайды және т.с.с. Бұл балалар болашақта мінез-құлқының бұзылуынан зардап шегуі мүмкін, бұл балалар қылмысының көбеюіне алып келеді ... Халықты әлеуметтік қорғау органдарының өкілдері оларға жан-жақты көмек көрсетеді.

Әлеуметтік педагогтың сабақта атқаратын қызметі - бұл мамандардың бірі, оның қызметі ең алдымен психологиялық оңалтуға және құқықтық көмекке бағытталған. Ол баламен сөйлеседі, жұмыс көлемін анықтайды және іс-шаралар жоспарын жасайды:

- Психологиялықтұрақтандыру;
- Қоғамдағыөміргеқажеттідағдылардыдамыту;
- мінез-құлықпроблемаларынтүзету;
- дарындылықты анықтау;
- құқықтар мен бостандықтардықорғау;
- мәдени-бос уақытты ұйымдастыру;
- қажет болған жағдайда медициналық көмек көрсету;
- қамқоршыларына өз шақыруларын табуға мүмкіндік бере отырып, кәсіптік бағдар беру;
- жұмыспен қамту.

Әлеуметтік педагогтар кез-келген пробле-

маның түбіне жету үшін сөздер мен әдістерді таңдай отырып, жағымды жаққа ие бола алады. Олар тестілеуді, жануарлар терапиясын, арттерапияны, психологиялық-педагогикалық түзетуді және т.б. қолданады. Әлеуметтік педагогтар агрессия, бас тарту және қоқан-лоққылар мен бетпе-бет келеді. Олардың мүдделеріне мүгедек балалар, жетім балалар, қолайсыз отбасылардың балалары, бұзақылық құрбандары немесе қиын жағдайға тап болғандар кіреді.

Л.В. Мардахаев сөздері негізінде «әлеуметтік-педагогикалық технология белгілі бір жағдайда рационалды нәтиже алуға мүмкіндік беретін әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттің ең оңтайлы бірізділігі ретінде қарастырылады» [Ушинский К.Д., Урумчи, 1956. с. 825] – деп санаймыз, жеке тұлғаның өзара әрекеттесу технологияларын енгізу біздің әлеуметтік-педагогикалық қызметімізді ғылыми тұрғыдан құруға мүмкіндік береді, мәселелерд шешуде тиімділікке ықпал етеді әлеуметтік педагогтың алдында. Бала мен жеке қарым-қатынас келесі формалар арқылы жүзеге асырылады:

- әңгіме
- консультациялар
- топтық сабақтар.

Оқушылардың жасы кіші болған сайын, олардың өздігінен әрекет ету қабілеті де төмен болады. Олар өзін басқара алмайды, сондықтан басқаларға еліктейді. Осылайша, егер қатар тұрған балалардың біреуіне қатардан шығуды сұраса, онда барлығы шығады. Кейбір жағдайларда дербестіктің және сыншылдықтың болмауы жоғары сенімділікке әкеледі: балалар жақсыға да, жаманға да еліктейді. Сондықтан, педагог пен қоршаған адамдардың әрекеттері, мінез-құлықтары оң болуы өте маңызды.

Әлеуметтік педагогиканың негізгі технологияларының бірі - әлеуметтік түзету. Бұл салада «әлеуметтік түзету» ұғымын анықтауға бірнеше тәсілдер бар. В.И. Курбатов бұл терминмен қоғамда қабылданған модельдер мен стандарттарға сәйкес келмейтін психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік жоспардың ерекшеліктерін түзету бойынша әлеуметтік субъектінің қызметін білдіреді. П.Я. Циткилов әлеуметтік түзету - бұл психологиялық жағдай, мотивациялық-мінез-құлық моделін жақсарту және әлеуметтік қызметтегі теріс ауытқулардың алдын алу мақсатында әлеуметтік объектіге кәсіби әсер ету деп санайды [Циткилов П.Я., 2010, с. 448].

Түзету әсері әр түрлі бағытта жүруі мүмкін: қалпына келтіру, өтемақы, ынталандыру, түзету. Қалпына келтіру ауытқу пайда болғанға дейін басым болған әлеуметтік объектінің қасиеттерін қалпына келтіруді қамтиды. Өтемақы дегеніміз - әлеуметтік объектінің кейбір бұзушылықтар нәтижесінде жоғалғанды алмастыра алатын қасиеттерін арттыру. Ынталандыру оң қасиеттерді, әлеуметтік объектінің қызметін жандандыруға, белгілі бір құндылық бағдарларын, жеке клиенттердің көзқарастарын қалыптастыруға, оң эмоционалды фонды, микросоциумдағы қатынастарды құруға бағытталған. Түзету теріс қасиеттерді, әлеуметтік объектінің қасиеттерін оңға ауыстыруды қамтиды.

Әлеуметтік түзетудің негізгі әдістеріне мыналар жатады:

- ақпараттық-коррекциялық әңгіме;
- түзету бағытындағы психологиялық тренингтер;;
- аутотренинг;
- психодрама;
- психологиялық дебифинг әдісі;
- психологиялық-медициналық-педагогикалық консилиум;
- өтемақы әдісі;
- отбасының (ұжымның) атмосферасына түзету енгізу әдісі және т. б.

Әлеуметтік-түзету жұмыстарының негізгі бағыттары:

- мүгедектерді, дамуында елеулі патологиясы бар адамдарды түзету;
- оқыту проблемалары бар және денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балаларды әлеуметтік түзету;
- қолайсыз отбасылардағы түзету қызметі;
- жұмыссыздармен түзету жұмыстары;
- бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеп жатқан адамдармен түзету жұмыстары және т.б.

Түзетудің тиімділігі дәрежесі көбінесе оны әлеуметтік педагогикалық жұмыста қолданатын мұғалімдердің дайындығымен анықталады.

Негізінен мектеп оқушылары үлкен сенімділікпен ерекшеленеді. Олар мұғалімге шексіз сенеді. Мұғалімнің сөзі олар үшін - заң. Мұндай сенімді ақтау үшін мұғалім өзіне талап қою керек.

Өсіп келе жатқан жеке тұлғаның дамуына негіз болатын жан-жақты қатынастардың дамуы тек білім беру қызметімен қамтамасыз етілмейтіндігіне назар аударылмайды. Әлеуметтік даралануды оңтайлы іске асырылуы әлеуметтік өсудің әртүрлі деңгейлерін (ересектердің қысымынсыз) дамыту үшін кеңістік құратын осы екі процесті жүзеге асыру үшін кең мүмкіндіктер беретін жағдайларды құруды қамтиды. «Мен және қоғам» әлеуметтік қағидаттарын біріктіруге жағдай жасалады. Мұндай жағдайға баланың барлық өмірлік функцияларын ойластырылған дамыту негізінде ғана қол жеткізуге болады, тек қызметтің екі аспектісінің - объективті когнитивті және адами қатынастардың нормаларын игеру әлеуметтік дамудың оңтайлы мүмкіндіктерін қамтамасыз ете алады.

Халықаралық еңбек ұйымы ресми тіркеген жиырма мың мамандықтың ішінде «әлеуметтік педагог» мамандығы да бар. Балаларға әлеуметтік көмек көрсетудің отандық және шетелдік тәжірибесінің салыстырмалы талдауы оның ересек

тұрғындардың кез-келген санатына әлеуметтік көмек көрсетуден түбегейлі айырмашылығы бар, өйткені ол баланың тәрбиесі мен біліміне, оның дамуы мен табысты әлеуметтенуіне байланысты педагогикалық компоненті болуы керек. Демек, балаларға әлеуметтік көмек көрсетуге, түзетуге бағытталған іс-шаралар әлеуметтік-педагогикалық болып табылады және педагогикалық қызметтің бір түрі болып табылады.

Мектептегі әлеуметтік педагог - бұл отбасыны, білім беру мекемесін, әр түрлі әлеуметтік институттарды бала тәрбиесінде өзара әрекеттесуін қамтамасыз етуге, оған қиын заманауи жағдайда бейімделуіне, түзетілуіне көмектесуге шақырылған кәсіби маман.

Мектептегі әлеуметтік педагог:

➢ баланың психологиялық және жас ерекшеліктерін, оның қызығушылықтар әлемін, әлеуметтік шеңберін, өмір сүру жағдайларын, микросоциумның жағымды және жағымсыз әсерін зерттейді;

➢ әлеуметтік-педагогикалық мәселелердің себептері мен сипаты ашады, яғни өзіндік «әлеуметтік-педагогикалық диагностика» жасайды;

➢ әлеуметтік маңызды қызмет түрлерін ұйымдастырады, бос уақыттың мазмұнына әсер етеді, жұмысқа орналасуға, кәсіптік бағдар беруге және бейімделуге көмектеседі, қоғамдағы жасөспірімдер мен жастар қауымдастықтарының қызметін ұйымдастырады, әлеуметтік-педагогикалық қызметке қатысатын медициналық, білім беру, мәдени, спорт, заң мекемелерінің кәсіби өзара әрекетін ұйымдастыратын жұмыс;

➢ тұлғаның дамуына жағымсыз әсерлердің алдын алу мен оларды түзетдің және жоюдың әлеуметтік-құқықтық, құқықтық, психологиялық, экономикалық тетіктерін ескереді және іске қосады;

➢ баланы және отбасын құқықтық қорғау, әлеуметтік-педагогикалық қолдау жүйесін жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Осы зерттеудің міндеттерін шешу арнасында әлеуметтік педагог оқушылардың қарым-қатынас жүйесін қалыптастыру оқушының әлеуметтік-педагогикалық портретін зерттеу негізінде анықталуы тиіс. Жоғарыда келтірілген талдау көрсеткендей, ол мынадай көрсеткіштерді қамтуы тиіс 1-суретте көрсетілген:

1 – сурет. Оқушының әлеуметтік педагогикалық портреті.

Әлеуметтік педагогика әлеуметтану контекстіндегі әлеуметтік тәрбиені зерттеуші білім беру саласы ретінде танылады.

Осыған байланысты, осы зерттеудің міндеттерін шешудегі әлеуметтік-педагогикалық қызметтің бағыты мен мазмұны педагогикалық қатысу және оқушымен төменде көрсетілген салалары шеңберінде өзара іс-қимыл жасау мүмкіндіктерімен анықталады:

➢мектеп ортасында және мектеп субмәдениеті кеңістігінде;

➢отбасылық тәрбие жағдайында;

➢ұлттық мектептің педагогикалық үдерісіндегі тұлғалық өзін-өзі анықтау саласында. Әлеуметтік педагог әрбір оқушының дамуын алдын ала белгілі қалыптарғакелтіріп, балалардың жеке дамуында пайда болатын қиындықтарды ескертеді; қарым-қатынас барысында белгіленіп отырған оның өсу мүмкіндіктерін барынша толық өрістету міндетімен өзінің үміті мен балаға қойылатын талаптарын үйлестіреді; білім, ақыл-ой, сана, мәдениет, білік пен дағды мақсат ретінде емес, тұлғаның толыққанды даму құралы ретінде қарастырылады. Қарым-қатынас тәсілдеріне –ересектерөздерін баланың орнына қойып, өзінің балалық шағын еске түсіріп, баланың жеке басын түсіну, тану және қабылдау жатады. Қарым-қатынас тактикасы – ынтымақтастықты білдіреді.

Балаларға әлеуметтік көмек көрсетудің отандық және шетелдік тәжірибесінің салыстырмалы талдауы оның ересек тұрғындардың кез-келген санатына әлеуметтік көмек көрсетуден түбегейлі айырмашылығы бар, өйткені ол баланың тәрбиесі мен біліміне, оның дамуы мен табысты әлеу-

меттенуіне байланысты педагогикалық компоненті болуы керек. Демек, балаларға әлеуметтік көмек көрсетуге бағытталған іс-шаралар әлеуметтік-педагогикалық болып табылады және педагогикалық қызметтің бір түрі болып табылады.

Мектеп орналасқан микро қоғамның нақты жағдайларына байланысты әкімшілік директордың тәрбие ісі жөніндегі орынбасарының, директордың әлеуметтік қорғау жөніндегі орынбасарының, сынып жетекшілерінің, қосымша білім беру мұғалімдерінің, тәрбиешілердің, психологтардың және басқа лауазымды тұлғалардың функцияларын нақтылайды, ынтымақтастық аймақтарын, олардың өзара әрекеттесу механизмін анықтайтын әлеуметтік педагогтармен атқарылатын қызмет түрі болып ерекшеленеді.

Осылайша, баланың мектептегі жетістігі, өз бетінше шешім қабылдай алатын әлеуметтік белсенді тұлғаны тәрбиелеу - адамның өмірдегі жетістігінің кепілі. Кез-келген бала дарынды, кез-келген бала - бұл бүкіл әлем, тек уақытында байқап, балаға оның даралығы мен жеке қасиеттеріне негізделген талантын ашуға көмектесу керек.

Әлеуметтік педагог жұмысының аясында түзету әдістерінің белгілі бір ерекшелігі бар, бұл жерде тек оқушының ғана емес, сонымен бірге белгілі бір мәселесі бар нақты баланың ерекшеліктерін ескеру қажет, оны шешуге түзету шараларын әзірлеу бағытталатын болады. Сондықтан жұмыстың осы формаларының теориясы мен әдіснамасын әзірлеу процесі әртүрлі ғылымдардан алынған тұжырымдамаларды адамға, оның жеке басына және нақты жағдайға бағыттайды.

Әлеуметтік педагогтың қызметі әлеуметтену барысында әр түрлі мәселелер туындайтын балалармен өзара әрекеттесуді көздейді. Мұндай балалармен қарым-қатынас жасау үшін ерекше әдептілік пен кәсіби шеберлік қажет. Бұл қасиеттер әлеуметтік және білім беру қызметінде жетістікке жетуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». - Астана, 2012. - 12 желтоқсан.

2. Мудрик А.В. Социальная педагогика. - М., 2000.

3. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. — М.: Учпедгиз, 1956. 374 с.

4. Избранные педагогические сочинения.Том1 / Ушинский К.Д., - Урумчи, 1956. - 825бет

5. Циткилов П.Я. Технология социальной работы: учеб. пособие .М.: Изд.- «Дашков и К°»; Наука-Спектр, 2010. - 448 с.

ӘОЖ 378.1

МУРЗАГАЛИЕВА АЛИЯ ГИНАЯТОВНА,
Физика-математика ғылымдарының кандидаты, доценті,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ДЖУГЕМБАЕВА БАКЫТГУЛЬ АСКАРОВНА,
3 курс PhD докторанты,
6D011000 - Физика мамандығы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕГІ СҰРАНЫСҚА ИЕ НЕГІЗГІ ТАЛАПТАР МЕН ШАРТТАР

Түйін. Кәсіби, сапалы құзіреттілікке ие, инновациялық жаңашылдыққа ұмтылатын, қабілетті, әлеуметтік жауапты, мобильді, кәсіби өсуге дайын инженерді дайындау ерекше өзектілікке және маңыздылыққа ие. Бітіруші университет түлектері еңбек нарығында сұранысқа ие емес, себебі, бітіруші түлектердің іс-тәжірибе жүзіндегі инновациялық деңгейі мен қалыптасқан дағдыларының арасындағы байланыстың төмен болуы диломы бар түлектердің жұмыссыздығына әкеліп жатыр. Демек, студенттерді ғылыми зерттеу жұмыстарына қатыстыруға, шынайы педагогикалық-психологиялық жағдаяттарды шеше алуға, аналитикалық, шығармашылық ойлауын дамыту басты талапқа айналуға тиіс. Бұл өз кезегінде кәсіби құзіреттілікті көтеруге ықпалын тигізеді. Осының нәтижесінде қазіргі жоғары білімнің негізін құрайтын адами капитал қалыптасады.

Түйін сөздер: инновациялық қызмет, құзірет, құзіреттілік, түрткі (мотивация), жаңашылдық, инженерлік білім.

Резюме. Особую актуальность и значимость приобретает подготовка инженера, обладающего профессиональными, качественными компетенциями, стремящегося к инновационным инновациям, способного, социально ответственного, мобильного, готового к профессиональному росту. Выпускники выпускного университета не востребованы на рынке труда, так как низкая связь между практическим инновационным уровнем выпускников и сложившимися навыками приводит к безработице выпускников. Следовательно, главным требованием должно стать вовлечение студентов в научно-исследовательскую работу, умение решать реальные психолого-педагогические ситуации, развитие аналитического, творческого мышления. Это, в свою очередь, способствует повышению профессиональной компетентности. В результате этого формируется человеческий капитал, который составляет основу современного высшего образования.

Ключевые слова: инновационная деятельность, компетенция, компетентность, мотивация, инновация, инженерное образование.

Summary. The training of an engineer who has professional, high-quality competencies, strives for innovative innovations, is capable, socially responsible, mobile, and ready for professional growth is of particular relevance and significance. Graduates of a graduate University are not in demand in the labor market, as a low relationship between the practical innovative level of graduates and established skills leads to unemployment of graduates. Therefore, the main requirement should be the involvement of students in research work, the ability to solve real psychological and pedagogical situations, and the development of analytical and creative thinking. This, in turn, contributes to the improvement of professional competence. As a result, human capital is formed, which forms the basis of modern higher education.

Keywords: innovation activity, competent, competence, motivation, innovation, engineering education.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасында (ҚР) қолайлы экономикалық, әлеуметтік ортаны қалыптастыруға бағытталған кең көлемдегі қайта даярлауды жүргізу жағдайында экономиканың инновациялық дамуына көшу елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының басым бағыттарының біріне айналуда. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін, Қазақстан Республикасын инновациялық дамытудың 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы (бұдан әрі - тұжырымдама) жасақталып, [ҚР Президентінің 2013 жылғы 4 маусымдағы №579 жарлығымен бекітілген], онда инновациялық қызметке басымдылық берілді. Сонымен бірге, қазіргі заманда инженерлік қызметтің рөлінің артып келуі және инженерлердің біліктілігі жоғары жаңа буынын дайындау, өзекті әрі ерекше қарқында маңызға ие.

Тұжырымдамада көрсетілген өзекті де маңызды жағдаяттардың бірі: «отандық білім беру жүйесінің жеделдетілген индустрияландыру жағдайына және экономиканың жоғарғы технологиялық бағытының тиісті міндеттерін орындауға дайын еместігі» болып табылады [Концепция

инновационного развития Республики Казахстан до 2020 г.]. Жоғары оқу орнымен жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінің жағдайын қазіргі заманның талабы көрсеткендей, білім беру жүйесінің әдіс-тәсілдерін қайта қалыптастыру, біршама орныққан дәстүрлердің оқытудағы әдіс-тәсілдермен қағидаттардан бас тартып жатқандығын аңғартады. Қазіргі кезде, «дипломды жұмыссыздық» деген жаңа жағдаят Қазақстанда белең алғанын айта кету керек. Бұл жұмыссыздық инновациялық қызмет аясында талапқа, сұранысқа ие болмай жатқан, бірақ кәсіби білімі бар бітіруші түлектер арасында белең алып тұр.

Білім сапасын арттыру мақсатында және экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес келмеу проблемасын шешу мақсатында мамандар даярлау құзіреттілік тәсіліне негізделген. Бұл өз кезегінде, инновацияны тиімді іске асырудың негізін құрайтын және оның субьектісінің ерекшеліктерімен байланысты факторларға түбегейлі әсер етеді.

Педагогика саласында «құзіреттілік» және «құзірет» түсініктері бір емес, олардың ара жігі ажыратылады.

Құзіреттілік бұл – білім алушының берілген талаптарға сай біліктілігіне, кәсіби рөліне қойылатын талаптардың сипаттамасы.

Кәсіби құзіреттілік – бұл жеке тұлғаның тұтастай құрылымдық тұрғыдан талапқа сәйкестігін, практикалық және теориялық дайындығын көрсететін құзіреттіліктің даму дәрежесі [Сластенин В.А., 2015, 491 с]. Айта кететін жайт, мұғалімнің кәсіби, ғалым ретіндегі кәсіби құзіреттілік қызметі білім берудегі білік, білім, дағды жүйелері арқылы түсіндіріледі.

Сондықтан да, мұғалім білім берудің обьектісі және субьектісі ретінде, кәсіби тұрғыдан игерген саласында білім беріп қана қоймай, сонымен қатар, қазіргі кездегі түрлі жағдайларды бағдарлап, болжап, шешім қабылдай алуға тиіс. Сондықтан да, мұғалімдердің инновациялық қызметке дайындығы басты назарға алынуда.

Жоғарғы оқу орнындағы оқытушының теория жүзіндегі кәсіби құзіреттілік дайындығы – құрылымдық және рухани білім негізіндегі қызметінде байқалады. Негізгі құзіреттіліктер: аналитикалық, проективті, рефолексивті болып үшке бөлінеді.

Жоғарғы оқу орнындағы оқытушының практика жүзіндегі кәсіби құзіреттілік дайындығы – ұйымдастырушылық және қарым-қатынас дағдыларымен ұсынылған пәндік құзіреттіліктен көрініс табады [Сластенин В.А., 2015, 491 б.].

Осылайша, оқытушылардың инновацияларды іске асыру дайындығы білім алушыларды сапалы білім беруге, инновациялық тәсілді, білім беру процесін жаңаша ұйымдастыруға, сондай-ақ, мұғалімнің кәсіби құзіреттілігін шыңдауға әсер етеді. Сол себептен де, оқытушының кәсіби құзіреттілік деңгейі білім сапасына әсер етуші басты факторлардың бірі болып отыр.

Бүгінгі таңдағы экономикасы дамыған елдерде жоғарғы және жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесінде университеттердің төрт үлгісі қарастырылады. Олар:

– «Университет 1.0» - 1 міндет (білім);
– «Университет 2.0» - 2 міндет (білім, ғылым);
– «Университет 3.0» - 3 міндет (білім, ғылым, коммерцияландыру);
– «Университет 4.0» - 4 міндет (білім, ғылым, коммерцияландыру, шығармашылық).

Инновациялық жолды айқындайтын іргелі және қолданбалы зерттеулердің кең спектрі негізінде жетекші жоғарғы оқу орындары үшін, жаңа ғылыми білімді жандандыру қабілеті, экономиканың нақты секторына технологиялар құру мүмкіндігі, жоғары білікті кадрларды дайындау жүйесінің болуы негізгі талаптарды құрайды.

Батыстың алдыңғы саптағы, жетекші елдерінің заманауи үрдіс негізінде инновациялық экономикалық дамуы қазіргі кездегі жүргізілген талдаулар көрсеткендей, Төртінші өнеркәсіптік революция дәуірінде кәсіпорынның (ұйымның) білімін зияткерлік ресурстарға, зияткерлік капиталға өзгеруі инновациялық экономикалық модельдің басты факторына айналғанын көрсетеді. Айта кетерлік жайт, зияткерлік капитал тұжырымдамасы кәсіпорындардың (ұйымдардың) кірістілігі мен құнын арттыру қоры ретінде әзірленгенін атап өткен жөн. Бүгінгі таңда, зияткерлік үлгісі туралы әртүрлі теория мен анықтамалар бар, бірақ та, барлық зерттеушілер зияткерлік капиталдың үш негізгі компонентін ажыратып көрсетеді: адами, ұйымдастырушылық, тұтынушы [Зинов В.Г., Лебедева Т.Я., Цыганов С.А., 2009, 245 б.]. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, бұл капиталдардың өзара байланысы мен үйлесімді іс-әрекеттері өз кезегінде кәсіпорынның (ұйымның) дамуына, қоғамның әлеуметтік дамуына әкеледі. Сондықтан да, білім, дағды, қабілет пен уәждерді құрайтын адами капитал алдыңғы орында тұрады.

Жетістікке жету үшін қай фактор маңызды? - деген сұрақ бойынша әртүрлі лауазымдағы кәсіпорын қызметкерлерінен сұхбат алатын болсаңыз, онда көпшілігі ол – көшбасшылық деп жауап беретіні рас. Өйткені, көшбасшылық қасиет – саясатта да, кәсіпте, білім беру мен басқа да салаларда да маңызды рөл атқаратыны ақиқат.

Осылайша, адами капиталды қалыптастыру мен дамыту әлем елдерінің инновациялық экономикаға көшуінде өзектілікке ие болып, ал арнайы дайындық адами капиталдың тиімді жұмыс істеуі мен дамуының құрамдас бөлігіне айналады.

ҚР алдыңғы саптағы жоғарғы оқу орындарының бірі саналатын Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (ҚазҰУ), білім беру сапасын қамтамасыз ету жөніндегі Тәуелсіз Қазақстандық агенттіктің рейтингісі бойынша көшбасшы оқу

орындарының бірі болып алдыңғы саптан көрінеді. Оған қоса, ҚР Президентінің "сапа саласындағы жетістіктері үшін" сыйлығының лауреаты. Ал, Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-ға білім және ғылымдағы көшбасшы ретінде БҰҰ-ның «Академиялық ықпал» бағдарламасының жаһандық хабарын басқаруды сеніп тапсырды.

Сонымен, көшбасшы анықтамасын нақтылайтын болсақ, көшбасшы дегеніміз – бұл ұйым алдына қойған міндеттерді орындау кезіндегі бір адамның басқалардың іс-әрекетіне әсер ететін және ұйымдастыра алудағы қабілеті мен процессін айтамыз [Волкогонова О.Д., Зуб А.Т., 2005, 350 б.]. Немесе көшбасшы сөзінің мағынасы төмендегідей анықтамаларға сәйкес бағамдап көрсек.

Біріншіден, көшбасшылық – университет қызметкерлерінің инновациялық іс-әрекетін ынталандыратын, алға жетелейтін процесс.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 2015-2020 жылдарға арналған университеттің даму стратегиясы (бұдан әрі - стратегия) әзірленіп, бекітілген. Бұл стратегияның мақсаты ұлттық классикалық университетті – зерттеу университетіне айналдыру болып табылады, оның тұжырымдамасы жоғарғы оқу орындарының кафедраларында және ғылыми-зерттеу институттарының (ҒЗИ) зертханаларында құрылған ғылыми инновациялық әзірлемелерді кәсіпорындарға енгізуге бағытталған ғылыми-техникалық, білім беру және өнеркәсіптік кешендердің тиімді өзара іс-қимылына негізделеді. Демек, Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың технологиялық, ұйымдастырушылық және коммерциялық сипаттағы тиімді жаңалықтарды әзірлеу және енгізу қабілеті ЖОО оқытушылары мен ҒЗИ қызметкерлерінің инновациялық іс-әрекетін қамтамасыз ету болып табылады.

Екіншіден, «ықпал етуші» ұғымында көшбасшы бірлескен қызметтің жеделдетуші, басқарушы ретінде әрекет етеді, мақсатты іздейді және жалпы стратегияның арқасында туындаған мәселелерді шешу үшін серіктестерді біріктіреді, ұйымдастырады деген мағынада.

Осы және өзгеде жүргізілген зерттеулерді талдау нәтижесінде, ғылыми және инновациялық қызметті құрау және ұйымдастырушылық қолдау білім және ғылымның интеграциясын, кәсіпті, мемлекеттік мекемелер мен жоғары оқу орындары арасындағы әріптестік қатынастарды қолдауды жақсартатынын байқатты. Мемлекет және материалдық емес активтердегі жекеменшік секторды қаржыландыру, білімді жоғары технологиялық өнімдер мен қызметтердегі жағдайларды үздіксіз қамтамасыз ету ел экономикасының инновациялық дамуындағы адам факторының рөлін арттырумен байланысты. Сонда, университет оқытушысы мен ғылыми қызметкер бірге, бір мүдделі іспен айналысқандай олардың өнімі де, жемісі де – білім болып табылады. Демек, білім – есепке алуда да, санақ жүргізу яғни көрсеткіштер негізінде де, мерзімді жаңартуда да басты нысанға айналуға тиіс.

Инновациялық бағытқа қажеттілік ретінде, педагогикалық және ғылыми қызмет білім беру саясатының жаңарту құралы болып табылады. Оқу пәндерінің көлемін, тәртібін өзгерту, кәсіппен тікелей байланысты нәрсені анықтау үшін жаңа зерттеу нәтижелерін талдау әр түрлі ұйымдастырушылық жұмыстар мен оқыту технологияларын үнемі іздеуді қажет етеді. Осылайша, инновациялық процестердің жалпы сипаты алынған нәтижелердің мазмұнымен, енгізілген ұсыныстардың күрделілігі мен жаңашылдығымен, сондай-ақ инновацияға дайындығымен анықталады.

Педагогикалық инновациялардың мазмұны мен критерийлері яғни, өлшемі туралы нақты түсінік, оларды қолдану әдістемесін меңгеру және оқытушыларға да, жоғарғы оқу орындарының басшыларына да олардың енгізілуін обьективті бағалауға жаңа келешектегі нәтижелерді коммерциялandырудың яки, қаржыландырудың бастамасы болып табылады. Керекті ақпараттарды іздеу, оның шынайы әрі өзекті екендігі жаңа коммерциялық ауқымды жобалардың бастамасы ретінде:

– ғылым дамуының негізгі көрсеткіші - жарияланған мақалалар саны;

– ғылыми зерттеулердің сапасын анықтау үшін - мақалалар жарияланатын журналдардың дәйексөз саны;

– ғылыми мәліметтерді пайдалану үшін - толық мәтінді ашық, әрі шынайы мақалалар саны көрсетіледі.

Шынайы өмірде жоғарғы оқу орындарымен ғылыми ұйымдардың техникалық және технологиялық жағдайы, нысаны экономиканың жаңаша үрдістегі даму қажеттіліктеріне сәйкес келмейді және студенттердің жоғарғы оқу орындарында алатын теориялық білімдері де, олардан жұмыс берушілердің көпшілігі күтетін тәжірибелік дағдылар арасындағы сұранысты қанағаттандырмай жататын кездер де кездеседі. Сондықтан, жоғары оқу орындарының түлектерін кәсіпорындар мен ұйымдар дайын мамандар ретінде емес, қатардағы кадрлық әлеует ретінде қарастыратыны байқап жүрміз.

Бұл жағдай өкінішке орай, мемлекеттік ұйымдар мен жоғары оқу орындарының қазіргі заманғы технологияларды енгізу және пайдалану көрсеткіштерінің төмендігін, оның даму қажеттіліктері әлемдік бәсекеге сәйкес келмейтін инновациялық бағдарланудың әлсіздігін көрсетеді. Айта кету керек, білім берудегі инновациялық процестердің нәтижесі теориялық және практикалық, сондай-ақ теория мен іс-тәжірибенің түйіскен жерінде қалыптасатын инновацияларды қолдану болуы керек.

«Ғылым мен білімнің тиімділігін арттыру» [Концепция инновационного развития Республики Казахстан до 2020 г.] тұжырымдаманың басты

стратегиялық міндеттерінің бірі. Жаңа технологиялар мен техниканың қарыштап дамуын білім беру жүйесі қуып жете алмай тұрғанын байқатады. Бәсеке мен жаңашылдықтың қойылып отырған жаңа талаптары қазақстандық жоғары білім беру жүйесін түбегейлі жаңарту қажеттігін талап етеді.

Экономика, техника және әлеуметтік қамтамасыз ету сияқты салаларда пайдаланылатын бүгінгі ғылым, білім беру және кәсіп арасындағы өзара іс-қимылды жолға қою тетігі дуальды білім беру жүйесі болып табылады. Сол үшін, ғылымның бизнеспен өзара байланысын жандандыру, білім беру қызметінде жаңа білімді, ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалану, студенттерді ғылыми зерттеулерге тарту, бейімдеу, үйрету аса қажет. Бұл өз кезегінде университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарының арасындағы жекелеген жұмыс берушілермен және тұтастай еңбек нарығындағы жұмыссыздықта кездесетін кедергілерді жоюға көмектеседі. Сондай-ақ, ол кәсіби құзіреттілікке ие, инновациялық қызметке қабілетті, әлеуметтік жауапты, мобильді, үнемі кәсіби өсуге дайын сапалы инженер маманын дайындауға мүмкіндік береді.

Кәсіби маман даярлау кезіндегі өзара үйлесімділік, ішкі сенімділік, табандылық қасиеттері дамып, маманның табыстылығын қамтамасыз ететін талпынысы жүзеге асады.

Инженерлердің инновацияларды жүзеге асырудағы дайындықтарының көрсеткіштері мынадай:

– Жаңашылдыққа ұмтылысы мен қызығушылығы, қарқыны;

– Инновациялық қадамдардағы өзінің кәсіби ұмтылысын және жеке тәжірибесін бағалауы;

– Инновациялық қызмет перспективаларына оң көзқарас қалыптастыруы;

– Өзін-өзі жетілдіру, өз мүмкіндіктерін дамыту, өз бетімен жұмыс істеу қажеттілігін түсінуі;

– Инженер ретінде, маман ретіндегі кәсіби жетістіктерін бағамдай алып, оларды үнемі шыңдап отыруы.

Осындай дайындық көрсеткіштерін сақтау, жаңа технологияларды үздіксіз игеру, енгізілетін ұсыныстардың күрделілік деңгейі мен жаңалығы үдемелі индустриялық-инновациялық даму міндеттерін іске асыра алатын инженерлерді даярлау сипатын айқындайды.

Осы және өзге де мақсаттарға қол жеткізу үшін, бүгінде ғылыми және инновациялық қызметті заң шеңберінде қайта қарап, өзгерістер енгізіп, түрлі конкурстар арқылы ғылыми жобалардың жүйесін қаржыландыру, ғылыми-инновациялық дамуды мемлекет тарапынан қолдау артып келеді. Осылайша, мемелекеттен қолдау тапқан, басшылыққа алынған зерттеулер мен жобалар экономикалық тұрғыдан тиімді болатынына, жоғары оқу орындарының, ғылыми қорлары мен ұйымдардың кәсіби қауымдастықтармен бірлескен қызметтердің ұлттық экономиканың инновациялық өсуін қамтамасыз ететініне кепілдік береді. Бұл дегеніміз әрқашанда білімнің талабы мен жан-жақты таралуы, ұлттық экономиканың ұзақ мерзімді, тұрақты, бәсекеге қабілетті болудағы маңызды факторына айналатынына жауап береді.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің ректоры, Сен-Паулу унисервитетінде өткен USRN атты арнайы конференциясында «Университет 4.0» форматындағы жаңа үлгісін таныстырған болатын. Оған жоғарыда да атап өткендей, 4 миссия яғни, міндеттер кіреді (білім, ғылым, коммерцияландыру, шығармашылық). Ректор ұсынған модель дамудың жаңа жолдарын іздеуге бағытталған, атап айтқанда, ғылым, білім мен кәсіптің арасындағы өзара алшақтықты жою және іс-тәжірибелерді алмасуды орнату болып табылады. Осындай реттілікте, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының барлық салаларында инновациялық жобаларды құруға және іске асыруға дайын құзіретті және бәсекеге қабілетті, білікті мамандарды даярлау ғылым, білім және кәсіптің тиімді өзара іс-әрекетін жандандырудың көрсеткіші болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, осы және өзгеде мақсатта алынған жағдайлар реттілікпен қалыптасқан жағдайда, білімді қабылдау және арттыру, зияткерлік құрылымдарды дамыту және пайдалану, еңбекке шығармашылық көзқарастың маңыздылығын түсіндіру жоғары кәсібилікті арттыратыны сөзсіз. Сондықтан, инженер өзінің инновациялық тұрғыдан жаңаша шығармашылық көзқарасын дамытып, жүзеге асыру үшін, инженердің жеке басын «адами капитал» тұрғысынан қарастыру, субьективтік дара және жеке қасиеттерін зерттеуді жүзеге асыруы керек. Атап айтқанда, өзін-өзі дамыту қажеттілігі, өзін-өзі жетілдіруге және өзі-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысы болуға тиіс.

Әлемнің дамыған елдерінің тәжірибесі өзара үшжақты іс-қимылда табысты жұмыс істейтін және тиімді басқарылатын білім беру жүйесінің маңызды екендігін көрсетеді. Ал, жоғарғы білім ошақтары, осы іргелі-қолданбалы ғылым мен жеке кәсіптің арасын байланыстырушы көпір болып саналады. Әрқашан да, білім берудің жаңа мазмұнын іске асыру үшін жаңа технологияларды енгізу, пайдалана алу керектігін талап етеді. Шығармашылық, аналитикалық ойлауды дамытудың, сондай-ақ «дипломды жұмыссыздықты» жоюдың басты шарты ретінде студенттердің ғылыми зерттеулерге, нақты психологиялық-педагогикалық мәселелерді шешуге, шешу жолындағы дағдыларын дамытуға міндетті түрде қатысуы керек. Егер де, дағдылар дұрыс қалыптасса, нәтижесінде қазіргі жоғары білімнің негізгі құндылығын, адамзаттық құндылығын құрайтын адами капитал қалыптасатыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Концепция инновационного развития Республики Казахстан до 2020 года. – URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31409916

2. Сластенин В.А. Педагогика. – М., 2015. – 491 с.

3. Зинов В.Г., Лебедева Т.Я., Цыганов С.А. Инновационное развитие компании. – М., 2009. – 245 с.

4. Волкогонова О.Д., Зуб А.Т. Управленческая психология. М., 2005. – 350 с.

5. Четвертая промышленная революция: интернет вещей, циркулярная экономика и блокчейн [Электронный ресурс]. URL: http://www.furfur.me/furfur/changes/changes/216447-4-aya-promyshlennaya-revolyutsiya.

УДК 370.07.10

НЕБЕСАЕВА ЖАНАР ОРЫНБЕКОВНА,
философия докторы PhD, декан,
Дизайн және өнер факультеті,
Сырдария университеті,
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

МУСАКУЛОВ КУСАН ТОЛЕНДИЕВИЧ,
философия докторы PhD,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

КӘСІПТІК ОҚЫТУ БАКАЛАВРЛАРЫН ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕДИАБІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАРЫ

Түйін. Қазіргі адам өміріндегі бұқаралық ақпарат құралдарының практикалық маңыздылығына назар аударылады. Кәсіптік оқыту бакалаврларын даярлаудың ерекшеліктері ашылады. Медиа білім берудің мәні, мәні, мақсаты мен міндеттері оларды кәсіби даярлау жүйесінде қарастырылады. Жоғары оқу орындарында бакалаврларды кәсіби даярлау сапасын арттыруда медиа білім беру бағдарларының ерекше рөлі негізделеді.

Түйінді сөздер: медиа білім, медиа бағдарлар, бакалаврлар, кәсіби дайындық.

НЕБЕСАЕВА ЖАНАР ОРЫНБЕКОВНА,
доктор философии PhD, декан,
факультет Дизайн и искусства,
Университет Сырдария,
Шымкент, Республика Казахстан

МУСАКУЛОВ КУСАН ТОЛЕНДИЕВИЧ,
PhD,
Южно Казахстанский государственный педагогический университет,
Шымкент, Республика Казахстан

МЕДИАОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ОРИЕНТИРЫ В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БАКАЛАВРОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Акцентируется внимание на огромной практической значимости средств массовой коммуникации в жизни современного человека. Раскрываются особенности подготовки бакалавров профессионального обучения. Рассматриваются сущность, значение, цель и задачи медиаобразования в системе их профессиональной подготовки. Обосновывается особая роль медиа образовательных ориентиров в повышении качеств профессиональной подготовки бакалавров в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: медиаобразование, медиаориентиры, бакалавры, профессиональная подготовка.

NEBESSAYEVA ZHANAR ORYNBEKOVNA,
PhD, Dean,
Department of Design and Art,
Syrdaria University,
Shymkent city, Republic of Kazakhstan

MUSAKULOV KUSAN TOLENDIEVICH,
PhD,
South Kazakhstan state Pedagogical University,
Shymkent, Republic of Kazakhstan

MEDIA EDUCATIONAL ORIENTATIONS IN THE SYSTEM OF PREPARATION OF BACHELORS OF PROFESSIONAL TRAINING

Abstract. Attention is focused on the enormous practical importance of mass communication in the life of a modern person. The features of training bachelors of vocational training are revealed. The essence, meaning, purpose and objectives of media education in the system of their professional training are considered. The special role of media educational guidelines in improving the quality of professional training of bachelors in higher educational institutions is substantiated.

Key words: media education, media landmarks, bachelors, professional training.

В новых условиях социально - экономического развития Казахстана роль и значение медиаобразования в жизни современного общества неоценимы. Поскольку его развитие непосредственно связано с разработкой и внедрением современных информационных технологий в нашу жизнь. Это обусловлено большим потоком поступающей информации, в которой современный человек не всегда способен выбрать нужное медиасредство, позволившее бы ему на должном уровне пользоваться, обрабатывать и усваивать нужную информацию. На данном основании мы полагаем целесообразным и обязательным активное включение медиаобразовательных ориентиров в систему подготовки бакалавров профессионального обучения (БПО) при обучении различным учебным дисциплинам.

Целью статьи является освещение сущности медиаобразования, значения и роли медиаобразовательных ориентиров в профессиональной подготовке бакалавров профессионального обучения (ПО).

Согласно документам ЮНЕСКО, медиаобразование (mediaeducation) определяется как «обучение теории и практическим умениям для овладения современными средствами массовой коммуникации, рассматриваемыми как часть специфической и автономной области в педагогической теории и практике; его следует отличать от использования средств массовых коммуникаций (СМК) как вспомогательных средств в преподавании других областей знаний» [Media Education (1984). P.UNESCO, 211, p. 8.].

В словарных источникахи термин медиаобразование (англ. mediaeducation от лат. media - средства) трактуется как направление в педагогике, выступающее за изучение обучаемыми закономерностей массовой коммуникации. Основные задачи медиаобразования: подготовить новое поколение к жизни в современных информационных условиях, к восприятию различной информации, научить человека понимать ее, осознавать последствия ее воздействия на психику, овладевать способами общения на основе невербальных форм коммуникации с помощью технических средств [В.В. Давыдов. М., 1993, с. 555; М.М. Безруких, В.А. Болотов, Л.С. Глебова и др., 2002, с. 365.].

Казахстанская учёная К.Э. Тұяқбаева определяет медиаобразование как «исследовательский процесс, связанный с познанием того, как создаются и распространяются медиатексты, развивающий аналитические способности для интерпретации и оценки их содержания, препятствующий манипулятивному воздействию на человека» [Тұяқбаева К.Э., 2005, с. 47-49.].

В Оксфордской энциклопедии медиаобразование выступает как «изучение медиа, которое отличается от обучения с помощью медиа. Медиаобразование связано одновременно с познанием того, как создаются и распространяются медиатексты, так и с развитием аналитических способностей для интерпретации и оценки их содержания. Тогда как изучение медиа (mediastudies) обычно связывается с практической работой по созданию медиатекстов. Как медиаобразование, так и изучение медиа направлены на достижение целей медиаграмотности (medialiteracy)» [Федоров А.В., Левицкая А.А., Челышева И.В., Мурюкина Е.В., Григорова Д.Е., 2014, 140 с.].

Современным научным сообществом признано: медиаобразование связано со всеми видами медиатехнологий (печатными и графическими, звуковыми, экранными и т.д.) и рекомендуется ЮНЕСКО к внедрению в национальные учебные планы всех государств.

Нами анализируемое понятие применительно к профессиональной подготовке студентов бакалавриата ассоциируется с аналогом понятия СМК, включающих печать, фотографию, радио, кинематограф, телевидение, видео, мультимедийные компьютерные системы, сеть Интернет.

А профессиональная подготовка БПО в рассматриваемом формате предполагает систему организационных и педагогических мероприятий, обеспечивающую формирование у студентов профессиональной направленности, знаний, навыков, умений и готовности к овладению способами общения на основе невербальных форм коммуникации с помощью техническихи медийных средств обучения медиаграмотности.

Нас интересует одно из направлений профессионального образования- медиаобразование будущих педагогов в университетах и педагогических институтахв интеграции с традиционными учебными дисциплинами, которое может -материализоваться в течение всей жизни человека.

Основными задачами медиаобразования в системе подготовки БПО являются:

- подготовка студентов бакалавриата к жизни в современном медиапространстве;

- обучение критическому восприятию противоречивой информации в СМК (печатной и аудиовизуальной), её правильному пониманию и оценке достоверности;

- различение проблемных точек медиабе-

зопасности, достижение субъектом состояния защищенности жизненно важных интересов от угроз, исходящих из медиапространства и последствий их воздействия на психику;

- овладение способами общения на основе невербальных форм коммуникации с помощью технических медиа средств обучения.

Выстраивая процесс обучения студентов бакалавриата, необходимо учитывать особенности,значение и рольмедиаобразовательных ориентиров в системе профессиональной подготовке БПО.

Обозначение своей позиции в данном вопросе, начнём с цитаты известного канадского социолога М. Маклюэна: «...Чтобы быть по-настоящему грамотным, надо быть грамотным в мире медиа» [M. McLuhan. - New York, 1964. - 359 p. 18.]. Автор дал объективную характеристику термину «массмедиа», которымв последнее время всё чаще обозначают средства массовой коммуникации: печатные издания, телевидение, радиовещание, источники информации в Интернете, а также кино, видео, сотовую связь и т.д. «Их роль сегодня настолько велика, что современное общество называют не только «информационным», но и «медиатизированным», то есть в огромной степени зависимым от масс-медиа» [там же].

Однако своеобразным предостережением человека к жизни в современном медиапространстве служат слова российского философа, специалиста в области теории познания, психологии и философии науки В.А. Лекторского: «Человек, включенный в современную систему массовых коммуникаций, оказывается очень податливым ко всякого рода пропагандистским воздействиям» [В.А. Лектроский, 2018, с. 322.]. В данном случае речь идёт об элементарной медиабезопасности.

На этом основании объясним поиск новых методологических ориентиров в системеподготовки бакалавров профессионального обучения к медиаобразовательной деятельности, который вызван целым рядом обстоятельств. В их числе назовём организацию коммуникативных практик, превалирование гуманитарных технологий в социокультурной сфере и медиапространстве и другими причинами.

В нашем представлении медиа образовательными ориентирами в системеподготовки бакалавров профессионального обучения можно считать:

- максимальное использование образовательного и технико - коммуникационного потенциала современных СМИ;

- оказание помощи субъекту в осознании безопасных способов использования массовой коммуникации в социуме;

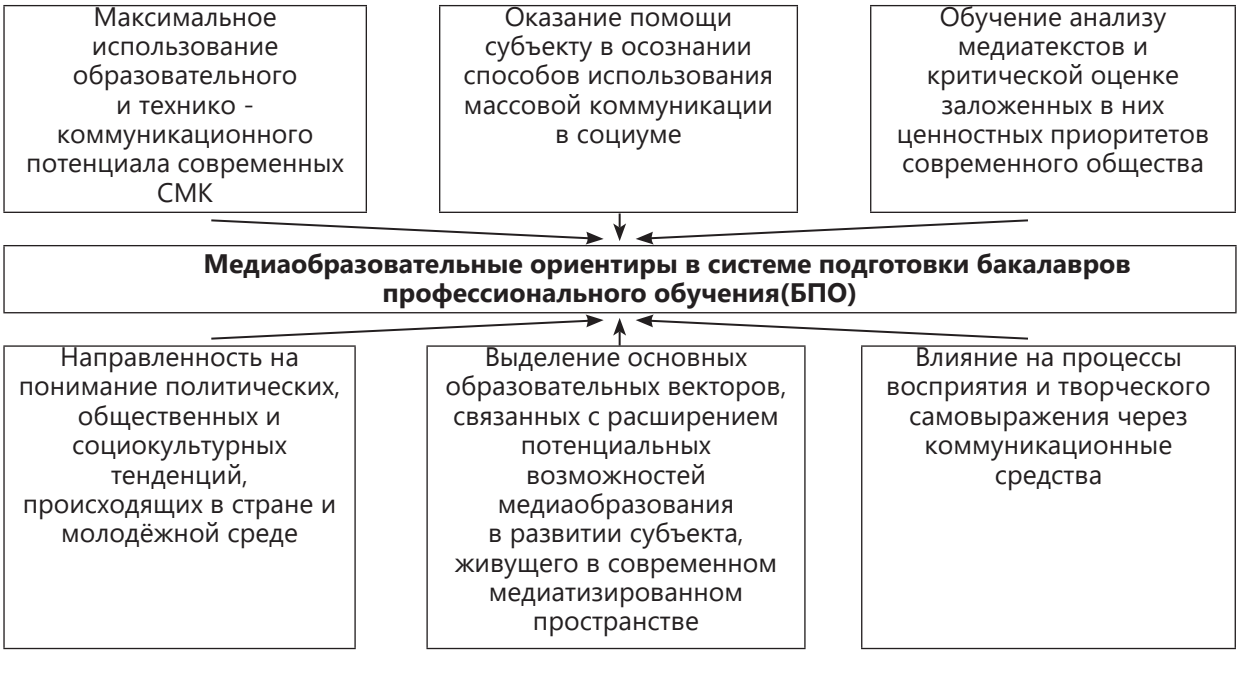
- обучение грамотному анализу медиатекстов и критической оценке заложенных в них ценностных приоритетов современного общества;

- направленность на понимание политических, общественных и социокультурных тенденций, происходящих в стране и молодёжной среде;

- выделение основных образовательных векторов, связанных с расширением потенциальных возможностей медиаобразованияв профессиональном и творческом развитии субъекта, живущего в современном медиатизированном пространстве;

- влияние на процессы восприятия и творческого самовыражения через коммуникационные средства;

- стремление педагогов к наиболее эффективному решению коммуникативных задач, связанных с ориентацией на целевые аудитории с разным уровнем образования (рис.1).

Как видим, обозначенные медиаобразовательные ориентиры в системе подготовки БПО направлены на формирование у будущих специалистов медиаграмотности, то есть, знание закономерностей восприятия и понимания информации, психологических аспектов воздействия медиа на образ жизни, отношения и ценности личности, использование ключевых концепций медиаобразования для анализа медиатекстов, формирования умений и навыков поиска информации, интерпретации и критического анализа медиатекстов, создание собственных медиатекстов, адекватных задачам и условиям коммуникации. А также на обеспечение профессионально педагогической коммуникации будущего учителя, на формирование навыков работы с компьютерными сетями, в том числе сети Интернет, с электронными банками информации и тому подобное [Казаков Ю.М., 2007, с. 22].

Таким образом, прогнозируем: использование в системе профессиональной подготовки БПО названных медиаобразовательных ориентиров, вызовет повышенный к ним интерес и заинтересованность студентов бакалавриата. Именно интерес определяет мотивацию обучения, формирует умения и навыки работы с разнообразными медиа-текстами, и, в конечном счёте, развивает творческий потенциал личности студентов. Вместе с тем, внедрение медиаобразовательных ориентиров в образовательный процесс вуза может производиться только при наличии профессионально подготовленных, медиа - компетентных педагогов, знающих технические возможности компьютера и медиатехники, владеющих умениями управления аудиторией и потоками информационных ресурсов; освоивших коммуникационные технологии и стратегии их использования в процессе преподавания, как компьютерных, так и других учебных дисциплин в вузе.

Мы считаем, процесс подготовки БПО должен базироваться на закономерностях и принципах современной медиапедагогики и носить системный, комплексный и деятельностный характер в контексте новых возможностей информационной эпохи.

Учебный процесс необходимо строить в междисциплинарном образовательном пространстве, а практическое овладение студентами медиа грамотностью и медиа компетенциями должно осуществляться на принципах сквозного обучения.

На данном основании заключаем: медиаобразовательные ориентиры в системе подготовки бакалавров профессионального обучения в вузе станут одним из её важных аспектов. Они позволят повысить уровень медиакомпетенций и медиаграмотности выпускника вуза, благоприятно повлияют на формирование медийной личности БПО, повысят общую, профессиональную и медийную культуры будущих специалистов, научат критическому восприятию СМК, преодолению коммуникационных барьеров между средствами массовой коммуникации и социумом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Media Education (1984). P.UNESCO, 211,p.8.

2. Медиаобразование //Российская педагогическая энциклопедия. Т.1 /Гл. ред. В.В.Давыдов. М.: Большая российская энциклопедия, 1993, с. 555.

3. Педагогический энциклопедический словарь /Гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др.- М.: Большая Рос.энцикл., 2002, С.-365.

4. Тұяқбаева, К. Э. Что такое медиаобразование? [Текст] / К. Э. Тұяқбаева // Медиаобразование. - 2005.- № 2.- С. 47-49.

5. Цит. из: Федоров А.В., Левицкая А.А., Челышева И.В., Мурюкина Е.В., Григорова Д.Е. Медиаобразование в странах Восточной Европы. М.: МОО «Информация для всех», 2014. 140 с.

6. McLuhan, M. Understanding media: the extensions of man / M. McLuhan.- NewYork, 1964.- 359 p. 18.

7. Лектроский, В. А. Человек и культура. Избранные статьи [Текст] / В. А. Лектроский. -СПб. : СПбГУП, 2018, с.322.

8. Казаков Ю.М. Педагогічні умовизастосування медіаосвіти в процесі професійної підготовки майбутніх учителів: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата пед. наук – 2007. – 22 с.

ҒТАХР 14.07.09

НУРГАЛИЕВ НУРЫМ УАГИУЛЛОВИЧ,
PhD докторанты,
6D011300 – «Биология» мамандығы,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
E-mail: nurgaliev.nurym@mail.ru

БАКИРОВА КУЛЖАХАН ШАЙМЕРДЕНОВНА,
п.ғ.д., доцент,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ХИП-ХОПҚА НЕГІЗДЕЛГЕН ОҚЫТУ

Түйін: Мақалада Қазақстандық білім беру саласына тылсым дүние - хип-хоп педагогиканың тарихы, шетелдік ғалымдардың тәжірибелері қарастырылады. Қазіргі таңда жарыққа шыққан туындыларды жаратылыстану пәндерін оқыту үрдісінде пайдалану технологиясы сипатталады.

Түйін сөздер: хип-хоп, рэп, k-pop, флэш-моб.

Аннотация: В статье рассматривается история казахстанской педагогики - хип-хопа, опыт зарубежных ученых. В настоящее время описывается технология использования вышедших в свет произведений в процессе преподавания естественнонаучных дисциплин.

Ключевые слова: хип-хоп, рэп, k-pop, флэш-моб.

Abstract: The article deals with the history of Kazakh pedagogy-hip-hop, the experience of foreign scientists. Currently, the article describes the technology of using published materials in the process of teaching Sciences.

Keywords: hip-hop, rap, k-pop, flash mob.

Ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дәуірінде оқытушылар шығармашылық әдістер мен тәсілдерді іздестіруге мәжбүр. Ол қазіргі таңда жаратылыстану пәндеріне де қатысты. Бұл бойынша әдебиеттерге шолуда көрсетілген Ло Худе пікірі: «оқушылардың оқу-танымдық мотивациясы - бұл олардың оқуға деген белсенді көзқарасы» деп айтылған [*Ло Х., 2015. № 3. с. 87-91*].

Музыка адамға психоэмоционалды әсер етеді. 2009 жылы шетелдік ғалым Сильвен Морено (Sylvain Moreno) музыка адамның тілі мен танымына әсер ету мүмкіндігі туралы жазды [*Moreno S., 2009, pp. 329-345*].

Хип-хоптың білім саласында қолданылу мүмкіндігі туралы тұңғыш рет 1978 ж. радио комментаторы Дэвид Кук өзінің «Хип-хоп күші» атты магистрлік диссертациясында айтқан екен [*M.Hall., 2009, 71 pp.*].

Кейін 1990 ж. Хьюстон Бейкер Jet журналында қоғамды хип-хопты оқыту құралы ретінде пайдалануға үгіттесе, «Қауіпті ойлар» фильмінде Мишель Пфайффер сомдаған Луанна Джонсон есімді ұстаз шынайы өмірінде Боб Дайланның лирикасын емес, Public Enemy тобының әндерін қолданған екен [*M.Diaz., 2011, 38 pp*].

Тіпті 1990 жж. басында Нью-Йорктың Бруклиндағы Эль-Пуэнте академиясы хип-хопты оқу бағдарламасына енгізе бастапты. Ал XXI ғ. басында Нью-Йорк университетіхип-хоп пен педагогикадағы инициатива үшін сыйақы тағайындаған екен. Содан бері 40 жыл өтсе де, хип-хопқа негізделген оқыту көпшілік ұстаздар үшін әлі де тылсым дүние секілді [*E.Adjapong., 2017, 158 pp*].

Қазақ педагогикасында бұл бағытты зерттеу жұмыстарының алғашқы қадамы ретіндегі мақала 2016 жылы Қостанай қаласында өткен «Инновацияларды практикаға енгізуде педагогикалық ЖОО мен білім беру мекемелерінің интеграциясы» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның жинағында және «Білімді ел» Республикалық қоғамдық-саяси газетінің 2016 ж. 10-нөмірінде жарыққа шықса, инновациялық проект ретінде 2016 ж. «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» АҚ Алматы облысы бойынша филиалы ұйымдастырған II Республикалық педагогикалық оқулардың облыстық кезеңінде және «Дарын» Республикалық ғылыми-практикалық орталығының «Педагогикалық идеялар фестивалі» сайысында таныстырылып, «Хип-хоп педагогика» атты авторлық бағдарлама ретінде 2018 жылдың 12 маусымында №1852ҚР Әділет Министрлігінде тіркелді.

Тұңғыш рет қазақ тіліндегі оқу клипінің тұсаукесері 2016 жылы Алматы қаласының химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінде күн сайын өткізілетін брифингте «Құстар күніне» орай болды. «Құстар биологиясы» атты бұл оқу клипінде караоке үшін титр түрінде жазылған мәтін мынадай:

Бірінші сәуір – құстар күні!
Құстар дегенің – табиғат көркі!
Систематикада Chordata типі,
Омыртқалылардың ұшатын өкілі.
Қауырсын қаптаған оның денесі,
Құрғақ, әрі жұқа құстың терісі,
Құйымшақ болмаса, өте аз бездері.

Мишығы құстың, мінезі күрделі.
Пневматикалық жеңіл сүйегі,
Арқа, сегізкөз, белі бірікті,
Бас сүйегі де, жіліншікке ие.
Көпшілігінде төс қыртөс түзеді.
Қанатқа айналған алдыңғы аяғы,
Көпшілігінің үш-төрт саусақты.
Өкпесінде бар ауа қапшығы,
«Қосарлы» атау тынысалуы.
Сақталған оң жақ қолқа доғасы,
Жылықанды оның температурасы.
Тістер жойылып, тұмсық дамыды,
Ұшатындықтан жойылған қуығы.
Көбейгенде құс іштей ұрықтанады,
Аналықта жоқ оң жыныс безі,
Әкті қабықты жұмыртқа салады,
Қызылшақа және ширақ балапаны.
Жақсы дамыған ұрпақ қамқорлығы,
Аталық жыныс гомогаметалы.
Дегенмен болмайды сыртқы құлағы,
Сезім мүшесінен көзі қырағы.
Пингвин, түйеқұс, қыртөс тармағы.
Биосферада үлкен маңызы.
Археоптерикс – құс ата-тегі,
Орнитологтар, бұл құстар күні!

Хип-хоп педагогика элементтерін тек биология пәндерінде ғана емес, сонымен қатар түрлі кәсіби сайыстарда өзіңді таныстыру мақсатында да пайдаланған тиімді. Мысалы, 2013 жылы Астана қаласында өткен Назарбаев Зияткерлік мектептері ұстаздарының «Жылдың ең үздік мұғалімі» сайысында осы мақаланың бірінші авторы өзінің бірнеше жылда жинаған тәжірибесіндегі әдістемелерді ән арқылы таныстырған болатын.

1. Микроскоппен жұмыс істе,
Толтыратын бұл кесте.
Жұппен клетка моделін
Пластилиннен істе.
Қайырмасы:
Электронды оқулықтар,
Фильм мен аудиолекциялар
3D форматтағы өнім,
Activtable мен хат-сенім,
«Миллион кімге бұйырады»,
Және «Ғажайып алаңы».
Бағалау үшін қолданам
Перфокарта, «аукцион» ойыным.
2. SPARK-пен түсір ЭКГ,
Түсіндіресін графикті,
Нәтижесін тобында
Талқылап, зертте.
Қайырмасы:
Асық, айтыс, кинеограф,
Оригами, зооворд, дартц,
Жануар фигуралары
Кейде пайдаланылады.
Рөлдік ойын, тренингтер,
Биологиялық әндер
Жасап, оқушылар барар
Оранжерея, зоопарктар.

Сонымен қатар, осы мақаланың бірінші авторы 2017 жылы өткен «Microsoft компаниясының инновациялық педагог-эксперті» Республикалық сайысының I тур тапсырмасына да хип-хоп педагогика элементтерін пайдалануды жөн көрген болатын. Соңғы туындының бұрынғылардан 2 ерекшелігі бар. Біріншіден, үш тұғырлы тіл саясаты тұрғысынан рэп қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде оқылса, екіншіден тұңғыш рет автормен бірге оның шәкірттері де хип-хоп педагогика қыр-сырларын меңгеріп, ұстазбен бірге рэп орындады. Бұл туындының мәтіні келесідегідей:

1. Неліктен мен санаймын
Педагогы ретінде
Microsoft компаниясының
Инновация эксперті?
Бұл сұрақтың жауабын
Он бір жұмыс орны мен
Он бір жылды құрайтын
Іздейік карьерамнан.
Осы жылдар ішінде
Сексеннен астам ұстазды
IT-тренер ретінде
Оқытыппын, өткіздім
Батыс Қазақстандағы
Жеті аудан орталығы,
Орал, Атырау, Алматы
НИШ-та шебер сыныбы.
Төрт оқу фильмі мен
Электронды оқулық
Құрастырып, атандым
Корреспондент мүшесі.
Енді тиімді тұстарын
Қолданудың Office-ті
Түсіндірейін, ол үшін
Өзгертем тіл, ритмді!
2. Как я использую приложения Microsoft?
Чтобы ответить, сочинил я стишок.
Word, например, для используем писанины
Этот редактор популярен во всем мире!
В Excel, как всегда производим вычисления,
Можно провести и анкетирование.
Еще в нем удобно создавать расписание,
График, гистограммы, таблицы, кроссворды.
Для демонстрации используем на уроке
Я и ученики презентацию в PowerPoint-е.
В нем так легко создавать анимацию,
Проводить разные игры, а также релаксацию.
Access, Publisher, Outlook и OneNote.
Это не все продукты Microsoft.
Теперь расскажу свои планы на английском
Если вдруг стану педагогом-экспертом!
3. If I become an educator expert,
Specific videoguides I can create,
So if you have any doubts about that
The students will tell you from their heart:
Yes, our teacher can and will become
An innovative educator expert
Of the best world company in education
The name of which is Microsoft.

Оқушылар ат салысқан келесі туынды - «Сәби фондының» жыл сайынғы VII «Построй свой бизнес» сайысына арналған «ScienceLab» инновациялық жобасын таныстыратын ролик. Мұнда оқушылар химия, биология және физикадан лабораториялық жұмыстарды қалай орындайтындықтары туралы баяндайды.

Как мы изучаем науку,
Не вызывая скуку?
Берем например одно явление,
Через квест находим вопрос исследования.
Четко спланировав ход работы,
Начинаем самостоятельно делать опыты.
Не забывая про безопасность,
На трех языках будем общаться.
Теперь анализируем что у нас вышло,
Оформляем работу, транслируем видео.
Делаем вывод, сочиняя рэп.
Спасибо, ScienceLab – уникальный проект!
Егер сайыстан жеңімпаз атансақ,
Аламыз реактив, құрал-жабдық қымбатырақ.
Мобильді деңгейге көтеріп оны,
Шығамыз қаладан ауылға. Соңы!

Хип-хоп педагогика тәсілдерін әріптестерге тарату мақсатымен 2019 жылдың 18 наурызында ҚР Әділет Министрлігінде №2330 авторлық құқық объектісін мемлекеттік тіркеу туралы куәлік берілген «Формативті бағалау» атты квест-семинар құрастырылып, Алматы қаласы мен облысының келесі білім ұйымдарында өткізілді:

- «Зерде» жекемектебі;
- Алматы мемлекеттік транспорт және коммуникация колледжі;
- №24 арнайы лицей;
- А.Байтұрсынов атындағы №139 мектеп-гимназиясы;
- Республикалық спорт колледжі;
- №133 жалпы орта білімберетінмектебі;
- ҚР БҒМ-нің мектепке дейінгі және орта білім департаменті;
- «Tamos education» жеке мектебі;
- Жания Аубакированың авторлық мектебі;
- «Жаңа ғасыр» №175 мектеп-гимназиясы;
- Қарасай ауданы Жаңа тұрмыс аулының орта білім беретін мектебі;
- №176 мектеп-гимназиясы;
- А.Розыбакиев атындағы №153 мектеп-гимназиясы;
- Қарасай ауданы Абай аулының №2 жалпы орта білім беретін мектебі;
- Іле ауданының №32 жалпы орта білім беретін мектебі;
- Іле ауданының №15 жалпы орта білім беретін мектебі;
- Қарасай ауданы Алмалыбақ аулының жалпы орта білім беретін мектебі;
- Іле ауданының №31 жалпы орта білім беретін мектебі;
- Қарасай ауданы Кемертоған аулының жалпы орта білім беретін мектебі;

Бұл семинарға арналып, Әблахат Еспаевтың «Ұстазым» әнінің әуеніне формативті бағалау туралы өлең құрастырылған болатын.

1. Бағалау үрдісінің бас мақсаты -
Қалайша жақсартуға болатыны
Оқушы нәтижесін одан әрі.
Сондықтан өтуі керек ол үнемі!

Қайырмасы:

Оқыту үшін бағалау -
Деңгейін білім анықтау,
Көрсетіп қате, мадақтау,
Прогресті әрі жоспарлау –
Формативті бағалау.

2. Бағалау жүргізуге қалыптастырушы
Оқудың мақсаттарын біл оқушы!
Бағалау критериін түсінген соң
Белсенді әр кезеңінде қатыс сабақтың.

3. Бағалау тиімдірек болу үшін
Әрдайым кері байланыс жасаған жөн,
Оқушы өзі жасап рефлексия.
Ұстазым, әдістемеңе жол – коррекция!

2019 жылы интернет желісінде тұңғыш рет ұстаздар қауымы орындаған «Лабораториялық жұмыстарды хаттамалау тәртібі» атты бейнеклип жарық көрді. Химия, биология және физика пәндерінен лабораториялық жұмыстарды халықаралық формат бойынша хаттамалау тәртібі бұл әнде келесідей берілген:

Экспериментални зерттеу жұмысын
Бастамас бұрын білу керек мақсатын.
Мақсатқа сәйкес құрамыз тақырыбын,
Сосын болжаймыз эксперимент нәтижесін.
Ендеше табайық айнымалыларды.
«Белгісіз мөлшерді» атаймыз «тәуелді»,
Сапалық не сандық, өлшенетінді,
Графикте беріледі у-осінде.
Екінші абсцисса х-осінде
Айнымалы жазамыз өзгертетінді,
«Тәуелсіз» атаймыз «белгілі мөлшерді»,
Тәуелді айнымалыны ол өзгертеді.
Үшінші айнымалыға фактор жатады
Тұрақты қылып, өзгертпей ұстайтыны,
Нәтижеге мүмкін әсер етуі,
«Қадағаланатын» оның атауы.
Ендігі кезекте жазамыз жұмыстың
Барысында құрал-жабдық қолданатын.
Зерттеуге алынған бастаймыз объекттен,
Мөлшерін көрсеткен соң, - ыдыс атауын.
Жұмыс барысын болса, жаз өткен шақта,
Белгілі ретпен, бірақ үшінші шақта.
Өзге зерттеушілер мүмкіндік алады
Нұсқаулықты оқып, қайталауға жұмысты.
Көрсете аламыз эксперимент нәтижесін
Кесте немесе басқа түрде үйлесетін.
Кемшілік анықтап, ұсыныс айтқан соң
Келеді сәті қорытынды жасаудың.
Мұнда жазамыз болжам дұрыстығын,
Теорияға негіздеп, түсіндір нәтижесін.
Көрсет пайдаланған әдебиет тізімін.
Осы ретпен толтыр жұмыс құрылымын!

Дегенмен, жоғарыдағы бейнеклип бірнеше ұстаздың бірігіп орындаған тұңғыш туындысы емес, хип-хопқа негізделген оқытудың алғашқы әні 2016 ж. биология апталығының ашылу салтанатында шырқалған. Алматы қ. химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің 15 ұстазы орындаған бұл туындының мәтіні келесідей:

Всем, доброе утро! Учителя и ученики
Объявляем о начале недели Biology!
Но прежде чем начать, давайте вспомним мы
Историю развития этой великой науки.
А началась она тогда, когда я – Роберт Гук
Усовершенствовал увеличение прибора микроскоп.
С его помощью была изучена пробка,
Впервые произнес я новый термин «клетка».
Я – Антони Ван Левенгук в XVII веке
Наблюдал как движутся организмы одноклеточные.
А вот, Роберт Браун описал органоид ядро
У всех эукариотов имеется оно.
Мы – Шванн и Шлейден объединив идеи всю,
Вместе сформулировали клеточную теорию,
Которая постулирует: «основная единица
Живых организмов это - конечно же клетка».
Мен – ГрегорМендель бұршақ будандастырдым,
Генетика ғылымының атасы атандым.
Кейін Томас Морган гомолог хромосоманың
Тәуелсіз ажырау аштым заңдылығын.
Мен – Уотсон, ол – Крик, бірге анықтадым
Қос спиральды ДНҚ молекула құрылымын.
1962 жылы осы үшін жаңалық
Нобель сыйлығының лауреаты атандық.
Ал мен, Крэйг Вентер әлі премия алмадым
Дегенмен шештім мен адамның геномын.
Осыдан 7 жыл бұрын тұңғыш рет тарихта
Қолдан құрастырдым жасанды жасуша!
Енді, достар, апталыққа тоқталайық, іс-шараларға
Кейбіреуінің атауларын оқиық ағылшынша:
Biocaricature and biocookery,
Bio relay race, hip-hop biology.
Interactive report, master-class, round table
Seminar-quest, open lesson, training
География пәнінен алғашқы оқу клипі Қазақстан қорықтарына арналды. Бұл туындының алдынғыларынан ерекшелігіне латын қарпінің пайдаланылуын жатқызуға болады.

Қазақстанда ерекше қорғауға
Алынған мемлекеттік аумақтарға
Қорықтар, қорықшалар, резерваттар
Және Ұлттық парк жатқызылуда.
Ең басты мақсаты 10 қорықтың -
Сиреп немесе жойылып бара жатқан
Флора мен фауна сақтау өкілдерін,
Даму заңдылығын анықтау табиғаттың.
Ең алғашқы қорық – Ақсу-Жабағылы
1926 жылы ұйымдастырылды.
Қорықта қорғауға алынған сүтқоректі:
Арқар, бұғы, елік, Сібір таутекесі.
Алматыда Іле өзен жазығының
Қызықты нысаны боп табылады
150 метрлік Әнші құмдар.
Сонымен қатар мұздар, құздар да бар.
Қарағайлы ну орман мен көлдерін
Наурызым құрылған сақтау үшін.
Өсімдіктің 961-і кездессе,
Аңның 39 түрі кездесуде.
Қорғалжын құстарынан ең бастысы -
Теңіз көлінің қызғылт фламингосы.
Жатады авифауна қатарына
Бірқазан мен сұңқылдақ аққу да.
Сонымен қатар осы Қорғалжын көлі
Суда жүзетін құстардың бір мекені.
Қорық дүниежүзілік атаққа ие боп,
ЮНЕСКО-ның ландшафт тізіміне кірді.
Марқакөл қорығының жалпы ауданы
75 мың гектарды алып жатады.
Қорықта марал, қоңыр аюмен қатар
Сиг-ускуч балығы да тіршілік етеді.
Үстіртте Қызыл кітапқа енгізілген
Кесірткенің сұр түрі мекендейді.
Сирек кездесетін жануар өкілінен
Жайран, бүркіт, балобан көрінеді.
Жарық және қараңғы қылқанды тайга
Табиғи кешені бар Батыс Алтайда.
Бар ауданы 56 мың тең гектарға.
Бұл кешеннің екеуі назар аудартуда.
Барсакелмес орналасқан Арал теңізі
Қорғайды қарақұйрық пен ақбөкенді.
Өсімдіктің 257-і бұрын өссе,
Қазір олар жойылудың түр халінде.
Сулы батпақты ландшафт Алакөлде
Құстары судың онда мекендеуде.
Аққу, қаз, тырна мен шағаланы
Қорғау болып табылады бас мақсаты.
Соңғы боп ашылған Қаратау қорығы
2004 жылы ғана ұйымдастырылды.
Көлемі жағынан кіші болғанмен,
Ерекшеленеді ол эндемик санымен.
Қазақстанның басты қорықтарының
Қайталанбас сұлулығын сақтаудың
Ғылыми негізін жасау жөніндегі
Үлкен мақсаттар мен тұр міндеті!

Қазіргі таңда хип-хопқа негізделген білім берушілерге АҚШ-тың Нью-Йорк қаласында 2004 ж. құрылған Хип-хоп ассоциациясы мен бастапқыда Twitter әлеуметтік желісінде онлайн чат ретінде ашылған HipHopEd ұйымы қолдау жасап келеді. Бұл ұйымдар жыл сайын хип-хоп педагогикаға арналған конференция мен саммит ұйымдастырып отырады. Алдағы уақытта хип-хопқа негізделген оқытуға рэптен басқа k-pop жанрын қолданудыңболашағы зор деп ойлаймыз. Себебі, бұл жағдайда оқушыларды әннен бөлек, флэшмобтағыдай қимыл-қозғалыстар жасатуға мүмкіндік туындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. M.Hall. Education in a Hip-Hop Nation: Towards a Social Justice Hip-Hop Pedagogy// NY. - 2009, 71 pp.

2. M.Diaz. Re-Imagining Teaching and learning: A snapshot of Hip-Hop education // NY. – 2011, 38 pp.

3. E.Adjapong. Bridging Theory and Practice: Using Hip-Hop Pedagogy as a Culturally RelevantApproach in the Urban Science Classroom// Columbia University. – 2017, 158 pp.

4. Ло Х. Средства и способы усиления мотивации учащихся на занятиях по русскому языку как иностранному // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Педагогика». 2015. № 3. С. 87-91.

5. Moreno S. Can Music Influence Language and Cognition? // Contemporary Music Review. 2009. Vol. 28. № 3. P. 329-345.

ӘОЖ: 375(077):07

ТҰРЫСБЕКОВ САЙЛАУБЕК
т.ғ.к., доцент

МЫРЗАКУЛОВ МУСИРӘЛИ ЕРТАЕВИЧ
аға оқытушы
М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

ЖАС ҰРПАҚ БАЛАЛАРҒА АДАМГЕШІЛІК – РУХАНИ ТӘРБИЕ БЕРУ

Түйін. Бұл мақаланың мақсаты-жас ұрпаққа заманауи білім беру мен рухани байытудың негізгі және өзекті әдістерін анықтау.Адам бойындағы қасиеттерді қалыптастыру мен рухани байлықты дамытуды жас кезінен бастау керек

Түйінді сөздер: Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа - адамгешілік - рухани тәрбие беру.

Резюме. Цель этой статьи определить главные и актуальные методы современного воспитания и духовного обогащения подрастающего поколения. Формирование человеческих качеств и развитие духовного богатства необходимо начать с малых лет.

Ключевые слова: Актуальной проблемой воспитания в новую эпоху является воспитания подрастающего поколения-нравственно-духовного и умного ребёнка.

Summary. This article aims to identify the main and current methods of modern education and spiritual enrichment of the younger generation. Formation and development of the human qualities of the spiritual riches should start from an early age.

Key words: The current problem of education in a new era is the upbringing of the damaging generation-moral-and-theft and clever chill.

«Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады. Тәрбиенің негізгі мақсаты - дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан ұрпақ тәрбиелеу. Ертегінің рухани тәрбиелік мәні зор.

Ол балаға рухани ләззат беріп, қиялға қанат бітіретін, жас баланың рухының өсіп жетілуіне қажетті нәрсенің мол қоры бар рухани азық деп атап көрсеткен атақты педагог В.А.Сухомлинский.

Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа-адамгешілік-рухани тәрбие беру. Құнды қасиеттерге ие болу, рухани бай адамды қалып-тастыру оның туылған кезінен басталуы керек.

Халықта «Ағаш түзу өсу үшін оған бұтақ кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болғанда оны түзете алмайсың»-деп бекер айтылмаған Сондықтан баланың бойына балабақшадан ізгілік, мейірімділік, қайырым-дылық, яғни адамгершілік құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікті тәрбиелеуде отбасы мен тәрбиешілер шешуші рөл атқарады.

Рухани-адамгершілік тәрбие-екі жақты процесс. Бір жағынан ол үлкен-дердің, ата- аналардың, тәрбиешінің балаларға белсенді ықпалын, екінші жағынан-тәрбиеленушілердің белсенділігін қамтитын қылықтарынан, сезім-дері мен қарым- қатынастарынан көрінеді. Сондықтан белгілі бір мазмұнды іске асыра, адамгершілік ықпалдың әр түрлі әдістерін пайдалана отырып, тәрбиеші істелген жұмыстардың нәтижелерін, тәрбиелеушілерінің жетіктістерін зер салып талдау керек.

Адамгершілік адамзат қоғамының даму тарихы арқылы қалыптасып, әрбір дәуірдің өзіндік қайшылықтарымен бірге қайнасып жетіледі. Сондықтан да, адамгершілік мәнін абстрактылы түрде қарап, оны адамдардың табиғатымен, биологиялық ерекшелігімен ғана байланыстыруға болмайды.

Адамгершілік тәрбие оқу-тәрбие үрдісінің барлық салаларында, яғни оқыту, білім беру барысында және еңбек үрдісінде жүзеге асырылады.

Адамгершілік жағынан қалыптасуы оның өмірге келген күнінен басталады. Мектепке дейінгі жаста баланың бастапқы адамгершілік сезімдері мен ұғымдары, мінез-құлықтың ең қарапайым дағдылары қалыптасады. Баланың мектеп жасына дейінгі қалыптасқан мінез-құлықтары келешекте ересек адамдармен және құрбы-құрдастарымен қарым-қатынастарында көзге түседі./1/

Мектепке дейінгі балаларға адамгершілік тәрбие беру, балалар бақшасында адамгершілік тәрбие берудің жалпы сипаттамасы. Адамның моралдық сапа негіздері мектепке дейінгі балалық шағында қалыптасады.

Мектепке дейінгі жылдарда бала ересектердің жетекшілігімен жақын адамдарымен, құрдас-

тарымен, заттармен, табиғатпен қарым-қатынас жасаудың, тәлім-тәрбие алудың бастапқы тәжірибесіне ие болады.

Балалардың іс-әрекеттерін басқара отырып, тәрбиші олардың бойында Отанын сүю, айналадағыларға ықыласпен қарау, шамасы келгенше оларға көмектесуге ұмтылу, дербес іс-әрекетте белсенділік және белгілі бір іске бастама (инициатива) көрсету сияқты адамның маңызды сипаттарын қалыптастырады.

Дұрыс тәрбие балаларда теріс тәжірибе көбеюіне жол бермейді, баланың адамгершілік сапасының қалыптасуына қолайсыз әсер ететін мінез-құлықтағы теріс дағдылар мен әдеттердің дамуына кедергі жасайды. Адамгершілік тәрбиесінің міндеттері. Мектепке дейінгі балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері-балалардың адамгершілік сезімдерін, мінез-құлықтың ізгі дағдылары мен әдеттердің адамгершілік ұғымдары мен мінез-құлық түрткілерін қалыптастыру. Баланы тәрбиелеуде оның өмірінің алғашқы жылдарынан бастап-ақ адамгершілік сезімдерін қалыптастыру үлкен орын алады. Үлкендермен қарым-қатынас жасау процесінде оларға үйір болу, оларды жақсы көру сезімі, олардың нұсқауларына сай әрекет жасауға, оларды қуантуға, жақын адамдарын ренжітетін қылықтар жасамауға ұмтылу пайда болады. Бала өзінің тентектік, қателік жасаған кездегі реніші немесе наразылықты көргенде толқуды бастан кешіреді. Ал, ол өзінің жақсы қылықтарына жылы шыраймен қараса оған қуанып, жақын адамдарының ризашылдық білдіруінен қолдау табады.

Мектепке дейінгі жаста бала ересектердің жетекшілігімен жақын адамдарымен, құрдастарымен, заттармен, табиғатпен қарым-қатынас жасаудың, тәлім-тәрбие алудың бастапқы тәжірибесіне ие болады.

Балалардың іс-әрекеттерін басқара отырып, тәрбиеші олардың бойында Отанын сүю, айналадағыларға ықыласпен қарау, шамасы келгенше оларға көмектесуге ұмтылу, дербес іс-әрекетте белсенділік және белгілі бір іске бастама және ықпал көрсету сияқты адамның маңызды сипаттарын қалыптастырады. Дұрыс тәрбие балаларда теріс тәжірибе көбеюіне жол бермейді, баланың адамгершілік сапасының қалыптасуына қолайсыз әсер ететін мінез-құлықтағы теріс дағдылар мен әдеттердің дамуына кедергі жасайды.

Үлкендермен қарым-қатынас жасау процесінде оларға үйір болу, оларды жақсы көру сезімі, олардың нұсқауларына сай әрекет жасауға, оларды қуантуға, жақын адамдарын ренжітетін қылықтар жасамауға ұмтылу пайда болады. Бала өзінің тентектік, қателік жасаған кездегі реніші немесе наразылықты көргенде толқуды бастан кешіреді, ал өзінің жақсы қылықтарына жылы шыраймен қараса оған қуанып, жақын адамдарының ризашылдық білдіруінен рахат алады. Эмоциялық әсерлену: жақсы қылық-тарына, үлкендердің мақтауына риза болу, өзінің орынсыз қылықтарынан: үлкендердің ескертуінен, наразылығынан ұялады, қапалану, уайымдау оның адамгершілік сезімдерін қалыптастырудың негізіне айналады. Мектепке дейінгі шақта балада қайырымдылық, жанашырлық, қуанышқа ортақтасу сезімдері қалыптасады. Сезім балаларды белсенді іс-әрекетке: көмек көрсетуге, қамқорлық жасауға, көңіл аударуға, жұбатуға, қуантуға итермелейді. Патриоттық сезім-туған өлкесін, Отанын сүюге, басқа ұлттардың адамдарын құрметтеуге тәрбиелеудің ерекше маңыздылығы. Мектепке дейінгі балалардың ерекшелігі еліктеу қабілеттілігінің айқын көрінуі болып табылады. Тәрбиеші балаларда үлкендерге құрмет көрсетуді, өз қатарларымен дұрыс қарым-қатынас жасауды, заттарға ұқыпты қарауды білдіретін сан алуан мінез-құлық дағдыларын қалыптастырады.

Бала ата-ананың қамқорлығы мен махаббатына, олардың қарым-қатынасы мен еркелеткеніне мұқтаж. Ата-ананың балаға деген махаббаты мен олардың қамқорлығы баланың да жауапты үн қатуына шақырады, сөйтіп бала ата-ананың сөзіне құлақ салып, тәрбиелі болып өседі. Егер бала махаббат пен қамқорлыққа бөленсе, ол өзінің қандай екеніне қарамастан жақсы көретінін, өзгелер үшін қажетті де, сүйікті жан екенін түсінсе, ол өзін қорғаған, біреуге қажеттілігін түсінеді. Осының бәрі оның мейірбан болып өсуіне жақсы ықпалын тигізеді.

Қазіргі қоғамда білім берудің алғашқы баспалдағы мектепке дейінгі дамыту болып табылады. Оны ұйымдастыру мен жүзеге асыруда өзінің мақсатының жүйесі бойынша, мазмұны, ұйымдастыру түрі, технологиясы, нақты білім беру жүйесімен басқарылуы, ішкі және сыртқы байланыстары арқылы әрбір адамның және жалпы қоғамның идеясын дамытуы қажет.

Мектепке дейінгі жас-әрбір адамның өміріндегі ең жарқын қайталанбайтын шақ, жеке тұлғаның алғашқы қалыптасу кезеңі, баланың өзіндік тануы мен даралағының қалыптасу кезі. Дәл осы кезде әлеуметтену үдерісі басталады.

Бала адамдардың қарым-қатынасы туралы алғашқы түсінікті үлкен-дердің арасындағы өзара қарым - қатынасын бақылау арқылы қабылдайды.

Олардың тәртібі, өзіне деген, оның қылығына қарым-қатынасы бала тәртібінің бағдарламасын құрайды. Үлкендердің осы үлгісі бойынша ол адамдармен қарым-қатынас жасайды.

Нақты осы кезде баланың адамдар әлемімен, табиғатпен, заттармен байланысы басталады. Адами құндылықтарға, мәдениетке тартылуы байқала бастайды. Денсаулығының іргетасы қаланады. Сезімінің дамуы өзінің өмір сүріп жатқан жағдайына байланысты тәрбиелеу әдісі мен құралдарына тәуелді болады. Бұл-отбасы мен балабақшадағы, өзі сезінетін айналадағы қызы-

ғушылығы мен істеріне қатысты жағдайлар. Дәл осы мектепке дейінгі жаста балалық қарым-қатынасты дамытуға маңызды мән беретін адамгершілік сезімі қалыптаса бастайды. Осы кезде баланы рухани-адамгершілік аясында дамыту міндетінің жетістікті шешілуі үлкендердің бала тәрбиесіндегі мейірімділігіне, әділдігіне және адамилығына байланысты. Осылар арқылы олар балаға үлгі көрсетеді.

Мектепке дейінгі жастағы баланың рухани--адамгершлік дамуы бала-бақшасы мен отбасы арасындағы қарым-қатынастың тығыздығы артқан сайын ойдағыдай жүзеге асады. Әрбір бала қандай да болмасын бір міндетті орындау үшін, өзіндік ерекше жағдайлар жасалады. Мәселен, ойында ұнамды әдеттер, өзара қарым-қатынастар, адамгершілік сезімдер қалыптасады, еңбекте-еңбексүйгіштік, үлкендер еңбегін құрметтеу, сондай-ақ ұйымшылдық, жауапкершілік, парыздың сезімі сияқты қасиеттер, патриоттық сезімдер жайлы мағлұматтар т.б. қалыптасады. Мектепке дейінгі жаста балаларды адамгершілікке тәрбиелеудің негізгі міндеттері мына жайлармен түйінделеді: ізгілік бастамасымен тәрбиелеу, балалар мен үлкендер арасындағы саналы қарым-қатынас (тұрмыстың қарапайым ережелерін орындау /кеңпейілдік, қайырымдылық, жақын адамдарға қамқорлықпен қарау және т.б.) Ұжымға тәрбиелеу, балалардың өзара ұжымда қарым-қатынасын қалыптастыру, Отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу, әр түрлі ұлт өкілдерін қадір тұту және сыйлау. Осылайша мейірімділіктің негізі қаланып немқұрайдылықтың пайда болуына, құрбыларына, төңіректегі үлкендерге қалай болса солай қарауға мүмкіндігі жасалмайды.

Руханилық жеке тұлғаның негізгі сапалық көрсеткіші. Руханилықтың негізінде адамның мінез-құлқы қалыптасады, ар-ұят, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапалары дамиды. Мұның өзі мейірімділікке, ізгілікке шақырады.

Рухани-адамгершілік тәрбие-бұл дұрыс дағдылар мен өзін-өзі ұстау дағдыларының нормалары, ұйымдағы қарым-қатынас мәдениетінің тұрақтылығын қалыптастырады. Жеке адамның адамгершілік санасының дәрежесі оның мінез-құлқы мен іс әрекетін анықтайды.

Сананың қалыптасуы-ол баланың мектепке бармастан бұрын, қоғам туралы алғашқы ұғымдарының қалыптасуына, жақын адамдардың өзара қатынасынан басталады. Баланы жақсы адамгершілік қасиеттерге, мәдениетке тәрбиелеуде тәрбиелі адаммен жолдас болудың әсері күшті екенін халқымыз ежелден бағалай білген./2/

Адам бойына кішіпейілдік, сыпайлық, рақымшылық, жанашарлық, сыйластық, тілектестік сияқты қасиеттерді дарыту және өзгелерді қадірлей, сыйлай, құрметтей білу, тыңдай білу, қолынан келгенше адамдарға көмектесу, кешірімді болуды үйрету.

Халық педагогикасы-нәрестенің сезімін ананың әуенімен оятатын бесік жырлары, даналыққа толы мақал-мәтелдер, жұмба-жаңылтпаштар, қиял-ғажайып ертегілері, ойындары, тәрбиелеп өсіру негіздері адамгершілік ниеттерге баулиды. Олай болса, адамгершілік тәрбие беру кілті-халық педагогикасында деуге болады. Ұлттық асыл қасиеттерді жас ұрпақтың ақыл парасатта азық ете білуде «Өзін-өзі тану» курсының рөлі ерекше.

Жас ұрпақты саналы, сергек етіп тәрбиелеу отбасы мен бала-бақша қызметкерлерінің бірден бір парызы. Оқу тәрбие жұмысын дұрыс жолға қоюда ата -аналармен жұмыстың орны орасан. Сондықтан біздің балабақшада ата-аналармен жұмыстардың алуан түрлері іске асырылу қажет. Түйіндей келе, әрбір жеке тұлғаға достық, отбасы, Отан құндылықтары туралы алғашқы қарапайым түсініктер беру; мейірімділікке, жауапкершілікке, қайырымдылыққа, сүйіспеншілікке баулу, құрбы-құрдастарымен, өзінен кішілермен және үлкендермен ізгілікті қарым-қатынас, өзін қоршаған орта ғажайыптарын сезініп, табиғатқа зиян келтіруден бойын аулақ ұстауға тәрбиелеуге бағытталған. Балабақша тәрбиешісінің алға қойған мақсаты, баланың бойына ұлттық саналық қалыптасқан, халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін көңіліне тоқыған дені сау, шымыр да шыныққан сымбатты, халықтың рухани тілін білетін, рухани байлығы мол, жан-жақты азамат тәрбиелеп өсіру. /3/

Қай заманда болмасын адамзат алдында тұратын ұлы мұрат-міндеттерінің ең бастысы - өзінің ісін, өмірін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу.

Ұрпақ тәрбиесі-келешек қоғам тәрбиесі. Сол келешек қоғам иелерін жан-жақты жетілген, ақыл-парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі озық етіп тәрбиелеу-біздің де қоғам алдындағы борышымыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. С.А.Козлова, Т.А.Куликова Дошкольная педагогика-Москва, 2012

2. Дүкенбаева Г. Мектеп жасына дейінгі балаларды ойын арқылы адамгершілікке тәрбиелеу Алматы,1992-59б.

3. О.К.Трубецкая Балалардың рухани-адамгершілік құндылықтарын қалай жетілдіруге болады // Сынып жетекшінің анықтамалығы №12(48) 2012.

УДК 81.371

АДЫКАМОВА ДИАНА ДОСАНОВНА,
Магистрант,
Кафедра иностранной филологии и переводческого дела,
Факультет Филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ЧЕЛОВЕК»

Түйін. Бұл мақалада лингвистикалық-семантикалық өріс ұғымына қатысты лингвистердің пікірлері жүйеленген. *«Адам»* лексика-семантикалық өрісінің үш перифериялық аймағы (биофизикалық, психологиялық, әлеуметтік) талданады. Далалық тәсіл тілдік материалды жүйелі түрде зерттеудің барлық мүмкіндіктерін ойдағыдай жүзеге асырады, *«Адам»* лексика-семантикалық өрісін талдау критерийлерін нақты қалыптастырады деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: лексика-семантикалық өріс, перифериялық аймақ, өзек, *«Адам»* лексика-семантикалық өріс.

Резюме. В данной статье систематизируются мнения ученых-языковедов относительно понятия лексико-семантическое поле. Анализируются три периферийные зоны (биофизическая, психологическая, социальная) лексико-семантического поля *«Человек»*. Делается вывод о том, что полевой подход удачно реализует всю возможность системного изучения языкового материала, четко формирует критерии анализа лексико-семантического поля *«Человек»*.

Ключевые слова: лексико-семантическое, периферийная зона, ядро, лексико-семантическое поле *«Человек»*.

Annotation. This article systematizes the knowledge of language scientists about the concept of lexical and semantic field. Three peripheral zones (biophysical, psychological, social) of the lexical and semantic field Human are analyzed. The conclusion is made that the field approach successfully implements all the possibilities of systematic study of language material, clearly defines the criteria for analysis of the lexical and semantic Human.

Key words: lexical and semantic field, peripheral zone, core, lexical and semantic field Human.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из приоритетных направлений современной лингвистики является исследование лексики в виде семантически интегрированных частей – лексико-семантических полей. Традиционная структура лексико-семантического поля отражается в схеме – «центр – периферия». Так, З.И. Вердиева лексико-семантическое поле определяет как иерархическую структуру, состоящую из «большого количества лексических единиц, объединенных общим инвариантным значением» [Вердиева З.И., 2016, с. 5]. Основой для объединения слов в лексико-семантическое поле служат словесные ассоциации, отражающие связи между предметами в окружающем мире. Объединенные таким образом слова имеют по меньшей мере один общий семантический признак, общую сему, которую принято называть интегральным признаком [Кузнецов А.М., 2017, с. 75]. По мнению А. М. Кузнецова, интегральный признак должен:

- объединять однородные лексические единицы;
- задавать определенную ориентацию лексико-семантического поля;
- иметь ограниченную семантику, чтобы лексико-семантического поля, ядром которого становится данная лексическая единица, имело доступное для рассмотрения количество единиц [Кузнецов А.М., 2017, с. 78].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Относительно структуры лексико-семантического поля у языковедов существует множество мнений.

Несмотря на многочисленные исследования различных лексико-семантических полей в типологически разноструктурных и гетерогенных языках, лексико-семантическое поле *«Человек»* исследовано недостаточно глубоко. Нельзя также считать хорошо изученными лексико-семантические поля, связанные с *«Человеком»* и его деятельностью.

Данным обстоятельством объясняется актуальность исследования, заключающегося в попытке описать лексико-семантическое поле *«Человек»* на материале существительных английского языка. Безусловно, это является весьма важным для понимания количественного и качественного аспектов данного пласта лексики. Системно-идеографические исследования лексико-семантического поля *«Человек»* в семантическом аспекте позволяют выявить заложенный в потенциале богатый состав социальной и культурной информации и получить представление об особенностях создателя этих номинаций.

Объект исследования данной работы – лексико-семантическое поле *«Человек»* в английском языке.

Предмет исследования данной работы – ядро лексико-семантического поля *«Человек»* в английском языке.

Целью статьи является установление особенностей построения и семантических характеристик ядра лексико-семантического поля *«Человек»* в современном английском языке.

Задачи статьи:

– исследовать подходы лингвистов к понятию «лексико-семантическое поле»;

– охарактеризовать лексико-семантическое поле *«Человек»* и его составные элементы;

– определить особенности ядра лексико-семантического поля *«Человек»*;

Лингвистические воззрения о лексико-семантическом поле и его структуре. Н.В. Уфимцева считает, что семантическая структура поля состоит из ядра, центра и периферии [Уфимцева Н.В., 2004, с. 139]. Ядро поля представлено общей семой (гиперсемой), то есть семантическим компонентом высшего порядка, который организует вокруг себя семантическое развертывание поля. Центр поля состоит из единиц, имеющих интегральное, общее с ядром дифференциальное значение, в то же время периферия поля включает единицы, наиболее удаленные от ядра [Уфимцева Н.В., 2004, с. 141]. Периферийные единицы могут иметь контекстуальное значение и обычно вступают в контакт с другими семантическими полями, образуя лексико-семантическую непрерывность языковой системы.

По мнению З.Д. Поповой, структура лексико-семантического поля состоит из ядра, ближней и дальней периферии [Попова З.Д., 2014, с. 162]. К ядру лексико-семантического поля ученая относит высокочастотные, стилистические и функционально-нейтральные единицы, а к ближней периферии – менее частотные, однозначные, конкретные по значению лексемы, которые, как правило, почти не зависят от контекста. Дальнюю периферию образуют низкочастотные, многозначные лексемы, которые имеют яркую семантику, но в то же время могут принадлежать к другим лексико-семантическим полям; также они имеют обычно одну функциональную сему, которая семантически зависит от контекста [Попова З.Д., 2014, с. 162].

В современном отечественном и зарубежном языкознании существует много концепций и методологических подходов к изучению поля. А.В. Бондарко анализировал функционально-семантические поля английского языка [Бондарко А.В., 2011], В.В. Сибул исследовала поле в языковом сознании [Сибул В.В., 2015], Н.В. Бессонова изучала принципы эволюции лексико-семантических полей [Бессонова Н.В., 2015], Н.В. Черных подробно исследовала емкость слова в рамках теории семантического поля [Черных Н.В., 2003]. Основой для разработки представленных подходов послужила концепция лексико-семантического поля Й. Трира [Trier J., 1931].

В процессе изучения системы языка через полевые структуры А.М. Кузнецова наиболее подробно разработана методология разделения словарного состава на лексико-семантические поля, с помощью которых в языке фиксируется выделенный человеческим опытом достаточно ограниченный фрагмент действительности [Кузнецов А.М., 2017].

Под термином «поле» в данном исследовании вслед за А.М. Кузнецовым и рядом других исследователей [Попова З.Д., 2014; Уфимцева Н.В., 2004; Черных Н.В., 2003] понимается:

– поле является инвентарем элементов, связанных между собой системными отношениями;

– элементы, которые образуют поле, имеют семантическую общность и выполняют в языке общую функцию;

– поле имеет особую структуру: ядро и периферию [Кузнецов А.М., 2017, с. 168], при это для структуры поля характерны максимальная концентрация признаков в ядре и неполный набор этих признаков при возможном ослаблении их интенсивности на периферии [Попова З.Д., 2014, с. 61]. Ядерные конституенты являются обязательными членами поля, которые проявляются с наивысшей частотностью. Граница между ядром и периферией, а также между зонами поля нечеткая. В свою очередь, лексико-семантические группы (ЛСГ) – это образцовые полевые структуры; на примере ЛСГ разного типа уточняется градация зон периферии;

– конституенты поля могут принадлежать к ядру одного поля и периферии другого поля или нескольких полей;

– различные поля пересекаются, образуя зоны постепенных переходов, по закону полевой организации системы языка [Сусов И.П.].

Лексико-семантическое поле объединяет значения слов-элементов горизонтальной структуры языковой системы. Инвариантом в лексико-семантическом поле является «абстрактная общая семантическая система слов, которая варьируется конституентами поля, которые в свою очередь, варьируют друг с другом и определяются как ряд

парадигматически связанных слов, которые имеют общий семантический признак и отличаются, по крайней мере, одним дифференциальным признаком» [Сибул В.В., 2015, с. 28].

Мысль о возможности частеречного состава лексико-семантического поля представлена в лингвистической литературе достаточно широко. Л. Вайсгербер признает, что лексико-семантическое поле формируется из слов разных частей речи, связанных между собой и семантическими, и словообразовательных отношениями [Weisgerber L., 2015]. Ю.Д. Апресян отмечает роль инвариантного значения, объединяющего слова разных частей речи в одном лексико-семантическом поле [Апресян Ю.Д., 2016, с. 365]. Р.М. Гайсина считает межчастеречевые семантические поля крупнейшими единицами лексико-семантической системы языка, которые способствуют семантической систематизации грамматически разнородного материала [Гайсина Р.М., 1990].

Поскольку лексико-семантическое поле характеризуется постоянной однородностью единиц, соответственно, многозначные слова должны относиться по своей понятийной принадлежности к различным полям. Поэтому рабочей лексической единицей выступает лексико-семантический вариант, как элементарная единица, которая не существует в языке изолированно. Лексико-семантические варианты связаны между собой относительно устойчивыми отношениями и постоянно взаимодействуют в составе лексико-семантического поля. «Будучи лексической микросистемой, лексико-семантическое поле также наделено автономностью, самостоятельностью в лексико-семантической системе языка» [Ахманова О.С., 1969, с. 77], целостностью, полнотой и специфичностью в разных языках.

Таким образом, основываясь на исследования Л. Вайсгербера [Weisgerber L., 2015], Ю.Д. Апресян [Апресян Ю.Д., 2016], Р.М. Гайсиной [Гайсина Р.М., 1990], можно сделать вывод, что лексико-семантическое поле – это сложное органическое целое, способное к относительному саморазвитию; это элемент языковой картины мира (иерархическое структурное единство взаимосвязанных и взаимозависимых лексических элементов, наделенных общим семантическим признаком, которое отражает понятийное, предметное или функциональное сходство определенных явлений); это способ отображения системной организации словаря; это динамическая система, которая развивается и связана с семантическими полями конкретного языка.

Наблюдающиеся различия во взглядах на сущность лексико-семантического поля объясняются, с одной стороны, наличием слабых сторон в самой теории семантического поля, а с другой – трудностями, возникающими в ходе исследования системно-структурной организации словарного состава любого языка.

Особенности ядра лексико-семантического поля *«Человек»*

Немаловажно, что лексико-семантическое поле *«Человек»* в исследованиях лингвистов зачастую представлено в виде лексико-семантической сети, которая сохраняет информацию о неоднородном по содержанию и форме существовании *«Человека»* [Караулов Ю.Н., 2014]. Ю. Н. Караулов отмечает, что в структуре того участка сети, который объективируется с помощью определенной лексемы, можно выделить следующие крупнейшие информационные блоки – биофизическую, социальную и психическую периферийные зоны [Караулов Ю.Н., 2014, с. 103].

Применим данную модель к рассматриваемому лексико-семантическому полю *«Человек»* (табл. 1). *An Animal of No Significance*

Таблица 1. Периферийные зоны лексико-семантического поля *«Человек»*

Название периферийной зоны	Общее понятие периферийной зоны	Периферийная зона лексико-семантического поля «Человек»
Биофизическая зона	– содержит информацию о биолого-физиологических и антропологических природных свойствах (пол, возраст, национальность, физические характеристики о росте, весе, внешности *«Человека»*); – содержит информацию о физических и физико-химических закономерностях жизнедеятельности *«Человека»* (физическое / физиологическое состояние, физические действия / взаимодействие с объектами среды несоциального характера, направленные на реализацию и поддержания жизнедеятельности, ориентацию в пространстве и т. п.).	– вербализируется в лексемах, обозначающих биофизическое существование *«Человека»*, например, *an Animal of No Significance (ничем не примечательное животное), Homo sapiens (биологический вид – Человек разумный), social animal (общественное животное), Southern Ape (южная обезьяна), organism (организм, существо).* – вербализируется в лексемах, содержащих информацию о внешности, возрасте, физическом состоянии / самочувствии, физическом действии, пространственно-временном бытии (размещение относительно других объектов, ориентирования в пространстве (положение / направление движения), промежутке времени, ориентировке во времени, скорости), например, *ecosystem nightmare* (*кошмар экосистемы), Earth master (хозяин планеты), the most powerful animal on earth (царь природы).*

Психическая зона	– содержит знания о духовной жизни и психическом состоянии *«Человека»*, его внутреннем мире; – содержит информацию о перцептивных возможностях *«Человека»*, его мотивации к определенным действиям и т.д.	– вербализируется в лексемах, сохраняющих информацию о перцептивных возможностях, чертах характера (лживость – честность; ненадежность – надежность; лень – трудолюбие; нерешительность – уверенность в себе; скупость – щедрость; неблагодарность – благодарность; злобность - доброжелательность), например, *superhuman (сверхчеловек), single woman (слабая женщина), macho (мачо).* – вербализируется в лексемах, характеризующих эмоциональные процессы, когницию, мотивационные состояния, волеизъявления, например, *smart mind (умная голова), clever child (мозговитый потомок).*
Социальная зона	– содержит информацию о различных проявлениях общественной жизни *«Человека»*; – дает характеристику межличностному поведению.	– проявляется в лексемах, дающих характеристику отношения *«Человека»* к социальным, политическим, религиозным и другим институтам и организациям, например, *Race of Cooks (прирожденный повар), immigrant (пришелец), good hunter (охотник), gatherer (собиратель).* – вербализируется в лексемах, характеризующих отношение *«Человека»* к *«Человеку»*, труду, собственности, семье, месту проживания и т.д., например, *Brothers' Keepers (сторож брату своему), Neanderthal Romeo (Ромео-неандерталец), Sapiens Juliet (Джульета-сапиенс), freeloader (паразит, халявщик).*

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Полевой подход удачно реализует всю возможность системного изучения языкового материала, четко формирует критерии анализа лексико-семантического *«Человек»* и позволяет сделать вывод о его обусловленности категориями материального мира, социальными и биофизическими факторами, которые проявляются в использовании определенных лексем, характеризующих данные факторы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Trier J. Der Deutsche Wortschatz / J. Trier. – Heidelberg: Winter in Sinnbezirk des vestandes, 1931. – 345 p.

2. Weisgerber L. Grundzüge der inhaltbezogenem Grammatik / L. Weisgerber // Auflage Pedagog. – Dusseldorf : Verlag, Schwann, 2015. – 431 p.

3. Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и системная лексикография / Ю.Д. Апресян // Избранные труды. – М.: Школа «Языки русской культуры», 2016. – Т. 2. – 766 с.

4. Ахманова О.С. Основы компонентного анализа / О.С. Ахманова. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 98 с.

5. Бессонова Н.В. Эволюция лексико-семантических полей в разноструктурных языках: монография / Н.В. Бессонова, А.В. Комарова, О.Н. Линкевич. – Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2015. – 266 с.

6. Бондарко А.В. Категоризация в системе грамматики / А.В. Бондарко. – М.: Языки славянских культур, 2011. – 483 с.

7. Вердиева З.И. Семантическое поле в современном английском языке: учебное пособие / З.И. Вердиева. 3-е изд. – М.: Русайнс, 2016. – 120 с.

8. Гайсина Р.М. Сопоставительное описание лексических полей (на материале разносистемных языков) : учеб. пособие / Р.М. Гайсина. – Уфа: Башк. ун-т им. 40-летия Октября, 1990. – 67 с.

9. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – М.: Эдиториал УРСС, 2014. – 264 с.

10. Кашкин В.Б. Подходы к сходствам и различиям языков в истории языкознания / В.Б. Кашкин // Теоретическая и прикладная лингвистика. Проблемы философии языка и сопоставительной лингвистики: сб. науч. ст. – Воронеж: Изд-во ВГТУ, 1999. – Вып. 1. – С. 4–31.

11. Кузнецов А.М. Структурно-семантические параметры в лексике / А.Н. Кузнецов. – М.: Дашков и Ко, 2017. – 169 с.

12. Попова З.Д. Полевые структуры в системе языка / З.Д. Попова. – М.: Дашков и Ко, 2014. – 165 с.

13. Сибул В.В. Лексико-семантическое поле в языковом сознании / В.В. Сибул. – М.: Российский ун-т дружбы народов, 2015. – 126 с.
14. Сусов И.П. Системные связи между единицами лексикона. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа к ресурсу: http://homepages. tversu.ru/ ~ips/
15. Уфимцева Н.В. Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты / Н.В. Уфимцева. – М.: Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004. – 344 с.
16. Черных Н.В. Семантическая емкость слова в рамках теории семантического поля: На материале поэзии М.И. Цветаевой : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / Н.В. Черных. – Ростов-на-Дону, 2003. – 293 с.

МРНТИ16.21.29

АМАНБАЕВА АЙСАУЛЕ ЖАНТЕМИРОВНА,
филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
E-mail: AAisaule@mail.ru,

ЖҰМАБАЕВА ЖАНАР ТОЛЕНДИЕВНА,
филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
E-mail: janar_tolendi@mail.ru

ПСИХОЛИНГВИСТИКА: ОҚУЛЫҚТАРДАҒЫ ТАНЫМ МЕН ТҮСІНІК

Аннотация. Мақалада қазақ тіл біліміндегі психолингвистика саласы туралы, оның даму бағыттары мен зерттеу нысандарына туралы сөз етіледі. Қоғам мен психологияны байланыстыратын басты құрал – тілдің маңызы айтылады. Адамның сөйлеу әрекетіне психолингвистиканың жауап беретін басты критерилеріне тоқталып, психолингистика терминіне анықтама беріледі. Тіл білімідегі психолингвистика саласының мектеп оқулықтарындағы орны мен проблемаларының бірнеше аспектілері көрсетіледі.

Түйін сөздер: тіл білімі, психолингвистика, оқулық, мәтін, қостілділік, таным т.б.

АМАНБАЕВА АЙСАУЛЕ ЖАНТЕМИРОВНА,
Ведущий научный сотрудник, кандидат филологических наук,
Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
e-mail: AAisaule@mail.ru

ЖҰМАБАЕВА ЖАНАР ТОЛЕНДИЕВНА,
Ведущий научный сотрудник кандидат филологических наук,
Институт языкознания им. А.Байтурсынова,
e-mail: janar_tolendi@mail.ru

ПСИХОЛИНГВИСТИКА: ПОЗНАНИЕ И ПОНЯТИЕ В УЧЕБНИКАХ

Аннотация. В статье речь идет об области психолингвистики в казахском языкознании, о направлениях ее развития и объектах исследования. Подчеркивается значение языка – главного средства, связывающего общество и психологию. Останавливаясь на главных критериях психолингвистики-касательно речевой деятельности человека, дается определение термину психолингвистика. Показано несколько аспектов места и проблем психолингвистики в языкознании в школьных учебниках.

Ключевые слова: лингвистика, психолингвистика, учебник, текст, двуязычие, познание и.т.д.

AMANBAYEVA AISAULE ZHANTEMIROVNA,
Leading researcher, candidate of philological Sciences,
Baitursynov Institute of linguistics

ZHUMABAYEVA ZHANAR TOLENDIYEVNA
Leading researcher, candidate of philological Sciences,
Baitursynov Institute of linguistics

PSYCHOLINGUISTICS: LEARNING AND THE CONCEPT IN TEXTBOOKS

Annotation. The article will tell about the field of psycholinguistics in Kazakh linguistics, the directions of its development and forms of research. The importance of language as the main means of connecting society and psychology is emphasized. Focusing on the main criteria by which psycholinguistics reacts to human speech activity, the term psycholinguistics is defined. There are several aspects of the place and problems of psycholinguistics in linguistics in school textbooks.

Keywords: linguistics, psycholinguistics, textbook, text, bilingualism, cognition, etc.

Кіріспе

Қоғамда адам қажеттілігі үшін атқаратын бірнеше салалар бар. Соның ішіндегі қарым-қатынастың басты құралы – тіл. Тіл әлеуметтік ортадағы адамдардың коммуникативтік байланысын қамтамасыз ететін болса, сол қарым-қатынастың жүзеге асуына негіз болатын тілдің бағыттары да бар. Мысалы, әлеуметтік лингвистика – тіл мен қоғам арасындағы байланысты зерттесе, когнитивті лингвистика – тілдің табиғи болмысын, паралингвистика – айтар ойдың іс-әрекеттер, амалдар арқылы жеткізілуін зерттейді. Тілдік қарым-қатынас үш түрлі бағытта жүзеге асады. Олар: лингвистикалық, психолингвистикалық, социолингвистикалық немесе әлеуметтік лингвистика. Ал, біз нысанаға алып отырған тіл білімінің саласы– психолингвистика. Тілтанушы ғалымдардың «дыбыстық тіл де, абстракті ойлау да адамға тән құбылыстар» деген пікірі психолингвистиканың зерттеу шеңберін жүйелейтін маңызды проблемалар қатарында:

- тіл де, ойлау да адам миының туындысы;
- тіл де, ойлау да әлеуметтік құбылыс;
- сөйлем мен пайымдаудың байланысы;
- пайымдау – шындық дүниенің адам санасында бейнелену формасы;
- тіл – ойлаудың қаруы, ойды білдіру құралы;
- тілдің материалдық, дыбыстық әрі мағыналық жақтарының ойлауға қатысы туралы;
- логикалық және грамматикалық категориялардың байланысы;
- сөз мағынасы мен ұғымының арақатынасы және тағыда басқа мәселелердің жинақталуына негіз болады [Orazalieva E., 2007, 185-186 бб.].

Зерттеу әдістері

Психолингвистика – психология мен лингвистиканың арасындағы ғылым саласы. Яғни, адамның сөйлеу әрекетінің бірқалыпты өтуін зерттейді. Сөйлеудің психологияға тікелей қатысы бар. Психолингвистика осы тұрғыдан мына критерийлерге жауап береді:

- танымның логикамен байланысына;
- өзге тілді үйренудегі, сөйлеудегі қайшылықтарға;
- қостілділік, яғни бір мезетте екі тілде сөйлеп, жауап бере алу *(көбіне аударма ісімен айналысқанда кездеседі);*
- іштей сөйлеу;
- сана, жадының көмегі арқылы;
- сөйлеу әрекетін дұрыс жүзеге асуымен т.б. байланысты.

Адам айтар ойын алдымен ойында қорытындылап айтады да, белгілі бір тақырыпқа байланысты логикалық тұрғыдан ойланып, сол тақырыпқа немесе қойылған сұраққа сәйкестендіріп айтады. Немесе айтар ой дұрыс шығу үшін ішінен үш рет ойланып қайталайды. Оған мидың көмегі арқылы жетеді. Адам психикасының дұрыстығы мидің көмегі арқылы жүзеге асады. Тіл мен психология сөзсіз бір-бірімен тығыз байланысты. Бұл туралы Б. Қалиұлының «Тіл біліміне кіріспе» еңбегінде: «Психология түйсік пен қабылдау, ес пен ой, сезім мен зейінді зерттейді. Ал бұлардың сөйлеу процесіне тікелей қатысы бар. Өйткені біреудің айтқанын қабылдау, оны ұғыну процесі болмаса, қарым-қатынас жасасу, пікір алысу да болмаған болар еді. Адам сөз арқылы білгілі бір затты атап қана қоймайды, сонымен бірге, сол затқа өзінің қатынасы мен оған қалай қарайтындығын да білдіреді. Яғни тіл ойды білдірудің ғана құралы емес, сезімді де *(жаман, жексұрын, сұмпайы)* білдіру құралы [Kaliuly B., 1997, 14 б.].

Шет тілін меңгеру мен аударма жасау кезінде психолингвистика басты рөл атқарады. Өзге тілде айтар ойыңды толыққанды түсінікті етіп жеткізу үшін ол сөзді ойда қорытып, бірінші өз тіліңде ойланып, өзге тілде жауап беруің қажет. Оған қоса, екі тіл қатар жүретін, қолданатын қоғамдағы адамдардың да психологиялық ойлауына қостілділік, яғни екі тілдің жүйесін түсіну қажеттілігі де туындайды. «Қостілділік – белгілі бір аумақ тіліндегі ұлтаралық (этносаралық) қарым-қатынасқа түсетін белгілі бір этникалық қауымдастық өкілдерінің немесе бүкіл қоғамның (социумның) әртүрлі жағдайда екі тілді жағдайда екі тілді (әдетте ана тілі мен екінші тілді) алма-кезек немесе қатар қолдануы» [Abasilova A., 2016, 148 б.].

Сонымен психолингвистика дегеніміз – сөйлеудің жасалу және қабылдау процесін зерттейтін ғылым. Психолингвистика сөйлеу қызметінің психофизиологиялық үлгісін жасай отырып, оны психологиялық эксперименттер арқылы тексереді. Сөйтіп психолингвистика зерттеу саласы жағынан тіл біліміне, ал зерттеу тәсілі жағынан психологияға жақын. Психолингвистика бірқатар практикалық мәселелердің (ана тіліне, әсіресе шет тілдерге үйрету, логопедия мәселелері, миға зақым келуінен сөйлеудің бұзылуы, авиация және ғарыштық психология, машиналық аударма, ЭВМ, хабар тарату т.б.) теориялық мәнін түсіндіру қажеттілігінен туындаған [Kaliev G., 2005, 257 б.].

Адамның сөйлеу жағдайының толыққанды қалыптасуына қоғамдағы түрлі жағдайлар әсер етеді. Қалыптасқан ортасы, ата-ана, мұғалім, бұқаралық ақпарат құралдарында, техника мен технология, компьютерлік лингвистика, мультимедиялық құралдар, жарнама тілі, мәдени-тарихи шаралар т.б. Алайда, баланың сөйлеу тілі жағдайын қалыптастыруда мектептің, мектептегі оқулықтардың рөлі басым. Олай дейтін себебіміз, білім беру процесі кезіндегі баланың әріп тануынан бастап, сауаттануына негіз болатын құрал – оқулық. Сондықтан да, оқулықтың дұрыс құрастырылуы баланың сөйлеу тіліне әсер етіп, грамматикасын, сөздік қорын дамытуға тікелей ықпал етеді. Оқулықтағы мәтін мен психолингвистиканың бір-бірімен байланысты. Яғни оқу-

лық баланың ойлауы мен танымына сай, қызықты ақпараттарға бай болу қажет.

Нәтижесі

Қазіргі кездегі тіл білімі коммуникативтік, когнитивтік бағыт бойынша жүзеге асып келеді. Оқулықтарға мынадай талаптарқойылған: оқушылардың жас және танымдық ерекшеліктеріне сәйкес болуы; ережелер мен анықтамалардың нақты болуы; тілдің жатық, әдеби, ықшам болуы; оқушылардың ұғымына сәйкес болуы т.б. Алайда, бұл талаптардың барлығы оқулықтарда сақталып келе жатқан жоқ. Олай дейтін себебіміз оқулықтарда грамматикалық, лексикалық, стилистикалық қателер кездеседі. Біз барлық оқулықтарды емес, тек мектеп баспасындағы 1-11 сынып аралығындағы оқулықтарды қарағанды жөн көрдік. Осы орайда оқулықтағы проблемаларды психолингвистика тұрғысынан бірнеше аспектілерге бөліп қарастырып көрсек:

Біріншіден, аударма мәселесі. Оқулықтарда өзге тілден енген кірме сөздермен қатар термин сөздер де бар. Жоғарғы сынып оқушылары ғана емес, бастауыш сыныптағы оқушылардың оқулықтарында да кездеседі. Ана тілін толық бойына сіңіре алмаған балаға термин сөздерді қолдандыру қазақ тілінің қойыртпақталуына әкеледі десек қателеспеспіз. Әрине, бұл тұрғыдан үштұғырлы тіл саясатының да тигізер әсері бар. Әсіресе өз ана тілін толық меңгермеген балаға шет тілін қоса оқыту, баланың санасына да кері әсер етері сөзсіз. Яғни бұл қазақ тілін дамыту үшін жасалып жатқан біршама шаралардың жүзеге асуына белгілі бір дәрежеде кедергі келтіреді. Ми қыртысы қатайып, енді дамып келе жатқан баланың тіл тазалығының сақталмауы, ойлау жүйесінің бұзылуы осындай олқылықтардан туындаса керек. Оған мысал ретінде 6-сыныптың «Информатика» оқулығында *«Ашылған сұхбат терезесінің Байланыстыру алаңындағы файл, веб-беттер пунктерін ашыңдар (үнсіз келісім бойынша көрсетілген) Бума (папка) алаңында Бағыттауыштағы қажетті құжатты (файлды) таңдаңдар. Файл атауы Адрес алаңында бейнеленген. Гиперсілтемелерді кірістіру сұхбат терезесіндегі барлық алаңдарды бапта болғаннан кейін ОК батырмасына басыңдар»* т.б деген сөйлемде терминдермен қоса сөйлемнің де түсініксіз, дұрыс құрылмағаны көрінеді. «Информатика» пәнін енді бастап жатқан оқушы мынадай мәтіндерден не ұғады деген ойға қаласыз. Бұл тек бір мысалы ғана, әрі қарай оқулықты оқысаңыз осындай түсініксіз сөйлемдерді көресіз.

Екіншіден, тілінің ауырлығы, ғылымилығы. Бұл бала психикасына ауыртпашылық түсіреді. Яғни, бала тақырыптың мазмұнын түсінбек түгілі, сол тақырыптың не туралы екенін де түсіне алмайды. Өйткені, ондағы ғылыми тілдегі сөздер мен сөйлемдер баланың әрі қарай ойлауына, тақырыпты меңгеруіне кедергі келтіреді. Ал, тақырыпты түсінбеген бала, материалдан қалып қояды. Өтілген жаңа сабақтың біреуін, содан кейін екіншісін солай бірнеше тақырыпты түсінбеу, бала сауаттылығын, сабақ үлгерімінің нашарлауына әкеп соқтырады. Кейде мектеп бағдарламасын ата-аналарда түсінбей жататыны рас.Мысалы, 6-сыныптың «Қазақстан тарихы» оқулығында *«кедендік баж салығы»* деген термин бар, оны оқушы түсінетіндей анықтамасымен берсе болар еді. Сондай-ақ *«интеллектуалды және этикалық жетілу», «билеушінің ой-тұжырымдар», «этноаумақтық бірлестік»* т.б. сияқты терминдерді 6-сынып оқушысының түсінуі қиын.

Үшіншіден, кітаптағы мәтіндердің ішінде кездесетін әдеби сөздер. Қазақпыз, қазақ тілінде, қазақ мектебінде оқимыз. Әдеби тілді қалай түсінбейміз? – деген сауал туындауы мүмкін. Бірақ, бұл білім мәселесінде бірнеше жақтан қарастырылу керек. Таяқтың екі ұшы болатындай, әдеби сөздерді түсінуіміз үшін оны күнделікті тұрмыста сөйлеп, қолдануымыз қажет. Бірақ, мойындауымыз керек, ата-аналар да, мұғалімдер де, жастар да көркем әдеби стильде сөйлемейді. Оған себеп, көркем әдебиет оқылмайды. Кітапхана сөрелерінде шаң басып жатқан әдебиеттеріміз қаншама? Оқитын оқырман жоқ. Кітаптарда әдеби сөздердің берілгені дұрыс. Тек, солардың мағынасын түсіндіріп астына анықтамасын жазып қойса игі еді.

Төртіншіден, психолингвистика адамның әлеуметтік танымын байқатады және белгілі бір ассоцация, шеңбер негізінде қалыптасқан түсінігін танытады. *Мысалы,* оқушылар оқулықтарында «Туған жер», «Отан» тақырыбында қазақ елін, кең байтақ жерін, домбыра, киіз үй, туған ауылын елестетеді. Сондықтан да, бала психикасындағы психолингистикалық ассоциялардың дұрыс қалыптасуына оқулықтардағы берілген мәтіндердің құрылымының дұрыс болуы өте маңызды. Сондықтан оқулық баланы қызықтыратындай көркем тілмен, нормаға сай, оқушы түсінетіндей етіп жазылып, тіл байлығын дамытатындай сөздерді пайдаланған жөн. Оқулықта қазақ мәдениетіне, тарихына, тіліне, менталитетіне сай қазақ болмысын ашатын ұлттық кодтарымыздың сақталғаны дұрыс. Бұл оқушының өз ойын толық, анық, дәл жеткізе алуына көмектеседі және оқушы бойында ұлттық болмысты, ұлттық сана-сезімді қалыптастырады.

Бесіншіден, оқулықтардағы мысалдарда жаргон сөздердің қосылуынан аулақ болуымыз керек. Тағы бір айта кететін жайт, оқулықтағы мәтіндердің дұрыс құрылуында заңдылықтарды сақтасақ, балалардың ауызша оқып түсінуіне, ауызша жауап беріп, сөйлеуіне көмектесеміз. Ауызша сөйлеу – баланың оқып отырған мәтінін елестетіп, ойын жеткізе алуына және орфоэпиялық норманың сақталуына тікелей ықпал етеді. Бастауыш оқушыларының зейіні әлсіз болып ке-

леді. Сондықтан, оқулықтағы мәтіндердің баланың психофизиологиясына, жас ерекшеліктеріне сай жасалғаны дұрыс.

Қорытынды

Оқулықтардың әлсіз тұстарымен қатар артықшылықтары да бар. Бұрыңғы оқулықтар көбіне ережелер мен анықтамалардан құралса, қазіргі оқулықтарда жаңартылған білім беру мазмұнына сәйес мәтіндер көптеп беріледі. Бұл баланың шығармашылық ойлауын дамытып, сөздік қорын толықтырады. Сонымен, оқулықтағы мәтін жағдайы тіл білімінің жас саласының бірі – мәтін лингвистикасына да байланысты. Мәтін лингвистикасы – өзіне тән мәні мен болмысы, басқалардан ерекшелігі, мәтіннің дұрыс құру заңдылықтары, категориялары, обьективті болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің тілдік түзілу ерекшелігі, оны қабылдаудың сипаты, мәтіннің тұлға бірлігі және т.б. мәселелерді қарастырады [Ахметова М.К., 2008, 5-6 бб.]. Оқулықтарда берілген көркем мәтіндер де осы мазмұнға сай. Оған қоса оқулықтағы мәтіндердің басты ерекшелігі мәтінге тән мынадай ұстанымдарға жауап беруге тиіс:

– өзара ұйымдасқан тілдік бірліктердің жиынтығынан тұрады;

– қоршаған болмыс туралы аяқталған хабарды білдіреді;

– мәтін адресант пен адресаттың арасындағы қатысымды жүзеге асырады;

– байласым және тұтасым сипатын иеленеді;

– тақырыбы және аяқталу шегі болады [Ахметова М.К., 2008, 14 б.].

Мәтін бір ғана сөйлемнен құралады деу қате екендігін ұғамыз. Мәтін бірнеше сөйлемдерден құралып, басы, ортасы, аяғы бар, автор айтқысы келген ойдың нақты жетізілгендігін байқатады. Оқушы оқып отырған мәтініндегі сөзді қалай қабылдайды, солай айтады. Сондықтан да, оқулықтардағы мәтіннің дұрыс жазылуы, құрылымдық тұтастығы жалпы стандартқа сай, қоршаған ортадағы баланың түсінігіне сәйкес келетін, мәтіндегі оқиғалар мен пікірлердің оқушы психикасына қалай әсер ететінін бағамдау қажет. Психолингвистика саласы бойынша оқулықтағы мәтіндердің проблемалары да осында.

Қорыта айтқанда, бала тілі тек психолингвистиканың ғана емес жалпы тіл білімінің зерттейтін келелі мәселесі. Жалпы оқулықтар заман талабына сай жасақталып, оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, түсінікті, жеңіл, мән-мағынасы бар, жеңілден ауырға қарай көшу әдісін ұстануы тиіс. Тіл – қоғамдық құбылыс болғандықтан, ол дамушы, өзгеруші фактор. Егер біз танымдық жүйесі, логикасы, шығармашылық ойлау қабілеті дамыған тұлға қалыптастырғымыз келсе, кешегі Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы, М. Жұмабаев мақсат еткен ұлттық психика, ұлттық намыс, ұлттық мәдениетті ұстанып, оқулықты, ондағы мәтіндерді қатесіз, бірізділіке түсіргеніміз абзал.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: Ан-Арыс, 2007. – 312 б.
2. Қалиұлы Б. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 1997. – 195 б.
3. Абасилова А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Алматы, 2016. – 248 б.
4. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
5. Ахметова М.К. Мәтін лингвистикасы. Оқу-әдістемелік құрал. – Орал: Ағартушы, 2008. – 148 б.

REFERENCES:

1. Orazalieva E. cognitive linguistics: formation and development. Scientific monograph. – Almaty: An-Arys publishing house, 2007. – 312 p.
2. Kaliuly B. introduction to linguistics. – Almaty: School, 1997. – 95 p.
3. Abasilova A. Dictionary of social linguistics. – Almaty, 2016. – 248 p.
4. Kaliev G. Explanatory Dictionary of terms of Linguistics. – Almaty: Dictionary-Dictionary, 2005. – 440 p.
5. Akhmetova M.K. textual linguistics: an educational and methodical manual. Uralsk: Educator, 2008. – 148 p.

МРНТИ 16.01.11

ӘБДУӘЛИҰЛЫ БЕКЖАН,
профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

ҚОҢЫРАТБАЕВА ЖАНАР МОЛДАЛЫҚЫЗЫ,
профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

ШЫҢЖАҢ АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ТОПОНИМИЯСЫ

Түйін: Мақалада Шыңжаң аймағындағы қазақ топонимдерінің қалыптасу тарихына қатысты мәселелер сөз болады. Жер-су атаулары халықпен бірге жасасып келе жатқан тарихи дерек ретінде аса маңызды қызмет атқарады, осы қызметі ескеріле отырып, олардың шекаралық аймақтарда жиі кездесу себептеріне назар аударылады. Қытай-ресей шекара бөлісу кезіндегі құжаттар негізінде қазақ жері мен халқының, сонымен қатар біртұтас қазақ топонимдерінің де екіге жарылуы туралы баяндалады. Өткен тарихы мен қазіргі жасалу жолдары негізге алына отырып, Шыңжаң аймағында қазақтар шоғырланған аудандардағы топонимдердің даму ерекшеліктері екі кезеңге топтастырылады. Біріншісі – байырғы қазақ топонимжасамының негізіндегі топонимдер; екіншісі – әкімшілік-аумақтық бөліністер бойынша ҚХР-дағы реформалаулар кезінде берілген атаулар. Олар әкімшілікке, кәсіптік мекемелерге, түрлі нысандарға, кәсіп түрлеріне т.б. қатыстылығы жағынан өз ішінде түрлі тармақтарға бөлінеді.

Кілт сөздер: Трансшекаралық, ареалдық топонимия, аудан, аймақ, тіл білімі, география, тарих, топонимдік үлгілер.

Резюме: В статье рассматривается история формирования казахских топонимов в Синьцзянском регионе. Названия земель и водных ресурсов играют важную роль как исторический факт, который создается вместе с людьми, учитывая этот факт, уделяется внимание причинам их частого появления в приграничных районах. На основании документов о разделе Китайско-Российской границы сообщается, что казахская земля и народ, а также единые казахские топонимы были также разделены. Основываясь на историю прошлого и настоящего, на особенности появления топонимов в районах проживания казахов в районе Синьцзяна, сгруппированы в два этапа. Первый – топонимы, образованные на основе древне казахских топонимов; второй - названия, данные административно-территориальным делением во время реформ в Китае. Они подразделяются по принадлежности к административным, профессиональным учреждениям, различным объектам, профессиям и т. д.

Ключевые слова: Трансграничный, ареальная топонимия, район, регион, языкознания, география, история, топонимические модели.

Summary: The article provides description of the history of the formation of Kazakh toponyms in the Xinjiang region. The names of land and water resources play an important role as a historical fact that is created together with people. Considering this function, attention is paid to the reasons for their frequent encounters in the border areas. Based on the documents on the division of the Chinese-Russian border, it is reported that the Kazakh land and people, as well as common Kazakh toponyms, were also divided. Based on the history of the past and present, on the peculiarities of the appearance of toponyms in the areas of residence of the Kazakhs in the Xinjiang region, they are grouped in two stages. The first one is the toponyms formed on the basis of ancient Kazakh toponyms; the second is the names given by the administrative-territorial division during the reforms in China. They are subdivided according to their affiliation with administrative, professional institutions, different objects, professions, etc.

Keywords: Transboundary, areal toponymy, district, region, linguistics, geography, toponymic models history.

КІРІСПЕ

Қазақтың арғы-бергі тарихы бойынша дерек боларлық біршама материалдар ауызша жеткен және тілдік қолданысымызда сақталған. Солардың бірі – жер-су атаулары. Қазақ халқының тарихы мен топонимиясының арасында тығыз байланыс бар. Жер-суға атау беру халық шығармашылығының бір тарауы, оның мазмұнында халықтың тарихы, тұрмысы, мәдениеті, табиғатты тану, жануартану әлемі, дүниеге деген көзқарасы т.б. сақталған. Қай жерге барса да, айнала қоршаған ортамен танысып, түрлі белгілеріне қарай атау беріп отырған. Табиғаттану әлемінің аясында көптеген халықтық терминдер пайда болып, келе-келе олар топонимиялық атауларға айналған. Қазақ тіліндегі мұндай атаулардың әр аймақта кездесуі қалыптасқан біртұтас жүйенің және жер-суды танудағы жалпыланған көз-

қарастың көрінісі. Мысалы, Ақжар, Ақсай, Ақсу, Ақтас, Ақтау т.б. секілді атаулар қазақ даласының әр аймағында кездесетіні белгілі, сол секілді басқа мемлекеттер жерінде де қайталанады. Бірдей атаулармен аталған ол нысандарың бір-біріне жалпылай алғанда ортақ ұқсастықтары болғанмен, бір-бірін дәлме-дәл қайталмайтыны белгілі, демек бірдей атаулармен аталуы жер-судың ортақ белгілеріне қарай жалпыласқан көзқарастың, атау беру дәстүрінің болғанын дәлелдейді. Осылайша қазақ халқы мекендеген аймақтардың барлығында қазақша жер-су атаулары сақталып келеді, өйткені оның дәстүрінде кеңістікті атаулар арқылы меңгеру қалыптасқан заңдылық. Өкінішке қарай жаһанданудың дауылынан сақтанған әр елдің ішкі саясаттағы өз тіліне басымдық беру ұстанымы, сол тарихи атауларды біртіндеп қолданыстан ығыстырып келеді. Сол жағдай, сөз болғалы отырған, Шыңжан өлкесіндегі қазақ топонимиясының да басында бар.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халқының мемлекеттік тарихы XV ғасырдан басталғанмен, бодандықта болған үш ғасырға жуық уақыт ішінде оның ұлттық тұтастығына да үлкен қауіп төнген еді. Бұл отаралаушы мемлекеттер тарапынан мекендеген жер-суының бөліске түскен тұсында анық байқалды. Соның ішінде жер-су атауларының шекара сызығының екі жағында қалуы тек топонимия тарихына ғана емес, халық тарихына да қатысты мәселе. Бүгінге дейін ғылымда ол арнайы сөз етілмей келеді, кешені түрде зерттеулер жүргізу қолға алынса, бұл мәселенің шешімі тіл білімі, тарих, география ғылымдарының тоғысатын тұсында анықталмақ. Енді ғана қолға алынып отырған шекаралық аймақтардағы қазақ топонимиясының тарихы мен қазіргі жағдайы трансшекаралық топонимия ұғымын тудырып отыр. Қазақ топонимдері географиялық нысандардың түрлерін белгілі бір ерекшеліктеріне қарай сипатталатын болғандықтан, олардың арасында ортақ ұқсастықтары негізінде тұрақты қалыптасқан атаулар көп. Осыған байланысты дәстүрлі тұрақталған топонимдік үлгілер әр аймақтарда жиі қайталанады. Трансшекаралық топонимия ұғымы сонымен қатар ареалдық топонимия мәселелерін де қамтиды.

Қазақтардың Ресей, Қытай мемлекеттерінің құрамына бөлініп кетуінің басы шамамен он сегізінші ғасырдан басталады. Шыңжаңда Чиң патшалығы билік жүргізген аймақтар негізінен бұрынғы Жоңғар территориясы болатын. Бұл туралы Чиянлұң патшаның (Еженхан) айқын нұсқауы бар. Онда былай деп көрсетілген: «1760 жылы 19 шілде күні жазылған бір реткі жарлығында: «Жоңғар тыныштандырылды, бұрынғы көшпенді елдер жасайтын жерлер, өңірлер түгелімен біздің тәуелділігімізге кірді» (Какеш Қайыржан, 1983, 475 б.). Бұл құжаттан Чиң патшалығының Жоңғарларды жеңумен бірге сол аймақтарды мекендеген көшпелілерді де қол астына қаратқанын көреміз. 1757 жылғы Жоңғар хандығы жойылғаннан кейін олар мекендеген жерлер түгелдей Чиң патшалығының қоластына өтеді. Бұрынырақта Жоңғарлардың қысымымен батысқа ығыстырылған қазақ, қырғыз ұлттары енді жаудан босаған атамекендеріне орала бастады. Көшіп келген қазақтардан қора басы бір қой, мың жылқыдан бір ат салық алынып отырды. Осындай шағын көлемдегі салықты төлесе болды қазақтарға өздерінің ру-ұлысы бойынша көшіп-қонуға ерік берілді. Қол астындағы елдің өзге елге қоныс аударуы Ресей үкіметінің стартегиялық саясаты үшін аса жағымды көрініс емес еді, сондықтан қандай да бір шешім жасау керек болды. Осылайша 1864 жылғы «Қытай-ресей батыс солтүстік шекараны өлшеп айыру тоқтамынан» кейін жер бөлісі басталды. Бұл тоқтамның бесінші тармағында былай делінеді: «Қазақ халқы бұрын қай жерді қоныстанып келген болса, бұдан былай да сол жерді қоныстанып, байырғы мекендерінде отырып, бұрынғы кәсіптерін істеп, бейбіт өмір өткізе береді. Шекара айырылғаннан кейін бұл жер қайсы мемлекетке қараса, сол жерді мекендеген адамдар жерімен сол мемлекетке қарайды». Бұл шешімге қарсы қазақтар арасында наразылық пайда болды. Қоныс аудару, толқулар көбейді. Сонымен Қытай мен Ресей елдерінің шекараны өлшеп, айыруға шыққан ұлықтары ақылдаса келіп, бұрынғы шешімге мынадай қосымшалер енгізді: «Шекара айырылғаннан кейін осы шекараның екі жағын қоныстанған қазақтарға қайсы елге қарауды таңдап алу үшін бір жылдық уақыт беріледі. Осы бір жыл ішінде қайсы мемлекетке қарасты болуды олар өз еркімен таңдап алады. Қайсы мемлекеттің қарамағына өтуді қаласа, сол мемлекетке бөлінген жерге өтіп қоныстанады. Бұл олардың бүтіндей өз қалауы бойынша болады» (Қазақтың қысқаша тарихы, 1986, 551 б.) деп белгіледі.

Міне, осылайша сонау атамзаманнан бері іргесі бөлінбей, біртұтас жатқан қазақ халқының шығыстағы бөлігі екіге жарылып, Қытайдағы қазақ диаспорасы қалыптаса бастады.

Ең соңғы нақты келісім 1883 жылы 2 шілдеден 12 саршаға дейін жалғасады. 12 сарша күні «Жұңғо мен Ресейдің Қобда және Тарбағатай шекара келісімі» ресми қол қойылып, бекітіледі және екі ел шекарасындағы қазақтардың жаңа шекара бөлісінен кейін қай елге қарайтындығы мәселесі қаралады. Келісім бойынша «жаңа шекараның екі жағындағы қазақтардың қайсы елге қарауы бір жылға дейін бүкілдей халықтың өз еркінде деп белгіленеді (сол жолғы келісімнен үзінді).

Еженханды қалаған қазақ Еженханға қараған жерге келіп отырсын, Ақханды қалаған қазақ Ақханға қараған жерге келіп отырсын. Еженханға барамын деген қазақты Ақханның кісісі тоспа-

сын, Ақханға барамын деген қазақты Еженханның кісісі тоспасын деп жарлық қылып қазаққа ерікті жарлық бердік.

Бұл еркінше жүру бір қысқа ғана, қыстауға қонғанша ерікті болсын.

Онан кейін енді қайтып, екі ханның бірін тастап, біріне барамын десе және қашса, оны кіргізіп тоқтатып тұрмалық, ұстап беріп басын шабайық деп жарлық болды.

Енді оба үйілген жерден екі ханға қарағаң адам рұқсат қағазы болмаса, ол кісі ұсталсын жазықты қылайық деп жарлық болды.

1. Осы жолғы «келісімнің» алды-артында Чиң патшалығы үкіметі атынан екі ел шекарасындағы қазақтарға қаратып ілгерінді-кейінді бес парша жарлық хат жазылған екен. Бұл бес парша жарлық хаттың ханзуша жазылғаны біреу, қазақша жазылғаны екеу, манзуша жазылғаны біреу, ханзуша-қазақша жазылғаны біреу (Жұмашұлы Ғ., 2006, 261–279 б.).

2. 1949 жылы қазан айында қытай коммунистік партияның басқаруына өтіп, коммунистік қоғамдық-әлеуметтік құрылым жолына түсті. Осы құрылымда 1954 жылы қазақ ұлты шоғырлы қоныстанған жерлерде ұлттық аумақтық автономия жүзеге асты. 1954 жылы 25 қаңтарда Шинхай өлкесінде Хайчи моңғол-Тибет-Қазақ автономиялы облысы құрылды. 27 ақпанда Гәнсу өлкесінде Ақсай Қазақ автономиялы ауданы дүниеге келді. 17 маусымда Үрімжінің (Үрімші) шығысында Морей Қазақ автономиялы ауданы шаңырақ көтерді. 30 қыркүйекте Оңтүстік Шыңжаңның Құмыл аймағында Баркөл Қазақ автономиялы ауданы жүзеге асты. 29 қарашада Іле, Алтай, Тарбағатай аймақтары мен қазір Бұратала Монғол автономиялы облысындағы Жың, Бұратала, Арасан аудандарын өз аумағына алған Іле Қазақ автономиялы облысы құрылды. Орталығы Құлжа қаласы болды. Осындай биліктің алмасуы кезеңінде ел ішінде ауытқулар, толқулар болды. Мәселен өткен ғасырдың алғашқы жартысында халық Шыңжаңнан бірінің артынан бірі бірнеше рет шет жерлерге көшуге әрекет жасады, әрекеттің арты үлкен шығындарға соқтырды, яғни 1) Алғаш Тибетке барып қайтқан босқын қазақ көші; 2) Шығыс шыңжаңдағы арпалыстар; 3) Гөби шөлінде жөңкілген босқын қазақ көштері; 4) Тибет жотасында ту талақайға түскен босқын қазақ көштері; 5)Такламакан шөлін кесіп өткен Қалибек хакімнің көші (Жұмашұлы Ғ., 2006, 1 б.). Бұл көштер кәдімгі атын сәндеп мініп, көш бойы ойын-сауық думанмен өтетін дәстүрлі көш емес, барар жер, басар тауы қалмай дағдарған, тауқымет арқалаған, босқын елдің көші еді. Бұндағы қанды тарих Қалбан Ынтыханұлының монографиясында жан-жақтылы көрсетілген. Қазіргі Шыңжаңдағы қазақ халқының орналасу тарихы біздің шамалауымызша осы еңбектерден көрінеді, алайда оның анықтайтын мәселелері көп екені анық. Ал қазақтар мекендеген аймақтардың топонимиялық тарихы кейінгі ресми биліктің әкімшілік-аумақтарға топтастырылуынан әлдеқайда ертерек басталса керек. Бұл орайда біздің мақсатымыз қазіргі ҚХР Шыңжаң аймағындағы қазақ топонимиясына қатысты мәселелер турасында болғандықтан, тарихи жағдайларға осылай қысқаша ғана тоқталамыз. Осы тарихтың өзінен жер-су атаулары қалыптасуының екі кезеңі көрінеді: бірі – тарихи кезең; екіншісі – әкімшілік-аумақтық бөлініс кезеңі. Біртұтас қазақ топонимиясына қатысты кезең әрине біріншісі, сондықтан біздің назарымызды аударып отырған да – сол кезеңнен жеткен топонимдер.

Осынау Құрлық асқан көштің жол сорабы "Елім-айлап өткен өмірдің" (Х. Оралтай, 2005, 632 б.). «Ата-тегім мен өскен ортам» деген бірінші бөліміндегі жер-су аттарынан анық көрінеді. Бұл атаулардың көпшілігі Қазақстан аумағындағы топонимдермен сәйкес келеді, жасалу жолдары да қазақ топонимжасамының заңдылықтары аясында жүзеге асқан. Айта кететін бір жайт шекара сызығы бөліп жатқанмен, табиғи насындардың екі елде де бір атаумен аталуы «тарнс-шекаралық топонимия» ұғымының тууына ықпал етіп отыр. Қазақ жерінің қазіргі шекаралық аумағында ондай атаулар өте көп. Сондықтан, бұл мәселе өз алдына арнайы зерттеп-зерделеуді талап етеді. Географиялық нысандардың түрлеріне қарай топтастырғанда олардың құрамында тау, өзен-көл, асу, жайлау, сай, саз, шоқы, қала, тоған, бастау, жазық, бөктер, жал, қия, құм, өткел, тас, шұқыр т.б. географиялық терминдер сақталған. Олар жалқы есімдермен, сонымен қатар басқа да апелятивтермен бірігіп, жаңа атаулардың жасалуына негіз болып отыр. Бұл қазақ топонимжасамының байырғы үлгілері болып табылады. Мысалы: Тарбағатай тауы, Майлы тауы, Жайыр тауы, Еренқабырға тауы, Манас ауданы, Манас өзені, Сауан ауданы, Қызылөзен, Қалибектің дөң жайлауы, Қалибектың дөң жұрты, Бабажан сайы, Баймолла – қалмақтың сайы (кейін Сәбит сайы аталған), Тасбұлақ, Қорқыс өзені, Майтау, Қарамай, Бұлақбастау, Төсбастау, Жіңішкесай, Жүніс қажының сар шоқысы (қытайша Датаң), Қайқысай, Тасшапқан, Жушай дарасы, Дану асуы, Қарағайты асуы, Үшбұлақ, Күнгей, Барқы Жантастың жайлауы (қытайша Датаң), Аюсай, Тескентоған, Бөртінке қалашығы, Сарсүмбе (бүгінгі Алтай), Шиху ауданы, Байқонақтың қызыл шоқысы, Алтышәрі (Қашқария), Алусын қалашығы, Дану асуы, Құтыби ауданы, Кәзбен жазығы, Дұңсаң (Шығыс тау), Тасбұлақ, Ұлужан (Бөртінке), Саршоқы, Шөмішбай сазы, Қалибектің су диірмені, Қызылшоқы, Шұңқыржайлау, Теке жайлау, Қарағайты асуы, Тай бөктері, Майтау, Үрімжі, 1946 жылы бірталай қытайша атауларды қазақшаға өзгерткен, кейін қайта қытайша аталған. Нужаңзы (Төңкеріс алаңы), Сауан (Ойбазар), Анжықай (Орманбақ), Бөртінке (Нұрпаи кенті), Шишаң (Қабдұлла кенті), Думайлы (Қазының қара-

жалы), Қызылқия, Әбитан, Шепейзі, Бәйтік тауы, Жөргектінің құмы, Тасшапқан жазығы, Тасболат, Шорқұдық, Көне Сауан, Сандыққозы (қазіргі Сауан), Шихаңзы, Әубәкірсай, Майқұдық, Бүргебай сайы, Дазмияу жайлауы, Саршоқы, Қарабұғыты өткелі, Тасырқай өзені, Жушай дарасы, Жыланды асуы, Арасан, Қайыңды сай, Сандумашан жайлауы, Керметас, Қызылтас, Боғда, Құтыби, Қаратау (Нансан), Санжы өзені, Баркөл-Құмыл, Тұтыңқы т.б. ҚХР баспаларынан жарық көрген көркем шығармалар тілінде қазақ топонимжасам үлгісімен жасалған талай-талай тарихи топонимдер сақталған. Олардың шығу уәждері мен этимологиясына талдаулар жасайтын болсақ, ұлт тағдырына қатысты көптеген оқиғалардың іздері анықталары анық. Бұл «трансшекаралық топонимдер» ұғымының аясындағы алдағы зерттеулердің еншісіндегі мәселе.

Қытайдағы қазақтардың дені «Шыңжаң ұйғұр автономиялы районына» орналасқан. Қысқаша ШҰАР, Шыңжаң — Қытай Халық Республикасының Солтүстік-Батыс өңіріндегі автономиялық аумақ, жер көлемі бойынша ең ірі әкімшілік аумақтық бөлініс. Солтүстігінде Алтай таулары арқылы 52 км Ресей Федерациясымен шығысында Моңғолияның Баян-Өлгей, Ховд аймақтарымен, оңтүстігінде Тибет автономиялы районымен, батыс-солтүстігінде Қазақстанның Алматы, Шығыс Қазақстан облыстарымен, батысында Қырғызстан, Тәжікстан Республикаларымен шекараласады. Шыңжаң бес автономиялық округтен тұрады, соның бірі – Іле-Қазақ автономиялық аймағы[1]. Алайда, ҚХР-да тұратын барлық қазақ осы ауданға ғана шоғырланбаған, арғы ата-бабаларының мекендеген аймақтарына сәйкес, бұдан басқа Тарбағатай, Алтай аймақтарында да тұрады. Іле-Қазақ автономиялық аймағы Күнес (كۇنەس), Текес (تەكەس), Нылқы (نىلقى), Мұңғылкүре (مۇڭغۇلكۈرە), Шапшал (شاپشال), Тоғызтарау (توعۇزتاراۋ), Құлжа (ئىلى) болып жеті ауданға бөлінеді. Алтай аймағында Буыршын (بۇرشىن), Жеменей (جەمەنەي), Қаба (قابا), Шіңгіл (شىڭگىل), Көктоғай (كۆكتوعاي), Бурылтоғай (بۇرىلتوعاي) секілді алты аудан бар. Тарбағатай аймағына мынандай бес аудан қарайды:.Тарбағатай (تارباعاتاي), Толы (تولى), Дөрбілжін (دورجىن), Қобықсары (سارىقوبا), Шағантоғай (شاعانتوعاي) (қазір Сауан (ساۋان), Шиху (شىحۋ) аудандары қосылған)[2]. Осы аталған аудандардың аттары да арысы түркімоңғол, берісі қазақ тілінде екенін жоққа шығаруға болмайды. Атау беру қажеттілігімен аяқ астынан ойлап табылған емес, қазақтың тілінде қалыптасқан байырғы топонимдер. Осы тұрғыдан алғанда трансшекаралық топонимия ұғымының аясына тек қана шекара сызығы бөліп тұрған бір географиялық нысанның атауы ғана емес, шекараның ар жақ-бер жағындағы қазақ тіліндегі атаулар да жинақталса керек.

Шыңжаң аймағындағы әкімшілік аумақтық бөліниіс кезінде қазақ тілінде біршама атаулар жасалды. Олар әкімшілік, мекеме, нысан, кәсіп атауларына қатыстылығы жағынан өз ішінде түрлі тармақтарға бөлініп кетеді.

Әкімшілік райондар: автономиялы район, автономиялы облыс, автономиялы аудан, қала, аудан, қалашық, ауыл, қыстақ, мәлі, тұрғындар комитеті, әртүрлі комитет, дүй, малшаруашылық түйіні, егіншілік түйіні.

Арнаулы кәсіп тараулары: алаң, атрет, кен орны, зауот, бекет, серіктік, станса, пұңкіт, мектеп, емхана, кинохана, бәнке, склат, көператив, қонақжай, саудасарай, мәгезін.

Партия, үкімет органы (Әкімшілік орындар): партком, үкімет, тұрақты комитет, саяси кеңес, қоғамқауіпсіздік мекемесі, халық прократурасы, сот мекемесі, бажы мекемесі, почта – телеграф мекемесі, егіншілік машина саймандар мекемесі, егіншілік мекемесі, малшаруашылық мекемесі, су електір мекемесі, астық мекемесі, сауда мекемесі, өнер-кәсіп сауда әкімшілік басқару мекемесі, қалақұрылыс мекемесі, ауыл-қалашық кәсіп-кархана мекемесі, оқу-ағарту мекемесі, денсаулық сақтау мекемесі, мәдениет мекемесі, орманшылық мекемесі,

Жасанды құрылыстар: суқойма, тоған, тоспа, көмей, құдық, жол, көше, көпір, мешіт т.б. Түрлі салаларға қатысты қазақ тілінде жасалған бұл терминдер урбанонимдердің жасалуына негіз болады.

Жаратылыстық географиялық нысандар аты: тау сілемі, тау шоқысы, тау аузы, өзен, көл, бастау, бұлақ, сай, саз, құм, жайылым, өңір, төбе, жаратылыстық қорғау районы, саяхат орны, әйгілі мұралар аттары. Осылардың әрқайсына тән неше мыңдаған топонимдер бар десек қателеспейміз, әрі ондағы атауларда бір-біріне алмасып тілдік қорымызды байытумен бірге ұлттық санамызда өшпестей орын алғаны анық. Бұл тұрғыдан қарағанда Шыңжан аймағындағы қазақтардың байырғы қазақ топонимдерін сақтап отырумен қатар, ресми билік тұсында да атаулардың жаңа нұсқаларын жасау кезінде сол байырғы үлгілерді басшылыққа алғаны байқалады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осы аймақтарға қарасты аудандарда және басқа да қазақтар мекендеген жерлерде тарихтың айқын іздеріндей болып жер-су атаулары қалды. Дәстүрлі қазақ қоғамында қашан да мекендеген жеріне қора-қопсы салып немесе басқа да белгі орнатумен қатар географиялық нысанның сипатына қарай атау беру дәстүрі тереңірек дамыған. Бабаларымыз ұлан-ғайыр аймақты осы атаулар арқылы игеріп, меңгеріп отырды. Сол дәуірлерден қалған іздер топонимияда сақталып, тілдік қолданыста бүгінгі күнге жетті. Бұл атауларды жинау мен жүйелеудің өзіндік маңызы бар. Топонимиядағы тарих бүгінге дейінгі аралықта этимология, этнолингвистика т.б. секілді тіл білімінің салалары бойынша

[1] Интернет материалдары бойынша: https://kk.wikipedia.org/wiki Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы
[2] Интернет материалдары бойынша: www.baidu.com

зерттелгенмен, оның пәнаралық сипаты кешенді түрде қарастырылған жоқ. Яғни белгілі бір аймақтардағы, соның ішінде елмізден тыс жерлердегі қазақ топонимиясы қазақ халқының сол жерлерде ұзақ уақыттар бойы мекендегенінен хабар береді, бұл тұрғыдан жер-су атаулары қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты. Екіншіден, топонимдер таралу аймағына байланысты картадан өзінің орнын иеленуі тиіс, бұл өз кезегінде география ғылымымен сабақтасып жатады. Арелдық топонимия немесе географиялық топонимия ұғымдары тіл білімінде әлі де айналымға ене алмай келеді. Бұл мәселе де күн тәрітібіне қойылуды талап етеді.

Жинақтай келгенде қазақ халқының басынан кешкен тарихы, мекендеген аймақтары туралы деректер топонимияда сақталған. Олар жекежеке емес, тіл білімі, тарих, география салаларының тоғысар тұсында кешенді түрде қарастырылғанда ғана өзінің шешімін таппақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Какеш Қайыржан қатарлылар. Шыңжаңның Қысқаша Тарихы (1-кітап) –Үрімжі: «Шыңжаң Халық Баспасы», 1983. – 618 б.
2. Қазақтың қысқаша тарихы. – Үрімжі: «Шыңжаң халық баспасы», 1986.– 690 б.
3. Жұмашұлы Ғ. Қазақ тілі тарихынан зерттеулер. – Бейжин: «Ұлттар баспасы», 2006.–279 б.
4. Ынтыханұлы Қ. Босқын қазақ көштері және деректі әдебиет. –Астана: «Өрнек», 2015. – 211 б.
5. Хасан Оралтай. Елім-айлап өткен өмір. – Алматы: «Білім», 2005. – 632 б.

ӘОЖ 2:14; МҒТАР 21.31;
https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.001

ӘУБӘКІРОВА ҚАРЛЫҒАШ ӘДІЛХАНҚЫЗЫ,
Филология ғылымдарының PhD докторы, доцент м.а.,
Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Семей қ.,
E-mail: kz.aubakirova@gmail.com

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МЕТАФИЗИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбайұлының шығармаларында және философиялық қарасөздерінде басты назарға алынған, адамның рухани анатомиясының негізгі категориялары: ақыл, қайрат, жүректің функционалдық ерекшеліктері мен олардың маңызы қарастырылған. Тарихи-салыстырмалы және психоаналитикалық анализ негізінде жасалған сараптама барасында ақыл, жүрек және қайрат категорияларының өз ішінде түрлі құбылулары мен сол құбылыстарға, өзгерістерге байланысты олардың функционалдық қызметтерінің де өзгеретіндігі көрсетілген.

Кілт сөздер: рухани анатомия, «ақыл,жүрек, қайрат»категориялары, ұлттық дүниетаным, танатология.

АУБАКИРОВА КАРЛЫГАШ АДИЛЬХАНОВНА,
Доктор филологических наук, и.о. доцента,
Государственный университет им. Шакарима,
г. Семей, Казахстан,
E-mail: kz.aubakirova@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ МЕТАФИЗИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ ТВОРЧЕСТВА АБАЯ

Аннотация: В данной статье рассматриваются произведения и философские размышления великого казахского мыслителя Абая Кунанбаева, в которых описаны основные категории духовной анатомии человека: сердце, разум, сила и функциональные особенности их значения. Анализ, основанный на историко-сравнительном и психоаналитическом анализе, показывает, что категории разума, сердца и силы, включая различные явления, и их функциональные особенности имеют свойство изменятся и в связя с этими изменениями меняется их ценность.

Ключевые слова: духовная анатомия, категории «сила, разум, сердце», национальные мировоззрение, танатология.

AUBAKIROVA KARLYGASH ADILKHANOVNA
Doctor of Philology, Acting Associate Professor,
The State University Shakarim,
Semey, Kazakhstan,
E-mail: kz.aubakirova@gmail.com

FEATURES OF METAPHYSICAL CATEGORIES IN THE WORLD OF ABAY

Abstract: This article examines the works and philosophical reflections of the great Kazakh thinker AbaiKunanbayev, in which the main categories of human spiritual anatomy are described: heart, mind, strength and functional features of their meaning. An analysis based on historical-comparative and psychoanalytic analysis shows that the categories of mind, heart and strength, including various phenomena, and their functional functions will change and in connection with these changes, their functional characteristics and value change.

Key words: spiritual anatomy, categories “strength, mind, heart”, national worldview, thanatology.

КІРІСПЕ

Адам баласы жаратылғалы бері таусылмайтын мәңгілік тақырыптардың бірі, классикалық тақырыптардың өзегі – адамның рухани анатомиясы және өмір мәні. Ежелгі дәуір әдебиетіндегі аңыз-әпсаналар мен мифтік әңгімелердің де жиыны осы сұрақтарға жауап табу мақсатында қалыптасқаны анық аңғарылады. Бұл жөнінде

фолькортанушы С.Қасқабасов: «Өнердің атқаратын қызметі көп екені түсінікті. Оның танымдық қызметінен де басқа қызметтері бар. Айталық, идеологиялық, тәрбиелік, эстетикалық т.б.» – дейді. (Қасқабасов С., Жаназық. 2002). Бұл тұрғыда қазақ халқының ұлы ақыны, ойшылы Абай Құнанбайұлының шығармалары көпқырлы қызмет атқарған кемел шығармалар деп атауға болады. Абай шығармалары дидактикалық сарында білімге, өнерге, ғылымға насихат құралы ретінде ағартушылық мақсатта қалай қолданылса, идеологиялық құрал ретінде де пайдаланылған кездер болғаны рас. Ал, осы дидактикалық, тәрбиелік мақсаттан басқа қандай функционалдық ерекшелігі бар деген сауал келсе, әлбетте, оның «Толық адам» немесе «Иманигүл» сынды философиялық ой – тұжырымдарын басты назарға алатынымыз анық. Абай шығармаларындағы танымдық-дидактикалық бағытта жазылған негізгі метафизикалық категориялар – ақыл, жүрек және қайрат категориялары. Категерия дегеніміз – жалпыға ортақ түсінікті ұғымның орныгуы дейді Эдельман (Концепты гуманитарного дикурса). Мысалы, адамға ақылдың не екенін түсіндірудің жалпы алғанда қажеті жоқ болып көрінуі мүмкін. Тұтас алғанда солай. Бірақ, Абай шығармаларына зер салатын болсақ, Абай ақылды жеке дара қарастырып, оның қандай сыр-сипаты бар екенін өз шығармаларында айқындап, нақтырақ көрсетеді, оның сипаттарын айқындайды, тереңірек талдайды. Бір ғана ақыл қатегориясын адамның ойлау қабілеті ретінде ғана емес, «суық ақыл, нұрлы ақыл» деген сипаттарына қарай «нұрлы» және «суық» деп екіге бөледі. Демек, Абай философиясында ақыл категориясының өзі екі түрге бөлініп, екі түрлі функционалды қызмет атқарып тұр.

«*Үш-ақ нәрсе-адамның қасиеті: Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек*» – деген Абай (Абай. 2т шығармалар жинағы. 2005), ақылдың«нұрлы» деп жылы жүректен шыққандағы жақсылыққа жетелеуші сипатын қарастырса, адам баласын тек хайуани тірлікке бағыттайтын ақылдық қасиетін «суық» ақыл деп нақтылайды. Дәл осылайша, қайрат категориясын да «ыстық» қайрат, демек әділдік жолында, ақиқат жолында қызмет ететін қайратты «ыстық қайрат» деп бағалауы арқылы қайраттың суынып, онан ары қайратсыз да болатын кейіптің барын аңғартады. Осы ақыл мен қайратқа билік қылатын, адамның шынайы адами болмысын айқындайтын қасиет жылы жүректен шығады деп қорытындылайды.

ЗЕРТТЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада Абай Құнанбайұлының шығарамалары мен қарасөздерінде келтірілген метафизикалық, атап айтқанда: ақыл, қайрат және жүрек категорияларының функционалдық ерекшеліктеріне философиялық талдау жасалды. Зерттеу жұмысы барысында ақынның ой-тұжырымдары әлемдік деңгейді ғұламалардың ой-тұжырымдарымен, сондай-ақ қазақ халқының ұлттық дүниетанымымен өзара салыстырылып, тарихи-салыстырмалы және психоаналитикалық анализ негізінде метафизикалық категориялардың өзгеріске ұшырайтындығы анықталды. Сонымен қатар, өзгеріске ұшыраған немесе құбылған метафизикалық категориялар өзгеру барысында өздерінің функционалдық, яғни, қызметтік ерекшеліктерін де өзгертетіні анықталды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халықының танымында, сөз қолданысында да жиі кездесетін «тас жүрек», «қара жүрек», «өлі жүрек», «жүрексіз» деген ұғымдарға қарсы «жүректі», яғни, батыр, батыл адамды сипаттау болса, Абай философиясында бұл тұжырымдар жинақталып келіп, «жылы жүрек» деген категориялық ерекшелігімен айқындалады.

Жүрек категориясы философиялық тұрғыда көп қарастырылған зерттеу нысаны. Ұлттық танымда «жүрек көзінің ашылуы», «жылы жүрек», немесе «жүрексіз» деген ұғымдардың болуы қазақ халқының танымында әуелден жүректің функционалдық ерекшелігін тану поцесі болғандығын айқындайды. Егер, адамдың батырлығы оның білек күшінде емес, жүрек күшінде екендігін айқындау жөніндегі ой-тұжырымы болмаса, фольклорда жиі кездесетін «жүректі», яғни батыр ұғымы да болмайтын еді. Қазақ әдебиетінде ең басты кейіпкер, бейне батырлықпен өлшенетін. Яғни, елі үшін туған батыр бейнесі идеалды образ ретінде насихатталатын және сол батырдың батырлығы үнемі жүрекке байлаулы болады. Бірақ, себебі көп қарастырылмайтын еді. Ал, Абай шығармашылығының басты ерекшелігі – Абай жүректің қандай сырлары барын өз шығармаларына анықтап, көрсетіп, айтып кеткен. Бұл категорияларды жинақтап алғанда метафизикалық категориялар десек те болады. Метафизика – физикалық заңдылықтармен түсіндіруге болмайтын құбылыстардың зерттейтін ғылым саласы. Егер, физика заңдылықтары дүниедегі тіршіліктің пайда болу және өмір сүру процесін нақты заңдылықтар негізінде түсіндіріп берсе, нақты осы заңдылықтар негізінде адамның сүю, жек көру, қызғану, жақсы көру т.с.с. сезімдерінің пайда болу және құбылу процесін түсіндіріп беретін формула жоқ. Адамның сезімін бір формулаға салу мүмкін емес. Себебі, бір адам өкпе ренішін ұмытып, кешірім қылса, екінші адам «кекті» өмірінің мәніне айналдырып жіберуі мүмкін. Осындай метафизикалық процестерді есептеу мүмкін болмаса да, түсінуге тырысу үшін Абай арнайы ұғымдарды қолданады. Яғни, метафизикалық категориялардың сипатын ашады. Сондай-ақ, метафизикалық категорияларадың атқаратын қызметін айқындай отырып, олардың құбылу ережелері мен жалпылама заңдылықтарын да ұсынады. Мысалы, егер адамның жүрегі

жылы болса, яғни, махаббат пен мейірімге, ізгілікке толы болса, ол адамның ақылы да нұрлы, қайраты да ыстық болмақ деп түсіндіреді. Ең бастысы Абай бұл категориялардың атқаратын қызметіне және оның өмірдегі мәніне аса қатты мән берген болатын. Себебі, бұл тақырып, Абайға дейін де, кейін ғалым-ойшылдар мен ғұламалардың назарынан тыс қалып көрмеген мәңгілік тақырып еді. Бұл жөнінде философ-ғалымдар былай дейді: «Сонау антикалық дәуірден бастау алған «Құдай», «бақытты қоғам», «бірінші бастшы», «ізгілік және зұлымдық», «әрекетшіл ақыл», «интеллект» сияқты т.б. категорияларды зерделеген грек ойшылдары өздерінен кейінгі ғалымдарға көптеген ойлар салып кетті. Бұл ұғымдарды жаңаша пайымдап ақылға салып, жаңа қырынан таныту қажеттілігі туды. Осы аралықта қоғамда факиһтер (мұсылман құқықтанушылары), араб тілді перипатетиктер және саяси-әдептік теорияларды негіздеушілер топтары қалыптасты. Дана, ұлы ойшыл, ғалым-энциклопедист Әбу Насыр әл-Фараби жоғарыда аталған перипатетиктердің қатарында еді. Кейде бұларды утопиялық теориялардың негізінде түрлі «қайырымды қалаларды» жасаушылар деп те атайды. Мысалы, әл-Фарабидің «Тахсил әс-сағада» (Бақытқа жету жайында), «Әро-у әхлу әл-мәдинати әл-фазилә» (Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары), «Әс-Сиясату әл-Мәдәния» (Азаматтық саясат) сияқты т.б. шығармаларының барлығы осыған дәлел (Сандыбаев Ж.С., Абжалов С.У., Беркимбаев К.М., Әл-Фарабидің бақытқа жетелейтін «төрт ізгілік» философиясы. 2020).

Өмір сүру және мәнге жету ережесін ұғындыратын нұсқаулықты Абайдың өлеңдері мен қарасөздерінен молынан кездестіреміз. Өзінің 17-қарасөзінде ақыл, қайрат, жүрек таласқа түскенде де осы үшеуінің барып жүгінетін қазысы ғылым еді. (Абай. 2 т. шығ. жин. 96 б.).

«Баламды медресеге біл деп бердім» – деген Абай ғылым мен білімнің қадір қасиетін әр сөзінде, әр ойында ерекше мадақтап отырады. «Иманды сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек» – деген Абай адамның басшысы жүрек деген қорытынды шығарады. «Үшеуің ала болсаң, мен жүректі жақтадым. Құдайшылық сонда, қалпыңды таза сақта, құдай тағала қалпыңа әрдайым қарайды деп кітаптың айтқаны осы» – деген хакім, ақылсыз, ғылымсыз, қайратсыз жүректің таза болмағы да қиын екенін жақсы ескерткен (Абай шығ. жин., 2005). Сондықтан, адам баласы бақытқа қол жеткізіп, тура жолдан таймасқа бекінсе, хәкімнің жазғанындай, жүрек тазалығын көзінің қарашығындай сақтап, адалдығы мен адамдығының бастауы сол жұдырықтай жүректе басталатынын түсінуі керек дейді. Ад, жұдырықтай жүректің тазалығын сақтау үшін ақыл ғылым-біліммен толысып, қайрат ар мен ұяттан қуат алып, жүрек махаббат пен мейірімге толмағы керек. Ғылымға салса ақылы жақсылыққа жол сілтеп, жүрегі махаббат пен мейірімнен елжіреп, ар-ұяттың жолында қайрат өз міндетін қалтқысыз атқарса, бақ деген сол, адам рухани кемелденіп, өмірдегі өзін және өзінің міндетін, яғни, өмірлік мәнін табады. Бұл күні бүгін айтылған тұжырым емес. Осы уақытқа дейін сонау Аристотель, Сократ хәкімдерден бастап, Фараби, Ибн-Сина сынды ғұламалар қостап, қазақ даласында ғұмыр кешкен әулие-абыздардың, жырау-шайырлардың да насихат қылған сөзі еді.

Егер, хәкім Абайдың Лермонтовтан тәржімалаған «Дұға», «Қасиетті дұға» өлеңдеріне назар аударсақ, тағы да хәл іліміне қатысты жүрек сырлары сөз болады. «Өмірде ойға түсіп кем-кетігің, Тулағыш мінезің бар жүрек сенің» - деген өлеңінде ақын құдаймен арадағы қарым-қатынастың бастауы ретінде өз өмірінің ой елегінен өтуін сөз қылады (Абай шығ. жин., 2005). Демек, адам баласы осы дүниеде қылған әр ісін ойға алып, жүрек таразысына салған кезде, таза жүрек әр істің дұрыс я бұрыстығын анықтай бастайды дейді. Сол сәтте, «Ішінде бір қуаты барға ұқсайды» деп, жүректің ішіндегі рухтың хәлін немесе құдаймен арадағы байланысты астарлы сөзбен жеткізеді. Демек, басқа өлеңдерінде, жалпы тұтас Иманигүл философиясы негізінде ұсынып отырған Абай тәмсілінде адамның рухани анатомиясының мүшелері ақыл, жүрек, қайрат, сабыр, нәпсі т.б. болса, осының бәрін басқарушы жүрек болуы керек екендігін әр өлеңінде баса айтып отырған. Ал, Дұға атты өлеңінде сол жүректің құдайға мінәжат қылып дұға қылғандағы хәлі суреттеледі.

Жаныңның ауыр жүгі жеңілгендей,
Көңілден кернеген кек кемігендей
Боладыжылауға да, сенуге де,
Жүректің басынан у төгілгендей - деп құдайды еске алу және құдай алдындағы өз істеріңді таразылау арқылы жүректің ұялғаннан қысылып, өкінгеннен жылап, кектенген көңілді серпілтіп, жүректің тазаруын бұл дүниенің рахаты деп суреттейді.

«Қайта-қайта оқысам бір дұғаны,
Сөніп қалған жүректе жанады шоқ...» - деп жырлаған ақын жүректің тыныштығы құдайды еске алып, Алланың химетін, яғни сырын сезінуден тұрады деген оймен тұжырымдалатын сыңайлы. Себебі, адамға бұл дүниедегі тірліктің бәрі алдамшы, осы дүниеде қалатынын есіне түсіріп, шүкір мен тәубаға мойын бұрғызатын рухани басшысы жүрек болуы керектігін Абайдың басқа да шығармаларында көптеп кездестіруге болады. Жүрек құдайды еске алғанда ғана ақыреттің жайын, бұл дүниенің мәнін тағы бір таразылап, дүниаяуи ойлардан ақылын азат етеді. Өзге жүректерге алаң көңілмен ізгілікті насихат қылғанда ғана жүрек рахатқа бөленеді дейді хакім.

«Адамның баласына ашып жаным,

Ізгілікке жүрегім бір ұмтылар» – деген хәкім: «Ет жүрексіз еріннің айтпа сөзін...» деп, өмірінің соңына дейін адамның рухани анатомиясындағы басты өзек жүрек екенін атап өткен. Хәкім әр сөзінде жүрекке ие болу жөніндегі тәпсірін өлеңмен жеткізеді. Соның бір тәсілі ретіенде «өлім» категориясының барлығына мойынсұнуды баса назарға алады. Ғылымда, философияда және әдебиеттануда соңғы жылдары баса мән беріліп жүрген тақырыптардың бірі «өлім» ұғымы. Егер, медицинада тәннің өлімін медициналық танатология ғылымы зерттесе, философиялық және әдеби-рухани танымда философиялық танатология деген ғылыми бағыт бар. Бұл әдебиеттанудағы танатология көркем шығармадағы кейіпкерлердің өлім процесін қалай суреттеп, дәлдікпен қалай жеткізетінін зерттеп, талдаса, философия жалпы ақиқат тұрғысынан «өлім» процесінің шындығын зерделейді. Осылайша,

«Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?..

Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма?..» – деп жырлаған ақынның өмірінің соңғы жылдарындағы жазбасы өмірдің мәні өлім келгендегі адамның жан тапсыру хәлімен өлшенетінін баян етеді. Ғылымда танатология – өлу процесі кезіндегі адамның өзін-өзі сезінуі қандай болады деген мәселелерді қарастыратындықтан, Абай шығармашылығындағы метафизикалық категорияларды саралаған кезде танатологиялық процестердің Абай танымындағы динамикасына да назар аудару қажет. Егер, медициналық танатология тәннің өлімін қарастырса, әдебиеттану мен философия тән өлген кездегі жанның еркіндікке шығу процесін қарыстарды десек дұрыс болар. Әлбетте, философиялық тұрғыда жанның өлімі туралы түсініктің өзі адамның өмір философиясымен, дүниетанымымен тікелей байланысты. Мысалы, егер адам ислам діні негізінде өмірді таныса, оның өлу процесі тән өледі, ал, жан мәңгілік мекеніне аттанады, яғни өлмейді, тек бір дүниеден екінші дүниеге мекен ауыстырады деп түсінікпен қалыптасады. Сондықтан, оның осы өмірдегі іс әрекеті келесі өмірдегі іс-әрекетіне алғышарт ретінде қарастырылады. Ал, діни танымды мойындамайтын адам адамның тәні мен қоса жаны да өледі, өлген алам үшін өмір абсолют түрде аяқталады. Танатологиялық мәселелерде жан өлімін қалай қабылдау мәселесі адамның дүниетанымымен тікелей байланысты болғандықтан, адамның өмірдегі махаббат, мейірім, ақыл, жүрек секілді метафизикалық категориялардың функционалдық ерекшеліктері тікелей осы танатологиялық мсәелелерге, яғни дүниетанымына байланысты деуге болады. Демек, Абай нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек деген метафизикалық категорияларды ерекше бағалап, адам өмірінің мәні осындай ізгілікке негізделген жүрек жылулығымен, нұрлы ақылымен, ыстық қайратымен мәнді болады деген идеалға негізделгенде, оның түп тамыры бір жағынан гуманизмнің көрсеткіші болса, екінші жағынан танатологиялық өлім категориясының алдындағы жауапкершілікпен де тығыз байланысты. Сондықтан, адамның адамшылық қасиеттерін бағалау үшін әуелі сол адамның дүниетанымы мен танатологиялық категорияларды қалай түсінетіндігін айқындау қажет. Бұл ретте, Абай Құнанбайұлы өмірдің мәнін адамшылық тұрғысынан да, өлімнен кейінгі өмір тұрғысынан да кемел тұжырымдармен қорытындылаған. «Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазаң, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің – бәрі бірдей, ахиретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, көрден махшарда сұралуың – бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қаупің, екі дүниенің жақсылығына рахатың – бәрі бірдей екен» – деген хәкім сөзі осы қорытынды ойдың дәлелі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, ойшыл Абай Құнанбайұлының шығармашылық адамның өмірді тануына негізделген. Өмірдің мәнін тану үшін өлімді түсініп, өмірді бағалап, оның мәнін махаббат пен мейірім сынды адами қасиеттер негізінде айқындайды. Ақынның 44-қарасөзі мен 38-қарасөзі деп танылған «Өсиет кітабы» немесе «насихат сөзі» де осының дәлелі. Өмірдің мәні адамның адамшылық қасиеттерінде деген хәкім адамның рухани анатомиясында басты күшті жүрекке беріп отырады. Бірақ, жүректің де таза жүрек болып сақталуы үшін ақыл мен қайраттың қызметі ерек екендігін атап өтеді. Ақынның өз сөзімен ойымызды қортындылайтын болсақ:

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден ерек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек» – дейді.

Демек, адам баласы толық адам болуы үшін жүрегіне ақыл мен қайратты қызметші қылып, ол ақыл нұрға толып, қайраты игі істердің мақсатында жұмсалып, жүрегі махаббат пен ізгіліктен қуат алуы керек. Осы үш бірлік тұтас болғанда адам толық адамдық сипатқа немесе кемел адамға айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасқабасов С.А. Жаназық. Астана:Аударма, 2002. 246.
2. Концепты гуманитарного дикурса.https://gtmarket.ru/concepts/6880
3. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. 2-томдық шығармалар жинағы. Алматы: Жазушы. 2005. Б. 296

4. Сандыбаев Ж.С., Абжалов С.У., Беркимбаев К.М. Әл-Фарабидің бақытқа жетелейтін «төрт ізгілік» философиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 7–14. https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.001

REFERENCES

1. Kaskabasov S.A. Zhanazyk. Astana: Audarma, 2002.24b.
Conceptygumanitarnogodiscursa. https://gtmarket.ru/concepts/6880
Abai (Ibrahim)Qunanbaiuly. 2-tomdyk shygarmalarjinagy. Almaty: Zhazushy. 2005. B 296
Sandybaev Zh., Abzhalov S.U., Berkimbaev K.M. Al-Farabidin bakutka jeteleitin «tort izgilik» filosofiasy// Yasaui universitetinin habarshysy. – 2020.-№3(113). –B.7-14https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.001

УДК 81'1-027.21

БАЙБУЛАТОВА АЙДАНА БАКТЫГЕРЕЕВНА,
2 курс магистранты,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
E-mail: aidana—b@mail.ru

КЕРИМБАЕВА БОТАГОЗ ТАЛГАТОВНА,
PhD, қауымдастырылған профессор,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
E-mail: kerimbaeva-bota@mail.ru

ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК АСПЕКТ

Түйіндеме. Мақалада «гендер» ұғымы, қазақ, орыс және ағылшын мақал-мәтелдерінің гендерлік сипаты жан-жақты қарастырылады. «Гендер» ұғымының әр түрлі анықтамаларын салыстыра зерттеу арқылы оның мәні сипатталады. Гендер – еркектік пен әйелдікке тән қасиеттердің қоғамда қалыптасуы, олардың қайнар көздері, олардың қалыптасуындағы әлеуметтік үдерістерді сипаттайтын аса күрделі, көп компонентті әлеуметтік-психологиялық құрастырылым. Гендер аясында әйел және ер жынысына қандай психологиялық қасиеттер тән, әйелдер мен ерлерге қатысты қандай мінез-құлық қалыпты немесе нормадан ауытқыған тәрізді мәселелер зерттеледі. Антропоцентрлік бағыт бойынша гендерлік ерекшеліктер қоғамдағы гендерлік рөлдермен астасып, тамыры тереңде жатқан ұлттық-мәдени ерекшеліктермен, халықтың наным-сенімдері, әдет-ғұрпы және ділімен тығыз байланыста қарастырылуды қажет етеді. Халықтың өшпес байлығы болып саналатын және ұлттың өзіндік ерекшелігін көрсететін мақал-мәтелдерге талдау жасау ер мен әйелдің қоғамда алатын орны мен маңыздылығын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: гендер, қазақ және ағылшын мақал-мәтелдері, гендерлік зерттеулер, антропоцентрлік бағыт, ер және әйел, мәдениет.

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие «гендера» и отражение гендера в пословицах и поговорках казахского, русского и английского языков. Сравнение различных определений помогает раскрыть сущность понятия «гендера». Гендер – это социально-психологический конструкт, имеющий сложную многокомпонентную структуру, отражающую сущность, механизм и специфику формирования маскулинности и феминности в обществе. В гендерных исследованиях рассматриваются вопросы, касающиеся маскулинности и фемининности, а также нормы и поведения, присущие мужчинам и женщинам. Согласно антропоцентрическому подходу, гендерные особенности тесно связаны с гендерными ролями, с национально-культурным своеобразием, народным верованием, менталитетом и культурой. Анализ пословиц и поговорок, являющихся кладовой народной мудрости, определяющих особенности национальной самобытности, дает возможность определить их место и роль в обществе.

Ключевые слова: гендер, пословицы и поговорки на английском и казахском языках, гендерные исследования, антропоцентрический подход, мужчина и женщина.

Abstract. This article deals with the notion of «gender» and the reflection of gender in proverbs and sayings of the Kazakh, Russian and English languages. The comparison of various definitions helps to reveal the essence of the concept of «gender». Gender is a social-psychological construct having a complex multicomponent structure reflecting the essence of the mechanism and the specifics of the formation of masculinity and femininity in society. Gender studies consider questions of masculinity and femininity, as well as the rules and behavior inherent in men and women. According to the anthropocentric direction, gender features are closely connected with gender roles, with a national and cultural originality, folk beliefs, mentality and culture. The analysis of proverbs and sayings, which are a storehouse of folk wisdom and determine the features of national identity, makes it possible to determine their place and role in society.

Key words: gender, Kazakh and English proverbs, gender studies, anthropocentric trend, woman and man, culture.

Бүгінгі таңда ерлер мен әйелдер мәдениетінің табиғаты, ерлер мен әйелдер тілі, ерлер мен әйелдердің сөйлеу стильдері туралы мәселе өзектілігін жоғалтпады. Сонымен қатар, әлбетте, гендер – бұл жеке тұлғаның қоршаған әлем туралы ақпаратты өңдейтін маңызды әлеуметтік санаты екені белгілі, яғни гендерлік стереотиптердің әсерінен жеке әлемнің құнды бейнесі қалыптасады.

Гендер категориясы лингвомәдениеттануда

мәдениет пен тіл құбылысы ретінде қарастырылады. В.А. Маслова бойынша: «Гендер – бұл әлеуметтік-психологиялық процестердің, сондай-ақ тілдік тұлғаның мінез-құлқына әсер ететін мәдени көзқарастардың үлкен жиынтығы. Осылайша, гендерде жоғары деңгейдегі мәдени, психологиялық және әлеуметтік аспектілер тоғысуы жүзеге асады. Сондықтан ол философтар мен әлеуметтанушылар үшін ғана емес, сонымен қатар тіл жанашырлары үшін де үлкен қызығушылық тудырады» [Маслова В.А., 2004, с. 27].

Біздің ойымызша, гендер – бұл табиғи биологиялық мәртебесі бар жеке индивид (тұлға) (жыныстық еркек/немесе әйел), адамның ғасырлар бойғы эволюциясы процесінде қалыптасқан әйелдік/еркектік психофизиологиялық белгілер жиынтығы, сондай-ақ мәдени гендерлік стандарттарға сәйкес келетін мінез-құлық үлгілерінің кешені.

Қазіргі линвистикалық парадигмаға «гендер» ұғымы басқа гуманитарлық ғылымдарға қарағанда кейінірек, атап айтқанда, өткен ғасырдың аяғына таман енді. Бұл салаға қатысты еңбектер Батыс тіл білімінде пайда болып, әйел мен ер адамның тілдеріндегі ерекшеліктер туралы алғашқы жүйелі зерттеулер роман-герман тобындағы тілдерде жүргізілді. Ал орыс тіл білімінде осы тақырып бойынша тұңғыш зерттеулер тек өткен ғасырдың 80-жылдарының аяғы мен 90-жылдарының басында қолға алынып, 90-жылдардың ортасына таман іргелі ғылыми жұмыстар жазылып жарық көре бастады. Біздің республикамыздың отандық тіл білімінде де гендерлік қатынасқа байланысты зерттеу жұмыстары XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында басталып, қазіргі уақытта жаңа бағыттағы жүйелі зерттеулер жалғасуда. Бүгінгі күні бұл бағыттағы үдеріс басталып, өз жалғасын тауып жатқандығын нық сеніммен айта аламыз. Осылайша, отандық тіл білімінде де жаңа бір бағыттың — *лингвистикалық гендерологияның* (немесе *гендерлік лингвистиканың*) пайда болғандығын айтуға болады.

Қазіргі таңда гендерлік лингвистика негізінен тілдік қатынастағы ерлер мен әйелдер тілінің өзіндік ерекшеліктері мен айырым белгілеріне айрықша назар аударуда. Сол себепті бүгінде әлемдік тіл білімінде әр ел ғалымдары тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесін көтеріп, жанжақты зерттеулер жүргізуде. Гендерлік лингвистика теориясын, әдістемесін талдап-түсіндіруде батыс лингвистері Дж. Лакофф, О. Есперсен, ресей тіл білімінде

А.В. Кирилина, М.А. Китайгородская, Н.Н. Розанова, Е.В. Митрохина, А.В. Бесарабенко, Е.И. Трофимова сынды ғалымдар елеулі үлестерін қосты.

«Гендер» ұғымын тілдік жағынан сипаттап, оның ерекшеліктерін анықтап, дамытқан ғалым – А.В. Кирилина. Автор өз еңбектерінде «гендер» және «жыныс» ұғымдарын келесідей ажыратып берді: «Гендер (социальный или социокультурный пол) не является языковой категорией, но его содержание может быть раскрыто путем анализа структур языка, что объясняет востребованность лингвистической компетенции для изучения культурной репрезентации пола» [Кирилина А.В., 2005, с. 133].

Қазақ тіл білімінде тіл мәселелерін гендерлік лингвистика аясында қарастырған зерттеушілер: Б. Хасанұлы, Г. Мамаева, Қ. Жанатаев, Г. Шоқым, М. Ешимов, А. Байғұтова.

Гендерлік зерттеулердің басты мақсаты – әлеуметтік қоғамдағы ерлер мен әйелдерге деген тілдік қарым-қатынасты айқындайтын қоғамдық, танымдық, әлеуметтік, ұлттық факторларын, жеке тұлғаның белгілі бір жыныс ретінде сипатталуына қатысты мінез-құлық ерекшеліктерін, болмыс-бітімін, олардың ер не әйелге тән негізгі қасиеттерінің тілдік белгілерін анықтау.

Гендер – әйел мен ердің әлеуметтік қоғам қалыптастырып шығарған үлгісі іспеттес. Бұл тұрғыда осы ұғым әйел мен ер жынысының әлеуметтік ортадағы, қоғамдық-мәдениет ошақтарындағы өзіндік орны мен ролін айқындайды.

Гендер – адамның психологиялық және әлеуметтік дамуын негіздейтін жеке тұлғаның базалық сипаттамаларының бірі. Гендер құрылымы жағынан биологиялық жыныс, гендерлік стереотип, гендерлік норма және гендерлік ұқсастық деп төрт жақты болып бөлінеді.

XX ғасырдың 50-жылдары Симона де Бовуардың «Екінші жыныс» атты еңбегінде жалпы ер мен әйелдің бірінші жынысы биологиялық ерекшеліктер болса, екінші жынысы – өзі өмір сүретін қоғам түсінігінде ер мен әйелге айналуы деп көрсетілген.

Зерттеуші А. Чекалина бойынша: «гендер – әлеуметтік психологиялық мағынадағы жыныс, әйелдер мен ерлердің әлеуметтік мінез-құлқын анықтайтын арнайы мәдени және мінез-құлықтық сипаттардың жиынтығы. Гендер аясында әйел және ер жынысына қандай психологиялық қасиеттер тән, әйелдер мен ерлерге қатысты қандай мінез-құлық қалыпты, күдікті немесе нормадан ауытқушылық саналады, сондай-ақ жыныс әлеуметтік жағдайға, жеке тұлға мәртебесіне қалай әсер етеді деген тәрізді мәселелер көптеп қарастырылады» [Чекалина А.А., 2006, с. 24].

Отандық гендерлік лингвистика саласының маманы Ө. Мақановаңың пікірінше гендер әлеуметтік тұрғыда қаралуы тиіс: «Гендер ұғымы жыныстың әлеуметтік құрылымы деген мағынаны береді. Гендер қоғамның әйел және ерге бөлінуінің өзі әлеуметтік өмірдің, жемісі екенін көрсетеді. Сонымен қатар, *гендер* дегеніміз – жеке адамның белгілі бір шектердегі мінез-құлқын белгілейтін және шектейтін әлеуметтік ұстанымдардың жиынтығы» [Маханова Ө., 2003, б. 28-29].

«Әйел» және «ер» концептілері барлық мәдениеттерде кездесетіні белгілі, оларға әдет-ғұрып, фольклор, мифтік санада, «дүниенің қарапайым ой суретінде» айтарлықтай орын берілген. Осы төңірегінде И.А.Гусейнова мен М.В.Томская: «Гендерные стереотипы, представляющие собой стандартные, часто упрощенные и обобщенные мнения о представителях обоих полов, складываются и закрепляются в обществе посредством институализации и ритуализации пола» [Гусейнова И.А., Томская М.В., 2003, б. 28-29] деп атап көрсетеді.

Әйелдер мен ерлердің әлеуметтік рөлі де бірбірінен ажыратылатындықтан, олар қоғамдағы түрлі нормаларға сәйкес реттеліп отырады. Гендерлік таптаурындар деп әлеуметтік мәдени тұрғыдан белгіленген ой пікірлерді танимыз, сондай-ақ жыныс өкілдерінің мінез-құлық нормалары қасиеттері, атрибуттық пікірдің ақиқат бөлігінің тілдегі көрінісі деп білеміз [Шоқым Г.Т., 2009, б. 21].

Көне заманнан бері қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа беріліп, мұра болып келе жатқан, ауыз әдебиетінің бай салаларының бірі – мақал-мәтелдер. «Мақал-мәтелдер – құрылысы жағынан әрі ықшам, әрі көркем, мағынасы жағынан терең ой, кең мазмұнды қамтитын, аса шеберлікпен жасалған сөз өрнегі» [Аханов К.А., 1965, б. 250].

Халықтың тарихынан сыр шертетін, мәдени құндылықтарын айшықтап беретін, халықтық пәлсафа мен ұлттық сана, діл тұрғысынан аса құнды мәлімет алу үшін мақал-мәтелдердің гендерлік сипатын талдау маңызды.

Гендерлік сипаттағы концептілер барлық халыққа ортақ. Алайда, әр елдің өзіндік ерекше көзқарасы, салт-дәстүрі, мәдениеті мен тұрмыстіршілігі бар. Гендерлік сипаттағы мақал-мәтелдер әйел және ер концептілерін қоғамдағы әлеуметтік статусы, отбасыдағы орны шеңберінде қарастыруға мүмкіндік береді, сонымен қатар олардың халық дүниетанымындағы алатын өзіндік орындарын айқындауға қосар үлесі де зор.

Қазақ және ағылшын тіліндегі әйел және ер концептілеріне қатысты ұғымдарды талдасақ, әйел қашанда өмірге нәресте әкелуші, барлық жылулық бастауы, тіршілік тынысы мен отбасының ұйытқысы саналған. Қазақ тілінде әйелді сипаттайтын тіл бірліктерін сәби, қыз бала, бойжеткен, келіншек, келін, жұбай, зайып, жар, қосақ, шеше, ана, әже, кемпір деп өз ішінен жасына қарай бөліп атаған.

Ер атаулыны сипаттауда оның жас ерекшелігі, отбасындағы орны, әлеуметтік орны, туыстық байланысына қарай атаулары да әртүрлі лексемалармен беріледі. Мысалы, «ер адам» тезаурсын түзетін ұл, ер бала, бозбала, жігіт, ер, еркек, күйеу жігіт, отағасы, әке, ата, баба, ақсақал, қария, шал сөздері мақал-мәтелдерде «ер-ұл», «ер-жігіт», «ер-ер», «ер-күйеу жігіт», «ер-әке», «ер-ата», «ер-баба», «ер-ақсақал» когнитивтік модельдерін құрады.

Қазақ тіліндегі *ер* мен *әйел* арақатынасын сипаттайтын әр түрлі көптеген мақал-мәтелдер бар, оларды айтудағы мақсаты мен мағынасына сәйкес, тарихи қалыптасқан жағдаяттарға сай, қазақ халқының өмір салтына сәйкес бірнеше топтарға бөлуге болады. Солардың ішінде әйелді ақылшы, ер азаматты бағыттаушы, ердің жамандығын жасырып жақсылығын арттырып отыратын отбасы ұйытқысы ретінде сипаттайтын мақал-мәтелдер. Осындай мақал-мәтелдерде әйелді жағымды немесе жағымсыз қарама-қайшылық арқылы суреттеп береді.

Жақсы әйел жаман еркекті еркек етеді,
Жаман еркек жақсы әйелді келсап етеді.
Жаман әйел жақсы еркекті ез қылады,
Жақсы әйел жаман еркекті ел қылады.

Еркек – түздің көркі,
Әйел – үйдің көркі.

Жақсы әйел жаман еркекке біткен бақ,
Жақсы жер, алтын қоныс – алтын тақ.

Жақсы әйел жаман ерін хан қылады,
Жаман әйел жақсы ерін дақ қылады.

Ер – бас, қатын – мойын.

Жақсы әйел жаман еркекті түзетеді.

Орыс тіліндегі мақал-мәтелдер

Орыс тілінің мақал-мәтел қорында дәстүрлі түрде оң баға алған әйел мінезінің қасиеттеріне мейірімділік, үнемділік, еңбексүйгіштік, жомарттық, кішіпейілділік жатады:

Не та хозяйка, которая говорит, а которая щи варит.

Добрая жена дом сбережет, а худая рукавом растрясет.

Смиренье – девичье ожерелье.

Добрая жена хозяйству научает, а злая от дома отлучает.

От хорошей жены раньше смеха весело.

Ағылшын тілінің мақал-мәтел қорында қыз/әйел ие болуы керек қасиеттердің біркелкі жиынтығы тіркелмеген, алайда оның үй шаруашылығының міндеттілігі мен еңбекқорлығы көрсетілген: әйелі бұл үйдің кілті; әйелдің жұмысы ешқашан жасалмайды: ер адамдар олар үй салады, әйелдер үй салады [Шоқым Г.Т., 2009, б. 21].

Ағылшын тілінде де осы іспеттес мақал-мәтелдер бар, олардан аңғаратын негізгі ой – әйелдің жақсы болуы еріне байланысты, әйел ерінен бір саты төмен тұрады, әйел өз ақылдылығымен және төзімділігімен ерінің жүгін жеңілдететін

қамқоршысы, оның тапқан табысын жеткізе білетіндігін көрсету:

A good husband makes a good wife.

Behind every successful man is a woman.

Men build houses; women build homes.

Man is head, but woman turns it.

Men get wealth and women keep it.

The Good Jill may mend the bad Jack.

A worthy woman is the crown of her husband.

Жоғарыдағы мақал-мәтелдерден әйелге деген 3 менталитеттегі ортақ көзқарас, бір ұстанымды байқаймыз. Үш халықтың да айтар ойы бір, мақал-мәтелдердің семантикасы «Алған әйелің жақсы болса, елге сыйлы боласың» дегенді білдіреді.

Қазақ халқының менталитетінде сонымен бірге, әйелдің еркектен қоғамдағы орны бір саты төмен екендігін, әйелдің жаман болуынан және оның ащы тіл мен қулығын сипаттайтын айшықты орамдарды байқаймыз:

Бұлттан шыққан күн ащы,
Жаман қатынның тілі ащы.

Алтын басты әйелден,
Бақыр басты еркек артық.

Шыққан даудың себебін әйелден ізде.

Астыңдағы атыңа
Қойныңдағы қатыныңа сенбе.

Қатын бастаған көш қараң қалады.

Әйелді даудың бастаушысы ретінде көрсететін мақал-мәтелдердің шығуы тегін емес, ағылшын және орыс тіліндерінде де мағынасы сәйкес мақалдарды кездестіреміз:

One tongue is enough for a woman.

Every woman beautiful till she speaks.

The woman cries before the wedding and the man after.

A woman's work is never done.

A woman told me that a woman told her.

Три бабы базар, а семь – ярмарка.

Бабий язык, куда ни завались, достанет.

На женские прихоти не напасешься.

Лучше раздразнить собаку, нежели бабу

Мақал-мәтелдерге ортақ түсінік, әйелдердің сөзшеңдігі, ұрыстың себебін әйелден іздеу керектігі, әйелдің ісі ешқашан бітпейтіндігі және олар өсекке жақынырақ болатыны сөз етілген.

Қазақ тілінде әйелдің тұрмыс тіршілігінен сыр шертетін мақал-мәтелдер сақталған. Себебі қазақ елі көшпенділік салтымен өмір сүріп, кең даланы мекен етіп табиғатпен етене араласқандықтан таным-түсінігінде де ер мен әйелдің мінез-құлқын ағылшын және орыс ұлтына мүлдем жат құбылыстармен бейнелеуі табиғи нәрсе. Мысалы: *Қатын көп болса шөміште ит жалайды; Екі қатынның баласы екі рулы ел.* Бұл мақалдардың пайда болуы қазақтарда ертеректе бірнеше әйел алушылықпен байланысты.

Қазақ, орыс және ағылшын халқының санасезімі мен әлемдік ойсуретінде ұқсастықтар басым болғанымен, айырмашылықтар да жетерлік. Ағылшын, орыс және қазақ ұлтына да ортақ, басым ұқсастыққа ие болған ер мен әйелге қатысты ой-тұжырымдар:

– Ер адамды әйелден жоғары қойып, олардың көшбасшылық қасиетін бағалайтын мақал-мәтелдер;

– Әйелдің сөзшеңдігі мен өсекке жақын екенін көрсететін мақал-мәтелдер;

– Әйелдің отбасы ұйытқысы және ардақты ана ретінде сипаттайтын мақал-мәтелдер;

– Ер адамды жетістікке жеткізетін, ақылшы және қамқоршысы – әйел екенін ұғындыратын мақал-мәтелдер.

Қазақтың ежелгі мәдениеті мен тұрмыс-салтынан көрініс беретін *әйелге* қатысты мақал- мәтелдер қалыптасып, халық арасында кең тараған. Ағылшын және орыс тілінде мүлдем кездеспейтін мақал-мәтелдер: бірнеше әйел алушылық, әмеңгерлік салты, қызға қалың мал беру сияқты дәстүрлерден мәлімет беретін мақал-мәтелдер. Мысалы, «Аға өлсе жеңге мұра», «Қыз мұраты кету», «Бәйбішеге малын берер, тоқалға жанын берер», «Бастапқы қызыңды жасаулы ұзат,соңғы қызыңның өтеуіне жақсы», «Қалыңсыз қыз болмас», «Құмға төккен білінбес, қызға берген білінбес».

Қыздың тұрмыс құрған соң келін ретіндегі бейнесін суреттейтін мақал-мәтелдер: «Келіні жақсының керегесі алтын», «Жақсы ауылға келген келін – келін, Жаман ауылға келген келін – келсап», «Келінге өкпе тисе төбесі көкке тиеді», «Келіннің аяғынан, қойшының таяғынан», «Келін ененің топырағынан».

Келесі мақал-мәтелдер тобы ағылшын халқының төл мәдениеті мен тұрмыстағы гендерлік таптаурындардан туындаса керек, сондықтан бұл мақал-мәтелдердің қазақ тілінде баламасын кездестірмейміз:

A lady is a woman who makes it easy for a man to be a gentleman.

If you search for a faultless woman, you will remain a bachelor.

A man is as old as he feels, and a woman as old as she looks.

Қазіргі гендерлік лингвистикада әлі де толық зерттелмеген аспектілірдің бірі – туыс емес және мәдениеті әр-алуан қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтап, саралап, талдаудан өткізе отырып, олардың мәдениетіндегі көптеген белгісіз болған қырларын ашу.

«Ер» және «әйел» концептілері барша адамзат баласына ортақ әмбебап құбылыс болғанымен, әр ұлттың «еркектік» және «әйелдікті» анықтайтын өзіндік өлшемдері, оларға жүктейтін жауапкерліктері мен міндеттері, мінез-құлық үлгілері болары анық. Үш тілдегі гендерлік қырлары бар мақал-мәтелдерді салғастыра зерттеу бізге рухани, мәдени жағынан бір-біріне өте алшақ ұлттардың өзіндік ерекшеліктерін және аталған концептілерге қатысты қалыптасқан дәстүрлі дүниетанымы мен ой-пайымдауларын ашуға мүмкіндік береді.

Мақал-мәтелдердің гендерлік қырын сөз еткенде біз «әйел» және «ер» бинарлық жұбының жағымды, жағымсыз қылықтарын сипаттайтын мақал-мәтелдерді, бейтарап реңкі бар мақал-мәтелдерді және олардың қоғамдағы орны, қызметі, әлеуметтік статусын, ана-бала және ата-бала, әке-ұл, ана-қыз арасындағы қатынастарды айқындайтын мақал-мәтелдерге талдау жасау өте маңызды болып табылады.

Гендер қоғамда дүниеге келіп, ұлттық тілдік тұлғаға әсер ететін әлеуметтік, психологиялық және мәдени процесстердің жиынтығы. Мұндай процессер келіп тіл білімінде гендерлік лингвистиканы тудырды. Бұл фактор қазақ ауыз әдебиеті, соның ішінде мақал-мәтелдер бойынан жақсы көрініс тапқан. Қай мақалды алсақ та ол ер не әйел адамның жас ерекшеліктеріне, мінез-құлқына және іс-әрекеттеріне байланысты келеді.

Мақал-мәтелдердің гендерлік қырын қарастыру барысында олардың ұлттық-мәдени астарын, рухани мәдениетінің қайнаркөздерін де ашу маңызды, өйткені әр мақал-мәтелдің астарынан халықтық дүниетаным, ұлттық философия, белгілі бір мәдени ақпаратты көре аламыз.

Қазақ, орыс және ағылшын мақал-мәтелдерін салғастыра зерттеудегі негізгі мақсат – әр халықтың әлемдік бейнесін, ұлттық сана мен мәдениетін, қоғамдық даму үрдісінде қалыптасқан ұстанымдарын, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, ондағы ер мен әйелдің алатын орнын айқындау және олардың әлеуметтік статусы жайында жан-жақты мағлұмат жинау болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Academa, 2004. – С. 27.

2 Кирилина А.В. Язык и гендер. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С. 133.

3 Чекалина А.А. Гендерная психология. – М.: Ось 89, 2006. – С. 24.

4 Маханова Ө. Білім беру жүйесіндегі гендерлік өлшем // Ақиқат. – 2003. – № 3. – Б. 28-29.

5 Гусейнова И.А., Томская М.В. Гендерный аспект в текстах современной рекламы // Филологические науки. – 2000. – № 3. – С. 91-92.

6 Шоқым Г.Т. Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері. Филол. ғыл. докт. дис. – Алматы, 2009. – Б. 21.

7 Аханов К.А. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 1965. – Б. 250.

ӘӨЖ 373.1
ҒТАХР 14.25.09

БЕКБОЛГАНОВ ЕРИК ДЖУМАБАЕВИЧ,
п.ғ.к., оқытушы,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы,
E-mail: alma_bekbolganova@inbox.ru

ӘДІЛ НАРГИЗ,
2 курс магистранты,
арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасы,
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

АРНАЙЫ ТҮЗЕТУ МЕКТЕПТЕ ЕРЕКШЕ ҚАЖЕТТІЛІГІ БАР БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНДА ҚОРШАҒАН ОРТА ТУРАЛЫ ТҮСІНІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа. Мақалада ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың жетілу кезеңінде көрінетін және ақыл-ойдың жалпы деңгейін қамтамасыз ететін қабілеттері қарастырылған. Басатуыш сынып оқушыларының сыртқы әлеммен танысудың негізгі міндеттері анықталған. Арнайы түзету мектепте ерекше қажеттілігі бар бастауш сынып оқушыларының қоршаған орта туралы идеяларды қалыптастыру үшін жүргізілетін түзету жұмыстары зерттелген.

Кілтті сөздер: қоршаған орта, ерекше білім қажеттілігі, таным процесі, ақыл ой кемістігі

Аннотация. В статье рассматриваются способности учащихся с особыми образовательными потребностями, проявляющиеся в период зрелости и обеспечивающие общий уровень интеллекта. Определены основные задачи ознакомления учащихся старших классов с окружающим миром. Изучена коррекционная работа, проводимая в специальной коррекционной школе для формирования представлений об окружающей среде у учащихся начальных классов с особыми потребностями.

Ключевые слова: окружающая среда, особые образовательные потребности, процесс познания, умственная отсталость

Annotation. The article examines the abilities of students with special educational needs, which are manifested in the period of maturity and provide a General level of intelligence. The main tasks of familiarizing high school students with the world around them are defined. We studied the correctional work carried out in a special correctional school to form ideas about the environment in primary school students with special needs.

Keyword: environment, special educational needs, learning process, mental retardation

Қазіргі уақытта өмір тез өзгеріп отырады, сондықтан адам әрқашан ондағы өзгерістерді бақылай алмайды, ол тек өзгеретін өмір жағдайларына табиғи тұрғыда тез және оңай бейімделеді. Соңғы онжылдықтағы қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық өмірдегі өзгерістер білім беру жүйесін жетілдіру міндетін өткір қойып отыр, мұнда зияткерлік дамуы бұзылған балалармен түзету жұмыстарының тиімділігін арттырудың жолдары мен тәсілдерін іздеуге баса назар аудару керек.

Арнайы түзету мектепте ерекше қажеттілігі бар бастауш сынып оқушылары - дамуында ауытқулары бар балалар. Олардың ішінде айтарлықтай пайызы-орталық жүйке жүйесінің органикалық зақымдануына байланысты психикалық дамудың қалыпты бағыты бұзылған ақыл-ой кемістігі бар балалар. Осы зақымданудың мерзімдері мен ауырлығына байланысты ақыл-ой кемістігінің әртүрлі дәрежесі де көрінеді, ақыл-есі бұзылған балалар санаты-бұл әр түрлі қарқынмен, психофизикалық даму динамикасымен және түзету-педагогикалық әсер ету жағдайында оқытудың әлеуетті мүмкіндіктері бар өте гетерогенді топ.

Ғылыми-педагогикалық әдебиеттерде «қауіпке бейім топтағы» балаларға әртүрлі синонимдік анықтамалар берілген: «қиын өмір ситуациясындағы балалар», «ерекше қиын өмір жағдайындағы балалар», «ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар», «қоғамдық тәрбиені қажет ететін балалар», «мемлекеттің көмегін қажет ететін балалар» [Мудрик А.В., 2002 ж.. 26 б.] және т.б. «Қиын өмір ситуациясындағы балалар» анықтамасын дифференциялауда мынандай өлшемді (критерийді) көрсетеді: «ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар»; «мүгедек балалар»; «психикалық және дене кемістігі бар балалар»; «ұл-

таралық және қарулы қақтығыстардың, шиеленістердің құрбандығына немесе виктимизация (лат. «victimaқұрбандық») процесіне ұшыраған балалар», стихиялы апатқа, экологиялық және техногендік катастрофаға ұшыраған балалар; экстремальді жағдайға тап болған балалар; арнайы оқутәрбие мекемесінде еркінен айырылып жазасын өтеп жатқан балалар; отбасында тұратын балалар; мінез-құлқында ауытқушылығы бар балалар; яғни әртүрлі жағдайлардың нәтижесінде өмірлік іс-әрекетті объективті түрде өзгеріске ұшыраған, өзгерген және бұл жағдайдан өз бетінше немесе отбасының көмегімен шыға алмайтын балалар деп анықтама берілген [Мардахаев Л.В., 2012 ж., 47 б.].

Ерекше білім беру қажеттілігі бар бастауш сынып оқушыларын әлеуметтендіру сәтті болу үшін әлем туралы толыққанды идеялар маңызды болып табылады. Ғалымдардың пікірінше, баланың әлеуметтік дамуы оның айналасындағы әлемді білу және әртүрлі өмірлік жағдайларда білімін пайдалану тәсілдерінде көрінеді. Әрбір ерекше бала біртіндеп өзін және басқаларды түсінуге үйренеді. Жасы ұлғайған сайын бала объективті, табиғи және әлеуметтік әлемді кеңінен тани бастайды. Қоршаған әлем туралы идеялар кеңейген сайын баланың зияткерлік және адамгершілік дамуы артады, танымдық сала мен жеке қасиеттер дамиды.

Қазіргі психологиялық-педагогикалық ғылым мен тәжірибеде «білім беру ортасы» ұғымы ол тарихи қалыптасқан әлеуметтік-мәдени ортаның ішкі жүйесі ретінде қарастырылады және сонымен бірге жеке тұлғаның дамуы жүзеге асырылатын арнайы ұйымдастырылған педагогикалық жағдайларды көрсетеді [Тарасов С.В., 2011 ж. Электрондық ресурс].

Ерекше балаларда қоршаған әлем туралы идеяларды қалыптастыру мәселесі - олар білімге деген қажеттілікті сезінбейді. Мұндай балалардың айналасындағы әлем туралы білімі мен идеялары айтарлықтай шектеулі. Олар қоршаған әлемнің объектілерін жеткілікті түрде ажыратпайды, олардың маңызды және қайталама белгілерін анықтамайды. Мұндай балалардың есте сақтау қабілеті нашар дамыған және ақпаратты жаңарту қиынға соғады. Сондықтан олардың идеялары дәл емес, бұрмаланған болуы да мүмкін.

Қазақстандық ғалымдар И.Г. Елисеева мен Р.А. Сүлейменова және басқалар өз еңбектерінде тірек-қимыл аппараты бұзылған білім алушылардың дені сау құрдастарымен тең дәрежеде білім алуы үшін ерекше білім беру ортасын ұйымдастыру қажеттілігін алға тартады [Елисеева И.Г., Сулейменова Р., 2015 ж., 57 б.]. Қоршаған шындықтың объектілері мен құбылыстары туралы білімді қалыптастыру баланың ақыл-ой дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және оны қоршаған әлемге енгізу қажеттілігімен байланысты. Бұл біздің зерттеуіміздің, яғни осы мақаланың өзектілігін көрсетеді.

Арнайы түзету мектептерінде білім алу оқушылар үшін жетекші қызмет болып табылады, себебі мұндай оқу орындарында балалардың психикалық және интеллектуалдық деңгейін анықтай отырып, олардың дамуын, сондай-ақ жеке тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Ерекше білім беруді қажет ететін оқушылар бірқатар ерекшеліктермен байқалады, мысалы, назардың тұрақсыздығы, импульсивтілік, сөйлеуді реттеудің әлсіздігі және т. б.

Кейбір оқушыларда зейіннің максималды концентрациясы берілген тапсырманы орындау кезінде анықталады және жұмыс жалғасқан сайын бұл факторлар тұрақты түрде төмендейді. Мүмкіндігі шектеулі балаларда назар тұрақтылығы олар қызметке тікелей кіріскеннен кейін ғана пайда болады. Дегенмен тапсырманы орындау барысында зейіннің мезгіл-мезгіл ауытқуы және біркелкі жұмыс істемеуі байқалады. [Шевченко С.Г., 1999 ж., 36 б.].

Әдебиеттегі ақпаратқа сүйене отырып, қоршаған әлем туралы идеяларды баланың айналасындағы объективті, табиғи және әлеуметтік шындықтың әртүрлі аспектілері туралы жалпы білімнің жиынтығы ретінде анықтауға болады, ол санада бейнеленген қабылдау мен қиялдың бейнелеріне негізделген, түсінуге және белгілі бір жолмен құрылымдалған. Қоршаған орта туралы идеялар шынайылықты толық бағдарлау мүмкіндігін, оны түсіну және онымен өзара әрекеттесу мүмкіндігін анықтайды. Сонымен бірге, біз қоршаған әлем туралы идеяларды бала әлемінің бейнесінің құрылымдық құрамдас бөлігі ретінде қарастыратындықтан, олардың субъективті сипатын, эмоционалды түсін мүлдем елемеуге болмайды.

7-11 жастағы бала құбылыстарды «осында және қазір» бар нәрсеге байланысты қабылдайды. Бұл оның білім алу мүмкіндігін айтарлықтай шектейді. Дегенмен, кіші мектеп жасы әлемге деген жоғары қызығушылық кезеңі ретінде ерекшеленеді. Оқушыларды сыртқы әлеммен таныстыру - бұл сенсорлық тәжірибеге және оған дұрыс көзқарасты тәрбиелеуге негізделген әлем туралы шынайы білімнің санасында білім беру құралы.

Әлем туралы, заттар мен құбылыстар туралы білімді қалыптастыру баланың ақыл – ой дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қоршаған әлем туралы білім мазмұны объектілердің қасиеттері, қасиеттері мен мақсаты туралы нақты және толық идеяларды қалыптастыруды қамтиды. Балалар күнделікті өмірде, серуендеу кезінде, әртүрлі іс-әрекеттерде әлем туралы білім жинай алады. Адамның өмірі мен қызметі сыртқы әлеммен байланыссыз болмайды. Тек ақылға қонымды ұйымдастырылған іс-әрекет жеке тұлғаның толық дамуының алғышарттарын

қамтамасыз етеді, табиғат пен адамзат қоғамының қалыпты өмір сүру мүмкіндігіне кепілдік береді.

Адамның қоршаған ортамен өзара әрекеттесу нормаларын игеру баланың мектепте болған кезінен бастап мақсатты түрде жүзеге асырылады. Адамның қоршаған әлем туралы идеяларын дамыту үшін кіші мектеп жасы әсіресе нәтижелі. Сонымен қатар, олардың бастауыш мектепте қалыптасуы әрдайым тұтастық принципіне негізделмейді.

Арнайы түзету мектепте ерекше қажеттілігі бар бастауш сынып оқушылары:

- бір іс-әрекетті ұзақ уақыт жалғастыра алмайды;

- қарапайым хабарларды түсіну мүмкіндігі төмен;

- мінез-құлықтың әлеуметтік нормаларын меңгере алмайды.

Ақыл-ойдың дамуы-бұл психиканың кешіктірілген немесе толық емес дамуы, ол, ең алдымен, жетілу кезеңінде көрінетін және ақыл-ойдың жалпы деңгейін қамтамасыз ететін қабілеттердің бұзылуымен сипатталады, яғни танымдық, сөйлеу, моторикалық және әлеуметтік қабілеттер. Ақыл-ойдвң кемістігі кез-келген басқа психикалық немесе соматикалық бұзылулармен дами алады немесе онсыз пайда болуы мүмкін. Ақыл-ой кемістігі-бұл «ақыл-ойдың аз мөлшері» ғана емес, бұл орталық жүйке жүйесіне органикалық зақымданудың нәтижесі болып табылатын бүкіл психиканың, тұтастай тұлғаның сапалық өзгерістері. Бұл кезде тек ақыл ғана емес, эмоциялар, ерік-жігер, мінез-құлық және физикалық даму да зардап шегеді. Ақыл-есі кем балалардың патологиялық дамуының мұндай диффузиялық сипаты олардың жоғары жүйке қызметінің ерекшеліктерінен туындайды.

Ақыл-ой кемістігінің себептері өте көп. Негізінен, бұл әртүрлі факторлар бойынша 3 жасқа дейін пайда болған баланың миының органикалық зақымдануы болып табылады.

Жеңіл ақыл-есі кем балалардағы барлық психикалық процестердің дамуы сапалы өзіндік ерекшелігімен ерекшеленеді. Мұндай балалардың танымның сезімтал кезеңі: сезім мен қабылдау. Бірақ бұл танымдық процестерде де жетіспеушілік әсер етеді: визуалды, есту, кинестетикалық, тактильді, иісті және дәмдік сезімдердің дифференциациясының дәл еместігі мен әлсіздігі қоршаған ортадағы ақыл-есі кем балалардың бағдарлануының жеткіліктілігіне әкеледі. Қабылдаудың көлемі мен қарқынының бұзылуы, оның жеткіліксіз сараланuы зияткерлік кемістігі бар баланың бүкіл даму барысына теріс әсер ете алмайды.

Ақыл-ой кемістігі бар кіші мектеп оқушыларының ойлау қабілетін дамытуда әлеуеті аз болады. Ойлаудың негізі - талдау, синтез, салыстыру, жалпылау, абстракция, нақтылау сияқты операциялар. Ақыл-ой кемістігі бар балалардағы бұл ақыл-ой операциялары объектінің бөліктері арасында қарым-қатынас орнату, оның маңызды белгілерін бөліп көрсету және оларды маңызды емес заттардан ажырату, объектілерді ұқсастық пен айырмашылық белгілері бойынша табу және салыстыру және т. б. қиындықтарда көрінетін бірқатар ерекше белгілерге ие.

Балалардың оқу материалын қабылдау және түсіну ерекшеліктері олардың есте сақтау ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Ерекше белем беруді қажет ететін оқушылар алған ақпаратты есте сақтау және көбейтуде бірқатар ерекшеліктермен байқалады: олар сыртқы, кейде кездейсоқ, көрнекі түрде қабылданатын белгілерді жақсы есте сақтайды, ал ішкі логикалық байланыстарды түсіну және есте сақтау қиынырақ; қалыпты дамып келе жатқан құрдастарға қарағанда, ерікті есте сақтау қалыптасады, ол бірнеше қайталауды қажет етеді.

Арнайы түзету мектепте ерекше қажеттілігі бар бастауш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекетінің ерекшеліктері олардың назар аудару ерекшеліктерінде де көрінеді, бұл көлемнің тарылуымен, төмен тұрақтылығымен, оны бөлу қиындықтарымен, ауысудың баяулауымен сипатталады. Ерікті көңіл-күй негізінен бұзылады, бұл назардың тұрақсыздығымен көрінетін қиындықтарды жеңуге бағытталған ерікті кернеудің әлсіреуімен байланысты. Сондай - ақ, оқу процесінде кез-келген объектіге немесе қызмет түріне назар аударудың қиындықтары анықталады. Алайда, егер тапсырма оқушы үшін мүмкін болса және оған қызығушылық танытса, онда оның назарын белгілі бір уақытқа тиісті деңгейде сақтауға болады.

Сыртқы әлеммен танысу - бұл алғашқы нақты білімнің қайнар көзі және өмір бойы жиі есте қалатын қуанышты тәжірибелер десек те болады.

Арнайы түзету мектепте ерекше қажеттілігі бар бастауш сынып оқушылары қоршаған әлем туралы объективті түсінікке тек ересек адамның көмегімен ғана ие бола алады. Кіші мектеп жасында сыртқы әлеммен танысудың негізгі міндеттері мыналар:

- білім алушыларда табиғат заттары мен құбылыстары туралы қарапайым білім жүйесін қалыптастыру;

- қоршаған әлем туралы, яғни баланың әлемде дұрыс бағдарлануын қамтамасыз ету;

- қоршаған ортамен танысу процесінде кіші мектеп оқушысының танымдық іс-әрекетін дамыту.

Арнайы әдебиеттерді талдау бізге оқушылардың осы санаттарында қоршаған әлем туралы идеялардың жеткіліксіздігіне әкелетін себептердің төрт тобын бөлуге мүмкіндік береді:

- танымдық процестердің кемшіліктері: қабылдау, есте сақтау, ойлау, қиял және сөйлеу;

- аффективтік саланың ерекшелігі, қоршаған

әлемге қызығушылық сияқты негізгі эмоциялардың жетіспеушілігінде көрінеді;

- әлеуметтік өзара әрекеттестіктің толыққанды болмағандығы.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылар үшін танымдық қызығушылықтардың дамымауы тән, бұл олардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастарына қарағанда танымға мұқтаж екендігінде көрінеді. Нәтижесінде, бұл балалардың қоршаған орта туралы түсінігі толық болмайды, кейде бұрмаланған идеяларды алады. Ақыл-ойдың дамымауымен танымның алғашқы сатысы - қабылдау бұзылғаны белгілі. Көбінесе балаларды қабылдау есту, көру қабілетінің төмендеуінен немесе болмауынан, сөйлеудің дамымауынан және оның болмауынан зардап шегеді, бірақ анализаторлар сақталған жағдайда да, бұл балалардың қабылдауы бірқатар ерекшеліктер арқылы байқалады.

Негізгі кемшілігі-қабылдаудың жалпыланған бұзылуы. Қалыпты дамып келе жатқан балалармен салыстырғанда оның баяу қарқыны байқалады. Дамудың ауыр және бірнеше бұзылулары бар жас мектеп оқушылары өзі ұсынған материалды қабылдау үшін көп уақытты қажет етеді: сурет, мәтін және т.б. қабылдаудың баяулауы интеллектуалды дамымаудың салдарынан басты нәрсені ажырата алмайтындығымен, бөліктер мен басқалар арасындағы ішкі байланыстарды түсінбейтіндігімен байланысты.

Қоршаған шындық туралы алған білім негізінде баланың дүниетанымы қалыптасады, сондықтан ол оқушының дүниетанымының ажырамас бөлігі болып табылады, адамның немесе қоғамның табиғатқа қатынасын білдіреді.

Қоршаған ортатуралы түсінік біртіндеп, оның өмірі мен оқу процесінде, оқушының дамуының осы кезеңінде қоғамға тән көзқарастарға сәйкес қалыптасады. Әлемнің дамып келе жатқан бейнесі адамдардың табиғат әлемі, олардың қоршаған ортасы туралы идеяларының деңгейін, оқушының даму заңдылықтарын, адам мен табиғаттың өзара әрекеттесу процестерін түсіну дәрежесін көрсетеді.

Осылайша, мұғалімнің түзету және дамыту жұмысының маңызды бағыттарының бірі – орта туралы идеяларды қалыптастыру. Интеллектуалды дамуы бұзылған балалардағы олардың кемшіліктері белгілі. Мұндай идеялардың сапасын жақсарту сәтті әлеуметтенудің алғышарттарының бірі болып табылады. Болашақта тапсырманың қиындығын оқушының өсіп келе жатқан мүмкіндіктеріне пропорционалды түрде арттыру қажет. Берілген тапсырмалар оқушылар үшін маңызды болуы керек, сондықтан оларды орындау барысында қосымша ынталандыру жұмыстарын жүргізу жақсы нәтиже береді [Ахутина Т.В., 1996 ж. 110 б.].

Арнайы түзету мектепте ерекше қажеттілігі бар бастауш сынып оқушыларының қоршаған әлем туралы идеялары біртіндеп жақсарады, себебі танымдық белсенділіктері жақсарады. Бастапқыда бала жеке объектілер мен құбылыстар арасындағы байланыс пен қатынасты жеткілікті білмейді, олардың кеңістіктік және уақытша ұйымдастырылуын ескере алмайды. Содан кейін, мұндай балалар тек мұғалімнің көмегімен әлем туралы объективті суретке ие бола алады деп қорытынды жасауға болады. Демек, интеллектуалды дамуы бұзылған балалармен қоршаған орта туралы идеяларды қалыптастыру үшін түзету жұмыстары қажет, өйткені бұл олардың болашақ әлеуметтік өміріне айтарлықтай әсер етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику. – Пенза, 2002. – Б. 45.

2. Әлеуметтік педагогика. Оқулық. Мардахаев Л.В. т.б. – Алматы, 2012. – 167 б.

3. Тарасов С.В. Образовательная среда: понятие, структура, типология//Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. 2011. [Электронный ресурс]: URL: https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnaya-sreda-ponyatie-struktura-tipologiya

4. Елисеева И. Г., Сулейменова Р. Становление инклюзивного образовательного процесса в общеобразовательных школах в рамках реализации Государственной программы развития образования РК до 2020 года // Открытая школа (Каз.). – 2015. No6 (147). – С. 58-59

5. Шевченко С.Г. Коррекционно-развивающее обучение: Организационно-педагогические аспекты: Методическое пособие для учителей классов коррекционно-развивающего обучения. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 136 с.

6. Ахутина Т.В., Пылаева Н.М. Нейропсихологический подход к коррекции трудностей обучения //Нейропсихология сегодня. – М., 1996. – 211 с.

УДК 1751

БЕКМАМБЕТОВА ЗАНИПА ЖУМАМУРАТОВНА,
к.п.н., доцент,
кафедра «Журналистика и переводческое дело»,
Университет «Туран»,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: bzanipa@mail.ru

БЕРКИМБАЕВА САУЛЕ КЕНЖЕБЕКОВНА,
к.п.н., доцент,
кафедра «Иностранная филология и переводческое дело»,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: saule-berkimbaeva@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ ПОСТРОЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОГО ТЕКСТА В НАУЧНОМ ИССЛЕДОВАНИИ

Түйін. Бұл мақалада ғылыми зерттеуде академиялық мәтін құру моделі сипатталады. Шетелдік басылымдар үшін ғылыми мәтіндерді жазуға оқытуды тікелей ағылшын тілінде халықаралық Жарияланымдар тілі ретінде жүргізген жөн. Мұндай тәсіл, әрине, тиімді, бірақ елеулі шектеулерге ие. Ғылыми мәтінді жасау үшін осы білім саласына қолдануда оны құрудың әдістері мен технологияларын меңгеріп қана қоймай, онда қандай мәселелер өзекті талқыланатынын білу қажет, сонымен қатар білімді жаңарту мен осы мәселелерді шешудің жаңа жолдарын іздестіруде белсенді түрде қатысу батылдығы болу қажет. Академиялық хат мәселесін университеттерден бастау керек. Дәл осы университеттер ғылыми коммуникацияның заманауи әдістерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды.

Кілт сөздер: Академиялық хат, ынтымақтастық педагогикасы, тезис, ақпарат, Ғылыми мәтін, интерактивті педагогика, академиялық сауаттылық, мәтін.

Аннотация. В данной статье описывается модель построения академического текста в научном исследовании. Обучение написанию научных текстов для зарубежных изданий целесообразно проводить непосредственно на английском языке как языке международных публикаций. Такой подход, безусловно, эффективен, но имеет существенные ограничения. Для того чтобы создать научный текст, необходимо не только владеть методами и технологиями его построения в применении к данной отрасли знания и знать, какие проблемы в ней актуально обсуждаются, но и иметь смелость активно участвовать в обновлении знания и поиске новых путей к решению этих проблем. Решать проблему академического письма следует начинать с университетов. Именно университеты сыграли существенную роль в формировании современных методов научной коммуникации.

Ключевые слова: Академический письмо, педагогика сотрудничества, тезис, информация, научный текст, интерактивная педагогика, академическая грамотность, текст.

Abstract. This article describes a model for constructing an academic text in scientific research. Training in writing scientific texts for foreign publications should be conducted directly in English as the language of international publications. This approach is certainly effective, but it has significant limitations. In order to create a scientific text, it is necessary not only to know the methods and technologies of its construction in application to this branch of knowledge and to know what problems are being discussed in it, but also to have the courage to actively participate in updating knowledge and finding new ways to solve these problems. To solve the problem of academic writing, you should start with universities. It is the universities that played a significant role in shaping the modern methods of scientific communication.

Keyword: Academic writing, collaboration pedagogy, thesis, information, scientific text, interactive pedagogy, academic literacy, text.

ВВЕДЕНИЕ

Интерес к академическому письму в Казахстане возник около пяти лет назад, и значение этой новой для нашей страны научно-методологической области знания только начинает осознаваться отечественным академическим сообществом. Тем не менее, комплексное развитие умений академического письма у действующих и будущих исследователей может сыграть существенную роль в решении проблем, связанных с интернационализацией образования и науки и повышения конкурентоспособности исследований, поскольку именно это знание определяет требования к глобальной научной коммуникации и следовательно может способствовать росту публикационной активности и включенности казахстанских публикаций в международные индексы цитирования.

Академическое письмо признается фундаментальным комплексом умений, следовательно, центральным по отношению ко всему образованию. Этот комплекс умений является ключевым компонентом современной концепции академической грамотности, которая постулируется как «институциональная обязанность университетов», вследствие чего академическое письмо предполагает наличие как институциональных форм, так и эффективной методологии [Bean J., 2001, p. 63].

ОБСУЖДЕНИЕ

Академическое письмо – это наука о построении текста как целостной, хорошо структурированной системы, в которой все подчинено достижению цели научной коммуникации. Как всякая наука, она имеет свою теорию, методологию и дисциплинарные границы [Короткина И.Б., 2013, с. 54]. Поскольку с точки зрения академической грамотности принципы академического письма в своей основе едины для всех научных направлений, то дидактически оно чаще всего и прежде всего понимается как трансдисциплинарное письмо (WAC, Writing Across the Curriculum). Именно трансдисциплинарное академическое письмо составляет содержание курсов и программ, которые ведут на разных ступенях не только высшего, но и среднего образования специалисты по английскому языку для академических целей (English for Academic Purposes, EAP). Последний термин относится традиционно к английскому как второму или иностранному языку, однако в терминах трансдисциплинарного письма и академической грамотности академический английский обсуждается независимо от того, является ли студент его носителем.

Существует и иная форма академического письма, внутридисциплинарное письмо (WID, Writing In Discipline), задача которого состоит в том, чтобы развивать понимание жанровых особенностей конкретного научного направления. Эти навыки развиваются в курсах соответствующих дисциплин, причем не исключают, а дополняют и уточняют принципы трансдисциплинарного письма, поэтому работа факультетских преподавателей с письменными заданиями студентов осуществляется (хотя пока далеко не везде) в методологическом взаимодействии с преподавателями трансдисциплинарного письма [Richards, C., 2000, с. 20]. Такое взаимодействие является проявлением стремления к единой системе развития навыков письма и открытости научных публикаций в современном информационном обществе.

Объединяет и определяет все подходы к академическому письму понимание того, что письмо является продуктивным комплексом умений, который развивается только через практику. Научиться писать за счет чтения (расхожее представление советской поры) так же невозможно, как научиться водить автомобиль, наблюдая, как это делают опытные водители или изучая ПДД. Писать можно научиться только путем кропотливой самостоятельной работы, методом проб и ошибок, исправлять которые помогает обсуждение, а направлять такую работу должна методическая практика преподавателя академического письма, подобно тому, как работает инструктор по вождению автомобиля. В силу этого преподаватель письма никогда не лектор, но инструктор, точнее, тьютор.

Ключевым принципом трансдисциплинарной методологии является понимание письма как инструмента освоения изучаемого предмета, а также стратегии развития компетентности студентов и их способности к эффективной коммуникации в академическом и профессиональном сообществе. Ответственность за текст как окончательный продукт лежит всецело на его авторе; роль преподавателя состоит в том, чтобы помочь пишущему максимально облегчить процесс работы над текстом и сделать этот процесс максимально эффективным, что часто означает снять свойственный отдельным фазам письма «ступор» (writer's block) [Watson G., 1987, с. 32]. Такой подход стимулирует студента экспериментировать с различными стратегиями достижения цели объективного и беспристрастного исследования, сохраняя при этом силу убеждения и одновременно избегая неточностей, стилистических ошибок и пустых фраз – иными словами, выдерживать сложный баланс между культурным, критическим и операциональным измерениями академической грамотности.

Такое понимание письма привело к формированию активной и интерактивной педагогики трансдисциплинарного письма, наиболее ярко представленной в работе А. Янга "Teaching WAC" (Обучение трансдисциплинарному письму) [Young, A., 2006, с. 38]. Янг предложил метод "срединной площадки", каковой служит аудитория для студентов на пути от личного письма к публичному. "Все письмо, - пишет Янг, - в некотором смысле, является личным, и все письмо, когда его читают другие, является публичным" [Young A., 2006, с. 38]. Ключевая идея Янга состоит в том, что свою мысль сначала необходимо продумать и объяснить себе самому, затем представить в аудитории своим сверстникам, а уже после этого выходить на уровень публичного текста, который будет представлен на суд неизвестного, удаленного в пространстве и времени читателя. В соответствии с этой идеей аудитория, в которой происходит такое обсуждение, становится промежуточным, связующим звеном от личного письма к публичному, или этапом в работе над текстом, когда авторская идея проходит апробацию публичности на зна-

комой автору аудитории, причем в непосредственном контакте с ней. Эту промежуточную фазу работы над текстом Янг называет "срединной площадкой" (middle ground).

Академическое письмо как процесс критического осмысления проблемы и продукт этого осмысления не противоречит пониманию его как способности к эффективному взаимодействию с партнерами. В профессиональной деятельности тексты часто создаются коллективом авторов. Это важный навык, который развивается через педагогику сотрудничества (collaborative learning), в группах, когда студенты не просто обсуждают проблему и отстаивают каждый свою позицию, а в силу поставленной задачи должны работать вместе и приходить к консенсусу, или распределять роли в исследовании, как это происходит в науке. В этом подходе используются дебаты, аналитические группы, совместное решение проблем, круглые столы, кейсы, презентации совместных результатов и другие приемы, помогающие создать текст как продукт эффективного командного взаимодействия [Barkley E.F., 2005, с. 51].

РЕЗУЛЬТАТЫ

Внутридисциплинарное письмо также имеет существенное значение, хотя его область применения методологически следует принципам трансдисциплинарного письма в силу представленных выше причин. В отношении внутридисциплинарного письма следует отметить две дискуссионные области: взаимодействие трансдисциплинарного подхода с внутридисциплинарным и взаимоотношения преподавателей письма и дисциплины.

С одной стороны, жанровые особенности письма в научных текстах различных дисциплин иногда существенно разнятся, и будущим специалистам следует понимать и правильно использовать дискурс изучаемой дисциплины. Если трансдисциплинарное письмо развивает навыки и умения, необходимые в каждой дисциплине, то внутридисциплинарное письмо помогает учиться писать тексты в конкретной отрасли знания.

Однако важно отметить мнение исследователей, которые справедливо полагают, что задача преподавателя состоит не столько в том, чтобы помочь студенту разобраться в формальных особенностях конкретного дисциплинарного дискурса (что нетрудно сделать, когда развиты навыки академического письма как такового), сколько том, чтобы научить его открывать для себя новые дисциплины. Это продуктивный путь, вооружающий студента инструментарием для реальной жизни в науке, где постоянно возникают новые междисциплинарные исследования и происходят открытия новых научных направлений.

Таким образом, методология академического письма неразрывно связана с принципами современной международной научной коммуникации и воспитывает умение отстаивать свою позицию через дискуссию, нести ответственность за свой текст, уважать мнение и убеждения читателя – будь то преподаватель, другой студент или неизвестный читатель, и строить свой текст адресно, информативно, кратко и удобно для работы с ним. Эти требования находят отражение в способах передачи информации и ее организации в текстах научных статей и книг. Как именно это происходит, будет рассмотрено ниже.

Собственно принципы построения академического текста лежат вне национального языка, что позволяет легко экстраполировать компетенции академически грамотного построения текста в любой язык, в частности, русский. Рассмотрим в этом свете три ключевых аспекта письма: фокус, организацию и механику.

Под фокусом понимается прямое следование аргументации от тезиса к главному выводу, при котором не допускается внедрение в текст посторонней информации или отклонение от линии рассуждения [Короткина И.Б., 2012, с. 45]. Фокус имеет прямую связь с организацией текста как целого. Сюда входит формулировка исследовательского вопроса, который затем формулируется как рабочий тезис и приводит автора к заключению и главному выводу. Тезис является центральным звеном научного текста, как в капле воды отражающим то, что автор хочет доказать или обосновать своим текстом. В процессе работы тезис многократно уточняется и "полируется" несколько раз до полного соответствия тезиса содержанию текста и идее автора ("сильный тезис"). Тезис имеет свое законное место во введении, поэтому располагается в статье на первой, максимум второй странице.

В научных (тем более, академических, студенческих) текстах найти тезис бывает непросто (если он вообще присутствует), и сформулирован он бывает невнятно, многословно или даже разбит по разным частям текста. Главный вывод (или центральный постулат для дальнейшей дискуссии) также не всегда связан напрямую с тезисом, вследствие чего работа часто уклоняется от фокуса и ответ дается не совсем на тот вопрос или не совсем так, как он был сформулирован в тезисе. Отклонения от фокуса ведут к избыточным ссылкам, не использующейся непосредственно в исследовании методологии, отступлениям от темы и прочей лишней информации.

Организация текста включает в себя как организацию целого текста, так и его элементов на основе принятой структуры, удобной и знакомой читателю. Базовым элементом организации является абзац, с построения которого чаще всего начинается обучение академическому

письму. Структура абзаца следует той же логике, что и целый текст: в начале идет заглавное предложение, содержащее тему абзаца и контрольную мысль, сужающую тему до размеров абзаца (например, "Организация введения по принципу воронки имеет ряд преимуществ"). Заглавное предложение позволяет без чтения абзаца понять, о чем в нем пойдет речь, поэтому для того, чтобы составить представление о содержании академически грамотно написанного текста достаточно пробежать глазами по первым предложениям (даже строкам или словам) каждого абзаца.

Типичной ошибкой авторов, не знакомых с системой академического письма и не развивших навыка построения абзаца, является деление текста на абзацы вместо того, чтобы строить его из них. Существуют технологии генерации идей от фокуса к содержанию, благодаря которым текст строится как карта или инженерная конструкция, а затем уже облекается в словесную форму. При этом заглавные предложения задают абзацы и их расположение в тексте. Западные авторы с экстенсивной практикой научного письма делают это автоматически, т.е. эксплицитный навык построения текста по законам академического письма становится неотъемлемой частью их работы над текстом. Если текст разрезать на абзацы и перемешать, не читая, то собрать его можно будет лишь в одном порядке, поскольку логика его организации будет очевидна и неоспорима. Проделать то же самое с текстом русского исследователя практически нереально.

Организация предусматривает построение введения и заключения, рамочных элементов текста. Введение строится на основе логического порядка от "интриги", привлекающей читателя к проблеме, через ее постановку и указание недостатка знания в данной теме, которое побудило автора писать текст, к формулировке тезиса и перечислению (обзору) аспектов, по которым текст будет развиваться. Оно сужает исследование до размеров текста и дает представление читателю о порядке изложения и выводе, который следует ожидать. Оно именно вводит в текст по принципу «воронки», в отличие от заключения, которое содержит не только вывод, но и краткое перечисление аспектов, по которым этот вывод получен (суммирование текста), а заканчивается рекомендациями и/или оценкой и/или прогнозом. Таким образом, заключение имеет вид «обратной воронки» и выводит читателя за пределы текста в сферу дальнейшего обсуждения. Не имея эксплицитной модели введения и заключения, российские исследователи (не только студенты и аспиранты, но и преподаватели) часто не видят разницы между ними, если они извлечены из текста. Мой опыт проведения семинаров демонстрирует это с неизменным постоянством. К счастью, понимание через эксплицитную модель приходит очень быстро – в отличие от навыка написания рамочных элементов, что приходит только с практикой.

Под механикой понимается синтаксис и грамматика текста. Важно понимать, что академическое письмо имеет четкое разграничение от смежных, но иных дисциплин – русского языка и культуры речи – именно по механике. Если эти дисциплины учат, где ставить запятые или как сочетать отдельные группы слов, или как меняется стилистика от употребления того или иного слова, то академическое письмо учит правильно организовывать смысл и тем самым избегать лишней пунктуации и лишних слов. Структура предложения в тексте тесно связана с логикой рассуждения. Имеет значение место расположения второстепенной и главной информации, известной и новой; играет роль даже использование заглавных букв в начале предложения. Механика неразрывно связана с фокусом и организацией, обеспечивая экономность, связность и ясность текста. К сожалению, российские авторы не знакомы с использованием таких обязательных средств логической организации текста как параллельные структуры, повторение ключевых слов, недопущение синонимов и запрет на использование местоимений. Они также редко пользуются сигналами перехода и союзной связью. Бич российских текстов – бессоюзные предложения (с полным отсутствием логического оператора), избыток тире вместо глаголов (главных акторов текста) и увлечение двоеточиями и запятыми. Эти ошибки и их последствия подробно описаны мною в публикациях [Короткина И.Б., 2014, с. 79].

Еще одной характеристикой современного научного текста является его открытость для общества. Язык текста должен быть ясен и понятен любому образованному читателю, по крайней мере, в ключевых, метатекстовых элементах, таких как введение, дискуссия и заключение [Graff G., 2005, p. 1045]. Невнятный, нарочито "академизированный", трудно читаемый язык, ориентированный исключительно на узких специалистов, считается проявлением академической безграмотности автора и неуважения к академическому сообществу. Именно чудовищный синтаксис и нарочито громоздкая терминология многих российских публикаций заведомо ставит их в положение недостойных к публикации в международных научных изданиях.

Одной из наиболее характерных черт, присущих всем бюрократизированным и формализованным текстам независимо от национальной принадлежности авторов, является номинализация – подмена глаголов существительными. Дж.Бин приводит в качестве примера сопоставление двух предложений, нормального: "Успешные авторы выражают действия через глаголы"

и написанного номинализатором: "В целях обеспечения стилистики текста, которая опирается на принципы письма, широко признанные эффективными, в высшей степени предпочтительным методом является выражение действия через посредство глагола". Он заключает: "Номинализацией страдают те, кто «заразился» ею через незащищенные контакты с бюрократами, людьми с психическими расстройствами речи или чиновниками системы образования" [Bean, J., 2001, с. 248]. Последнее особенно наглядно демонстрирует, почему самые трудные тексты пишут у нас представители системы образования.

Значительно более строгими, чем в отечественных публикациях, являются требования, предъявляемые к ссылкам на источники. Прежде всего, ссылки необходимы в каждом случае, когда подобная мысль уже выражалась другими. Это требование исключает практически любые 'общеизвестные' мысли, которые в большинстве случаев имеют своих авторов. Если изначальный первоисточник не известен автору и не поддается поиску, ссылка дается на тот текст, в котором эта мысль уже приводилась. 'Общеизвестная» мысль, не подтверждаемая источником, представляет собой банальность, которой попросту нет места в научном тексте. К сожалению, специалисты нередко грешат отсутствием ссылок на якобы безымянное, расхожее или с виду простое знание. На самом деле, автор просто не потрудился уточнить источник, из которого он почерпнул чужую мысль.

Уважение к читателю выражено также в системе ссылок. Ссылки в тексте с указанием в скобках фамилии автора и года издания существенно облегчают работу с текстом. По этим параметрам читатель легко вспомнит знакомый источник, обратит внимание на новую работу знакомого автора или вернется к списку цитируемых источников, чтобы получить информацию о незнакомом труде. Упорядочение списка по алфавиту без нумерации позволяет читателю не только быстро найти требуемый источник, но и оценить сам список. Список источников часто позволяет понять спектр и фокус исследования по именам цитируемых авторов, характеру и новизне их работ. Таким образом, «игра в цифирь» на уровне порядковой нумерации ссылок имеет три крупных недостатка:

- затрудняет работу читателя с текстом;
- затрудняет оформление текста писателем;
- не позволяет оценить качество и характер использованных источников [Оспанов Е.Т., 2018, с. 92].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, построение научного текста, отвечающего ключевым принципам международной научной коммуникации, представляет собой комплекс умений, развиваемых эксплицитно в курсах академического письма. Как было показано выше, эксплицитное развитие этих умений намного эффективнее имплицитного, интуитивного, подражательного пути. Освоение этих навыков до степени интуитивности возможно только через экстенсивную практику самостоятельного письма, подвергаемого критике и обсуждению на разных уровнях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Короткина И.Б. Академическое письмо: на пути к концептуальному единству // Высшее образование в России, № 3. - 2013. - С. 136-142.
2. Короткина И.Б. Текст как вклад в научную дискуссию: что такое «фокус»? // Высшее образование в России, № 6. – 2012. - С. 44-51.
3. Короткина И.Б. Грамотность научного текста: концептуальные расхождения между Россией и Западом и их последствия // Научная периодика: проблемы и решения, 2014. - № 2 (20). - С. 34-39
4. Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым. – «Экономика». - 2018. – 119 с.
5. Barkley E.F., Cross K.P., C.H. Major. (2005). - Collaborative learning techniques: a handbook for college faculty. 1st ed. San Francisco, CA: Jossey - Bass, – 167 p.
6. Bean, J. (2001) Engaging Ideas. Jossey-Bass – 384 p.
7. Graff G., Scholars and Sound Bites: The Myth of Academic Difficulty // PMLA 115.5 (October 2000). - P. 1041-1052
8. Richards, C. (2000) Hypermedia, internet communication, and the challenge of redefining – 287 p.
9. Watson, G. Writing a Thesis. (1987) A Guide to Long Essays and Dissertations. London: Longman . – 147 p.
10. Young, A. (2006) Teaching Writing Across the Curriculum. 4th ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson. - 70 p.

УДК: 37.013:821.512.122

ГАБДУАЛИЕВА ЗАРИФА ГАРИФУЛЛАЕВНА
Аға оқытушы, магистр
Жәңгір хан атындағы БҚАТУ
E-mail: Zarifa-70@mail.ru

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЭМОЦИОНАЛЬДЫ-ЭКСПРЕССИВТІ СӨЗДЕР

Түйін: Мақалада жазушы сөзді сезімді селт еткізер күш, рухани байлық тұрғысынан бағалап, көркемдегіш құралдарды ұтымды пайдаланады. Жазушы әңгімелерінде қолданған сөздердің эстетикалық бояуы айқын аңғарылып оқырманын әсемдік әлеміне еріксіз жетелейді.

Кілт сөздер: Ит өлген жер, көзді ашып-жұмғанша, итіне дейін біледі, шебер жазушы, сөз өнері.

Резюме: В статье автор оценивает это слово с точки зрения эмоциональной силы, духовного богатства и рационального использования наглядных пособий. Эстетическая окраска слов, используемых в рассказах писателя, хорошо видна и неизбежно уводит читателя в мир прекрасного.

Ключевые слова: за тридевять земель, в мгновение ока, знает до косточки, мастерство писателя, словесное искусство.

Summary: In the article, the author assesses this word in terms of emotional strength, spiritual wealth and the rational use of visual aids. The aesthetic coloring of the words used in the writer's stories is clearly visible and inevitably leads the reader into the world of beauty.

Keywords: distant lands, in the bline of an eye, knows to the bone, writing skill, verbal art.

Көркем сөз өнерінің небір майталмандары сөз өнерінің бастауын жалпы халықтық тіл қорынан алатындығы жаңалық емес. Жалпы халықтық тілді жаңарту, байыту, жаңа қырынан жарқырата қолдану әрбір жазушының жеке шығармашылық жемісі. Тиесілі сөзді тетігін тауып пайдалану сөз өрнегін келісті сала білген жазушының шеберлігін танытады. Қандай да бір көркем шығарманың көркі, шұрайы сол шығарманың тілі арқылы көрінеді, тілі арқылы бағаланады. Өйткені тіл – көркем шығарманың ең бірінші элементі.

Көптеген халыққа танымал ірі қаламгерлердің үлкенді-кішілі атақты шығармаларын қолға алып үңіле түссең-ақ, кімнің шығармасы екенін айнытпай айтуға болады. Әдемі өрнек, сұлу сөзге тұнып тұрған, ұзын сонар ширатылған Әуезов сөйлемдерін, өлең жолдарындай өзара ұйқасын тауып, үйлесіп, төгіліп тұратын, артық деп бір сөзін де алып тастауға көнбейтін Аймауытов сөйлемдерін, есте ұстауға ерекше икемді, әрбір кейіпкерін «өмірдің өзінен ойып алған» Майлин сөйлемдерін ешкіммен шатастыруға болмас.

Әдебиет әлеміне Ғабит Мүсірепов 20-жылдардың аяғында келген жазушы. Оның шеберлік шыңдау мектебі «әсемдік әлемінің» алғашқы баспалдағы – прозаның шағын түрі әңгіме болды. Өмірде әрбір адамның өзгеге ұқсамас өмір жолы болатыны секілді, әрбір шығармашылық адамның шығармашылық ұлы көшке келуі де, қызығы мен қиындығы, азабы мен рахаты, жеңісі мен жемісі мол көшке ілесуі де әрқилы болатыны заңды. Шығармашылық жолындағы өмірлік тәжірибесі жазушы шығармашылығына әсерін тигізбей қоймайды. Сондықтан да болар жазушы әңгімелерінің тақырып аясы кең, ішкі мазмұны терең, айтар ойы анық.

С. Мұқанов замандас қаламгері Ғ. Мүсіреповтің шын шеберлігінің әдемі өрнектерінің «кілтін» былай деп дөп басып айтып береді; «Ғабиттің жазушылығының тұтас алғанда өзіне тән ерекшелігі бар. Біріншіден, Ғабит бойына сіңбеген тақырыпқа жармаспайды; екіншіден, бойына сіңірген тақырыбын тез жазып тастауға асықпайды, сондықтан да шығармаларының шикісі аз болады; үшіншіден, жазатын тақырыбына күй таңдайды, күйі жетпесе игерген тақырыбын да жаза қоймайды; төртіншіден, шығармасына өте ұқыпты, сондықтан хал-қадерінше олпы-солпысыз шығарады; бесіншіден, тілге үнемшіл, сипаттап, суреттеп отырған оқиғасына жәрдемі жоқ сөзді қолданбайды; алтыншыдан, жарқылдақ сөзді көп қолданып, шешен сөйлеуге тырысады; жетіншіден, адам портретін жасауға қазақ жазушыларының ең шеберінің бірі» [Мұқанов С., 1979, 553 б.].

Иә, қазақтың сөз өнерінде «Ғабиттің тілі» деген тіл бар. Ол қандай тіл? Ол – «сымға тартқан күмістей» сұлу тіл. Ол – нақты тіл, затты тіл. Ол сөз ғана емес, сөзбен салынған сурет. Ол – биік парасат, терең философия. Ол – сыр, сезім.

Жазушы Ғ. Мүсірепов қазіргі әдебиетіміздің тарихында жазушы, драматург, аудармашы ғана емес, тіл тазалығы, тіл мәдениеті үшін күрескен, тілді байыту, көркейту жолында өз пікірін ашық айтып отырған – тіл жанашыры болған.

«Көркем әдебиетте – дейді жазушы, - әрбір сөздің өз тұрпаты сақталуға тиісті. Тілге бай, тілі жақсы дегенде ешбір жазушы жаңадан сөз тауып, сонысымен бай, сонысымен көркемдікке жетпейді. Халқының тіл байлығында бар сөздерді дұрыс тұрпатымен пайдаланып, сол қордан алынған сөздерден жаңа теңеулер, жаңа бейнелеулер арқылы тілге бай, тілге шебер деп аталады.» [Мүсірепов Ғ., 1982, 115 б.].

Ғ. Мүсірепов әңгімелерінің лексикасы туралы

айтқанда лингвистикалық қағида ережелерді басшылыққа ала отырып, тілдік ерекше фактыларды жүйелеп талдаумен қатар, жазушының өзіне ғана тән, күнделікті қолданыста кездесе бермейтін сөздерге және олардың «әдеттегі қолданыстан айырмашылығына, жазушының мұндай тәсілден ұтып тұрған жайларына» назар аударғанды жөн көрдік.

Қазақ халқы ғасырлар бойы көркем, көңілге қонымды, ойды айқын, нақты жеткізетін сөз оралымдарын пайдаланып отырған. Олар тілдік қазынамыздың қат-қабаттарын түзген, сарқылмас байлығы. Ғ. Мүсірепов тіліміздегі сөз оралымдарын, фразеологизмдерді белгілі бір мақсатта, стильдік мәнін айрықша пайдаланған.

*«**Аққан жұлдыз** ба дерсің, **көзді ашып-жұмғанша** келіп, араласып та кетеді.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 159 б.].

Бұл сөйлемде жазушы фразеологизмдерді қолданудың басқаша тәсілін пайдаланады. «Аққан жұлдыздай араласып та кетеді» десек те келіп араласқан кісінің өте жылдам, тез қосылғанын, араласқанын білеміз. «Көзді ашып-жұмғанша араласты» десек те араласушы адамның жылдамдығынан хабардар боламыз. Ал, «аққан жұлдыздай, көзді ашып-жұмғанша араласуы» ерекше әсерлі, экспрессивтік өңі айқын, бояуы қанық.

*«Ақмола мен Қарталының **ит өлген жер арасы**.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 117 б.].

Осы сөйлемді «Ақмола мен Қарталының арасы өте алыс» десе де болар еді, бірақ алғашқы сөйлемдегідей әсері болмасы анық. «Ит өлген жер арасы» тіркесі сөйлемге ерекше ритм, мелодикалық әуен беріп тұр. Тіркес сөйлемдегі басқа сөйлемдермен қосылып, ерекше үйлесімді әуенмен айтылады.

Фразеологизмдер өз мағынасында қолданыла келе, өзін көмкеріп тұрған әр қилы субъективтік, ситуативтік қоршауында мағына-мазмұны жағынан жетіле, шыңдала түседі. Фразеологизмдерді осылайша орнын тауып қолдану үлкен суреткердің қолынан ғана келеді. Алуан түрлі тіркестер суреткердің қаламына іліккенде кең өріс алып, стиль жағынан ширатыла түседі.

*«Ертеңіне **шаршы түс табанында** «Қос Шалқарға жеттік.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 58 б.].

Шаршы түс табанында – тік қиялы беткей.

*«Аңшының аузы жалғыз майлана ма, **жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезінде** шыжымдап-созып әрең үнемдеп отырған аз ғана етті ауылдастары жеп кетті.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 256 б.].

Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілер кезі – көктемде мал көкке созылып тойынбаған, қысқы қор сақылып, жаңаға ерін тие қоймаған шақ.

Мұнан басқа жазушының әңгімелерінен ***«көз көрім жер»*** - көз жетер жақын жер. [Мүсірепов Ғ., 1980, 139 б.].

«от түкіріп, қан қақырған» - ашулы [Мүсірепов Ғ., 1980, 146 б.].

«қанаттыға қақтырмайын, тұмсықтыға шоқтырмайын» - еш жәбір-жапа көрсеттірмеу, қорғаштау. [Мүсірепов Ғ., 1980, 162 б.].

«итіне дейін біледі» - жұрттың бәрі біледі [Мүсірепов Ғ., 1980, 170 б.]. ***«қабағына қырау, мұртына мұз қатқан»*** - ашулы [Мүсірепов Ғ., 1980, 146 б.].

«қозы көш жер» - қашықтық өлшемі, ***«найза бойы»*** -тік тереңдік өлшемі [Мүсірепов Ғ., 1980, 158 б.].

Жазушы фразеологиялық тіркестерді қолданғанда сөйлем ішінде олардың қалыптасқан тұлғасын сақтап өзгеріссіз қолдануға тырысады. Тіркес сөйлем ішіндегі басқа сөйлемдермен үйлесім таба байланысады, көңілге қонымды, түсінікті және экспрессивтік өңі айқын аңғарылады.

Жазушының ерекшелігі – әңгімелерінде мақалмәтелдерге сұранып тұрған өзінің ой-тұжырымдары, философиялық ой-толғамдары мол кездеседі. Мұндай танымдық-тәрбиелік мәні зор қанатты сөздерді жазушының ана туралы шоғыр (циклдық) әңгімелерінен көп кездестіруге болады.

«Адамда не қасиет болса, бәрі күннің көзі мен ананың сүтінен алынған қасиет.»

«Мақтасақ – әйелді мақтайық та, құрметтейіа те. Әйел – ана, барлық қиындықты жеңетін сарқылмайтын күш, көзді бұлақ емес пе!.»

«Дүниеде әйелді құрметтеп, әйелді нұрға бөлейік те! Әйел-ана, дүниедегі жалғыз күш қой: оның алдында Азияның айбарлы арыстаны Темір де, Темірді жеңген өлім де басын иеді.»

«Бас иейік те, құрметтейік те ұлы адамдарды тапқан ананы!» [Мүсірепов Ғ., 1980, 150-145-151 б.].

«Адам-азамат атанса, әйел-ана атанса, адам баласы бір-біріне жолдас атанса, ана біткеннің содан басқа іздегені бар ма?» [Мүсірепов Ғ., 1980, 176 б.].

Ана туралы мұндай құнарлы, қасиетті ойларды тізе берсек жалғаса бермек. Келтірілген мысалдардың әрқайсысының өз сыбаға, салмағы бар. Жеке-жеке алғанда мақалға бергісіз оралымдар. Жазушы әдемі түзілген сөз өрнегі арқылы ананың асыл қасиеттерін, өмірдегі биік орнын, ыстық махаббатын тілге тиек етеді.

Сонымен қатар Ғ.Мүсірепов әңгімелерінің тілінен антонимдерді өте көп кездестіруге болады.

*«**Биік** ұшсаң – **қуаныш**, **төмен** ұшсаң – **өкініш**. Мен де **қуаныш** көрген, **өкініп** көрген ағаңмын. **Қызығып** та қоямын, **қынжылып** та қоямын. Өзің **аспанда**, ойың **төменде** жүргенше, өзің **төменде**, ойың **аспанда** жүрсін, жаным. **Биік** деген немене, **төмен** деген немене сонда түсінерсің.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 159 б.]. Осы үзіндіде антонимдерді қолдана отырып, жазушы өзара сабақтаса байланысқан сөйлемдер арқылы түйдектеліп төгілген ой толғамын ортаға салады.

*«Күрес пен күлкі, **қайғы** мен **шаттық, алыс** пен **жақын**, **жеңіс** пен **жеңіліс** болмаса, бұл шіркіннің өзі де тоңған мұз, ұйыған айран емес пе?»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 139 б.].

Айтар ойды тайға таңба басқандай етіп түсіндіруде антонимдер айырықша қызмет атқарады. Антонимдерді шебер қолданудың нәтижесінде айтылатын ой мейлінше ашық-айқын, мейлінше

мәнерлі болып бейнеленеді.

Кемеңгер жазушы көкірегінде сайрап тұрған шындықты шынайы, көркем етіп жеткізу үшін қажет сөзді талғап-таңдай білген. Сондықтан көркем құрал ретінде синоним сөздерді де әсерлі қолданған.

*«Кейде сағатына жүз жиырма километрлік **ұшқырлықты** алып жібереді.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 324 б.].

Осы сөйлемдегі «ұшқырлық» сөзінің орнына «жылдамдық» сөзін алса да болар еді. Бірақ, байқап қарасақ, жүз жиырма километр тіркесімен тіркескен «ұшқырлық» сөзінің экспрессивтік бояуы «жылдамдық» сөзінен қанығырақ. Жазушы поезбен жарысып келе жатқан машинаның жылдамдығын «ұшқыр» сөзімен беруге талпынады және мұнысы сәтті шыққан.

*«**Талас, жанжал, керіс** басталған сияқты.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 170 б.].

***«Қартайған, ескірген, күні өткеннің** бәрі де зікір салып тұрғандай.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 183 б.].

*«Не ақын айта алар, не болмаса күйші ғана жеткізе алар **мөлдір, таза, тұнық** сыр.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 183 б.].

Жазушы синонимдерді тікелей стильмен байланыстырып, синонимдік қатар жасап, орнықты, ұтымды қолданады.

Ғ.Мүсірепов омонимдік сөздерді де тамаша қолданған. Жазушы әңгімелерінің тілінде «қара» сөзінің әр түрлі мағынада қолданылуы жиі кездеседі.

1. Қара. Әріп, сауатты болу. *«Қырқымыздың бір де біріміз **қара** танымайды екеміз ғой, жазуды айыра алмадық.»*

2. Қара. Түр, түс. *«Айналасы алпыс қадам, үлкен **қара** мола екен.»*

3. Қара. Белгісіз нәрсе, не екені айқын емес. *«Жылқының жатқан ерінен жарты көш шыққан кезде артымыздан жұлындай болып бір **қара** көрінді.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 158 б.].

Сондай-ақ жазушы эпитетті тіркестер жасауға өте шебер. Жазушы сұлу да сырлы, бейнелі сөзге сараңдық жасамайды. «Ананың арашасы» - жазушының ана тақырыбына жазған шоғыр әңгімелерінің ішіндегі сәтті жазылған әңгімелерінің бірі. Осы шығармадан келтірілген мына бір үзіндіде жазушы теңеу мен эпитетті өзара сабақтас, үйлесімді пайдаланады. « ... шуақ күннің алдындағы жүгінген кәрі молда; жастықтай қампиған қарын; кең көйлектің етегі арт жағынан жел үрген тауықтай түріліп кеткен; қайыс қамшы жыландай жүйткиді; шатынаған көздерінен ұшқан от ұшқыны жылан тіліндей жылт-жылт етеді; қайыстай қара құл, арашаға жарай алмаған ауыл ұятына тұншыққандай.»

Жазушы әңгімелерінің тілін қарастыра берсек, көркемдегіш құралдардың көбін-ақ табуға болады. Шығармаға эстетикалық ажар, өң беретін, өмір құбылыстарын тереңірек танып, жақынырақ түсінуге эстетикалық әсер, нәр алуға көмектесетін көркемдегіш құрал – теңеу. Ғ. Мүсіреповтің әңгімелерінде өнімді қолданысқа түсетін теңеулер –дай, -дей, -тай, -тей жұрнақтары арқылы жасалған. Мысалы: *«Көгендегі қозыдай болып, отқа төніп отырған балалар қорқып, кейін шегініп кетті.»*

«Тек отыз өрім қамшысы ғана ана арқасында жыландай ысылдайды.»

«Ана арқасында қайыс қамшы жыландай жүйіткіп жүр. [Мүсірепов Ғ., 1980, 174 б.].

Жазушының әңгімелерінде гипербола, яғни үлкейту, ұлғайтуды да кездестіруге болады. *«Жалпақ жауырыны **қақпақтай,** жұдырығы **тоқпақтай,** сыртынан қарағанда **құйған пештей** болып, оқ бойы алдымызда отырады.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 158 б.].

*«Дауыл күші **түйе жыққандай**, аяз күші **тас жарғандай** сұрапыл жел адамды қаңбақтай айдап әкелді.»* [Мүсірепов Ғ., 1980, 120 б.].

Жоғарыда келтірілген сөйлемдерде троптың эпитет, метафора, теңеу сияқты түрлері тұнып тұр. Бұл жазушының шеберлігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда жазушының қолданысындағы сөздердің экспрессивтік-эмоционалдық, эстетикалық бояуы, әсері айқын аңғарылып, оқырманын әсемдік әлеміне еріксіз жетелеп отырады. Жазушы сөзді «қатынас құралы» тұрғысынан ғана емес, сезімді селт еткізер күш, рухани байлық тұрғысынан бағалайды. Ғ.Мүсірепов қолданысындағы қайталанбас теңеулер, еркін тіркескен эпитеттер, өзара үйлесе өрілген сөз өрнектері, еріксіз езу тартқызар юмор, бүкіл болмысынан қарапайымдылық пен адамгершіліктің лебі ғана есетін кейіпкерлер бейнесі – шымыр шығармашылық ізденістің жемісі. Жазушы қолданысында теңеу, эпитет, метафораның стильдік жүгі айқын аңғарылады. Көркемдегіш құралдарды ұтымды пайдалана отырып, жазушы сөздің образдылығын арттырады, бейнелі сурет жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар жинағы / С.Мұқанов – Алматы: Халық мұрасы, 1979. – 15 том – 553 бет.
2. Мүсірепов Ғ. Заман және әдебиет / Ғ.Мүсірепов – Алматы: Жазушы, 1982. – 115 бет.
3. Мүсірепов Ғ. Таңдамалы / Ғ.Мүсірепов – Алматы: Жазушы, 1980. –1 том – 158 бет.

ГРНТИ 16.31.41

ЕСЕМБЕКОВ ТЕМИРГАЛИ УРАЗГАЛИЕВИЧ,
д.ф.н., профессор,
факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
E-mail: esembekov53@mail.ru

ГАБДКАРИМОВА ГУЛЖАЗИРА САГИДОКАСОВНА,
магистр гуманитарных наук,
факультет филологии и мировых языков,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
E-mail: gabdkarimovagul@gmail.com

КӨРКЕМ АУДАРМАДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ КЕШЕННІҢ ҚЫЗМЕТТЕРІ

Түйіндеме: Мақалада көркем мәтіндердің этномәдени ақпаратының қайнар көзі ретінде аудармалық интерпретация мәселелері қарастырылады. Аударылған мәтіндегі түпнұсқа мазмұнының эмоционалды, эмфатикалық, экспрессивті-эмоционалды жоспарының мағынасын жеткізуге арналған тілдік бірліктерді өзгерту тәсілдеріне назар аударылды. Стилеманың лингвомәдениетпен байланысы зерттелді. Абай Құнанбаев өлеңдерінің аудармаларына талдау салыстырмалы-типологиялық аспектіде жүзеге асырылды. Стильдерді поэзия аудармасының бірлігі ретінде пайдалану функциялары көрсетілген. өлеңдердің семантикалық, прагматикалық қасиеттері мен қасиеттерін жинақтауда, күшейтуде және қалпына келтіруде оның рөлі мен функциялары ашылды. Абай поэзиясының аударма интерпретациясы үшін маңызды этномәдени ақпараттың жоғалуын барынша азайтуға арналған стилеманы қолданудың артықшылығы ашылды. Аударма бірлігі ретінде ол аударма баламалылығына, түпнұсқа мен аударма мазмұны жоспарының максималды ортақтығына қол жеткізуге көмектеседі деген ой айтылды

Тірек сөздер: стиль, стилистикалық кешен, лингвомәдениет, фасцинация, эмпатия, эквивалент, экспрессивті-эмоционалды жоспар, аударма бірлігі.

ФУНКЦИИ СТИЛИСТИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы переводческой интерпретации стилемы как источника этнокультурной информации художественных текстов. Обращено внимание на способы трансформации языковых единиц, призванных передать смыслы эмотивного, эмфатического, экспрессивно-эмоционального плана содержания оригинала в переводном тексте. Изучены связи стилемы с лингвокультуремами. Анализ переводов стихотворений Абая Кунанбаева осуществлен в сравнительно-типологическом аспекте. Обозначены функции использование стилемы как единицы перевода поэзии, раскрыты ее роль и функции в аккумуляции, усилении и воссоздании семантических, прагматических свойств и качеств стихотворений. Раскрыто преимущество применения стилемы, призванной до минимума свести потери этнокультурной информации, существенной для переводческой интерпретации поэзии Абая. Высказана мысль о том, что она как единица перевода способна помочь потенциальному достижению переводческой эквивалентности, максимальную общность плана содержания оригинала и перевод. В статье рассматриваются вопросы переводческой интерпретации стилемы как источника этнокультурной информации художественных текстов. Обращено внимание на способы трансформации языковых единиц, призванных передать смыслы эмотивного, эмфатического, экспрессивно-эмоционального плана содержания оригинала в переводном тексте. Изучены связи стилемы с лингвокультуремами. Анализ переводов стихотворений Абая Кунанбаева осуществлен в сравнительно-типологическом аспекте. Обозначены функции использование стилемы как единицы перевода поэзии, раскрыты ее роль и функции в аккумуляции, усилении и воссоздании семантических, прагматических свойств и качеств стихотворений. Раскрыто преимущество применения стилемы, призванной до минимума свести потери этнокультурной информации, существенной для переводческой интерпретации поэзии Абая. Высказана мысль о том, что она как единица перевода способна помочь потенциальному достижению переводческой эквивалентности, максимальную общность плана содержания оригинала и перевода.

Ключевые слова: стилема, стилистический комплекс, лингвокультурема, фасницация, эмпатия, эквивалентность, экспрессивно-эмоциональный план, единица перевода.

FUNCTIONS OF THE STYLISTIC COMPLEX IN A LITERARY TRANSLATION

Annotation: This article is devoted to the problems of recreation artistic, aesthetic effect to Abai's poetry in Russian and English translations, also transformations of expressive and emotional content in translated text. The stilema's relation with linguistic cultures is studied. The analysis of translations of Abai Kunanbayev's poems is implemented a comparative typological aspect. The use of stilema as a unit of translation of Abai's poetry provides the maintenance and recreation of the semantic, pragmatic properties of poet's poems in translated text. While translating Abai's poetry the main attention should be given to stilema. Stilema as a unit of translation provides a potential achievement of translation equivalence and highest commonality content of original and translated text.

Key words: styleme, stylistic complex, linguocultureme, fascination, empathy, equivalence, expressive and emotional plan, translation unit.

ВВЕДЕНИЕ

По мнению большинства ученых, изучающих проблемы языковой картины мира (Ю.Н. Караулов, В.Н., Поставалова, А.А., Уфимцева и другие), её нельзя воспринимать в качества зеркала, а следует представлять моделью мира или частью языкового сознания. Если следовать этой логике, то языковая картина мира – это интерпретация или субъективный образ объективной реальности. Художественная картина мира формируется в сознании автора и читателя не только за счет единиц языка, а также посредством единиц этнокультурного, эстетического, духовного и эмоционального пространств поэтического текста. Таким образом, поэтическая картина мира – результат художественного, образно-представительного моделирования мира, система смыслов, образов и представлений, сформировавшихся в сознании автора и читателя при единстве формальной, содержательной, функциональной, «эстетической», «духовной» семантики стихотворного текста. В данном случае необходимо обратить внимание на то, что поэтическая картина мира автора не всегда соответствует читательской. Поэтому в переводе поэтических текстов необходимо изучать, описывать и анализировать некий инвариант авторской, переводческой и читательской картин мира. Эти явления антропологичны, обладают динамикой, так как изменение структуры текста зависит от перемены восприятия, один и тот же текст может восприниматься по-разному сегодня, завтра и послезавтра. Как правило, поэтический текст как лингвоструктурное и духовное целое является носителем и «держателем» различных «читательских» вариантов авторской картины мира.

Каждое стихотворение содержит в себе такие единицы-константы, которые в рамках данного текста являются доминантными. Они структурно необходимы для формирования картины мира, в их числе могут быть культурные, эстетические, духовные, психологические, эмотивные константы. Поэзия Абая отличается гармонией поэтической картины мира, богатством языковой картины мира, сложностью и разнообразием констант, которые являются «отображателями» и «формирователями» картин мира, соответствующими его текстам.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Поэтический текст всегда представляет определенную сложность для перевода, так как концептуальная и эстетическая нагрузка в нем связана с национальным лингвокультурным своеобразием и культурно-духовным контекстом, которые реализуются в рамках определенной стихотворной формы, присущей национальной традиции. О том, что сочетание указанной специфики, в тексте создает особые эффекты содержательного характера, указал Ю.М. Лотман в своем исследовании «Анализ поэтического текста» (1972). В поэтическом произведении особенно трудно определить эстетическое своеобразие текста, реализуемое на базе сложного комплекса выразительных средств. Поэтому переводоведение непрестанно изучает проблему о том, как соотносить перевод лирического произведения с оригиналом, какая степень трансформации и интерпретации здесь допустима и результативна. Вполне естественно, что у исследователей сложились по этому поводу некоторые конвенции общего характера. В числе которых убежденность в том, что при переводе поэзии художественно значимые компоненты формы неизбежно трансформируются. Часто обсуждается и тезис о практической невозможности перевести весь комплекс эстетически значимых смыслов стихотворения. Таким образом, вопрос о степени адекватности перевода в лирике приобретает особую актуальность. Зачастую критерием такой адекватности считается не близость смыслов и не общность поэтических функций, а единство концептуальной программы автора и переводчика, и сопоставляемость эстетического воздействия на реципиента. Конечно, такая точка зрения на первый взгляд кажется теоретически неуязвимой. Но её приложимость к практике сравнительного исследования вызывает много вопросов. Сопоставляя оригинал и текст перевода необходимо рассмотреть их соотнесенность на разных уровнях языковой и речевой реализации, сравнить особенности стихотворной фор-

мы, специфику поэтических средств. Методологическая база научного исследования имеет определенную мысль изучаемого объекта, отражающей его устройство и функции. Наиболее предпочтительной в данном случае может быть функционально-семиотическая модель, которая позволяет рассматривать поэтический текст как знаковое образование, имеющее ряд специфических функций. Гегель так определил специфику лирики: «все субъективное, внутренний мир, размышляющая и чувствующая душа». [Гегель В., 1971, с. 120]. Современный исследователь специфику поэзии связывает с «переживанием» [Хализев В.Е., 2000, с. 230]. Видимо, здесь важен личный опыт человека, который возникает как эмоциональное состояние сознания в результате общения с миром, затрагивающим физиологию, моторику, психику, интеллект. Разумеется, переживание длится во времени, продуцируя создание стихотворения. Поэтому с определенной долей условности текст стихотворения можно считать знаком, отражающим и выражающим авторское переживание, а также процесс его объективации и осмысления. Не менее важную роль в лирике играет и эстетическая функция, которая влияет на чувства вне рационального рассмотрения причин этих ощущений. Вместе с тем факт эстетического отношения к явлению и предмету должно рассматриваться как следствие глубинных причин содержательного характера.

Методы современной филологии позволяют описать и истолковать содержательные, смысловые, духовные, эстетические переживания в поэтическом тексте. Не следует упускать из вида и то, что каждый язык отражает особенности этнокультуры, истории, менталитета того народа, который на нем говорит, а каждый художественный текст создается в рамках определенной литературной традиции. Элементы этой культуры могут быть порой совершенно незнакомы и непонятны носителям других языков. Правомерность или неправомерность снятия национальной специфики в переводе лирических текстов тесно связана с целью переводческой интерпретации. А проблемы хронологической адаптации поэзии Абая, созданной в XIX веке, во многом анологичны проблемам национально-культурной адаптации, где так же важна роль оппозиция «свое – иное – чужое» и «общее».

Такое интегративное понимание, опирающееся на достижения антропологической парадигмы лингвистики, предлагает А.Д. Швейцер, где перевод определен одновременно и процессом, и результатом, то есть межъязыковым преобразованием и преобразованным текстом [Швейцер А.Д., 1988, с. 6].

Такое понимание перевода характерно и для интегративных подходов, требующих его квалификации как проявления человеческой активности. Уточнение статуса этой активности осложняется широтой диапазона его действий, охватывающих все сферы жизни отдельных этносов и человечества в целом. Вместе с тем, и привлекающих все функциональные разновидности языков, включая стиль художественной литературы. Несмотря на различия в механизмах осуществления перевода, все более утверждается мнение о том, что он представляет собой особую форму речевой деятельности, акт межъязыковой коммуникации [Швейцер А.Д., 1988, с. 42]. Особенность перевода национальной поэзии обусловлена множественностью факторов, участвующих в нем. Это и специальная информация, в том числе фактор национальности, и культурно-исторические и психологические, и языковые фильтры, которые фиксируется в тексте оригинала. Все это воспринимается и воспроизводится в переводном тексте, который строится при участии тех же детерминантов, но уже в переводном языке. Изучение процесса двойной коммуникации, обладающей большим количеством параметров, оказывается весьма затруднительным занятием, если переводоведению не обращаться к смежным дисциплинам. К их числу относятся психолингвистика, этнолингвистика, стилистика текста, сопостовительная стилистика, лингвокультурология, семиотика. Психолингвистика вооружает переводоведение сведениями о механизмах порождения и восприятия речевых высказываний, о их моделях, о мотивированности речевой деятельности извне, о зависимости конструирования текста или его восприятия от коммуникативной ситуации, в случае перевода о зависимости генерирования высказывания от двух коммуникативных ситуаций создания оригинала и перевода. Значимой для теории перевода является возможность использования достижений стилистики текста, в том числе понятий об универсумах текста, когда-то сформулированных Ю. Найдой, а также вопросов об актуальном членении текста, о его смыслах, модальности, прагматике, жанрах. Этнолингвистика и лингвокультурология изучают социальную стратификацию языка, отражение в нем истории, культуры, особенности мировидения и характера этноса – носителя языка.

Современная теория перевода все более склоняется к идее о том, что самой универсальной единицей перевода является текст и поэтому эквивалентность должна быть функциональной. Обычно эквивалентность признается относительной, хотя и к ней предъявляется требование полноты. Разумеется, тождество содержания между двумя разноязычными высказываниями особенно трудно достижимо в области художественного перевода, в число детерминантов которого входят литературные традиции, этномаркеры, трудно поддающиеся переносу без трансформации, тем более в поэзии таких вы-

дающихся творческих личностей как Абай. В его стихотворениях они проявляются в неповторимой индивидуальной поэтической форме. Воссоздание такого художественного, эстетического эффекта тесно связано с трансформацией экспрессивно-эмоционального плана содержания оригинала в тексте перевода. Если согласиться с мнением о том, что «в подлиннике» автором создается некий образно-поэтический мир, составляющий художественное содержание оригинала [Чайковский Р.Р., Лысенкова Е.Л. 2001, с. 189], то возникает вопрос о его проницаемости или усвояемости для носителей других культур. Сопровождающий в таких случаях проблему перевода стилистической лакуны можно преодолеть с помощью феномена переводной множественности. Одним из оснований устранения потерь в степени интенсивности и в степени разнообразия эмотивного смысла при перекодировке может стать использование принципов теоретической стилистики известного ученого Х.Х. Махмудова как возможной теоретической базы поэтического перевода. Известно, что исходное положение этой теории содержит оппозицию, где стилистика языка художественной литературы противопоставляется стилистике нехудожественных стилей. Стилистический комплекс является частью творческого контекста. Стилема создает коннотативный фон текста, несет важную часть имплицитной информации, выполняет художественно-эстетическую функцию. Стилемы в трудах казахстанского лингвиста классифицируются по набору и составу признаков. В его исследовании «Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи» [Махмудов Х.Х., 1989, с. 123] различаются стилемы – композиты и функциональные стилемы. Первые, по мнению Х. Махмудова, обладают стилистической достаточностью и функциональной значимостью, так как отражают и мировоззрение автора. Вторые обладают в основном стилистической достаточностью. Если в стилемах-композитах происходят семантические сдвиги и они преобразуются творческой волей и мышлением творца, то в роли функциональных стилем языковые единицы не изменяют своих системных, нормативных значений. Стилемы-композиты относятся к ядру стилистической системы автора текста. А функциональные зачастую относятся к периферии. Ядерные и периферийные стилемы объединяются межгрупповыми (экспрессивными) отношениями и образуют стилистические комплексы, индивидуализирующие контекст автора. Таким образом, стилема является частью творческого контекста, в который вводятся и элементы нехудожественных стилей. Представляя мировоззрение автора, его языковую личность, она сближается с единицами языка.

Сравнительно недавно схожие понятия обозначены как лингвокультуремы. Они вбирают в себя, аккумулируют в себе как собственно языковые представление («форму мысли»), так и неразрывно связанную с ним «внеязыковую, культурную среду» (ситуацию, реалию)» [Воробьев В.В., 1997, с. 48]. На практике перевода часто наблюдается то, что чем уже сфера действия лингокультуремы, тем сложнее ее перенос на другой языковой код. Это касается национальных лингвокультурем, транспозиция которых в другой язык часто происходит в виде заимствования. Это касается и стилем, перекодировка которых определяются их ролью в обеспечении межкультурной коммуникации, в которой особое место занимает неповторимый поэтический мир творческой личности. Итак, стилема как признак художественного стиля возникает в самом тексте. Представляя способ самовыражения автора, средство объективации постоянной работы его духа в творческих поисках, она превращается в сигналы нового, уникального духовно-эстетического опыта, облеченного, как правило, в известные, представляемые языком в готовом виде знака. Поэтому основным критерием этого компонента выделения является семантический смысл, который наращивается на их системные значения и поддерживается контекстуальными связями. Таким образом. Межъязыковые преобразования стилем может осуществляться только на уровне текста и при постановке вызывающей коннотативную, прагматическую, формальную эквивалентности. Так переводный текст сохраняет в себе в определенной степени содержательные, жанрово-стилистические, художественные особенности оригинала. При этом стилема преобразуется. Из единицы художественного стиля она превращается в семантическую единицу, рассеивающую себя в тексте, сообщая всему тексту свою когнитивно-коннотационную функцию. Существует мнение о том, что функция знаков, составляющих исходный текст, выходят далеко за пределы самого текста и во многих случаях требует определенных фоновых знаний, внимательного, осознанного чтения, интуиции, вчувствования, рефлексии. В процессе перевода художественного текста ситуация осложняется, потому что транслятору предстоит заниматься не только предпереводческим анализом, но и интерпретацией исходного текста. При этом следует обращать внимание на различие эмоционального типа опыта автора оригинала, переводчика и реципиента переводного текста. Игнорирование или недооценка степени эмоционально-экспрессивного содержания оригинала наносит информационный ущерб переводному тексту. Такие упущения (недооценка эмоциональных лакун) встречаются достаточно часто в переводах поэзии Абая Кунанбаева на русский язык. С этой точки зрения полезный и интересный материал можно найти в попытках перевода весьма содержательных, причудливых

стилем в стихотворении Абая «Сенбежұртқатұрса да қанша мақтап». Буквальный перевод таков: «Не верь людям, которые постоянно хвалят тебя». Это стихотворение часто приковывает к себе внимание разных переводчиков. И это не случайно. Журнал «Простор» в 1986 году объявил конкурс по переводу стихотворений Абая. В конкурсе приняли участие около двадцати переводчиков, которые предложили свои образцы перевода этого стихотворения поэта. В журнале были опубликованы все переводы участников конкурса. Существуют и предыдущие и последующие переводческие интерпретации этого лирического творения великого поэта. Перед нами не рядовое поэтическое творение, а образец многозначной медитативный лирики. Центральное место в этом стихотворении, по мнению исследователей, занимают философские мотивы, взаимоотношения человеческого «Я» с окружающим миром. Мотив отчужденности человека, который рождает в нем чувства страха и неуверенности перед лицом вещного мира. Кроме того, это мотив преодоления подобной участи путем образного «вчувствования», «вживания» в окружающий мир. На этом пути лирический герой Абая волен сделать свой выбор в решении философских вопросов, однозначное решение которых весьма проблематично. Философские проблемы оригинала посредством стилем переводятся в знаковую плоскость и формулируются в виде вопроса без ответа обращенного к неопределенному адресату. Вопрос этот оформлен так, что он может восприниматься как однозначный ответ на заявленные лирическим «я» проблемы. Однако сущность самого ответа – утвердительная или отрицательная – установить весьма сложно. Логика-синтаксическая и лексико-семантическая специфика текста оставляет допустимым и тот, и другой вариант ответа. В переводах этого стихотворения философские проблемы либо не ясно сформулированы, либо носят противоречивый характер. Эти переводы, независимо от степени их лингвистического буквализма не всегда способны передавать особое эстетическое впечатление оригинала. Стилемы-композиты «жұрт», «қулық», «сенгіштік», «құмарпаз», «салпылдапсағымқуу», «қызық», «оңғақ», «жүрек» не восприняты переводчиками как особые семиоэстетические знаки, что сказывается на уровне и качестве переводов.

Последовательное рассмотрение всех вариантов перевода займет много места, поэтому выборочный анализ нескольких переводов позволит сделать определенные выводы.

Оригинал:
Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме
Қызық келсе, қызыққа, оңғаққаерме
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде
Сонан тап қаншынасыл, тастай көрме.

1. «Не склонись, не упади в лихие дни,
В буйный радости себя не урони.
И на дне своей души, коль дна достанешь,
Ты сокровища отыщешь, – сохрани!» (Перевод В. Налимова)

2. «Горе злое придет – не клонись перед бедой,
Радость душу пьянит – ты останься собой.
В сердца глубь погрузись, его тайны познай,
Чистый перл там найдешь, и отныне – он твой. (Перевод Драгоман).

3. «В беде мужайся, выстоять сумей,
А если радость – сдержан будь и в ней.
Прислушайся к себе, проникни в глубину,
Жемчужину найдешь – ее терять не смей» (Перевод Ю. Гдовского).

4. «Беда придет – быть твердым научись,
Придет удача – счастьем некичись.
Познай себя, и в глубине души,
Мерцаньем смысла жизни заручись (перевод З. Пахаруковой).

5. «Там в глубинах бытия, в небе, во мне,
В створках сердца, погруженная на дне
Ждет жемчужина, мерцая...
Обретешь....
Ни в пучине, ни в огне
Не пропадешь. (Перевод В. Киготь)

ВЫВОДЫ

Таким образом, мы можем предположить, что различные переводческие истолкования одного стихотворения Абая, несущего на себе глубокий отпечаток авторской индивидуальности, связаны с функционально-стилистической дифференциацией оригинала. Заметны большие различия в характере выбора языковых средств и их способов организации в переводах. Наблюдаются отличие целей, прагматических установок переводчиков, разница межличностных установок автора и транслятора. Именно такой комплекс экстралингвистических факторов определил искажения в переводных текстах. В результате неверного восприятия и некорректной передачи этнокультурной информации текст перевода вызывает представление об объекте мысли, отличное от представления, которое стремился выразить поэт. В какой степени эти варианты можно считать индивидуальными переводческими интерпретациями? Какова степень их адекватности оригиналу? Чтобы подробно ответить на эти вопросы, необходимо провести лингвопоэтическое и сравнительно-стилистическое исследование стихотворения с целью выявления специфики его коммуникативной,

семиотической и эстетической организации. Большое значение имеет формализация семантических тонкостей стилем, их смысловых оттенков. Например, стилема «қайғы» в оригинале многозначна, перевод на русском языке может иметь такие вариативные значения как горе, печаль, несчастье, скорбь, злой рок, душевный разлад, беспокойство. Не обращено достойное внимание семам и семантическим множителям. К тому же подбор эквивалентных соответствий стилемам оригинала в текстах переводов не осуществлен с учетом коннотативных, эмоционально-оценочных, иллокутивных, образно-экспрессивных компонентов значений стилемы стихотворения Абая. При этом в каждом из вариантов перевода резко смещаются концептуально важные акценты этнокультурного содержания, что обуславливает спорную смену сути этностилемы и упрощение механизма эстетизации.

Следует заключить, что сравнительно-стилистическое или лингво-поэтическое исследование поэтического текста и его переводов, могут служить критерием определения онамасиологической направленности текстов, функции стилистического комплекса. Необходимо отметить то, что стилемы тесно связаны с существенными формальными и содержательными особенностями произведения казахского поэта, в их числе культурно-исторические контексты, особенности поэтической организации, символическая и семиотическая составляющие. Уверены, что стилемы несут часть этой информации в тексте, поэтому обращение достойного и пристального внимания стилистическому комплексу в стихотворениях Абая способствует существенному повышению качества переводов его поэзии. Стилестический комплекс отражает противоречия и лакуны смысловой структуры и являются этномаркерами способа преобразования переживания, что поможет переводу привносить в другую литературу иную духовность, новые культурно-эстетические ценности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гегель В. Эстетика в 4-х томах. Том 3. – М.: Искусство, 1971. – 623 с.
2. Хализев В.Е. Теория литературы. – М., 2000. –309 с.
3. Ожегов И.С. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1983. – 816 с.
4. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
5. Чайковский Р.Р., Лысенкова Е.Л. Неисчерпаемость оригинала. – Магадан: Кордис, 2001. – 211 с.
6. Махмудов Х.Х. Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи. – Алма-Ата: Наука КазССР., 1989. –283 с.
7. Воробьев В.В. Лингвокультурология (Теория и методы) – М., 1997 – 331 с.

УДК 81

Есенжан Дина Әнесқызы,
профессор, филол.ғ.к.,
шығыс тілдері және аудара кафедрасы,
Абылайхан атындағы ҚХҚжӘТУ

КӨРКЕМ АУДАРМА ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ ХАҚЫНДА

Түйін. Мақалада көркем аударма теориясының кейбір мәселері қарастырылған. Автор мынадай көзқарасты ұстанады: аудармашы көркем аудармаға кіріспес бұрын аударылатын туындының идеясы, автордың интенциясы, оның тілдік тұлға ретіндегі ерекшелігі, қолданған стилі, әдеби көркемдеу әдісінің өгешелігі туралы, автордың бүкіл шығармашылығы туралы, сондай-ақ, мүмкіндігінше нақ сол әдеби ортаның басқа өкілдерінің де, тіпті қарама-қарсы бағыт өкілдерінің де шығармашылығы туралы зерттеп, біліп алғаны жөн. Бір автор өзінің бүкіл дүниетанымына байланысты өзіндік прозалық сөз саптауын қолданады, ал екінші бір автор сөз тіркестерін эстетикалық дәлме-дәл мүсіндейді. Сонымен қатар белгілі бір суретші өз қызметінің әр түрлі кезеңдерінде, өзінің бірте-бірте шығармашылық дамуына сәйкес, шығармаларын әр түрлі сомдайды.

Кілт сөздер: аударма теориясы, әдеби шығарма, мәтін рухы, теңдес бейне.

Резюме. В статье рассматриваются некоторые вопросы теории художественного перевода. Автор придерживается следующей точки зрения: до того, как переводчик приступит к переводу, ему следует уяснить идею произведения, которое нужно перевести, замысел автора, его особенности как языковой личности, подчеркнуть стиль и уникальность авторских художественных средств, ознакомиться с творчеством автора в целом, и если возможно, с произведениями других авторов, представляющие иные литературные течения. Один автор использует собственную мнеру изложения в зависимости от своего мировоззрения, а другой автор слагает фразы с эстетической точностью, при этом определенный художник сумеет выпестовать свои произведения на разных этапах своего труда, в соответствии с постепенным творческим развитием.

Ключевые слова: теория перевода, литературное произведени пе, дух текста, образ-аналог.

Abstract. The article deals with some questions of the theory of literary translation. The author adheres to the following point of view: before the translator begins to translate, he should understand the idea of the work to be translated, the author's intention, his features as a linguistic person, emphasize the style and uniqueness of the author's artistic means, get acquainted with the work of the author as a whole, and if possible, with the works of other authors representing other literary movements. One author uses his own expression, depending on his worldview, and the other author composes phrases with aesthetic precision, while a certain artist of the word will be able to nurture his works at different stages of his work, in accordance with gradual creative development.

Key words: theory of translation, literary work ne, spirit of the text, peer image.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда көркем аударма мәселелерін теориялық тұрғыда қорытып түйіндеу көркем аударманы толыққанды шығармашылық ретінде одан әрі дамытудың бір арнасы. Дегенмен, оқулыққа қойылатын талаптарды көркем аударма теориясына қоюға болмайды. Рас, көркем аударма теориясы кейбір реттерде оқу құралының талаптарын да қанағаттандыруы тиіс, өйткені көркем аударма теориясында практикада қолданылатын негізгі көркем өнер қағидаттары баяндалады. Әйтсе де, әдебиет теориясын білу адамды өлең, роман, драма жазуға үйрете алмайтыны сияқты, аудармашы болу үшін аударма теориясын білу ғана жеткіліксіз. Көркем аударманың тұрпаты, аударманың әдеби жанрлары сан алуан болғандықтан кейбіреулер аударманың теориясын жоққа шығарғысы келген кезеңдер де болды. «Аударма практикасы көптеген ғылымдардың қызметін пайдалана алады, бірақ оның өз ғылымы болуы мүмкін емес» деп тұжырымдаған А.А. Реформатскийдің пікіріне жауап ретінде А.В. Федоров «Аударма теориясына кіріспе» деген еңбегінде өзіндік қағида ұсынды. Бұл қағида бойынша: аударма теориясы – арнаулы тар шеңбердегі филологиялық пән; ол осы ұғымның кең мағынасындағы екі тіл арақатысының, соның ішінде олардың стилистикалық жүйесінің арақатынастарының да заңдылықтарын зерттеумен шұғылданды [Феодоров А., 1953, 15 б.].

Аудармашы өз жұмысын ойдағыдай атқару үшін түпнұсқаның тілін және аударма жасалатын тілді жетік меңгеруі былай тұрсын, сонымен қатар іс жүзінде екі тіл арасындағы сәйкестікті / барабарлықты/ таба біліп қана қоймай, оны бір мәтіннен екінші мәтінге ұтымды қолдана білуі шарт. Аударылатын мәтін қай тілде жазылған

болса, аударма да сол түпнұсқа тілден жасалуы абзал. Көркем аударма жасауда, мысалы, голланд, венгер және сол сияқты авторлардың шығармаларын неміс тілінен аудару, араб тіліндегі шығармаларды / мысалы, «Мың бір түн», «Калилла мен Димна» т.б. / орыс тілінен аудару тәжірибесі кезінде орын алғаны мәлім. Түпнұсқадан тікелей аударылмағандықтан мәтіннің кейбір тұстары ауыстырылуы, шатастырылуы, солғын тартуы мүмкін, соның салдарынан бұл шығарма туралы оқырман мүлде бұрмаланған, өңі айналдырылған түсінік алатыны сөзсіз. Жолма-жол аудармадан әдеби аударма жасау жолы қолданылуы да кейбір жағдайларда әбден мүмкін, бірақ соның өзінде толып жатқан шарттар орындалуға тиіс: жолма-жол аударманы тілге ғана емес, тіл біліміне жетік адам жасауы керек, жолма-жол аударма ешқандай «сыр-бояусыз», «әсемдеусіз», таза «формалды» түрде жасалғаны, әдеби аудармашыға түсінікті етіп сөздің екпінін, ырғағын (әсіресе, өлең аудармасында) дәл көрсете отырып, сөзбе-сөз жазылғаны жөн; жолма-жол аудармада жекелеген образдар, бейнелі нақышты сөздер, белгілі бір реттерде жекелеген сөздердің көлемі, қамтитын ауқымы, онымен байланысты ассоциациялар жөнінде түсініктемелер беріледі, мақалдар, мәтелдер, нақылдар, ойнақы сөздер атап көрсетіледі, тұрмыстық атаулар жөнінде түсініктемелер беріледі. Ең ақырында, әдеби аудармашы мен жолма-жол аударма жасаушы арасында жұмыс үстінде кеңесіп, ақылдасып отыру үшін, сондай-ақ түпнұсқа тілінің құрылымындағы негізгі элементтердің мәнін жете түсіну үшін тікелей байланыс болуы қажет.

Тіл білімімен, тарихи, лингво-мәдени білімімен, аударма теориясымен жақсы қаруланған аудармашы ғана теңдес (адекват) көркем аударма жасау міндетін қанағаттанарлық түрде атқара алады. Ал мұндай аударма түпнұсқаның мағыналық мазмұнын, сезімдік көркем бейнелеу бірліктерін, сөздік-құрылымдық формаларын айнытпай жеткізуді талап етеді. Міне осы міндеттің қиындығы теңдес аударма жасау мүмкін емес деген әрқилы пікірлер туғызды. Мұндай пайымдауды бастап берген Лейбниц Г.Ф.: «Өзге тілдің сөздерін күші бірдей, сондай сөз түгіл, тым болмаса теңдес бейнеде бере алатын тіл бұ дүниеде жоқ» **[**Лейбниц Г.В., 1982, 199 б.**]** деген болатын. Әдеби шығарманы кәміл аяқталған, өз ішіне тұйықталған, қайталанбас тұтас дүние дейтін көзқарас тұрғысынан қарағанда, бірыңғай көркемдік тұтастығы бар барлық үш құбылыс (мағыналық, сөздік, сөз формасы) пен солардың арақатынастары шеңберінде қайта туатын дәлме-дәл аударма жасау шынында оңай дүние емес. Өйткені, адамның айнадағы келбеті сол адамның өзі деп тұжырымдау мүмкін емес. Ал егер шығарманың жалпы идеялық-сезімдік, эстетикалық әсер етуін, ал әр түрлі сөздік құралдардың бұл әсерге тек қызмет қана атқаруын шығарманың өзегі, қасиеті деп санайтын болсақ, онда мағынасы толыққанды дәлме-дәл аударма жасауға әбден болады. Автордың оқырманға идеялық, сезімдік, көркемдік жағынан әсер етуді көздеген барлық ниеттерін (ойластырылғанын да, бейберекет қалыптасқанын да) толық жеткізіп бере алған, дәлме-дәл немесе қанағаттанарлық балама құралдар арқылы автордың қолданған барлық бейнелеу, өнектеу, ырғақ сияқты басқа да амалдарын мүмкін болғанынша бұлжытпай сақтай алған аударманы біз бара-бар аударма деп санауға тиіспіз; алайда автордың қолданған амалдар қорын аясы тар мақсатты көздегендік емес, жалпы әсерлілікке жетудің құралы деп тану керек. Бұл ретте мәтіннің неғұрлым елеусіздеу элементтері іріктеу үстінде біршама шығын болатыны да сөзсіз. Осыған орай аудармашы жұмысқа кіріспес бұрын аударылатын туындының идеясы, автордың интенциясы, оның тілдік тұлға ретіндегі ерекшелігі, қолданған стилі, әдеби көркемдеу әдісінің өгешелігі туралы, автордың бүкіл шығармашылығы туралы, сондай-ақ, мүмкіндігінше нақ сол әдеби ортаның басқа өкілдерінің де, тіпті қарама-қарсы бағыт өкілдерінің де шығармашылығы туралы зерттеп, біліп алғаны жөн. Мәселен, бір автор өзінің бүкіл дүниетанымына байланысты өзіндік прозалық сөз саптауын қолданады, ал екінші бір автор сөз тіркестерін эстетикалық дәлме-дәл мүсіндейді. Сонымен қатар белгілі бір суретші өз қызметінің әр түрлі кезеңдерінде, өзінің бірте-бірте шығармашылық дамуына сәйкес, шығармаларын әр түрлі сомдайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Аудармашы түпнұсқаның өзгешеліктеріне қарай, бірде тіл, сөз айқындығы мен табиғилығын сақтауды көздесе, екінші бір ретте, сөзді эстетикалық стиль қалыптастыруға бағыттап, әзілсықақ немесе салтанатты үн нақышына салуға, көркем суреттеме жасауға қолданады. Жекелеген авторлардың көздеген нысанындағы ұстаған бағытындағы айырмашылық, әр түрлілік – олардың шығармашылығындағы түрлі элементтердің бірдей еместігін, теңсіздігін туғызады, сондықтан, қажет бола қалса, қай жерде, қандай сөз тіркестері қандай шығынға ұшырауға тура келетінін аудармашы алдын ала белгілеп алады. Материалға нақ осылайша талдау тұрғысынан келу аудармашыға қандай шығарманы да бара-бар аударудың дұрыс «кілтін» ұстатады.

Бір ғана тікелей сөзбе-сөз дәлдікпен толыққанды аударма жасау да екі талай. Бір жағынан, автордың, екінші жағынан, аудармашының және оның оқырмандарының ұлттық тілі, дәуірі, жергілікті жағдайлары, мәдени дәрежесі, әдеби дәстүрі және жалпы әлеуметтік ортасы арасындағы айырмашылықтарды ескеруге тура келетін жайлар жиі кездеседі. Сөзбе-сөз аударғанда көбінесе әсем әзіл – ауыр зіл боп, өрнекті өткір

сөздер ойнақылығы – көлгірсу боп, шын көңілден қуана үн қату – жасанды леп боп шығуы да ғажап емес. Мұндай аударма, әрине, нашар әрі теріс аударма. Бұл ретте белгілі субституттыны қолдануға, яғни түпнұсқаның түпкі шет тілдік мәнмәтініндегі /контекстіндегі/ нақышты сөздердің міндетін аударма мәтінде де атқара алатын бейнелермен, сөздермен, нақыштармен ауыстыру қажет болады. Бірақ бұл жерде автордың өзі аудармашының тілінде, оның заманында, оның қоғамдық жағдайында жазған болса, қандай бейнелі сөздерді қолданар еді деген болжаммен аудармашы автордың ойына лайықты бейнелі сөздер табуға тырысуы керек дейтін тезисті ұсыну да мейлінше жаңсақтық болар еді. Бұл тезис еркін аударманың тежеусіз субъектившілдігіне жол ашар еді, мәтіннің жергілікті нәрі мен уақыт бояуы да жойылып кетер еді. Аударманың осыған қатысты екі тәсілінің бір-біріне қарама-қайшылығын Гете былайша аса айқын тұжырымдаған: «Аударма үшін екі принцип бар. Біреуі шетелдік авторға біз өзіміздің авторымыз деп қарайтындай болуымыз үшін оны бізге келтіруді талап етеді. Екіншісі, керісінше біздің шетелдікке баруымызды, оның өмірін бейнелеу тәсілін және ерекшеліктерін игеруімізді ұсынады («Виланд туралы сөз»)». Бұл екі жолдың екіншісі дұрыс екені күмәнсіз, өйткені бірінші жолды таңдасақ, біз аударма шығармадан оның танымдылық құндылығының едәуір бөлігін жоғалтып аламыз. Стильдік дарындылықпен жасалған аударма, көркемдік тәжірибе дербес ынталандыруы ықтимал, бірақ әлеуметтік-тарихи мағынада танымдық құны күмәнді болады. Алайда, түпнұсқаның әрдайым құнды саналатын заманалық және ұлттық сырбояуын, түсі-түрін мұндай құралдарсыз-ақ, біріншіден, кейбір жекелеген ерекше терминдер мен нақышты сөздердің түпнұсқалық формаларын (құрметті атақтар, қошемет, лауазым есімдері, дәл ұқсас аттары жоқ заттар-лакуналарды) сақтау арқылы, екінші жағынан, аударма тіліне әр түрлі «айшықты сөз» атаулыны жолатпау арқылы жеткізіп беруге болады.

Аудармашы түпнұсқа тілінің де, өз тілінің де морфологиясын, синтаксисін, лексикасын, идиомасын кәміл білуі керектігі былай тұрсын, сонымен қатар екі тіл жүйелерінің арақатысын да жақсы ұғынуға тиіс. Мәселен, басқа тілден аударылған көптеген нақышты, бейнелі сөздер, грамматикалық формалар, синтаксистиік құрылымдар (айталық, араб тіліндегі бірқатар күрделі өткен шақтар, қос-қабат шартты райлар, атаулы және тұйық құрылымдар, т.б.) орыс тілінде болмағандықтан немесе өте аз қолданылатындықтан, аудармада шығарманың тілі лажсыздан жүдеу тартады. Сондықтан шығармаға көркем образ туғызуға қажетті толыққанды қасиет дарытып, ондағы бірқатар олқылықтардың орнын толтыру үшін ана тілінде бар бірсыпыра бірліктерді, құрылымдар мен орамдарды тағы сондайларды сарқа пайдалану керек. Бұл ретте мұндай тәсілдің тиімділігін тексеру үшін осы тұстағы аударманы түпнұсқа тіліне кері аударып көрген жөн, ал бұл кері аударма түпнұсқадағы мән-мәтінге қайта әкелуге тиіс. Тек осындай жолмен ғана сөз саптауын, түпнұсқа тілінің орамдылығы мен әр алуандылығын керекті дәрежеге жеткізуге болады. Өзінен өзі белгілі, түпнұсқада кездесетін идиомалар / бір ұғым ретінде қалыптасқан сөз тіркестері және сөзбе-сөз басқа тілге аударуға келмейтін оралымдар**/** мен мен анакалуфтарды **/**сөйлемдегі сөздердің грамматикалық талапқа сәйкес келмейтін теріс қиысуы түріндегі синтаксистік тұлға**/**мәнерлірек немесе қарадүрсіндеу, жиірек немесе сирегірек қолданылып келуі, тіпті шетел сөзі мүлдем басқа мағыналық және сезімдік ассоциациялармен байланысты болып келуі де мүмкін. Осының бәрі аудармашыдан өз тілінде бар синонимдер мен шала синонимдердің барлығын жұмылдыруды талап етеді, ал бұларды саралап, іріктеп алу әрдайым субституттыны (ауыстыруды) қолдануға тура келеді, әйтсе де бұлардың өзін кейбір ретте әбден ойластырылған, шектелген шамада тікелей қайта туындатуға (көбінесе аудармашының ұлттық тілінің мәдениеті өсу кезеңінде) жол берілетінін де ескерген жөн. Жекелеген әдеби мектептерге ғана емес, тұтас алғанда екі әдеби тілге де (ана тіліне де, автор тіліне де) тән бірқатар дәстүрлі стильдік дағдылар мен талаптардың сәйкес келмей жататынын да ескеру керек. Жеке сөздерді және олардың қарапайым тіркестерін аударғанда осыған ұқсас мәселелер туады. Тек мейлінше сирек жағдайларда ғана (онда да теория жүзінде емес, іс жүзінде) түпнұсқа сөз бен мақсатты аударма сөзі бір-бірінің мағынасы мен мәнін дәл бере алады. Айталық мақсатты аударма сөзі шетелдік сөзге қарағанда мағына жағынан кеңірек немесе тарырақ, бояуы қоюырақ немесе солғынырақ контекстің бейнелеуіш қызметіне қарай анықталуға тиіс. Бұл жерде де сөзбе-сөз аударуға келмейтін сөз мағынасының есесін өзге сөз орамдарымен толтыру қағидаттарын мөлшерлі шама сәйкестігін сақтай отырып, бір жерінде әлсіздеу берілгенін екінші бір жерінде күшейтіңкіреп беру арқылы теңгертіп отыру керек.

«Жаңа дегеніміз - ұмыт болған ескі нәрселер» [وانجامن, 1992, 152-б.] деп араб мақалы анықтағанындай, ілкі теорияларға көңіл бөлсек, теңдес көркем аударма түпнұсқаның мағыналық мазмұнын, эмоциялық бейнелеуіштерін, сөздік-құрылымдық формаларын айнытпай жеткізуді талап ететіндігіне маңыз берген. Сонымен, көркем аударма түпнұсқаның мағыналық мазмұнын, көркемдік бейнелеу құралдарын, сөздік-құрылымдық формаларын айнытпай жеткізуді талап етеді.

Осы айтылғандардан-ақ аударма жұмысының қаншалықты күрделі екені айқын көрінеді, өйткені түпнұсқа мазмұн мен форма бірлігі бол-

ғандықтан, осы бірлікті тұтас беру үшін тілдік құралдарды ұдайы іздестіруге, осыны білдірудің бірнеше мүмкіндіктерінің ішінен ең ыңғайлысын таңдап отыруға тура келеді. Бұл ізденістер мен бұл таңдау-талғаулар әрдайым шығармашылық-сипатты, ой-сананың белсенді қызметін талап етеді. Ал енді көркем әдебиетке, сондай-ақ тіл шеберлігі, тіл әсемділігі стандарттарға иек арқан ғылыми шығармаларға, сонымен қатар, қоғамдық-саяси әдебиет шығармаларына келетін болсақ, бұларды аудару ісі көркемдік шығармашылық міндеттерді де атқарады да және әдеби шеберлікті де талап етеді, сөйтіп, бұл іс талант көрінісіне жатады.

Өзгеше ғылыми пән ретіндегі аударма теориясын шығармашылық үдеріс ретіндегі немесе өнер ретіндегі аудармадан ажырата білген жөн. Аударма әрқашан да халықтар арасындағы мәдени, саяси және экономикалық қарым-қатынастың аса қуатты құралы ретінде ерекше рөл атқарып келеді, әлі де атқаруда. Әсіресе, қазіргі заманда, яки мәдениеттердің тоғысқан заманында, көркем аударманың рөлі орасан зор. Әлбетте, практика жүзіндегі мұншалықты маңызды қызметтің өзіндік теориялық негізі болуға тиіс. Аударма теориясының міндеті – түпнұсқа мен аударма аралық заңдылықтарды қадағалау, аударманың жекелеген дара оқиғаларын байқау-бақылаудан туатын қорытындыларды ғылыми деректер тұрғысынан жинақтау, сөйтіп аударма практикасына жанама түрде көмектесу, осы арқылы аударма практикасы бейнелеудің қажетті құралдарын іздестіргенде теорияны қолдана алатын болуына, нақты мәселелерді нақпа-нақ шешуге теориядан дәлел және уәж таба алатын болуына септігін тигізу.

Аудармашының өз бетімен, өз қалауынша билеп-төстеуін болғызбайтын, ал бола қалған күнде оны ақтау үшін «долбарға шамаға» иек артқызбайтын, шын мәнісінде ақиқат, ғылыми негізделген принциптерге сүйенудің қажеттігі теорияның практикалық мән-маңызын белгілеп береді. Шығармашылық қызмет атаулының қандайы болса да заңдылықтарды анықтауды және теориялық тұжырымдауды қажет етеді, бұлайша жинақтап, тұжырымдау одан анағұрлым кеңірек көлемдегі қорытындылар шығаруға, толып жатқан басқа да талай жайттарға таратуға, эмпиризмді (жалаң тәжірибеге сүйенушілікті), жұмыстың айдагерлік әдістеріне бой ұрушылықты жеңуге мүмкіндік берер еді. Бұрынғы және қазіргі замандағы көрнекті аудармашылардың аударма саласында өздерінің тілге деген көзқарастарына, өздерінің дүниетанымдарына сүйенгені және сүйеніп отырғаны кездейсоқ құбылыс емес.

Тілмен, әдебиетпен байланысты шығармашылық қызмет ретінде екі тілдің жанасуы, тоғысуы арқылы түпнұсқаны аударма тілінде де қайта тірілту арқылы аударманың нысаны туғызатын алуан түрлі мүдделер аударма теориясының ғылыми құндылығын айқындайды. Аударуға және тілдерді өзара салыстыруға байланысты бірсыпыра мәселелер туады, ал бұл тілдердің әрқайсысын жекелей алғанда мұндай мәселелер тумас та еді. Қалай дегенмен теориялық мәселелерді талдау тілдердің әрқайсысының ерекшеліктері мен өзгешеліктерін, ортақ тұстарын анықтауға мүмкіндік береді.

Табиғаттағы, қоғамның өмірі мен қызметіндегі құбылыстардың көпшілігіндегі сияқты, аударма да зерттеудің сан қырлы нысаны болып табылады. Аударма мәселесі әр түрлі тұрғыдан – тарихи-мәдени, әдебиеттану, тіл білімі, аудармашының жұмысы жүйке қызметі арқылы атқарылатын және шығармашылық психологиясының проблемасына байланысты болатын белгілі бір процестерді бастан кешіретіндіктен психология т.б. ғылым тұрғыларынан қарастырылып келеді. Объектінің өзінің, яғни аударманың бірлігінен туатын зерттеудің әр түрлі саласы өзара байланысты бола тұрса да зерттеу нысанының белгілі бір жағына баса көңіл бөліп, басқа жақтарын азды-көпті дәрежеде абстракциялау (дерексіз түсінікке жүгіну) қажет болады.

Аударма, негізінен, тіл арқылы атқарылатын болғандықтан, тілдік бірліктермен жұмыс істеу болып табылатындықтан, екі тіл мен олардың стильдік құралдары арақатынасының сипаты жөніндегі мәселеге байланысты болғандықтан оны қалай да аударматану мен лингвистика жетістіктері негізінде зерттеу талап етіледі.

Аударманы әдебиеттану ғылымы тұрғысынан зерттегеннің өзінде де бұл іс тілдік құбылыстарды қарастыру, аудармашылар пайдаланған тілдік құралдарды талдау, бағалау қажеттігіне ұдайы тап болып отырады. Бұл әбден табиғи шарт: өйткені түпнұсқаның мазмұны өздігінен қалыптаспайды, тек форма бірлігімен, тұлғаланған тілдік құралдармен бірлікте қалыптасады. Сондықтан, аударғанда мазмұн тек тілдік құралдардың көмегімен ғана беріле алады (бұл жерде үрдіс бояулардың, сызықтардың, музыкалық немесе жаратылыстың үн дыбыстарының, техникалық заманауи құбылыстардың, тағы сол сияқтылардың көмегі туралы емес, әрине). Қай елдің болса да қоғамы үшін аударманың рөлі ерекше, аударғанда түпнұсқаның қайта мағыналануы немесе бұрмалануы белгілі бір тілдік құралдарды қолданумен байланысты болады. Аударма психологиясы да тілдің ойлауға, тілдік образдарға қатысына, адамның зерделеу жүйесіне жүгінеді. Демек, аударманың тілдік табиғатын әдеби, мәдени, тарихи, сондай-ақ психологиялық құрылымдар тұрғысынан да зерттеу оны толық игеруге мүмкіндік береді.

Аударманы тілдік тұрғыдан зерттеу аударманың негізін, оның өзегін – тілдің өзін қамтиды, мұнсыз аударманың міндетті қызметінің ешқандайы да – қоғамдық-саяси рөлі де, мәдени-білім-

дік, танымдық рөлі де, көркемдік маңызы да, тағы басқалары да жүзеге асуы мүмкін емес [Catford, J.C.,1980, 56 б.]. Сонымен бірге аударманы аударматану тұрғысынан зерттеу, яғни оны екі тілдің арақатысы тұрғысынан зерттеп үйрену тілдің шынайы фактілерін қолдана отырып, нақты жұмыс жүргізуге мүмкіндік береді. Аударған кезде пайдаланылған тілдік бейнелеу құралдарына талдау жасамайынша түпнұсқа мазмұнының аудармада қандай болып шыққандығы жөніндегі зерттеулер мен талдаулардың қай-қайсысы да нәтижесіз, пайдасыз болмақ.

Әрине, аударма саласындағы фактілердің бәрін бірдей тілідік жолмен түсіндіру мүмкін емес. Атап айтқанда, көркем аударма тарихының аса елеулі деректері жөнінде бұлай талдауға болмайды, себебі – бұл деректер аудармашының түпнұсқаға көзқарасына, оны пайымдауына, түсінуіне байланысты болады, кейде түпнұсқаны бұрмалауына да байланысты; бұл сияқты бұрмалаулар ретсіз сөз қалдырып кету, өз жанынан көлем ұлғайту мақсатында сөз қосу, мағына жағынан жекелеген орынсыз өзгерістер енгізу тәрізді әрекеттерден көрінеді. Мұндай оқиғалар аудармашының эстетикалық талғамынан туады, яғни лингвистикаға қатысы жоқ факторларға байланысты болады. Сонымен қатар, көркем аударманың тіл шеберлігін, автордың өзіндік стилін сақтай білу сияқты аса маңызды мәселелерін талдау аудармашылықтың баянды негіздерін қолдануды талап етеді. Өйткені түпнұсқа стилінің дәстүрлі немесе жаңашыл ерекшелігін және аударманың оған стильдік тұрғыдан жақындық дәрежесін осы талданып отырған екі тілдің әдеби нормаларын салыстыра анықтап, бағалауға болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, зерттеп-зерделеудің лингвистикалық жолы аударманың (атап айтқанда, көркем аударманың) кейбір мәселелерін шешу үшін жеткілікті болғанымен, бұл проблемаларды түбегейлі әрі кешенді зерттеу аударматану тұрғысынан сөзсіз қажет. Ал лингвистикалық тұрғыдан зерттеудің нәтижесі бірсыпыра басқа да, маңыздылығы мен қызғылықтылығы бұдан әсте кем емес міндеттерді объективті түрде шешу үшін берік негіз жасайды.

Аударма міндеттеріне лингвистикалық тұрғыдан келу практика жүзінде де ерекше маңызды, өйткені екі тілдің құрылымындағы айырмашылықтарды терең түсіну түпнұсқасының қандайының да аудармашысын мағыналық қателіктерден де, аударманың тіліне қиянат жасауға әкеп соқтыратын сөзбе-сөздік, әріпқойлықтан да шын мәнісінде сақтандыра алады. Демек, көркем шығарма аудармашысының жұмысы іс жүзінде тілді білуге ғана, «тілдік сезімталдыққа» ғана саяды деп, одан арғысы, яғни түпнұсқаның образдарын ашу және «қайта тұлғаландыру», автормен ой-пікір жүйесінің жақындығы, көзқарас рухының үйлесімділігі» /конгениальность/ немесе үндестігі, «зерделестігі» сияқтыларды білуге ғана саяды деп, ал екі тілдің арасындағы сәйкестікті немесе алшақтықты бұл ретте теория жағынан білу міндетті емес деп немесе екінші қатардағы мәселе деп ойлау мейлінше аңғалдық болар еді. Көркем әдебиет аудармашысының жұмысында «тілдік сезімталдық та», «образдарды ашу» да, «қайта тұлғаландыру» да, әрине, аса зор рөл атқарады. Бұлар өте қажет, бірақ іс мұнымен әсте тынбайды. Екі тілдің арақатысында орын алып отырған заңдылықтарды білу де соншалық маңызды, себебі мұның өзі аударма жасалып отырған әдеби тіл нормаларының талаптарын бұзбастан, түпнұсқаның дербес ерекшеліктерін жеткізе білуге керекті құралдарды таңдау, іріктеп алу ісін саналы түрде айқындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Феодоров А.. Введение в теорию перевода, М., 1953
2. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разумении автора системы предустановленной гармонии [полемика с Дж. Локком] Г.В.Лейбницу/ Соч.: В 4 т.-М.: Мысль, 1982. Т.2. 686 с.
3. الجرثومة في نانغ دمحم روتكدلا. الشركة العالمية المصرية – لونجمان، 1992
4. Catford, J.C: A Linguistic Theory of Translation. Oxford, OUP, 1980

УДК 81:37.016

ЕСІРКЕП БИБІСАРА МҰҒАЛБЕККЫЗЫ,
II курс магистранты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: yessirkepova.b@mail.ru

ДАРХАН МӘДИНА ЖӘНІБЕККЫЗЫ,
II курс магистранты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖЕКЕ ОҚЫТУ ТӘСІЛІ

Түйіндеме: Мақалада ағылшын тілін шет тілі ретінде оқыту мәселелері қарастырылған. Кейбір қиындықтар тілдің пайда болуымен, орфографиялық ережелермен және грамматикамен байланысты. Бірақ көп жағдайда проблемалар оқушының жеке қабілеттерімен байланысты туындайды. Солардың бірі- мектепте шет тілдерін оқыту әдістемесінің өзекті мәселелері және шет тілін оқытудағы жеке оқыту мәселесі. "Жеке тәсіл" терминіне сабақтың формасын, мақсатын, мазмұнын және процесін өзгертуді қамтитын шет тіліндегі оқу процесін ұйымдастырудың дидактикалық құралдарының жүйесі ретінде анықтама беріледі. Шетелдік оқытудағы жеке көзқарас шет тілін оқытудың тиімділігін анықтайтын және пәннің белсенді рөлін көздейтін күрделі педагогикалық құбылыс ретінде қарастырылады. Жеке оқыту тәсілінің негізгі шарттары- саралау, оқушының бастапқы тілдік дайындығын бағалауда, мақсаттар қоюда, өздік жұмыс дағдыларын бағалауда және іскерлікті дамытуда, білімді игеруге жүйелі көзқарасты жүзеге асыруда көрінеді. Бір қарағанда, бұл әрбір мұғалімге қиындық туғызатын қарапайым мәселе болып көрінеді. Негізгі қиындық - шет тілін оқу кезінде жеке және топтық жұмыс формаларынан фронтальды, оңтайлы комбинацини таба алмау. Қалған қиындықтар әр оқушының ақыл-ой қабілеттерін дамытуға бағытталған мұғалімнің іс- әрекетінің негізінде оқушының жеке басы мен жеке ерекшеліктерін анықтаумен байланысты.

Түйін сөздер: жеке оқыту тәсілі, жеке қабілет, оқыту формасы, интегралдылық ұғымы, оқу процесін ұйымдастыру, дифференцация.

ЕСІРКЕП БИБІСАРА МҰҒАЛБЕККЫЗЫ,
магистрант II курса,
Казахский Государственный Университет имени Аль-Фараби,
г. Алматы., Казахстан,
e-mail: yessirkepova.b@mail.ru

Дархан Мәдина Жәнібекқызы,
магистрант II курса,
Казахский Государственный Университет имени Аль-Фараби,
г. Алматы., Казахстан

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Абстракт: В статье освещаются проблемы изучения английского языка как иностранного. Некоторые трудности связаны с происхождением языка, орфографическими правилами и грамматикой. Но в большинстве случаев проблемы вызваны личными способностями ученика. Одна из них- актуальные проблемы методики преподавания иностранных языков в школе и вопросы индивидуального обучения иностранным языком. Сам термин "индивидуальный подход" понимается как система дидактических средств организации учебного процесса по иностранному языку, которая включает изменение формы урока, цели, содержания, и процесса. Индивидуальный подход в обучении иностранному языку рассматривается как сложное педагогическое явление, которое определяет эффективность обучения иностранному языку и предполагает активную роль субъекта учебной деятельности. Основными условиями реализации индивидульного подхода выступает дифференциация, которая выражается в оценке первоначальной языковой подготовки ученика, постановка личностно значимых для него целей, выпаботка навыков самостоятельной работы и умения осуществлять системный подход к овладению новыми знаниями. На первый взгляд, эта вроде бы не сложная проблема вызывает большие трудности почти у каждого второго учителя,

который работает в школе. Главная трудность состоит в неумении найти оптимальное сочетание фронтальных, индивидуальных и групповых форм работы при обучении иностранному языку.

Ключевые слова: индивидуальный способ обучения, индивидуальные способности, формы обучения, понятие интегральности, организация учебного процесса, дифференциация.

YESSIRKEP BIBISSARA MUGALBEKKYZY,
Master degree 2 course student,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty,
e-mail: yessirkepova.b@mail.ru

DARKHAN MADINA ZHANIBEKKYZY,
Master degree 2 course student,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty

AN INDIVIDUAL APPROACH TO TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract: The article highlights the problems of learning English as a foreign language. Some difficulties are related to the origin of the language, spelling rules, and grammar. However, in most cases, the problems are caused by the student's personal abilities. One of them is actual problems of methods of teaching foreign languages at school and issues of individual foreign language teaching. The term «individual approach" is understood as a system of didactic means of organizing the educational process in a foreign language, which includes changing the form of the lesson, the purpose, content, and process. Individual approach in teaching a foreign language is considered as a complex pedagogical phenomenon that determines the effectiveness of teaching a foreign language and assumes an active role of the subject of educational activity. The main conditions for the implementation of the individual approach are differentiation, which is expressed in the assessment of the student's initial language training, setting goals that are personally significant for him, developing independent work skills and the ability to implement a systematic approach to mastering new knowledge. At first glance, this seemingly simple problem causes great difficulties for almost every second teacher who works at the school. The main difficulty is the inability and group forms of work when teaching a foreign language.

Key words:individual way of learning, individual abilities, forms of learning, the concept of integrality, organization of the educational process, differentiation.

КІРІСПЕ

Шет тілдерін оқыту әдістемесінің өзекті мәселелерінің бірі шет тілдерін оқытудағы жеке тәсіл болып табылады. Бұл проблема жаңа емес, бірақ оның аспектілерінің әртүрлілігі және оның оқу процесін жандандыру мәселелерін шешудегі маңыздылығы толық ашылмаған. Бұл қарапайым мәселе көптеген мұғалімдерге қиындық тудырады. Негізгі қиындық шет тілін оқытуда жеке және топтық жұмыс формаларының оңтайлы үйлесімін таба алмауынан туындайды. Басқа қиындықтар оқушының жеке тұлғалық ерекшеліктерін анықтауға және осы негізде әр оқушының ақылой қабілеттерін дамытуға бағытталған мұғалімнің іс-әрекетін ұйымдастыруға байланысты. Қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаңарту жас ұрпақты оқыту формаларын өзгерту қажеттілігін айқындады. Олар демократиялық бола бастайды, кең таңдау мүмкіндігі пайда болады. Икемді, өзгермелі әлеуметтік тәжірибе жағдайында жеке тұлғаның жеке оқытудың ерікті жоғары формаларын игеру тәсілі ретінде оқытудағы жеке көзқарастың маңыздылығы артады, онда адам әлеуметтік таңдаудың белсенді субъектісі болып табылады. Қоғамның әр жаңа мүшесін педагогикалық жүйеде жеке оқытудың күрделі практикасымен мүмкіндігінше ертерек таныстырудың әлеуметтік қажеттілігі артып келеді. Оқушылардың жеке айырмашылықтары мен оларды сараланған оқыту мәселесі тек педагогикалық қана емес, сонымен бірге нақты әлеуметтік- психологиялық және философиялық мәселе болып табылады *[https://nsportal.ru/shkola /obsh chepedagogicheskietekhnologii/library/2014/01/18/ individualnyy-podkhod-vobucheniі]*.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі уақытта сараланған оқытудың әртүрлі формаларының кең таңдауы бар, олардың әрқайсысы арнайы жасалған дидактикалық материалдарға (оқу мәтіндері, тапсырмалар мен жаттығулар жүйелері, тәуелсіз және бақылау жұмыстары) негізделуі керек.

Ұзақ жылдар бойы педагогтар мен психологтар оқушылардың жеке ерекшеліктерін, сондайақ қоғамның сұраныстары мен қажеттіліктерін ескере отырып, мектеп жағдайында барынша дамуына ықпал ететін бідім беру жүйесін құру мүмкіндіктерін іздестіруде. Бұл жұмыстың мақсаты шет тілін оқыту процесін дараландыру тә-

сілдерін қарастыру, содай-ақ шет тілін оқытудың жеке әдісін қолданған жағдайда тілдік құзіреттілікті қалыптастыру шарттарын қарастыру болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

1. Психологиялық-педагогикалық әдебиет негізінде шет тілін оқытудағы жеке тәсілдің мәнін ашу.

2. Жеке қабілеттерін ескере отырып, жеке көзқарасты қолдану кезінде шет тілін меңгерудің сәттілігін талдауды қарастыру.

3. Тәжірибеде даралау тәсілдерін зерттеу *[Пассов Е. И., Кузовлева Н.Е., 2010- 43 б.]*.

Жеке оқыту әдісі жеке ерекшеліктерді олардың тұтастығы мен қасиеттердің ішкі оқшаулануы тұрғысынан интегралдылықты білдіреді. Интегралдылық ұғымы В.П. Кузовлева және Е.И. Пасова өз еңбектерінде шет тілін игеру кезінде оқу іс- әрекетінің тиімділігіне айтарлықтай әсер ететін жеке дараландырудың жеке, субъективті және жеке түрлердің компоненттерін анықтауға әсерін тигізді. Коммуникациялық қызметті модельдеу кезінде жеке оқыту - білім алушылардың жеке ерекшеліктерін анықтауға, әрбір білім алушы үшін оңтайлы режимде оқу процесін ұйымдастыруға, білім алуға қатысуға ішкі ынтаны арттыруға және бірқатар лингвистикалық және дидактикалық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Дараландыру түрлері іс жүзінде жеке тәсіл принципін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Шет тілін оқыту контекстеріндебілім алушылардың тілді меңгерудің жеке стилінде көрініс табатын жалпы және арнайы қабілеттер негізге алынған *[Руденко, А.П., 2001, 48–50 б.]*.

М.К. Кабардов жүргізген зерттеу шет тілін игерудің әртүрлі түрлерінің болуын растауға мүмкіндік берді:

Танымдық-лингвистикалық және коммуникативті сөйлеу- бұл білім алушыға осы типтер үшін тиімді когнитивті жне коммуникативті бағытталған оқыту технологияларын қолдануға мүмкіндік береді. Осыған сүйене отырып, жеке оқыту тәсілі оқушылардың білім игеруін теңдестіретін тәсіл деп айтуға болады.

Алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін шет тілін оқытудың бүкіл процесін түбегейлі басқаша ұйымдастыру талап етіледі. Бағдарламаның талаптарын орындау ғана емес, сонымен қатар кәсіби қызметте алған білімдерін жүзеге асыруға көмектеседі. Шет тілін оқытуда жеке тәсілге негізделген оқу курсы бірқатар педагогикалық төмендегідей функциялар толығымен орындалады:

- оқу іс- әрекетінің мотивациясы - бағалау мотивінен жетістіктерге жету мотивінен аулақ болу мотивіне ауысу яғни жетістіктер және кәсіби қызығушылық;

- жұмысқа әртүрлілікті енгізу және өз режимінде жұмыс істеу мүмкіндігі;

- сабақта шындыққа жақын сөйлеу жасау негізінде оқыту;

- үздіксіз білім беру мен өздігінен білім алудың негізі және кепілі болып табылатын оқушылардың өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастыру *[Пассов, Е.И., Кузовлёв В.П., Коростелёв В.С., Иностранные языки в школе. 1990 г. № 6.]*.

Сонымен қатар даусыз факт - оқушылардың әртүрлі дайындық деңгейі болып табылады. Сыныптағы біркелкі емес үлгерімнің себептерін дұрыс түсіну үшін сізге әрқайсысының артта қалу себептерін анықтаңыз және оларды түсінуге тырысыңыз. Бұл себептер әртүрлі болуы мүмкін: біреуі аурырып сабақтарын өткізіп жібердеді, екіншісі сабақта ұқыпсыз болады, ал үшіншісі сабақта мұғалімнің түсіндірмесін түсінбейді. Көптеген психологтар мен әдіскерлер шет тілін оқытудағы дифференцация оқушы тұлғасының жеке ерекшеліктеріне емес, тек оның біліміндегі жеке олқылықтарға жиі негізделеді деп санайды. Алайда, шет тілін үйрену қабілеті бірдей емес екенін де ескерген жөн: біреуіне тіл оңай, екіншісіне үлкен қиындықпен беріледі *[Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші базалық деңгей. III басылым. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012.]*.

Оқушыларды жеке көзқарастары, олардың бейімділіктері мен қызығушылықтарын, оқу мүмкіндіктерін, сондай-ақ осы мүмкіндіктердің даму перспективаларын талдау - ағылшын тілін оқытуға бастапқы сәт болып табылады. Тәжірибе барысында мұны жүзеге асыру оңай емес екеніне көз жеткізілген. Негізгі қиындық - ол сараланған күрделілік дәрежесіндегі тапсырмаларды таңдау мен қолданудан тұрады. Күрделілігі бірдей дәрежедегі тапсырманы орындау барысында қабілетті және қабілеті төмен білім алушылар бірдей дәрежеге қол жеткізе алады. Балалардың жеке ерекшеліктерін білу сабақта ықтимал қақтығыс жағдайларының пайда болуын алдын-ала болжауға мүмкіндік береді, мысалы, оқушының өзін-өзі бағалауы мұғалімнің жауабын бағалаумен сәйкес келмеген жағдайда. Ағылшын тілі сабақтарында жеке білім беруде оқушыларды дамытуға мүмкіндік беретін жағдайлар бар. Оқушылардың тілдік қабілеттері тек жеңілдікте ғана емес, жылдамдықта, оқу материалының беріктігінде, сонымен қатар қолайлы және сәтті жүзеге асырылған оқушылардың оқу нысандарында да көрінуі мүмкін. Сонымен, шет тілді білім деңгейі төмен оқушылар репрадуктивті тапсырмаларды жөн санайды, мысалы, алдын- ала үйренген мәтінді түсінік айтуды;

- оқытудың орташа деңгейі балаларға білгендерін өз бетінше элементтерімен бірге сөйлеуге мүмкіндік береді; жеткілікті оқу қабілеті бар балалардың тәуелсіздікті қажет ететін тапсыр-

маларды ықыласпен орындайтындығында көрінеді;

- жоғары деңгейде білім алушылар жұмыстың репрадуктивті формаларына қарсы тұрады және шығармашылық тәуелсіздікті қалайды *[Пассов Е. И., Кузовлева Н.Е. Урок иностранного языка. Ростов н/Д: Феникс; М: Глосса—Пресс, 2010- 13 б.]*.

Өз кезегінде, сараланған оқыту әр оқушы өз қабілеттерінің деңгейлеріне байланысты өзіне сезілетін, бірақ жеткілікті түрде жеңе алатын ұйымдастырушылық формаларды қарастырады. Осылайша, оқытуды дараландыру оқушылардың дайындық деңгейін де, олардың мүмкіндіктерін де ескеруді қамтиды. Демек, оқытудың бұл түрі немесе басқа түрлері оқушылардың жеке және психологиялық ерекшіліктерін дамытуға бағытталған арнайы тапсырмаларды қамтуы керек. Дараланған оқыту негізінен оқушылардың дайындығы мен олардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру және қабілеттеріне байланысты тапсырмаларды таңдаға негізделген. Дараланған оқытудың бірнеше түрі бар. Оларға мыналарды жатқызуға болады:

- әртүрлі дәрежедегі күрделі тапсырмаларды қолдану;
- бір тапсырманы орындау барысындағы әртүрлі қайталау саны;
- бірдей тапсырмалардың әртүрлі нұсқаларын қолдану;
- жеке карточкаларға бөлінген тапсырмаларды орындау;
- бір тапсырманы орындау барысында оқушыларға әртүрлі көмек көрсету,
- тапсырмаларды орындау үшін әртүрлі үзілістер ұзақтығы;
- әртүрлі жауаптар кілттері,
- әртүрлі қиындықтардағы мәтіндерді оқу *[Маслыко, Е.А., 2004- 25 б.]*.

Ағылшын тілін оқытуда жеке тәсілді табысты жүзеге асыру үшін, мұғалім оқуды ұйымдастыру барысында бірқатар мәселелерді шешу керек. Біріншіден, оқушылардың тілдік дайындық деңгейіне, атап айтқанда олардың шет тілінде оқу дағдылары мен деңгейіне, дайындықтары бойынша кіші топтарға бөлінулеріне байланысты мәселелерді шешу керек. Екіншіден, оқушылардың шет тіліндегі мәтіндерді игеруінің және оқушылардың жеке психологиялық дамуының деңгейі туралы сыныптың психологиялық сипаттамасы болуы керек. Бұл ерекшеліктерге оқушылардың жалпы даму деңгейі, есте сақтау қабілеті, ойлау қабілеті, қызығушылықтары және зейіні жатады. Оқушылардың психологиялық сипаттамаларына сүйене отырып, мұғалім олардың жеткіліксіз дамыған психикалық функцияларын дамытады. Олардың психологиялық функцияларын дамыту үшін мынадай тапсырмалар беріледі:

- әңгімеде қанша актер бар екенін айтыңыз;
- оқиға орын алатын жерлерді тізбектеңіз.

Осы типтегі тапсырмалар оқушылардың назарын мазмұндық жағына аударады.

Сонымен қатар, мынадай тапсырма да беруге болады:

- сөйлемдерді оқып, оларды бір-бірінен ажыратын элементтерді атаңыз.

Оқушылардың жадын дамыту үшін келесі тапсырманы ұсынуға болады:

- мәтінді оқыңыз. Суреттерді мәтінде көрсетілген тәртіппен орналастырыңыз. Мәтінді ретімен орналастырып, оларды оқыңыз *[«Білім» журналы, № 4(40), - А.,2008. 13-16 б.]*.

Мектептерде шет тілін үйренудің маңызды тармақтарының бірі, әрине, ауызша сөйлеу дағдыларын, тыңдау дағдылары болып табылады. Бірақ, зерттеудің жазу дағдысы сияқты маңызды аспектісін елемеуге болмайды. Бағдарламаларда грамматиканы үйренуге аз уақыт бөлінеді. Мұндай жағдайда мұғалімге не істеуге болады? Оқушылардың жаңа материалды тиімді меңгеруі үшін маңызы бар жеке әдіс тәсілін қолдануға болады. Мұғалім жеке тапсырмалардың көмегімен оқушылардың білімінде жолығатын олқылықтарды толықтыра алады. Оқушылар сабақта тапсырмаларды жеке орындайды. Әдетте, 3-4 оқушы карточкаларға жазылған тапсырмаларды алады және олармен 5-10 минут жұмыс істейді. Тапсырманы орындап бітірген оқушы мұғалімге тапсырманы тапсырады және бірден баға алады. Тапсырмалар барлық студенттер үшін бірдей немесе өзгеше болуы мүмкін *[«Білім» журналы, № 2(38), - А., 2008., 86 б.]*.

Алайда, мектепте шет тілдердерін оқытудың негізгі міндеті- оқушыларды оқытылатын тілде оқыту екенін ұмытпаған жөн. Оқушылардың сөйлеу дағдылары мен олардың дағдыларының қалыптасу деңгейін сөйлеу әрекетінің жеке түрлері бойынша бағалау керек.

Мәтінді тыңдау тапсырмасын орындау кезінде оқушылар көп сөйлейтін, көлемі үлкен мәтін сияқты көптеген қиындықтарға кезігеді. Көптеген оқушылар тыңдау тапсырмаларын орындау барысында мәтіннің мазмұнын түсінуде, мұғалімге түсінгенін көрсете білуде айтарлықтай қиындықтар кездестіреді. Сондықтан мықты оқушыларға бастапқы тыңдау кезінде бір жаттығуды орындауға ұсынуға болады, ал әлсіз оқушыларға екінші тыңдалымда сәйкесінше жаттығуларды ұсына алады. Сондай-ақ, үй тапсырмасын орындау кезінде оқушылардың жеке ерекшеліктері ескерілуі қажет. Мысалы, үлгерімі жақсы оқушыларға түсінік айту тапсырмасы беріледі, ал үлгерімі нашар оқушыларға сұраққа толық жауап беру, мәтін жоспарын құру секілді тапсырмалар беріледі. Әсіресе, жеке дараландыру тәсіліне оқулыққа арналған жұмыс дәптерлері жақсы көмектеседі, өйткені ол жерде әртүрлі күрделіліктегі жаттығулар бар *[Е.С. Полат, 2001- 65 б.]*.

Әрине, мұғалім жеке тапсырмаларды қай сабақта қолдану керек туралы мәселені шешеді.

Тапсырмалардың сипаты студенттердің алдыңғы сабақтарда оқыған материалдарына байланысты.

Шет тілін оқытуда жеке тәсілді жүзеге асыру үшін мақсаттарға неғұрлым тиімді қол жеткізу үшін цифрлық технологияларды пайдалану жақсы мүмкіндік болып табылады. Интерактивті жаттығулар, яғни өзара әрекеттесуді үйрену оқушыларға тиімсіз және пайдасыз оқулықтардан аулақ болуға және сабақтан тыс уақытта өз бетінше жұмысты жандандыруға көмектеседі [*Щукин А. Н., 2006. – 480 б.]*.

*Қорытынды.*Қорытындылай келе, шет тілін оқытуда жеке оқыту тәсілін жүзеге асыру мұғалімнен үлкен өнер талап ететініне назар аудару қажет. Мұғалім сыныпта қалыптасқан нақты жағдайларды және әр оқушының мүмкіндіктерін ескеру керек, ешқандай жағдайда олардың әрқайсысының қадір-қасиеті мен мүдделеріне нұқсан келтірмеуі керек.

Оқу дискурсының педагогикалық сипаттамасы студенттердің дискурсивті құзіреттілігін дамытуға жеке көзқарас мүмкіндіктерін ашуға мүмкіндік береді, олар үшін жағдай жасайды:

- білім алушылардың тілдік тұлғаның шығармашылық даму деңгейіндегі жетістіктері;
- оқушылардың жалпы рухани жіне ақпараттық мәдениетін қалыптастыру;
- оқушылардың оқу ақпаратымен жұмыс істеудің жеке әдістері мен тәсілдерін игеруі, оның ішкі жеке мағынасының сыртқы обьективті мағыналарына ие болуы;
- қарым-қатынасты жеке бояуға мүмкіндік беретін тілдік, сөйлеу және лингвистикалық құралдарды сөйлеуде қолданудың жеке стратегияларын анықтау;

Қазіргі заманғы жеке оқыту тұжырымдамалық негіздерін зерттеу дискурсивті құзіреттіліктің дамуына ықпал ететін сөйлеу - коммуникациялық қызметтің тиімділігіне айтарлықтай әсер ететін дараландыру компоненттерін бөлуге мүмкіндік береді. Оларды шет тілін оқытуда есепке алу бірқатар лингвистикалық және дидактикалық міндеттерді шешуге мүмкіндік береді:

- білім алушылардың жеке ерекшеліктерін анықтау;
- әрбір білім алушы үшін оқу процесін оңтайлы режимде ұйымдастыру;
- қолайлы жағдайлар жасау және әлеуетті кәсіби қызметке дайындық сияқты танымдық процеске қатысуға ішкі мотивацияны арттыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. https://nsportal.ru/shkola/obshchepedagogicheskie-tekhnologii/library/2014/01/18/individualnyy-podkhod-vobuchenii
2. Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. Урок иностранного языка. Ростов н/Д: Феникс; М: Глосса—Пресс, 2010
3. Руденко, А.П. // Методические аспекты обучения иностранным языкам сб. науч.тр. / Северо-Осетинский государственный университет им К Jl Хетагурова – Владикавказ СОГУ, 2000 – С 23–35
4. Руденко, А.П // Развитие языковых способностей с учетом индивидуальных особенностей учащихся / А П Руденко // Методические аспекты обучения иностранным языкам Теория и практика обучения иностранным языкам на пороге XXI столетия (Лемпертовские чтения – III) сб науч тр – Пятигорск, – 2001 – С. 48–50.
5. Маслыко, Е.А.// Настольная книга преподавателя иностранного языка. – Минск, 2004.
6. Е.С. Полат // «Новые педагогические технологии в системе образования» (М.: Владос, 2001).
7. Пассов, Е.И., Кузовлёв В.П., Коростелёв В.С.// Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества. Иностранные языки в школе. 1990 г. № 6.
8. Щукин А. Н. «Обучение иностранным языкам: теория и практика». – М.: Филоматис, 2006. – 480 с.
9. «Білім» журналы, № 2(38), - А., 2008, 86 б.
10. «Білім» журналы, № 4(40), - А., 2008, 13-16 б.
11. Қазақстан Республикасы педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру курстарының бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші базалық деңгей. III басылым. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012.

УДК 81

ЖАЛБЫРОВА АҚЕРКЕ ЕРЛАНҚЫЗЫ,
екінші курс магистранты,
«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

ДИУАНОВА РАЙКУЛ КЕНЕСБАЕВНА,
аға оқытушы, филология ғылымдарының кандидаты,
Практикалық ағылшын тілі кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА САРАЛАП-ДЕҢГЕЙЛЕП ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа: Қазіргі білім беру мазмұны жаңарып, жаңа көзқарастар пайда болып, оқыту технологиялары да жаңарды. Жаңартылған білім беру мазмұнының басты мақсаты әрбір оқушыға сапалы білім беру және алған білімді күнделікті өмір жағдайында қолдануға үйрету болса, жаңарған технологиялардың ішінде саралап оқыту маңызды орын алып отыр. Жас ұрпаққа сапалы білім беруде мұғалім әрбір оқушының ерекшелігін, қажетттілігін, қабілетін ескеруі маңызды. Яғни, мақаламызда орта мектептің жоғарғы сынып оқушыларын жаңартылған білім беру бағдарламасы негізінде ағылшын тілі сабағында саралап-деңгейлеп оқытудың маңызы қарастырылған. Сонымен қатар, саралап оқытуға бірнеше анықтамалар беріліп, саралап-деңгейлеп оқытудың ерекшеліктері, қолданылуы және оқушы үшін тиімділігі қарастырылған.

Кілт сөздер: ағылшын тілі, жаңартылған білім беру бағдарламасы, саралап-деңгейлеп оқыту, оқушы және мұғалім.

ЖАЛБЫРОВА АҚЕРКЕ ЕРЛАНҚЫЗЫ,
Магистрант второго курса,
специальность «Иностранный язык: два иностранных языка»,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата

ДИУАНОВА РАЙКУЛ КЕНЕСБАЕВНА,
Старший преподаватель, кандидат филологических наук,
кафедра «Практического английского языка»,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата

ЗНАЧЕНИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННО-УРОВНЕВОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Обновилось содержание современного образования, появились новые подходы, обновились технологии обучения. Главная цель обновленного содержания образования - дать каждому ученику качественное образование и научить применять полученные знания в повседневной жизни, среди обновленных технологий важное место занимает дифференцированное обучение. В качественном образовании подрастающего поколения педагогу важно учитывать специфику, востребованность, способности каждого ученика. В статье рассматривается значение дифференцированно-уровневого обучения старшеклассников средней школы на уроках английского языка на основе обновленной образовательной программы. Кроме того, существует несколько определений дифференцированного обучения, рассмотрены особенности, применение дифференцированно-уровневого обучения и эффективность обучения учащихся.

Ключевые слова: английский язык, обновленная образовательная программа, дифференцированно-уровневое обучение, ученик и учитель.

ZHALBYROVA AKERKE ERLANKYZY,
A second year master course student majoring in "Foreign Language: two Foreign languages",
Korkyt Ata Kyzylorda University

DIUANOVA RAIKUL KENESBAYEVNA,
Senior Lecturer, Candidate of Philological Sciences,

Department of "Practical English",
Korkyt Ata Kyzylorda University

THE IMPORTANCE OF DIFFERENTIATED LEARNING IN ENGLISH LESSON

Abstract: The content of modern education has been updated, new approaches have appeared, teaching technologies have been updated. The main goal of the updated content of education is to give each student a quality education and teach them to apply their knowledge in everyday life, among the updated technologies; differentiated education occupies an important place. In the quality education of the younger generation, it is important for the teacher to take into account the specifics, demand, and abilities of each student. The article considers the significance of differentiated-level education for high school students in English lessons based on the updated educational program. In addition, several definitions of differentiated learning are given, the features, application of differentiated-level education and the effectiveness of teaching students are considered.

Keywords: English, updated educational program, differentiated learning, student and teacher

Ағылшын тілі – жаңару тілі. Ол қарапайым оқу пәнінен заманауи білім беру жүйесінің негізгі элементіне айналды. Сол себепті де ағылшын тілін жетік меңгеру, ол тілде жақсы сөйлей білу, жаңару көшіне ілесу деген сөз.

Осы орайда қазіргі заманға сай ағылшын тілін тиімді үйретуге мүмкіндік беретін көптеген әдістер пайда болды. Заман талабына сай шетел тілін жаңа технологиялармен оқыту қазіргі күннің басты талаптарының бірі болып тұр [Әбдіғалиев Г.Қ., Қазақстан мектебі. 2001. №2. б. 8-13]. Сондай-ақ ағылшын тілінде деңгейлеп-саралап оқыту технологиясын ағылшын тілі сабақтарында қолдану – сабақтың білім сапасын көтерудің маңызды факторларының бірі болып, тиімділігі тәжірибе жүзінде дәлелденіп отыр. Бүгінгі таңда Ж. Қараевтің оқытуды дербестендіру мен деңгейлік дифференциалдау технологиясы пәнге деген қызығушылықты арттыратын технология ретінде танылды [Монахов В.М., Советская педагогика. 1990. №7. с. 17-23].

Саралау немесе дифференциация (фр. differentiation, лат. differentia) – айырымы, айырмашылық деген мағынаны білдіреді [https://kk.wikipedia.org/wiki]. «Кәсіби білім беру» сөздігінде саралап оқытуға мынадай анықтама берген: «Саралау – оқушылардың қабілеттері, қызығушылығы, қажеттіліктері ескерілетін, бірақ базалық жалпы білім берудегі деңгейін төмендетпей, оқу үдерісін ұйымдастырудың формасы; оқыту мазмұны мен оқушыларға қойылатын талаптың айырмашылығын ескеруге мүмкіндік беретін анықталған белгілерге негізделген мобильді немесе тұрақты топтарды құрастыру» [Вишнякова С.М., 1999, с. 106].

Яғни, саралап оқыту оқушылардың жеке ерекшеліктеріне, қызығушылықтарына, қажеттіліктеріне сүйене отырып әр түрлі деңгейдегі тапсырмаларды құрастыру немесе әдіс-тәсілдерді түрлендіру арқылы сыныпты бөліп оқыту. Саралап оқыту мектепте, сыныпта, топта жүзеге асырылады. Деңгейлері әр түрлі білім алушыларды деңгейлеріне сай бөліп оқытып, білімдерін одан әрі дамыту үшін қолданылады.

Мұндай жағдайда мұғалім білім беру үрдісінде әр оқушының танымдық және жеке ерекшеліктеріне мән беріп, сыныпты саралап-деңгейлеп оқыту арқылы табысты оқу нәтижесіне қол жеткізе алады. Мұғалім күнделікті білім беру үрдісінде саралап-деңгейлеп оқытуды ұйымдастырса оқу нәтижелі және тиімді болады. Саралап оқытуда мұғалім әлсіз білім алушыларға қолдау көрсетеді; әлсіз білім алушылар өз білімдерін көрсетуге мүмкіндік ала отырып, өздеріне деген сенімділіктерін арттырады; қабілетті білім алушылар терең білім ала отырып, өз жетістіктеріне көз жеткізеді; мұғалімге сыныптағы барлық оқушыны қамтуға мүмкіндік туады; әрбір оқушының білімін тереңдетумен қатар, өзге замандастарынан қалып қоймауын қамтамасыз етеді.

Мұғалім әрбір оқушыны өз қабілетіне қарай білім игере алатындай етіп оқытқан жөн. Бұл жағдайда, әдіс-тәсілдерді де орынды қолдану маңызды. Мысалы, білім деңгейлері жоғары оқушылар логикалық ойлауы дамыған, оқулықпен жұмыс істей алатын білім алушылар үшін жаңа тақырыпты меңгеру барысында проблемалық ізденіс әдісін қолданған тиімді. Ал орташа, төмен деңгейлі білім алушылар үшін сыныпта репродуктивті әдісті қолдана отырып, сабақты ойын, әңгімелеу түрінде ұйымдастырған жөн.

Деңгейлеп, саралау негізіндегі педагогикалық технология мазмұнының ерекшілігі:

- жеке құрылымдарға бағдар беру;
- білім мазмұнының сипаты мен көлемі, оқу жоспарының, материалының, баяндау түрлерінің дидактикалық құрылымы [Ж.Д. Жансүгірова, Е.Т. Оспанов, 2017].

Деңгейлеп, саралап оқыту технологиясының мақсаты – әр үйренушіні қабілетіне, өзіндік ерекшелігіне, мүмкіндігіне қарай топтастырып оқыту. Оқытуды түрлі топтарына, білім деңгейлеріне, қабілеттіліктеріне, өзіндік ерекшеліктеріне қарай бейімдеу, ыңғайлау, берілген тапсырманың сараланулы. Бұл технологияның ерекшелігі – тіл үйренушінің тіл үйренуге деген ынтасын, қызығушылығын, деңгейлік тапсырмалар арқылы дарындылығын арттыру [Ж.Д. Жансүгірова, Е.Т. Оспанов, 2017]. Жалпы саралап оқыту барысында сынып оқушылары үш топқа бөлінеді.

Бірінші топқа қабілеті, белсенділігі, ойлау қабілеті жоғары, оқытушы көмегін қажет етпейтін білім алушылар топтастырылады. Бұндай топта жүргізілетін жұмыстың да мақсаты жоғары деңгейде, яғни, білім алушы бойындағы ғылыми ойлау қабілеттерін қалыптастыру.

Екінші топқа білім деңгейі орташа, өзіне деген сенімділігі төмен, оқытушы көмегін қажет ететін білім алушылар топтастырылады. Бұл топта мақсат – оқуға деген белсенділіктерін арттырып, білім, білік дағдыларын тұрақтандыру.

Үшінші топқа білім, білік дағдылары төмен, мұғалімнен көп қолдауды қажет ететін білім алушылар топтастырылады. Әр топ өз деңгейлерімен топтастырылғаны туралы ешқандай тізім немесе мәліметтің болмауы тиіс. Тек сондай топтардың бар екендігі білім беру үрдісінде, үй тапсырмасын бергенде, оқытуды жоспарлағанда мұғалім ойша ескеріп отыру керек. Деңгейлеп оқытудың маңыздылығы:

- тіл үйренушілердің барлығы жұмыс жасайды;
- бос отырған үйренуші болмайды;
- оқу материалдарын жүйелі меңгереді;
- өзбетінше жұмыс жасау дағдысы қалыптасады;
- тіл үйренуге деген қызығушылығы, белсенділігі артады;
- сөздік қорлары көбейіп, сөйлеу дағдылары дамиды.

Білім алушылар бір сыныпта, бір бағдарлама және бір оқулықпен оқыса да оқу материалын әр түрлі деңгейде меңгеретіні сөзсіз. Осы орайда, әрбір білім алушы өз деңгейінде оқу материалын меңгеруін қамтамасыз ету үшін саралап-деңгейлеп оқыту технологиясын қолдану маңызды. Мұғалім әр күнгі сабағында жай тапсырмадан күрделі тапсырмаға көше отырып, саралап-деңгейлеп оқыту технологиясын жүйелі қолдана отырып оқу нәтижесіне жетіп қана қоймай, оқушының ғылыми ойлау қабілеттерін арттырып, өз бетінше жеке жұмыс жасауына ықпал етеді. Осылайша, игерген білімді, теорияны практикамен ұштастырып, өздігімен даму бағдарын анықтап, дами алатын, өздігімен дұрыс шешім қабылдайтын, үздіксіз ғылымның даму заманында өздігінен білім іздейтін жеке тұлға қалыптасады.

Деңгейлеп – саралап оқыту технологиясы оқушы мен мұғалімнің белсенді шығармашылық қабілетін дамытумен қатар оқушыларға өз білімін жаңа әдіспен бағалауға мүмкіндік береді. Оқушының білімі мен білігіндегі жетістіктерді, кемшіліктерді, олардың себептерін анықтап, мұғалім өз жұмысына талдау жасайды, оны жетілдірудің жолдарын анықтайды. Сондай-ақ, білім көрсеткішінің нақты және сапалы болуына бірден бір негіз бола алады. Себебі, оқу үрдісінде оқушы ерекшелігіне, қажеттілігіне басымдық бере отырып, мақсатқа жету жолында мұғалім мен оқушы арасында тығыз қарым-қатынас пайда болады. Сонымен қатар деңгейлеп – саралап оқыту барысында оқушылар да өзінің оқу жұмысындағы жетістіктер мен жіберген кемшіліктері жөнінде мәліметтер алып, өз еңбегіне талдау жасайды. Оқушы белсенділігі артып, алға қойған мақсаттарына жетуге дағдыланып, қиындықтарды жеңуде жауапкершілігі арта түседі. Саралап оқыту технологиясы арқылы әрбір оқушы ақыл-ойын дамыта алады және жан-жақты ойлануына мүмкіндігі болады. Ең бастысы,білім мен ғылымға деген құштарлығын арттыруға дағдыланады. Бұл оқушылар арасында өзара жарыс және оқушының өз қабілетіне, қызметіне сәйкес жоғарғы деңгейге көтерілуіне жағдай туғызады. Саралап оқыту – сыныпты, топтарды оқытуда әртүрлі қолайлы жағдайды туғызуды қажет етеді. Осы жерде оқушының оқуға деген қызығушылығын арттыруда түрлі әдіс-тәсілдер қолдану туралы мәселе туындайды. Оқу мақсатына жету жолдары өте көп. Оның тиімдісін табу мұғалімге тікелей байланысты. Оқытудың әдістері:

- білім алу көзіне қарай
- қызметіне немесе дидактикалық мақсатына қарай
- танымдық әректтердің түріне қарай
- оқушылардың белсенділігіне қарай жіктеледі [Дьяченко В.К., 1992, б. 192].

Осындай оқыту әдістерін сүйене отырып, мұғалім әдіс-тәсілдерді өзі таңдайды. Ағылшын тілі сабағында интернет желісінен немесе басқа да түрлі платформалардан оқушы үшін қызықты, түсінікті, пайдалы ақпараттар жинап, түрлі ресурстарды оқушы белсенділігі мен қызығушылығына қарай жіктеп қолдануға мүмкіндік өте көп. Оқыту үрдісінде мұғалім бір оқулықтың аясында ғана емес басқа да тың, пайдалы материалдар мен ресурстарды өзі таңдаған әдіс-тәсілде қолдана білсе, әрбір оқушының қызығушылығы артып, дүниетанымы кеңейіп, ой-пікірін еркін жеткізетін болады. Сондықтан да мұғалімдерге саралап – даралап оқыту технологиясын ағылшын тілі сабағында пайдаланған өте тиімді тіл үйрену барысында өз нәтижесін береді. Жаңартылған білім беру мазмұнының да басты мақсаты – осы. Тынымсыз еңбек, жан-жақты дамыған, XXI ғасыр мұғаліміне сай болу.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әбдіғалиев Г.Қ. Осы заманғы педагогикалық технология. Қазақстан мектебі. – 2001. - №2. – б.8-13.
2. Монахов В.М. Проектирование и внедрение новых технологий обучения. Советская педагогика. – 1990. – № 7. – С. 17-23.
3. https://kk.wikipedia.org/wiki
4. Вишнякова. С.М. Профессиональное образование. Словарь ключевые понятия, термины, актуальная лексика. – 1999. – с.106.
5. Ж.Д.Жансүгірова, Е.Т.Оспанов. Саралап оқытуды ұйымдастырудың тиімді жолдары. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы. – 2017. – б.6-9.
6. Дьяченко В.К. Новая педагогическая технология учебно-воспитательного процесса. Усть-Каменогорск. – 1992. – с.182.

ВВК-код Ш175.14-33,0

ZHETPISOV SAKEN NIKOLAEVICH
Candidate of Philology,
Senior Lecturer of the Oriental Faculty of KazUIR & WL named after Abylai Khan
Almaty, Kazakhstan.

STRUCTURE OF MEANING OF PHRASEOLOGISM OF THE KOREAN LANGUAGE

Аннотация. Мақалада фразеологиялық бірліктер семантикасының мәселелері, олардың ішкі формасының рөлі, фразеологиялық бірліктердің мағынасының коннотативті жағы қарастырылған.

Тірек сөздер: семантика, ішкі форма, коннотативті аспект.

Аннотация. Статья рассматривает вопросы семантики фразеологических единиц, роли их внутренней формы, коннотативного аспекта значения фразеологизмов.

Ключевые слова: семантика, внутренняя форма, коннотативный аспект

Annotation. The article examines the semantics of phraseological units, the role of their internal form, the connotative aspect of the meaning of phraseological units.

Key words: semantics, internal form, connotative aspect.

INTRODUCTION

For a comprehensive description of phraseological units, it is important to describe the main aspects of the semantic structure, various elements of phraseological meaning, their relationship and function.

In our work, phraseological units of the Korean language are divided into three groups depending on the degree of motivation of the general meaning of the unit by the meaning of the components: phraseological adhesions, phraseological combinations and phraseological expressions.

The most important feature of Korean grammar is that some parts of speech can perform the syntactic function of other parts of speech in a sentence. For example, a noun serves not only as a subject, but also as a predicate and a definition. An adjective is a function of predicate and subject, etc. Similarly, substantive phraseological units can perform the function of a predicate, definition, addition in a sentence. Verb phraseological units perform the function of a subject, addition, etc.

Paradigmatic forms are inherent in all lexical and grammatical categories of phraseological units of the Korean language. The grammatical design of these forms occurs by modifying the last component. The choice of grammatical ways of expressing paradigmatic forms is dictated by the syntactic function of this phraseological unit, regardless of its belonging to a certain lexico-grammatical category.

The phraseological unit enters into syntagmatic relations with words as a whole. The grammatical formulation of these relations is also done by formal changes to the last component of the phraseological unit.

The compatibility of phraseological units with words is not as diverse as that of words. Here its limiting influence is exerted by the complexity of the structure of the phraseological unit, the immutability of the form of some phraseological units, as well as extralinguistic factors.

These are the main aspects of studying the phraseological units of the Korean language. The correct use of these characteristics can give an objective idea of phraseological units.

STRUCTURE OF PHRASEOLOGICAL SIGNIFICANCE.

Phraseological units differ significantly in the degree of semantic complexity. Therefore, it is advisable to divide all phraseological units of the Korean language into several groups and highlight in each group the semantic and grammatical categories of phraseological units. Then you can explore the structure of the phraseological meaning. As a research method, it is best to use definitional analysis in combination with component, comparative and statistical analysis.

The formal complication of definitional descriptions indicates the complexity of the semantic structure of phraseological units. Therefore, we distribute phraseological units into four groups, depending on how their meaning is expressed: 1. in one word, 2. in a binary combination, 3. complex definitions, 4. super complex definitions.

To highlight the semantic and grammatical categories of phraseological units, it is necessary to define the concept of categorical meaning. This term is called the most generalized meaning inherent in various lexico-grammatical categories of phraseological units - verbal, substantive, adjective, adverbial. The categorical meaning is grammatical. It contains all the characteristic features of this category.

Verbal phraseological units are united by a common meaning of an action that a person or object performs: kando muzyda - not to understand anything at all (literally, he does not even know what a side dish is for rice). The meaning of the action is categorical for verb phraseological units.

Substantial phraseological units call a person or an object that performs an action: pom chabyn phosu - a hoppy hare (literally, a hunter who caught

a tiger). The most general meaning is the meaning of objectivity, therefore it is categorical for this category of phraseological units.

Adjective phraseological units. Their most common meaning is the characteristic of a person or an object: chhusan katta - severe (literally, similar to autumn frost). For adjective phraseological units, the categorical value is quality.

Adverbial phraseological units have a categorical meaning of the characteristic of action: pkhunnamul moktyt - sparing no effort (literally, as if he was eating grass collected in early spring). This adverbial meaning is categorical for this category.

The categorical meaning of a phraseological unit is usually signaled by a grammatically supporting component. In cases where the core component cannot be distinguished, the categorical meaning is established according to the function that the phraseological unit performs in the sentence.

Phraseological units, the meaning of which is expressed in one word. The phraseological material studied by us shows that phraseological units, the meaning of which is expressed in one word, makes up 17.3% of phraseological units. They are divided into verbal, adjective, substantive and adverbial.

VERB PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, a denotative-significative aspect is found, in which the objective conceptual content of the phraseological unit is fixed: panyl pansoge nundyt - to sit on pins and needles (literally, as if to lie on a pillow for needles), kkoriryl chkhida - to curry favor, fawn (literally wag his tail) ... The meaning of these phraseological units can be conveyed by the concepts of "sitting, impatiently waiting for something" and "trying very hard to please someone."

The denotative-significative aspect is most important for the phraseological meaning. It is inherent in all phraseological units without exception, since they all carry certain information. The denotative-significative aspect is a hierarchically organized system of semes of various rank and status: categorical, subcategory, group and differential; basic and additional; actual and potential. Semes are understood as elementary particles of meaning. In our examples, the seme "action" will be categorical, the seme "mental process" will be subcategorical, the seme "dependence of behavior on any factors" will be group, and the seme "nervousness for any reason" or "the choice of behavior depending on someone's behavior. " The main semes will be the semes "worry" and "try to please someone by any means." These semes are phrase-forming. They form the basis for the definition of a phraseological unit in explanatory dictionaries. Additional semes reflect the signs inherent in the denotation with varying degrees of probability, for example: to sit, impatiently waiting for something (pleasant, unpleasant?); "Try very hard to please someone (afraid of this person, afraid of losing your head?" Additional semes can give important information about the denotation, for example: "sitting on pins and needles for a long time", "fawning, curry favor with just anyone." Potential semes in ours examples did not appear, but in the presence of a certain context, they can be actualized: irokhe sengakhal tte hon'phansonyn charie nuvosodo panyl pansoge nuundyt querone pen'yn nanari to heman kata - At the thought of this, Hon Phanso "spun his illness like on pins and needles, about Khon Gildon. "M. IVL, 1962, p. 38) A potential seme in this case will be the seme" at the thought of this ... "; , and left with a sad face, in the depths of his soul he fawned / before the king / (ibid., p. 39) A potential seme here would be "in the depths of his soul ...".

From the standpoint of definitional analysis, there are significant differences between the main and additional semes. Only the main semes are recorded directly in the definitions, while additional ones are often included in the definition in the form of accompanying notes: ttan ne mata - to take root (about a plant), (literally, to smell the smell of the earth).

In general, the denotative-significative aspect of the meaning of a phraseological unit is based on semic structures with an internal logical-semantic organization approaching the semantic organization of the sentence: changee chin chvinun - bloodshot eyes (literally, the eyes of a mouse caught in a trap).

In our work, when analyzing the seed composition of phraseological units, first of all, the main semantic features are investigated: san solgo mul solda - alien (literally, unfamiliar mountains and unfamiliar water); phi mudyn palthop - hands stained with blood (literally claws with adhered blood). In these examples, the main semantic features will be "foreign" and "the hands of a person involved in the death of many people."

In the structure of the meaning of a phraseological unit, in addition to the denotative-significative aspect, the connotative aspect is distinguished, which manifests itself as an emotional-expressive coloration. In such phraseological units, the speaker's attitude to the subject of the conversation is evident: nanbon chasigi maim chabal sairida - will correct a humpbacked grave (literally, a dissolute person takes up his mind only for three days). When analyzing the connotative aspect of the meaning of phraseological units, they operate with the terms "microcomponents of connotation", "expressive phraseosemes", "qualifying structure". The connotative aspect is not inherent in all phraseological units: only 20% of verbal phraseological units have an emotional and expressive coloration - from kachi mokta - to overeat (literally there is like a cow), param chapta - to wander around (literally to grab the wind), in contrast to phraseological units sleep chapta - to work together (lit. to join hands) and maimyl chugyo of a miracle - to completely surrender to someone (lit. gives, killing the soul), where a figurative presentation of a certain fact is given.

An important point needs to be made. Asserting that the connotative aspect of meaning is inherent in only a certain part of phraseological units, we only mean that it is manifested in them, actualized. Potentially, the connotative aspect of meaning is inherent in all phraseological units, only the conditions for its disclosure are needed: kyre ky oeppyn

ankhenyn namphyeon molle chogaranyn chava tto chinhayoso namphyong nunul kiyo kamyo brown kwangeryl metko wassotta deceived her husband; nunyl kida secretly do something (lit. to deceive the eyes), ("The Legend of Chon Uchhi". Moscow, IVL, 1962, p. 98).

Thus, the phraseological meaning consists of a multitude of elementary semantic units that are in various relationships with each other. Semantic features are established on the basis of component analysis: each word in the definitional description is taken as a semantic feature. The number of components of a definition can be roughly correlated with the number of semes in a phraseological meaning, and the syntactic structure of definitions - with the structure of inter-family connections.

The way of constructing the meaning of a phraseological unit from semantic units can be different: a) the phraseological meaning consists of the sum of the values of the components - pkhiva salo mandylda - to assimilate (literally, turn into blood and flesh); b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - mari kollida - to shut up (literally, the word hung); c) there is no semantic connection between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - churymyl chapta - to reduce (literally, grab wrinkles). In all three cases, the phraseological meaning is not identical to the sum of the meanings of the components, since the figurative rethinking of the verbal complex is based not on the semantic features of individual components, but on the cumulative denotative-significative and connotative content of the verbal complex arising from the situation it denotes.

In the seme structure of verbal phraseological units, the main theme of action is combined with at least two spreading semes based on logical-semantic relations of two types: a) a predicate with arguments, b) a predicate and its adverbial and qualifying qualifiers: igssy chikchop mokkyokhanyn uchhinin kiga makhoetta - U Uchhi, who saw it with his own eyes was breathtaking; kiga makhida - to capture the spirit (literally, the breath is blocked), ("The Legend of Chon Uchhi", p. 89); ihybyn seylmyoshi kobi nutta - Lee Hyp was secretly afraid; kobi nada - to be afraid (literally, fear appeared), ("The Tale of Hon Gildon", p.55).

ADJECTIVE PHRASEOLOGICAL UNITS.

It also highlights: the denotative-significative aspect of meaning - chironyi kalbide katta - incredible (literally, like an earthworm's rib); "Incredible" - and connotative aspect of meaning, which is characteristic of 75% of adjective phraseological units - piviga sanapta - unpleasant (literally, the taste is disgusting). The phraseological meaning is formed in one of three ways: a) it consists of the values of the components - chipto choldo opta - homeless, indigent (literally, there is no house or temple), b) there is a certain correlation between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - apkiri kumanri kata - brilliant , promising (literally, the upcoming path is the word 90 thousand ri), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - kviga yorida - trusting (soft ears).

SUBSTANTIAL PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of the meaning, the following are distinguished: denotative-significative aspect - chvi chongsin - forgetfulness, short memory (literally, mouse soul); "Forgetfulness" and the connotative aspect, characteristic of 60% of substantive phraseological units - sajok sunghan pyeongsin - a parasite, a loafer (literally, a cripple with healthy limbs). There are also three ways of constructing phraseological units: a) the phraseological meaning is made up of the sum of the values of the components chhonyan chha - the difference (literally, the difference is the same as between heaven and earth), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning: phunyong koji is a loser (lit. beggar in a fruitful year), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - sogeny chhoharunal - good luck, luck (literally, the first day of the blind).

In the seme structure of substantive phraseological units, the main seme of concretized objectivity is combined with at least two spreading semes of the qualifying and adverbial-specifying type: chongsane me nokhi - wasted labor (literally, let the falcon into the mountains).

ADVERBIAL PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of meanings, the following are also distinguished: the denotative-significative aspect - che kanadzhi nun kamyndyt - unrecognizable (literally, like a gray puppy closed his eyes), and the connotative aspect characteristic of 42% of adverbial phraseological units - megi chhada - up to the throat, many filled). The meaning of a phraseological unit can be constructed in three ways: a) from the sum of the values of the components: chvido sedo moreyge - secretly (literally, so that neither the mouse nor the bird knows), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning: chvi chapt - all, without exception (lit. like catching mice), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - haru kachi - as before (lit. like one day).

The group of phraseological units, the meaning of which is expressed in the definition of a binary combination, is 30% of the phraseological units of the Korean language. They are divided into five groups: four lexico-grammatical categories - verbal, adjective, substantive and adverbial phraseological units, as well as phraseological units, the meaning of which is expressed by a predicative phrase.

VERB PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of meaning, the following are distinguished: denotative-significative aspect: pivi phalda - to endure resentment (literally, to sell appetite); - and the connotative aspect, which is

characteristic of 30% of verbal phraseological units - chudunyirl kkada - to scratch the tongue (literally, to clear the mouth). Phraseological meaning is formed in one of three ways: a) from the sum of the values of the components - pi odythada - pouring in hail (about bullets), pouring in a stream (about tears), (literally, as if it is raining), b) there is between the sum of the values of the components and the phraseological meaning a certain correlation - a finger sweat of a nasoda - to actively act (literally, taking off his shoes, to act), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - myl chapta - to become a cripple (literally grab the body).

ADJECTIVE PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the phraseological meaning, the following are distinguished: the denotative-significative aspect - par ttyda - rarely visiting (literally, a slow step); - and the connotative aspect, characteristic of 40% of adjective phraseological units - ssisyn pechku chulgi kata - like a cucumber (literally, similar to a washed cabbage stalk). The phraseological meaning can be constructed in three ways: a) from the sum of the values of the components - kkeal kata - very small (literally, similar to a sesame seed), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - pari chata - often visiting (lit. frequent step), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - the shares of the wholesale are very strong (literally not at all).

SUBSTANTIAL PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, the following are distinguished: denotative-significative aspect - chunyi santhu - a scarce thing (literally, a monk's hairstyle); and the connotative aspect, characteristic of 70% of substantive phraseological units - salgiy san - a nasty muzzle (literally, the muzzle of a forest cat). Phraseological meaning is formed from the values of the components in two ways: a) it is made up of these values - usym kkot - cheerful laughter (literally, the flower of laughter), b) it is logically deduced from the values of the components - cannabi chanchhi - blind imitation (literally monkey feast).

ADVERBIAL PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the phraseological meaning, the following are distinguished: the denotative-significative aspect - siat chugyn nunmul mankhym - a scanty amount (literally, like tears for a younger concubine); - and the connotative aspect inherent in 70% of adverbial phraseological units - khonsenyvonne khykchirkhadyt - play it at random (literally, as if the respected Khon was smeared with clay). The method of constructing the phraseological meaning: a) from the sum of the values of the components - churi chhamdyt - with great patience (literally, it is as if "churi" is being punished - a stick between the tied legs), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - phunnamul moktyt - not regretting (literally, as if eating herbs collected in early spring, c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - very worried (literally, like looking at the eggs of a turtle).

Phraseologisms, the meaning of which is expressed by a predicative phrase.

In the phraseological meaning, the following are distinguished: the denotative-significative aspect - casalgudo mat tyril that - will endure - fall in love (literally, you can become addicted to a wild apricot); - and the connotative aspect, characteristic of 30% of these phraseological units - maimi sokta - is hard on the soul (literally, the soul gets spoiled). " Phraseological meaning is formed in two ways: a) from the values of the components - sari kaso - devil beguiled (literally, evil spells appeared), b) it is logically derived from them - ttok moktyt - a couple of trifles (literally, like there are bread).

Phraseologisms, the meaning of which is expressed by complex definitions.

They make up 48.4% of the phraseological fund of the Korean language. Here there are phraseological units formed according to the model of predicative phrases, as well as verbal, adjective, substantive and adverbial phraseological units.

Phraseologisms formed according to the model of predicative word combinations.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, the following stand out: the denotative-significative aspect - not a bit on the mogottonya hanyndysi - my house is on the edge, I don't know anything (literally, as if it says: “Did I eat your bread?”); - and the connotative aspect, characteristic of 20% of these phraseological units - chukki under siltha - I really don't want to, get bored until they die (literally, I don't want to die anymore); the meaning of a phraseological unit can be formed in three ways: a) from the sum of the values of the components - quisindo muzzle - the devil knows (literally and the devil does not know), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - nuvoso chhim petki - not a swarm another pit - you will fall into it yourself (lit. spit lying), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - kkamagvi sosik - no answer, no hello (lit. crow news).

VERB PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, the following are distinguished: denotative-significative aspect - sogim mogyn s kulumul tyreda podyt - not knowing what to do (literally, like a cow that has eaten salt, looks into a deep well); - and the connotative aspect, characteristic of 25% of verbal phraseological units - sumi putta - to breathe in incense (literally, the breath sticks); The phraseological meaning can be formed in three ways: a) from the sum of the values of the components - kobugyl thada - to do something with a snail's speed (literally, ride a turtle), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological mean-

ing - te kumonyro hanyryl ponda - misunderstand (lit. look at the sky through the hole in the mouthpiece of the pipe), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - the dream is paramyl sveda - without understanding, wrongly judge (lit. inhale the cool wind).

ADJECTIVE PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, the following are distinguished: the denotative-significative aspect - karaniphe bullets putki - hot-tempered as gunpowder (literally, burning dry leaves); - and the connotative aspect, which is inherent in 85% of adjective phraseological units - kurogy ke noa chugetta - stupid as a cork (literally, it can put a crab in a wicker basket with large cells); the meaning of a phraseological unit can be formed in three ways: a) from the sum of the values of the components - kega haltkhyn chuksabal kata - like a cup licked by a dog (about an empty yard, about a sleek face), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - salmyn soga uttaga kkuromi thojigetta - chickens laughing (lit. a boiled ox will laugh so that the muzzle bursts), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - kwanga tveji pe annyn kyok - one like a finger (lit. a pig in an institution has a stomach ache).

SUBSTANTIAL PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, the following are distinguished: denotative-significative aspect - namuedo mot tego toredo mot teda - a voice crying in the desert (literally, cannot touch a tree, cannot touch a stone); - and the connotative aspect of the meaning, which is characteristic of 15% of these phraseological units - phi mudyn phaltop - hands stained with blood (literally claws with adhered blood); Phraseological meaning can be constructed in three ways: a) from the sum of the values of the components - chheksan yangban - a person who became a yangban due to his scholarship, b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - puja chip matmyonyri katta - a burly and happy woman (literally like the eldest daughter-in-law in a rich man's house), c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - a dream khyda is a kind, capable person (lit. a big hand).

ADVERBIAL PHRASEOLOGICAL UNITS.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, the following are distinguished: denotative-significative aspect - mek opsi - for no reason (literally, powerless); - and the connotative aspect - sanshin chemare mettugi ttviyo tyldyt - sticking his nose into his own business (literally, as if a grasshopper jumped into sacrificial food for the mountain spirit). The phraseological meaning is formed in two ways: a) from the sum of the values of the components - sinju mosidyt - to protect it like the apple of an eye (literally, as if to take care of the memorial plaque), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - michkhin ke tar tyllidyt - having suffered the unexpected fiasco (lit. like a mad dog twisted his leg).

4. Phraseological units, the meaning of which is expressed by super-complex definitions, constitute 4.3% of phraseological units of the Korean language. All of them are formed by the type of complex sentences.

In the structure of the meaning of the phraseological unit, the following are distinguished: the denotative-significative aspect - pap ani mogodo pe puryda - is full of joy alone (literally, although he did not eat, he was full); - and the connotative aspect characteristic of 15% of these phraseological units - chugora khago morinda - for the life of me, I don't know (literally, even if you say "Die!" I don't know). The meaning of a phraseological unit can be formed in three ways: a) from the sum of the values of the components - kirim opchirygo kke chupki - having cut off their head, they do not cry for their hair (literally, spilling oil, collect sesame seeds), b) there is a certain correlation between the sum of the values of the components and the phraseological meaning - hynjon'yn puchhigo ssaumyn malliratta - the good should be encouraged, and the bad should be eradicated (literally, trade should be arranged, and the battle should be subdued); c) there is no semantic connection between the meaning of the components and the meaning of the phraseological unit - sogen cham chanamana - worked hard, but did not get any sense (literally, the blind is either sleeping or not).

CONCLUSION.

1. The structure of the meaning of the phraseological unit is very complex. It distinguishes between the denotative-significative aspect, in which the objective conceptual content is fixed, and the connotative aspect - the emotional-expressive coloration.

2. The interaction of these aspects does not lead to interdependence, both aspects are relatively autonomous. So, a developed connotative aspect can be inherent in phraseological units with an undeveloped, poorly developed and developed denotative-significative aspect.

3. The connotative aspect of meaning is most typical for adjective phraseological units (66%), substantive phraseological units (48.3%), adverbial phraseological units (47.3%); to a lesser extent - for verbal phraseological units (25%) and for phraseological units formed according to the model of predicative word combinations (21.7%).

4. The figurative rethinking of the verbal complex is based not on the semantic features of individual components, but on the aggregate denotative-significative and connotative content of this complex.

5. If the definition is expressed in one word, then the meaning of these phraseological units is assumed to have a certain number of semantic

features. In the other three types of definitions, an invariant part and a different number of semantic features are distinguished. In the last type of definitions, two or more key words and a lot of semantic features are found.

REFERENCES:

1. Anosov S.D. Koreans in the Ussuri region. Khabarovsk-Vladivostok. I928. C.II.
2.Dzharylgasynova R.Sh. "Culture and life of Koreans of the state farm" Raushan "of the Kungrad region of the Karakalpak ASSR". M., Soviet ethnography., 1960. P.31.
3.Dzharylgasynova R.Sh. "On the issue of cultural rapprochement of the Koreans of the Uzbek SSR with neighboring peoples (Traditional and new in the economy and material culture)." Soviet ethnography. M., 1966, No. 5.S.3-14;
4. Dzharylgasynova R.Sh. "Traditional and New in the Family Life of the Koreans of Central Asia." History, archeology and ethnography of Central Asia. M., 1968. Pp. 343-349;
5.Dzharylgasynova R.Sh. "Anthroponymic processes among Koreans of Central Asia and Kazakhstan. Personal names in the past, present, future. " M., 1970. C. I39-I49;
6. Dzharylgasynova R.Sh. "New in the culture and everyday life of Koreans in Central Asia and Kazakhstan (on the example of the rural population)". Soviet ethnography. M., 1977. No. 6.C.59-70;
7.Dzharylgasynova R.Sh. "On the characteristics of the modern Uzbek SSR". Onomastics of Central Asia. M., 1978. S.203-205;
8. Zhetpisov S.N. Structural types of phraseological units of the Korean language: diss. Cand. philol. sciences. 02/10/22 / Zhetpisov Saken Nikolaevich. M., ISAA at Moscow State University. M.V. Lomonosov. 1987, pp. 140 - 175.
9. Ionova Yu.V. "Among the Koreans of Central Asia" (Brief reports of the Institute of Ethnography. XXXU 111. M., 1963. S. 23-34).
10. Kim Seunghwa. Essay on the history of Soviet Koreans. Alma-ata, 1965, p. 60.
11. Ko Sonmu, "Koreans in Soviet Central Asia", Helsinki, 1987. (in English).
12. Levin "Field research of the Institute of Ethnography in 1946". Soviet ethnography. M., 1946.
13. Pak B.D. Liberation struggle of the Korean people on the eve of the First World War. M., 1979.
14. Khegay M.A. "Lexical borrowings from the Russian language in Korean translations": author. diss. Cand. philol. sciences. 02/10/22 / Mikhail Aleksandrovich Khegai. M., 1963. S. 10-16.

11. Ко Сонму, «Корейцы в Советской Средней Азии», Хельсинки, 1987. (на англ. яз.).
12. Левин «Полевые исследования Института этнографии в 1946 г.». Советская этнография. М.,1946.
13. Пак Б.Д. Освободительная борьба корейского народа накануне первой мировой войны. М.,1979.
14. Хегай М.А. «Лексические заимствования из русского языка в корейских переводах»: автореф. дисс. канд. филол. наук. 10.02.22/ Хегай Михаил Александрович. М., 1963. С. 10—16.

ӘОЖ 8.81
ГРНТИ 16.21.33

ЗАКИРОВА АСЕЛЬ СЕЙДУЛЛАЕВНА,
2 курс докторанты,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
E-mail: vip.aselek@list.ru

МАЙГЕЛЬДИЕВА ШАРБАН МУСАБЕКОВНА,
Ғылыми кеңесшісі: п.ғ.д., профессор м.а.,
E-mail: sharban56@mail.ru

ҚАЗАҚ АҢЫЗ-ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ «ҚОНАҚ», «ҚОНАҚ АСЫ», «ЖОЛ» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. «Қазақтың аңыз-әңгімелеріндегі «қонақ», «қонақ асы», «жол» концептісі» деп аталатын мақала аңыз-әңгімелер концептосфера аспектісінде қарастырылып отыр. Аталған концептілердің ерекшеліктерін және ұлттық-мәдени құндылықтарын анықтай отырып, олардың аңыз-әңгімеде қандай роль атқаратынын, мағыналық элементтерінің жеке даралығын анықтауды мақсат еткен. Мақалада концепт, когнитив туралы ғалымдардың пікірлері сипатталады және дәйеккөздері мен пайымдаулары келтірілген. Қазақ аңыз-әңгімелеріндегі когнитивті, концепті ашуға талпыныс жасалған. Пайымдаулар мен тұжырымдар когнитивті семантиканың басты категорияларымен байланыста сарапталған. Атап айтқанда, концептілер жүйесі, концептілер түрлері, халқымыздың өзіндік танымы т.б. Автор аңыз-әңгімелерде кездесетін әр концептің ерекшелігіне тоқталып, қазақ дүниетанымының көрінісі «қонақ», «қонақ асы», «жол» концептілеріне, сонымен бірге ұлттық танымдық көріністерді анықтаған. «Жол», «қонақ» бейнесі символдық образ күйінде қазақтың ұлттық мінезіндегі кеңдікті көрсететінін ұлттық сипатта танытқан.

Түйін сөздер: когнитив, концепт, лексикалық мағына, тілдік сана, лингвофольклортану, ұлттық мәдени құндылықтар, аңыз-әңгіме, ұлттық сипат, лингвомәдени.

Аннотация. Статья «Концепты «гость»,«гостевая еда»,«дорога» в казахских легендах» рассмотрена с точки зрения концептосферы легенд. Выявив особенности этих понятий и национально-культурных ценностей, цель состоит в том, чтобы определить их роль в легенде, индивидуальность смысловых элементов. В статье описаны взгляды ученых на концепцию познания, приведены источники и мнения. В казахских легендах делаются попытки раскрыть познавательную концепцию. Мнения и выводы анализируются в связи с основными категориями когнитивной семантики. В частности, система понятий, типы понятий, самопознание нашего народа и т.д. Автор акцентирует внимание на специфике каждого понятия, встречающегося в легендах, от определения казахского мировоззрения до понятий «гость», «гостевая еда», «дорога», а также национальных познавательных явлений. Образ «дороги», «гостя» в виде символического изображения отражает широту казахского национального характера.

Ключевые слова: когнитивный, концепт, лексическое значение, языковое сознание, лингвофольклор, национально-культурные ценности, легенды, национальный характер, лингвокультурология.

Summary. The article "The concepts of" guest "," guest food "," road "in Kazakh legends is considered from the point of view of the concept sphere of legends. Having identified the features of these concepts and national and cultural values, the goal is to determine their role in the legend, the individuality of semantic elements. The article describes the views of scientists on the concept of cognition, provides sources and opinions. In Kazakh legends, attempts are made to reveal the cognitive concept. Opinions and conclusions are analyzed in relation to the main categories of cognitive semantics. In particular, the system of concepts, types of concepts, self-knowledge of our people, etc. The author focuses on the specifics of each concept found in legends, from the definition of the Kazakh worldview to the concepts of "guest", "guest food", "road", as well as national cognitive phenomena. The image of the "road", "guest" in the form of a symbolic image reflects the breadth of the Kazakh national character.

Key words: cognitive, concept, lexical meaning, linguistic consciousness, lingua-folklore, national-cultural values, legends, national character, cultural linguistics.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан өмір сүру салты, көшпелі ел тұрмысында қалыптасқан өзіндік ерекшеліктері бар. Соның бірі шындық өмірден алынып, ауызша тараған аңыз-әңгімелер. Алғашында тарихи деректерге нақты негізделіп, кейін ауызша айтылатын шығармалар аңызға айналған. Халқымыз-

дың салт-дәстүрінен хабар беретін фольклор ұлтымыздың ұлттық сипатын қамтуымен маңызды да бағалы.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарлама аясында фольклор мұралары жинақталып «Бабалар сөзі» деген атпен 100 томдық жарияланды. Аталған жинақ біз сөз еткелі отырған аңыз-әңгімелер туралы да ғалымдарға жаңа міндеттер белгілеп берді.

Тарихи сыннан өтсе де, өз болмысын жоғалтпаған аңыз-әңгімелерді когнитивті, лингвомәдени, семиотикалық, тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Осы тұрғыдан зерттеуде Ресей ғалымдарының пікіріне де сүйенуге болады.

Профессор А.Т. Хорленко: «Фольклортану, бұл ең алдымен фольклорлық туындыларды жинау, жіктеп топтау және кешенді талдау. Фольклоршының ісі жанды фольклорлық сөзбен жүреді. Фольклортанудан лингвофольклортанудың айырмашылығы таңбаланған фольклорлық сөзбен жұмыс істеуінде», - деп ой түйген *[Хорленко А.Т., 2013, б.7]*.

Демек, қазақ аңыз-әңгімелері туралы сөз болғанда лингвофольклортануды өзіндік ғылыми проблемалары бар сала деп қарастырған жөн. Фольклор мәтіндеріне қазіргі тілтанушылардың когнитивтік, мәтінтану, этноөзектілік т.с.с ыңғаймен келу қажет. Сондықтан аңыз-әңгімелердегі когнитивтік аспектілер ұлттық рух, ұлттық сипат, ұлттық дүниетаным, ұлттық сана көрсеткіші болып табылады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Белгілі бір кезеңдердегі көркем дүние фактілерін көрсететін аңыз-әңгімелердің фольклорлық колорит беріп тұрған мәтіндері арқылы ойымызды сабақтайтын болсақ, аңыз-әңгімелер туралы тоқталып, осы мәселе төңірегінде сөз еткен ғалымдар пікірін басшылыққа аламыз. Халық прозасының жеке жанры аңыздар туралы Ш. Уәлиханов. Г. Потанин, Л. Соболев, М. Әуезов, М. Ғабдуллин, С. Қасқабасов, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, Р. Бердібай, А. Сейдімбек т.с.с ғалымдар тұшымды пікір айтқан. М.Әуезов аңыз-әңгімелер туралы: «Тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме», - дей келе, қазақ аңыздарын екі топқа бөліп қарастырған *[Әуезов М., 1959, б.55*]. Бірінші топқа тарихи адамдар: Қорқыт, Асан қайғы, Алдар көсе, Қожанасыр, Жиренше т.б. Екінші топқа: Күй аңыздарын жатқызды. М.Ғабдуллин: «Аңыз-әңгімелердің алғашқы үлгілері халық үшін қызмет еткен және тарихта болған адамдардың ісін, өмірін әңгімелеуден туған», - дейді *[Ғабдуллин М., 1996, б.152]*. ғалымдардың осы пікіріне орай тарихта болған әйгілі адамдар хандар, батырлар, шешендер жайында болған оқиғалар турасында тарихи шындыққа негізделген, халықтың жадында сақталған, уақыт өте көркемдік сипат алған әңгіме екені бәрімізге белгілі екенін білеміз.

Белгілі ғалым С.Қасқабасов: «Аңызда айтылатын хабар, оқиға еш күмән туғызбайды, өйткені оның түп негізі – тарихи шындық. Бұл біріншіден, екіншіден, аңыздың мазмұнын растайтын дерек ретінде жердің аты, белгілі қайраткерлердің есімі, я болмаса жыл мезгілі аталып отырады. Үшіншіден, аңыздың айтылу мәнері тұрақталған, ол ылғи үшінші жақтан және өткен шақта баяндалады» – деп дәйектеп, дара жанрлық белгілерін нақты атап көрсетеді *[Қасқабасов С., 1984, б.121]*.

Аңызды тарихи, мекендік, күй аңыздары деп жіктеп, ондағы когнитивтік, лингвомәдени аспектілерді саралау зерттеу жұмысымыздың өзектілігін арттырады. Бұл теорияның негізін В. Гумбольт салса, концепт ұғымын 1928 жылы орыс ғалымдары Аскольдов-Алексеев деген ғалым әкелсе, қазақ әдебиетінде Қ.К. Ахмедияров, тілтанушы ғалымдар Ә. Хайдаров, Ж. Манкеева т.б. зерттеулері когнитивтік лингвистиканың негізгі ұғымдарының бірі болатыны концепттің басты белгісі этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмысы, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым. Осы орайда қазақ халқының аңыз-әңгімелерінің танымдық мәтін анықтау ұлттың әлеуметтік-рухани, мәдени болмысын саралап тануға мүмкіндік береді. Қазақ халқы да басқа халықтар сияқты дүниетанымы мен салт-дәстүрін тілі арқылы көрсеткен.

Аңыз-әңгімелердегі ұлттың көркем тілдік жүйесін лингвомәдени тұрғыдан тануда тілдің мәнін ашу біздің негізгі мақсатымыз болып отыр. Ғалым Ж. Манкеева: «Тіл білімі дамуының қазіргі деңгейіне сай когнитивті лингвистика, тілдік семантика, жұмсалымдық лингвистика т.б. тілді жалпы когнитивті тетік ретінде қарастырады», - деген тұжырымдары этносты танудың жеке бір жағы емес, оның тұтас бейнесін ұғындырады *[Бисенғали З., Манкеева Ж., 2010, б.277]*.

Аңыз-әңгімелердің қайсысын алып қарасаңыз да, «қонақ», «қонақ асы», «жол» туралы сөз қозғалатыны байқалады. Сондықтан аңыз-әңгімелердегі концептісін зерттеуге негіз етіп алып отырмыз. Бұл мәселе халқымыздың дүниетанымы, тіршілік ету қағидалары мен философиялық, әдеби-тарихи, мәдени ерекшеліктерінен мағлұмат беретін рухани құндылықтарды терең зерттеу қажеттілігінен туындап отыр.

Қазақтың аңыз-әңгімелері халқымыздың көшпенділік тірлігі, мәдениеті мен салт-дәстүріне ықпалын тигізіп отырған. Аңыз-әңгімелердің қай-қайсын алып қарасаң да, «қонақ», «қонақ асы», «жол» концептілері жиі кездеседі. Аңыздың оқиғалары, желісі жол үстінде жүріп жатқандай және адамдар өмірге қонақ секілді сезіледі.

«Қарап тұрсаң дүние шолақ екен,

Адамдар бір-біріне қонақ екен», - деген жолдардан тіршіліктегі бар құбылыстарды, адамзат

санасындағы сезімді тілдің құдіретті күшімен жеткізуге болатыны байқалып тұр. Дүниеде мәңгілік ештеңе жоқ, дүниеге келу бар да, кету бар деген сияқты философиялық пайым жасалған. Адамдар өмірге келеді, өмірден өтеді, осы уақытта белгілі бір жолдардан жүріп отіп, бір-біріне қонақ сияқты санаға сіңген ұлттық психология мен ойлау жүйесінде ұлттық мінез танылады.

Қазақтың дәстүрлі рухани мәдениет лексикасының тілдік көріністері олардың этнолингвистикалық аспектілерін төмендегі мысалдармен дәйектеуге болады. Дала мәдениетінде мейман «қонақ» дегенді зор құрмет тұтқан.

«Қонақ» деген сөздің түбірі – «қону». Әлем халықтарында француздар тұтқынды, ағылшында қонақ кеткен соң үйін жинау десе, орыстар ауру адамды күтетін жер «хоспис» деп ұққан, гректерде қонақты сағыныш сөзімен байланыстырады.

Біздіңше, қонақ үйге келетін кісі, егер танымайтын болса - «құдайы қонақ», шақырумен келсе - «арнайы қонақ», үй-үйді аралап кезіпжүретінді – «қыдырма қонақ», мейман келген күні отбасында қуаныш, жақсылық болса – «құтты қонақ», тәу етуге барса – «тәу қонақ», «саяхатшы» т.б. деп бөліп жүрміз.

Кәделі қонаққа, жолаушыға қонақасы беру, табақ тарту, арнайы мал сою дәстүрі қазіргі уақытқа дейін жалғасып келеді. Адамның рухани қалыптасуында тілдегі ұлттық сипат, ұлттық таным, ұлттық рухтың қызметі зор.

Қазақтың ұлттық энциклопедиясында: «Халықтық ғұрып бойынша, келген адам үйге баса-көктеп кірмей, сырттан дауыстап, үйдегілерге белгі береді. Үйге келген адам әуелі шаңырақка сәлем беріп кіруі керек. Түсте келген қонаққа - түстік, кешке келген қонаққа – қонақасы берілген», - делінген [*Бисенғали З., Манкеева Ж., 2010, б.38*].

Осы пікірге орай қазақтың салт-дәстүрі, рухани мәдениет лексикасындағы тілдік көріністері, олардың этнолингвистикалық аспектілері аңыз-әңгімелерден де көрінеді. Төмендегі мысалдарға назар аударайық.

1. Тәу қонақ. Арнайы тәу етуге барады. Төле би тоғыз жасында сексенге келіп отырған Жетес биді іздеп келеді. Екі-үш күн қонақ болған соң, Төле би қайта еліне жүрмек болады *[Қазақстан: Ұлттық энциклопедиясы. 2004, б.19]*. Төле бидің тәу ете барғаны туралы айтылып, сарабдал сынақтан өтеді. Қонаққа құрмет жасалған.

2. Арнайы қонақ. Сырым батыр үйіне қонып отырған қадірменді қонағы Төленді биден: - Биеке, қазақтың қонағы неше түрлі болады? – деп сұрапты.

- Арнайы қонақ деп, алыстан арнайы келген жақын туыс, нағашы, жиен, құда, күйеу, қайын сияқты жекжатың немесе сүйікті достарың, жақсы жолдастарың қыдырып келуін айтамыз. Міне, бұл нағыз сыйлы қонағың, - депті, көпті көрген көне би Төленді қарт *[Ел аузынан, 1989, б.58]*. Ежелден қалыптасқан дәстүр бойынша, Баяндыр хан жылына бір рет той жасап, оғыз бектерін қонаққа шақырады екен *[Төреқұлы Н., 1995, б. 58]*.

3. Қыдырма қонақ. «Досбол Нұржанды іздеп келе жатыр екен», - деген хабар келеді. Бірақ Досбол бір ауылдан бір ауылға қонақ болып, Нұржанның ауылына соқпай, оны төңіректеп жүріп алады *[Ел аузынан, 1989,б.65]*.

4. Құдайы қонақ. Алыстан келген қонақты Оралбек ауылы құрметпен күтіп алады [*Ел аузынан, 1989, б.115]*. Алдар көсе бір байдың үйіне қонақ болып түсіпті. Бай қонақ кәдесімен күтіп алады [*Ел аузынан, 1989, б.*338].

5. Құтты қонақ. Қазақта: «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады», - деген қанатты сөз бар. Қашаған би қыдырып келген құдасына кетерінде бүкіл елге әйгілі Қаракеш жорғасын мінгізіп жіберді. Сол құдасы қонақ болып барғанда, үйінде келіні ұл туыпты, «құтты қонақ келді» деп атан түйе сыйға тартқан екен *[Төреқұлы Н.,1995, б. 276]*.

Осы арада ерекше атап өтетін жайт зерттеу нысанының этнолингвистикалық негізін сипаттайтын аңыз-әңгімелердегі ұлттық мәдениетке сай халықтық тіл байлығын байқаймыз. Қашаған бидің жорғасын сыйға тартуы, атан түйені құдасының мінгізіп жіберуі ұлттық түсінік, ұлт үшін маңызы жоғары қазақтар үшін «қонақ» қасиетті ұғым болып табылатынының айғағы сияқты.

Қонақтың зат есім ретінде атқаратын қызметі зор, сонымен қатар ол сыйластықтың, құрметтеудің, қарым-қатынастың таразысы секілді. Тілде сақталған «Қонақ келсе есіктен, Пәлекет шығар тесіктен», «Қонақасы – Тәңір асы», «Қонағы көп үйдің қазаны оттан түспес», «Қонақ қойдан жуас», «Қонақ ырыздығымен келеді» т.б. соның айғағы.

Қонақ асы – қонаққа берілетін ас халық қолданысында қой, жылқы, сиыр т.б. мал етінен дайындалатын ас. Қонақты құрметтеп ас беру, күту, табақ жасау ұлтымыздың салт-дістүрінде сақталып, тілдік көріністері этнолингвистикалық аспектілері ашылған.

Кәделі қонаққа қонақ асын беруде мал сойылып, мүше-мүшесімен ет тарту, оны сыпайы киінген жас жігіттер табақпен әкеледі. Келген қонақтардың дәрежесіне сай мүшелер іріктеледі. Табақты жасы үлкен адамдар жасап береді.

Қонақтарға тартылатын табақтар: құда табақ, күйеу табақ, бас табақ т.с.с бөлінеді.

Мәселен, Құсман Қозыбай шешенді үйіне қонаққа шақырады. Шешен еліне қайтар алдында оған қонақ болады. Сонда Құсман қонақ асы беріп отырып:

Еліңде жақсы көп болса,
Пайдасы ерге тиер,
Содырлы-сотқар көп болса,
Еліне найзасы тиер, - депті [*Төреқұлы Н.,1995, б. 288]*.

Солтүстік Қазақстанда өмір сүрген Нәпіл ба-

тырдың баласы «Арқаның арыстаны» атанған елге мәлім Қозыбай шешенге берілген қонақ асы қадірлі қонаққа арналған. Мал сойылып, қымыз ішіліп, бауырсақ пісірілген, дастарқанға ұлттық тағамдар қойылып, арнайы дайындық жасалған. Келген қонаққа қазан көтерген, ошақтың аясында елдің қаперсіз тірлігі суреттеледі. Ата-баба салтымен қымыз ішіп, қазы мен қартаға толы табақ-табақ ет тартылған. Бұның бәрі қазаққа тән қасиет болғандықтан, аңыз-әңгімелерде қазақ оброзының көрінісі осылай көрінген.

Жоғарыда келтірілген мысалда ұлттық мінез, ұлттық салт-сана, ата-тек, ұлттық діл арқылы ашылған. Қонақ күту, ас беруде аңыз-кейіпкерлерінің характерін танытатын іс-әрекеттер туыскандық, бауырмалдық сезім төңірегінде берілген. Мұның бәрі – асықпай ойлап, салмақпен шешетін қазаққа ғана тән қасиет.

Аңыз-әңгімелерде «жол» концептісі толықтай кең көлемде суреттеліп, барлық оқиғада жолаушылар жол үстінде кездесіп жатады. Мысалдарға жүгінсек,

1. Жиренше шешен бір күні жолда келе жатып алдынан қарсы кездескен бір баладан: - Дүниеде бәрінен не тәтті, балам? – деп сұрапты.
2. Бірде Жиренше серіктерімен алыс жолдан келе жатады *[Ел аузынан, 1989, б.15]*.
3. Қожанасыр бір күні алыстағы туған-туыстарын аралап қайтуға жолға шығады *[Ел аузынан, 1989, б.318]*.
4. Жолда келе жатып батыр ұйқысынан оянады *[Келімбетов Н,. 1991,б.75]*.

Бірнеше күн жол жүріп, шаршап-шалдығып іздеген ауылдың шетіне кештете жетеді *[Ел аузынан, 1989, б.267]*.

Аңыздардан келтірілген үзінділердегі басымдылық жолды баяндап кету, оқиғаның басында жол сөз болғанымен, кейіпкердің межелеген жеріне жетуі, жолаушының әңгімесінде жол жүріп келгенін, қандай мәселемен жолға шыққаны баяндалады. Аңызда бірде Жиренше шешеннің бейнесін сөз етсе, бірде жол бойы ұзақ жүріп шаршағанын жалғастырып кетеді. Жол концептісін бейнелеу үшін табиғат құбылыстары, кең байтақ дала, кейіпкерлердің мінезі суреттеледі. Жол үстінде келе жатқан Жиренше, Қожанасыр, Қорқыт, Асан қайғы т.б. аңыз-кейіпкерлерінің әртүрлі оқиғаға кездесіп, соңында деттеген жеріне жеткені айтылады.

Жол мен жол үстіндегі жолаушылардың әңгімесі, көңіл-күйі, табиғат көріністері аңызда сөз болады. Аңыз-әңгімеде екі жолаушының жол үстіндегі әңгімесінде: «Бір байдың Отамалы деген қойшысы болған екен. Сол бақыр күн қайырады екен. Көкектің суығы басталғанда әлі қойды жайылысқа шығармайық, боран болады. Қойдың қыстан титықтап шыққан кезі, малыңнан айырыласың десе, бай қатты кісі екен. Сен тоғышарлық қылып алдап отырсың деп, Отамалыны сабап-сабап қойды жайылысқа шығарыпты. Сол күні қатты боран басталып, үш күн, үш түн соғады, байдың бар қойы қырылып, Отамалы да үсіп өледі. Көкектің суығы «Отамалы» атанғаны содан екен» *[Молдаханов Ә., 2005, б.12]*. Жолаушылар жол қысқартудың әдемі үлгісін осы аңыз арқылы берген.

Аңыздағы табиғат көрінісін суреттей отырып, «Қыстан титықтап шыққан қой» - деп сөз аясына көп мағына беріп отыр. «Титықтап шыққан» деген тіркестің өзі, қыстың қаттылығынан жүдеп шыққан арық қойлар дегенді білдіреді. Кейіпкердің жан дүниесіне үңіле отырып, бай мен қойшының психологиясын ашқан. Одан әрі ауа райының ауысып үш күн, үш түн боран соғуы Отамалы мен қойлардың қырылып қалуы арқылы «жол» концептісі жасалған. Аңыз кейіпкері Отамалының да өмір жолымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан келгенде халық даналығының сарқылмас көзі аңыз-әңгімелер тығыз қарымқатынаста болып, дүниенің мәдени бейнесі мен тілдік бейнесі үнемі байланыста болатынына көзіміз жетті. Кедейдің күні кіжінумен өтеді, қайда барса да бір өлім болған өксік тағдыр аңызда баяндалып тұр. Ә.Молдаханов: «Фольклорлық дәстүр – халқымыздың ежелден келе жатқан рухани қазынасы. Оған ұлттық рух, мінез-құлық, дүниетаным, эстетикалық талғам, әдет-ғұрып, салт-сана, тұрмыс-тіршілік оның жөн-жосық, жол-жоралғылары, болмыс-бітімі т.б. жатады», - деп тұжырымдаған *[Молдаханов Ә., 2005, б.26]*. Ғалымның осы пікіріне сай аңыз-әңгімелер де халқымыздың ұлттық қазынасын танытатын мол мұра деп білеміз.

«Қонақ», «қонақ асы», «жол» концептісі қандай да болмасын халықтың мәдени мәні бар концептілері болып табылады. Қазақ дүниетанымында өте күрделі. Тілді зерттеуші ғалымдар бұл концептілер туралы азды-көпті пікір айтып жүр. Десек те, біз өз тарапымыздан осы концептілерді түсінудегі ұлтымыздың дүниетанымдық түсінігінің тілдік суретін аңыз-әңгімелердегі танымдық көрінісі арқылы біршама сөз еткен болдық.

«Жол» сөзінің қазақ тілінде үш мағынасы бар: а) жүргінші жүретін жол, ә) жолы болу не жолы болмау, б) жол-жоралғы. Концептінің базалық қабаты «жол» болса, бастапқы мағынасынан туындаған когнитивтік-семантикалық қабаттары барлық тілдік бірліктер мен конструкциялар құрайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ойымызды жинақтай келгенде, қазақтың аңыз-әңгімелеріндегі ұлттық мәдениеттің тілдік бейнелеуін танымдық тұрғыдан зерттеудің нәтижесінде төмендегідей қорытынды жасадық:

– Халқымыз ана тіліміздің мәдениетін, оның сұлулығын, мақсатқа сай қолдана білген;

– Аңыз-әңгімелердің тілі психологиялық және лингвистикалық қырларымен астасып жатады;

– Қазақ халқы өзінің ұлттық рухани құндылы-

ғын толық сақтап, көркем тілмен көрсеткен.

Тіл мен таным сабақтастығының ерекше қызметі негізінде тілде қалыптасқан тұрақты этнобелгілерді аңыз-әңгімелердің тілін зерттеу арқылы ашудың мәні ерекше. Ұлттық мәдениетке қатысы бар атаулар жинақталып, жүйеленді және этномәдени когнитивтік дәйегін анықтағандай болдық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хорленко А.Т. Основы современной филологии – Москва: Флинта, 2013, 87с.
2. Әуезов М. Уақыт және әдебиет – Алматы: Жазушы 1959, 556 б.;
3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті – Алматы: Санат, 1996-368 б.
4. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы – Алматы: Ғылым, 1984-272 б.
5. Бисенғали З., Манкеева Ж. Қазақ филологиясы: егіз негіз – Алматы: Арыс, 2010-382 б.
6. Қазақстан: Ұлттық энциклопедиясы. Бас редакторы Б.Аяған- Алматы: Қаз.энц.2004, том 6-696 б.
7. Ел аузынан – Алматы: Жазушы, 1989-357 б.
8. Төреқұлы Н. Қазақтың 100 би шешені – Алматы: Қазақстан, 1995-384 б.
9. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті – Алматы: Ана тілі, 1991-215 б.
10. Молдаханов Ә. Әуезов және фольклор – Алматы: Дәуір, 2005-248 б.

УДК 378

ИМАНБАЕВА САБИРА САРЫБАЙҚЫЗЫ,
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

БАЙМҰРАТОВА ГҮЛМИРА ШӘРІПҚЫЗЫ,
аға оқытушы,
Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

АБАЙ ҚҰНАНБАЕВТЫҢ СЫНИ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МӘНІ

Аңдатпа: Мақалада Абай Құнанбаевтың өз дәуірінің болмысын, заман ахуалын сыншыл бағыттағы өлеңдері мен қара сөздері арқылы сипаттаған, халықты қараңғылықтың негізі надандықтан арылуға, өнер, білім, мәдениеттен кенже қалған жұрттың ой - санасына серпіліс тастап терең өсиет сөздер қара сөздерін насихаттау арқылы заманның желісін өзгертуге ұмтылған, өркениет биігіне шақырған шығармашылық мұрасы қарастырылады. XIX ғасырда ағартушы Абай Құнанбаевты ойландырған мәселелер елдің бірлігін, жердің тұтастығын сақтау, оқу – өнер, білімге ұмтылу, заман талабына сай үш тұғырлы тілді игеру, кәсіпкерлік жолына салу, ең бастысы жаһандану жағдайында тәуелсіз мемлекетімізді нығайту бүгінде ерекше мәнге ие. Олай болса, XIX ғасырдағы қазақ қоғамдық ойында – сыншыл бағытты қалыптастырған Абай Құнанбаевтың шығармашылық ізденістері бүгінде өзінің қолданбалық мәнін, өзектілігін жойған жоқ.

Түйін сөздер: ағартушы, жазба әдебиет, кемеңгер, сынгер, философ, дәуір, болмыс,бас ақын, қара сөз, өркениет, мәдениет.

Аннотация: В статье раскрывается сущность эпохи Абая Кунанбаева и ситуация того времени, через его произведения. Вопросы, которые волновали Абая в XIX в. - сохранение единства страны, стремление к знаниям, и сегодня имеют непреходящее значение и ценность.

Ключевые слова: просветитель, письменная литература, гений, философ, эпоха, критик, проза, цивилизация, культура

Abstract: The article reveals the essence of the era of Abai Kunanbayev and the situation of that time through his works. Questions that worried Abai in the 19th century - the preservation of the unity of the country, the desire for knowledge, still today have a special importance and value.

Key words: educator, written literature, genius, philosopher, era, critic, prose, civilization, culture

Қазіргі таңда «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалары негізінде ұлттық мәдениетімізге, халқымыздың рухани мұраларына айрықша мән беріліп отыр. Жаһандану кезеңінде осы идеяларға тарихи сабақтастық арнасында жалғасқан еліміздің Президенті Қ. Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен дамуының негізі» атты халыққа Жолдауында Абай Құнанбайұлының 175 жылдығын мемлекеттік маңызды іс шара ретінде көрсетіп, «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан» тақырыбындағы ой толғанысы және Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Абай аманаты» атты мақаласы қазақ руханиятында тың серпіліс туғызды.

Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан философиялық-тарихи, әдеби құнды мұраларын жинақтап ұлтымыздың рухани қазынасына айналдырып, тағылым алып, халқымыздың жадына сіңіруміз қажет деген ойды айта келе, Президентіміз Қ.К. Тоқаев Абай Құнанбаевтың мұраларының құндылық мәнін төмендегі ой-толғаммен бағамдайды: «...Ақын ел-жұртын түрлі өнерді игеруге үгіттеді. Соның бәрі уақыттың талабы екенін ол анық аңғарып, ұлтына ертерек үн қатты. Тіпті қазір айтып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастау алды деуге болады. Ұлы ойшыл әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздеді. Сондықтан Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін өзі тануы. Адамның өзін өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы» [Қ.К. Тоқаев. Егемен Қазақстан. 9 қаңтар - 2020].

Елбасы Н.Ә. Назарбаев мақаласында ұлы хакімнің мұрасына кең түрде талдау жасап, қайраткерлік тұлғасына өз құрметін білдіреді. Мақалада: «Ұлы ақын, дана ойшыл Абай XIX және XX ғасырлар тоғысындағы Ағартушылық немесе Ояну дәуірінің көшбасшысына, елдің болашақ бағдарын айқындап берген рухани темірқазығына айналды», - деп ой тұжырымдайды [Н.Ә. Назарбаев. Егемен Қазақстан. 7 қазан 2020].

Әрбір өскелең жаңа ұрпақ өзінің алдында өткен данагөй кемеңгерлердің тәрбиелік мәнмағынасы терең, адамгершілік мақсат-мұраттарын білдіретін, ғибратты ой - толғаныстарынан тәлім-тәрбие алуы тиіс.

Қазақ мемлекетінің әрбір дәуірінің болмысына сай, заманына тән қоғамдық ойы қалыптасты. XIX ғасырдағы халқымыздың қоғамдық ойының өзіндік қалыптасу ерекшелігі болды. Патша өкіметінің отарлау саясатымен қоса қыр өлкесіне, XIX ғасырда қазақ халқының тарихына, мәдениетіне құрметпен қараған Ресейдің озық ойлы демократ ақын-жазушыларының идеялары да келіп жеткен еді. Бұл уақытта қазақ арасынан орысша білім алған, европалық мәдениетті үлгі тұтқан, халқына адал қызмет етуді көздеген оқымысты білімдар адамдар шыға бастады.

Қазақ халқының ұлы ағартушылары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин мен А. Құнанбаев, өздерінің ағартушылық және сыншы-жазушылық қызметтерімен орыс мәдениетіне жол ашты.

Ұлтымыздың ғұлама ағартушылары өз халқының даму тағдырын орыс мәдениетімен байланыстырды. Қазақ халқы үшін өсіп өркендеудің бірден-бір дұрыс жолы - орыс халқының демократияшыл мәдениетінен үлгі алу, орыс тілін оқып-үйреніп жаңа заманның өнерін, ғылым, білімін меңгеру арқылы, халқын өркениет биігіне көтерілуге шақырды.

Уақыттың өзі Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасының, идеясының негізі күшті екендігін айқындап берді. Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев сынды ұлы ағартушылардың мақсат-мұратының орындалғанына бүгінде тарих куә, олар халқының өркениет биігіне жеткенін көре алмаса да, оның күні туатынына сенімдері күшті болды. Қазақ ағартушыларының қайраткерлік тұлғалары осы тұтастығымен, өз ерік-жігерін, күшін халық ісіне сарқа жұмсауымен ерекшеленеді. Олардың мұраларының құндылығын, өміршең ой-пікір, өсиет екендігін бүгінгі тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің болмысы толық айқындайды.

Абай Құнанбаев - жаңа әдебиеттің негізін қалаған, сынгер сезімді оятушы ұлы ақын, кемеңгер ағартушы, асқақ ойшыл, философ.

Абай Құнанбаевтың ақын ретінде халыққа танылған уақыты, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы. Абай Құнанбаевтың шығармашылығымен қазақтың жаңа әдебиетінің, сыншыл қоғамдық ойының дәуірі басталады.

Ұлы Абайды әлемге танытқан заманымыздың аса талантты жазушысы, М. Әуезов ақынның өмір сүрген кезеңін былай сипаттайды: "Мәдениет, өнер-білімге кенжелеп артта қалған ержұрт бар. Қыс жұты жаз індетімен аралас ел шаруасының құтын шайқап, барымта бақталастан туған әлек, лаң әкеліп соны қалың ел ортасына пәле ғып тастап сол арқылы момын еңбекші есесіз көпті жеп жүрген қанап, тонап сорлатып жүрген атқамінер шонжар бар. Өздері-надан, өздері-ел тағдыры, халық қамы дегенді ойламайтын дүлей қараңғы тап. Олар бастаған ел көшінің барар беті қараңғы екі талай тығырық" [М. Әуезов. Алматы, 1959. 33 б.].

Міне, осы жоғарыда аталып көрсетілген қазақ даласындағы келеңсіз көріністер қазақтың күңгірт, сәулесіз тіршілігі Абайды ақындық арнаға біржолата түсірді. Абай Құнанбаев ақындық жолы арқылы өзінің қандастарының көкірек көзін оятып тәрбиелеуді мақсат санады.

Ғұлама хакім ақын өз дәуірінің болмысынан асып кете алмады. Ол заманның ырқына сай ойды нысана етіп қараңғылықтың негізі надандыққа соққы беруді өнер, білім, мәдениеттен кенже қалған жұрттың ой-санасына серпіліс тастап терең өсиет сөздерін насихаттау арқылы заманның желісін өзгертуге ұмтылды.

80-ші жылдардың орта кезінен бастап жазған өлеңдері, алғашында замандасы Көкбайдың атынан жұртқа тарады. Кейінірек, 1886 жылдан бастап өз атынан халыққа таралды [А. Құнанбаев. Алматы, 1948. 416 б.].

Абайдың дарынды кемеңгер, сыншыл, ойшыл ақын болып қалыптасуына әсер еткен қандай жағдайлар осыны зерделеп өтейік. Біріншіден, Абайдың туып-өскен ортасының әсері мол. Сондай-ақ, Абай Құнанбаев өздігінен ізденіп көп оқыған. Осы орайда да, біз ғұлама А. Байтұрсыновтың берген бағасына сүйенгенді жөн көрдік.

«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған», [А. Байтұрсынов. Алматы, 1989. 301 б.] - дейді. Сондай-ақ, Мұхтар Әуезов Абай шығармашылығының үш қайнар көзі бар, бірі қазақ фольклоры мен әдебиеті, екіншісі Шығыс әдебиеті, үшіншісі орыс және Батыс әдебиеті деген екен. Міне осы үш қайнарды ұлы ақын өмір бойы танып-іздеумен болған, оларды бір-бірімен шебер ұштастырып білім-танымын толықтыра білген.

Қазақ жұртшылығына, Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын таныстыру ісін, 1905 жылы қолға алған, халқымыздың саяси көсем қайраткері, марқасқа ғалымы Әлихан Бөкейханов еді.

Ұлы Абайды қазақ халқына сәуле берген, жарық жұлдызы деп бағалап, өздерінің рухани ұстазы санаған А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов оның өлеңдерін жариялап халыққа таныстыруды өздерінің басты парыз міндеті деп санады.

Өмірлік идеялары бір, бір-біріне аға-іні ретінде құрметпен қараған үш арысымыз да, Абай Құнанбаевқа арнап көлемді мәнді мақалалар жазған.

Ә. Бөкейханов «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» мақаласында ақынның өмірбаянын тұңғыш рет баяндап жазады. Кемеңгер ақынның өлеңдерін зерделеген, қайраткер, ғалым: Ә. Бөкейханов «Абайдың шығармаларында поэтикалық тегеуірін бар. Оның өлеңі-қазақ мақтанышы Алашта рухани шығармашылықты мұншама асқақтатқан Абайға дейін ақын болған емес» [Ә. Бөкейханов. Алматы, 1995. 310 б.] - деп ой қорытады.

Ә. Бөкейхановтың ұлы Абайдың мұраларына ерекше құрмет көрсетіп көңіл бөлгендігін, оның мақалалары айқындайды.

Мәселен, Кәкітай қазасы туралы жазған мақаласында мынадай ой айтылады: «Кәкітайдың әкесі - Ысқақ ақын Абайдың інісі. Кәкітайды жасынан сүйіп, Абай қасына ертіп баулаған. Абай қасына жүріп, школ көрмей Кәкітай орысша жаза да, оқи білген, Абай білетін Европа жазушыларымен Кәкітай да таныс оқыған еді. Ыждағаттылық арқасында сөзге ұста болды. Топта орысша сөйлеуге қысылмайтын. Абайдың тәржіме халін жазған да-Кәкітай. ...1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басыңдар деп, балаларына хат жаздым. 1905 жылғы апрель айының аяғында Кәкітай Абайдың қолжазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғытұры саясат ісі қалай болғанын біздің «Қазақтың» оқушылары біледі. Кәкітай біздің үйде бірер жұмадай жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мәз-мейрам болдық. Анық таныстық», [Ә. Бөкейханов. Алматы, 1994. 272 б.] - дейді. Алайда, Ә. Бөкейханов пен Кәкітайға қолға алған игілікті істерін жүзеге асыруға, Ә. Бөкейхановтың тұтқындалуы және 1905 жылдан кейінгі елдегі ішкі саяси жағдайлар мүмкіндік бермеді.

Ахмет Байтұрсынов ақынның шығармашылығымен танысуы жөнінде былай жазады: «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде, жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең» [А. Байтұрсынов. Алматы, 1989. 301 б.].

Осы жоғарыда айтылған Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың пікірлерін «Қазақ» газетінің 1914 жылы №67-ші санында жарияланған, М. Дулатовтың «Абай» атты деректік мақаласы толықтырады. Ол: «...1904 жылы июнь жұлдызының басында Омскіге барғанымда Абай өлеңдерінің жазбасын алғаш Ахмет Байтұрсыновтан көрдім. Сонда Байтұрсынов айтты: «Естуімше, Абай өз өлеңінің басылып шығуын тілемейді, һәм бастыруға ешкімге рұқсат бермейді екен, күз Қарқаралы қаласына барамын, сонда әдейі бұрылып Абайға сәлем беремін, танысамын, һәм өлеңдерін бастыру жайынан сөйлесемін», - деп. Ахметке Абайды көруге нәсіп болмады: Абай өмірі күзге жетпей, сол июннің 23-інде апат болды» [М. Дулатов. Алматы, 1991. 249 б.] - деп көрсетеді.

Егер тағдырдың сәті түсіп, ұлтымыздың рухани ұстаздары, екі ғұлама Абай Құнанбаев пен Ахмет Байтұрсынов кездескенде халқымыздың өмірінде мәні зор тарихи оқиға болар еді деп ойлаймыз.

Бұған қосымша мақалада: «1905 жылы «Семипалатинский листок» газетасында һәм онан кейін Семейдегі географический обществоның шығарған бір кітабында Ғалихан Бөкейханов Абайдың тәржіма халін жазды, һәм кешікпей кітабы да басылатынын білдіріп еді. Бірақ тез шықпады.

1909-ыншы Абайдың балалары, һәм інілерінің ризалығы, һәм Ғалиханның ыждаһатымен Абай кітабы Петербургта Бураганский баспасында басылып шықты. Бұл күні қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы», [М. Дулатов. Алматы, 1991. 249б.] - дейді. М. Дулатов мақаласында көрсеткендей, кемеңгер ұлы ақынның шығармаларының жарық көруі, ақынның ғұмырбаяны мен өлеңдерін жинақтаған Кәкітай мен халыққа тегіс танытуды мақсат тұтқан Ә. Бөкейхановтың белсенді еңбегінің нәтижесі.

Соңғы уақытқа дейін ғалымдар А. Құнанбаевты ағартушы-демократ деп есептеп, оның шығармашылығын таптық түсінік тұрғысынан ғана бағалап ауқымын тарылтып алдық. Халқымыздың рухани мұраларын жинақтаудаайрықша еңбек сіңірген, Өзбекәлі Жәнібеков мынадай ой айтады: "Ақиқатына жүгінсек, Абай тек ағартушылық идеямен, демократтық бағыттағы өлеңдер шығарумен шектеліп қойған жоқ. Ол өз кезіндегі қоғамға ғана емес, бүкіл адамзатқа қатысты келесі мәселелерді қамтыған суреткер" [Ө. Жәнібеков. 1992. 15 б.]. Шындығында, А. Құнанбаевтың шығармашылығына зер салып пайымдасақ, ақынның жазбаған саласы жоқ тәрізді. Поэзия, музыка, философия, өнер, тарих, этнография, эстетика, педагогика, дін-осы салалардың барлығына қалам тартып, кейінгі ұрпақ үлгі өнеге аларлық тағылымды ойларын қалдырды.

Осы тұрғыдан келгенде, біз ұстаздар қауымы ақынның жалпы адамзаттық игі қасиеттерді насихаттаған өлеңдерін, қарасөздерін жеткіншек жастардың ой-өрісін кеңейтіп, тәлім- тәрбие беруде кеңінен пайдалануымыз қажет.Ұлы ақынның мұраларын зейін қойып оқитын,әрбір жеткіншек өзін толғантқан мәселелерден түсінік алады.Жеткіншек жас ұрпақ А.Құнанбаевты мектеп хрестоматиясындағы өлеңдері арқылы ғана біледі.Парасатпен пайымдасақ,ақынның мұраларын оқудың өзі адамға үлкен сын.Терең ойлы,кең мағыналы өлеңдерін ыждағаттылықпен оқымасаң,түсіну қиын.

Абай Құнанбаев ақындық талантын халқы үшін сыншы тәрбиеші мақсатында пайдаланғанда ол өз шығармашылығының өзекті бір саласы етіп өсиет өлеңдері мен қарасөздерін нысанаға алды.

Кемеңгер ақын өсиет өлеңдерінде,халқының жағымсыз кертартпа қасиеттерін сынға алып,ел

билеген азаматқа елдің береке-бірлігін сақтауға,әділ билік жүргізіп,жастарды білім алуға,халықты еңбек етіп мал табуға шақырды.

Жастарға тәлім-тәрбие беруде,оның қара сөздерінің орны ерекше.Себебі, нақты бір ой мен пікірге құрылған философиялық-психологиялық әрі педагогикалық ұғымға толы қара сөздері әрбір жастың таным-көкжиегін кеңейтіп,ой-өрісінің толысуына зор ықпал берді.

Абай Құнанбаев өзінің көп өлеңдерінде,өзінің жүрек сырын арманын көзқарасын шертеді. Бұл ауқымдағы ақынның өлеңдерінде «Білімділерден шыққан сөз», «Өлең – сөздің патшасы сөз сарасы», «Менсінбеуші ем наданды», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» «Жүрегім менің қырық жамау», атты өлеңдерін айтуға болады. Ол: «Біреудің кісісі өлсе,қаралы ол» өлеңінде:

Мақсұтым – тіл ұстартып,өнер шашпақ
Наданның көзін қойып,көңілін ашпақ.
Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер,
Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ,

- деп ақын осы ізгі мұратты өмірінің соңына дейін шығармашылығына ту етті. Сондай-ақ, өзінің жүрекжарды жан сыры, терең кестелі сөзі жұртшылықтың ой-өресіне жетпегенде,тауы шағылып өрекпіген көңілі басылып:

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы,соқпасыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым,кінә қойма!,

[А. Құнанбаев. Алматы, 1948. 24 б.] - дейді. Ақын болашақ ұрпаққа өзінің ішкі жан-дүниесін жаралған, жүрегіне мұз болып қатқан жүрегін ашады.

Сыншыл ақынның өлеңдерінің бір бағыты ел мінезін түзеуге, ел билеген болыстардың жағымсыз қылықтарын сынауға арналған.

«Мәз болады болысың», «Адасқанның алды-жөн,арты-соқпақ», «Болыс болдым мінеки», деген өлеңдерінің бәрінде қырдағы әрбір әлеуметтік топтың мінезін бейнелеген. Мәселен, «Мәз болады болысың» атты өлеңінде:

Мәз болады болысың,
Арқаға ұлық қаққанға,
Шелтірейтіп орысың
Шенді шекпен жапқанға,-
дейді.
Қалың елім,қазағым қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан,бірі май боп енді екі ұртың,
...
Бас басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки бұзған жоқпа елдің сиқын?
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың,-

деп жырласа, «Болыс болдым мінеки», өлеңінде патшаның қолшоқпары болған болыстың пысықтығын, екіжүзділігін, орыс әкімшілігіне жағымпазданып, жалтақтаған кейпін болыстың тілімен айнытпай суреттейді.

Абайдың кейбір өлеңдеріндегі ойлар қара сөздерінлегі ғибратты ойлармен сабақтас, үндес.

Мәселен, «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», өлеңінде айтылған ой-пікір, оның «Жиырма бесінші сөзінде» айтылған оймен сабақтас. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», өлеңінде баланы оқытудағы халықтық мүддені көрсетсе, «Интернатта оқып жүр», өлеңінде жалпы орыс оқуы туралы сөз қозғап, патшалық Ресейдегі оқудың жігін ашады, оның екі түрлі бағыттарына деген көзқарасын ашық аңғартады. Мысалы:

Военный қызмет іздеме,
Оқалы киім киюге.
Қызмет қылма оязға,
Жанбай жатып сөнуге, -

деп Ресейдегі үстем тапқа қызмет етіп отырған,мүддесі жат әскери оқумен саяси билеуші аппараттық басқару жүйесіндегі кеселді де, шала оқудан жас ұрпақты безендіреді әрі сақтандырады.

Алыста болса іздеп тап,
Кореннойға кіруге,-

деп, өзінің армандаған оқуының,халықтық мүдденің қамын жейтін ғылымның соқпағына қарай тартады. Ал осы ойдың сараланып нақтылана түсуін, оның «Жиырма бесінші сөзіндегі» ... Орысша оқу керек... залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек» [А. Құнанбаев. Алматы, 1948. 24 б.] - дегенін көреміз.

Ақын өлеңінде баяндалатын оқуға түсудегі мақсат ел қамын жеу, соған қызмет ету болғандықтан:

«Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой.
Я тілмаш, я адвокат
Болсам деген бәрінде ой!, - дейді.

Ғұлама Абай жастарды шенқұмар болмауға үгіттейді,оларға орыстың ұлы жазушыларын ғана емес, жалпы ғылым иелерін ұстаз тұтуды ұсынады. Бұл ойын қара сөзінде одан әрі кеңейтеді. «...Балаңа орыстың ғылымын үйрет, орыстың ғылымы өнері –дүниенің кілті мына мен айтқан екі жол мал аяр жол емес», [А. Құнанбаев. Алматы, 1948. 348 б.] - деп ой түйеді.

Абай Құнанбаев адамның өміріндегі ғылым мен білімнің ерекше орын алатындығын, «Ғылым таппай мақтанба» және т.б өлеңдерінде көрсеткен. Ол:

Ғылым таппай мақтанба!
Орын таппай баптанба!
Құмарланып шаттанып
Ойнап босқа күлуге.
Жамандық көрсең нәфрәтлі
Суытып көңіл тыйсаңыз
Жақсылық көрсең ғибрәтлі
Оны ойға жисаңыз,
Ғалым болмай немене
Балалықты қисаңыз?

Болмасаң да ұқсап бақ
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз?
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз, -
дейді.

Жас ұрпақтың рухани ішкі жан дүниесі бай, білімді, білікті азамат болып қалыптасуы біріншіден, оның өзіне яғни, ізденгіштігіне, талаптылығына еңбектенуіне байланысты, екіншіден, оның тәлім-тәрбие алған ортасына тікелей қатысты дейді. Осы пікірін «Он тоғызыншы сөзінде» де дамыта түседі. Адамның ақыл ойының толысуы, оның табиғи өсу жетілуімен тығыз байланысты құбылыс. «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды, естіп, көріп, ұстап, татып, ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды тануындағы сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады. Сол естілерден естіп білген жақсы нәрселерін істесе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, - сонда адам десе болады» - деп ойын аяқтайды.

Ақын «Он сегізінші қара сөзінде» бір адам баласы, екінші бір адамнан қандай қасиеттері бойынша артық деген мәселені көрсетеді.

«...Біреуі: атын, киімін «айран ішерім» деп, солардың арқасында сыпайы, жұғымды жігіт атанбаққа, «өзінен ілгерілеуге елеулі болып,өзі қатардағының ішін күйдіріп, өзінен кейінгіге: «әттең дүние-ай, осылардың атындай ат мініп, киіміндей киім кигеннің не арманы бар екен,!» дейтұғын болмаққа ойланбақ.Мұның бәрі масқаралық, ақымақтық, мұны адам бір ойламасын, егерде бір ойласа, қайта адам болмағы қиын іс.Кербезденгенде: осындай кер, кердең немеден безіңдер деген сөзге ұқсатамын. Тегінде адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де ақымақшылық», [А. Құнанбаев. Алматы, 1948. 341 б.] - деп ой тұжырымдайды.

Ғұлама хакім «Отыз сегізінші қара сөзінде», адамзатты адамдық қасиеттен жұрдай ететін келеңсіз нәрселердің басын ашып көрсетеді. «...Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі: надандық, екінші еріншектік, үшінші залымдық деп білесің, надандық, білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден еш нәрсені оларсыз біліп болмайды. Білімсіздік,хайуандық болады. Еріншектік, күллі дүниедегі өнердің дұшпаны, талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік, әрі осыдан шығады. Залымдық – адам баласының дұшпаны, адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді. Бір жыртқыш хайуан есебіне қосылады» - деп ой түйеді.

Қазақтың әдебиет тілін өзге шет тілдерден тазалауға күш салды. Абай өлең жазуға он жастан бастап талаптанған және 14 жасында, Семейдегі оқудан ауылына қайтып келген соң-ақ жаза бастаған. Бірақ, ол, 37 жасында, 1882 жылы «Қан сонарда» деген өлеңіне дейінгі өлеңдерінің бірен-саранын ғана сақтап, көпшілігі сақталмаған.

Ұлы ақынның шығармашылығының бір арнасы оның поэмалары. «Ескендір», «Масғұт» және аяқталмаған «Әзім әңгімесі» атты поэмаларында әлеуметтік, адамгершілік, гуманистік ойларды көтереді. «Ескендір» поэмасы шығыс елдерінде «Ескендір Зұлқарнайын» деген атпен тараған. Еуропаға «Александр Македонский» деген атпен белгілі болған қолбасшының өмірі жайлы аңыздар негізінде жазылған. Өзінің «Ескендір» поэмасында мансапқор, нысапсыз, қайырымсыз, қытігез, сорғысқұмар, дүниеқор билеушінің бейнесі суреттеледі, Ескендірге қарсы ақыл, уәж, ой, айтқан ақыл иесі философ Аристотельдің ғибратты сөзі арқылы, ақын халыққа тағылымды ойын жеткізеді.

Аристотель:
Бұл-адам көз сүйегі, - деді ханға.
Тоя ма адам көзі мың-мың санға
Жетім көз жер жүзінде тоймаса да,
Өлсе тояр,көзіне құм құйылғанда.
Кәпір көздің дүниеде араны үлкен,
Алған сайын дүниеге тоя ма екен.?
Қанша тірі жүрсе де, өлген күні.

Өзге көзбен бірдей-ақ болады екен, [А. Құнанбаев.Алматы, 1957. 350 б.] – дейді.

Поэма желісі бойынша Аристотельдің ұтымды ақыл сөз айтуы – ызаға булыққан қанағатсыз Ескендірді райынан қайтарап, тоқтамға келтіреді.

Поэмада ақынның халыққа жеткізейін деген ойы, адам баласының көзі тірі кезінде еш нәрсеге тоймайды байыған үстіне байысам деп «Дүниеге көзі құнығып, қанағат жасауды», білмейді. Тек көзіне топырақ кіргенде ғана тояды дейді. «Нысап сайын береке», - деп халық даналығы айтқандай, Абай адамзатты, нысапты, ұстамды дүниеқұмар болмауға шақырады. Халқымыздың ұлы перзенті, теңдесі жоқ ақыны, дүниежүзілік өркениет мәдениетінен ерекше орын алған топжарған тұлғасы Абай Құнанбаев туралы жазбамызды, көрнекті қайраткер, жалынды көсемсөзші, ақын М. Дулатовтың төмендегі пікірімен қорытындылаймыз.

«...Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасақ, рухына сонша жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнері білімге қанар. Сол күндерде Абай құрметі күннен күнге артылар. «Бірінші ақынымыз» деп қабірін халқы жиі-жиі зират етер, халық пенен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар» [М. Дулатов Алматы,1991. 251 б.]....

Бұл пікірдің көрегендікпен дұрыс айтылғандығын, бүгінгі күні халқымыздың ұлы ақын Абай Құнанбаевтың шығармашылығына тағзым етуі көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қ.К.Тоқаев «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан»//Егемен Қазақстан.-9 қаңтар.- 2020
2. Н.Ә.Назарбаев «Абай аманаты»//Егемен Қазақстан.7-қазан.-2020
3. М.Әуезов. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1959. 33б.
4. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1948.416 б.
5. Байтұрсынов. Шығармалары. Алматы, 1989. 301б.
6. Әлихан Бөкейханов. Таңдамалы. Избранное. Алматы, 1995. 310б.
7. Әлихан Бөкейханов. Шығармалар. Алматы, 1994. 272б.
8. Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. Алматы, 1989. 301б.
9. Міржақып Дулатов. Шығармалары. Алматы, 1991. 249б.
10. Жәнібеков Ө. Уақыт керуені. Алматы, 1992. 15б
11. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1948. 24 б.
12. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1948, 348 б.
13. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1948. 341б
14. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1957.-1-том.350 б
15. Міржақып Дулатов. Шығармалар жинағы. Алматы, 1991. 251 б.

УДК 378

ИМАНБАЕВА САБИРА САРЫБАЙҚЫЗЫ,
т.ғ.к., қауымдастырылған профессор,
Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ТАСТАНОВА ЗАУРЕШ ТЕЛЬМАНҚЫЗЫ,
аға оқытушы,
Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН – ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Аңдатпа: Мақалада XIX ғасырдағы қазақ қоғамдық ойы тарихындағы Ы. Алтынсариннның ағартушылық бағытты қалыптастырған ерен еңбегі қарастырылады. Дала өлкесінде жаппай сауатсыздықты жою мақсатында атқарған оқу-ағарту саласындағы ұстаздық, ұйымдастырушылық қызметі, қазақ этнографиясын зерделеудегі мақалалары талдауға алынады.

Түйін сөздер: ағартушы, педагог, этнограф, хрестоматия, уездер, миссионер, комиссия, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, иман.

Аннотация: В статье рассматривается труды Ы. Алтынсарина сформировавшие просветительское направление в истории казахской общественной мысли XIX века. Анализируются труды ученого в области казахской этнографии, по педагогической, организационной деятельности в сфере образования, проводимые в целях ликвидации массовой неграмотности в степном регионе.

Ключевые слова: педагог, просветитель, этнограф, уезд, миссионер, комиссия, обычаи, традиция, вера.

Abstract: The article discusses the works of Y. Altynsarin, who formed an educational direction in the history of Kazakh social thought of the 19th century. The works of the scientist in the field of Kazakh ethnography, on pedagogical, organizational activities in the field of education, carried out in order to eliminate mass illiteracy in the steppe region are analyzed.

Key words: teacher, educator, ethnographer, county, missionary, commission, customs, traditions, faith.

Өркениетті әлем Қазақстанды экономикалық қор-қуаты мол, болашағы зор, саясаты сенімді, бағыты байыпты мемлекет ретінде тануда. Алайда, өркениет әлемінде қазақ ұлтын мойындатудың тағы бір жолы бар. Ол - тағылымды тарихыңды таныту, өрелі мәдениетіңді өрістету, озық ғылымыңды көрсету. Бүгінгі күні Елбасы Н.Ә. Назарбаетың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» және «Ұлы даланың жеті қыры» бағдарламалары арнасында ұлы ағартушылардың мұраларына ерекше мән беріліп отыр [Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру». Егемен Қазақстан. - 12 сәуір-2017 ж.].

"Өнегелі дана жоқ жерде, өнерлі бала да жоқ", - деп халқымыз дәл айтқандай, әрбір жаңа ұрпақ өзінің алдында өткен данагөй кемеңгерлердің тәрбиелік мән-мағынасы терең, адамгершілік мақсат-мұраттарын білдіретін, ғибратты ой толғаныстарынан тәлім-тәрбие алуы тиіс.

Өз заманының озық ойлы прогресшіл идеяларымен білімін толықтырған Ыбырай Алтынсарин тілмаштық жұмыстан бас тартып, өзі үшін де, халқы үшін де, мәні- маңызы жоғары ағартушылық қызметті қалайды. Оның кейінгі өмірінде кең өріс алған белсенді ағартушылық қызметі осы кезде -ақ басталады. Қазақ халқын өркениет биігіне көтеретін жол - оны мәдениетті елдердің қатарына қосып, өнер-білімге ұмтылу деп білген, Ы. Алтынсарин ел арасында насихат жұмысын өрістетіп халқын өнер-білімге үндеді.

Ы. Алтынсарин 1845 жылдың 20 қазанында қазіргі Қостанай облысының Затобол (бұрынғы Арқарағай) ауданында туған. Әкесі Алтынсары ерте дүниеден өтіп, жастайынан атасы Балғожа бидің тәрбиесінде өскен. Бала Ыбырайдың көзі ашық, зерделі, білімді азамат болып қалыптасуына атасы Балғожа бидің ықпалы айрықша болды. Ел ішінде өткір тілді, сөзге шешен би ретінде танылған Балғожаның беделі үстем еді. Заман талабына сай оқу-өнердің маңызын түсінген, ол Ыбырайды 1850 жылы Орынборда ашылған орыс-қазақ мектебіне береді. Осы жылы оқуға түскен, 30 қазақ баласының бірі- Ыбырай Алтынсарин болған еді.

Орынбор шекара комиссиясының қазақ балалары үшін ашқан бұл мектеп, балаларды орысша оқыту арқылы, олардан қазақ даласын билейтін патша чиновниктеріне көмекші әкімдер дайындайтын. Дегенмен, мектепте оқыған бала. Ыбырай бір шен, дәреже алуды мақсат тұтпай,

бар ынта-жігерін жан-жақты білім алуға арнады. Соның нәтижесінде 1857 жылы мектепті үздік бітіріп шығады. Орынбор шекара комиссиясында әскери старшын болып қызмет атқарған атасы Балғожаның бірінші хатшысы болады (1857-1859 жж.) [М. Жолдасбекұлы. М. Салғараұлы, А. Сейдімбек. Елтұтқа 2001. 227 б.]. Осы жылдары Ыбырай Алтынсарин ел ішіндегі тұрмыс тіршілікпен жете танысып, халқының өнер-білімінен кенже қалған қараңғылық күйін көріп, болашағы туралы ойлана бастайды.

1860 жылы Ыбырай Орынбордағы шекаралық комиссияға тілмаш болып ауысады. Жұмыс барысында ол шекаралық комиссияның төрағасы, шығыстанушы ғалы профессор В.В. Григорьевпен танысады. Ғылым, білім саласындағы пікірлері ортақ әрі Ыбырай Алтынсариннның ізденгіштігіне сүйсінген, В.В. Григорьев оған өзінің бай кітапханасын пайдалануға рұқсат береді. Бұл мүмкіндікті ұтымды пайдаланып, Ы. Алтынсарин ыждағаттылықпен орыс жазушыларының шығармаларын, орыс және европа ағартушыларының еңбектерін оқиды.

1860 жылы Орал сыртындағы қазақтар үшін төрт бастауыш мектеп Троицк, Торғай, Ырғыз, және Қазалы қалаларында ашуға ұйғарылған кезде, Ы. Алтынсарин өзі сұранып Торғайда мектеп ашуға және орыс тілінен сабақ беруге рұқсат алды [М. Жолдасбекұлы, М. Салғараұлы, А. Сейдімбек. Елтұтқа. Астана. 2001. 227 б.].

Торғайда мектеп ашу ісі қаражат тапшылығынан ұзаққа созылып кетеді. Халық үшін игілікті іске құлшыныспен кіріскен. Ы. Алтынсарин ел ішінде оқудың, білім алудың пайдасы туралы үгіт-насихат жүргізіп, алғашында балаларды үйінде оқытып білім береді.

Алайда ағартушының бұл қолға алған ісі ел ішінде бірден қолдау тапқан жоқ. Ел ішіндегі балаларды оқытуды өз уыстарынан шығармауды көздеген молдалар, Ы. Алтынсариннның игілікті ісінің өріс алуына аса зор кедергісін тигізеді. Олар қарапайым халыққа – Ы. Алтынсариннның еңбегін «діннен безген» деп теріс түсіндіріп бақты.Бірақ сол молдадан оқыған балалардың ешқайсысының сауаты, білімі жақсы емес екенін пайымдаған халық Ы. Алтынсариннның ісін қолдады.

Торғайда 1864 жылы 8 қаңтарда ашылған мектеппен Ы. Алтынсариннның жүрек қалауымен өмірін, білімін ерік күш – жігерін арнаған ағартушылықтық педагогтық қызметі басталады. Өзінің белсенді түрде араласуы мен жергілікті халықтан жинаған қаражатына мектеп үйі және интернат салады. «Осы жылы қаңтардың 8 күні көптен күткен ісім орнына келіп, мектеп ашылды. Оған 14 қазақ баласы қабылданды. Бәріде жақсы, есті балалар. Мен балаларды оқытуға қойға шапқан аш қасқырдай өте қызу кірістім» [Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1955. 273 б.] - деп жазды ол Н.И. Ильминскииге жазған хатында.

Ы.Алтынсарин мектептегі сабақ пен бүкіл тәрбие жұмысын сол уақыттағы орыс мектептері үлгісінде құрады. Сабақты қазақ тілінде жүргізіп, шәкірттеріне орыс тілін үйретіп, білімнің мәнін түсіндіріп оқытады. Білім алуда мақсат болашақта әкім,тілмаш болуы үшін емес, халық үшін пайдалы жұмыс атқарып, білікті, парасатты азамат болып қалыптасуы үшін қажет екенін саналарына сіңіруге тырысады.

Ұстаздық қызметімен қатар, Ы. Алтынсаринге басқа да жұмыстарды атқаруға тура келді. Орынбор генерал-губернаторының бұйрығымен Торғайда төрт рет үздік судья болып (1868-1874), Торғай уездік бастығының аға жәрдемшісі қызметін (1876-1879) атқарды. 1879 жылы Ыбырай Алтынсарин Торғай облысы мектептерінің инспекторы қызметіне тағайындалады. Енді Ы. Алтынсариннің өлкеде оқу-ағарту ісін жандандыруға зор мүмкіндіктері пайда болады. Елек, Қостанай, Торғай, Ырғыз уездерінде бір-бірден екі кластық орыс-қазақ мектептерін ашқызып оны қажетті оқу құралдармен жабдықтайды [М. Жолдасбекұлы, М. Салғараұлы, А. Сейдімбек. Елтұтқа. Астана 2001. 227 б.].

Ағартушы қазақ жастары арасынан экономика, ауыл шаруашылығы, қолөнер кәсіпшілігі салаларына қажетті мамандар даярлайтын училищелер ашуға да көңіл бөліп, жүзеге асырды. Осы мақсатпен 1883 жылы Торғай қаласында қолөнер мектебі ашылды.

Ы. Алтынсарин қазақ қыздарының білім алуына жол ашып, 1887 жылы Ырғызда қыздар мектебін ұйымдастырып ашуының мәні өте зор. Кейінірек мұндай мектептер Торғайда, Қостанайда, Қарабұтақта, Ақтөбеде ашылды.

Қазақ өлкесінде мектептер санының өсуіне байланысты, мұғалімдер қажет екенін мәлімдеп, осы мамандық иелерін дайындайтын мектеп ашу керектігін талап етеді. Сөйтіп, 1888 жылы 10 сәуірде Орскіде бастауыш мектептер үшін қазақ жастарынан оқытушылар даярлайтын мұғалімдер мектебі ашылады.

Ы. Алтынсарин жаңа мектептерді ашудың ұйытқысы ғана болған жоқ, сонымен бірге білімді мұғалімдерді іріктеп, оқу-тәрбие жұмысын жандандыруда, керекті оқу-құралдармен жабдықтауда жетекшілік үлесі ерен еді. Ағартушы өзі салдырған мектептің, ондағы оқыту жүйесінің сапалылығына айрықша көңіл бөлгенін төмендегі пікірлер айқындайды: "Мектеп-қазақтарға білім берудің басты құралы. Олар қазақ даласының кез- келген жеріне ретсіз орната салынатын болса ешбір пайда келтіре алмайды. Ал біздің барлық үмітіміз, қазақ халқының келешегі осы, тек қана осы мектептерде. Сондықтан мектептерде жақсы білім беретін болсын, артта қалған халықты мектепке қызықтырып тарту үшін, мектеп бітіргендерге қай жөнінен болса да бір артықшылық берілетін болсын, сонда ғана оқушылардың саны ешбір күмәнсіз өте тез өсе-

ді. Осылай еткенде ғылыммен қаруланған, әр нәрсеге дұрыс көз қарасы бар адамдар қазақ арасында көбейіп бүкіл халыққа әсер ете алады, сонда татар фанатизмінің де күлі көкке ұшады" [Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1955. 280-281 б.].

Діни мектептер балаларды оқытқанда қолданатын кітаптар туралы ағартушы былай дейді: "Молдалар оқытып жүрген татар, араб, парсы кітаптары адам баласының дұрыс ойын адастырады, кері кетіреді" [Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1955. 270 б.].

1876 жылы Ы. Алтынсарин Петербург, Қазан қалаларына барып, орыс ағартушыларының еңбектерін оқып зерделейді. Өзі ашқан мектептерде қазақ тілінде оқу құралдарының жоқтығын ескеріп, қазақша оқу құралын жазуды өзіне мақсат санайды.

Ыбырай Алтынсарин ұлы ағартушылар Ян Амос Коминский, К.Д. Ушинскиидің педагогикалық еңбектерін үлгі негіз етіп, өзінің қазақ шәкірттерінің танымына лайықтап оқу құралдарын жазды.

Ыбырай Алтынсарин оқу-ағарту жұмыстарына өз заманының ең озық әдістемелерін пайдалана отырып, білімнің балаларға таза ана тілінде берілуіне ерекше мән берді.

Ағартушының 1879 жылы жарық көрген «Қазақ хрестоматиясы» балаларға түсінікті қазақ тілінде жазылды. «Қазақ хрестоматиясы» балалардың түсінуіне жеңіл, оқығанда зердесіне ақыл, ой түсіретін, еңбексүйгіштікке, парасаттылыққа тәрбиелеп баулитын өлеңдер мен әңгімелерден құралды.

«Қазақ хрестоматиясы» халық ағарту саласында кең қолданыс тапқан тұңғыш оқулық еді.

Қазақстандағы халық ағарту ісі тарихында «Қазақ хрестоматиясы» орыс графикасы негізінде ана тілінде алғаш жарық көрген оқулық.

Ағартушы өзінің оқулық жазуындағы көздеген мақсатын былай баяндайды: "Қазақ халқының сауатсыздығынан қазақ тілінде басылған бір де кітаптың жоқтығынан, оқу орындарының мұғалімдері қазақ балаларын оқытқанда амалсыздан қазақ тілінің орнына татар тілін пайдаланып жүр. Сондықтан көзге көрінер ешқандай пайдасы болмаса да, шәкірттерге амалсыздан татар тілінен ешқандай кемшілігі жоқ ана тіліе тастап, татар тілін үйренуге тура келеді. Бұл тілде басылып шыққан кітаптардың бәрі де тек дін туралы жазылған кітаптар, сондықтан олар осы жағынан алып қарағанда да дүниеяуи мақсаттарды көздейтін орыс-қазақ мектептерінде пайдалану үшін, мысалы, орыс тілінде аудартып жаттықтыру үшін қолайсыз. Осылармен қабат бір ескертетін нәрсе- қазақ халұы азбаған халық, оның талабы біреу салып берген тар шеңбердің қыспағына сия алмайды, оның ой-пікірі; оның келешегі үшін оған тек сана- сезім жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді үйрену керек болып отыр. Бұл кітапты құрастырғанда мен, біріншіден, осы біздің ана тілімізде тұңғыш рет шыққалы отырған жалғыз кітаптың орыс- қазақ мектептерінде тәрбиеленіп жүрген қазақ балаларына оқу кітабы бола алу жағын көздедім; екіншіден, бұл кітапта келтірілген әңгімелердің қазақтар үшін ұнамды болу жағын көздедім" [Ы. Алтынсарин. 1991. 30-31 б.] - деп ой тұжырымдайды.

Қазақ жұртшылығына түсінікті тілде жазылған бұл оқулық, үлкен сұранысқа ие болып, бірнеше мың данамен жиі қайтара басылып, бүкіл Қазақстанға тарады. Ыбырай Алтынсариннің ғылыми принцип негізінде құрастырылып жазылған бұл оқулығы қазақ мәдениетінің, халық ағарту ісінің тарихында айрықша орын алады.

Ұстаздық қызмет барысында тәжірибе жинақтаған ағартушы «Қазақ хрестоматиясын» шәкірттердің танымына, ой-пікіріне, сәйкес үлгі-өнегелік тағылым деңгейі мәнді өлеңдері мен әңгімелері және орыс халқының ағартушы-жазушыларынан аударған шығармалары негізінде құрастырды.

Қазақ халқын өркениет биігіне көтеретін білімді, білікті, іскер, парасатты азаматтарды тәрбиелеудің бастауы мектептегі ұстаздардың білім беру жүйесіне байланысты екенін жете пайымдаған, Ы. Алтынсарин әрбір шығармасын тәлім-тәрбиелік мәні зор тақырыпқа арнады. Ағартушының шәкірттеріне насихаттаған негізгі мәселелері: еңбекқор, білімді, іскер азамат болу, алған білімін, кәсібін ел мүддесіне жұмсап адал қызмет жасау, үлкенге құрмет, ізет, кішіге үлгі-өнеге көрсету т.б.

Сауатын жаңадан ашқан әрбір балаға оқудың мәні жөнінде ой тастайтын "Кел балалар оқылық!" – өлеңі Ыбырай Алтынсариннің болашақ жеткіншектерге оқудың, білім алудың мәнін, маңызын, мәңгілік пайдасын өсиет етіп жазған ғибратты туындысы «Қазақ хрестоматиясының» беташар өлеңі.

Ағартушының ұраны іспеттес "Кел балалар оқылық!" және "Өнер-білім бар жұрттар" өлеңдері оның шәкірттерінің зердесіне оқып-білім алып, кәсіпке үйренудің адам өмірінде қаншалықты маңызы бар екенін түсіндірген туындылары. Өз замандастарының білімнен-өнерден артта қалғанына қынжылып болашақ жастарға сенңм білдіріп, "Өнер-білім бар жұрттар" өлеңінде былай сабақтайды.

Біз надан боп өсірдік
Иектегі сақалды.
"Өнер-жігіт көркі" деп
Ескермедік мақалды...
Біз болмасақ, сіз барсыз,
Үміт еткен достарым,
Сіздерге бердім батамды! - дейді.

Ұлағатты педагог өзінің өлеңдерінде ғылым-білімнің нәрлі мәнін жырлады. Адамзаттың өміріндегі баға жетпес қазына,білім, әлем халықтары арасында терезесі тең ел болуы үшін, қазақ

халқы да ғылымның қыр-сырын толық меңгеруі керек деп пайымдады.

Ыбырай Алтынсариннің білімді, өнерлі насихаттаған өлеңдерімен қатар, қазақ қоғамындағы әлеуметтік теңсіздікті, қайшылықты көтеріп, жазған өлеңдері де бар.

"Залым төреге", "Ей, жігіттер" өлеңдерінде қарапайым халықтың еңбегін қанап күн көрген атқамінер байлардың, билердің, молдалардың қара басының қамдары үшін халыққа жасаған зорлық-қиянатын әшкерелейді. Сондай-ақ, ол халқын өрге бастырмай отырған ескі салттарды, діни соқырлықты да сынға алады.

Қазақ әдебиеті тарихында Ы. Алтынсарин табиғат лирикасына алғаш қалам тартқан ақын. Оның "Өзен", "Жаз" атты өлеңдері табиғаттың сыйға тартқан әсем көріністерін әсерлі суреттеуімен және табиғат пен адамның тіршілігін байланыста бейнелеуімен мәнді.

Ыбырай Алтынсариннің шығармашылық мұраларының бөліп айтуға тұрарлық бір саласы, оның қазақ балалар әдебиетінің негізін қалауы.

Өзі жазған әңгімелерінде өмірдің сан түрлі әлеуметтік қырларын қамтып, тәрбиелік тағылымы жоғары, әрі қысқа, әрі нұсқа көркем әңгімелерін қазақ балаларының танымына лайықтап, жас ерекшеліктерін ескеріп жазды. Әңгімелерінде айтылған ғибратты ойлары арқылы олардың жан дүниесіне әсер етіп, еңбексүйгіш, зейінді де зерделі, адал, әдепті, білімді азамат болып жетілуін көздеді.

Ы. Алтынсарин әңгімелерінің бірсыпырасы қыр өлкесінің әлеуметтәк тұрмыс-тіршілігіне арналған.

«Қыпшақ Сейітқұл», «Киіз үй мен ағаш үй», «Малды пайдаға жарату», «Бай мен жарлы баласы» әңгімелерінде ол халқын отырықшылыққа, диқаншылыққа үндей келіп, көшпелі тұрмыстан отырықшылықтың артықшылығын көрсетіп, тер төккен еңбектің міндетті түрде қайтарымы, зейнеті, ырзыға мол болатынын әңгімелейді. Балалар әдебиетінің негізін қалаған, ағартушының ғибратты әңгімелерінің тақырып ауқымы сан салалы, терең мағыналы.

Ыбырай Алтынсариннің әңгімелерінің мазмұны, оның тәлім-тәрбиелік мәні студенттерге, мектеп қабырғасынан таныс болғандықтан бәріне тоқталуды артық деп санаймыз.

Ы. Алтынсариннің өзі жазған әңгімелері мыналар. «Бай мен жарлы баласы», «Киіз үй мен ағаш үй», «Қыпшақ Сейітқұл», «Жомарт», «Сәтемір хан», «Асыл шөп», «Шеше мен бала», т.б. Бұл әңгімелердің барлығы қазақ халқының өмірінен алынып, ғибрат алуға үндейтін туындылар. Хрестоматияға енген әңгімелердің бір бөлігі К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, И.И. Паульсон, И.А. Крылов сынды жазушылардың балаларға арналған әңгімелерін аударып кіргізді. Ы. Алтынсариннің аударма әңгімелері мыналар: «Бір уыс мақта», «Әке мен бала», «Ақымақ дос», «Сараңдық пен жинақылық», «Білгеннің пайдасы», «Талаптың пайдасы», т.б. Аударма сипатты әңгімелерінің жалпы саны отыз алты. Жазушы, аудармашы Әбен Сатыбалдиев, Ы. Алтынсариннің аударма әңгімелері туралы мынадай пікір айтады: «Қазақ өмірінде көркем аударма (орысшадан қазақшаға аудару) тарихының алғашқы бетін Ыбырай Алтынсарин ашты. Алтынсарин аударылатын шығармаларды ең алдымен, өзінің педагогтік-тәрбиешілік көзқарасының тұрғысынан іріктеген. Осы мақсатпен ол өз заманындағы мәдени дәрежесі әлі төмен, дүние тану өрісі әлі тар қазақ оқушыларының жағдайын ескере отырып,солардың игеріп кетуіне лайықты нәрселерді теріп алды. Солай ете отырып, ол өз жұртының қабілеттілігіне, орыстың тілі мен мәдениетін және барлық ғылымды тез меңгеріп кете алатынына, оның бүкіл болашағына қатты сенді. Сол сенім оны әрдайым жаңалықтарды батыл әкеліп енгізуге шабыттандырып отырды» [Ә. Сатыбалдиев. Рухани қазына. Алматы, 1987. 13 б.]

Ол әңгімелерді аударғанда Алтынсарин барлық жерде түп нұсқасын бұлжытпай, сол күйі аударуды принцип етіп қоймаған. Кейде тақырбын, кейде сюжетін, кейде баяндау әдісін өзгертіп, қайткен күнде де қазақ өміріне жақындатып, қазақ балаларына түсінікті баяндауды негізгі нысанасы еткен[2].

Ағартушының шығармаларының бір бөлігі қазақ халқының салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарын бейнелейтін этнографиялық сипатта жазылған.

«Орынбар ведомствосы қазақтарының өлген адамды жерлеу және оған ас беру дәстүрінің очеркі», «Орынбор ведомствосы қазақтарының құда түсу, қыз ұзату және той жасау дәстүрлерінің очеркі» аталатын шығармаларын ағартушы 1870 жылы Бүкілроссиялық география қоғамының Орынбор қаласында бөлімшесі ашылғанда, сол мекеменің «Жазбаларына» жіберіп, онда В.Н. Плотниковтың мақұлдау пікірімен қоғамның сол жылы Қазан университетінің баспаханасында басылып шыққан, «Жазбаларының» бірінші санында жарық көрген.

Бұл этнографиялық мақалалары арқылы, Ы. Алтынсариннің туған халқының әдет-ғұрпын, салт-дәстүрлерін жетік білетіндігін аңғарамыз. Мысалы: «Бейіт ауыл төңірегіндегіт ең биік жердің үстінен қазылады, ал оның үстіне салынатын ескерткіш алыстан көрінетін болуы үшін, мүмкін қатары биік етіп жасалынады, еркектердің ескерткішінің төбесіне-найза, әйелдердің бейітінің үстіне-бақан немесе иіскек, ал балалардікіне бесік қойылады. Бұл бейіттерді жергілікті қазақтардың бәрі де жақсы біледі, елсіз жолсыз ен далада келе жатқан жолаушыға ол бейіттер жөн сілтейтін белгі болып табылады. Өлген кісіні жерлейтін орында қарастырғанда, оның бейітінің суға жақын, болуы еске алынады, өйткені жүргіншілердің сол бейітті бағдарлап су тауып ішу мақсаты көздестіріледі» [Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шы-

ғармалары. Алматы, 1994. 277 б.] - деп көрсетеді.

Құда түсу, қыз ұзату той жасау дәстүрлері туралы мақаласының ғылыми-танымдық, этнографиялық мәні өте зор. Қазақ халқының әулет ұрпағының өсіп-өнуіне негіз қалайтын осы құда түсу, қыз ұзату жөн-жоралғысына үлкен мән беріп өте білгірлікпен жүйелі түрде ғылыми негізде сипаттап жазып берген ағартушының еңбегіне сүйсінбеске шарамыз жоқ.

Ыбырай Алтынсарин шәкірттерінің иманды және мұсылмандықтың шарттарын да білулерін көздеп, 1884 жылы Қазан қаласында араб әрпімен басылған «Шараятул-ислам» атты оқу құралын шығарды. Кейінірек, 1894 жылы Орынборда орыс таңбасымен қайта жарық көрді. Бұл уақытты Ресейдің барлық мектептерінде дін сабағы жеке пән ретінде оқытылатын еді.

Осыған орай, ағартушы өзі ашқан мектебінде дін сабағын оқытуға мәжбүр болды.

«Шараятул-ислам» атты еңбегін жазудағы мақсатын, 1882 жылы 12 қыркүйекте Н.И. Ильминскийге жазған хатында былай баяндады: «... Сонымен, бірінші жағынан, халықтың өз дінін білу жөніндегі талабын, бұл талапты ешбір шарамен тоқтатуға болмайтынын еске ала келіп, екінші жағынан, осылай болған соң қазақ жастарына өзінің ана тілінде жазылған, мұсылман дінінің негізгі рухына толық сай дін оқытуға негізгі құрал бола алатын оқу құралын жасап берудің қажет екендігін еске ала келіп, мұның үстіне мүмкін болғанынша, біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктерітеріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілінің орынсыз етек алуына жол бермеу үшін (бұл қазақтарды татарландырудың ең сенімді тәсілдерінің бірі ғой), мен соңғы кезде Мұхамбет шариғатын үйрене бастап, осыған қоса жіберіліп отырған оқу құралын құрастыруғакірістім. Менің бұл іске кірісуіме тағы бір себеп болған нәрсе- қазақ молдаларының өздері де қолдарындағы кітаптың қолайсыз екенін мойындады... Бұл арада тағы бір ескерте кетуге қажет нәрсе- мұндай оқу құралды менің басында ойлағанымдай орыс әрпімен жазу мүлде мүмкін емес; өйткені мұндай дін кітабы шариғат тұрғыларына толық сай құрастырылғанымен де, сыртқы жағынан қарағанда мұсылманша болмаған соң, қазақ арасында сенімді болмас еді, әр түрлі қолайсыз әңгімелер туғызар еді, сөйтіп, іске аспай, мектеп кітапханаларында босқа жатып қалар еді», - деп ой қорытады [Ы. Алтынсарин. Өнер-білім бар жұрттар. Алматы, 1991. 188 б.].

«Бірінші бөлімде - иман туралы, басқаша айтқанда, мұсылман діні бойынша иман дегеннің не екені көрсетіледі, Құдайдың бірлігін, Мұхамбет оның елшісі екендігін қалай тану керек екендігі көрсетіледі; екінші бөлімде- ағмал-зahир жайы, басқаша айтқанда Құдайға құлшылық ету; намаз оқу, ораза ұстау, кедейлерге садақа (зекет) беру және жалпы қайырымдылық істер істеу, каабе (Хажыға) бару, тағы сондайлар көрсетіледі, мұнымен қатар осы бөлімде намаздарға және басқа діни жағдайларда оқылатын аяттар қосылды; үшінші бөлімде- адамгершілік (ахлақ) жайы; басқаша айтқанда, әлқұранның айтуы бойынша адамның қандай бағыт ұстап, адамгершілікте болуы керек екендігі көрсетілді, төртінші бөлімінде- намаз, ораза оқылатын арабша аяттар қазақ тіліне аударылып берілді»,- дейді [Ы. Алтынсарин. Өнер-білім бар жұрттар. Алматы, 1991. 188 б.]

Ағартушылық - педагогтық көзқарасы К.Д. Ушинский, Л.Н. Толстой, т.б. озық ойлы орыс білімпаздарының ықпалымен қалыптасқан, Ы. Алтынсарин өзі ашқан мектептерде оқудың діни бағытта емес, жеткіншектерге оқудың, білімнің, өнердің негізі нәрін беретін жаңа үлгіде болуына, ал шәкірттерін патша әкімшілігінің мүддесі үшін емес, халық үшін адал қызмет ететін парасатты, білімді азаматтар етіп тәрбиелеуге ерекше мән берді.

Туған халқының жарқын болашағы орыс мәдениетімен байланысты деп пайымдаған ағартушы, шәкірттерін орыс тілін жетік білуге, оның әдебиеті мен мәдениетін игеруге шақырып, өзі осы жолда бар қажыр - қайратын, білімін арнап өлшеусіз еңбек сіңірді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру».-Егемен Қазақстан.12 сәуір-2017 ж.
2. М. Жолдасбекұлы. М.Салғараұлы, А.Сейдімбек.Елтұтқа 2001. 227 б.
3. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1955. 273б.
4. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1955. 280-281б.
5. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1955. 270б.
6. Ы. Алтынсарин. Өнер-білім бар жұрттар. Өлеңдер, әңгімелер, очерктер, хаттар және естеліктер. Алматы, 1991. 30-31б.
7. Ә. Сатыбалдиев. Рухани қазына. Алматы, 1987. 13б.
8. Ы. Алтынсарин. Таңдамалы шығармалары. Алматы, 1994. 277б.
9. Ы. Алтынсарин. Өнер- білім бар жұрттар. Алматы, 1991. 188б.

ӘОЖ 81

ҚАЛДЫБЕКОВА ТОҚЖАН ТАСҚЫНБАЙҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
«Шетел тілі: екі шет тілі» мамандығы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
E-mail: ktt_95@mail.ru

ДИУАНОВА РАЙКУЛ КЕНЕСБАЕВНА,
аға оқытушы, филология ғылымдарының кандидаты,
Практикалық ағылшын тілі кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
E-mail: raikul.diuanova@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛЫҚ ІЗДЕНІС ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АУТЕНТТІ БЕЙНЕМАТЕРИАЛДАРДЫ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Түйіндеме: мақалада ағылшын тілін түпнұсқалық бейнелермен оқытудың әдістемелік негіздері жоғары сыныптарда жобаларды іздеуде тілдік дағдыларды қалыптастырудың тиімді дидактикалық құралы ретінде қарастырылады. Видео материалды білім беру қажеттіліктері үшін пайдаланудың артықшылықтары мен кемшіліктері талданады. Оқушыларды белсенді жобалық іздеуге тартуға бағытталған ұсынылған әдістемелер мен бағытталған ұсыныстарды оқу үдерісін қарқындатудың бір мүмкіндігі ретінде қарастыруға болады. Бейне мазмұны негізінде тілдік құзыреттілікті дамыту әдістемесі жүйесі қарастырылды және жоба ретінде ұсынылды. Бейнені қолдану арқылы эксперименттік оқыту сипатталып, практикалық эксперименттер негізінде нәтижелер көрсетілген.

Түйінді сөздер: түпнұсқалық бейнематериалдар, шет тілдерін оқыту, аутенттік бейнелерді сұрыптау принциптері, оқыту әдістемесі, оқу үдерісінің кезеңдері, жоғары сынып оқушылары, жобаны зерттеу.

КАЛДЫБЕКОВА ТОКЖАН ТАСКИНБАЕВНА,
Магистрант,
специальность «Иностранный язык:два иностранных языка»,
Кызылординский университет им. Коркыт Ата,
E-mail: ktt_95@mail.ru

ДИУАНОВА РАЙКУЛ КЕНЕСБАЕВНА,
Старший преподаватель, кандидат филологических наук,
Кызылординский университет им. Коркыт Ата,
E-mail: raikul.diuanova@mail.ru

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТЕНТИЧНЫХ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ ПРОЕКТНОГО ПОИСКА УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: в статье рассматриваются методические основы обучения английскому языку с использованием аутентичных видеороликов как эффективный дидактический инструмент для формирования языковых навыков при поиске проектов в старших классах. Также, анализируются преимущества и недостатки использования такого материала для образовательных целях. Предлагаемые методики и рекомендации, направленные на вовлечение школьников в активный поиск проектов, можно рассматривать как одну из возможностей интенсификации учебного процесса. Рассмотрена система методик развития языковых компетенций на основе видеоконтента. Описано экспериментальное обучение с использованием видео и приведены результаты, основанные на практических экспериментах.

Ключевые слова: аутентичные видео, обучение иностранному языку, принципы сортировки аутентичных видео, методика обучения, этапы учебного процесса, старшеклассники, исследование проекта.

KALDYBEKOVA TOKZHAN TASKYNBAEVNA,
2nd year master course student
majoring in"Foreign Language: two Foreign languages",
Korkyt Ata Kyzylorda University,
E-mail: ktt_95@mail.ru

DIUANOVA RAIKUL KENESBAYEVNA,
Senior Lecturer, Candidate of Philological Sciences,
Department of ''Practical English",
Korkyt Ata Kyzylorda University,
E-mail: raikul.diuanova@mail.ru

METHODS OF USING AUTHENTIC VIDEO MATERIALS IN FORMING PROJECT SEARCH SKILLS FOR STUDENTS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS

Abstract: the article views methodical foundations of teaching English with authentic videos as an effective didactic tool to form language skills on projects search in senior classes. The benefits and drawbacks of using such material for educational needs are analyzed. The proposed techniques and recommendations aimed at involving pupils in active project search can be considered as one of the possibilities for intensifying the educational process. The system of techniques was considered to develop language competency based on video content. Experimental teaching using video is described and results were given based on practical experiments.

Keywords: authentic videos, foreign language teaching, authentic video sorting principles, teaching techniques, stages of educational process, senior class pupils, project research.

Innovative technologies of XXI century have changed the world in many ways and in unexpected ways. Managing the rapid flow of information, capital, and services on a global scale have revolutionized working environment, the way people communicate and interact. Technologies continue to cover all spheres of human life and have an impact on educational process. Various language web applications like YouTube have allowed language education to reach a qualitatively new level. These online resources offer rich authentic material and inspire teachers to create original lessons that can motivate learners and act as a springboard for successful careers.

The ideas of adjusting the goals and updating the content of teaching a foreign language in pedagogical institutions are widely presented in the methodological studies of recent years. At the present stage, the fact that a future prospective teacher must know a foreign language as a means of innovative tools of teaching plays a significant role, which implies the need to form the teacher's linguistic and pedagogical competence *[Polat E.S, 2002, p. 35]*.

The research paper developed the following parameters for an authentic educational materials. Such videomaterials are in the authentic discourse, which is characterized by natural lexical content and grammatical forms, situational adequacy of the linguistic means used, illustrates cases of authentic word use.

Goals of using authentic video materials in practical lessons in a foreign language:

1) to motivate pupils;

2) for the presentation of educational material by the reproductive method (audio visuals);

3) to implement the methodology of situational learning (critical assessment of various social and professionally oriented communication situations);

4) to organize conditions of project search and research work.

Methodological processing is considered as a plot or thematic selection of authentic materials (videos) and the development of a set of exercises for them to develop the communicative, linguistic and professional competence of pupils *[Koryakovtseva N.F, 2010, p. 87]*. The linguodidactic value of authentic video materials as a means of teaching a foreign language lies in the fact that they synthesize all other means of visualization - drawing, table, graph, objects and ensure their presentation in dynamics. Thanks to the use of authentic video materials, pupils have the opportunity to observe different types of visualization: subject, linguistic, situational, and mimic and gestures *[Uvaisova M.M, 2015, p. 49]*. Consequently, the purpose of using video clips in teaching a foreign language may be to create conditions for a natural linguistic environment through demonstrating situations of real foreign language communication, including professionally oriented languages skills.

When working with video materials, it is recommended to use the conditions of extracurricular independent work, which are regarded as effective and most convenient due to the individualization of learning process. In this regard, the optimal tool for organizing and broadcasting video materials for training purposes can be the environment for

creating an electronic textbook, which allows you to place video clips and a specially developed set of exercises on one page due to the ability to open several dialog boxes simultaneously *[Kodzhaspirova G.M, 2004, p. 176]*. With the help of the navigation system, video viewing can be carried out with repetitions and stops, which makes it possible to choose an individual pace of the task, and the system of hyperlinks assumes the placement of reference materials and dictionaries *[Belyaeva E.P, 2018, p. 95]*.

In this research our methodology divdse the process of working with any educational authentic video material into 4 stages:

1. Preparation. It aims: to remove the possible difficulties of perceiving the text and prepare for the tasks.

2 Observing. It aims to provide an understanding of the content of the authentic video materials, the development of the pupil's language competenc.

3. Post-demonstration of video material. It aims to contribute to the development of the pupil's communicative competence, taking into account his or her real ability to communicate in a foreign language.

4. Creativity. It aims to promote the development of oral or written speech of pupils.

Some methodologists omit the fourth stage, reducing all the work in the lesson to working with information obtained from the video. However, without the creative use of the material learned after watching the video, the goal, which we designated above as the main one, will not be fully achieved, the teaching of oral and written speech will not be fully implemented.

Each stage of working with video assumes its own set of exercises that are effective at a particular stage.

At the preparation stage, tasks are used to predict events, replicas, introduce new vocabulary and predict the words that pupils are supposed to hear in the video, discuss the aphorism associated with the idea of the video. You can set your pupils to watch closely by using questions that will need to be answered later.

At the stage of observing the video material, pupils perform tasks aimed at transforming, searching for or fixing a specific language material. At this stage, they also make notes to the text, which later help them complete the tasks in the next stages. Here it is important to think over the content of the tasks, and not just the wording, since their effectiveness and justification depends on this.

At the post-demonstration stage, it is effective to organize a discussion and description of the scene, characteristics of the characters, as well as checking the tasks performed at the previous stage and checking the understanding of the main content of the video and the language and speech means used in it *[Kunanbaeva S.S, 2005, p. 157]*.

During creativity, the results are summed up and conclusions are formulated based on the information obtained from the video. You cannot be limited to watching video and working with its language, speech and semantic content. The tasks of the creative stage should be designed in such a way that they stimulate pupils to use the knowledge and skills gained while watching the video in a situation that does not completely coincide with the one in the video. You can ask pupils to create a poster or advertisement, write a video story, express their own opinion, and make recommendations based on information. A good follow-up to video work at this stage might be to create a research paper (followed by participation in conferences) or a presentation based on the video plot.

Video materials, as one of the most effective media resources, can be used at almost any stage of the lesson. Media materials (including videos) are extremely effective when working on the lexical, grammatical and phonetic aspects of speech, in teaching all types of speech activity, as well as in the introduction, training, consolidation, generalization and control of educational material.

At the beginning of the lesson, it is very important to introduce pupils to the atmosphere of foreign language communication, to voice the topic of the lesson and the problem that will be discussed. We can offer such tasks: watching a video without sound, modeling a communication situation, predicting a plot and etc.

Acquaintance with new lexical units and grammatical structures and repetition of previously learned ones can also be done using video. Bright pictures and tables will help you quickly memorize new material. In addition, the video helps to intensify the lesson and save time, since you do not need to use notes on the board.

Videos also play an important role at the stage of training and consolidation of educational material. You can use tasks to fill in the gaps when reinforcing vocabulary, filling in the missing parts of tables with rules, tasks to get ahead of the plot to train grammatical phenomena. For this purpose, video clips, advertisements, thematic videos, training videos with grammar rules are suitable.

For the stage of forming the skills of perception and understanding of foreign language speech by ear, videos about various aspects of life - medicine, cooking, music, cinema, theater, science and education, ecology and nature, videos from various podcasts, television programs, etc. It is important to remember to clearly articulate assignments so that pupils can focus on listening carefully to the texts.At the stage of teaching dialogical speech, video is an indispensable tool. Viewing and memorizing dialogues stimulates pupils not only to the correct phonetic and grammatical use of speech structures, but also to actively use gestures, facial

expressions and tone of voice in a conversation.

At the stage of teaching speaking with the help of video, you can take a virtual trip and encourage pupils to share their impressions of what they watched, express their opinion and confirm it with facts, introduce themselves as a guide and lead a group of tourists through their hometown or the place that the pupil likes the most. We can invite pupils to create an advertising video, a booklet and comment on it using lexical and speech material. The introduction of video into the educational process significantly changes the nature of the traditional lesson, revitalizes it and makes it more attractive for modern pupils, contributes to the expansion of their horizons, vocabulary and knowledge about the multicultural world in which they live.

Unlike working with printed textsat all stages of working with video pupils use not only the perception of visual and kinetic perception and memorization of information, but also the audial perception, which significantly increases the level of assimilation of the acquired knowledge.

The techniques and recommendations proposed in the work can be considered as one of the possibilities for intensifying the educational process. When working with video materials in a lesson, organizational difficulties may arise, when the technique suddenly stops working or it is difficult for a teacher to motivate pupils to serious and focused work with video. To get a positive result, it is necessary to observe all stages of working with video material in the lesson, approach the development of exercises and the choice of video clips in terms of the expediency of their presence in the lesson and program requirements [*Konysheva A.V, 2003, p. 71*].

To analyse the effectiveness of the use of authentic video materials small survey of pupils involved in the pedagogical experiment was conducted. Pupils were asked to answer the following questions of the questionnaire: 1. How often do you watch films in a foreign language outside the classroom? 2. Are authentic video resources effective for working on projects search? 3. What types of speech activity are activated while watching a video? 4. Do you consider it necessary to include authentic video materials in the course program while doing small research projects?

According to the results of the survey, 73% of respondents regularly watch videos in English outside of school hours, the remaining 48% watch films only during vacations. All pupils answered that authentic video materials are effective for learning English, while 61% of the respondents noted that they began to perceive foreign language information better by ear, 49% of the pupils who participated in the pedagogical experiment noted the expansion of their vocabulary. It is important to note that 72% admitted that they made fewer grammatical mistakes in both oral and written speech when they were implementing their project search. Learning based on authentic materials is considered by many pupils to be more interesting and motivating while enhancing them (senior class pupils) to work on project search.

REFERENCES:

1. Polat E.S. New pedagogical technologies in teaching foreign languages // Foreign languages at school. - 2002. 58 p.
2. Koryakovtseva N.F. Theory of teaching foreign languages: productive educational technologies: textbook - M .:Academy, 2010. 145 p.
3. Uvaisova M.M. Using video materials in teaching a foreign language [Electronic resource] / M.M. Uvaisova // Access by link: http://www.rusnauka.com/. 2015, 49p
4. Kodzhaspirova G.M. Pedagogy / GM. Kodzhaspirova. - M.: VLADOS, 2004. 352 p.
5. Belyaeva E.P. Authentic video materials as a means of forming the communicative competence of students of language specialties // Actual scientific research. in the modern world. 4th edition. 2018, 158 p.
6. Kunanbaeva S.S. Moder foreign language teaching - methodology.. Almaty, 2005. 262.p
7. Konysheva A.V. Moder mthods to teach English language. Minsk: Tetrasystems, 2003. 175 p.

ӘОЖ 801.55:809.434.2

КОЙШИБАЕВ МАХАМБЕТЖАН НАХИПБЕКОВИЧ,
аға оқытушы, ф.ғ.к.
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

БЕКІШ ЕРБОЛ ТНЕЙБЕКҰЛЫ,
Меңгеруші, п.ғ.м.,
Практикалық ағылшын тілі кафедрасы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

АНЫҚТАУЫШ ЕСІМШЕЛЕРДІҢ ДЕРИВАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада есімше тұлғалы сөздердің функционалдық семантикалық және деривациялық сипаты,жай сөйлемнің есімшеден жасалған тұрлаусыз мүшелері,есімшелі оралымдар және есімшелі бағыныңқылы сабақтас сөйлемдердің есімшелі құрылымның күрделенуіне негіз болатын синтаксистік механизмдержәне анықтауыш есімшелердің деривациясы қарастырылған.

Кілтті сөздер: Семантика, деривация, тұрлаусыз мүшелер, есімшелі оралымдар, анықтауыш, жұрнақ.

КОЙШИБАЕВ МАХАМБЕТЖАН НАХИПБЕКОВИЧ,
старший преподаватель, к. ф.н.,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата

БЕКИШ ЕРБОЛ ТНЕЙБЕКОВИЧ,
м. п. н., заведующий,
кафедра практического английского языка,
Кызылординский университет имени Коркыт Ата

ДЕРИВАЦИЯ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

Аннотация. В статье рассмотрены функционально-семантический и деривационный характер местоименных слов, безударные члены простого предложения с местоимениями, наречия и синтаксические механизмы, обусловливающие усложнение структуры местоимений в родственных предложениях с местоимениями и Деривация определительных местоимений.

Ключевые слова. Семантика, деривация, безударные члены, наречия, определитель, суффикс.

KOYSHIBAYEV MAHOMETAN NAKIPBEKOVICH,
Senior lecturer, PhD.N.,
Kyzylorda University named after Korkyt Ata

BEKISH YERBOL TNEYBEKOVICH,
Ph. D., Head,
Department of Practical English,
Kyzylorda University named after Korkyt Ata

DERIVATION OF DETERMINATIVE PRONOUNS

Summary. The article considers the functional-semantic and derivational nature of pronominal words, unstressed members of a simple sentence with pronouns, adverbs and syntactic mechanisms that cause the complexity of the structure of pronouns in related sentences with pronouns and the Derivation of determinative pronouns.

Keywords. Semantics, derivation, irregular members, pronouns, determinants, suffixes.

КІРІСПЕ

Есімшелер атау, ілік тұлғасында тұрып анықтауыштық қызмет атқарады. Мысалы, *сөйленген сөз, кесілген ағаш, жыртылған жер, жеткен жол, жатар орын* және т.б.

Есімшелер ілік жалғаулы күйінде де анықтауыштық қызметте жұмсалады, бірақ ол негізгі қызметі болып есептелмейді, зат есімнің орнын басып, сол зат есім формасының қосылуы арқылы оның қызметін атқарады. Мысалы, **Жоқтамағанның** малы түгел (мақал). Бұл мысалдағы есімшенің анықтауыштық қызметі зат есімдердің

ілік жалғаулы күйіндегі анықтауыштық қызметіне жуық екені айқын.

Атау тұлғасындағы есімшелер анықталатын сөзбен қабыса байланысатындығы белгілі. Деривацияланған құрылымды ғалым Қ. Есенов есімше қабыспалы оралым деп атайды [Есенов Қ., 102 б.].

Есімшелі оралымның екі түрлі грамматикалық байланыс жолымен жасалуы, негізінде, етістіктердің сабақты және салт болып бөлінетін түрлеріне байланысты. Көбінесе бастауыш формалы сөзбен келген түрі салт етістік, оның жоқ түрі сабақты етістік есімшелер арқылы тіркесетін тұтас тізбектен жасалады және олардың мағынасы өзгермей, форма жағынан бір түрден екінші түрге ауыса береді: Мысалы:

Қиуадан шауып,
Қисынын тауып.
Тағыны жетіп қайырған.
Толғауы тоқсан қызыл тіл,
Сөйлеймін десең, өзің біл (Абай)

Бұл сөйлемдегі *Тағыны жетіп қайырған* деген есімшелік тізбек бастауыш формалы сөзсіз құрылып тұр. Егер мұны *тағы жетіп қайырған* деп құрсақ, өз құрамында бастауышы бар анықтауыштық тізбекке айналады. Осыған сәйкес мына сөйлемдерді салыстырамыз:

Ат байлаған ағаш-Ат байланған ағаш
Қой қамаған қора-Қой қамалған қора

Мұнда анық есімшенің өткен шақтық түрінен жасалған екі түрлі оралымды көрсек, төмендегі салыстырылған сөйлемнен оның келер шағынан жасалған түрін көреміз. Мысалы: *Тапсырғаннан беті қайтпайтын Ырыскелді-Тапсырғаннан бетін қайтармайтын Ырыскелді* (Ғ.Мүс.).

Мына сөйлемге назар аударайық: *Артынан кішкентай иті жүгіріп келе жатқан бала құлап қалды.* Мұндағы ой иесі *бала* деген сөз, *жүгіріп келе жатқан бала* деген есімшелі тұтас тіркес, *иті* деген сөз де *бала* деген бастауыштың белгісі үшін тіркескен сөздің бірі. Ол ешқандай ой қазығы бола алмайды. Сондықтан *Артынан кішкентай итін жүгіртіп келе жатқан бала құлап қалды* деп өзгертуге болады. Бұл сөйлемнің екі түрін де жайылма сөйлем дейміз. Өйткені тіл фактісіне қарағанда, бұл екі құрылысты бөліп қарауға негіз жоқ.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Есімшелі құрылыс екі түрлі тәсілмен негізделеді, біріншісінде тұтас тізбек құрамына енген есімшелі сөздер өзара топталып келеді де, екіншісінде атау формалы сөзбен өзара үйлесіп тізбектеледі [Ерғалиев Т., 98 б.].

Қабыспалы оралым жасауда есімшенің барлық тұлғаларының қызметі бірдей емес. Бұл ретте оның, әсіресе *–ған* тұлғалы түрі айрықша қызмет атқарады. Өзге қалған түрлері (*баратын, барар тәріздестілері*) оралым құрамында белгілі мөлшерде ғана ұшырасады. Бұл жайды немен түсіндіруге болады? Біздіңше, бұл, біріншіден, тілімізде жалпы *–ған* формантты есімшенің жиі қолданысымен байланысты болса, екіншіден, осындай есімшенің синтаксистік *оралымдары қайырып тұрудағы* бейімділігінің молдығынан ба деп ойлаймыз. Мұндай бейімділік *–ған* формантты есімшенің есім сөздерге жақын, туыстық қасиетімен де байланысып жатады. Бұл айтылған жай қабыспалы оралымдар жайында әңгіме болғанда, негізінен алғанда, осы *–ған* тұлғалы түрін түсінетінімізді бекіте түседі.

Ал атрибуттық қызметтегі *айтатын хабар, жазатын қағаз, қарайтын мәселе* дегендегі есімшелер келер шақ мәнінде жұмсалған сияқтанып тұрады. Бірақ атрибуттық қызметтегі *атын (-етін, -йтын, -йтін)* қосымшалы есімше шақтық мағынадан гөрі анықтауыш қызметін атқарады да, шақтық мағынаны білдіру басқа мүшенің-баяндауыштың үлесіне тиеді. Мысалы: *Оқитын кітабым жоғалды. Оқитын кітабым үйде тұр. Оқитын кітабым көбеймекші*. Осы үш сөйлем үш шақта айтылып тұр. Бір сөйлемде бір ғана шақтық мағына болатынын ескерсек, үш сөйлемде қайталанып тұрған оқитын есімшелі форманың атрибуттық қызметте тұрып, шақтық мағынаға қатыспағанын көруге болады.

-ған формантты есімшелі оралым сөйлемнің әр алуан типтерінің құрамында қолданыла береді. Алайда оның қолдану өрісінің кеңдігі, әсіресе жай сөйлем шеңберінде көп болады. Қабыспалы оралымның жай сөйлемге қабаттаса тіркесуі оның мазмұндық желісін де ұлғайтады, құрылымдық негізін де күрделендіреді. Тілімізде күрделенген сөйлемдердің пайда болуы осындай заңдылықтардан туып жатады [Есенов Қ., 103 б.].

Есімшелердің сын есімнің орнына жүре-жүре, оларға сіңіп кеткендері де жоқ емес. Мысалы: *Алаған, жатаған, тебеген, қашаған, сүзеген* сияқты сын есімдер де бір кезде *–ған, -ген* жұрнағы арқылы жасалған *аладығаң, жатадығаң* формалардың ықшамдалуы арқылы пайда болған. Бірақ бұл сөздер есімше формасынан біржолата сын есім қатарына ауысқан. Сондай-ақ *қақпан* (қапқан), туысқан сияқты зат есімдердің де есімше формасының қолданылу барысында конверсияланған түрі деп білу қажет [Қазақ грамматикасы, 533 б.].

Қазіргі морфология тұрғысынан алатын болсақ, *-ағаң, -еген* қосымшалы морфемаларға бөлінбейді және етістіктен сын есім тудыратын өнімсіз қосымша ретінде саналады. М. Қашқари мен П.М. Мелиоранский осы қосымша туралы пікірлерін білдірген [Омар Б.Қ., 20 б.]. Бұл қосымшада қимылдың қайталануы мағынасы бар және ол қимылдың орындалуының тездігін білдіреді. Оғыз, қарлұқ, қыпшақ тобындағы тілдерде кездесетін *–қын, -кін* қосымшаларымен мағыналары жақын, арғы тегі өткен шақты білдіреді. Құранды жұрнақтың құрамындағы *а* қимылдың көп және тез қайталануын білдірсе, *-ған, -ген*

есімшенің жұрнағы екендігі белгілі. Құранды жұрнақтың қалыптасуын былай көрсетуге болады: *+а+ды+ған-жат+а+ған.*

Мұндай тұлғадағы сын есімдер есімшелерге функциясы жағынан да, жалпы семантикасы жағынан да жақын. Біріншіден, сын есімдерге қарағанда, бұларда етістіктердегі сияқты динамика бар. Сондықтан олар деривация құбылысына негіз бола алады және анықтаушы мүшемен қабыса байланысады. Мұндай тәсілмен күрделенген сөйлемдерді қазақ тіл білімінде Қ.Есенов қабыспалы оралым деп атайтындығын біз жоғарыда атап өттік [Есенов Қ., 102 б.].

Сын есімдердің пайда болу, қалыптасу жолы сын-қимыл, бірақ олардың үстеулер сияқты емес, өзіндік морфологиялық көрсеткіштері болады. Сын есімдер сөз мағынасының даму барысында, тілдегі табу және эвфемизм құбылыстары арқылы, кірме сөздер арқылы, фразеологиялық тіркестер арқылы, аффикстер арқылы, синтаксистік тәсіл арқылы жасалады [Оразбаева Ф., 127 б.] Солардың Ішінде есімше арқылы жасалған кейбір тұлғалар сын есім қатарында талданады. Мысалы, далиған, оңбаған, быттиған, оңған, тозған және т.б. Сын есімдердің ішінде қарастырылған осы тұлғалардың әзінде де динамика бар. Тұрақты сападан гөрі, әрекеттің, қимылдың нәтижесін байқату басым екендігін анық көруге және бұл тұлғалар есімшенің сөйлемді кеңейтудегі икемділігі бойында сақталған. Бұл тұлғалар таза есімшелер сияқты деривациялық процестерге оператор бола алады. Мысалы: *тозған киімиесіталай жыл талмастан киіп,әбден тозған киім,быттиған бет* және т.б.

Енді құрылымның күрделену тәсіліне негіз болатын қабыспалы оралымға келейік: Есімшелі оралымды Р. Өмірбекова дисертациялық жұмыс етіп алып жан-жақты талданған [Омар Б.Қ., 3 б.]. Есімшелі қабыспалы оралымдар деп отырғанымыз - тіліміздегі бұрыннан танылған үйірлі мүшелі сөйлемдер. Бұлардың қабыспалы оралым боп аталуына басты себеп – осындай конструкция өзінен кейінгі бөлшекті жіктеп тығыз жымдасып кетеді де,соның негізгі обьектілі сөзіне меңгеріліп,сіңісе айтылады. Мұндай сөйлемдер көбіне –ған форматты есімшенің қатынасуы арқылы жасалып отырады. Сондықтан да осындай жасалу жолымен тығыз жымдаса қабыса айтылу қасиетін басшылыққа ала отырып,бұл түрдегі сөйлемді есімше қабыспалы оралым деп те атауға болады. Бұған жоғарыда талданған мына тәріздес сөйлемдер жатады: *Баласы жақсы оқыған Асан бүгін көңілді отыр.* Мұндай сөйлемдердің моделін ықшамдаап берсек,мына түрде болмақшы: АВ*(-ған)* А немесе В*(-ған)* А [Есенов Қ., 92 б.]. Қабыспалы оралымның «өзіндік бастауышты» түрі, әдеби тілімізде бастауышсыз келген жолынан аз мөлшерде болса да, тілімізде қолданыла береді. Алайда бұл жайды сол жердегі қабыспалы оралымның өзіне ғана тән болып келетін құрылымына байланысты айтқанымыз жөн. Өйткені оралым құрамындағы сөздер өз алдына жеке талдау, бөлшектеуге келгенмен де,олардың сөйлем ішіндегі қолданылу сипаты, негізінен алғанда, тұтастық қалпын сақтайды. Оралымның бұлайша тұтастығы, шоғырлы тізбек құруы оның сөйлем ішіндегі негізгі обьект сөзді айқындау мақсатында жұмсалу қасиетіне негізделеді. Демек, қабыспалы оралым өзі үшін оралып қайырылмайды, негізгі сөйлемнің мұқтажын өтеу үшін, сондағы белгілі бір сөзге түрлі жақтан сиапттама бере кету ыңғайында жұмсалады. Бұл жағынан қарағанда,осындай мәндік белгісімен қабыспалы оралымның қызметі бағыныңқы сөйлеммен байланысып жатады. Бағыныңқы сөйлем де өзі үшін құралмай,басыңқыда айтылатын ойды сапалық амалда көрсетіп отыру үшін қолданылады. Алайда бағыныңқыдағы сөйлемдік қасиет басыңқыға сіңісіп кетпейді, соның белгілі бір мүшесіне айналмайды, қайта керісінше, баяндауыш формаларының сараланумен субьект - предикаттық қатынастың негізінде өз дербестігін сақтап тұрады. Ал қабыспалы оралымның баяндауышы бағыныңқыдағыдай сараланбай, өзінен бұрыңғы сөздермен тұтаса айтылып,өздері қатысты (меңгеріп тұрған) сөзге кіріге де сіңісе жұмсалады. Сөйтіп қабыспалы оралымдағы бастауыш,баяндауыш негізінде құралған сөз тізбектері өз алдына жеке сөйлем құрамай, негізгі сөйлемнің айқындауыштық мәндегі құрамы ретінде қолданылады. Оралым бойындағы кейбір сөйлемдік мән оны жеке алып қарағанда ғана байқалып тұратындай. Алайда жоғарыда ғана ескерткеніміздей, қабыспалы оралым айтылу барысында бөлектеніп тұрғанмен негізгі сөйлемге тәуелді жұмсалған, соған жабыса, қапсарласып кеткен конструкциясының тобын құрайды [Есенов Қ., 105 б].

Жалпы қазақ тілінде дериваціяланған сөйлемдердің екі түрі болады: *қабыспалы* және *жаныспалы.* Есімше арқылы күрделенген сөйлемдер негізінен қабыспалы оралым түрінде келеді. «Есімшенің қабыспалы оралымдағы ұйымдастырушылық қызмеі өте жоғары», - дейді осы мәселені жан-жақты зерттеген Қ. Есенов. Ғалым есімшелерді осы құрылымдардың негізгі діңгегі деп атайды [Есенов Қ., 106 б.]. Бірақ ол үйірлі анықтауышты есімшелі баяндауышдепатайды [Есенов Қ.. 106 б.].

Тілімізде кездесетін ған/ген формалы өткен шақ есімшелерідің түсіндірмелі сөйлем баяндауышы қызметін атқарып, өзінен кейін ой жалғасын қажет ету ерекшелігі интонацияның байланыстыру қызметін даралайды. Ғылыми еңбектерде *–ған-/ген* өткен шақ есімшелері көбіне өзінен кейін көнеленген көптік жалғауларын қабылдап немесе белгілі септеуліктермен қоса қолданылып,тиянақсыз баяндауыш қызметін атқаратындығы жиі айтылады. Ал *-ған/-ген* формалы есімшелер жеке тұрғанда көбіне жай сөй-

лем баяндауыштарының қызметінде кездеседі. Оның екі жай сөйлем аралығында қолданылып-,инонаця ықпалымен құрмалас сөйлемнің бір предикатив сыңарының баяндауыш қызметін атқаруы- көп қайталанбайтын құбылыс. Дегенмен, түсіндірмелі құрмалас сөйлемдердің предикатив сыңарларын құрмаластыруда есімшенің өткен шақ(ған/ген) тұлғасы дара тұрып, жиі байланыстыратынын аңғарамыз. Бұл ерекшелік ғылыми еңбектерде көп айтылмайды. Мәселен, «Қазақ грамматикасында » есімшелердің тек қосымшалы түрлері ғана сөз болады. Біздің аңғаруымызша, ған/ген тұлғалы есімше жұрнақтары аталған түрлері де құрмаласады. Есімше жұрнақтары арқылы құрмаласқан мұндай түсіндермелі сөйлемдердің айтылу сазы ұластырушы ырғақпен айтылып, құрылымның тиянақсыздығы сезіліп, ойдың жалғасы барлығы айқын көрінеді. Мысалы: *Самолетпен түскенбетте сағатына қараған,он екіден он бес минут кетіпті,жергілікті уақытбайынша оғыз саға он бес минут* (Ә. Тарзи). Мысалдан ған/ген есімше жұрнақтарының көп компонентті түсіндірмелі сөйлем түрлерін интонация ықпалымен жалғастыра алатынын аңғарамыз. Түсіндірмелі құрмаластың бірінші сыңарынан кейін интонацияның ішкі компоненті әуен –әлі де құрылымның тиянақталмағанмен айқындап, ойға қатысты соңғы сыңарларының айтылуын қамтамасыз етеді [Омар Б.Қ, 7 б.].

Күрделенген, деривацияланған сөйлемдердің құрылысына назар аударсақ,алғашқы қабыспалы оралымдар құрамына бастауыш мәніндегі сөздердің орын алып тұрғандығын байқаймыз. Мұндай сөздер әр уақытта да осылай оралым құрамында қолданыла бермейді. Тілімізде қабыспалы оралымның бастауышсыз келген түрі жиі ұшырасады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыдағы сөйлемдерден байқалғандай, қабыспалы оралымның қай түрі болмасын ған форматты есімшенің қатысуымен жасалған. Оның өзінде де ол бастапқы атау түрінде жұмсалған. Қабыспалы оралымның осылайша келген түрі ең көлемді,ең негізгі жолы болып саналады. Өйткені осындай оралымды сөйлемдер,-негізінен алғанда, есімшенің осы өткен шақтық жолы жасалып отырады. Қабыспалы оралымдағы есімшенің ұйымдастырушылық қызметін ескере отырып,оны осындай конструкцияның негізгі діңгегі деп атауға болады дей келе автор, оларды тұтастырып тұрушы да осы есімшелі баяндауыштар екендігін айтады [Есенов Қ., 106 б.] Біздің ойымызша, есімшелердің сөйлемді кеңейтудегі ең бастымәндік белгісі анықтауыштық қызмепен байланысты: *Тәңірберген шолақ танауы желпілдеп бара жатқан Таршолақ балаға сенімсіздене қарады. (*Ә. Нұрпейісов*) Ішінде байлары да,кедейлері де бола тұра,Қарасаз отқа қарап отырған шарда ауыл ішінде кемде-кем болатын* (С. Мұқанов). Бұл сөйлемдердегі шолақ танауы желпілдеп бара жатқан, Қарасаз отқа қарап отырған деген үйірлі анықтауыштар сөйлемнің кеңеюіне негіз болып тұр.

Есімшелі оралымды арнайы қарастырылған Р. Өмірбекова есімшелі оралым түрлерін құрылымына қарай за есімді, сын есімді, есімдікті, көсемше тұлғалы, үстеулі, еліктеуіші оралымдар деп бөледі [Өмірбекова Р.Қ., 53-132 бб.].

Қазақ тілінде есімшелердің көбіне сөйлемдегі анықтауыштық құрылымдардың кеңеюіне негіз болатындығын байқадық. Бұл қызметте есімше тұлғаларының барлығы бірдей актив жүре бермейді. Синтаксистік деривация түзуде ең жұмсалғыш оператор ретінде ған формасын көрсетуге болады. Оператор термині физика-математика ғылымда дифференциалдық теңеулердің кеңеюіне қатысты қолданылады. Яғни, бұл - деривация теориясының нәтижелерін тілді модельдеуге де пайдалануға болады деген сөз.

Сөйлем анықтауыштық, пысықтауыштық және толықауыштық жағынан да күрделене беретіндігі белгілі. Олардың әрқайсысының өзіндік күрделендіретін тұлғалары болады. Олардың қайсысы актив, қайсысы пассив қолданатындығын анықтау да тіл білімі үшін аса маңызды болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Есенов Қ. Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлемдер. Алматы, 2004, 79-195 б.
2. Ерғалиев Т. Қазақ тіліндегі есімше категориясы. Алматы, 1998, 103 б.
3. Қазақ грамматикасы. Алматы, 783 б.
4. Омар Б.Қ Етістік негізді туынды сын есім синонимдер. Алматы, 2001, 7-127 б.
5. Оразбаева Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі синонимдер. Алматы, 2008. 163 б..
6. Өмірбекова Р.Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі есімшелі оралымдар. Канд.диссиртация. Алматы, 2007,132-140 б.

УДК 81·243:004

КУБЛАШЕВА ЖАННА САТЫБАЛДИЕВНА,
старший преподаватель,
Центр развития языков,
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана,
г. Уральск,
E-mail: jkublasheva@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Түйін. Мақалада шетел тілдерді үйренуде цифрлық технологияларды қолдану тақырыбы қарастырылған. Цифрлық технологиялардың студенттердің шетел тілдерін үйренуге деген ынтасы мен қызығушылығын оятатыны, сонымен қатар, олардың өзіндік жұмыстарын дамытатыны айтылған. Интернет-ресурстар мәдениетаралық коммуникация дағдысын қалыптастырады және басқа елдердің мәдениетін білуге мүмкіншілік береді. Аталған артықшылықтар заманауи білім беру жүйесіне цифрлық технологияларды енгізу қажеттілігін дәлелдейді.

Түйінді сөздер: цифрлық технологиялар, компьютерлік технологиялар, шетел тілдерін үйрену, интернет-ресурстар, мобильді құрылғылар, өзіндік жұмыс.

Аннотация. В данной статье рассматривается тема использования цифровых ресурсов при изучении иностранных языков. Отмечается, что цифровые технологии развивают заинтересованность студентов и их мотивацию при изучении иностранного языка, развивают самостоятельную работу студентов. Интернет-ресурсы формируют навыки межкультурной коммуникациии знания другой культуры. Все перечисленные преимущества доказывают необходимость интеграции цифровых технологий в современную образовательную среду.

Ключевые слова: цифровые технологии, компьютерные технологии, изучение иностранных языков, интернет-ресурсы, мобильные устройства, самостоятельная работа.

Summary. This article discusses the topic of the use of digital technology in the study of foreign languages. It is noted that digital technologies develop students 'interest and their motivation in learning a foreign language, develop students' independent work. Internet resources form the skills of intercultural communication and knowledge of another culture. All these advantages prove the need to integrate computer technology into the modern educational environment.

Key words: digital technologies, computer technologies, learning foreign languages, Internet resources, mobile devices, independent work.

Мобильные устройства и компьютеры тесно вошли в нашу жизнь, и поэтому практически не бывает ни одного дня, чтобы мы не использовали их в повседневной жизни. Было бы неправильно не использовать эти возможности для повышения эффективности преподавания иностранных языков, в том числе русского языка как иностранного.

В нашем исследовании мы рассмотрим понятие «цифровые технологии». Термин «цифровые технологии» на сегодняшний день трактуется неоднозначно. Изначально, этот термин использовался для обозначения технологий, содержащих двоичный код. Однако в связи с широким распространением персональных компьютеров и мобильных устройств, слово «цифровой» перешло в широкое употребление, и стало синонимом слов «электронный» и «компьютерный». Это подтверждает онлайн-словарь Merriam Webster, который определяет слово «цифровой» («digital») как электронный («electronic») и компьютеризированный («computerized»). Термин «цифровые технологии» в рамках теории обучения языкам обозначает все виды технологий, связанные с использованием компьютеров и портативных электронных устройств (планшетов, смартфонов и пр.). К цифровым технологиям относятся электронные инструменты, устройства, системы и ресурсы, которые производят, хранят или обрабатывают информацию в различных форматах. Таким образом, в современном мире цифровые технологии являются синонимом электронных. Итак, в нашем исследовании, под цифровыми технологиями мы понимаем широкий спектр инструментов и ресурсов, содержащих информацию, представленную в различных форматах, на базе компьютерных и мобильных устройств.

Сегодня, большинство признают, что цифровые технологии обладают огромным дидактическим и методическим потенциалом [Бовтенко М.А., 2003, 215 с.; Зубов А.В., Зубова И.И., 2004, 208 с.].

Рассмотрение проблем компьютерного изучения иностранных языков занимает одно из главных мест в работах педагогов: Э.Г. Азимова, М.Ю. Бухаркиной, Е.И. Дмитриевой, Д.Д. Климентьева, Н.Л. Лукошкиной, Е.С. Полат и др. [Полат Е.С., 2011, с. 27].

Основной целью изучения иностранного языка является развитие коммуникативной компетент-

ности и ее компонентов (в частности, информационно-коммуникативной / цифровой компетентности). Средством достижения этой цели служит развитие иноязычных навыков (грамматических, лексических, фонетических) и умений (чтения, письма, говорения, аудирования).

К цифровым ресурсам, используемым сегодня в лингводидактике, принято относить: электронные словари, в т.ч. учебные (толковые, переводные, терминологические, справочные, иллюстрированные, интерактивные); аутентичные материалы на изучаемом языке (в текстовом, графическом, видео, аудио, игровом форматах); специальные учебные ресурсы для изучения иностранных языков (электронные учебники и напечатанные задания, созданные с помощью компьютера, программы-оболочки; интерактивные учебные методики); прикладные программы (MS Word, MS Power Point, веб браузеры); средства электронной синхронной (чаты, мессенджеры, видеоконференции) и асинхронной (электронная почта, форумы, учебные группы в социальных сетях) коммуникации; учебные Интернет-ресурсы (хотлист, мультимедиа скрэпбук, трежахант, сабджект сэмпла, вебквест).

По режиму доступа цифровые ресурсы принято делить на: доступные на отдельном компьютере (офлайн-ресурсы), в локальной сети или в сети Интернет (онлайн-ресурсы).

Цифровые ресурсы в изучении иностранного языка могут выполнять следующие функции:

• обучающую (используются для презентации языкового материала);

• тренирующую (используются для отработки навыков и развития коммуникативных умений);

• контролирующую (используются для контроля сформированности навыков и умений);

• комбинированную (сочетает в себе элементы указанных выше).

Сегодня, безусловно, можно говорить о положительном эффекте использования цифровых технологий при изучении иностранных языков. Делая обзор всех существующих данных, можно сделать вывод, что с помощью цифровых систем обучения обучающийся демонстрирует достижения в говорении, чтении, понимании, словарном запасе, грамматике и беглости. Помимо этого, можно утверждать, что цифровые обучающие программы обеспечивают лучший контроль и оценивание работы изучающего язык. Они выполняют функции преподавателя, давая прямые, четкие инструкции и оценивая работу студентов. Такая система обычно состоит из четырех компонентов: интерфейс (платформа), модель-образец (тема и знания, которые студент должен освоить), студенческая модель (текущий уровень знаний студента), и преподавательская модель (которая обеспечивает контроль и инструкции на основании разницы между студенческой моделью и образцом) [Филипович И.И., 2016, с. 64].

Компьютерное обучение произношению (CAPT) а именно, автоматическое распознавание речи (ASR) может ускорить улучшение произношения и обеспечить более эффективный контроль, чем тот, который осуществляет преподаватель. Данная программа может помочь студентам, так как они могут практиковаться самостоятельно и избежать волнения, возникающего при необходимости произносить новые слова в присутствии других студентов и преподавателя.

Цифровое игровое обучение (DGBL) улучшает большинство компетенций студентов. Обучение, основанное на игровых формах, делает обучение интереснее, создавая среду, в которой знания приобретают контекст. Игровое обучение развевает способность решать проблемы и навыки критического мышления через вовлеченность в процесс и интерактивный контроль, которые важны для достижения результатов обучения.

В изучении иностранных языков сегодня применяются различные форматы игровых заданий, которые могут выполняться на различных платформах и приложениях:

● игры-симуляции;

● геолокационные игры;

●игры на дополненную реальность (augmented reality);

●игры-квесты [Титова С.В., 2017, Глава 2. Методика интеграции цифровых технологий и электронных образовательных ресурсов в обучение иностранным языкам].

Чат (беседа, проводимая с помощью компьютерных технологий) улучшает навыки говорения, расширяют используемый словарный запас, развивает внимательность (пытаясь получить результат, студенты вынуждены обращать внимание на то, что они не знают или на то, что они знают только частично) и концентрирование внимания на форме (обращают внимание на структурные / синтаксические аспекты языка для того, чтобы выполнить поставленную языковую задачу по пониманию и воспроизведению речи).

Текстовая компьютерная коммуникация (CMC) улучшает внимание к лингвистическим формам, таким образом, который может усилить внимание к языковым выражениям и поощрить работу над языковыми ошибками вовремя выполнения письменных заданий и запоминание слов. Она также может подготовить изучающего язык к публичной устной коммуникации. Доказано, что асинхронное также как синхронное компьютерное общение может быть полезным для развития умения говорить на иностранном языке.

Электронные словари помогают выполнять задания быстрее, чем при отсутствии технологий, а частота словарных просмотров увеличивается. Это может и не иметь большого значения для развития компетенций, но ускоряет понимание.

Преимущество онлайн аудио, видео и мультимедийных [Майлыбаева А.Д., Кубашева А.А., 2018, с. 209] источников состоит в том, что студент имеет к ним доступ в любое время, и это расширяет время обучения и предоставляет возможность практики и самостоятельной работы. С цифровыми

материалами можно работать в подходящем для обучающегося темпе и в течение необходимого времени. Это мотивирует студентов работать над улучшением навыков аудирования без боязни ошибиться и не справиться с заданием.

Большое число исследований и практика показывают, что студенты получают больше удовольствия от использования цифровых технологий при изучении иностранного языка и предпочитают их более традиционным методам и материалам. Благодаря технологиям студенты больше вовлечены в обучающий процесс и относятся к нему более положительно. Студенты воспринимают использование компьютера, мобильных приложений как привлекательный метод, и их адаптация часто протекает быстрее, чем адаптация преподавателя. Использование цифровых технологий может снизить беспокойство студентов, обеспечивая независимую обучающую среду свободную от оценивания, в которой студенты чувствуют себя более расслабленными и в которой получают больше удовольствия от процесса изучения языка. Онлайн аудио и видео ресурсы усиливают интерес к изучению иностранного языка и позволяют использовать увлекательный и спонтанный подход, который стимулирует эмоциональный отклик студентов на языковой материал.

В рамках использования электронных технологий и интернет-ресурсов студенты получают возможность не только изучать язык, но и узнавать культуру другой страны. Они учатся эффективно контактировать с представителями другой культуры, даже если личное посещение страны изучаемого языка невозможно. Знания о культуре развиваются через переписку и общение по Скайпу с носителями языка. В процессе изучения иностранного языка и развития языковых компетенций формируются навыки межкультурного общения.

Компьютерные технологии развивают самостоятельную работу студентов, позволяя самостоятельно выбирать темп изучения материала, задания, необходимые для достижения поставленных учебных задач, место и время работы. Электронные письма и другие виды компьютерных письменных работ поощряют самоконтроль, так как требуют проверки написанного до того, как окончательный вариант будет напечатан. Студенты могут чувствовать себя увереннее и спокойнее, когда пишут, а не говорят, на иностранном языке.

Существуют различные материалы, обеспечивающие студентов возможностью заниматься иностранным языком самостоятельно без преподавателя или репетитора. Например:

- рассказы, основанные на игре и требующие решения загадок, ребусов и головоломок;
- словари, связанные со словами текста на экране таким образом, чтобы текст мог быть быстрее прочитан и понят. Это ускорит работу и преодолеет нежелание студентов находить в словарях значения незнакомых им слов;
- упражнения на проверку лексики и отработку грамматики.

В этой связи, бесспорно, что меняется роль педагога, но он ни в коем случае не становится лишним, когда обучающиеся все используют цифровые приложения, материалы и упражнения из интернета, чаще используют новые технические возможности для общения с носителями языка. Напротив, поддержка и консультации преподавателя становятся незаменимыми, потому что только он может направить студента в его самостоятельном обучении, научить корректно использовать вышеупомянутые возможности и оказать помощь в вопросах содержания и формы.

Таким образом, можно сделать вывод, что цифровые технологии могут принести огромную пользу в развитии языковых компетенций при условии, что они грамотно и разумно используются. Их значение для самостоятельной работы студентов становиться все важнее. Они помогают преодолеть языковой барьер и психологические комплексы студентов. Компьютерные технологии развивают заинтересованность студентов и их мотивацию при изучении иностранного языка. Интернет-ресурсы формируют навыки межкультурной коммуникации и знания другой культуры. Все перечисленные преимущества доказывают необходимость интеграции компьютерных технологий в современную образовательную среду.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бовтенко М.А. Компьютерная лингводидактика: учебное пособие / М.А. Бовтенко.– М.: Флинта: Наука, 2005.– 215 с.

2. Зубов А.В. Информационные технологии в лингвистике / А.В. Зубов, И.И. Зубова.– М.: Academia, 2004. – 205 с.

3. Полат Е.С. Интернет на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. 2011. – *№* 2. – С.25-29.

4. Филипович И.И. Инновационные методы изучения иностранных языков. Мультимедиа и компьютерные технологии. // Научный вестник ЮИМ. - 2016. - С. 62-65. https:// cyberleninka.ru/article/n

5. Титова С.В. Цифровые технологии в языковом обучении: теория и практика. Издательство «Эдитус», 2017. http://maxima-library.org /knigi/genre/b/394646?format=read

6. Майлыбаева А.Д., Кубашева А.А. Об исследовании и разработке мультимедийного обучающего курса для студентов дистанционного обучения // Международный научно-популярный журнал «Наука и жизнь Казахстана». - 2018. - №3 (59). - С. 209-210.

УДК 81`25

КУРМАНБАЕВА ДАМЕТКЕН ТЮЛЕВТАЕВНА
PhD докторант,
КазУМоиМЯ им. Абылай хана,
г. Алматы,
E-mail: dametken1971@mail.ru

ЖУМАГУЛОВА БАТИМА САДЫКОВНА,
канд. фил. наук, доцент,
КазУМоиМЯ им. Абылай хана,
г. Алматы

ЖАНРОВЫЙ СИНКРЕТИЗМ РОМАНА КАДЗУО ИСИГУРО «THE BURIED GIANT»

Түйін: Мақалада хронотоп жазушының жеке ойлауының өзіндік ерекшелігінің көрінуіне ықпал ететін көркем шығарманың ұйымдастырушылық орталығы ретінде қарастырылады. Хронотоп әдеби шығарманың негізі болып табылады және өзіндік айрықша жанрлық сипаттарға ие. Романның көркемдік әлемінде уақыт кеңістік пен оқиғамен тығыз байланысты, кеңістік-уақыт-материяның диалектикалық бірлігін қалыптастырады. Мақалада әдеби жанрлардың қасиеттерін анықтау мақсатында жапон тектес британдық жазушы Кадзуо Исигуроның «The Buried Giant» романының хронотопы талданады.

Кілтті сөздер: хронотоп, кеңістік, уақыт, оқиға, жанр.

Резюме: В статье рассматривается хронотоп как организационный центр художественного произведения, который способствует отражению своеобразия индивидуального мышления писателя. Хронотоп является основой литературного произведения и имеет свои отличительные жанровые характеристики. В художественном мире романа время оказывается неразрывно связанным с пространством и событием, образуя дилектическое единство пространство-время-материя. В статье анализируется хронотоп романа британского писателя японского происхождения Кадзуо Исигуро «The Buried Giant» с целью выявления свойств литературных жанров.

Ключевые слова: хронотоп, пространство, время, событие, жанр.

Abstract: The article considers chronotope as the organizational center of a work of art, which contributes to the reflection of the originality of the individual thinking of writer. The chronotope is the basis of a literary work and has its own distinctive genre characteristics. In the novel, time is inextricably linked with space and event, forming a dialectic unity of Space-Time-Matter. The article analyzes the chronotope of the novel "The Buried Giant" by the British writer of Japanese origin Kazuo Ishiguro in order to identify the properties of literary genres.

Key words: chronotope, space, time, event, genre.

ВВЕДЕНИЕ

Целью данной статьи является анализ специфики хронотопа романа Кадзуо Исигуро «The Buried Giant» как организационного центра всей структуры романа, определяющего его жанрово-типическую разновидность,

Литературоведческая категория хронотоп введена в теорию литературоведения ученым –лингвистом М.М. Бахтиным. М.М. Бахтин применил термин хронотоп по отношению к художественному миру, который, как и реальная действительность, характеризуется наличием пространственно-временных координат. Согласно определению М.М. Бахтина, хронотоп представляет собой, а) неразрывное единство пространства и времени, характеризующее действительность и освоенное литературой; б) особую категорию литературы, пронизывающую структуру и содержание художественного целого, и выражающую взаимосвязь и взаимообусловленность пространственно-временных координат.

Под хронотопом М.М. Бахтин понимает существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений, художественно освоенных в литературе: «В литературно-художественном хронотопе имеет место слияние пространственных и временных примет в осмысленном и конкретном целом. Время здесь сгущается, уплотняется, становится художественно-зримым; пространство же интенсифицируется, втягивается в движение времени, сюжета, истории. Приметы времени раскрываются в пространстве, и пространство осмысливается и измеряется временем. Этим пересечением рядов и слиянием примет характеризуется художественный хронотоп» [*Бахтин М.М., 1975, с. 234*].

Хронотоп выступает фундаментальным диалектическим понятием исследования бытия. Ибо «каждый факт, историческое событие, художественный памятник, ...любое явление повседневной жизни неизбежно вписывается в систему пространственно-временных координат» [*Бахтин М.М., 1975, с. 69*].

Путем анализа конкретной работы М.М. Бахтина «Формы времени и хронотопа в романе», мы приблизились к пониманию сложности и многоаспектности понятия хронотопа, характера взаимоотношений категории времени и пространства в хронотопе романов. М.М. Бахтин утверждает, что каждый литературный жанр кодифицирует особый взгляд на объективный мир, который частично определяется своим хронотопом. Работая над изучением форм времени и пространства в искусстве и литературе, в работе М.М. Бахтин выделил несколько основных хронотопов романов: например, хронотопы греческого романа, авантюрно-бытового романа, рыцарского романа, раблезианский хронотоп, каждый из которых характеризуется своеобразной выдержанностью, своей последовательной логикой.

Так, например, авантюрное время в хронотопе греческого романа (чужой мир в авантюрное время) моделируется М.М. Бахтиным как период времени, характеризуемый или наполненный какими-либо событиями или отведенный для определенной деятельности, ограниченный временными рамками или происшествиями.

Технически хронотопы греческого и авантюрно-бытового романов, проанализированные М.М. Бахтиным, можно представить следующим образом (см. Рис.1, 2)

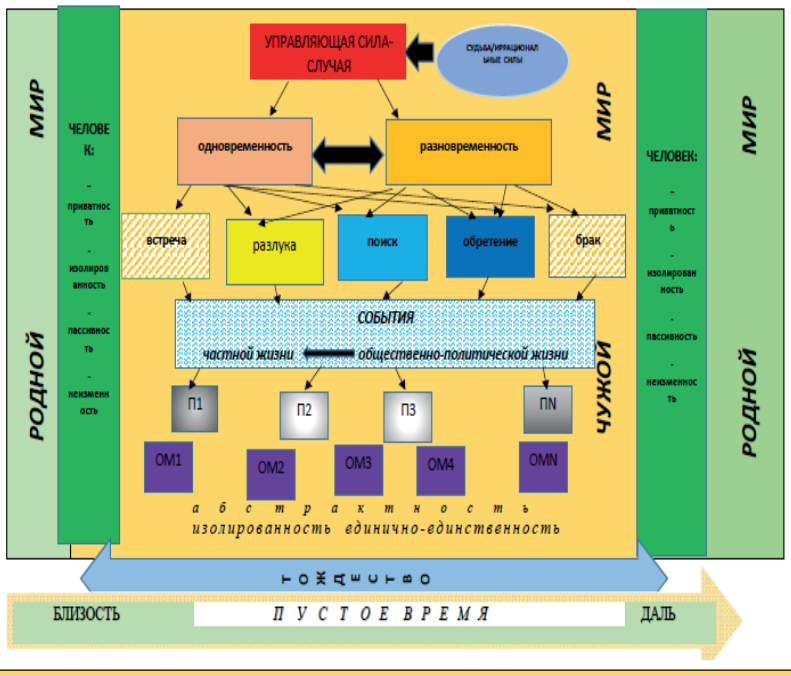

Рис.1 Хронотоп греческого романа

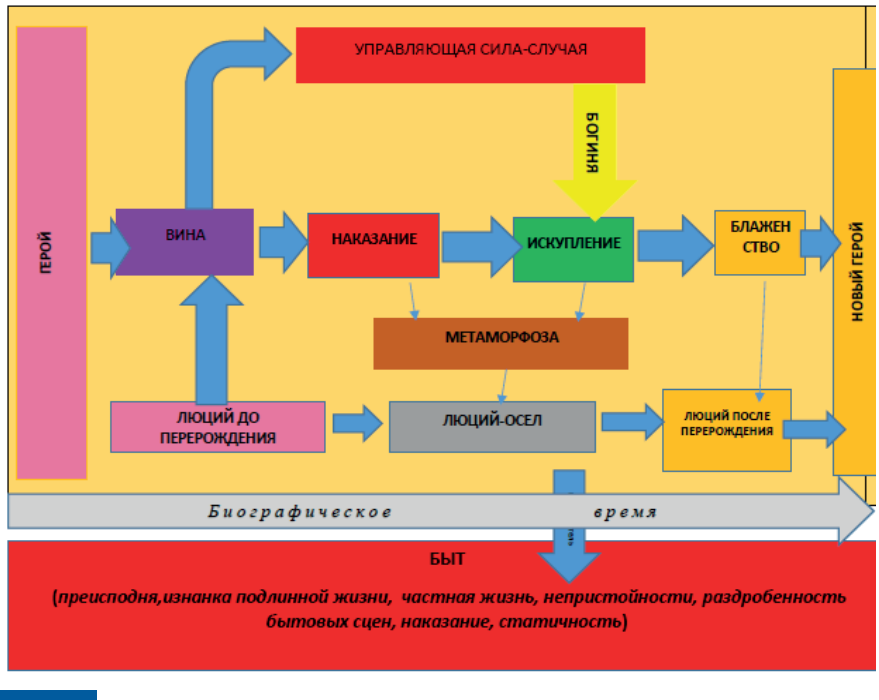

Рис. 2 Хронотоп авантюрно-бытового романа

Согласно представленными выше схемами хронотопов греческого и авантюрно-бытового романов, хронотоп художественного призведения представляется как целая неделимая сложная организационная система отношений и развития событий, характеристик и признаков героев и объектов в рамках одного произведения, а не только как просто простая сумма категорий Время-Пространство. Одним из необходимых составляющих хронотопа также является категория Событие, т. к. и время и пространство раскрываются через события, благодаря которым реализуется динамичность времени и пространства.

Образуемая категориями пространства и времени система моделирует повествование в художественном тексте, обеспечивает целостное восприятие художественной действительности, организует структуру произведения и, что немаловажно, формирует художественный смысл. М.М. Бахтин подчёркивал, что «всякое вступление в сферу смыслов совершается только через ворота хронотопов» [*Бахтин М.М., 1975, с. 406*].

Хронотоп также является предметом многочисленных исследований в филологической науке в Казахстане. Одним из активных ученых в области хронотопа является А.Б. Темирболат, которая считает, что категория хронотопа является неотъемлемой характеристикой художественного мира и служит прекрасным материалом для исследований. Она представляет собой сложную систему, состоящую из отдельных компонентов, тесно взаимосвязанных и взаимодействующих между собой. В структуре художественного хронотопа ученый выделяет: 1) хронотоп изображаемого действия, событий; 2) хронотоп автора-повествователя; 3) хронотоп героев. Каждый из них несет в себе определенную информацию. Хронотоп действия, событий отражает течение времени, последовательность происходящего. В нем заключена информация о мире, который окружает героев [*Темирболат А.Б., 2003, с. 25*].

Также определенный интерес представляет исследование С.М. Алтыбаевой о мифологическом времени и пространстве. Автор определяет основные категориальные характеристики мифологического времени и пространства (мифохронотопа), которые как элементы мифопоэтики произведения, имплицитно встроенные в текст, играют ключевую роль при построении повествовательной структуры текста, задают большую протяженность сюжетного действия [*Алтыбаева С.М., 2018, с. 74*].

В целом, исследования категории хронотопа носят литературоведческий характер и направлены не только на выявление сущности и структуры художественного произведения, но и на понимание того, что пытался выразить писатель своим произведением.

Необходимо отметить, что Кадзуо Исигуро является лауреатом Нобелевской премии и его романы исследуют не только зарубежные, но и казахстанские ученые. Например, на примере его романа «Never Let Me Go» молодым казахстанским исследователем Крыкпаевой Е.В. выявлены особенности литературного стиля Кадзуо Исигуро. Ученый также отмечает, что многие его произведения посвящены темам памяти (личной и исторической) и отношением к прошлому. [*Krykpayeva E.V., 2019, c. 244*].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Хронотоп романа «The Buried Giant» Кадзуо Исигуро характеризуется сложностью и многоаспектностью. Действие романа развёртывается в средневековой Англии, во времена после правления короля Артура. Пожилая супружеская пара — Аксель и Беатрис — отправляются в соседнее селение в поисках сына, которого не видели много лет.

Пространственно-временная картина романа разнородна, отличающаяся динамичностью, наполнена событиями. Пространственный охват в романе значительный - это и общины бриттов и саксов, Великая равнина, вилла, пещера, река, коттедж на горе, пещера, где живет дракониха Кверигг; временной промежуток – это не просто описание событий, которые произошли с главными героями за несколько дней. Благодаря воспоминаниям, а именно попыткам главных героев вспомнить прошлое, восстанавливаются события прошлых лет.

На первый взгляд, роман «The Buried Giant» Кадзуо Исигуро является историческим романом: хронотоп романа указывает на то, что действие происходит в средневековой Англии, во времена, когда бритты воевали с саксами, примерно V-VI-й век. В романе описаны детали уклада жизни общин бриттов и саксов, что позволяет получить представление об исторической эпохе общества средневековой Англии, просевшие дороги, оставшиеся от римлян, кое-где встречаются развалины римских вилл. Описываются определенные исторические события (подписание Великого Договора, массовое убийство саксов и т.д.)

Анализируя хронотоп романа «The Buried Giant» Кадзуо Исигуро, его временные и пространственные характеристики, мы обнаруживаем признаки хронотопов романов, которые описал М.М. Бахтин, а именно, имеющие характеристики хронотопов греческого романа и авантюрно-бытового романа. Например, в романе отображается авантюрное время, важной частью которого становится дорога, по которой главные герои отправляются в путешествие, чтобы навестить своего сына, и в пути им приходится пройти различные испытания.

Селение, где они живут, длительное время накрывает какой-то особый туман, после чего жители забывают прошлое. Туман, или хмарь, как звучит он в переводе на русский язык, оказывает существенное значение на развитие всей сюжетной линии романа. Кадзуо Исигуро, используя мотив путешествия, а путешествие - это движение, ведущее к столкновению с миром, в результате которого достигается и познание мира, и самопознание. С главными героями Аксель и Беатрис происходит трансформация сознания, осознание того, что хмарь влияет на людей, и каким образом он влияет на их личные взаимоотношения, и на взаимоотношения между народами, в частности бриттами и саксами. Таким образом, в романе проявляется такая характеристика авантюрно-бытового романа как метаморфоза, изменение восприятия действительности главными героями и их сознания.

Наряду с признаками литературных жанров греческого и авантюрно-бытового романов, мы обнаруживаем и свойства других литературных жанров. Например, жанр литературной сказки, признаками которого в романе является мечта стариков о детях, испытания, которые им пришлось преодолеть, их преданность друг к другу до конца жизни. Описываемая семейная жизнь одинокой пожилой пары, мечтающих о детях, забота друг о друге указывает на их преданную любовь. Несмотря на страдания (болезнь, измену Акселя) вместе до конца преодолевают испытания.

Также узнаваемый элемент текста сказки сопоставляется с информационным тезаурусом читателя, и, далее, читатель программирует возможный сценарий развития сюжета. Напр.: «Once upon a time...» – стереотипный сказочный зачин подразумевает: 1) описываемое событие происходит в неопределённую, не историческую эпоху; 2) описываемое событие нереально; 3) говорящий хочет рассказать хочет рассказать вымышленную историю, сказку [*Прохорова Л.П., 2002, с.105*].

Однако, в сказке обычно читателей ожидает счастливый конец: старик со старухой остаются вместе, чтобы жить долго и счастливо. Хотя и простив друг другу прошлые ошибки и измены, Аксель и Беатрис расстаются, Беатрис уезжает с лодочником на другой берег. Таким образом, признаки жанра сказки в романе имеют отрицательный оттенок.

Обнаруживая признаки рыцарского романа (сэр Гавейн выполняет свой рыцарский долг-обещание данное королю Артуру, охранять драконихи Кверигу, и с ним происходят различные приключения), мы также не можем твердо утверждать, что роман имеет признаки традиционного рыцарского романа. В отличие от традиционного образа рыцаря, сэр Гавейна предстает перед читателями уже в зрелом возрасте, в его образе ничего не было угрожающего и доспехи уже ржавые и старые. В романе создается образ своего рода «антирыцаря». Вместо доспехов, сверкающих на солнце, – доспехи старые и ржавые, вместо тонкой шелковой туники – одежда поношенная и грязная. Также далее узнаем, что охрана и защита драконихи Кверигу сэром Гавейном является не совсем благородным рыцарским долгом.

Мы полагаем, что в романе реализуется такой литературный жанр, как фэнтези, поскольку параллельно с реальными людьми сосуществуют нереальные магические элементы, такие как лодочник, огры, драконихa Кверигу, мистические существа. Одним из центральных мифологических существ в романе является драконихa Кверинг, посылающая на землю хмарь забвения, уже очень стара. Одновременное использование разных мифов позволяет писателю не только отразить веру, суеверия и традиции людей средневековой Англии, но и с помощью литературного жанра фэнтези автор обсуждает проблему манипулирования сознанием людей с помощью различных инструментов, в данном случае с помощью драконихи Кверигу. Предполагается, что автор хотел выразить свою мысль о том, что политики, создающие мифы, должны помнить, что мифы не вечны и они могут устаревать, как и Кверигу в романе, и всегды найдется человек (в романе Вистан), который захочет разрушить их мифы.

Необходимо отметить, что хронотоп романа позволяет выявить признаки исторической драмы. По мнению Вистана, воина-сакса, король Артур повинен не только в истреблении саксов, но и в том, что те позабыли нанесенные обиды из-за хмари, распространяемой драконихой Кверигу. Поэтому для Вистана так важно избавиться от хмари, чтобы иметь возможность отомстить и уничтожить бриттов.

Основной конфликт сюжета романа состоит в противоречиях «Великого договора» Акселя как первой дипломатической попытки сохранить мир между саксами и бриттами, противостоящей «массовому убийству» короля Артура и «подвигу пяти воинов». Важный вывод необходимо сделать читателям, что должны соблюдаться договоры, заключенные между людьми, племенами, партиями, странами и т.д., т.к. разорванные договоры создают так называемый «порочный круг». Например, совершив массовое убийство сакского народа, король Артур не решил проблему мирного совместного проживания бриттов и саксов, но вызвал гораздо более сильную ненависть саксов к бриттам. В данном случае проявляется явление эсхалогизма, о котором писал М.М. Бахтин [*Бахтин М.М., 1975, с. 298*], когда прошлое определяет будущее. Массовое убийство саксов заставили Вистана ненавидеть бриттов, а затем путем использования

магических сил в виде драконихи Квериг, которая напускала хмарь на Британию, люди забыли прошлое.

Вследствие того, что автором раскрывается широкий круг философских, этических, историко-политических проблем, роман содержит признаки такого литературного жанра как притча. Это роман-предостережение против использования различных средств для достижения целей, манипулирования коллективным сознанием, коллективной памятью. Необходимо согласиться с мнением Т.В. Селитриной о том, что роман «The Buried Giant» помещен в широкий контекст легендарной истории Британии и, в определенной мере, всего человечества. Это «роман-предупреждение, ибо в нем в художественной форме представлено осознание истории как урок будущим поколениям, поскольку во взаимоотношениях людей существует лишь один выход – мирное и разумное сотрудничество между нациями и народами» [*Селитрина Т.Л., 2017, с. 218*].

Очевидно, что сложность хронотопа романа Кадзуо Исигуро «The Buried Giant» ведет к феномену жанрового синкретизма (genre blending). Анализ хронотопа позволяет нам определить, что роман является полижанровым нарративом и имеет признаки классических жанров (греческого романа, авантюрно-бытового романа), а также литературной сказки, рыцарского романа, исторической драмы, жанра фэнтези, притчи, из которых последняя является доминирующей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Путем анализа конкретной работы М.М. Бахтина, мы приблизились к пониманию сложности и многоаспектности понятия литературоведческой категории хронотопа, характера взаимоотношений категорий времени, пространства и события, образующих диалектическое единство пространство-время-материя. Именно хронотоп обеспечивает целостное восприятие действительности и организует композицию художественного произведения, определяет его специфические жанрово-типические черты.

Анализ хронотопа позволяет нам определить, что роман Кадзуо Исигуро «The Buried Giant» является полижанровым нарративом и имеет признаки классических жанров (греческого романа, авантюрно-бытового романа), литературной сказки, рыцарского романа, исторической драмы, жанра фэнтези, притчи, из которых последняя является основной.

В целом, в романе расскрывается широкий круг философских, морально-этических, историко-политических проблем. Автор подводит к проблеме манипулирования коллективной памятью некоторыми политическими деятелями. Искоренение, уничтожение человеческой памяти о прошлом не является условием сохранения мира между народами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бахтин. М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С.234-407.

2. Темирболат А.Б. Проблема хронотопа в современной прозе: Учебное пособие. – Алматы, 2003. – 199 с.

3. Altybayeva1 S.M. Mythological time and space: category-based characteristics //Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Филология ғылымдары» сериясы.- 2018.-№3(65)-С.72-76

4. Krykpayeva E.V. The peculiarities of conveying the style of Kazuo Ishiguro in Russian translation (on the basis of the novel "Never Let Me Go") // Наука и жизнь Казахстана. – 2019. – № 7 (1). – С. 243-249

5. Прохорова Л. П. Когнитивный механизм эволюции жанра сказки // Вестник КемГУ -2012- № 4 (52) Т. 4 –С.103-106

6. Селитрина Т.Л. Фантазия мифа и правда истории в романе К. Исигуро «Погребенный великан». //Филология и культура- 2017- №3(49)-с.214-219 URL: https://cyberleninka.ru/article/n/fantaziya-mifa-i-pravda-istorii-v-romane-k-isiguro-pogrebennyy-velikan (дата обращения 20.09.2018)

МРНТИ: 14.35.09

ҚҰРМАШ ФАТИМА ҚАНАТҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
7М01704 - Шетел тілі: екі шетел тілі мамандығы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

УМАТОВА ЖАННА МАКСУТОВНА,
Ғылыми жетекші, PhD докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТЫҢДАЛЫМ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Түйіндеме. Мақалада ағылшын тіліндегі сабақтарда тыңдалым дағдысын дамыту процесі қарастырылды. Зерттеуде, студенттерге шетел тілін оқытуда тиімді әдіс-тәсілдерді қолданудың ерекшеліктері талданды. Сонымен қатар, әдістер қолданысының лингвистикалық және психологиялық алғышарттары қарастырылып, шетел оқу процесінде тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану ерекшеліктері қарастырылды. Зерттеудің мақсаты – студенттерге арнайы, кәсіби бағдарланған лексиканы оқытудың тиімді жолдарын анықтау арқылы студенттердің тыңдалым дағдыларын қалыптастыруға негізделген ізденушілік және шығармашылық қабілеттерін барынша дамытудың жолдарын көрсету. Мақалада тыңдау студенттердің дағдыларын қалыптастыруда шығармашылық белсенділігін арттырудың оңтайлы бағыттарын табу мәселесі қарастырылды. Мақаланың ғылыми-практикалық маңыздылығы шетел тілін практикалық сабақтарында оқытудың инновациялық технологияларын қолдану мен енгізу болып табылады. Зерттеуде шетел тілін оқыту барысында студенттердің тыңдалым дағдыларын қалыптастыру бойынша бекітілген дидактикалық материалдар, сонымен қатар ақпараттық технологияны қолдану негізінде тыңдау дағдыларын қалыптастыруға арналған жаттығулар жүйесінің мысалы келтірілген. Мақалада тәжірбие барысында инновациялық технологиялардың тілдік дағдылар мен дағдыларды жетілдіру құралы ретіндегі тиімділігі анықталғандығы жайлы айтылады. Зерттеу нәтижелері аудиовизуалды материалдарды аудио мәтіндермен бірге қолдану шет тілін үйрену кезінде тірі сөйлеуді терең меңгеру процесіне ықпал ететіндігін дәлелдейді.

Тірек сөздер: шетел тілдерін оқыту, студенттер, тыңдалым дағдысы, ақпараттық технология, тиімді әдістер.

ҚУРМАШ ФАТИМА КАНАТОВНА,
Магистрант 2 курса,
специальность 7М01704 - Иностранный язык: два иностранных языка,
КазНУ им. Аль-Фараби

УМАТОВА ЖАННА МАКСУТОВНА,
Научный руководитель, Доктор PhD,
КазНУ им. Аль-Фараби

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье рассматривается процесс обучения аудированию на уроках английского языка в вузе, а также анализируются особенности использования эффективных методов обучения студентов на иностранном языке, рассматриваются лингвистические и психологические предпосылки создания эффективных методов, методика описания которых представлена в описании. Целью исследования является выявление оптимальных условий для обучения студентов специализированной, профессионально ориентированной лексике, а также демонстрация наиболее полного раскрытия поисковых и творческих способностей у студентов. В статье решается задача поиска оптимальных направлений активизации творческой активности студентов при формировании навыков аудирования. Научная и практическая значимость статьи отражается в разработке и внедрении инновационных технологий в преподавании иностранных языков. В работе представлены апробированные дидактические материалы по формированию навыков слушания при обучении иностранному языку, а также пример системы упражнений для формирования навыков слушания на основе использования информационных технологий. Кроме того, во время прохождений практики рассматривался эффективность инновационных технологий как средства улучшения языковых навыков и умений. Результаты исследования показывают, что использование аудиовизуальных материалов вместе с аудиотекстами облегчает процесс более глубокого усвоения живой речи при изучении иностранного языка.

Ключевые слова: преподавание иностранного языка, навыки аудирования, информационные технологии, эффективные методы.

KURMASH FATIMA KANATKYZY,
Master Degree 2 course,
speciality 7M01704 - Foreign language: two foreign languages,
KazNU named after Al-Farabi

UMATOVA ZHANNA MAKSUTOVNA,
Scientific advisor., PhD Doctor,
KazNU named after Al-Farabi

USE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF STUDENTS' LISTENING SKILLS

Abstract. The article discusses the process of teaching listening in English lessons. The article also analyzes the features of using effective methods in teaching students a foreign language. We also examined the linguistic and psychological prerequisites for creating effective methods and describes the introduction into practice of the specifics of using effective methods in the classroom in the learning process. The purpose of the research is to identify the optimal conditions for teaching students a special, professionally oriented vocabulary, as well as to demonstrate the ways of the most complete disclosure of students' search and creative abilities based on the formation of listening skills. The article solves the problem of finding the optimal directions for enhancing the creative activity of students in the formation of listening skills. The scientific and practical significance of the article lies in the development and implementation of innovative technologies for teaching a foreign language into pedagogical practice. The article presents approved didactic materials on the formation of listening skills in teaching foreign languages, and also an example of a system of Tasks for the formation of listening skills based on the use of information technology. The article focuses on the effectiveness of innovative technologies as a means of improving language skills and abilities as a result of internship. The results of the study prove that the use of audiovisual materials in conjunction with audio texts contributes to the process of deeper assimilation of live speech in the study of a foreign language.

Key words: teaching foreign languages, students, listening skills, formation technologies, effective methods

INTRODUCTION

Characteristic features of modern society are the processes of globalization and informatization. In many cases, this is due to the rapid exchange of information, which provides a modern level of development of information technology. The penetration of information technology (IT) in all spheres of human life is a distinctive drawing for the modern stage of the world economy. Such economic systems as banks, stock market, tax, insurance, customs services, accounting, statistical analysis, etc., are impossible to represent without modern information systems and technologies. Constant growth of the volume and complexity of the information processed, all new and new types of its representation require training of new staff, which could effectively solve professional tasks in the field of education (Kunanbayeva S.S., 2010).

In this article, we focus on the development of students' listening skills. Listening is a process from which our verbal communication takes place. We agree that communication is a conversation, and a person who silences a lot is considered uncommunicative. However, in fact, an excellent interlocutor is considered the person who is able to listen. This is completely different: we listen to our interlocutor or we hear. To understand what is being said, to perceive the message, to meditate on the words of the interlocutor, to be able to analyze his condition and the reasons that pushed him to this statement, this is and there is effective listening.

The results of research by psychologist L.S. Vygotsky show that most people do not possess the skills of effective listening and if they perceive the speech of the interlocutor, then they do it superficially. People who have the ability to listen, psychologists allocate only 10 % (L.S. Vygotsky, 1980: 63p.).

In teaching foreign languages, we mostly use information technologies in the development of students' listening skills. The most important task of education in the field of IT is the training of qualified personnel with an adequate level of knowledge, skills and abilities, the ability to focus on promising computer IT professional activity.

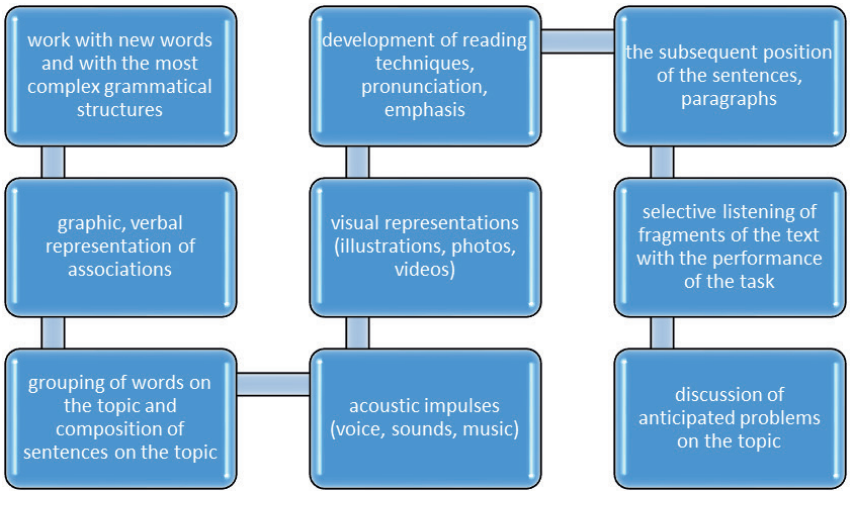
At the same time, the functional purpose of the language was considered weak. The updated program allows developing the discursive competence of the schoolchild. Thus, educating a citizen, able to effectively work in different societies, is one of the goals of the new program of the subject of the Russian language, it is necessary to develop the skills of communication, to create an environment where students are able to work together. Therefore, in connection with this huge value in the work of a teacher of the humanities is directed to the development of skills of listening and speaking (N. Galskova, 2000, 85 p.).

According to I. Bim and E. Passov skills should be developed in teaching foreign languages which are important in communication process (I. Bim, 2005; E. Passov, 1995).

Therefore, Norris N. noted that the importance of the process of listening, as well as speech, in the educational activity of schoolchildren is enormous. From that, as the student understands the perceived information, depends on the assimilation of the material not only in English, but also in other subjects (Norris N., 1991). In the modern method of teaching the English language, the main emphasis is on purposeful and systematic teaching of listening and speaking as a form of speech and academic activity. Special attention is paid by Meada Gibbs the new program of speech culture of the student. Earlier programs informed students about the language, the classification of language levels and, of course, the grammar of the language (Meada Gibbs., 2018). In general, listening is an imaginative activity that is associated with perception, understanding and processing of information contained in a text message.

Tanju Deveci confirms that the ownership of the listening skills creates an adequate database for solving a wide range of professional tasks (Tanju Deveci, 2018). Understanding the specifics of the task and knowing that it is necessary to make it for its decision, the student is able to decide it on the basis of the application of basic IT. Therefore, in order to adapt to a dynamically changing environment, mastering IT tools is so important.

Findings and Discussion. The main feature of listening is the degree of adequacy of the perceived understanding. Stages of work with audio materials with use of information technologies are three-fold. To do this, we need a sequential work with audio text with the students. For work with it, we allocated three stages of listening tasks for students. The first stage is the pretext, which is aimed at overcoming linguistic difficulties, understanding the problems of the text, the development of forecasting skills. The following types of pre-text work are distinguished in Figure 1.

Picture 1 – Forms of pre-listening tasks

It is very important to choose the right material for listening. Two of the main requirements – this text should be accessible, interesting, corresponding to the age of children, as well as to develop the functional literacy of students; the text should contain useful information that they can apply in life. An important fact is that the texts must represent different forms of speech (dialogic, monologic and dialogic-monologic).

The second stage is textual, which includes listening to the whole text. At this stage the following types of work are used which are outlined in Figure 2.

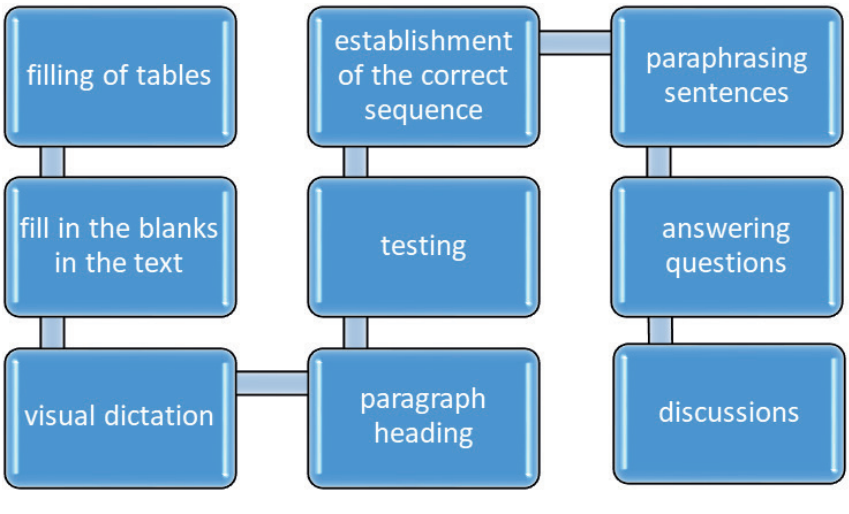

Figure 2 – Forms of activities for while-listening tasks

The third stage is post-text, which is necessary to check the completeness and accuracy of the content. At this stage, you can use the following tasks, like: finding correspondence between illustrations, pictures, captions, inventing the continuation of a story, composition of the plan, come up with a story by analogy, role-plays, composing a dialogue on the topic of the illustrated and many others, which are in Figure 3.

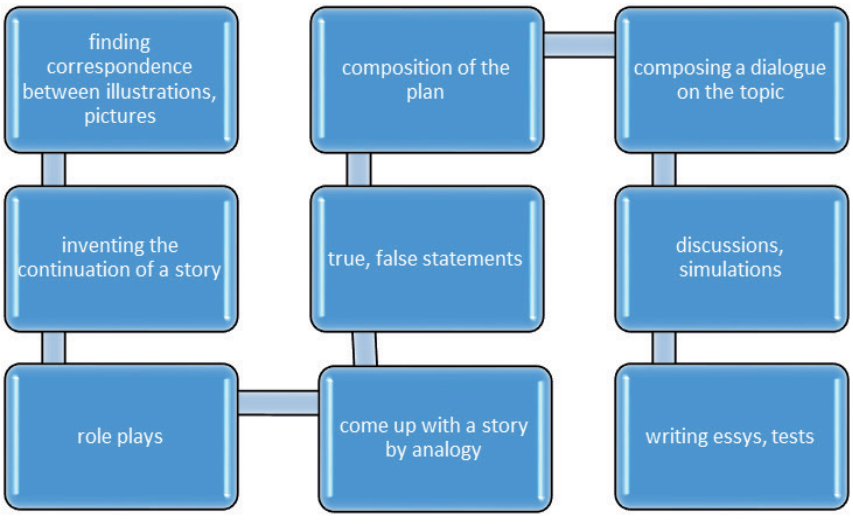

Figure 3 – Forms of activities for post-listening tasks

According to the forms of listening activities, we need to create the Tasks and activities of pre reading, while listening and post-listening tasks. The topic we have chosen is Travelling. The purpose of the lesson is systematization of students' knowledge on the topic. To improve the listening skills and abilities of students and speech activity. We also to develop ICC skills on this topic in the aim of consolidation and repetition of lexical material on the topic used through information technologies. These tasks were used in internship practices.

Stage 1: Pre-listening activities is aimed at *preparation for context-based communication.*

Task 1 Brainstorming *Imagine you travel a lot. Choose three countries to complete the sentences. Write a list of the things you pack in your suitcase for each trip. How many countries can you name?*

I travel to for my job.
I go to for my holiday.
I go to visit my family.

Task 2 Read part of a conversation between a hotel guest and a receptionist. Match the requests (1–4) with the responses (a-d).

1.I'd like an alarm call at 7.30, please.
2 I'd like to have a meal in my room this evening.
3.I'd like to use the Internet.
4. Is there a bank near the hotel?
a Yes, there's one in this street.
b In the morning? Certainly, sir.
c No problem, sir. There's wi-fi in all the rooms.
d That's no problem. There's a menu in your room.

Stage 2 has the following activities of while-listening tasks. Listening topics and questions are tips for successful travelling abroad:

Types of traveling
Advantages and disadvantages of traveling on foot
Advantages and disadvantages of traveling by ship
Advantages and disadvantages of traveling by train
Advantages and disadvantages of traveling by car
Advantages and disadvantages of traveling by plane

Task 1. Read the text and answer these questions:

A) What are the advantages and disadvantages of travelling by ship, by car, on foot etc.

B) *What kind of tips consider to be successful for travelling abroad*

Task 2. Translate the given sentences into Russian.

Travelling by ship is one of the most interesting and romantic way of travelling.

Lots of people get seasick, especially when the sea is rough.

Travelling on food is good because it is one of the cheapest ways to get.

Task 3. Discuss the question with your partner "Problems of travelling"

Task 4. Work in pairs.

Student A: You are a hotel guest. Make two requests and/or ask for information.

Student B: You are the hotel receptionist. Respond to the requests and/or answer the questions.

Take turns. Use the ideas below.
room service
book a table in the restaurant
use the business centre
stay an extra night

Task 5. Choose the correct answer.

1. When we go by bus we pay the ____ to the conductor.
a) arrival b) fare c) information
2. He is fond of taking pictures with my ____.
a)fare b) customs c) camera
3. A plain is late. A lot of people are waiting for its ____.
a)departure b) arrival c) luggage

STAGE 3: *Post listening tasks:*

Task 1. Imagine that you are going to travel abroad. Discuss the questions with your partner.

-Why would you do research before you go?
-What kind of information would you look for?
-Where would you look for this information?
-Why do some people prefer to do research online?

-What websites do they/you use?

Task 2. What are the problems of travelling. What is the best means of travelling:

a) by plane; b) by car: c) by train

Sort out the advantages and disadvantages.

Task 3. Choose the correct form of conditional I, II, III

1. If I lose my job now I ...

would start a business of my own.

will take a long holiday and apply for a new job later.

2. If he calls me 'lazy' again I ...

won't ever help him again if he's in trouble.

go and tell his parents.

3. Philippa won't ever speak to me again if ...

I let her down now.

I would let her down now.

Task 4 Choose the correct form of FUTURE

1) The train at 11:45. (to leave)

2) We dinner at a nice restaurant on Saturday. (to have)

3) It in the mountains tomorrow evening. (to snow)

4) On Sunday at 8 o'clock I my friend. (to meet)

5) They to London on Friday evening. (to fly)

Task 5 Guess the meaning: A completely planned holiday arranged by a company at a fixed place, which includes travel, hotels, meals etc. A strong feeling that you must do the same things as other people of your age if you want them to like you. Teens often start smoking because of this feeling.

Books and stories about imaginary people and events.

An area of sand or small stones next to the sea or a lake.

A situation in which many things are happening or people are doing things, moving around.

A place where people stay in temporary shelters, such as tents, usually for short time.

HOME TASK: Write an essay. Sort out the advantages and disadvantages of each means of traveling.

As we see, the systematic work and tasks used in the formation of students' listening skills can be effective in teaching foreign languages.

It is necessary to note some trends and directions of changes in the content of learning foreign languages. Among them:

- personal meaning
- activity orientation
- socio-cultural orientation, aimed at the formation of the ability to participate in the dialogue of cultures
- willingness to cooperate and effectively interact.

The personal meaning of the content of education, its practical orientation are expressed in:

- taking into account the age peculiarities of students at every stage of education, their interests, opportunities and needs, which is manifested in the selection of the subject content of speech, which correlates with real problems and real areas of communication (family and home, educational and labor, etc.);
- putting a student into a situation of choice in case of multilevel learning at the senior level and including him in goal setting, including when choosing a level of training, a profile;
- the formulation of requirements for the level of training students, in which the activity component dominates.

The activity orientation of teaching foreign languages is reflected in the purpose of training and in the structure of the standard: the focus is on the development of foreign language students' listening skills in the unity of all its components (language, speech, socio-cultural, compensatory, educational and cognitive competencies), as well as the formulation of requirements for the level of training high school at each of its steps.

The content of education is focused on the development of students' listening skills to learn foreign languages and the formation of skills in all types of foreign language speech activity. Information technologies should be followed by systematic work in the development of common educational skills and abilities, students' learning experience, educational, communicative, practical and creative activities.

CONCLUSION

In conclusion, we note that the development of information systems of professional use leads to the need for adaptation of professional training of students to educational specialties to new conditions of socio-educational relations.

The process of mastering a foreign language is aimed at education, development of student personality which involves setting learning goals in the unity of educational, developmental and educational components.

The educational goals of teaching foreign languages are to assimilate and actualize knowledge of these languages, to master the main types of speech activity (perception and understanding of foreign language by ear, listening, speaking, reading, writing), and to form appropriate skills. A variety of areas of communication presupposes knowledge of cultural and regional geographic realities, which enriches students' perceptions of the picture of the world, expands their general horizons and opportunities for self-education.

The implementation of information technologies is designed to ensure practical knowledge of a foreign language as an effective means of communication in the unity and interaction of its cognitive, communicative and expressive functions.

Development of students' listening skills in teaching foreign languages imply the cognitive, communicative and emotional development of students. In the process of mastering the ways of forming and formulating thoughts in a foreign language, the linguistic component of thinking develops. In this case, there are opportunities for the development of imagination and enrichment of the emotional-sensual sphere of personality. Teaching foreign languages ensures the development of speech processes and speech mechanisms, which contributes to the formation of linguistic abilities and listening skills in the unity of speech generation and speech perception.

REFERENCES:

1) Kunanbayeva S.S. Theory and practice of modern foreign language education. – Almaty, 2010. 344 p.
2) Выготский Л.С. Психология подростка. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 4. – 122 с.
3) Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам // Пособие для учителя. – М.: АРКТИ, 2000. –165 с.
4) Бим И.Т. Модернизация структуры и содержания школьного языкового образования (ИЯ) // Иностранные языки в школе. – 2005. – № . – С. 5-10.
5) Пассов Е.Н. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1995. – 208 с.
6) Norris N. The trouble with competence // Cambridge journal of education. – 1991. – Vol. 21 (3). – p.\
7) Meada Gibbs. How to Teach Effective Listening Skills in a Basic Business Communication Class: 1982 Teaching Methodology and Concepts- The Bulletin of the Association for Business Communication First Published Jun 1, 1985. – Vol. 48, 2: – Pp. 30-32.
8) Tanju Deveci. Listening as a lifelong learning skill-what, why, and how Conference: 16th International Conference on Literature, Languages, Humanities and Social Sciences (LLHSS-18), 2018. – P.

ӘОЖ 82-6

ҚОШТАЕВА ГҮЛБАЛА ҚҰДАЙҚҰЛҚЫЗЫ,
PhD докторанты,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
E-mail: gulbala.koshtay@gmailcom

ҚЫДЫР ТӨРӘЛІ ЕДІЛБАЙҰЛЫ,
меңгеруші, ф.ғ.к., доцент,
«Ежелгі дәуір әдебиеті және түркология» бөлімі,
М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
E-mail: qydyr.torali@gmail.com

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ НАМА ЖАНРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа: Мақалада эпистолярлық жанрдың генезисіне шолу жасалып, оның бергі замандардағы даму барысы біраз мағлұматтар беріледі. Ортағасырда түркі халықтар әдебиетінде «нама» түрінде көрініс берген эпистолиярлық жанрдың табиғаты ашылып, сол замандарда жазылған «намалық» жәдігерлерді идея-тематикасы жағынан бөліп қарастырудың маңызы жоғары екені айтылады. Жазу мәдениетінің қалыптасуымен әр дәуірде әр түрлі формада көрініс берген хат жазу дәстүрі қазақ әдебиетінде әлі күнге өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Кілт сөздер: нама, эпистолярлық жанр, әдеби термин, әдеби жәдігерлер.

Аннотация: В статье рассматривается генезис эпистолярного жанра и приводятся некоторые сведения о его развитии в древности. Раскрывается характер эпистолярного жанра, который в средние века отразился в литературе тюркских народов в форме «нама», и важно разделить идейные и тематические «намалыкские» артефакты, написанные в те времена. С формированием культуры традиция письма, принявшая разные формы в разные эпохи, не утратила актуальности в казахской литературе.

Ключевые слова: Нама, эпистолярный жанр, литературный термин, литературные памятники.

Abstract: This article examines the genesis of the epistolary genre and provides some information about its development in antiquity. The character of the epistolary genre, which in the middle Ages was reflected in the literature of the Turkic peoples in the form of "nama", is revealed, and it is important to eliminate the ideological and thematic "Namalyk" artifacts written in those times. With the formation of culture, the tradition of writing, which took different shapes in different eras, has not lost its relevance in Kazakh literature.

Keywords: Nama, epistolary literature, literary term, literary artifacts.

КІРІСПЕ

Ортағасырлық (XI – XVI ғ.) әдеби мұралар хақында айтқанда түркі халқтарының әдебиеті туралы сөз қозғалатыныанық. Себебі, қазіргі таңда әлемнің әр түкпірінде өмір сүретін, ұлттық ұстыны мен төл әдебиеті қалыптасқан түбі бір түркі елдердің тарихы мен әдебиеті кезінде бір қазанда қайнап, ортағасырлық ортақ әдебиеті болғаны даусыз. Ендеше, оларды бөліп жарып, белгілі бір ұлттың төл әдебиетіне телу әбестік болар еді. Десек те, түбі бір түркі жұртшылығы бұл жәдігерлердің түркі әлеміне ортақ дүние екенін мойындай отырып, тиісінше туындының өз әдебиетіне қатысын ғылыми тұрғыда айқындауы қажет. Терең тарих тудырған жәдігерлер түркі әдебиетінде жетерлік.

Сондай құнды жәдігерлердің бірі, Алтын Орда тұсында дүниеге келген, түркі әдебиетінің жауһары саналатын Хорезмидің «Мұхаббатнама» шығармасы «нама» жанрында жазылған үздік туынды. Бұл әдеби жәдігер тілдік тұрғыда А. Щербак, А.Н. Самойловичтердің еңбектері арқылы танылса, әдебиет арнасында ең алғаш Е. Бертельс, кейін И.И. Бартольд, А.М. Щербак, Т. Жололов, А. Бомбачи, Э.Н. Наджип зерттеулерімен таныс. Сондай-ақ туындыны А. Қыраубаева, Ө. Күмісбаев, М. Жармұхамедов, Ә. Дербісалиндердің қазақ тіліне аударуымен қатар, Х. Сүйіншәлиев, А. Қыраубаева, Н. Келімбетов т.б. көрнекті ғалымдар әдеби тұрғыда едәуір зерттеулер жасады. Бүгінгі таңда түркі халықтары әдебиетінің жанрлық ерекшеліктерін ғылыми негізде анықтау, саралау тұрғысында біршама еңбектер жазылғанымен де, бұл салада әлі де зерттеуді қажет ететін тұстар жетерлік. Түркі халықтары әдебиетіндегі кейбір мәселелер әлі де болса анықтай түсуді, тереңірек талдауды керек етеді. Мәселен, Түркітану ғылымында «нама» жанрын әдебиеттанушы ғалымдардың барлығы бірдей әдеби жанр ретінде қарастырмағаны белгілі. Түркі халықтары әдебиетіндегі «нама» жанрының әдебиетте қолданылу ерекшеліктерін, түркі поэтикалық жазба өнерінің генезисін анықтау негізгі міндеттеріміздің біріне жатады. Сонымен қатар «нама» жанрының даму, қалыптасу жолдарын анықтау бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі, заман талабы.

ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ЖАНРДЫҢ ГЕНЕЗИСІ

Хат – қатынас құралы. Хат жазып, хабар алу, ішкі жандүниесіндегі бұлқыныстар мен толғаныстарын жеткізу қоғам қайраткерлері мен беделді тұлғалардың ғана емес қарапайым адамдар арасында да белең алған құбылыс. Тек хат арқылы қоғам шындығын, жеке тұлғаның риясыз келбетін еш бүкпесіз айқын көруге болады. «Хат - бұл белгілі бір тақырыпқа қарамастан бүкіл өмірді қамтитын баяндау құралы. Жолдаушының ішкі әлемінен немесе қоршаған ортасынан таңдалған жаңалықтар, әртүрлі бақылаулар, идеялар, қоғам мен қоршаған ортаның ерекшеліктері хаттың тақырыбы болуы мүмкін. Осыған байланысты дәуірлердің ойлау стилін, менталитетін, әдеби қызметі мен талғамын табуға болады» [Erdinç Kaplan., 1999, б. 3]. Хат арқылы сол кезеңнің бүкпесіз шындығын, қоғам пайым-парасатының деңгейін аңғарамыз. Хаттың әдеби шығармалардан басты өзгешелігінің бірі оның адресатқа бағытталуы екенін тарихшы Такао Мориасу «Шығыс Жібек жолындағы көне ұйғыр хаттарының эпистолярлық формулалары («Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road»)» атты еңбегінде: «Әдетте хат алыстан жіберіледі және ол алдымен (1a) ïraq yir-dän / tin «алыс жерден/*жырақ жерден*» немесе оның қысқартылған түрі «алыстан/*жырақтан*» ïraqtan, кейде қарама-қарсы yaγuq (немесе yaqïn) köng(ü)lin «жақындық жүрекпен/*жақын көңілмен*» жолданады. «Алыстағы жерден жақындық жүрекпен/*жырақ жерден жақын көңілмен*» антитеза құрылысы соғды, хотан(Khotanese) және моңғол тілдерінде кездеседі» деген тұжырым айта отырып, қалыптасқан басқа жанрлардан хаттың өзіндік ерекшелігіне назар аударады [Takao MORIYASU, 2012, б. 1]. Одан әрі ғалым: «Оның шығу тегін анықтау әлі мүмкін болмады, бірақ Симс-Уильямс (1996 a, 83-бет) кем дегенде Месопотамиядағы Угар (Ugaritic) және орта Бабилон дәуірінен бастау алатындығын көрсетті. Симс-Уильямстің бұл мақаласында б.з.д. II мыңжылдықта Месопотамияда пайда болған хаттардың фразалық тіркестері соғды және орталық Еуразияның басқа тілдеріне қалай әсер еткендігі туралы айтылады. Ол сасанидтердің ортағасырлық парсы не ахеменидтік арамей ортасы арқылы әсер еткен болуы мүмкін деген болжам жасайды» [Takao MORIYASU, 2012, б. 1].

Хат жазу тарихы өте көне дәуірден бастау алады. Ежелгі Египеттен саз балшықта және папируста жазылған хаттардың бір бөлігі табылған. «Мысырда табылған хаттардың арасында перғауын III Аменофис пен IVАменофистің (б.з.д. 1408-1354 жж.) Палестина, Сирия және Вавилон князьдерімен хат алмасуы біздің дәуірімізге дейінгі IV және III мыңжылдықтарда Шығыстың саяси жағдайлары туралы ақпарат беру тұрғысынан маңызды [Kaplan E., 1999, 3 б.]. Демек, эпистолярлық жанр антикалық дәуірде ең әуелі қарапайым хат алысудан басталып, белгілі тұлғалардың хат жазысуы – әдеби әлемде хат түріндегі шығармалардың өзегіне айналды. Ежелгі Грекияда классикалық әдебиет секілді хат та халықтың өмірінде маңызды рөл атқарды. «Ежелгі дәуірде хаттар мәтіні әдеби шығармалар іспетті құрылды, олардың стилі мен құрылымын риторика анықтады, ал жеке хат алмасу мен эпистолярлық стилизация арасына қатаң шекара қою қиын, бұған эпистолярлық әдебиеттің әйгілі мысалдары дәлел. Хат жазудың стильдік мүмкіндіктерін саналы түрде көркемдік қолдану: сөйлеу тіліне жақындату, лирикалық подтекст, тұспалдаулар, әлеуметтік және лингвистикалық сипаттамалардың реңктерін енгізу – сопылық эпистолярлық әдебиетін ерекшелей түсті. Бұған риторик Лесбонакстың хаттары, Алкифронның эпистолярлық шығармалары, оның ішінде комедиограф Менандрдің өзінің сүйіктісі Гликерамен хаттары жатады» [Коробкина Е.В., 2020, б. 24]. Кейін келе әдебиеттің дамуымен қатар хат жазу екіжақты сипатынан ажырап, біржақты адресатқа бағытталып жазылатын хаттар қатарына, одан көркем прозаға ұласты. Мәселен, бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпаған эпистолярлық жанрдың алғашқы үлгілері саналатын б.з.д. IY ғасырды қамтитын Исократ, Платон, Аристотель хаттары сол кездегі саяси-әлеуметтік оқиғалармен тікелей байланысты болса, Цицерон, Гораций, Сенека хаттары достарына бағытталып, онда хат түрінде жазылған әдеби миниатюралар, әлеуметтік мәселелер талқыланды. Осылайша хатты күнделікті өмірдегі қызықты көріністермен, өзі жайлы мәліметтермен, әралуан пікірлермен қанықтыра отырып, жеке сипат беру арқылы хат түрінде жазылған әдеби миниатюралар пайда бола бастады. Кейіннен Римдегі әскери экспедициялар, отаршылдықтың дамуы және ұлы жолдардың шығыспен бірігуі нәтижесінде хат-хабар алмасу да айтарлықтай жақсарды. Бұл тұрғыда ғалым Е. Каплан: «Тақырыптарының әртүрлілігімен және авторлардың өзіндік ерекшеліктерімен байытылған хаттар орта ғасырлардағы схоластикалық ойдан кейінгі басталған гуманизмнің алғашқы таралуы кезінде Италияда қайтаөрлеу дәуірінде кездеседі. Бұл кезеңде Аретино, Тассо және Ариосто хаттары маңызды рөл атқарды» деген тұжырым жасайды [Kaplan E., 1999, б. 4]. Сонымен қатар, «Хат түрлеріне әр түрлі көзқарастар бар. Эмин Өздемир хатты «ерекше» және «әдеби-интеллектуалды өлшемге» бөлсе, Сейит Кемал Караалиоғлу оны «іскерлік» және «жеке» хатқа бөледі. Осы айырмашылықтарға қарай хаттарды «жеке», «әдеби», «іскерлік», «ресми» және «ашық хаттар» [Kaplan E., 1999, б. 2] деп жіктеуге болатынын айтады.

Тамырын көнеден тартқан хат жазу өнерінен басталып, бүгінде жеке жанр болып қалыптасқан эпистолярлық әдебиетке қазақ әдеби тілінің сөздігінде: «Эпистолярлық [грек.epistole] сын. әдеб. Хат түрінде жазылған шығармаларға, сон-

дай-ақ әдеби мұраға айналған хаттарға қатысты» делінсе [Жаңабекова А. және т.б., 2011, б. 794], ал қазақ совет энциклопедиясында «Эпистолярлық әдебиет, эпистолография грек сөзі «жолдау, үндеу» – сан алуан хат түрінде жазылған шығарма. Эпистолярлық әдебиетке жеке адамдардың бір-біріне жазған, тарихи-мәдени маңызы бар, әдеби мұраға айналған хаттары да жатады. Эпистолярлық әдебиет әдеби жанр ретінде антика дәуірінен басталады. Цицеронның, Горацидің, Сенеканың хаттары эпистолярлық публицистиканың бастамасы еді» деген түсінік берілген [Қаратаев М., 1978, б. 453]. Бұл пікірді А.В. Кожеко қуаттай түседі. «Ресейде эпистолярлық жанр қайың қабығына жазылған хаттардан бастау алды. Кейінірек әртүрлі «хат үлгілері/письмовники» пайда болды, олар әртүрлі типтегі хат-хабар жүргізудің негізгі ережелерін белгілеп, осындай хаттардың үлгілерін ұсынды [Кожеко А.В., 2015, б. 3]. Ежелгі Ресейде хат әуелі жазылмай, адресатқа тек жаттанды түрде жеткізілген. Хаттар адамгершілік сипатта, князьдің жомарттығы мен даналығын ашатын құрал ретінде пайдаланылды. Кейін келе сауатты адамдар көбейгенімен олардың барлығы хат жаза алған жоқ. Хатты арнайы хат жазудың үлгісіне(письмовник) қарап жазып беретін адамдар болды. Ежелгі Ресейде хат жазу дәстүрі VIII-IX ғасырларда пайда болды деген болжамдар айтылып та жазылып та келеді. Әйткенмен А.Н. Николюкиннің редакторлығымен жарық көрген «Әдеби терминдер мен түсініктер» энциклопедиясында: «Хат жазу жинағы/письмовники - бұл жеке адамдарға арналған әр түрлі әдеби безендірілген хаттардың үлгілері. Хат жазу үлгісінің жинағы(письмовники) бүкіл орта-ғасырлық Еуропада кең таралған, Ежелгі Ресейде олар XV ғасырдың соңына қарай белгілі болған» [Николюкин А.Н., 2001, б. 746] деп нақты түсінік берілген. Араға ғасырлар салып «Бірте-бірте жазу адамдар өмірінің ажырамас бөлігіне айналды, байланыстың әр түрлі салаларына қызмет етті. Эпистолярлық формада әдеби шығармалар құрылды, мысалы, А.С. Пушкиннің «Хаттағы романы», Н.В. Гогольдің «Достармен хат алмасудан таңдалған үзінділері», Ф.М. Достоевскийдің «Кедей адамдар» және басқалары [Кожеко А.В., 2015, б. 3]. Ресейде «хатпен жазылған роман» шығып, Н.М. Карамзиннің «Орыс саяхатшысының хаттары» ерекше құбылыс саналды [Қаратаев М., 1978, б. 453]. Бұл жанр қаламгерлердің кей шығармаларында екі кейіпкердің бір-біріне жазған хаты арқылы көрініс тапса, кей суреткерлер осы жанрда жеке туындылар жазды. Бұған Е. Замятин, М. Кузьмин, А. Куприн, И. Буниндердің эпистолярлық әңгімелері, А. Чеховтың «Ванка» әңгімесі, т.б. жатады. Поэзияда эпистолярлық стиль хат жазудың жарқын үлгісі болды. А. Пушкиннің әйгілі «Керн» өлеңі немесе Онегиннің «Евгений Онегиндегі» Татьянаға, Татьяна Онегинге жеке хаттары мысал бола алады.

ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ НАМА ЖАНРЫ

Түркі халықтары мәдениеті мен тарихына байланысты әдеби шығармалар көп болғанымен, ондағы «нама» жанрының қалыптасуы мен даму заңдылығын ашып, ара жігін ажырата көрсеткен нақтылы еңбектердің мардымсыз екендігі бүгінгі күні жасырын емес. «Нама» жанрына қатысты ғалымдар арасында пікір сәйкестіктері мен қайшылықтар да кездесіп тұрады. Ортағасыр әдебиетін зерттеген ғалымдардың пікіріне сүйенсек, «нама» сөзінің түп төркіні парсы әдебиетінде жатыр. «Нама» атауы жайлы көрнекті ғалым З. Ахметов, Н. Келімбетов, А. Қыраубаевалар өз зерттеулерінде пікір айтса, Т. Жанұзақов, Н. Уәли, Р. Әхмәтьянов, Х. Шүкрү сынды ғалымдардың пәрменімен жарық көрген қазақ, татар, түрік тілдерінің сөздіктерінде қысқаша түсінік берілген.

Ғалым Т.Жанұзақов, Р.Әхмәтьянов, Х.Шүкрү нама – хат, жазу дегенді білдіреді [Жанұзақов Т., 2008, б. 612], [Әхмәтьянов Р.Г., 2001, б. 272], [Şükrü H.A., 2019, s. 1749] десе, Н. Уәли, Н. Келімбетов, З.Ахметов нама екі мағынада 1) хат, эпистолярлық жанрдың бір түрі, 2) кітап, дастан деген мағынада қолданылған» [Уәли Н. және т.б., 2013, б. 965], [Келімбетов Н., 2013, б. 89], [Ахметов З., 1998, б. 157] деген тұжырым жасайды. Көрнекті ғалым А. Қыраубаева Түркі халықтары әдебиетінің жанрында араб, парсы терминдері «Қисса», «Хамса», «Нама» т.б. көп қолданылады [Қыраубаева А., 2008, б. 98] десе, татар ғалымы Шарипов А. XIII - XIV ғасырларда лиро-эпикалық сипаттағы өлеңмен жазылған шығармалардың арасында «қисса», «дастан», «нама», «рисале», «хикаят», «кітап» және т.б. жанрлық атаулар болғаны жайлы, бұл терминдер мәндес қалыпта жиі қолданылып, олардың арасында өзара қатаң шекара белгіленбегендіктен әдеби жанрлардың өзара кірігуі байқалғандығын, ортағасырлық авторлар мен жазушылардың жанр атаулары «шекарасын» сақтамауы табиғи және әдеттегі құбылыс болғандығын сөз етеді. «Сондай-ақ, бір жанрлық формадағы яғни поэтикалық өлшемі мен рифмалық реті бір, түрлі мазмұндағы туындылар құрылды. Нәтижесінде бір поэтикалық шығарманы мазмұнына қарай бір жанрға, ал формалық сипаты бойынша - екіншісіне жатқызуға болады, мәселен, С. Сараидегі «Сухаил ва Гулдурсун» мазмұны бойынша - «қисса» немесе «дастан», ал формалық белгілеріне сәйкес - «мәснәуи» дейді ғалым өз зерттеуінде [Шарипов А.М., 2001, б. 261-262]. Ал бұл тұрғыда түрік ғалымы Т. Караташ «Нама – хат, кітап, жазылған нәрсе. Ескіден ғашықтарға тән сүйіктісіне арнап жазылған хаттарға «нама» делінген. Ол жазба және халық өлеңдерінің кейбір үлгілерінде осы мағынада кездеседі. Кейіннен белгілі бір тақырыпта жазылған шығармаларға кітап, жазба мағынасын беру үшін қолданылып, біріккен атаулар жасаған». Хамзанаме, Кыйафетнаме, Летайфнаме, Пенднаме, Сакинаме және

т.б. секілді» деп тұщымды пікір айтады [Karataş T, 2001, s. 307].

Пайымдап қарасақ, ғашықтық арнау хаттар наманың әуелгі атқарған функциясы да, ал белгілі бір шығарма атауына тіркесе жазылуы кейінгі қолданыс екенін түйсіну қиын емес. «Біз қарастырып отырған кезеңде поэтикалық жанрлар мен жанрлық формалар үшін өткен ғасырларда араб және парсы-тәжік поэзиясында дамыған бірыңғай стандарттар мен біртұтас жанрлар поэтикасы болды, осыған байланысты түркі әдебиетінің поэтикалық жанрлары мен араб және парсы-тәжік әдебиетінің поэтикалық жанрлары арасында ерекше айырмашылық жоқ [Шарипов А., 2001, б. 74]. Ғалымдар пікіріне сүйене отырып, наманың түп негізін парсы әдебиетінен қарастыруды жөн көрдік. С.В. Лахути исламға дейінгі кезеңдегі парсы хаттарының нақты мысалы ретінде III-VII ғасырлар аралығы Сасанидтер дәуірінде, яғни «исламда Иран дәстүрін зерттеу үшін ерекше мәнге ие болған» кезеңде жазылған хаттарды қарастырады [Лахути С.В., 2015, б. 31]. Арғысы біздің заманымызға дейінгі кезеңді қамтитын, бергісі Сасанидтер дәуірінен бастау алған хат жазу өнері ислам дінінің келуімен бірге лингвистикалық және формалық өзгерістерге ұшырады. «VIII ғасырдың ортасында, жазу мәдениеті қалыптаспай тұрып, «Аса мейірімді Алланың атымен бастаймын» деп келетін араб формуласы пайда бола бастады (қазіргі француз зерттеушісі Ф. Джиннің пікірінше, бұл дәстүрлі түрде кітаптардың мәтіндерінен бұрын пайда болған зороастралық формуламен байланысты, «Pad nām ī yazdān»). Одан кейін адресаттың ізгі тілектері бірден орын алды. IX ғасырда мекен-жай формуласы (unwan) ақыр соңында хат мәтінінен шығып қалды, оны хаттың жоғарғы жағына, тіпті парақтың сыртына, конверттегі мекен-жай сияқты бөлек жаза бастады. Мысалы, міне, IX ғасырда Египетте бір шенеунікке жолданған арабша хаттың бастапқы бөлігі:

«Аса мейірімді Алланың атымен бастаймын. Құдай сізге жақсы қамқор болып, сізді сақтап, сізге өзінің мейірімін төгіп, сізге және сіздің қасыңыздағыларға деген мейірімділігін арттырсын»

Ертедегі ислам дәуіріндегі парсы хаттары кейде араб, кейде парсы тілінде Аллаға мадақ формуласынан басталады [Лахути С.В., 2015, б. 37]. Ислам өркениетінің негізінде дамыған әдебиет тек формалық жағынан ғана емес, тақырып тұрғысынан да едәуір өзгеріске ұшырап, ширыға түсті. «Ислам дінінің аясында дүниеге келген шығармалар алдыңғы дәуірден тематикалық жағынан да, жанрлық тұрғыдан да өзгеше құрылысқа, басқа мәнге ие болды. Әдебиетте бұрынғыдай тек, тарихи оқиғалар ғана суреттелместен, бұдан былай көркем сөз адамзатты Хақ жолға үгіттеуші, жақсылық пен жамандықтың аражігін ажыратушы ретінде көрініс бере бастады» [Қыдыр Т.Е., 2018, 13 б.]. Бұл үрдіс әсіресе, «Аллаға мадақ, сосын Пайғамбарға салауат айту» орта ғасырда Алтын Орда тұсындағы түркі әдебиетінде пайда болған өзге жанрлармен қатар нама жанрының да өн бойынан айқын көрінеді.

Қазақ әдебиеті тарихында наманы жанрлық формаларына қарай топтастырудың үлгісін XX ғасырдың соңғы ширегінде белгілі түркітанушы ғалым А. Қыраубаева ұсынған болатын. Ғалымның пікірінше:

1. Эпикалық поэмалардың циклі (Shahнама).

2. Жеке поэмалар (Ескендірнама, Шайбанинама, Бабурнама, т.б.).

3. Саяхатта, сапарда көрген-білгені, алған әсері жайындағы шығарма.

4. Өлеңмен жазылған арнау (Хорезмидің «Махаббатнамасы», Ходжендидің «Латафатнамасы», Амиридің «Дахнамасы»).

Бұлардың ерекшелігі сол: арнау ретінде ынтықтық, сүйіспеншілік сезімдер, ғашықтық мұң баяндалады. Осы соңғы формадағы намаларда ғашықтық нәзік сезімдер бір-біріне жазған арнаулар арқылы көрінеді[Қыраубаева А., 2008, б. 98].

«Нама» атаулы шығармаларды тақырыбына, көлеміне, құрылымына қарай классификациялау татар ғалымы А. Шариповтың еңбегінде де кездеседі. Алайда, ғалым лиро-эпикалық сипаттағы шығармалардың жанрлық көркемдік ерекшеліктерін толығырақ зерттеу мақсатында, талдаудың ыңғайлы болуы үшін оларды шартты түрде үш топқа бөліп, «наманы» қисса, дастанмен қоса әуелгісіне яғни, көлемді шығармалар тобына жатқызады. «Нама» атаулы шығармалар хабарлама, хат, грамота, кітап, шығарма, тарих т.б. мағынада қолданылып, ішінара өлеңмен жазылған және прозалық «нама» деп жіктеледі. Прозалық намада ережеге сәйкес, эпикалық бастама басым, оларда тарихи, нақты тұрмыстық, ғашықтық т.б. оқиғалар сипатталады. Көбіне этико-дидактикалық сипатта болады. Мысалы, Кай Кабустың «Кабуснамасы», Нахшабидің «Тутинамасы» т.б. Өлең түріндегі «нама» таза көркем-романтикалық туынды, әдетте қандайда бір тұлғаның не оқиғаның сипаттамасына қатысы жоқ. Өз кезегінде мейлі прозалық не өлең түріндегі болсын «нама» атаулы шығармалар тақырыбы жағынан бірнеше топқа бөлінеді. Бұл топтастыру «нама» атаулы шығарманың негізгі сипаты мен мәніне негізделген. 1) көркем нама (“Синдбаднама”, Қай-Қауыстың “Кабус-намасы”, Нахшабидің “Тотынамасы” және т.б.); 2) көркем-тарихи (Фирдаусидің “Шахнамасы”, Яздидің “Зафарнамасы”, Мухаммад Салихтың “Шейбанинамасы” т.б.); 3) тарихи-саяси (Низамуль-мүлктің “Сиасетнамасы”, Баянидің “Акбарнамасы”, Язычи оглы Алидің “Сельджукнамасы” т.б.); 4) мемуарлық-тарихи (“Бабырнама”, “Хумаюннама” т.б.); 5) лирикалық не лиро-эпикалық сипаттағы поэтикалық нама (Ф.Аттардың “Панднамасы”, Хорезмидің “Махаббат-намасы”, Ходжандидің “Латафат-намасы”

т.б.) [Шарипов А.М., 2001, б. 56]. Біздің ойымызша, бұл топтастырулардағы соңғысы өзіндік өрнек тәсілінің ұқсастығына, сипаты мен мәніне қарай «нама» жанрында жазылған туындылар да, әуелгілері шығармаға мағына үстеу үшін тіркестірілген «нама» атаулы туындылар.

Хорезми өз творчествосында наманы қолдану арқылы түркі халықтары әдебиетінде «намашылыққа кең жол ашты» дейді көрнекті ғалым Алма Қыраубаева өз зерттеуінде [А.Қыраубаева А., 2008, б. 98]. Бұл пікірді татар ғалымы Анвар Магданурұлы да айтқан болатын. Демек, біз ғалымдар арасындағы пікір сәйкестігін байқаймыз. «Уақыт өте келе жанр қалыптастырушы қасиеттерге ие лиро-эпикалық сипаттағы поэтикалық наме дамып, оқшауланып, танымал бола бастайды. Көп ұзамай шығыс әдебиетінде дербес жанрға айналады. Әдетте түркітілді әдебиетте поэтикалық нама жанрының негізін қалаушы Хорезми, ал оның «Махаббат-намасы» осы типтегі алғашқы шығарма болып саналады. Алайда, татар ғалымы Ахмед Булатов анықтағанындай, Османтүрік ақыны Ашик Пашаның «Гариб-намасы» («Адасқандардың әңгімесі», 1329) хронологиялық тұрғыдан ертерек дүниеге келген [Шарипов А.М., 2001, б. 57]. Негізінен қарағанда бұл түрлі топтастырудың бір-бірінен көп алшақтап жатпағандығын байқау қиын емес. Ғалымдардың бірі шығыстан түркі әдебиетіне енген «нама» атаулы шығармаларды тақырыптық сипатына қарай жіктесе, енді бірі «наманы» прозалық не поэтикалық деп екшеп, жанрлық табиғатына қарай топтастырады.

Жоғарыда аталған шығармалардың бір тобы «нама» жанрын негізге алған туындылар да, келесі тобы жай «нама» атауы тіркестірілген шығармалар, екіншісінің «нама» жанрына еш қатысы жоқ, тек шығарма тақырыбына тіркескен атауы ғана бір. Біздің пайымдауымызша, орта ғасырда «нама» жанры екі түрлі ұғыммен қолданылған. Әуелі хат, эпистолярлық жанрдың бір түрі, жеке жанр ретінде парсы әдебиетінде қалыптасып, кейін түркі әдебиетінде белең алды. Кейін келе шығарма атауына қосарланып, оған тек анықтамалық мағына беретін тіркес ретінде қолданылды. Парсының «хат» деген сөзінен бастау алған бұл жанр эпистолярлық әдебиет үлгісі.

«Нама» жанры ортағасырлық түркі әдебиетіне парсы әдебиетінің ықпалымен еніп, кең көлемде тарамаса да, ортағасырлық ерекше жанр ретінде қалыптасты, Хорезмидің «Махаббатнамасы» арқылы негізі қаланды. Белгілі ғалым Алма Қыраубаева «Хорезми «намашылдыққа» жол ашып қана қоймай, оны дамытты деп баға береді [Қыраубаева А., 2008, б. 98]. Яғни, Хорезми түркі жазба әдебиетіндегі «нама» жанрының негізін қалаушы. Сонымен қатар Ходжандидің «Латафанамасы», Амиридің «Дахнамасы» осы нама жанрында жазылған шығармалар қатарына жатады. Бұл туралы ғалым Э.Фазылов өз зерттеуінде Ходжандидің «Латафатнамасы» формасы мен композициясы жағынан Хорезмидің «Махаббатнамасымен» астасып жатқан туынды екенін атап өткен [Фазылов Э.И., 1976, б. 7]. Ортағасырдағы нама жанры бүгінгі әдебиетіміздегі өзіндік өрнек қалыптастырған эпистолярлық әдебиеттің бастауы болғаны сөзсіз.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ЖАНР

Қазақ әдебиетінің тарихы сонау ежелгі түркі әдебиетінің мазмұнға бай жәдігерлерінен негізін тартқан қазыналы әдебиет. Тарихқа көз жүгіртетін болсақ, ежелден бастау алған ортағасырлық нама жанрының түрленген формасы эпистолярлық әдебиет екенін пайымдаймыз. Түркі әдебиетіндегі дәстүр жалғастығын сақтаған эпистолярлық мұра төл әдебиетінде жетерлік. Хат жазудың озық үлгілерін Тәуке ханнан бастап, Бөкей ханға дейінгі қазақ хандарының XVII-XIX ғасыр аралығында жазған хаттарынан, сонымен қоса XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдағы ұлт зиялылары мен қаламгерлердің жазған хаттарынан, хат өлеңдерінен айқын көреміз. «Тарихи құбылыс болғандықтан, эпистолярлық жанр, басқа жанрлар іспетті үнемі дамып отырады. XX ғасырда эпистолярия үлкен өзгерістерге ұшырады. Бұл, ең алдымен, эпистолярлық жанрдың «ішіндегі» функционалды және стилистикалық сорттардың арасындағы пайыздық қатынасқа қатысты» [А.В. Курьянович А.В., 2008, б. 45]. Өткен ғасырда хат жазу яғни, эпистолярлық жанр әсіресе әдеби бағытта жақсы дамыды. Оның айғағы қазақ әдебиетінің алтын қоржынын толықтырған эпистолярлық проза, эпистолярлық роман, хат өлеңдер мен әдеби хаттар. Қазақтың қоғам қайраткерлері, ақын-жазушылары өз туындыларына эпистолярлық жанрды арқау етті, ағартушы Шоқан Уалиханов, әдебиет қайраткері Ахмет Байтұрсынов өз туындыларында эпистолярлық стилді жиі қолданды. Сондай-ақ, жырау Тұрмағанбет Ізтілеуовтің «Сәкенге хат», «Туған елге сәлем хат», «Тар замана», «Мақатқа хат», «Әділдік жайлы арыз», «Түрмеден хат» хат өлеңдері, Абай Құнанбаевтың нәзира дәстүрімен жазылған «Евгени Онегин» эпистолярлық романы, Міржақып Дулатовтың Бутыр түрмесінде жатып жазған әйгілі «Ұрпаққа хат» атты хаты, Шәкәрім Құдайбердіұлының Сәбит Мұқановқа жазған хаты, драматург Әбділдә Тәжібаевтің «Хаттар сөйлегенде», «Жаданның хаттары» сын, есселері, ақын Мұқағали Мақатаевтың «Сергей Есенинге» атты хат өлеңі, Қасым Аманжоловтың Сәбит Мұқановқа жазған әдеби хаты, бертінде жарық көрген «Мұқанов хатханасы» атты С. Мұқановтың 1924-1973 жылдар аралығындағы өзі жазған және өзіне жазылған үш жүзден астам хаттары енген жинақтар сынды дүниелер эпистолярлық әдебиеттің XX ғасырдағы тынысын айғақтағандай. Бұл хаттар арқылы әдеби суреткерлер мен танымал тұлғалардың өмірбаяндары мен шежірелерін

жинақтауға мүмкіндік ашылып, өткенге қатысты тарихи маңызы бар мәліметтерге куә боламыз. «Эпистолярлық проза мәтіні прозалық сөйлеу заңдылықтарына сәйкес құрылып, кейіпкердің (кейіпкерлердің) бір-біріне жазған хаттары арқылы жасалған. Бұл критерий міндетті болып табылады, бірақ жеткіліксіз, сондықтан оны сәйкестендіруге арналған эпистолярлық прозаның феномені қосымша спецификалық қасиеттерді анықтауды қажет етеді» [Логунова Н.В., 2011, б. 10]. Бұл эпистолярлық жанрдың өзіне ғана тән тағы бір қыры. Себебі, онда кейіпкер хат арқылы жандүниесіндегі сырт көзге көрінбес сүйініші мен күйінішін, ішкі толғаныстарын, жан сарайындағы құбылыстарды еш бүкпесіз сенімді қалыпта жеткізеді. Яғни, «әр әдеби жанр түрлі дәрежеде жеке тұлғаның тілдік ерекшеліктерін бейнелейді. Алайда, эпистолярлық жанрды әмбебап деп айтуға болады, өйткені ол кейіпкер тілінің барынша бай көрінісін зерттеу үшін қолайлы [Коробкина Е.В., 2020, б. 22]. Оның сыры бүкпесіз ақиқаттылығында.

ҚОРЫТЫНДЫ

Өткен ғасырдан дәстүр жалғастығын сақтай жеткен бұл жанр жаңа ғасырда өзгеше қарқынмен дамуда. «XXI ғасырдағы эпистолярлық жанр байланыстың жаңа түрі – әлеуметтік желінің пайда болуымен байланысты өзгерістерге ұшырады. Ашық хат жанры қарапайым ана тілді адамдар мен Интернет қолданушыларына қол жетімді болды, бұл өркениеттің және қазіргі мультимедиялық әлемнің әмбебап ізгілендіруінің жетістігі екендігі сөзсіз» [Якунина М.Л., 2016, б. 304]. Қазіргі таңда технологияның қарыштап дамуымен қатар, почта арқылы хат жолдау дәстүрі үзіліп, эпистолярлық жанрдың орнын толықтай болмаса да қысқа мәтінді жолдамалар мен хабарламалар, қала берді белгілі бір эмоционалды күйлерді немесе сезімдерді бейнелейтін графикалық кескіндер басты. Эпистолярлық жанр жаңа ғасырда дәстүр жалғастығын сақтай отырып түрлене даму үстінде. Әдебиет – өмір айнасы десек, әдебиет барда эпистолярлық әдебиет өміршеңдігі жоғалмайды. Оның бүгінгі тыныс тіршілігін зерттеу болашақтың еншісінде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ әдеби тілінің сөздігі: Он бес томдық. 15-том: Ү-Я / Құраст.: А. Жаңабекова, Т. Жанұзақ, Б. Әбілқасымов және т.б.- Алматы: Дәуір, 2011.- 828 бет.

2. Қазақ Совет Энциклопедиясы: 12-том: ХИЛА-ЯЯ/бас редакторы М.Қ.Қаратаев. – Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясының бас редакциясы, 1978.-600 бет

3. Жанұзақов Т., Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.

4. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2001, 272 б.

5. Türkçe sözlük. Haz. Şükrü Halûk Akalın ve başk. 11 baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2019. – s. 2763.

6. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі). Құраст: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков. Қ. Күдеринова, О.Жұбаева, А. Жаңабекова, А.Фазылжанова, Ж.Исаева, А.Үдербаев. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.

7. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы // Кітап: Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. Т.17: Көне түркі әдебиеті туралы зерттеулер. – 380 б.

8. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

9. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы/ 5 томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Өнер, 2008. — 304 бет

10. Фазылов Э.И. Ходжанди «Латафат-наме».– Ташкент: Издательство «ФАН» УзССР, 1976

11. Takao MORIYASU «Шығыс Жібек жолындағы көне ұйғыр хаттарының эпистолярлық формулалары/Epistolary Formulae of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road» Osaka University Knowledge Archive : OUKA, 2012., 98 p

12. Николюкин А.Н., Әдеби терминдер мен түсініктер энциклопедиясы, Москва, НПК «Интельвак», 2001., 1600-бет

13. Karataş Turan. Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 2001. – S. 477.

14. Т.Е. Қыдыр Дешті қыпшақ даласындағы ислами әдебиет (X-XV) (Ислам, иман және ихсан мәселелерінің жырлану ерекшеліктері): Монография – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 200 б.

15. Шарипов Анвар Магданурович Система стихотворных жанров в древнетюркскои и тюрко-татарской литературе VIII - XIV вв.(Зарождение, Становление и Функционирование)2001, Казань, 372 б.

16. Erdinç KAPLAN «Bir edebi tür olarak mektup ve türk edebiyatindaki yeri» Mersin, 1999, 352 s

17. ЛОГУНОВА Наталья Валерьевна. РУССКАЯ ЭПИСТОЛЯРНАЯ ПРОЗА, Автореферат.Москва – 2011 46стр]

18. А.В. Курьянович. Электронное письмо как функционально-стилевая разновидность. Вестник ТГПУ. 2008. Выпуск 2 стр.45

19. Кожеко А.В. Эпистолярные жанры: традиционные и современные формы /Современные проблемы науки и образования// Филологические науки. – 2015. – № 2 (часть 3)

20. Е.В. Коробова Жанр письма в русской литературе вестник курганского государственного университета. 2020. № 1 (55). С. 22–29 Филологические науки /Курганский государственный университет, Курган

21. М.Л. Якунина. Развитие жанра «открытого письма» в интернет-коммуникации как проявление гуманизации современного мультимедийного мира, Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения первого декана факультета журналистики Казанского университета Флорида Агзамова 11 февраля 2016 г., г. Казань 215 стр.

УДК 81,1

МАДИЕВА ГУЛЬМИРА,
Ғылыми жетекші: филология ғылымдарының докторы, профессор,
E-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com

ЭФЕНДИЕВА УЛЬКЕР ЗАКИРҚЫЗЫ,
II курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: ulker.efendiyeva@list.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ОРТАҚ СӨЗДЕРДЕГІ ФОНЕТИКАЛЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР (ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ШОЛУ)

Түйіндеме: Түркі тілдерін фонетикалық тұрғыдан салыстыру көптеген ғалымдардың зерттеген нысаны болғанымен ол өте ауқымды тақырып. Осы салада әлі де зерттелінетін, ашылатын нәрселер баршылық. Әсіресе, түркологияға ғылым ретінде үлкен мән берілген күнімізде осы тақырып өте актуалды тақырып болып табылады. Ұсынылып отырған мақалада зерттеген ғалымдардың пікірлері бойынша түркі тілдерінде фонетикалық жалпы талдау жасалып, айырмашылықтары көрсетілген.
Түйін сөздер: түркі тілдері, сөз, фонетика, әріп, дыбыс.

МАДИЕВА ГУЛЬМИРА,
Научный руководитель: доктор филологических наук, профессор
E-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com

ЭФЕНДИЕВА УЛЬКЕР ЗАКИРОВНА,
Магистрант II курса,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: ulker.efendiyeva@list.ru

ФОНЕТИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ В ОБЩИХ СЛОВАХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ (ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЯ)

Резюме: Несмотря на то, что сопоставление фонетики тюркских языков является предметом исследования многих ученых, она остается привлекательной обширной темой. В этой области еще многое предстоит изучить и открыть. Эта тема особенно актуальна сегодня, когда тюркологии как науке придается большое значение. В предлагаемой вниманию статье выполнен общий фонетический анализ тюркских языков и определены их различия.
Ключевые слова: тюркские языки, слова, фонетика, буквы, звуки.

MADIYEVA GULMIRA,
Superviser: Doctor of Philological Sciences, Professor,
E-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com

AFANDIYEVA ULKAR ZAKIRKYZY,
Master student of the second course,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ulker.efendiyeva@list.ru

PHONETIC DIFFERENCES IN COMMON WORDS IN TURKISH LANGUAGES (REVIEW OF RESEARCH)

Abstract: Ignoring the fact that the phonetic comparison of Turkic languages is the subject of research of many scholars, it remains an interesting extensive topic. There is still a lot to study and open in this area. This topic is especially relevant today, when Turkology as a science is of great importance. In the proposed

attention to the article performed a general phonetic analysis of the Turkic languages and defined their differences.

Key words: *the Turkic languages, the word, phonetics, letter, sound.*

КІРІСПЕ

Біз «тіл» деп атайтын ұғым, мүмкін, біртұтас тіл формасынан дамып, бүгінгі сөйлейтін мыңдаған тілдерге айналған. Тілдің әлеуметтік дифференциациясы ежелгі заманнан бері адамдарды әрдайым ойландырады. Түркі тілдері де тарихта ұзақ жолды жүріп өтіп әртүрлі ішкі және сыртқы себептерге байланысты диалектілерге бөлінді. Бұл тілдердің дифференциациясына себеп болған географияның өзгеруі, діннің өзгеруі, үкіметтің ауысуы, табиғи апаттар сияқты факторлар бар.

Әрине, бірінші фактор – түркі халықтарының кең аумаққа таралуы. Түркітілдес халықтардың тайпалық бірлестіктер түрінде Шығыс Сібірден Балтық теңізіне дейін созылған үлкен аумақта өмір сүргені белгілі. Жылдар бойынша түркі халықтарының өмір салтын көрсететін әлеуметтік-психологиялық ахуал, мәдени орта және әр түрлі жағдайлар олардың тіліне де әсер етті. Көне тарихта қолданылған «түрк» сөзі қазіргі кезде жаңа мазмұнға ие болған. Егер «түрк» атауы тек ертедегі «түрк будыны» тіркесінде ғана қолданса, бүгінде «түркі» этнонимі түркі тілдес халықтардың, ру-тайпалардың бәріне бірдей өкілеттік жасайтын жалпы термінге айналды *[Қайдаров Әбдуәли. Түркітануға кіріспе, 2004. 6 б.]*. Әрине, «түрк» атауының түркі халықтарын, сондай-ақ тілдерін қашан біріктіргендігі туралы дауласуға болады, бірақ түркілердің ең ежелгі дәуірден бастап (қалыптасу дифференциациясы кезеңі) ортақ тілді қолданғанына ешқандай қарсылық болмауы керек.

Екінші фактор – 7-ші ғасырда Исламның пайда болуы және түркі халықтардың кейбірінің Исламды қабылдауы үдерісі кезінде түркі тілдерінде тағы да үлкен айырмашылықтар пайда болғаны.

Үшінші фактор – түркі халықтарының басқа халықтармен интеграция үдерісі, осы үдеріс кезінде басқа тілдерден түркі тілдеріне, түркі тілдеріннен де басқа тілдерге өткен сөздер.

Төртінше фактор – басқа дәулеттердің түркі жерлерін басып алуы. Осылайша көп факторлар мысал келтіруге болады.

Сонымен, түркі тайпалардың бәрінің бірдей қолданған ортақ түркі тілі ғасырлар бойынша дамып, бір-бірінен фонетикасымен, сөздік қорымен ерекшеленген көптеген диалектерге бөлінді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түрік тілінің ерте орта ғасырлардан бастап диалектілерге, орта ғасырдың аяғы мен жаңа кезеңнің басында тәуелсіз тілдерге бөлінуі сөздік қорындағы фонетикалық айырмашылықтарға әкелді *[Qəribli Aysel. Türk dili, türk ləhcələri və türk dilləri anlayışlarının genotipologiyası. 2018. 5 б.]*. Осыдан кейін көптеген ғалымдар түркі диалектілерін зерттеп, оларды топтарға бөлді.

Махмуд Қашқари тарихта тұңғыш рет 1072 жылы түркі диалектілері мен тайпалары туралы зерттеулер жүргізіп, өзінің Дивани-лұғат-ит-түрік кітабында оларды Шығыс және Батыс деп екі топқа бөлді. Махмуд Қашқари бұл классификацияға шығыс тобына қағани, кашқар, яғма, арғу, тухси және ұйғыр диалектілерін жатқызады; ол батыс тобында оғыз, қырғыз, қыпшақ, печенек және болгар диалектілерін көрсетті.

Түркі тілдерін тілдік (фонетикалық, морфологиялық) тұрғыдан топтастыру – классификациялау, сөйтіп, әрбір тілдің түркі тілдері құрамындағы орнын айқындау М. Қашқаридан басталады десек те, классикалық тіл білімі түркі тілдерін ғылыми негізге сүйеніп топтастырудың тарихын XIX ғасырдан бастайды. Ең маңызды жіктемелер Вильгельм Радловқа, Самойловичке, Н.А. Баскаковқа және Рашид Рахмати Аратаға жатады. Түркі диалектілерін жіктеуде, ең алдымен, тілдік ерекшеліктер ескерілді (фонетикалық классификация). Тіл ерекшеліктерінің ішінде алдымен фонемалардың немесе әріптердің, дауысты дыбыстардың, содан кейін белгілі бір дәрежеде жұрнақтардың ерекшеліктері, үшіншіден, сөздер ескеріледі *[Heyət Cavad. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, 2-ci kitab. 2011. 5 б.]*.

И.А. Батманов қырғыз әдеби тілін қазақ және өзбек тілдерінен аумағы жағынан ажыратуға тырысқан: 1) дифтонгтардың ұзын дауысты дыбыстармен ауысуы (*тав* > *тоо*); 2) вокализм жүйесі (сегіз қысқа фонема: *а, е, о, о, і, ы, и, у;* алты ұзын: *аа, ее, оо, оо, ии, уу*); 3) кең дауыстылардың лабия-сингармоникалық кезектесуі; 4) *л* және *д* қосымшалары *н*-ге өзгермейді; *h* фонемасы жоқ; 5) қырғыз, өзбек. *ч* ~ қазақ. *ш* дауысына өзгеруі (қырғызша *чач*, өзбекше *чоч*, қазақша *шаш*); 6) қырғыз, өзбекше *ш* ~ қазақша с (*таш* ~ *тас*) *[Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка, 1938. 11-13 б.]*.

В.А. Богородицкий барлық түркі тілдерін жеті топқа бөледі: 1) Солтүстік-шығыс, 2) Хакастар (Абакан), 3) Алтай, 4) Батыс Сібір, 5) Еділ-Жайық, 6) Орта Азия, 7) Оңтүстік-Батыс.

В.А. Богородицкий якут, карагас және тува тілдерін солтүстік-шығыс тобына қосады. Якут тіліне тән ерекшеліктер бастапқы *с*-ны жоғалту және кеңейіп жатқан дифтонгтардың дамуы. В.А. Богородицкий *й* >*ч* және *ч* > *ш* әріптерінің өзгеруін тува, қарақас және хакас тілдеріне тән белгі деп санайды. Якуттар, қарагастар, хакастар мен тувалықтардың арасындағы байланыс бұл классификациямен түсініксіз болып қалады. Ғалым ұйғыр, қазақ, қырғыз, өзбек және қарақалпақ тілдерін Орта Азия тілдері тобына жіктейді. Бұл топтағы

тілдерді біріктіретін нәрсе В.А. Богородицкийдің жұмысында мүлдем түсініксіз болып қалады.

Оңтүстік-батыс немесе оңтүстік түркі тілдерінің тобына түркімен, әзірбайжан, құмық, гагауз және түрік тілдері кіреді. Чуваш тілінің осы топпен бірқатар ұқсастықтары бар екендігі көрсетілген. *[Богородицкий В.А.,1953. 10-16 б.]*

В.В. Радлов түркі тілдерінің төрт тобын анықтады - 1) шығыс, 2) батыс, 3) ортаазиялық және 4) оңтүстік. Шығыс топқа Алтай, Бараба, Енисей түріктері мен Чулым татарларының, сондай-ақ қарақас, хакас, шор және тувин тілдерін кіргізеді. В.В. Радлов батыс топқа Батыс Сібір, қырғыз, қазақ, башқұрт, татар және шартты түрде қарақалпақ татарларының диалектілерін жатқызды; Орталық Азия тобына – ұйғыр және өзбек тілдері; оңтүстігінде – түрікмен, әзірбайжан, түрік тілдері және қырым татар тілінің кейбір оңтүстік жағалау диалектілері.

В.В. Радловтың жіктеуге негіз болған нақты фонетикалық белгілері де жеткілікті толықтығымен ерекшеленбейді. Мысалы, батыс тобы тілдеріне тән белгілер – сөздің басында қатан дауыссыз *к, т* дыбыстарының болуы (күн-гүн (оңтүстік тобында), сөздің басында *п* дауыссыз дыбысының аз болуы, сөздің басында *с, з* және *ш* дыбыстарын барлық позицияларда болуы және т.б. *[Radloff W. Phonetik der nördlichen Türksprachen. 1882. 280, 281, 290 б.]* Бұл ғалымның фонетикалық ерекшеліктері жеткілікті айқын емес. Мысалы, батыс тобы тілдерінің айрықша белгісі ретінде ұсынылған сөздің басында дауысты *б* болуының (баш (қаз.бас) – паш) бірдей деңгейде оңтүстік және ортаазиялық топтардың ерекшелігі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Өз кезегінде Н.А. Баскаков түркі тілдерін тарихи шығу тегімен тілдік материалдары бойынша екі үлкен салаға – батыс және шығыс ғұн тармақтарына бөледі. Ол, батыс ғұн тармағының оғыз-селжұқ тіл тобына әзірбайжан, түрік, ал қыпшақ-ноғай тіл тобына ноғай, қазақ, қарақалпақ тілдерін кіргізеді. Н.А. Баскаковтың жіктелуін қарастырғанда біз тілдік топтардың әр түрлі тілдік ерекшеліктеріне назар аударамыз. Түрік тілдерінің Батыс хун тармағы Н.А. Баскаковтың көзқарасы бойынша келесі ерекшеліктерімен сипатталады: 1) ежелгі *з, д, т* дыбыстарын *й* дыбысына ауысуы, мысалы: айак (адак / азак / атах 'нога') 2) ұяң және қатаң дауыссыздардың дифференциациясының үлкен дәрежесі: *б ~ п, к ~ г, с ~ з, д ~ т* және т.б. сараланған дауыссыз фонемалардың болуы; 3) негізгі сөздік қорында араб және парсы тілдерінен енген сөздердің көп, ал моңғол тілінен енген сөздердің аз болуы. *[Баскаков Н.А., 1969. 230 б.]*

Қыпшақ-ноғай тіл тобына кірген қазақ тіліндегі *ж*-ның басқа түркі тілдеріне қарағанда, өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ тілінің қыпшақ-ноғай тобына жататын басқа тілдерден фонетикалық ерекшеліктерінің бірі ретінде Н.А. Баскаков: «Преимущественное употребление *ж* в начале слов из чередующихся *й/ж,* например: «жол» (вместо йол или жол в каракалпакском и ногайском языках) – «дорога» и т.д.» – дейді. *[Баскаков Н.А., 1969. 24 б.]*

Біз осыларды Г.Қ. Қортабаеваның жазғандары бойынша да көреміз:

1. Басқа түркі тілдерінде сөз басында *й* келетін орында қазақтар *ж* дыбысын қолданады: йол-жол, йыл-жыл, йаз-жаз, т.б.

2. Басқа түркі тілдерінде *б, ғ, г* келетін орындарда *у, к, қ* дыбыстарын қолданады: аба-ауа, таг-тау, гырмызы-қырмызы, гелді-келді т.б.

3. Басқа түркі тілдерінде *ш* дыбысы келетін біраз сөздерде *с* дыбысын қолданады: баш-бас, таш-тас т.б.

4. Басқа түркі тілдерінде *-лар* қосымшасы дыбыс үндестігіне сәйкесті өзгермесе, қазақ тілінде өзгереді: маллар-малдар, атлар-аттар т.б.

5. Басқа түркі тілдерінде сұрау есімдігінде *н* дыбысын қолданса, қазақ тілінде *й* қолданылады: қанда ~ қайда, т.б.

6. Қазақ тілінде созылыңқы дауысты дыбыстар жоқ. *[Қордабаева Г.Қ., 2016. 29-30 б.]*

Біз осы айырмашылықтарға әзірбайжан және қазақ тілдерінде талдау жасап, келесі алмасуларды көре аламыз. Мысалы, әзірбайжан тілінде *daş* [даш] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 543 б.]* – қазақшада *тас [қазақ әдебі тілінің сөздігі, 14-ші том, 17 б.]* болады. Осы сөздерде *д-т*, *ш-с* алмасып тұр. Әзірбайжан тілінде *uç*(maq) [уч(маг)] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 394 б.]* – қазақшада *ұш*(у) болады. Осы сөздерде *ч-ш* алмасуын көруге болады. Әзірбайжан тілінде *oxşa*(maq) [охша(маг)] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 3-cü cild, 517 б.]* – қазақшада *ұқса*(у) *[қазақ әдебі тілінің сөздігі, 14-ші том, 700 б.]* болады. Осы сөздерде бір неше әріптің алмасуын көреміз: *У* әрпінің *о*, *қ* әрпінің *х*, *с* әрпінің *ш* әрпіне алмасуы. Әзірбайжан тілінде *saç* [сач] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 8 б.]* – қазақшада *шаш [қазақ әдебі тілінің сөздігі, 15-ші том, 294 б.]* болады. Осы сөздерде де *с-ш*, *ч-ш* алмасып тұр.

Зерттеу бойынша оғыз тілдерінің тобына кірген әзірбайжан тілінде және оның барлық диалектілерінің көлемінде фонетиканың барлық деңгейлерінде оғыздың да, қыпшақтың да ерекшеліктері болғанын анықталды. Мысалы, әзірбайжан тілінде *мен/сен* есімшесінің барыс септік формасы әдеби тілде *мәнә/сәнә* түрінде болса да азербайжан тілінің батыс диалектілерінде *мана/сана* түрінде қолданылады *[Məmmədağa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. –Bakı, 2008. 73 б.]* Оғыз тобына кірген түрік тілінде әдеби тілде *бана/сана* деп айтылады. *[Türkçe sözlük. Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın. Ankara 2005, 196 б.]*. Ал әзірбайжан тілінің шығыс және оңтүстік-батыс диалектілерінде *маға/саға* түрінде қолданылады *[Məmmədağa Şirəliyev. Azərbaycan*

dialektologiyasının əsasları. –Bakı, 2008. 22 б.]. Бұның қыпшақ тобына кірген қазақ тілінде қолданылатын *маған/саған* септігіне жақын форма болғанын көре аламыз.

Түркі тілдерде бір дыбыстын басқа дыбыспен алмастырылатыны белгілі. *Б* дыбысының *м* дыбысымен алмастырылуы үдерісі көп емес. Түркі тілдерде *б/м* алмасуы негізінен қыпшақ тілдерінде көп көрінеді. Ногай тілінде *мойын*, *муйуз*, *мына*, *мында [Баскаков Н.А., 1940. 255 б.]*.

Қазақ және әзірбайжан тілдерінде де *б-м* алмасуыны көре аламыз. Казак және әзірбайжан тілдерінің түсіндірме сөздіктері бойынша сол сөздерді зерттедік. Мысалы, әзірбайжан тілінде *байрам [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 251 б.]* қазақ тілінде *мейрам [қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 157 б.]*, әзірбайжан тілінде *бойун [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 342 б.]* қазақ тілінде *мойын [қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 258 б.]*, әзірбайжан тілінде *бейин [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 259 б.]*, қазақ тілінде *ми [қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 219 б.]*, әзірбайжан тілінде *буз [Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 367 б.]*, қазақ тілінде *мұз [қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 324 б.]* болады.

Б дыбысының *м* дыбысымен алмастырылуы үдерісі түркі тілдерінің көне ескерткіштерінде де көрінеді. М. Қашғарида *міз* «біз» *[Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğat-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, cilt 1. – Ankara 1939. 327-14 б.]*, *мүнғүз* «мүйіз» *[Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğat-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, cilt 1. – Ankara 1939. 504-4 б.]* осы мысалдарды көрсете аламыз.

Д-т алмасуы негізінен қыпшақ тобына кірген түркі тілдерінде көрініс табады. Мысалы, қыпшақ түркі тілдерінде *т* әрпімен басталған сөздер оғыз тобына кірген әзірбайжан тілінде *д* әрпіне өзгереді. *[Məmmədağa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. –Bakı, 2008. 77 б.]*

Қазақ	Қырғыз	Татар	Әзірбайжан
Тіс	Тіш	Теш	Діш
Тау	Тоо	Тау	Дағ
Тіл	Тіл	Тел	Діл
Тас	Таш	Таш	Даш
Тізе	Тез	Тез	Діз
Түсу	Тошу	Төшу	Дүшмәк

Зерттеу барысында *д-т* алмасуы үдерісіні оғыз тілдері тобына кірген түркі тілдері арасында да ерекшеленгенін көрдік. Мысалы, түрікшеде «д» әрпімен басталған кейбір сөздер әзірбайжан тілінде «т» әрпімен басталады, кейде керісінше болады.

Қазақ тілінде *төг*(у) *[Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 14-ші том, 329 б.]* етістігі әзірбайжан тілінде *tök*(mək) [төк(мәк)] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 366 б.]*, қазақ тілінде *тік*(у) *[Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 14-ші том, 593 б.]* етістігі әзірбайжан тілінде *tik*(mək) [тік(мәк)] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 342 б.]* болып т әрпімен басталса, түрік тілінде *dök*(mek) [дөк(мек)] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 564 б.]*, *dik*(mek) [дік(мек)] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 525 б.]* болып *д* әрпіне ауысады.

Қазақ тілінде *тара*(у) *[Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 13-ші том, 721 б.]* етістігі түрікшеде *tara*(mak) [тара(мак)] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 1906 б.]*, қазақша *тас*(у) *[Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 14-ші том, 17 б.]* түрікшеде *taşı(mak)* [ташы(мак)] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 1915 б.]*, болып *т* әрпімен басталса, әзірбайжан тілінде *dara*(maq) [дара(маг)] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 536 б.]*, *daşı*(maq) [дашы(маг)] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 546 б.]* болып *д* әрпіне ауысады. Осы сөздерде қазақшада *с* әрпінің әзірбайжан тілінде және түрікшеде *ш* әрпіне ауысуы үдерісін байқауға болады.

Д дауысының *ч* дауысына алмасуы қазіргі түркі тілдеріннен уйғыр тілінде сақталған. Міcалы, *чиш*, *чүшмәк*, *чиши [Русско уйгурский словарь, 411, 807, 1138 б.]*. Осы үдеріс басқа түркі тілдерінде көп көрілмеген.

Осы айырмашалықтармен қатар түркі тілдеріне басқа халықтардың әсері нәтижесінде де айырмашылықтар пайда болған. Бұл әсерлер деген кезде нені түсінеміз? Біріншіден, әрине, кірме сөздері. Бұл сөздер түркі тілдерінің ортақ қорына үлкен әсер етіп, жалпы түркі сөздерінің орнына басқа тілдерден енген сөздер оралып, тілде үлкен айырмашылықтар туғызды. Екіншіден, фонетикалық құрылымындағы айырмашылықтардың пайда болуы.

Қазір араб тілінен алынған сөздер көптеген

түркі тілдерінде қолданылғанымен, кейбір фонетикалық айырмашылықтар, тіпті, мұндай сөздерде де пайда болды. Кейбір кірме сөздердегі фонетикалық айырмашылықтарды да зерттедік.

Мысалы, қазақ тіліндегі *пайда [Қазақ әдебі мілінің сөздігі, Алматы 2014. 12-ші том, 270 б.]* сөзі арап тіліннен кірме сөз және осы сөз әзірбайжан тілінде *fayda* [файда] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 175 б.]*, арап тілінде فائدة [фәидә] *[Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Bakı 2012, 158 б.]* түрінде қолданылады. Қазақ тілінде *ғылым [Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 4-ші том, 417 б.]* сөзі әзірбайжан тілінде *elm* [елм] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 23 б.]*, арап тілінде علم [илм] *[Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Bakı 2012, 136 б.]*, қазақ тілінде *ғалым [Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 4-ші том, 390 б.]* сөзі әзірбайжан тілінде *alim* [а:лим] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, 101 б.]*, арап тілінде عالم [а:лим] *[Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Bakı 2012, 26 б.]*, қазақ тілінде *ауа [Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 2-ші том, 141 б.]* сөзі әзірбайжан тілінде *hava* [hава] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 334 б.]*, араб тілінде هواء [hава] [Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Bakı 2012, 185 б.], қазақ тілінде *қате [Қазақ әдебі тілінің сөздігі, Алматы 2014. 9-ші том, 454 б.]* сөзі әзірбайжан тілінде *xəta* [хәта] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 450 б.]*, араб тілінде خطأ [хата] *[Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Bakı 2012, 205 б.]*, қазақ тілінде *нәнсі [Қазақ әдебі мілінің сөздігі, Алматы 2014. 11-ші том, 511 б.]* сөзі әзірбайжан тілінде *nəfs* [нәфс] *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 3-cü cild, 474 б.]*, араб тілінде نفس [нәфс] *[Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Bakı 2012, 344 б.]* түрінде қолданылады. Араб тіліннен енген сөздер қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына қарай өзгерген күйінде айтылуынша жазылса, әзірбайжан тілінде негізгі түрінде, немесе негізгі түріне жақын формада, яғни, араб тілінде болғандай сақталған.

Түркі тілдерінде айырмашылықтардың үлкен бөлігі табиғи факторлардың негізінде пайда болса, кейбір айырмашылықтар әдейі түрде жасалған. Осындай фактіні «табиғи емес айырмашылықтар» деп атауды жөн көрдік. Осы айырмашылықтарды әзірбайжан түркішесінде зерттеп көрдік.

1937 жылы Кеңес үкіметі әзірбайжан тілінде тілдік реформалар жүргізу арқылы тілге өзгерістер енгізіп, әзірбайжан тілінің жалпы түркі заңдарын бұзды. Осы реформалардың нәтижесінде әзірбайжан түркішесінде кейбір сөздерде үндестік заңы бұзылып, сонымен бірге кейбір сөздердің фонетикалық құрылымы өзгертілген. Фонетикалық тұрғыдан өзгертілген кейбір сөздерді әзірбайжан тілінің өз тобыннан, яғни, оғыз тобыннан болған түркия түркішесімен салыстыра отырып қандай өзгерістер болғанын көрейік.

Әзірбайжан тілінде өзгертіліп болған *ışıq* [ишыг] (жарық) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 597 б.]* түркішеде *ışık* [ышык] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 918 б.]*, *ilan* [илан] (жылан) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 526 б.]* түркішеде *yılan* [йылан] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2179 б.]*, *ildırım* [илдырым] (найзағай) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 527 б.]* түркішеде *yıldırım* [йылдырым] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2187 б.]* түрінде қолданылады. *Ышык* сөзіндегі бастапқы *ы* әрпі өзгертіліп *и*, *йылан*, *йылдырым* сөздеріндегі бастапқы *й* әрпі түсіп, *й* әрпіннен кейін келген *ы* әрпі тағы да *и* әрпіне өзгертілген. Көрініп жатғандай әзірбайжан тілінде осы сөздерде үндестік заны бұзылған.

Ulduz [улдуз] (жұлдыз) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 401 б.]* сөзі түркішеде *yıldız* [йылдыз] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2180 б.]*. «Улдуз» сөзіне қарасақ онын үзбек тілінде *йулдуз [Карманный русско узбекский словар, Самарканд 1899, И.А. Бвлобородова, 16 б.]* түрінде болғанын дәліл келтіреміз. *Йулдуз* сөзінің бастапқы *й* әрпінің әзірбайжан тілінде түсіп *улдуз* түріне өзгертілгенің ойлаймыз. *Ürək* [үрәк] (жүрек) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 428 б.]* түркішеде *yürek* [йүрек] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2208 б.]*, *üz* [үз] (жүз, бет) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 444 б.]* түркішеде *yüz* [йүз] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2212 б.]*, *igid* [игид] (жигит) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-ci cild, 508 б.]* түркішеде *yiğit* [йиғит] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2184 б.]* түрінде қолданылады. Әзірбайжан тілінде осы сөздердің бәрінде бастапқы й әрпі түсірілген.

Torpaq [торпаг] (топырақ, жер) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 359 б.]* түркішеде *toprak* [топрак] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 1195 б.]*, *yarpaq* [йарпаг] (жапырақ) *[Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, 545 б.]* түркішеде *yaprak* [йапрак] *[Türkçe sözlük, Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın, Ankara 2005, 2130 б.]* түрінде қолданылады. Осы сөздерде *п* және *р* әріптерінің орны ауыстырылған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі кезде якут және чуваш тілдерінен басқа бір-бірінің тілін түсінетін 26-дан астам түркі тілдері бар. Оның 20-сының жазуы және жазбаша әдебиеті бар. Сондықтан, саяси емес, ғылыми тұрғыдан алғанда олардың барлығы бір тілдің әр түрлі диалектілері болып саналады және мыналардан тұрады: 1. Қазақ түркішесі. 2. Әзірбайжан

түрікшесі. 3. Түркімен түрікшесі. 4. Қырым татар түрікшесі. 5. Гагауз түрікшесі. 6. Қарашай түрікшесі. 7. Балқар түрікшесі. 8. Құмық (Дағыстан) түрікшесі. 9. Ноғай түрікшесі. 10. Қазан түрікшесі. 11. Башқұрт түрікшесі. 12. Түрікше. 13. Қарақалпақ түрікшесі. 14. Қырғыз түрікшесі. 15. Өзбек түрікшесі. 16. Жаңа ұйғыр түрікшесі. 17. Сан-ұйғыр түрікшесі. 18. Алтай түрікшесі. 19. Хакастар немесе Абакан немесе Енисей түріктерінің түрікшесі. 20. Тува (Саян) түрікшесі. 21. Шор түрікшесі. 22. Чулум немесе Чулым түрікшесі. 23. Барабин түрікшесі. 24. Салар түрікшесі. 25. Туфа немесе қарағас түрікшесі. 26. Карайым түрікшесі *[Cavad Heyət, Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, 2-ci kitab. 10 б.]*

Ғылыми зерттеу барысында түркі халықтарының кең аумаққа таралуы, олардың әр түрлі топтарға бөлінуі, исламның әсері нәтижесінде түркі тілдерінде айырмашылықтардан кейбіреулерін табиғи түрде пайда болғаны белгілі болды. Осы табиғи түрде пайда болған айырмашылықтар туралы ғалымдар көптеген зерттеулер жүргізген. Осы айырмашылықтардан кейбіреуін қазақ және әзірбайжан тілдерінде зерттедік. Араб тіліннен енген сөздердің де әзірбайжан және қазақ тілдерінде фонетикалық айырмашықтары анықталды. Басқа жағынан, түркі емес империялардың мақсатты ықпалынан туындайтын, айтуымызша «табиғи емес айырмашылықтар» және бұл айырмашылықтардың қай түркі тілдерінде қандай түрде өзгертілгені ғалымдар тарапыннан зерттелмеген. Зерттеумізден әзербайжан тіліндегі кейбір сөздердің фонетикалық құрылымын әдейі түрде өзгертілгені белгілі болды. Сол сөздердің кейбіреуін басқа түркі тілдеріндегі баламаларымен салыстыру арқылы өзгерістерді ашуға тырыстық. Сонымен қатар, өз зерттеумізде тарихи фактілерге сүйендік. Тақырыпты біраз зерттегенімізбен, ол әлі талқылауға және зерттеуге ашық. Түркі тілдерін бір-бірімен салыстыру қайтадан тарихи факторларға сүйене отыра жүргізіліп, «табиғи емес айырмашылықтардың» да терең зерттелуі және түркі тілдеріне келтірілген эрозияның түзетілуі керек. Бұл үшін түркі тілдерінің өзіндік кең базасымен мүмкіндіктері бар. Түркі тілдерінің сөздік қорындағы табиғи емес фонетикалық эрозиялар қазіргі кезде түркологияның басты тақырыптарының бірі болуы керек. Атап айтқанда, бірді тарихи кезеңді бастан өткерген түркі халықтарының әрқайсысында бірдей сыртқы факторлардың әсеріне жалпы зерттеу жүргізуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Батманов И.А. Северные диалекты киргизского языка, вып. 1. – Фрунзе, 1938. Бет 11-13
2. Богородицкий В. А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. – Казань, 1953. Бет 10-16
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва, 1969. Бет 230; 24
4. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. – Москва-Ленинград, 1940. Бет 255
5. Карманный русско узбекский словар. – Самарканд 1899. Бет 16
6. Қайдаров Әбдуәли. Түркітануға кіріспе. – Алматы, 2004. Бет 6
7. Қазақ әдебі тілінің сөздігі. 2-ші том. Бет 141
8. Қазақ әдебі тілінің сөздігі. 4-ші том. Бет 417, 370
9. Қазақ әдебі тілінің сөздігі. 9-ші том. Бет 454
10. Қазақ әдебі тілінің сөздігі. 11-ші том. Бет 157, 219, 258, 324
11. Қазақ әдебі тілінің сөздігі. 12-ші том. Бет 270
12. Қазақ әдебі тілінің сөздігі. 13-ші том. Бет 721
13. Қазақ әдебі тілінің сөздігі. 14-ші том. Бет 17, 329, 511, 593
14. Қордабаева Г.Қ. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы, 2016. Бет 29-30
15. Русско-уйгурский словарь. – Москва, 1956. Бет 411, 807, 1138
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1-ci cild, Bakı 2006. Бет 101, 251, 259, 342, 367, 536, 546
17. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2-cü cild, Bakı 2006. Бет 23, 175, 344, 450, 508, 526, 527, 597
18. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 3-cü cild, Bakı 2006. Бет 474
19. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4-cü cild, Bakı 2006. Бет 342, 359, 366, 401, 428, 444, 545
20. Azərbaycan-ərəbcə lüğət, V.M.Məmmədəliyev, V.A.Qaradağlı, T.P.Məlikov. Bakı 2012. Бет 26, 136, 158, 185, 205, 344
21. Heyət Cavad. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi, 2-ci kitab. – Bakı, 2011. Бет 5, 10
22. Kaşğari Mahmud. Divanü-lüğat-it-türk tercümesi, çeviren Besim Atalay, cilt 1. – Ankara 1939. Бет 327-14; 504-4
23. Məmmədağa Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. –Bakı, 2008. Бет 22; 73; 77
24. Qəribli Aysel. Türk dili, türk ləhcələri və türk dilləri anlayışlarının genotipologiyası. – Bakı, 2018. Бет 5
25. Radloff W. Phonetik der nördlichen Türksprachen. – Leipzig, 1882. Бет 280, 281, 290
26. Türkçe sözlük. Ş. H. Akalın, R. Toparlı, N. Gözaydın. Ankara 2005, Бет 525, 564, 918, 1195, 1906, 1915, 2130, 2179, 2180, 2184, 2187, 2208, 2212

UDC 81’362

МУСАЕВА КУЛИЯ СУЛТАНХАНОВНА,
аға оқытушы,
Жалпы академиялық ағылшын тілі кафедрасы,
Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: musaeva.k.s@mail.ru

МАЙЛЫҚАРАЕВА ПЕРУЗА ИСАХАНҚЫЗЫ,
аға оқытушы,
Жалпы академиялық ағылшын тілі кафедрасы,
Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: peruza.65@mail.ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖОҒАРЫ ОЙЛАУ РЕТІ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Қазіргі таңда өркениетті ел ретінде көптеген шет елдермен қарым-қатынасымыз күннен күнге нығайып, беделіміз артып келеді. Бұл шетел тілін оқытуды жақсартуды, оны терең меңгертуді талап етеді. Ал, оқытуды жақсарту дегеніміз - оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыру. Солардың бірі –бүгінгі білім берудің негізгі міндеті болып отырған мәселе - ойлау дағдысы, яғни шет ел тілінде өз ой-пікірін, көзқарасын, тұжырымдамасын айта алу қабілеті. Сондықтан оқушылардың тілді толық дәрежеде меңгеруі үшін оның сол тілге деген мотивациясын арттырумыз керек.

Кілт сөздер: ойлау дағдылары, жоғары ойлау дағдысы, Блум таксономиясы, сұрақ-жауап әдісі, кейс стади әдісі.

Резюме. Сегодня, как цивилизованная страна, укрепляются наши отношения со многими зарубежными странами и растет наша репутация. Для этого необходимо улучшить преподавание иностранного языка, углубить его. Однако известно, что в изучении иностранного языка возникает много сложностей. Одна из них является главной задачей современного образования - умение мыслить, то есть умение выражать свои мысли, взгляды и концепции на иностранном языке. Следовательно, чтобы студенты могли полностью овладеть языком, нам необходимо повысить их мотивацию к этому языку. В данной статье мы рассмотрим факторы, развивающие высшие навыки мышления студентов.

Ключевые слова: навыки мышления, высшие навыки мышления, таксономия Блума, метод «вопрос-ответ», метод «кейс стади».

Summary. Today, as a civilized country, our relations with many foreign countries are strengthening and our reputation is growing. For this, it is necessary to improve the teaching of a foreign language, to deepen it. However, it is known that many difficulties arise in the study of a foreign language. One of them is the main task of modern education - the ability to think, that is, the ability to express one’s thoughts, views and concepts in a foreign language. Therefore, for students to be able to fully master the language, we need to increase their motivation to think in that language. In this article, we deal with the factors that develop students’ higher thinking skills.

Key words: thinking skills, higher order thinking skills (HOT), Bloom’s taxonomy, “question-answer” method, “Case-study” method.

Оқушылардың дамуына көмектесетін ең күрделі үдерісі – ойлау болып саналады. Сол себептен, барлық білім беру орындарында оқытуды үнемі жандандарып отыру талабы қойылады. Ол дегеніміз – оқушылардың пәнге деген қызығушылығын артырып, оларды дербес ойлауға баулу, шығармашылық белсенділігін арттыра отырып білімін тәжірибе жүзінде қолдана алу шеберлігін қалыптастыру. Оқушылардың ойлау дағдыларын қалыптастыру, яғни оларды өмірде болып жатқан жағдайларға болжам жасап, баға беруге дағдыландыру. Мұндай оқу бағытында мұғалімнің аталмыш мақсаттарға жетуіне сабақтың мазмұны, оқу мақсатының жүйелілігі, оқыту әдістері мен қажетті құралдары әсер етеді [Блум Б.С., 1994, 14 б.].

Оқушылардың ойлау қабілетін дамыту - бұл оқушылардың бойында ең алдымен айналада болып жатқан кез-келген мәселені өз бетінше көру және қалыптастыру мүмкіндігі; мәліметтерді жинақтап, талдап, өңдеу тәсілін ұсыну не шішім қабылдау; сол мәселе бойынша қорытынды жасау және алынған нәтижелерді тәжірибеде қолдана алатынын көру қабілеті. Сонымен бірге, оқушылардың ойлау қабілеті олардың жалпы проблеманы пайымдай алуынан, проблеманы шешудің барлық аспектілері мен кезеңдерін анықтай алу дағдысынан көрінеді. Оқушы топ-

пен жұмыс жасағанда проблеманы шешудегі өз рөлін нақты білуі маңызды [Загашев И.О., Заир-Бек С.И., Мусвавинская И.В., 2003, 12 б.].

Оқушылардың ойлау дағдысын дамытуда мұғалім білімді дайын күйде бермейді. Мұғалім оқушыларға оларды шешудің жолдары мен құралдарын іздеуге түрткі бола отырып, алдарына проблемалық міндеттер қояды.

Оқушылар арасында жоғары деңгейдегі ойлау дағдыларын қалыптастыруда ең танымал ойлау үлгісі Блум Таксономиясы болып табылады, ол ең төменнен ең озық деңгейге дейін құрылымдалған алты ойлау дағдыларын қамтиды. Төмен ойлау реті дағдысына Блум таксономиясының білу және түсіну деңгейі, ал жоғары ойлау реті дағдысына қолдану, талдау, синтез және бағалау деңгейлері сәйкес келеді [Schraw G., Mccrudden M.T., Lehman S., & Hoffman B., 2011, p. 50].

Жоғары деңгейде ойлау дағдысы - ақпаратты саралау, сұрақ қоя білу, пікірталас жүргізе алу, өз іс-әрекетінің нәтижесін бағалай алу және мәселенің шығу себебін анықтай алу қабілеті.

Сабақтың жалпы оқу мақсатынан басқа әр деңгейге мақсат пен күтілетін нәтиже, сондай-ақ, әр деңгейдің тапсырмасына критерийлер мен дескрипторлар қойылады. Бұл оқушының әр деңгейде белгілі бір нәтижеге қол жеткізіп, білім деңгейін бақылап отыру үшін қажет. Мысалы, ағылшын тілі сабағын жоспарлағанда білу деңгейінде тақырыпты оқушылардың өзі анықтау мақсатында түрткі болатындай тапсырмалар не жауабын мәтіннен таба алатын сұрақтар беруге болады. Одан әрі оқушы танып, білгенін, тақырыптың мазмұнын түсіну мақсатында Блум таксономиясының түсіну деңгейіндегі тапсырмаларды орындайды. Түсіну деңгейінде оқушы тақырып бойынша өз бетінше немесе топтасып бір тұжырымға келеді. Яғни, тақырыптың не туралы екендігін түсінеді. Оқушылардың түсіну деңгейін анықтау үшін критерийлер мен дискрипторлар қойылады не критерии мен дискрипторларды құрастыруды бірінші оқушылардың өзіне де ұсынуға болады. Блум таксономиясының үшінші деңгейі қолдану**.** Ендігі кезекте, түсінген білімін күнделікті өмірмен ұштастырып, дәлелді мысалдар келтіріп, қолдану аясы туралы жазып не айтып беруі керек. Оқушы ойлану, ойын жеткізудегі тосқауылдарға кездеседі. Олар: сөздік қорының аздығы, жазу сауаттылығы мен сөйлеу сауаттылығының сәйкес келмеуі. Яғни, бір бала ойын жазып жеткізсе, ал енді бірі ауызша жеткізеді. Ағылшын тілінің қазақ балалары үшін мүлдем басқа фонетика, грамматикалық ерекшелігіне байланысты дұрыс дыбыстау, ауызша сауатты жауап беру, сөздік қорды дамытуға негізделгендіктен, критериидің жоғары ұпайы сөздік қор мен ауызша жауабына қойылады.

Алғашқы білу, түсіну, қолдану деңгейлері пәндік деңгей, ал одан әрі талдау, жинақтау, бағалау деңгейлерінің тапсырмалары дарынды оқушыға негізделетіні анықталған. Сабақтың талдау деңгейінде оқушылар сол күнгі алған білімдерінің тиімді, тиімсіз жақтары туралы сараптайды, ойларын дәлелдейді. Оқушы жинақтау деңгейінде алған білімін эссе жазу, ассосация, Венн диаграммасы, кластер әдісі т.б әдіс-тәсілдер арқылы жинақтап, өз көзқарасын, өз тұжырымын жасайды. Ал соңғы «бағалау» деңгейінде әдеттегісінше, оқушыны мұғалім бағаламайды, керісінше, оқушы өз жұмысының нәтижесі туралы рефлексия жасайды. Ал сабақтың нәтижесін мұғалім бағалау парағына қойылған ұпай санына байланысты анықтай алады. Сабақ соңында рефлексия жасау арқылы оқушы өз білім деңгейін анықтаса, мұғалім келесі сабағын қалай жоспарлау керектігін біле алады.

Оқушыларға жоғары ойлау деңгейін неғұрлым жақсы білуіне көмектесу қажет. Оның не екенін және олар не үшін қажет екенін түсіндіру маңызды. Оларға күшті және әлсіз тұстарын түсінуге көмектесу керек.

Оқушылардың жоғары ойлау дағдысын қалыптастырудың ең тиімді екі әдісін қарастырсақ. Бірі – сұрақ қою арқылы, екіншісі – кейс стади әдісі арқылы оқушылардың жоғары ойлау реті дағдысын дамыту.

1. Оқушылардың ойлау дағдыларының ретіне қарай сұрақтарды дұрыс қоя білу. Өйткені тиімді сұрақ қоя білу қабілеті - төмен ойлау ретінен жоғары ойлау ретіне өту баспалдағы іспеттес.

Сұрақты дұрыс қоя білетін адам қасындағыларды қызықтырып, ақпарат алатын жағдай тудырады, ақпарат берушінің сөйлеуіне ықпал ететін сұрақтар қояды. Сұрақтар арқылы адам белгісіз нәрселерді анықтайды және шешім табуға тырысады, ал, мұғалімдер дұрыс сұрақтар қою арқылы оқушының құзыреттілігін дамытуға үлес қосады. Алисон Кингтің айтуынша, «ойлануға қабілетті адам дұрыс сұрақтар қоя алады», сондықтан мұғалімдер оқушылардың сұрақтары арқылы олардың ойлау деңгейін анықтай алады [Пахтусова Е.Э., 2014, 532 б.].

Білім алу барысында оқушыларды сұрақ арқылы белсенді диалогке түсуге ынталандырып, коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру, іздену арқылы кез келген мәселені шешу жолдарын табуға үйрету қажет. Ендеше тиімді, жақсы сұрақ қоя білу дағдыларын қалыптастыру бүгінгі мектеп үшін өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Оқыту процесінде қолданылатын сұрақтар легін үлкен екі топқа жіктейміз:оқушылардың білім деңгейін анықтауға арналған демонстрациялық сұрақтар және ойлау дағдысын анықтайтын түсініктемелік сұрақтар.

Бірінші сұрақтар тобы, яғни демонстрациялық сұрақтар Блум таксономиясы бойынша білім және түсіну деңгейін анықтауға бағытталған. Мұнда алдын ала сыныпта айтылған, меңгерілген

тақырыптар бойынша оқушылар өз білімін көрсету мақсатында сұрақтарға жауап береді. Бұл сұрақтар тобына жабық сұрақтарды жатқызуға болады. Жабық сұрақтар қысқа жауапты талап ететін кім, не, қашан, неше деген сұрақтарды және ия немесе жоқ деп жауап беретін сұрақтар болып саналады. Ағылшын тілінде Yes\No questions дейміз: «Do you live in Astana? - Сен Астанада тұрасың ба?», «How many hours are there in a day? - Бір тәулікте неше сағат бар?»

Екінші сұрақтар тобы, түсініктемелік сұрақтар оқушылардың ойлау дағдыларын айқындайды. Бұл сұрақтар оқушылардан жауап беру кезінде өздерінің жеке ой-пікірлері мен көзқарастарын көрсетіп, түсініктемелер беруін талап етеді. Яғни, бұл топқа ашық сұрақтарды жатқызамыз. Ашық сұрақтар дегеніміз берілетін нақты жауабы жоқ, жауаптар саны шексіз, оқушылардан ойланып, көзқарастарын көрсете отырып жасап беруді талап ететін сұрақтар тобы. Неге? Қалай? Не үшін? Сенің ойыңша...? Сен ..... туралы не ойлайсың?, Сен.....орнында болсаң не істер едің? Неліктен бұлай болды деп ойлайсың? – сияқты сұрақтар түсініктемелік сұрақтар болып саналады. Ағылшын тілінде Wh немесе How сұрақтары делінеді. Мысалы, «What do you think about the hero's character? - Сіздің пікіріңізше, ол кейіпкердің мінезі қандай? «Why did he do this? - Ол неге бұл әрекетке барды деп ойлайсыз?».

Ашық сұрақтардың жабық сұрақтан негізгі айырмашылығы оқушының жауабының түрлі, шексіз болуымен сипатталады. Сонымен бірге, ашық сұраққа жауап бергенде оқушылар жауабы мұғалімге алдын-ала белгісіз болады. Ашық сұрақтар Блум таксономиясының қолдану, талдау, синтездеу, бағалау деңгейлеріне сәйкес келеді. Сондықтан бұл сұрақтың түрі оқушылардың болжам жасау, дәлелдеу мен талдау, жинақтау сияқты жоғары ойлау дағдыларын дамыту үшін өте тиімді болады [Туреханова Г.Б., 2016, 74 б.].

Сұрақтың сапасы жоғары болу керек. Көптеген білім беру саласындағы мәселелер бойынша орындалған ғылыми жұмыстар нәтижесі оқушылардың төменгі ойлау реті дағдысы сұрақтарына жауап бергенді қалайтынын көрсетеді. Өйткені бұл жерде жауап дайын, не жауапты мәтіннен таба алуға болады. Сондықтан әр мұғалім сұрақ қояр алдында оқушыға қойылатын сұрақтың мақсаты не екенін анықтап алғаны дұрыс. Баланың көзқарасы мен ой-пікірін еркін жеткізе алатын деңгейге жеткізу мақсаты қойылса жоғары ойлау реті сұрақтарын, яғни оқушылар қалай, не үшін т.б сұрақтарына жауап беріп үйренгені дұрыс. Мысалы: «Is an elephant wild animal?», «Why\why not?», «What animals are domestic»? «How do animals live?» т.б. ашық сұрақтарды көбірек қолдану керек.

Шебер ұстаздың тағы бір есте сақтауы керек маңызды мәселесі – сұрақ қою кезінде өз қимыл әрекеттеріне мән бергені дұрыс. Себебі, ғалымдардың пайымдауынша сұрақ-жауап әрекеті кезінде адамдар бет қимылы, ымдар мен ишараттарға жүзден тоқсан пайыз сенім білдіреді екен. Мұғалім әрекетінің шынайылығына оқушылар күмән тудыруы мүмкін егер оның қойған сұрағы бен бет қимылының арасында сәйкестік болмаса. Сұрақ қойған кезде және оқушы жауап бергенде оқушы берген ақпаратты мұқият тыңдап, қызығушылық танытпаса сұрақ сәтсіз болды деген сөз. Сол үшін оқушының берген жауабын қызығушылықпен тыңдап, кері байланыс орнату керек. Оқушы жауап беріп тұрған кезде қолдау ишарасын көрсетіп, бет қимылы арқылы көрсетіп отыру қажет.

Жалпы, сұрақ қою техникасын жақсы меңгерген оқушы келешекте кез келген жағдайда тиімді сұрақ қоя біледі, ойлау дағдысы қалыптасады яғни, сұрақ қою арқылы кез-келген мәселенің шешуін тез таба алады, адамдармен, қоршаған ортамен тез тіл табыса алатын болады.

2. Оқушылардың білімін кеңейтіп, олардың ойлау дағдыларын жоғары деңгейге жеткізуде Case study әдісінің рөлі жоғары.

Қазіргі таңда елімізде Үштілділік стратегиясы қабылдануына орай мектептердегі ағылшын тіліне бөлінетін сағат саны артты. Бұл өз кезегінде оқушылардың тілді жоғары деңгейде меңгеруіне септігін тигізді. Алғашқы уақытта оқушылар тек ойлаудың білу, түсіну деңгейі бойынша қабілеттілік танытса, қазір жоғары ойлау реті дағдысын дамытып келеді. Яғни, қазіргі мұғалімнің міндеті -оқушылардың өз ой-пікірін, көзқарасын, талдауы мен шешімін ағылшын тілінде жеткізе алатын дәрежеге жеткізу.

Оқушылардан құралған кішігірім топтарға ұжымдағы, қоғамдағы қандай да бір нақты шынайы *жағдай* ұсынылылады. Оқушылар сол жағдайды талдап, мәселенің маңызын түсіндіріп, бірнеше шешу жолдарын ұсынады және талқылау соңында олардың ішінен ең тиімдісін таңдап алады. Осы талдау барысында оқушылар өздерінің алған білімдерін ұтымды пайдалана алады. Ал осы кейс стади әдісін қолдану барысында ұстаз оқушылардың белсенділігін бақылап, әр оқушының белсенділік танытуын қадағалайды. Бұл жерде маңызды мәселе оқушылардың талдауына берілетін кейстің оқушыларға түсінікті және пән тақырыптары мен оқу мақсаттарына, бағалай критерияларына сай болуы.

Case study-де басты назар оқушылардың ұсынылған шынайы не қиялдық жағдаяттарды талдауы және оған өзіндік баға беруі, өзінің ой-пікірін нақты әрі толық айтып беруінде болады. Яғни, оқушы жоғары ойлау реті дағдысын мейлінше толық қалыптастырады. Демек, қазіргі жаңа мазмұнда білім беру жүйесінде оқушының тілге деген қызығушылығын арттыруда case study тиімді тәсіл болып саналады. Өйткені, қазіргі таңда мектептерде жаратылыстану бағытындағы барлық пәндер ағылшын тілінде жүргізілуде.

Оқушылар пән мазмұны мен қатар тілді меңгеру қабілеті бойынша да бағаланады. Осы ретте case study әдісін тек ағылшын тілі сабағында ғана емес, барлық пәндерді оқыту үдерісінде пайдалану оқушының білімін жетілдіріп, жоғары ойлау дағдысын (талдау, синтездеу, бағалау) дамытады [Золотова М.В., Демина О.А., 2015, 2 б.].

Кейстер бір сабақ барысында талқыланатындай қысқа және бір тоқсан бойы жұмыс істеуге арналып ұзақ та болуы мүмкін.

Кейс оқушыларға түсінікті етіліп, олардың деңгейіндегі сөз қорымен жазылуы керек. Ең алдымен кейстің схемасы жасалынады: жағдаят беріледі, мақсаты мен тапсырмалары көрсетіледі, қатысушы адамдар мен олардың мінездемесі беріледі; әр қатысушының әрекеті және қажетті ақпарат көздеріне сілтеме жасалынады. Кейс дайындаушы мұғалімнің кейс ұсынылатын аудиторияны мұқият есептей отырып, материалды анализ жасауы өте маңызды. Осылайша, оқушы кейсте берілген жағдаятты дербес қарап, қажетті ақпаратты жинап, өңдеп, құрастырып, соңында өз жұмысының нәтижесін талқылау, пікірталас кезінде көрсетеді.

Қорыта айтқанда, оқыту үрдісінде Блум таксономиясын қолдану арқылы оқушылардың жоғары деңгейде, яғни, сыни, креативті ойлау, ой жүгірту, тұжырым жасау, проблеманы шешу және рефлексивтік тәсілмен қалай істеуге болатындығы туралы түрлі инновациялық әдіс-тәсілдер ұсынылып келеді. Жоғары деңгейде ойлау арқылы оқушылардың белсенділігі, өзіндік сана-сезімі мен пайымы дамиды; оқытушының кәсіби білімі артады, әрі оқушыны бағалауда мұғалім олардың деңгейін таниды, шынайы бағалау болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Блум Б.С. Білім беру мақсатының жүйелілігі: Білім беру мақсаттарының жіктелуі: анықтамалық I, когнитивтік домен. - Нью-Йорк: Лонгман. 1994.-146

2. Загашев И.О., Заир-Бек, С.И., Мусвавинская, И.В. Балаларды сыни ойлауға үйретеміз 2003.-126

3. Schraw G., Mccrudden M.T., Lehman S., & Hoffman B. (2011). An Overview Of Thinking Skills. In Schraw G. & Robinson D.H. (Eds.), Assessment Of Higher Order Thinking Skills (Pp. 50-75). Charlotte, Nc: Information Age Publishing

4. Пахтусова Е.Э. Ағылшын тілін оқытудағы кейс әдісі // Жас ғалым, 2014. № 7. 532-534бб.

5. Туреханова Г.Б. Тиімді сұрақтар қою мақсаты мен техникасы. Әдістемелік ұсыным. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

6. Золотова М.В., Демина О.А. Шетел тілін оқытуда кейс әдісін қолданудың кейбір жағдайлары // Қоғам дамуындағы теория және практика. 2015. № 4

УДК 321.72

НҰРБЕКОВА ДИАНА ҚУАНЫШҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
Қытайтану кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы,
E-mail: nur_diko_97@mail.ru

«ДЕМОКРАТИЯ» ҰҒЫМЫНЫҢ ҚЫТАЙҒА ЕНУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛҒАШҚЫ ТҮСІНДІРМЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада дәстүрлі қытай қоғамындағы «халық билігі» және заманауи «демократия» ұғымдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданды. Сонымен қатар батыстық «демократия» сөзінің Қытайдағы алғашқы аудармалары мен түсіндірмелері қарастырылған. Мақала дәстүрлі Қытай қоғамындағы "демократия" идеясын қабылдау принципін зерттейді және XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қытайдың мемлекеттік басқару жүйесіндегі реформаларда демократиялық элементтердің болуын қарастырады.

Түйін сөздер: Қытай, демократия, халық билігі, миньбэнь,миньчжу.

Аннотация. В статье проанализированы сходства и различия понятий «народная власть» в традиционном китайском обществе и современная «демократия». Так же рассмотрены первые переводы и интерпретации западного слова «демократия» в Китае. Статья исследует принцип принятия идеи «демократия» в традиционном китайском обществе и рассматривает наличие демократических элементов в реформах по системе государственного управления Китая во второй половине XIX века.

Ключевые слова: Китай, демократия, народная власть, миньбэнь, миньчжу.

Abstract. The article analyzes the similarities and differences between the concept of "people's power"in traditional Chinese society and modern"democracy", as well as the first translations and interpretations of the Western word"democracy " in China. The article investigates the principle of accepting the idea of "democracy" in traditional Chinese society and examines the presence of democratic elements in the reforms of the Chinese state administration system in the second half of the XIX century.

Keywords: China, democracy, people's power, minben, minzhu.

КІРІСПЕ

Демократия – қарапайым әрі күрделі де ұғым. Бұл біріншіден, "демократия" сөзінің мағынасы тарихи ағымға байланысты өзгеруімен, екіншіден, әрбір тарихи кезеңде оның түрлі түсіндірмелері болуына байланысты. Тіпті демократиялық емес режимдердің ("Социалистік демократия", "Халықтық демократия", "Бағытталатын демократия", "Егеменді демократия" және т.б.) сипатын бүркемелеуге арналған формулаларды қарастырмағанның өзінде, демократияның негізгі мәні бойынша қазіргі таңда да жиі саяси даулар жүріп жатыр.

Демократия – сөзі грек тілінің demos – халық және kratos – билік деген сөздерінен шыққан, яғни "халық билігі" деген мағынаны білдіреді. Яғни халықтың заң жүзінде мемлекеттік билікті басқаруы. Мұнда конституция билік халықтың қолында екендігіне дәлел болады. Халық жоғары билікке өз өкілдерін сайлау арқылы тағайындап, өзгертіп отырады.Демократия теңдік болған жерде ғана болады. Мұнда барлық салада – заң шығару, оны орындауда, т.с.с. теңдік болады [Кенжебаев М., 2005, 52 б.]. Сонымен, демократия деп халық билігі, теңдік, құқық, әділдік, еркіндік принциптеріне негізделген мемлекеттік құрылысты айтады. Қазіргі ғылыми әлемде демократияның екі негізгі бағыты бар: біріншісі, биліктің сайланбалы сипатына баса назар аударатын, нақты тұжырымдалған Й.Шумпетерді идеясы. Яғни, демократия ұғымы еркіндік, теңдік жағдайында әрдайым өзіне лайықты билікті таңдай алатын адамдардың ақылдылығына байланысты деген. Қазіргі Батыстық санада сайлау идеясы бұл "табиғи құқықтар" теориясынан бастау алды: "табиғи" деп қабылданатын билікті таңдау құқығы оны қолданудың салдарына қарамастан анықтамасы бойынша шектелмейді. "Федералист" авторларынан Р. Дальге дейінгі демократияның басқа да теоретиктері шектелмеген таңдау құқығы бір жағынан көпшілікті диктатураға, екінші жағынан сайланған көшбасшының авторитаризміне алып келуі мүмкін деп болжайды. Олар, егер сайлау жүйесі саяси жүйенің басқа да маңызды элементтерімен толықтырылса, демократиялық режим орнықты болуы мүмкін деп санайды, мысалы: билікті үш тәуелсіз тармаққа бөлу, орталық пен өңірлер арасындағы өкілеттіктерді бөлу, жеке адам мен саны аз тараптың саяси құқықтарының конституциялық кепілдіктері жүйесін құру. Кейінірек әлеуметтік-демократиялық дәстүрде азаматтардың әлеуметтік құқықтарын қамтамасыз ету қажеттілігі идеясы қалыптасты [Лукин А.В., 2005, 407-411 б.].

Төрт мыңжылдық тарихы бар Қытай санасында "демократия" ұғымы – салыстырмалы түрде

кейін пайда болды. Ол XIX ғасырдың екінші жартысында шетелден енді. Сол кезден бастап қытай тілі мен санасында "сайлау", "парламент", "конституция", "биліктің бөлінуі", "еркіндік", "партия", "ұлтшылдық", "социализм", "капитализм", "президент" және т. б. жаңа сөздер мен тұжырымдамалардың тұтас кешені пайда болды. Олардың көпшілігі Қытайға Жапония арқылы келіп, алғаш рет қытайлық иероглифтермен жазылды. Қытай ойшылдары мен саясаткерлері бұл тұжырымдамаларды дәстүрлі қытай санасына таныс теориялар мен ұғымдарының аясында қабылдап түсіндірді. Бұған көп жағдайда қытай тілінің ерекшеліктері де ықпал етті, олардың арқасында көп жағдайларда шет тілінен енген кіреме сөздер транскрипцияланбай аударылды, жаңа сөзге дәстүрлі мыңжылдық тарихы бар иероглифтер таңдалып, ескі мағыналық элементтері бар жаңа ұғымдар мен сөздер пайда болды .

Миньбэнь принципі – демократия идеясын қабылдаудың дәстүрлі негізі

Халық билігі идеясының дәстүрлі қытай санасынаең жақын, халықтың өз тағдырын өзі шешу құқығы туралы ойлар кездесетін тұжырымдама – бұл миньбэнь民本 (халық мемлекеттің негізі) принципі. Миньбэнь тұжырымдамасы ежелгі Қытайда қалыптасқан, оның негізгі идеясы "Шуцзин" ежелгі канонында кездеседі: "халық – мемлекеттің түп-тамыры, негізі, егер түбірі мықты болса, онда мемлекет тыныштықта" [Китайская философия, 224 б.].

Бұл мәселені зерттеген Лян Цичаодың пікірінше, миньбэнь принципі Цинь дәуіріне дейін қалыптасқан [Лян Цичао, 1996, 44 б.]. Сонымен қатар, қазіргі заманғы зерттеулерге сәйкес, конфуциандық дәуірге дейін Қытайда миньбэнь тұжырымдамасының негізі салынып, ал кейінірек толығымен қалыптасты [Цзинь Яоцзи, 1964, 12-16 б.]. Оның мәні – Аспан (тянь) адамдардың арасынан халықтың әкесін және бүкіл жердің билеушісі болатын император - "Аспанның Ұлын" (Тяньцзыны) сайлайды. "Шуцзинде" былай делінген: "Аспанның Ұлы – бұл халықтың әкесі мен анасы, сондықтан ол аспан асты билеушісі болып табылады" [Древнекитайская философия, 107 б.]. Осылайша, бастапқыда бұл тұжырымдама екі қағидатты білдірді: император кез келген адам бола алады және ол дәреже Аспаннан берілген, императорАспанның ниетіне сәйкес келетін, халықтың тілегіне сай билік етуі тиіс. Миньбэнь идеясын арнайы зерттеген авторлар: "классикалық шығармалардағы Аспан күллі адамзаттың, оның ішінде Тяньцзының әкесі. Кезкелген адам, негізінен, Тяньцзы тағайындалуы мүмкін және бұл тұрғыда барлық адамдар тең. Өйткені, кез келген адам Аспанның ұлы болып сайлануы мүмкін, Тяньцзының лауазымы бір адамға немесе отбасына мәңгі тиесілі емес" деп жазады [Wang Enbao, Titunik R.F., 2000, 75 б.]. Соңғы кезтірілген тұжырым ежелгі уақытта билеуші Тяньцзыны тақтан тайдырып, билікті қолына алған адамдардың әрекетін ақтауға пайдалануымен де байланысты. Сондай-ақ, "Шуцзин" еңбегінде "Ся билеушісі көп қылмыс жасап, Аспан маған оны жоюды бұйырды... Аспан императорынан (Шанди) қорыққандықтан, мен оның бұйрығын орындамауға... және Аспаннан тағайындалған жазаны жүзеге асырмауға дәтім бармайды"деген үзінді кездеседі [Wang Enbao, Titunik R.F., 2000, 76 б.]. Халық мүддесімен санаспаған билеуші императорға қарсы көтерілістің әділдігі туралы идея конфуциандық "Мэн-цзы" трактатында да (б.з.д. IV-III ғ.ғ.) ерекше айқын көрініс тапқан. Мэн-цзының атақты сөзіне сәйкес, "халық ең басты негіз (мемлекеттің) болып табылады, одан кейін жер мен астық рухтары жүреді, мемлекет билеушісі соңғы орынға ие" [Древнекитайская философия, 247 б.]. Тағы бірде, Мэн-цзы Ци патшалығының билеушісімен сұхбатында, өз мемлекетінің басшысын өлтіруге бола ма деген сұраққа, бойындағы адамсүйгіштік пен әділеттілігінен айрылған билеуші – билеуші деген құқығын жоғалтады және өлтіруге болатын қарапайым адамға айналады деп пайымдады [Древнекитайская философия, 231 б.].

Тайваньнан шыққан Гонконг зерттеушісі Цзинь Яоцзи "миньбэнь саясатын" алты негізгі қағидаттарға бөлді: 1) саясаттың негізгі субъектісі ретінде халықтың маңыздылығы; 2) халық үшін қызмет ететін билеушінің монархтық билігіне халықтың келісімінің маңыздылығы; 3) билеушінің халықты қорғау және оның өмірлік қажеттіліктерін қамтамасыз ету міндетінің маңыздылығы; 4) халықтың мүдделері билеушінің жеке мүдделерінен жоғары тұруы; 5) "мінсіз басқаруды" (вандао) жүзеге асырудың маңыздылығы және "деспоттық басқаруғы" жол бермеу (бадао); 6) басқарудың мақсаты – билеушіге қызмет көрсету емес, халыққа қызмет ету [Цзинь Яоцзи, 1994, 8-12 б.]. Әрине, бұл жерде саяси тәжірибе емес, Конфуций, Мэн-цзы және басқа да философтардың идеялары негізінде шығарылған идеал туралы сөз болып отыр. Кейіннен Қытай мен басқа да конфуциандық ареалды мемлекеттерде көптеген реформаторлар мен демократияны жақтаушылар Қытай қоғамында демократиялық дәстүрдің болуының куәсі ретінде миньбэнь принципіне сілтеме жасады. Алайда халықтың мүддесі үшін басқару керек деген идея – бұл әлі де толық демократия емес. Монархқа халықтың билікке санкциясы болуы қажет деген пікірге келетін болсақ, ол демократиялық болуы үшін оны осы санкцияны анықтау, сондай-ақ оны қайтарып алу тетіктерін әзірлеумен толықтырылуы қажет. Дәстүрлі Қытайда шенеуніктерді сайлау, билікті бөлу, заң алдында теңдік туралы, әрине, сөз болған жоқ. Бірақ бұл Аспанның таңдауын анықтау механизмінің мәселесі халық арасында талқыланбады деген сөз емес. Бұл тұрғыда Яо

мифтік императоры тағын өз ұлына емес, шенеунік Шуньге берген оқиғасына Мэн-цзының түсіндірмесі белгілі. Мэн-цзыға сәйкес, билеуші өзінің мұрагерін Аспанға ұсына алады, бірақ оны билеуші тағайындай алмайды. Аспанның пікірін түсіну үшін Яо Шуньге құрбандық шалуды жүргізуге және мемлекет істерін басқаруға бұйырған, солай ол 28 жыл бойы сол істерді атқарды. Осы уақыт ішінде рухтар риза болды, істер ретке келтірілді, ал халық тыныш өмір сүрді және бұл, Мэн-цзының пікірінше, халық Аспан арқылы Аспанасты елін Шуньге тапсырғандығын көрсетті. Сонымен қатар, Шуньге бірден тақ берілген жоқ. Үш жыл бойы қара жамылған ол Астанадан кетіп қалады, алайда барлық шенеуніктер оған кеңес сұрауға келіп, ал әншілер оны әндетеді, солайша халықтың еркі мен қалауы көріне бастаған кезде, ол қайтып келеді [Древнекитайская философия, 241 б.]. Бұл оқиға тәжірибесі мен қабілеттеріне сүйене отырып, мұрагерді таңдау жөніндегі нұсқаулық ретінде қарастырылуы мүмкін, бірақ билікті демократиялы түрде беру жөніндегі нұсқау ретінде емес. Халықтың ақылсыз билеушісін ауыстыру идеясына келер болсақ, оның тетігі тек қана күш-қуат көрету арқылы көтеріліс немесе төңкеріс жасау болуы мүмкін. Бұл тұрғыда көптеген зерттеушілер атап өткендей, Дж. Локктың тиранға қарсы көтерілістің әділдігі идеясына жақын, алайда, табиғи құқықтар теориясы, биліктің бөліну концепциясы және т.б. секілді құрылымның басқа элементтері жоқ [Wang Enbao, Titunik R.F., 2000, 84-85 б.]. Халықтың өз билігін және оған қоғамдық бақылауды жүзеге асыру тетіктері туралы идеяның жоқтығы салдарынан дәстүрлі қытай санасына халықтың құқықтары мен бостандықтарын кеңейту мақсатында біртіндеп реформалар жүргізуге қарағанда, дұрыс емес мемлекеттік билікке қарсы көтеріліс идеясы неғұрлым жақын болды. Сол себептен, Батыстың "революция" термині «гэмин (革命)» ретінде аударыла бастап, Қытай санасына тез ассимиляцияға ұшырады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл терминнің дәстүрлі мәні - "билеушінің билікке деген көктегі санкциясының ауысуы", бұл қазіргі қытай тілінде де сақталуда [Крушинский А.А., 1989, 86-91 б.].

XIX ғасырдағы ағылшын-қытай сөздіктеріндегі және аударма әдебиетіндегі " демократия " терминінің түсіндірілуі

Ерте Қытай түсінігіне әсер еткен басқа да деректер – бұл «демократия» сөзінің алғашқы түсіндірмелері мен аудармалары болды. XIX ғасырда Қытайда шетелдіктер (ең алдымен миссионерлер) шығарған журналдарда, аударма әдебиетінде, сөздіктерде, ақпараттық мақалаларда осындай көптеген түсіндірмелерді кездестіруге болады.XIX ғасырдың ең танымал ағылшын-қытай сөздіктерінде "демократия" сөзін Батыс авторларының өзі теріс құбылыс ретінде түсіндіргені көзге түседі. 1815-1823 жылдар аралығында Р. Моррисонның "Қытай тілі сөздігінде" (1782-1834) "демократия" сөзіне ағылшын түсініктемесі берілген, онда: "ақылға қонымсыз, себебі мемлекетте басшының болмауы ұят" делінген. Бұл фразаның қытай тіліндегі аудармасы келесідей: "елде ешкім басшылық етпеуі қаншалықты қолайсыз болса, соншалықты көп адамның тәртіпсіз билеуі қолайсыз" [Morrison R.A., 1815, 167 б.]. Қытай тарихшысы Сюн Юэчжи "демократия" ұғымының сөздік түсіндірмесіне алғаш рет назар аударып: "Қытай лексиконында "демократия" сөзін аудару үшін арнайы термин болған жоқ, сол себепті Моррисон осы тұжырымдамаға өзінің (теріс) көзқарасын білдіру үшін тұтас сөйлемді қолданды" деп атап өтті [Xiong Yuezhi, 2001, 73 б.]. 1847 ж. жарық көрген У. Медхарсттың "Ағылшын және қытай" сөздігінде (1796-1857) "демократия" қытайша "мемлекетті көп адамдардың басқаруы" ретінде (众人的国统) аударылып, "көп адамдар басқаруының принципі" (众人的治理), "көп адамдардың ретсіз басқармасы" (多人乱管), "төмен адамдардың билікті теріс пайдалануы" (小民弄权) секілді түсіндірмелермен қамтамасыз етілді [Medhurst W.H., 1847, 97 б.]. Гонконгта 1866 жылдан 1869 жылға дейін шыққан В. Лобшейдтің "ағылшын және қытай сөздігі" миньчжэн сөзіне 民政 ("халық басқармасы") бейтарап аударма береді, бірақ "көп адамдардың билігі"(众人管辖) және "қарапайым адамдардың билікті теріс пайдалануы" секілді қытайлық түсіндірмелерді қоса пайдаланады(白姓弄权) [Lobscheid W., 1866, 192 б.]. Тек 1902 жылы "Шанъу иньшугуань" атты Шанхай баспасы шығарған сөздікте "демократия" ұғымын түсіндіру бейтарап сипатқа ие болады: миньчжэн аудармасы "билікті қарапайым адамдардың бақылауы" (白姓操权) және "халықтың мемлекеттік істерді басқаруы" (民主之国政) деп түсіндіріледі [Китайско-английский словарь произношения, 1902].

Шетелдік сөздіктердегі "демократия" ұғымына теріс түсініктеме беруі әбден заңды құбылыс. Демократияны салыстырмалы шағын мемлекетте жүзеге асырылатын, кедей және білімсіз көпшіліктің ешқандай шектеусіз билігі ретінде түсіну дәстүрі шамамен XIX ғасырдың ортасына дейін сақталды. Монархиялық режимдерге қарсы халықтың құқықтарын кеңейту үшін күрес демократия ұранымен емес, республика және еркіндік ұрандарымен (мысалы, АҚШ-тағы тәуелсіздік үшін соғыс және Ұлы француз төңкерісі кезінде) жүргізілді. Демократияның еркіндік үшін қауіптілігін көптеген Еуропалық ойшылдар атап кеткен, мысалы Э. Берк пен А. де Токвилл. Ал демократияның өкілдік билікке ұқсастығы идеясы мен демократияның бостандықты кеңейтуге ықпал ететіні туралы түсінік бұрын да болған (мысалы, Т. Джефферсон жұмыстарында), бірақ олар тек XIX ғасырдың соңына қарай кеңінен тарала бастады.

Сөздік түсіндірмелері (комментарии) қытай оқырмандарына демократия туралы негізгі түсінікті қалыптастыра алғанымен, осы ұғымды аудару үшін арнайы терминнің өзін берген жоқ. Кейінірек "демократия" сөзіне бекітілген миньчжу (民主) термині ежелгі қытай мәтіндерінде де кездеседі, бірақ оның мағынасы мүлдем өзгеше: "халық билеушісі". Қытай зерттеушілерінің мәліметтері бойынша, аталған термин Қытай аударма әдебиетінде "халықтық басқару" деген жаңа мағынасында тек XIX ғасырдың 60-70 жылдарында қолданыла бастады. Ол алғаш рет американдық заңгер-құқықтанушы және дипломат Г.Уитонның "Халықаралық құқық элементтері" еңбегін 1864 жылы пресвитериандық миссионер В.А. Мартин қытай тіліне аударып шығарған кітабында пайда болды [Дин Вэнлян, 1988, 136 б.]. "Демократия" терминімен қатар, Қытай зияткерлерінің арасында демократиялық идеяларымен тікелей байланысты бірқатар жаңа сөздер аударма саласында кеңінен қолданысқа ие болды. Осылайша, Қытай оқырмандары "АҚШ-тың ұлы Саясаты барлық Штаттарының демократиялық билігін (民主) мәңгілікке қамтамасыз етуінен тұрады", "егер ел демократиялық (民主之国) болса, оның билеушілері мен ресми тұлғаларын мемлекет заңдарына сәйкес халық еркін сайлайды" деп біле бастады. Сондай-ақ, еңбектерде "демократиялық елдерде уәкілдерді жіберу және қабылдау міндеттерін мемлекет басшылары немесе ұлттық жиналыс (国会) немесе мемлекет басшысы мен Ұлттық жиналыс бірлесіп жүзеге асыруы мүмкін" делінген [Кун Сянцзи, 1988, 2 т., 11-13 б.]. 70-ші жылдары миньчжу термині "Сиго цзиньши хуэйбянь" (Шетелдік өмір туралы ресми жарияланымдар), сондай-ақ американдық және ағылшын миссионерлерінің "Ваньго гунбао" [Сюн Юэчжи, 2002, 8 б.] атты танымал газеттері беттерінде кеңінен қолданылды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы реформаторлар еңбектеріндегі миньчжу термині және демократия идеясы

Қытайда демократия тұжырымдамасының пайда болуы XIX ғасырдың екінші жартысындағы елдегі ішкі саяси күрес оқиғаларымен тікелей байланысты десек қателеспейміз. Қытай өркениетінің мінсіздігі жайлы дәстүрлі теорияларына, басқа да "варварлық" елдердің жабайы және мәдениетсіз екендігіне күмән туа бастады. Оған себеп сол кезеңдегі Қытайдың саяси әлсіздігі, оның еуропалық державалармен болған бірқатар соғыстардағы жеңілістері болды. Нәтижесінде бастапқыда "теңіздің арғы бетіндегі істерді игеру" (洋务派) саясатының жақтаушылар тобы консерваторларға қарсы қозғалыс бастады. Оның көшбасшылары, ірі мемлекеттік шенеуніктер Цзэн Гофань (1811-1872), Ли Хунчжан (1823-1901), Чжан Чжидун (1837-1909), Фэн Гуйфэнь (1809-1874) және тағы басқалары "Қытай ғылымы – негізгі, Батыс ғылымы – қолданбалы" атты тұжырымдалған формуласы негізінде "өзін – өзі күшейту" саясатын ұсынды. Бұл империяның дәстүрлі саяси және идеологиялық негіздерін сақтай отырып, Батыс өркениетінің әскери-техникалық жетістіктерін пайдалануды білдірді.

"Өзін-өзі күшейту саясаты" Қытай мәселесін шеше алмады. Тоқтаусыз көтерілістер мен әскери жеңілістер зардабы (1884-1885 жж. Француз-Қытай соғысы, 1894-1895 жж. жапон-қытай соғысы) Қытай тарих ғылымында әдетте «ерте (алғашқы) реформаторлар» (早期改良派 немесе 早期维新派) деп аталатын жаңа бағыттағы ойшылдардың пайда болуына түрткі болды. Олар білім беру, экономика, мәдениет және саясат секілді түрлі салаларда анағұрлым терең реформалар бағдарламасын ұсынды. Олардың негізгі мәні сол салаларға шетелдік элементтерді ірге тас ретінде қабылдап, елдің қоғамдық құрылымы негіздерінің өзгерісіне бағытталды. Саяси салада бұл топтың негізгі талабы өкілетті органдарды енгізу еді және дәл осы тұрғыда олардың лексиконында еуропалық "демократия" ұғымының түрлі аспектілерін бейнелейтін миньчжу және миньцюань секілді жаңа терминдері пайда болды.

Басқа да салаларда өзгерістер бойынша ұсыныстар болғанына қарамастан, "ерте реформаторлар" тобының басты айырмашылығы саяси бағдарламаларының болуында еді. Сонымен қатар, реформаторлардың бұдан кейінгі кезеңдегі революциялық әдістерге негізделген саяси өзгерістерді жақтаушылардан ерекшелігі әлеуметтік өзгерістерді жүзеге асырудың күшсіз, эволюциялық әдістерін қолдауы және жаппай бұхаралық қозғалыстар мен революцияларға теріс көзқарастарында болды.Осыған байланысты бұл топты "саяси реформаларды жақтаушылар" тобы деп атауымызға болады.

Саяси реформалардың жақтаушылары қатарында, атап айтқанда, Англия мен Франциядағы бірінші қытай елшісі Го Сунтао (1818-1891), публицист Ван Тао (1828-1897), кәсіпкер және саясаткер Чжэн Гуаньин (1842-1922), оның серіктесі және реформаның теоретигі Чэнь Чи (1855-1900), аудармашы және публицист Янь Фу (1854-1921), дипломат, кәсіпкер әрі журналист Сун Юйжэнь (1857-1931), ақын және дипломат Хуан Цзуньсянь (1848-1905), дипломат Сюэ Фучэн (1838-1894), Гонконг публицистері Хэ Ци (1859-1914) және Ху Лиюань (1847-1916) және басқа да бірқатар қоғам қайраткерлері болды. 1898 жылғы "Жүз күндік реформа" атты сәтсіз аяқталған тарихи оқиғаның негізгі ұйымдастырушылары Кан Ювэй (1858-1927), Тан Сытун (1865-1898), Лян Цичао (1873-1929), Ван Каннаньды (1860-1911) да осы қатарға қоса аламыз, себебі олардың ұсынған бағдарламаларының негізгі идеясы саяси реформалардың басқа жақтастарының ұсыныстарымен мазмұндас болды. Бұл ойшылдар мен публицистер дүниетанымдағы

айырмашылықтарға қарамастан, аса маңызды саяси терминдердің жалпы түсінігіне негізделген салыстырмалы түрде жүйелі және тұтас құрылымды саяси бағдарламалар ұсынды. Олардың мазмұны еуропалық аналогтарға сәйкес келмегендіктен, зерттеушілердің арасында жалған түсінік пен қайшылықтарды тудырады.

Мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру мен шетелдік технологияларды енгізу қажеттілігі туралы ойларды "теңіздің арғы бетіндегі істерді меңгеру" саясатын жақтаушылар да ұсынған. Осылайша, Цзэн Гофань 1862 жылдың 3 маусымындағы күнделік жазбасында былай деп атап өтті: "егер біз өзі-өзімізді күшейтетін жол тапқымыз келсе, ең алдымен мемлекеттік басқаруды жетілдіру (сю чжэнши,修政事) мен талантты адамдарды іздеуден бастауымыз керек, содан кейін ғана снарядтар, зеңбіректер жасау, пароходтар мен басқа да құралдарды өндіруге оқытуды қолға алу керек" [The Search for Modern China]. "Өзін-өзі күшейту" сөзінің авторы Фэн Гуйфэнь Қытай "варварлардан" тек технология саласында ғана емес, сонымен қатар билеуші мен халық арасындағы "алшақтық" салдарынан артта қалғанын атап өткен [The Search for Modern China]. Кейбір "өзін-өзі күшейту" саясатының радикалды жақтастары сол кездегі билікке кеңесші рөлін атқарады деп білген өкілеттік органдарды енгізу қажеттілігі туралы да айтқан, алайда басқалары бұл ұсыныстарды күрт сынға алды [Сто лет реформам 1898 года, 371-374 б.] .

Еуропалық саяси құрылыммен жақсы таныс болған саяси реформа жақтаушылары Қытайдағы абсолюттік монархия цзюньчжуден 君主 ("монархтың билігі" немесе "автократия") басқа, әлемде тағы кем дегенде екі саяси режим бар екендігін білді, олар: монархияға қарама-қарсы демократия немесе республикалық миньчжу ("халық билігі") және конституциялық монархия цзюньминь гунчжу ("монархтың және халықтың бірлескен билігі").

1882 жылы жарияланған саяси реформалардың алғашқы жақтаушыларының бірі Ван Тао мақалалар жинағында батыс елдерінің мемлекеттік жүйелерін үш түрге бөлуге болады деп жазды. Біріншісінде билеуші "император" деп аталады – және бұл Қытай сияқты абсолютті монархиялы ел (цзюньчжучжи го). Екіншіде билеуші "президент" деп аталады, бұл Франция, Швейцария және АҚШ секілді демократиялық республикалар (миньчжу го). Үшінші, билеушіні "патша" деп атайтын (цзин "king" сөзінен) Англия, Италия және Испания секілді мемлекеттер. Ван Тао пікірінше, осы үш мемлекеттік басқару жүйелері түбегейлі ерекшеленеді [Ван Тао, 2002, 18-19 б.]. 1890 жылы жарық көрген "Жапония сипаттамасында" Хуан Цзуньсян әлем мемлекеттері "абсолютті монархия (цзюньчжу) деп аталатын бір адам басқаратын басқару жүйесін немесе көптеген адамдар бірігіп саясатты талқылайтын демократия (миньчжу) деп аталатын жүйені немесе жоғарғы мен төменгі жақтар саяси міндеттер мен билікті бөлісетін конституциялық монархия (цзюньминь гунчжу) деп аталатын жүйені қолданады" деп жазды. [Xiong Yuehzi, 2001, 75 б.] Тань Сытунның айтуынша, "батыс елдерінде парламенттер (议院) бар, ал заң шығарушы және атқарушы билік бөлінеді. Парламент депутаттары заң шығарушылар болып табылады, ал атқарушы билікті монархтар мен адамдар жүзеге асырады" [Сто лет реформам 1898 года, 377 б.].

Бұл жерде «абсолютті монархия», «конституциялық монархия» және «демократия» терминдерін Қытай терминдеріне аудару үшін қолданылған сөздер тек шартты түрде қолданыла алатындығын түсіну қажет, өйткені олардың мағынасы толық сәйкес келмейді. Бұл аудармалардың айтарлықтай сәйкес келетіні қытайлық цзюньчжу термині мен батыстық «абсолютті монархия» терминінде байқалады: Қытайдағы цзюньчжу тек идеологиялық тұрғыдан шектелген, бірақ институционалды емес дәстүрлі мемлекеттік басқару жүйесін түсінді. Миньчжу – бұл «демократия» ғана емес, «демократия-республика», яғни, монарх болмаған кезде кедей және білімсіз адамдардың толық күші. Бұл халықтың мүдделерін (құқықтарын) іске асыру тетігі емес (бұл мағынаны білдіру үшін миньцюань термині қолданылған), бірақ монархты құлатқан халықтың күші. «Демократия-республика» деген мағынада миньчжу терминінің сол кезеңдегі таралуы Сюэ Фучэннің 1890 жылы Ұлы Француз Демократиялық мемлекетінің (大法民主国) Ұлы Президенті ретінде сенім грамоталарын тапсыру кезінде француз Президентіне үндеуінде кездеседі [Xiong Yuehzi, 2001, 82 б.], сондай – ақ оның Қытай территориясындағы алғашқы Республика атауында пайда болуы – «Тайвань миньчжуго» (台湾民主国) атауынан байқай аламыз.

Ван Тао монархияны да (цзюньчжу), демократияны да (миньчжу) сынға алды және монарх пен халықтың (цзюньминь гунчжу) бірлескен билігін қолдады [Ван Тао, 2002, 19 б.]. Чен Чи парламентті (юань) енгізуге шақырып, демократияны да сынға алды: «халықтық басқару жүйесі хаосқа әкеледі» деді. Сун Южен демократиялық жүйе мен Президент сайлауын енгізу «кедейлер мен байлардың теңдігін жақтайтын партиялар пайда болып, мемлекет заңдарының жойылуына» әкеледі деп сендірді [Сюн Юэчжи, 2002, 153 б.]. Сонымен бірге, Ян Фу Қытайдағы адамдардың толық күшке иеленуі болашақтың ісі деп санайды: «бұл бүгінде біз билеушілер институтынан бас тарта аламыз дегенді білдірмейді, себебі мұндай уақыт әлі келмеді, (қажетті) білімдері жоқ, адамдар өзін-өзі басқаруға дайын емес» деп түсіндіреді [Крушинский А.А., 1989, 30б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

XIX ғасырдың екінші жартысындағы реформаторлардың демократия туралы көзқарастарындағы айырмашылықтарға қарамастан, бірқатар жалпы ойларды бөліп көрсетуге болады.

1. Барлық қытай реформаторлары үшін демократиялық саяси жүйенің элементтерін енгізудегі мақсаты – сыртқы жаудың қатерін жою үшін Қытайдың басқару жүйесін жетілдіру, оған үлкен динамизм беру, соның арқасында Қытай әлемдік саясатта өзіне лайықты (яғни жетекші) орын алу идеясы болды. Бұған Қытайдың Батыс державаларымен, сондай-ақ Жапониямен (Қытай реформаторларының пікірінше, Жапония Батыс өркениетінің кейбір элементтерін сәтті алу арқылы жеңіске жетті) соғыстардағы әскери жеңілістері және дәстүрлі Қытай өркениетінің кейбір аспектілерінде ақаулық немесе артта қалу идеясының пайда болуы түрткі болды. Осы ойды білдіре отырып, Кан Ювэй былай деп жазды: «Егер еуропалықтар Қытайға келмесе, біз өзгеріс жасай алмас едік, бірақ қазірдің өзінде бірнеше ондаған мемлекет Қытайға қарсы тұрып, оған қысым жасауда...Егер шетелдіктер Қытайға келсе, біздің ел өледі және конфуцияндық ілім тоқырауға ұшырайды», - деді [Тихвинский С.Л., 1980, 82 б.].

2. Реформаторлардың бір бөлігі «өзін-өзі күшейту» саясатын сынға алды, тек техникалық жетістіктерді алу жеткіліксіз және іс жүзінде мүмкін емес деп санады, өйткені Батыста технологияның дамуы «халықтың» мемлекетті басқаруға қатысуының арқасында мүмкін болды. Осылайша, Қытайдағы демократия идеясы, Батыстан айырмашылығы, ол Қытайдың философиялық тұжырымдамаларынан немесе діни көзқарастарынан органикалық түрде өскен жоқ, бірақ сыртқы саяси проблемалардың нәтижесі болды және осы мәселелерді шешудің құралы ретінде қарастырылды. Тек батыстық саяси теориялармен танысқаннан кейін, қытай ойшылдары дәстүрлі философиядағы аналогиялар мен жақын ұғымдарды, ең алдымен миньбэньді іздей бастады.

3. Осыған байланысты Қытай реформаторларының тағы бір жалпы идеясы үлкен маңызға ие: қытай халқының артта қалуы және оның демократияны тез арада енгізуге дайын еместігі туралы. Мұның салдары, барлық реформаторлардың пікірінше, Қытай үшін ең қолайлы басқару формасы республика емес, конституциялық монархия болды, онда монарх (чжун) және «халық» (мин) бірлесіп басқарады (чжуньмин гунчжу). Оқытылмаған және білімсіз халықтың (миньчжу) таза билігін енгізу қауіпті болып көрінді, өйткені ол қоғамды бөліп, ішкі күреске, тәртіпсіздіктерге және тіпті революцияға әкеледі деп білді. Бұл тұрғыда Қытай теоретиктерінің демократия туралы ең кедей және білімсіз көпшіліктің күші ретінде түсінігін (миньчжу) Аристотелдікімен салыстыруға болады. Аристотельден айырмашылығы мінсіз билік ретінде, олар саясатты емес (демократия мен олигархияның белгілері бар), «халық құқығы» сақталатын «монарх пен халықтың бірлескен билігін» (миньцюань) ұсынды. Миньцюань («халық құқығы») терминінің антонимі цзюньцюань («монархтың құқығы»), ал миньчжу («халық билігі») – цзюньчжу («монархтың билігі») термині болды. Осылайша, миньцюань миньчжуға қарағанда анағұрлым қалыпты нұсқа ретінде қабылданды –халықтың құқығын қамтамасыз ету монархтың құқықтарына нұқсан келтіруді білдірмейді, бірақ халықтың күші билеушінің күшін жоюды білдірді. Осыдан Қытай реформаларын жақтаушылардың еңбектерінде жиі кездесетін миньчжу («демократия») және миньцюань («халық құқығы», олар халық үшін құрметтелуі мүмкін, бірақ оны тікелей жүзеге асырмайды), сондай – ақ цзюньчжу («монархия») және чжуньминь гунчжу («конституциялық монархия») терминдері пайда болғанын көреміз.

4. «Демократия» терминінің аудармасы XX ғасырдың екінші онжылдығына дейін Қытайда түпкілікті орныққан жоқ. Осы уақытқа дейін басқа тіркестер қолданылды: ағылшын терминінің транскрипциясы (дэмокэласи 德谟克拉西), миньчжэн 民政 («халық билігі»), пинминьчжуи 平民主义 («халықтық теңдік принципі»), шуминьчжуи 庶民主义 («бұқара халық теңдігі принципі»), миньбэньчжуи 民本主义 («халық мемлекеттің негізі принципі «) [Лян Цичао, 1996, 329-330б.]. Содан кейін ғана миньчжу термині «демократия» үшін түпкілікті бекітілді, бірақ оның мағынасы өзгеріп, еуропалық тұжырымдамаға тікелей сәйкестікке айналды. Миньцюань терминінің мағынасы да өзгерді: Сунь Ятсенде және XX ғасырдың басындағы басқа да революциялық қайраткерлерде миньцюань чжуи термині халықтың толық күшін білдірді, яғни миньцюань деген бұрынғы түсініктен оның бір бөлігі ғана сақталған [Сюн Юэчжи, 2002, 402 б.]. Кейінірек миньцюань термині «адам құқығы» деген қазіргі заманғы ұғымға айналып, жэньцюаньға айналды.

Қытайдағы «демократия» ұғымының алғашқы түсіндірмелерін дұрыс түсіну үлкен теориялық және практикалық бастамаға ие. Оларды зерттеу ультра лингвистикалық дәстүр мен саяси жағдайлардың әсерін қайта қарастырып, шетелдік ұғымдардың Қытайға қалай келгенін көруге мүмкіндік береді. Ол сонымен бірге Қытайдағы демократияны және осы елдегі қоғамдық қозғалыстардағы демократиялық ұрандардың рөлін сондай-ақ олардың даму эволюциясын қарастыруға негіз жасайды және өркениетаралық салыстыру үшін бай материал береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кенжебаев М. Саясаттану негіздері. Алматы, Санат, 2005ж.
2. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т. 1. М., 1972.
3. Китайская философия. Энциклопедический словарь. М., 1994.
4. *Крушинский А.А.* Творчество Янь Фу и проблема перевода. М., 1989.
5. *Лукин А.В.* Невежество против несправедливости. Политическая культура российских «демократов». М., 2005.
6. *Милль Дж. Ст.* О свободе. Наука и жизнь. 1993, №11, с. 12. http://www.humanities.edu.ru/db/msg/ 41201.
7. *Самойлов Н.А.* Чжэн Гуаньин и зарождение буржуазно-реформаторской идеологии в Китае в 60–80-х гг. XIX в. Материалы XIII НК ОГК. Т. 3. М., 1982,с. 55–62.
8. *Тихвинский С.Л.* Движение за реформы в Китае в конце XIX века. М., 1980.
9. *Шумпетер Й.* Капитализм, социализм и демократия. М., 1995.
10. *Chen Sheng Bao.* Chinese Borrowings from the Japanese Language. The Japan Foundation Newsletter, Vol. XV/ Nos. 5–6, May 1988.
11. *Judge J.* Key Words in the Late Qing Reform Discourse: Classical and Contemporary Sources of Authority. Indiana University, East Asian Working Paper Serieson Language and Politics in Modern (Winter 1994), China. http://www.indiana.edu/~easc/resources/working_paper/noframe_5_all.htm
12. *Kim Dae Jung.* Is Culture Destiny? The Myth of Asia's Anti-Democratic Values. Foreign Affairs, November/December 1994. http://www.foreignaffairs.org/19941101faresponse5158/kim-dae-jung/is-culture-destiny-the-myth-of-asia-s-anti-democratic-values.html
13. *Lobscheid W.* English and Chinese Dictionary, with Punti and Mandarin Pronunciation.4 vols. Hong Kong: Daily Press Office, 1866–1869.
14. *Medhurst W.H.* English and Chinese Dictionary. Shanghai, 1847.
15. *Morrison R.* A Dictionary of the Chinese Language, in Three Parts. Macao, Honorable East India Company's Press, 1815–1823.
16. *Teng Ssu-yu*and *Fairbank J.K.* (eds.). China's Response to the West: A Documentary Survey, 1839–1923. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994.
17. The Search for Modern China. http://course.elearn.hinet.net/free/shu/corner/culture/china_2_9a.htm
18. *Wang Enbao* and *Titunik R.F.* Democracy in China: The Theory and Practiceof *Minben.* In: *Suisheng Zhao* (ed.). China and Democracy: The Prospect for a Democratic China. N.-Y., L.: Routledge, 2000.
19. *Xiong Yuezhi.* 'Liberty', 'Democracy', 'President': The Translation and Usageof Some Political Terms in Late Qing China. In: *Lackner M., Amelung I. and Kurtz J.*(eds.). New Terms for New Ideas: Western Knowledge and Lexical Change in Late Imperial China. Leiden: Brill, 2001.
20. *Ван Тао* 王韬. Чжун минься 重民下 (Ценить народ. Окончание) // Тао Юаньвэньлувайбянь 弢园文录外编 (Сборник эссе из Таоюаня). Т. 1. Шанхай, 2002.
21. *Гуй Хунчэн* 桂宏誠. Сунь Чжуншань дэ «миньцюань», «миньчжу» цзи«гунхэ» чжиханьи 孫中山的「民權」、「民主」及「共和」之涵義 (Значение понятий «миньцюань» (народовластие), «миньчжу» (демократия) и «гунхэ»(республика) у Сунь Ятсена).http://old.npf.org.tw/ PUBLICATION/IA/095/IA-R-095-002.htm#_ftn18
22. *Гуй Хунчэн* 桂宏誠. Циньмо Миньчужэньчжичжундэ «июань» юй«гохуй» 清末民初認知中的「議院」與「國會」 (Значение терминов «июань» и«гохуэй» в позднецинский и раннереспубликанский периоды). http://www.npf.org.tw/particle-4313-2.html
23. *Гу Синь* 顾昕. Дэ сяньшэн ши шэй? 德先生是谁？ (Кто такой господинДэ?) // Жуцзяюйцзыючжуи 儒家与自由主义 (Конфуцианство и либерализм). Пекин, 2001.
24. *Дин Вэнлян* 丁韙良. (W.A.P. Martin) (перев.). Ваньгогунфа 萬國公法 (Элементы международного права). Цзиндучуншигуань 京都崇實館, 1864.
25. *Кун Сянцзи* 孔祥吉. Усюйвэйсиньюньдунсиньтань 戊戌维新运动新探 (Новое обсуждение движения за реформы 1898 года). Чанша, 1988.
26. *Ли Цзэхоу* 李泽厚. Чжунгоцзиньдайсысяншилунь 中国近代思想史论 (Об истории китайской мысли Нового времени). Пекин, 1986.
27. *Лян Цичао*梁启超. Гуиюанькао 古议院考 (Исследование о парламентадревности) // Иньбиншивэньцзидяньцзяо 饮冰室文集点校 (Аннотированное издание сочинений, написанных в комнате Иньбин). Т. 1. Куньмин, 2001.
28. *Лян Цичао* 梁启超. Сянь Цинь чжэнчжисысян ши 先秦政治思想史 (История политической мысли в доциньский период). Пекин, 1996.
29. *Лян Цичао* 梁启超. Юй Яньюлинсяньшэн шу 与严幼陵先生书. (Письмо господину Янь Юлину). http://www.eduzhai.net/wenxue/xdmj/lqc/097.htm

30. *Пань Гуаньчжэ* 潘光哲. ВаньцинЧжунго дэ миньчжусянсян 晚清中國的民主想像 (Китайская демократическая мысль в позднецинский период). http://www.cuhk.edu.hk/ics/21c/supplem/essay/0109078.htm

31. *Сюн Юэчжи* 熊月之. Чжунгоцзиньдайминьчжусысянши. Сюдинбэнь. 中国近代民主思想史 (История китайской демократической мысли Нового времени. Переработанное издание). Шанхай, 2002.

32. Усюйбайняньцзи 戊戌百年祭 (Сто лет реформам 1898 года). Т. 1. Пекин, 1988.

33. Ханьюйвайлайцыцыдянь 汉语外来词词典 (Словарь иностранных слов китайского языка). Шанхай, 1984.

34. Хуаининьюньцзыдяньцзичэн 华英音韵字典集成 (Китайско-английский словарь произношения). Шанхай, 1902.

35. Хэ Циху Лиюаньцзи 何启胡礼垣集 (Собрание сочинений ХэЦи и Ху Лиюаня). Шэньян, 1994.

36. *Цзинь Яоцзи* 金耀基. Чжунгоминьбэньсысянчжишидэфачжань 中國民本思想之史底發展 (Историческое развитие китайской теории «миньбэнь»). Тайбэй, 1964.

37. *Чжэн Гуаньин* 郑观应. Шэншивэйянь 盛世危言 (Об опасностях, грозящих в эпоху процветания) // ЧжэнГуаньинцзи 郑观应集 (Собрание сочинений ЧжэнГуаньина). Т. 1. Шанхай, 1983.

38. Чэнь Шэнбао 陳生保. Тюгокуго-но нака-но нихонго 中国語の中の日本語 (Японский язык в китайском языке). 17.12.1996. http://www.nichibun.ac.jp/graphicversion/dbase/forum/text/fn091.html

САДЫКОВА САУЛЕ АЛТЫНБАЕВНА,
аға оқытушы
Phd, "Шетел филологиясы және аударма ісі" кафедрасы,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университет,
E-mail: sauleda@mail.ru

МАХСОТОВА ГҮЛНӘЗ МАХСОТҚЫЗЫ,
1 курс магистранты: екі шетел тілдері,
Шет тілі мамандығы,
филология факультеті,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университет,
E-mail: makhsotova_gulnaz@mail.ru

ТІЛДІК АССИМИЛИЯЦИЯ

Аннотация: Тілді ассимиляциялау-бұл тілдік қауымдастық ана тілін қолдануды тоқтатып, яғни әдетте беделді тілге ауысатын процесс. Көбінесе тілдік ассимиляция тілдік қауымдастық этникалық емес ортада болған кезде пайда болады. Ассимиляцияның екі түрі бар: өз ұлтының тілін білуді сақтай отырып және өз ұлтының тілін толық жоғалту.

Кілт сөздер: Фонетикалық процестер, ағылшын тілі, ассимиляция, тілдің фонетикалық құрылымы.

САДЫКОВА САУЛЕ АЛТЫНБАЕВНА,
Phd,старший преподаватель,
Кафедра "Иностранная филология и переводческое дело",
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
E-mail: sauleda@mail.ru

МАХСОТОВА ГҮЛНӘЗ МАХСОТҚЫЗЫ,
Магистрант 1 курса,
специальность Иностранный язык: два иностранных языка,
филологический факультет,
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
E-mail: makhsotova_gulnaz@mail.ru

АССИМИЛИЯЦИЯ ЯЗЫКА

Аннотация: Ассимиляция языка - процесс, когда языковое сообщество прекращает пользоваться своим родным языком и переходит на другой, обычно более престижный язык. Чаще всего языковая ассимиляция происходит тогда, когда языковая общность находится в меньшинстве в неэтнической среде. Существует два вида ассимиляции: с сохранением знания языка своей национальности и с полной утратой знания его.

Ключевые слова: Фонетические процессы, английский язык, ассимиляция, фонетическая структура языка.

SADYKOVA SAULE ALTYNBAYEVNA,
PhD, senior lecturer,
"Foreign philology and translation" department,
K. Zhubanov Aktobe Regional University,
E-mail: sauleda@mail.ru

MAKHSOTOVA GULNAZ MAKHSOTKYZY,
1st year master student,
speciality foreign language: two foreign languages,
Faculty of philology,
K. Zhubanov Aktobe Regional University,
E-mail: makhsotova_gulnaz@mail.ru

ASSIMILATION OF LANGUAGE

Abstract: Assimilation of language - the process when a language community stops using its native language and switches to another, usually more prestigious language. Most often, language assimilation occurs when the language community is in the minority in a non-ethnic environment. There are two types of assimilation: with the preservation of knowledge of the language of their nationality and with the complete loss of knowledge of it.

Keywords: Phonetic processes, English, assimilation, phonetic structure of the language.

INTRODUCTION

Language is undoubtedly the most important means of human interpersonal communication. Any language is inextricably linked with thinking, which defines it from the position of a universal mechanism that controls human behavior. Language belongs to those social phenomena that operate throughout the entire existence of human society.

In linguistics itself, assimilation plays a special role as the first and secondary part, more precisely; this term is phonological and subtractive. In other words, we understand the development and process of assimilation or dissimilation of sounds located in the neighborhood. It is a special concept, completely opposite in its meaning. In my opinion, Assimilation is a linguistic phenomenon in the English language, when sounds are similar to each other within a single word or combination of words. It has several causes. The main reason why assimilation occurs is the connection between the articulations of neighboring sounds. Because of this proximity, some of them acquire the properties of others [Arakin V. D. 30-35].

Assimilation is a phenomenon that has several manifestations. As a rule, there are several types of it:

1) Accommodation. This is when the movement of the speech apparatus when uttering one sound adapts to the articulation of another. This is often the case with cacuminal consonants. A person utters these sounds by pointing the tip of the tongue up. For example, in the word "laugh off", the "t" adapts to the "W" when pronounced.

2) Coarticulation. It manifests itself as the mutual influence of sounds standing next to each other. For example, what happens to a consonant that comes before the vowels «o» or "y"? It is rounded, since the movements necessary to pronounce two adjacent sounds are performed simultaneously.

3) Assimilation Itself. This is a phenomenon when sounds located close or in the neighborhood are likened to such an extent that they cause a change in the phonemic composition of a particular word. It can be considered a consequence of the two previous processes, since it has more visible results [M. Fizmatlit 20-25].

In addition, the assimilation itself, there are important and some significant following parameters in which certain manifestations are manifested, existing in the following parameters:

1) the attribute (one or more) that assimilates. In consonants, this is: a) the place of education; b) the method of education; C) deafness or sonority; d) hardness or softness;

2) the number of sounds involved in assimilation. Assimilation requires at least two sounds: one assimilates (is a source of assimilative influence), the other assimilates (is subject to assimilative influence). More sounds can also be involved in assimilation, since the assimilation effect can be transmitted from sound to sound along the chain;

3) the direction of assimilative influence. It can be directed backward, from the next sound to the previous one — this assimilation is called regressive; or it can be directed forward, from the previous sound to the next one - this is progressive assimilation;

4) the location of the sounds involved in assimilation relative to each other. If there are no sounds that do not participate in assimilation between the sounds involved in it, then this is contact assimilation; if there is a sound that does not participate in assimilation between these sounds, then it is called distant;

5) full assimilation. If, because of assimilation, two sounds are completely similar to each other (i.e., they become identical), then such assimilation is called complete; if the sounds differ from each other in any way, then this is incomplete assimilation. [M. Prosveshchenie 40-42]

However, assimilation is also considered only from the point of view of physiology. The fact is that from the point of view of articulation, there are always two, and not just one, pronunciation options. For example, you can take the word "embroider". It is pronounced both purely: RA (sh) it, and RA (sh) it. Depending on which of the two combined sounds is likened, there are - regressive assimilation. In this case, the second sound is positionally stronger and the first one is articulatively similar to it. This type of assimilation is very common in Russian speech. For example, in the word "fairy tale" the sound «z» becomes deaf after "K"; - progressive assimilation. In this case, the first sound is stronger, and the next one is similar to it. This phenomenon is not found in Russian. Assimilation can also be partial or complete. This depends on the results of the comparison. If the sounds that are combined in a phrase or in a word differ from each other only in one way, then they are completely assimilated. For example, in the word "give" the sounds "t" and "d" differ only based on sonority-deafness, so "t" is completely lik-

ened to “d”and the word is pronounced as “o (DD) y”. If there are differences in some other properties, then assimilation is performed only partially. For example, in the word “beat”, the sounds “d” and «t» differ not only in sonority-deafness, but also in hardness-softness, and in the peculiarities of the movement of the speech apparatus when they are pronounced. Assimilation in English has its own characteristics. In it, it is manifested not so much by the loss of sounds or their likeness, but by a change in the place where the barrier is formed. For example, the consonants “s, z, n, t”, whose pronunciation is made on the alveoli, move to the tooth gap before some other consonants. This makes it easier to pronounce the preceding sounds. It is clear that assimilation is a process that has a phonetic nature. This is why it causes varying degrees of shifts in phonology over time. The presence of assimilation in a word or its absence leads to the fact that the same sounds in it may have different characteristics [V.V. Eliseeva 45-54].

Assimilation, or language shift, is the process of a language community ceasing to use its native language and switching to another, usually more prestigious language. Most often, language assimilation occurs when a language community finds itself in a minority in a non-ethnic environment. There are two types of assimilation: with the preservation of knowledge of the language of their nationality and with the complete loss of knowledge of it. The acquisition of a different language can be caused by one people’s conquest of another, colonization of land, emigration, and in other situations and conditions. When an autochthonous population is conquered, after a long period of bilingualism, the language of the conquerors becomes universal and unique, although it undergoes greater or lesser changes under the influence of the national language that has been defeated and disappeared in this territory. Language assimilation is largely associated with linguistic chauvinism, and is one of the most effective means of cultural and ethnic assimilation of another people. The language of newcomers or the language of spiritual and cultural expansion penetrates the communication of the assimilated people through trade, administrative communication, documentation, education and other channels, and language assimilation can take place by force, by the demand for a particular language in a given region, or under pressure from political elites [Ilish B.A., 78-77].

At the same time, according to research by Karl Deutsch, language assimilation occurs rather slowly: about 0.1% (natural) and 0.5% (piece-accelerated) of the absorbed ethnic group per year. It is extremely rare that a reverse language shift occurs, that is, a return to a previously used language that has become dead. An example is the restoration of Hebrew in Israel in the 20th century.

Assimilation, or language shift, is the process of a language community ceasing to use its native language and switching to another, usually more prestigious language.

Most often, language assimilation occurs when a language community finds itself in a minority in a non-ethnic environment. There are two types of assimilation: with the preservation of knowledge of the language of their nationality and with the complete loss of knowledge of it.

The acquisition of a different language can be caused by one people’s conquest of another, colonization of land, emigration, and in other situations and conditions. When an autochthonous population is conquered, after a long period of bilingualism, the language of the conquerors becomes universal and unique, although it undergoes greater or lesser changes under the influence of the national language that has been defeated and disappeared in this territory. Language assimilation is largely associated with linguistic chauvinism, and is one of the most effective means of cultural and ethnic assimilation of another people. The language of newcomers or the language of spiritual and cultural expansion penetrates the communication of the assimilated people through trade, administrative communication, documentation, education and other channels, and language assimilation can take place by force, by the demand for a particular language in a given region, or under pressure from political elites [Ivanova I. P.20-22].

At the same time, according to research by Karl Deutsch, language assimilation occurs rather slowly: about 0.1% (natural) and 0.5% (artificially accelerated) of the absorbed ethnic group per year. It is extremely rare that a reverse language shift occurs, that is, a return to a previously used language that has become dead. An example is the restoration of Hebrew in Israel in the 20th century.

Assimilation is a linguistic phenomenon in the Russian language, when sounds are similar to each other within a single word or combination of words. It has several causes. The main reason why assimilation occurs is the connection between the articulations of neighboring sounds. Because of this proximity, some of them acquire the properties of others [Chakhoyan L. P.15-16].

Assimilation is a phenomenon that has several manifestations. As a rule, there are several types of it:

1) Accommodation. This is when the movement of the speech apparatus when uttering one sound adapts to the articulation of another. This is often the case with cacuminal consonants. A person utters these sounds by pointing the tip of the tongue up. For example, in the word “laugh off”, the “t” adapts to the “W” when pronounced.

2) Coarticulation. It manifests itself as the mutual influence of sounds standing next to each other. For example, what happens to a consonant that comes before the vowels «o» or “y”? It is rounded,

since the movements necessary to pronounce two adjacent sounds are performed simultaneously.

3) Assimilation Itself. This is a phenomenon when sounds located close or in the neighborhood are likened to such an extent that they cause changes in the phonemic composition of a particular word. It can be considered a consequence of the two previous processes, since it has more visible results [M. Fizmatlit].

However, it would be wrong to consider assimilation only from the point of view of physiology. The fact is that from the point of view of articulation, there are always two, and not one, single pronunciation options. For example, you can take the word "embroider". It is pronounced both purely: RA (sh) it, and RA (sh)it.

Depending on which sound of the two combined sounds is likened, there are:

- regressive assimilation. In this case, the second sound is positionally stronger and the first one is articulatively similar to it. This type of assimilation is very common in Russian speech. For example, in the word "fairy tale" the sound "z" becomes deaf after «K»;

- progressive assimilation. In this case, the first sound is stronger, and the next one is similar to it. This phenomenon is not found in Russian. Also, assimilation can be partial or complete. This depends on the results of the comparison. If the sounds that are combined in a phrase or in a word differ from each other only in one way, then they are completely assimilated. For example, in the word "give" the sounds "t" and "d" differ only based on sonority-deafness, so "t" is completely likened to "d"and the word is pronounced as "o (DD) y". If there are differences in some other properties, then assimilation is only partially performed.

For example, in the word "beat", the sounds "d" and «t» differ not only in sonority-deafness, but also in hardness-softness, and in the features of the movement of the speech apparatus when they are pronounced. Assimilation in English has its own characteristics. In it, it manifests itself not so much by the loss of sounds or their likeness, but by changing the place where the barrier is formed.

For example, the consonants "s, z, n, t", whose pronunciation is made on the alveoli, move to the tooth gap before some other consonants. This makes it easier to pronounce the preceding sounds. It is clear that assimilation is a process that has a phonetic nature. That is why over time it becomes the cause of varying degrees of shifts in phonology. The presence of assimilation in a word or its absence leads to the fact that the same sounds in it may have different characteristics.

In other words, we can say assimilation, or language shift — the process of stopping the use of one or another language community of their native language and switching to another, usually more prestigious language. The process most often occurs in language assimilation in the case when a language community is in the minority in a non-ethnic environment. In their ability to distinguish two types of assimilation: it is associated with the preservation of knowledge of the language of their nationality and with the complete loss of knowledge of it [S.V. Krivnova].

The acquisition of another language may be caused by the conquest of one of the peoples of another, colonization of land, emigration, and in other situations and conditions. When an autochthonous population is conquered, after a long period of bilingualism, the language of the conquerors becomes universal and unique, although it undergoes greater or lesser changes under the influence of the national language that has been defeated and disappeared in this territory. Language assimilation is largely associated with linguistic chauvinism, and is one of the most effective means of cultural and ethnic assimilation of another people. The language of people or other beings, especially those of aliens, or the language of spiritual and cultural expansion, penetrates and delves into the very communication of the assimilated people through trade, administrative communication, documentation, education, and other channels, language assimilation can also take place by force, by the demand for a particular language in a given region, or under pressure from political elites [Kodzasov R. 28-29].

At the same time, according to research by but especially the figure Karl Deutsch, language assimilation occurs quite slowly: about 0.1% (natural) and 0.5% (artificially accelerated) of the absorbed ethnic group per year. It is extremely rare that a reverse language shift occurs, that is, a return to a previously used language that has become dead. An example is the restoration of Hebrew in Israel in the 20th century [Kodzasov R. 29-31].

CONCLUSION

Assimilation in linguistics is mainly a phonological term that refers to the assimilation of one sound to another. Assimilation occurs between sounds of the same type (vowels or consonants). Assimilation can be complete (in this case, the assimilated sound completely coincides with the one it is likened to) and incomplete (respectively, only a few features of the assimilated sound change). In its direction, assimilation can be progressive (the previous sound affects the subsequent one), regressive (the subsequent sound affects the previous one), and mutual (two neighboring sounds affect each other, communicating some features of articulation to each other). Assimilation can be contact (the sounds involved in the process are adjacent) and distant (a typical example is vowel harmony).

The physiological or psychological mechanisms of coarticulation are unknown; coarticulation is often loosely referred to as a segment that is "triggered" by assimilation changes in another segment. Dur-

ing assimilation, the phonological structure of the language, discourse styles, and accent are among the factors contributing to the observed changes. Four configurations are found in assimilation: Between adjacent segments. Between segments separated by one or more intermediate segments. Changes made to the previous segment Changes made to the next segment although all four occur, changes to the next neighboring segment explain almost all assimilation changes (and most regular ones). Assimilation with a neighboring segment occurs much more often than with a non-adjacent one. These radical asymmetries may contain hints of the mechanisms involved, but they are not obvious. If the sound changes in relation to the next segment, this is traditionally called " regressive assimilation»; changes in relation to the previous segment are traditionally called "progressive". Many find these terms confusing, as they seem to mean the opposite of the intended meaning. Accordingly, many alternative terms have emerged, not all of which avoid the problem of traditional terms.

Regressive assimilation is also known as right-to-left assimilation, leading or anticipatory assimilation. Progressive assimilation is also known as left-to-right assimilation, perseverative, conservative, lagging, or lagging. The terms preemptive and delayed are used here. Sometimes two sounds (invariably adjacent) may influence one another in reciprocal assimilation. When such a change results in a single segment with some characteristics of both components, it is called a merge or merge. There are two different types of assimilation: full assimilation, in which the sound affected by assimilation becomes the same as the sound causing assimilation, and partial assimilation, in which the sound becomes the same in one or more characteristics, but remains different in other characteristics. Tonal languages may exhibit the assimilation of tones (in fact, the tonal umlaut), while sign languages also exhibit assimilation when the characteristics of neighbouring sherem can be mixed.

REFERENCES:

1. Arakin V. D. History of the English language.- M. Fizmatlit, 2003
2. Arakin V. D. Essays on the history of the English language.- M. Prosveshchenie, 1955
3. V. V. Eliseeva "Lexicology of the English language", 2003
4. Ilish B. A., "History of the English language", Ed. 4th, ed. languages, Moscow, 1958
5. Ivanova I. P., Chakhoyan L. P. History of the English language. - M., 1976
6. Ilish B. A. History of the English language. - L.: Enlightenment, 1972.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Assimilation_(phonology)

ІЛЯС ГҮЛМИРА ӨМІРБЕККЫЗЫ,
2 курс магистранты,
ағылшын және неміс тілі пәндерінің мұғалімі,
ОҚМПУ

ДУЙСЕНОВА МАРЖАН МОЛДАКАСЫМОВНА,
Ғылыми жетекші, PhD,
ағылшын тілі филологиясының аға оқытушысы
ОҚМПУ

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАҢА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Аннотация: Бұл баяндамада шет тілін үйренудің ең озық әдістері қарастырылған. Ағылшын тілін үйретудің әр түрлі әдістері бар. Шет тілін үйрету кезінде қазіргі жаңа технологияларды қолдану негізгі алғышарты болып табылады. Бірақ көптеген дәстүрлі мектептерде әлі күнге дейін ескі әдістер арқылы үйретуге тырысып келеді. Шет тілін үйрену кезінде әрқашан да қиындықтар кездесіп тұрады. Жаңа ақпарттық технологияларды қолдану арқылы сіз ағылшын тілін жылдам әрі түсінікті меңгеріп, жетелдіре аласыз.

Кілт сөздер: әдістер, тәсілдер, жаңа ақпарттық технологиялар, АКТ, оқу процессі, педагогика, білім.

ИЛЬЯС ГУЛЬМИРА УМИРБЕКОВНА
магистрант 2 курса,
учитель английского и немецкого языка,
ЮКГПУ,
г. Шымкент

ДУЙСЕНОВА МАРЖАН МОЛДАКАСЫМОВНА,
Научный руководитель, PhD,
старший преподаватель англ. филологии,
ЮКГПУ

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: В данной статье рассмотрены самые передовые методы изучения иностранного языка. Существуют различные методы обучения английскому языку. Основной предпосылкой является использование современных новых технологий при обучении иностранному языку. Но во многих традиционных школах все еще пытаются преподавать через старые методы. При изучении иностранного языка всегда возникают трудности. Используя новейшие информационные технологии, вы сможете быстро и понятно овладеть английским языком.

Ключевые слова: методы, подходы, новые информационные технологии, ИКТ, учебный процесс, педагогика, образование.

ILYAS GULMIRA UMIRBEKKYZY,
2 year master's student,
senior teacher of English and German languages,
SKSPU

DUISENOVA MARZHAN MOLDAKASYMOVNA,
Superviser, PhD,
Senior teacher of English Philology,
SKSPU

USING NEW INFORMATION TECHNOLOGIES IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Annotation: This article discusses the most advanced methods of learning a foreign language. There are various methods of teaching English. The main prerequisite is the use of modern new technologies in teaching a foreign language. However, many traditional schools still try to teach through the old methods. Difficulties always arise when learning a foreign language. Using the latest information technology, you can quickly and easily master the English language.

Key words: methods, approaches, new information technologies, ICT, educational process, pedagogy, education.

In recent years, the use of information technology (IT) in higher education is growing every day. Subsequent topics of technical methods include new technical conditions, as well as new types of research and teaching methods, as well as teaching this new method. The main principle of teaching a foreign language is the formation and development of a culture of communication between students, the practical study of a foreign language. Foreign languages began to acquire the status of a socio-economic and political mechanism of understanding between different members of the world community in different areas of their lives. The status of the socio-economic and political mechanism of understanding between the rose members of the light community in the different areas and his body.

The XXI century is a time of new technologies and information. Our independent Kazakhstan is also firmly moving towards the present. "In his address to the nation, the head of state noted that" "the education reform is one of the most important tools that will ensure the real competitiveness of Kazakhstan"". Therefore, the demand for young people who possess information technologies is growing every year.

"The future of the country is in the hands of the younger generation, and the fate of the younger generation is in the hands of teachers," the head of State N.A. Nazarbayev stressed the responsibility of employees in the field of Education. Every teacher should contribute to the comprehensive development of the child as much as possible. In addition, it should be remembered that the education of modern educated and talented young people is the main goal of every teacher [Nazarbayev N.A., 2012].

Many professionals are actively involved in the development and implementation of new information technologies. We live in the information age - the reading revolution that began and intensified in the mid-1980s. Here are the key steps: creating an individual reader, inventing multimedia technologies, introducing a global network of readers into our lives. At the beginning of the XXI century, new information technologies will play an important role in all areas of return. Preliminary research has shown that IT increases motivation to learn a foreign language, broadens the knowledge and culture of learners, and effectively uses learning processes in specific situations. IT colleges are now actively involved in manufacturing processes reflecting significant changes in manufacturing.

It should be noted that the potential of IT - the space has not changed. Readers began to learn about our life and the process of learning a foreign language, abandoning traditional methods and teaching foreign language teachers to solve problems that have lived together for many decades. For example, foreign languages, all the teachers, the wonders of being used in a way that is unconventional for the average reader, does not matter [Potapova R.K.,2005, p.368].

Every teacher should understand this idea: in the learning process, the reader is not a mechanics teacher, but a means of teaching students, expanding and expanding the possibilities of their learning activities, and does not finance the teacher. The teacher has to program what he intends to do with the machine; the reader gets the rest of the teacher's daily work and creative activities that are not performed in his free time. Computer transmission. If a student does not participate in the general education process, he or she will not be able to teach in a school that is sufficiently integrated into the process of teaching a foreign language. The main task of teaching a language should be based on a detailed analysis of didactic and methodological skills that create a methodological basis for learning foreign languages and contribute to the formation of communication skills. This shows that the reader can model the terms of the communication policy.

- Mastering lexical and grammatical skills;
- Individualization and differentiation of training;
- Increased motivation;
- The volume of teaching languages will increase;
- Helping students develop self-esteem;
- Providing translation of language material into other songs.

The task of the teacher is to create conditions for each student to master the language in practice and to choose teaching methods that make it possible to broadcast the activities and creativity of each student. The decisive role of the teacher and knowledge of the actions of students in teaching foreign languages. Methods of modern production

technologies such as co-production, project, new information technologies and the use of Internet tools for an individual and adaptive teaching method will help in the realization and the possibilities and possibilities of personalization. School education, adaptation.

The types of work with the foreign language curriculum in Patriot include mastering oral instruments; expressed in forward-looking statements; teaching dialogic and monologue speech; study of dialogues and monologues; learning to write; interpretation of grammatical phenomena.

With the help of an English-speaking reader, many didactic tasks can be solved: developing reading skills using global online materials; improved writing and vocabulary of students, studying student motivation teaches a foreign language. The relevance of this topic can be seen in the importance of the problem in high school [Galskov N. D., 2005, p.38].

Automated training systems with built-in technical training equipment. Includes interactive development of the reader's personality, functions of presenting information in an understandable form, programmed actions based on problem learning; Instructional control; and access to post offices, information services and other post offices.

Before using a foreign language course, the level of knowledge about the adequacy of technical teaching and control methods is determined based on the following criteria:

• First, it helps to improve the efficiency and effectiveness of the production process.

• Secondly, to ensure a rapid and steady increase in the accuracy of the educational activities of each student;

• Thirdly, to raise awareness and interest in language learning;

• Fourth, appropriate training and preparation of all reviewers for translation;

Practice shows that all modern textbooks correspond to the structure of the reading process, the didactic requirements of sleep and the process of learning a foreign language, close to a real situation. Computers can get new information, process it in a certain way and make decisions, they can remember the necessary information, reproduce moving images, control the operation of technical means such as text-to-speech, video recorder, tape recorder. Computers dramatically expand the ability of teachers to individualize learning and increase cognitive activity of students, as well as to adapt the learning process to the individual characteristics of the student. Readers will enhance the ability of teachers and students to learn, and personal knowledge of pupils about the action, in accordance with the individual characteristics of students, dramatically increase. Each student has the opportunity to work the steps, and they can choose the best course and artistry. It also allows the reader to have complete control over the production process (status, i.e. safety). As you know, monitoring is an integral part of the development process and is a suitable exercise between student and teacher. Greater objectivity is required when the reader controls the quality of information about students. Another way for the reader is the opportunity to collect statistical information for the learning process. By analyzing statistics (errors, corrections / incorrect answers, requests for help, time spent on consecutive procedures), the teacher assesses the level and quality of information about students.

The reader should know that "fear" removes negative psychological factors. In addition to the traditional third reading classes, many students get to know many students (various problems with pronunciation fear of mistakes, thinking accuracy). When a student is "alone" with a display, he or she usually falls short and can show that he or she has the highest level of education. Third, readers provide students with practical skills for organizing work. Students can read a variety of topics and test their knowledge with the help of readers. Students can use a computer to read individual topics and test their knowledge. In addition, the computer can replicate any task, above all, access to the correct answer and the automated skill is capable of most patient "teachers" [Grebenev N. P., 1994, p.56].

Thus, we can distinguish two main directions of using the reader in the study of foreign languages:

• The first - statistical analysis, generalization and development of texts, lexical and grammatical features;

• The second, modeling various intellectual processes with language difficulties, interpretation of the presentation and production of materials, confusion, assessment of the use of all other types of linguistic activity.

The basic principle of learning a foreign language is to master all other words: speaking, listening, reading, and writing. Lexical convenience requires the following parts: vocabulary, grammar, phonetics. For me, a multimedia course is not equal in all three sections.

The vocabulary section contains the following entries:

- Word order (improves vocabulary and syntax). The purpose of this publication is to leave veto power to the "last advice" with many words. Ked run the image set to reveal the sound, you can use the well-known noisy microphone.

- Fill in the blanks (learn words and grammar). In addition to this exclamation point, the following words are used.

- "Scientists" (means a means to help increase speech and attention. In general, this exclamation mark corresponds to the definition and form of the word.

- Dictation (assistance in the development of understanding verbal and speech written form). The purpose of this exercise is to listen carefully and record the heard text.

- Drawing an association of words (helps increase vocabulary and practice pronunciation). The purpose of this exercise is to find a word that matches the image on the screen.

- Choice of words (improving the accuracy of grammar and increasing the level of grammar). This is the end of life with the options normally available.

- Crossword puzzle (allows you to test your knowledge of the lesson read and clear words.). The purpose of the exercise is to make a crossword puzzle or listen to a recording of words using an on-screen translation.

The "Phonetics" section covers the basics of the

phonetic system of English pronunciation, which teaches students every sound, load, intonation, speed and rhythm of the language. This function is a collection of visual and acoustic data. By clicking on the "Speak" button, you can compare the sound and standard native language.

The grammar section contains theoretical material and quotes to facilitate writing: tests using a method with a choice of methods (or with several correct answers); Media and texts (there are different options for user support); Language games (crosswords, crosswords), dictation. Most of these whistles are listed in the dictionary section. [Milrud R. P. Maksimova I.R., 2000, p.85]

Media programs do not have a complete English course; they increase the lexical level of the language and teach to analyze grammatical phenomena.

Today there is a lot of talk about whether the reader should learn a foreign language or use it. Some of them have come to their readers that teachers who will be rewarded are few, and they bring readers a teacher, and then he will not. In our opinion, if the tool is intended for teaching or assistance, it will not bring much benefit to the reader. It should be noted that the reader has many possibilities: it combines visual and acoustic data, textual information, and the ability to save sound and automatic speech correction. They work in the laboratory, like the readers, here they work personally with each student, the teacher, personal relations with the students. The teacher works with the students using a computer that they have learned their language preferred. The teacher does not dominate the students and establishes a partnership with them, where each party invests its knowledge and skills, which leads to successful problem solving.

The hardest part of working with a teacher is using your time wisely. So stay close to students who need help, but do not be inspired by their ability to work independently. Keep track of the work schedule to keep all students in the loop.

Based on the introduction, there are high requirements for the study of practical foreign languages in everyday communication and professional spheres in accordance with modern requirements. A lot of information about high-level and traditional methods of transferring, investing and using ineffectively. Its use affects the reading potential as a textbook. Computer school programs offer more options than traditional teaching methods. They allow you to train different types of speech and combine them in different combinations, help to understand language phenomena, develop language skills, create conditions for communication, automate speech and language activities, and provide an improved accounting system, strengthen student independence learning. In addition, the implementation of an individual approach. Therefore, it can be used effectively, especially in high school, because:

- creating a reasonable basis for the production process.
- improving the information culture of students;
- to expand the language and sociocultural skills of students;
- a positive change in motivation teaches a foreign language. [Petukhov A.A., 2004, p.96]

Conclusion

In conclusion, to know English is very important in our country. Using information technologies in foreign language teaching is actually nowadays. If we use new technologies at English lessons, it will be easier to understand children.

I want to say that teachers should be modern nowadays. The role of teachers in modern teaching methods is very important. Because the information technology is, changing quickly and teachers have to catch up and learn to use those gadgets or applications correctly. Otherwise, learners and teachers will misunderstand each other. In addition, this causes more problems, such as, difficulties in teaching process or in choosing appropriate methods of teaching foreign language.

REFERENCES:

1. Address of the Head of State of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan: Strategy "Kazakhstan 2050" December 14, 2012.
2. Potapova R. K. New information technology and linguistics. Kam. Book, 2005. - 368 p.
3. Galskov N. D. Intercultural training: problems and content of teaching foreign languages // Foreign languages in school. - 2004. - 38 p.
4. Grebenev N. P., IV Methodological problems of computerization of schooling // Pedagogy. - N ° 5. - 1994. - 56 p.
5. Milrud R. P. Maksimova I.R. Modern conceptual principles of communicative teaching of foreign languages // foreign languages in school. - 2000. – 15 p.
6. Petukhov A.A. Computer technology in foreign language teaching . Higher School, 2004. – 96 p.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

УДК 78.072.3 (574)

КУРМАНАЕВ ЕРМЕК МАЛИКОВИЧ,
меңгеруші, АВАК және оркестрік дирижерлау кафедрасы,
Қазақ ұлттық өнер университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

АРЫНОВА АСЕЛЬ ДАУТОВНА,
оқытушы, өнертану ғылымдарының магистрі,
Музыкалық колледж,
Павлодар қ., Қазақстан

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНЫҢ ӘЛЕМНІҢ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ СУРЕТІ

Түйіндеме: Бұл мақалада дәстүрлі қазақ музыкасы әлемнің концептуалдық суреті талданады, оның дүниетанымдық құрылымдағы орны, этникалық топтың тіршілік ету ортасында ұлттық бірегейлікті көрсетумен әлемнің практикалық және рухани дамуының нысаны ретінде анықталады. Мәдениетті кеңейтілген семиотикалық жүйе ретінде қарастыра отырып, біз музыка мен музыкалық мәдениетті сананың, музыкалық ақпаратты қабылдау мен берудің ерекшеліктерін көрсететін белгілі бір музыкалық концептуалды сала ретінде түсіндірдік. Музыкалық мәдениет қоғамдық ұйымының және рухани өмірінің мәдени, психологиялық, философиялық, эстетикалық, әлеуметтік-саяси аспектілерінің ерекше көрінісі болып табылады, өйткені оның эволюция кезеңдері қазақ халқының этникалық тарихындағы маңызды кезеңдермен байланысты.

Кілтті сөздер: әлем суреті, музыка, сал, сері.

КУРМАНАЕВ ЕРМЕК МАЛИКОВИЧ,
заведующий, кафедра АВАК и оркестрового дирижирования,
Казахский национальный университет искусств,
г. Нур-Султан, Казахстан

АРЫНОВА АСЕЛЬ ДАУТОВНА
преподаватель, магистр искусствоведческих наук,
Музыкальный колледж, г. Павлодар, Казахстан

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ КАРТИНА МИРА ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ МУЗЫКИ

Аннотация: В данной статье анализируется концептуальная картина мира традиционной казахской музыки, определяется ее место в мировоззренческой структуре, в жизненной среде этноса как форма практического и духовного освоения мира с экспликацией национальной идентичности. Рассматривая культуру как расширенную семиотическую систему, мы интерпретировали музыку и музыкальную культуру как специфическую музыкальную концептуальную сферу, отражающую особенности сознания, восприятия и передачи музыкальной информации. Музыкальная культура является уникальным отражением культурных, психологических, философских, эстетических, социально-политических аспектов социальной организации и духовной жизни, поскольку этапы её эволюции связаны с важнейшими вехами этнической истории казахского народа.

Ключевые слова: картина мира, музыка, сал, сери.

KURMANAYEV ERMEK MALIKOVICH,
Head of AVAK and orchestral conducting department,
Kazakh national university of arts,
Nur-Sutlan, Kazakhstan

ARYNOVA ASSEL DAUTOVNA,
Master of art sciences, teacher,
Musical college,
Pavlodar, Kazakhstan

CONCEPTUAL PICTURE OF THE WORLD OF TRADITIONAL KAZAKH MUSIC

Abstract: This article analyzes the conceptual picture of the world of traditional Kazakh music, defines its place in the worldview structure, in the living environment of the ethnic group as a form of practical and spiritual development of the world with the explication of national identity. Considering culture as an extended semiotic system, we interpreted music and musical culture as a specific musical conceptual sphere, reflecting the characteristics of consciousness, perception and transmission of musical information. Musical culture is a unique reflection of the cultural, psychological, philosophical, aesthetic, socio-political aspects of social organization and spiritual life, since the stages of its evolution are associated with the most important milestones in the ethnic history of the Kazakh people.

Key words: world picture, music, sal, seri.

INTRODUCTION

Spiritual renewal is impossible without mastering human values; therefore, it's important to study moral and spiritual culture of our ancestors. One of the most important factors determining the ethnic features of Kazakh world image is a unique harmony of man and the universe, man and culture, man and society. It is therefore appropriate to resort to culturological method of research. One of the major research objectives is «immersion» into a historically distant culture, and the hermeneutic method becomes a means of cognition of the "code" of culture. Method of etymological analysis allowed us to reveal cultural information hidden from modern man.

In Kazakh world image, music plays a very unique role that along with the artistic value satisfying purely aesthetic needs of the ethnic group, it is a structuring core of culture, mental core of society. Such versatility gives grounds to consider the identity and uniqueness of the spiritual culture as a key world modeling element, able to independently and in substantial way define the conceptual picture of the world of Kazakh traditional music. The subject of the study predetermines the need to describe the nature of concepts in musicological picture of the world; the analysis of the conceptual picture of the world of traditional Kazakh music, determining its place in worldview structure within the living environment of the ethnos as a form of practical and spiritual world acquisition with explication of national identity. The indicated purpose of study is determined by a mix of research methods and techniques. Cognitive analysis method consists in revelation of concepts in conceptual and linguistic picture of world; conceptual analysis, covering etymological analysis, which allowed us to trace the evolution of the concept content, starting with an analysis of its "inner form" and ending with the analysis of the current content. One of the most important factors determining the ethnic features of Kazakh world image is a unique harmony of man and the universe, man and culture, man and society. It is therefore appropriate to resort to culturological method of research. One of the major research objectives is «immersion» into a historically distant culture, and the hermeneutic method becomes a means of cognition of the "code" of culture. Method of etymological analysis allowed us to reveal cultural information hidden from modern language speaker. An etymological study of concepts revealed a change in semantics and scope of functioning, intertwining of different meanings, extending from its origin and scope of functioning. For the first time the notion of a conceptual world picture of traditional Kazakh music was proposed, theoretically grounded and structured by defining its place in the worldview structure, reviewed in the context of life conditions of the ethnos as a form of practical and spiritual world acquisition with explication of national identity. For the first time Kazakh music was analyzed as a type of world image. The hue of a definite linguistic and cultural commonness convey differences in naming musical genres, performers, instruments, range of emotional-evaluative and stylistic shades of performance. A study of a certain genre in general genre reference system, of the history of origins of the institute of performers opens the opportunities for reframing Kazakh culture. We view the semantic evolution of the traditional musical concepts as a result of their cultural and linguistic memory storing traces of Turkic view of the world. Comprehending the musical culture of Kazakhs, we cognize the values created in

a particular historical epoch. A special attention is paid to the issue of correlation of the meanings of linguistic units with the concepts of national culture and general characteristics of the concept sphere of language. The figurative basis of traditional musicological concepts contributed to definition of the system of knowledge and understandings formed in the national world perception, universal and ethnical elements in the linguistic world image of Kazakh nation.

MAIN PART

The notion of conceptual picture of the world falls into the number of fundamental categories which determine the specificity of a human and his/her existence, his/her relationship with the world. Conceptual world image, used in various meanings, is used to represent ideological structures that lie at the foundation of the culture of a particular historical epoch, characterizing the integrity of the worldview [Brown P., 2003, p.36]. Conceptual picture of the world is always an original outlook, its notional construction in accordance with certain logic of worldview, perception and attitude, combined in world image in a way specific for a given age and epoch.

Conceptual picture of the world has purely ethnic features, as it's determined, largely, by belonging of the subject of worldview to a particular national culture. National world image can be defined as grid of coordinates: the world that the nation seizes determines the universe (in ancient sense: formation of the world, world order) that it depicts in its art, or as a code which determines the features of national culture.

The property of the world image as the conceptual core of the worldview is in its cosmological orientation (it is a global image of the world) while being anthropomorphically oriented (it bears the features of specifically human way of world acquisition) [Aitchinson D., 2012, p. 44]. Concept is the sign of a specific world and many forms of thought reflecting the reality. A huge number of works is dedicated to study of the concept, and among them the most well-known are works Revveka Frumkina (1992), Anatoliy Babushkin (1996), Lyudmila Cherneiko (1997), Yuriy Stepanov (2007) et al. This issue is also studied in the works of foreign researchers: Ronald Langacker (1999), Anna Vezhbitskaya (1999), Ray Jackendoff (2002) et al.

Despite the variety of existing definitions of a concept, we can come forth with a common feature: they emphasize the idea of integrated study of language, consciousness and culture that is relevant to modern linguistics. Invariant features of a concept are: minimal unit of human experience in its ideal representation, verbalized by means of words and having a field structure; the principal unit of processing, storage and transmission of knowledge; the concept has moveable boundaries and specific functions; the concept is social, its field determines its pragmatics; it is the basic unit of culture [Maslova V.A., 2004, p. 208]. These characteristics are considered to be substantial and are reflected in our definition of concept: the concept is a mental construct, a domain of linguistic consciousness, which represents specifically structured body of knowledge about the denoted subject or phenomenon of reality and reflects nationally-structured specificity of vision and segmentation of the world.

A concept is a unit of an individual's mental space, and meaning is the unit of the language's semantic space. The linguistic meaning delivers only a part of the semantic content of the concept. The concept defines the semantics of the linguistic means of its expression. At the same time, the access to the definition and the description of the nature of the concept can only be obtained through the analysis of linguistic means of representation. The methodology of conceptual analysis is based on this important thesis of cognitive linguistics, which includes two approaches to the conduct thereof: from the selected concept to linguistic means of its expression; from the chosen key word, its semantics, to reconstruction of the studied concept. In this case a link between conceptual and semantic analysis is obvious: characteristics of the concept are revealed through the meanings of linguistic units representing them, their dictionary interpretations and particulars of combinability.

Being primary cultural entities, concepts form an image of the surrounding cultural reality in individual's consciousness, creating axiological picture of the world. National culture is preserved and transmitted by means of concepts of spiritual culture [Langacker R.W., 1999, p. 102]. The concept is considered a phenomenon of linguocognitology, herewith using the notions "concept sphere", "information processing", "general fund of knowledge", "scheme", "frame" [Babushkin A.P., 1996, p.103]; in cultural linguistics, concept is considered as constants of culture, cultural connotation, linguocultural unit [Arutyunova N.D., 1998, p. 896].

From the linguoculturologic point of view, the concept is defined as: "a clot of culture in human mind"; "the form that the culture takes to enter the mental world of a human"; "verbalized cultural sense", "semantic unit of the "language" of the culture"; key word of culture, the pivot of the mentality; "a set of all valence links, nationally and culturally marked"; "a unit marked by ethno-cultural specificity".

As we see, many definitions of the concept have a common attribute, which is the fact that it's defined as: discrete, semantically dimensional unit; global unit of mental activity; unit of collective consciousness marked by ethno-cultural specificity, consisting of the unity of three phenomena: language, culture, and consciousness. These approaches to the study of the concepts complement each other,

because the concept as a mental creation in an individual's mind is an access to conceptual sphere, and ultimately – to national culture [Halliday M.A.K., 1978, p. 256].

Clifford Geertz interprets concept as basic cultural unit in the mental world of a human which, from one hand, covers the content of the notion, and from the other – all that makes it a fact of culture – etymology, a brief history of this concept, modern associations, assessments, feelings [Geertz C., 1973, p. 65), is closest to the topic of our research.

The objectives of our study include linguoculturologic description of traditional musical concepts that are the core of the Kazakh culture as reference points of national mentality pertaining to the system of values of Kazakh linguistic culture.

CREATIVE FEATURES OF PROFESSIONAL PERFORMERS

For denotation of "the specialists" in the performing field of musical creativity, there is an unfolded system of concepts that have emerged in connection with the age stratification of Kazakh nomadic society: anshi, olenshi, kyuishi, akyn, sal, seri, zhyrau, zhyrshe, termeshi, baqsy – bearers of music tradition of the ethnic group, spokespersons of its historical memory and ideology. Having a high social status in society, they held a honorable and sacred place, because their worldview has always been defined by the link between cognition and self-realization of a human in the world.

In Kazakh picture of the world, the musician had the status of a wise mentor, spiritual father, the founder, ancestor, etc. The unity of creativity and lifestyle peculiar to the bearers of traditional music, mediating the content of life cycle stages is an ancient basis of Kazakh culture. The ecstasy of baqsy, subjective lyrics of sal and seru, the dramatism of akyns, impersonal wisdom of zhyrau – all of that is synthesized in their work.

Creative features of professional performers are connected with their status in the society, with the age characteristics, peculiar behavior. The art of akyns is judicious, filled with intellectual content; the creative work of zhyrau is philosophically measured, restrained. In sal and seri behavior, conveying the spirit of youth, we feel looseness, freedom, emotional sensuality. The art of professional representatives of nomadic culture has a certain distinct style: the style of sal and seri is lyrical, that of akyns is dramatic, of zhyrau – epic. The magic field of activities of sal and seri affect personal and family karma. Akyns' activity is devoted to family and kinship relations (wedding and funeral rites), the regulation of social relationships within the ethnic group (aitys), the influence on the collective ancestral karma, organizing social relations through the astral world – zhyrau. Zhyraus' activities include global politics, military magic, the prediction of the outcome of military battles, the future of the nation, the impact on national karma, communication with spirits (ancestral spirits), with the mental world.

The primitive society formed types of magical figures that serve different needs, these include baqsy; in the period of class formations – the prototype of sal; the akyn type was formed in the era of development of clans and tribes; zhyrau – in the period of development of khanate, the formation of statehood. After completing the historical and cultural cycle, the culture of nomads forms a new type of creators of culture – the Sufi s. Sufi musicians synthesized in their works the following: the ecstatic nature of baqsy, subjective lyrics of sal and seri, the dramatic nature of akyns, the wisdom of zhyrau. Spiritual and musical experience of traditional society included the sacred and artistic components.

In the activities of professional bearers, the ratio of these two categories has evolved, over the time the artistic element has become dominant. Sal, seri, akyns, zhyrau began to be perceived solely as artists. Baqsy, characterized by purely religious nature of activity, started to disappear.

We distinguish a special group among musicians – sal and seri, whose lyrical and song activities, singing of love and its wonderful manifestations, was aimed at the sphere of life which is very important for the society (creating family and consolidation of its traditions). Not accidentally, the society itself has sanctioned these musicians on certain violations of etiquette established for centuries.

The researchers Edyge Tursunov (2001) and M. Kurmangaliyeva (2005) emphasize the erotic function of these musicians determining the eccentricity, courtesy, "theatricality", artistry, knighthood, "aristocracy" of their behavior. Sal and seri performed educational function, instilling in young people the basics of steppe etiquette, which highlighted the mental and the spiritual beauty of love, the essence of harmony, eternity.

Destined to establish the "youth culture", the lifestyle in society, sal and seri reflected the interests of this very age group, but their function was not reduced to "entertainment" only. They performed an important function of renewal of the world, carried out the initiation of transition of an individual into the adult phase, from one state to another. The period of moving to adulthood is an important stage in every person's life, therefore, the second function of their activities is educational, consisting in teaching young people the skills and fundamentals of the steppe etiquette, which highlighted the mental and the spiritual beauty of love, the essence of the harmony, eternity. Lyrical and song activity of sal and seri, singing of love and its wonderful manifestations, was aimed at important social sphere of life – creation of family, consolidation of traditions.

Sal and seri surprisingly delicately and gently expressed the beauty of woman, her flying steps, a quick glance, iridescent laughter in their music;

their works were fascinating by the sensual beauty. Having heard about this beauty, sal immediately set forward to see her, did everything to please the beauty: sang all night, danced, joked and made expensive gifts. Presenting his invaluable argamak horse to the girl's father, sal and seri occasionally reached homes on foot. Being a sal was rather costly. Being distinguished by the ability of special prosody, their art was differentiated by semantic orientation: courtly art – songs, dedicated to girls, young women; epic and didactic, praising the exploits of warriors, men's lyrical songs about wisdom, old age.

THE OMNITUDE OF SAL AND SERI CREATIVE WORK

The first mention of sal and seri in the scientific literature as of "extravagant people of epicurean sense" is met in Aleksandr Zatayevich's works, giving a detailed description in the collection book titled "1000 Songs of Kazakh People". The author writes: "Sal is an eccentric, 'a swagger' of futuristic sense, a person, wishing to be distinguished from 'the ruck' by all means and appeal to it either by ornate suit, original manners, escapades or rich saddles and harness etc." [Zataevich A.V., 1963, p. 487].

Ahmet Zhubanov writes about sal and seri with great warmth and love. Emphasizing that Tattimbet was seri, the researcher interprets this word with a footnote "steppe actor" [Zataevich A.V., 1963, 166]. The scientist explains that sal and seri were real "men of art", the whole life "they felt like on stage" [Zhubanov A.K., 1966, p. 21].

Sal and seri, as a rule, were wealthy people and had a few dozens of horses for travelling. Esmagambet Ismailov speaks about the universalism of sal and seri talents, and acquaints the reader with the specifics of their behavior: fandangle, craziness of sals, and on the contrary, chivalry and nobility of seri, the predominance of love theme in their works [Ismailov E., 1992, p. 198].

Sal and seri who appeared in pre-Muslim period were regarded as the exponents of universal norms of being, psychologists of human souls, by occupation they belonged to the artistic Bohemia.

Sal and seri were people of a special inner culture and moderation. There is a legend that says:

"Once a group of sal and seri who called themselves not otherwise but 'seksen seri' – eighty seri, appeared in the steppe. When they approached an aul, they took stand on dense thickets of reeds and started waiting a special invitation as is customary. One of the elders of aul, who refused to believe that they were all seri and said he had to check that, commanded the dzhigits to set the thicket to fi re. When the dry reeds began to burn, most of seri ran away and only one of them remained sitting motionless in the middle of fi re. He shouted loudly to the men running from fi re: I'd rather be roasted alive than dishonor my name 'seri'. Having heard that one seri remained in the midst of the fi re, the elder, in order not to dishonor his name, immediately commanded to put out the fi re. When the fi re was extinguished, fearless seri was invited to aul with all appropriate honors" (Ismailov, 1992).

In the chivalric culture of sal and seri, a cult of worship of female beauty emerged, which attached an exceptional importance to love as a feeling, uplifting a person, evoking all the best in him, inspiring to heroism. The works of sal and seri fascinated by the sensual beauty of the sound, and expressed the beauty of a woman, her flying pace, a quick glance, iridescent laughter in music surprisingly delicately and gently; poetry and music truly became the "mistresses" of the nomadic culture.

The creators of the first epics were military soothsayers, combining in their practices the ritualism of the cult of spirits (war magic rituals) and elements of shamanic ritualism.

Edyge Tursunov, revealing the ritual aspect of sal and seri's behavior, writes about the cradles of their origin, development in society. In his opinion, sal and seri were of high social status, treated the physical labor disparagingly, led a Bohemian lifestyle, and was the people of special internal culture and moderation [Tursunov E.D., 2001, p. 185].

THE CHIVALRIC EPOS OF SAL AND SERI

Studying the types of Kazakh folklore bearers, Tursunov raises the issue of Turkic military brotherhoods, where the author leads up the genesis of Kazakh sal and seri to secret male unions of primitive society through mediated steps of ritual secret unions [Tursunov E.D., 2001, p. 201]. According to the researcher, the original meaning of the word seri is "a warrior", "a vigilante".

The main archetypes of sal and seri were Love and Death. As representatives of the military aristocracy, they were the first to take arms, were distinguished by temerity and bravery. While in Europe a trouvere only praised the exploits of the knights and the beauty of their ladies, Kazakh sal and seri were fearless warriors, they were in the forefront. Muhtar Magauin writes about that in his novel called "Kokbalak": "In bright dresses, sal and seri attracted the enemy's attention, boldly rushed into danger even unto death, believing that one should not cling to life at all costs".

The art of sal and seri is mainly an art of warrior caste, which emerged from the existential experiences of the warrior who saw death in the face, who knew the value of life, love, beauty. Laudatory odes of maktau, dedicated to the courage of warriors, were, as a rule, performed before the battle in order to ingratiate the protection from the spirits of fallen warriors during the battle and a help to instill the martial spirit. The heroic epos of sal and seri had an imperative: "To raise a worthy enemy so that he kills you at the beginning of your flight". It was assumed that this unused energy of flight will help to rise even higher in the next life.

The deliberate courage of sal and seri warriors, intentionally leaving vulnerable places in armors: "There will be no unfulfilled desires (armany zhok) of the warrior if he met the enemy that can kill with a stroke in the heart". Open fight was treated higher by sal and seri than stratagem. Sal and seri treated the enemies, including the vanquished, with absolute respect. They admired their bravery and courage, noting the dignity and heroism of the enemy, demonstrating a high military etiquette, believing that victory over a worthy opponent elevates the hero. The military culture of Central Asian nomads is characterized by chivalry ethos (the moral values and standards, personal behavior, historical type of morality, mutual respect of the opponents). Heroic death in a fair fight was considered a decent end of life. One of the main features of the knight ethos is idealistic individualism, competition of individuals for the sake of glory, honor. Or, rather, it would be well to speak about a genetic relation of knight ethos with traditional nomadic culture.

Representatives of the military brotherhoods – secret male unions – sal and seri travelled thousands of miles for a battle of aitys (tartys) with a person whose fame reached them. Thorstein Veblen writes: "If there was no war, the knights set for travel in order not to get coddled from inactivity, they could not bear hearing about other people's success, they were willing to meet with the praised hero in a duel", the encounter of two knights was necessarily followed by figuring out who was better. The author called knightly brotherhood "the idle class" and believed that in time of peace this class was characterized by "demonstrative idleness", and according to Veblen, it signified the social status [Veblen, 1984, p. 378].

The book by an Italian rest.earcher Franco Cardini titled The origins of medieval chivalry attracts a special interest, in particular the following sections: "Shamans, Warriors, Missionaries", "The Sword and the Cross", "In the Beginning there Was the Power", where the author writes that the sources of origin of European knightly culture are the traditions of equestrian-nomadic civilization of Eurasia, of European aristocracy of Turkic nomads: "The wind of steppe chides in European knighthood tree" [Cardini F., 1982, p. 366]. The book reveals the deep prehistory of chivalry as a social and cultural phenomenon, and discusses its technological and military aspects. It traces the formation of the ideological concept of chivalry, of its self-consciousness and social technologies. The Asian East, says Franko Cardini, "brought not only a regiment of skilled and fearless riders, who plunged the people of Europe into terror and awe, but also a wonderful social and cultural ideal – an image of a warrior on horseback" [Cardini F., 1982, p. 384].

Johan Huizinga refers to the same: "the Germans adopted the cult of weapon and sword and the art of war from the nomads" [Huizinga J., 2004, p. 19]. Joseph Campbell describes the knighthood as a social stratum of warriors-defenders, who much later transformed into a quite broad and heterogeneous social group with a specific set of public functions, obligations and rights [Campbell J., 1996, p. 284].

Eric Donald Hirsch notes that a noble origin was of great importance in knight-military culture. The author believes that: "A man should radiate strength. A man should be tall and broad-shouldered. It's not in everyone's power to raise the shield, forged for Achilles, and Hector's spear was eleven cubits in length. The knight must be a skilled athlete and come off the competition with honor" [Hirsch E.D. Jr., 1993, p. 252]. These skills also demonstrate his distinctive class origin, because their acquisition requires free time. The knight is distinguished by his beautiful speech and courtesy, we have in mind not a kind of rhetoric, but a speech that distinguishes the upper strata of the society from the common people.

So, sal and seri combinated the qualities of a warrior, the talents of akyns, zhyrshy, composer, artist, decorator, magician, dancer, acrobat, toured the auls only in groups, accompanied by the young people, being at the helm of fests and fun. By their nature, they were close to the traveling singers-musicians. In France they were called trouveurs, in German – minnesingers, in Russia – wandering comic minstrels.

The first period of sal's creativity is rich with beautiful epigrams, which depicts an image of sal in love, songs, filled with comparative metaphors: "falcon's dream" (sensitivity), "red foxes" (represents the intelligence, disingenuity, cunning).

The middle period of sal's creativity: "the status of a teacher", his creative work is full of ethical and didactic edifi cation, the theme "dunye" (the evanescence of life) becomes the main theme, songs notifying of the transition from one life cycle to another (age group), artistic images radically transform, acquiring a sacred meaning: a changing world, re-thinking the existence, youth – old age.

The third period of creativity: the status of a demiurge, zhyrau, master, "patron", the main idea is the transience of time, spatial and temporal categories including Nature, Space and Universe.

MULTIFUNCTIONALITY OF SAL AND SERI

Sal and seris' behavior and creative works are not just a Bohemianism, fun, foolishness; they encompass an inexplicable depth of universal scale, knowledge of cosmic laws realized in earthly existence. The second function of sal and seri activities was nurturing the basics of steppe etiquette in youth. As the period of physical, physiological and spiritual formation in traditional society was understood as the transition from children's natural asocial behavior into the age group of its full members. Probably, this task was entrusted to seri rather than sal, because unlike the extravagance and buffoon-

ery of the latter, seri were moderate, tactful, with chivalrous attitude towards others, had fine taste, refined clothes and manners, and showed aestheticism in art.

The main artistic functions of sal and seri were, on the one hand, helping in springing up a fire of love, and on the other – holding this spontaneous flame in strict social frames. Hence the music – songs and kyuis (historical songs) – placed emotional and spiritual essence of love atop.

The third function of sal and seri activity can be called carnivalesque, playful, idle. This carnival character is related to acting, playing style of sal and seri behavior. First of all, they are characterized by a high artistic virtuosity, rich poetic and musical, performing and composer's talent, that is, those qualities that have always existed in their creative arsenal.

Sal and seri slightly differed from each other, but not so much by their nature as by their appearance and behavior. Sal is a descendant of aristocratic family, he performed magical-ritual functions, devoting his art to the youth, had a special world attitude and status. If Seri were restarint, sals, on the contrary, were always acting up, wore clothes that provoked laughter and astonishment. Eccentricity, fancy, theatrical behavior, incompliance with regulatory practices were peculiar to them. The type of sal and seri is Tattimbet with his love lyrics, images of beautiful nature, women, and girls. An idle way of living, ritual and erotic conversations with young girls, are reflected in his numerous kyuis, born in competitions with beautiful women. Tattimbet has a kyui "Kyz kuiletu" or "Balbyrau" which literally means bringing a girl off, the explicit eroticism of which was channeled into delicacy and sophistication of sound, a kind of special lyrics dedicated to the most intimate experiences and feelings.

Tattimbet was "a true seri, dressed like seri, had the same swagger, went in for an extravagance like keeping an umbrella above his head while sitting on a horse, he preferred to own beautiful but impractical things, for it is peculiar to self-sufficient man". A bright successor to the traditions of people's favorites, sal and seri, itinerant professional poets and musicians with their unusual behavior and high self-esteem, whose superior quality was inner freedom, undoubtedly was Nurgisa Tlendiev. Nurgisa Atabaevich Tlendiev is an outstanding Kazakh composer, conductor, dombra player, teacher and author of more than 500 pieces of music in various genres: songs, kuis, songs, overtures, poems, cantatas, operas, ballets and others.

CONCLUSION

We reviewed the integrity of world picture, its main points, from the perspective of a cultural phenomenon, as culture, being a way of human activity defines and synthesizes all other forms of world cognition. This is the very culturological aspect in which the world picture of traditional Kazakh music was studied. Music has: a systematic organization; a wealth of means of expression; it reflects the diversity of nomad's world in its complex, fi ne, profound manifestations; is an artistic value; key world modeling element; is able to meet the aesthetic needs of an ethnic group; to determine the picture of the world.

It follows from the above that ethnic identification of music was determined by the world picture which was formed by this ethnos and contributed to the definition of its spiritual identity. The study of the conceptual picture of the world of traditional Kazakh music brought us close to elusive, but fairly real phenomenon called "national spirit" reflecting the spiritual world of the nation. Comprehension and interpretation of cultural significance of music is possible only through immersion into the culture. When using semantic codes – linguocultural concepts, culture determines the concept (it is the mental projection of elements of culture) of music – it is a sphere where linguocultural concept is objectified.

The genesis and the role of linguistic-cultural concept as a global mental (cognitive) unit in its national identity, as designations of national consciousness units modeled by linguistic means, a unit of modeling and description of national concept sphere in the formation of traditional music is very important. The diversity of phenomena of musical culture is captured in a rich system of linguistic concepts, acting as a kind of "self-reflection" of national culture; they have gathered and concentrated musical experience of the past. The analysis of the means of verbalization of concepts will allow exploring ancient ideas about musical concepts. All potencies of the concepts form the national concepts sphere of language, the national and cultural information stored in knowledge bases of representatives of the people.

The life story of sal and seri is the story of spiritual culture, mentality, social psychology and the view of life of that epoch. Sal and seri, representatives of the epic tradition, embodied the principle of universal generality in the forms of syncretic activity, were an example of martial honor and valor, both in life and in their creative work. Sal and seri were a privileged social caste, viewing themselves "the cream", the highest stratum of society, representatives of the aristocratic class who had free time and sufficient resources.

The activities of sal and seri were initiated by a whole range of factors and forces of social development, relating not only to the sphere of spiritual life, ethics, but also to the military art. Sal and seri conquered their position with weapon in their hands, valor was the most necessary virtue, and the accusation of cowardice was the worst of insults. The main, the core virtue of sal and seri was the concern about honor, the desire for fame and difference, sensitivity to honors and to correspondence thereof to their deserts. Death with glory or life without glory, they

chose the first of these two possibilities.

REFERENCES:

1. Aitchinson D. The Connection of the Thought Processes with Linguistic Categories: an Introduction to the Mental Lexicon. – London: Wiley-Blackwell, 2012. – 268 p.
2. Arutyunova N.D. The language and the world of man. – Moscow: Russian Language Culture, 1998. – 410 p.
3. Babushkin A.P. Types of concepts in lexical semantics of the language, phraseology. – Voronezh: Voronezh State University Press, 1998. – 366 p.
4. Brown P. Linguistic Description of Concept in Cultural Aspect. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 168 p.
5. Campbell J. The Hero with a Thousand Faces. – New York: Barnes & Noble Books, 1996. – 588 p.
6. Cardinic F. Alle radici della cavalleria medievale. – Italy: La Nuova Italia, 1982. – 498 p.
7. Geertz C.The interpretation of cultures. – New York: Basic Books, Inc. Puhlishers, 1973. – 318 p.
8. Halliday M.A.K. On Conceptual Analysis in Culture // Logical Analysis of Language. Cultural Concepts. – London: Arnold, 1978. – P. 248-262.
9. Hirsch E.D. Jr. The Knight and the Bourgeoisie: A Study on the History of Morality. – NewYork: Vintage Books, 1993. – 374 p.
10. Huizinga J. Homo Ludens: A Study of the Play Element in Culture. – Boston: Beacon Press, 2004. – 241 p.
11. Ismailov E. Akyns. – Almaty: Kazgosizdat, 1992. – 376 p.
12. Maslova V.A. Cultural Linguistics. – Moscow: Academy, 2004. – 319 p.
13. Tursunov E.D. Origins of the Turkic Folklore. – Almaty: Dike Press, 2001. – 275 p.
14. Veblen T. The Theory of the Leisure Class. – New York: Yale University, 1984. – 521 p.
15. Zataevich, A.V. 1000 Songs of Kazakh Nation. – Moscow: Muzgiz, 1963. – 495 p.
16. Zhubanov A.K. Nightingales of the Centuries. – Almaty: Zhazushy, 1966. – 245 p.

УДК 791.43/.45

МУСТАФИН КАНАГАТ КУРМАНГАЗЫЕВИЧ,
2 курс магистранты,
Т. Жүргенов ат. ҚазҰӨА,
E-mail: kana@mail.ru

ГАЙНИЖАМАЛ АБИЛЬДИНА,
Ғылыми жетекші,
Алматы, Казахстан

КИНОӨНЕРІНДЕГІ СПОРТ КӨРІНІСІ БЕЛГІЛЕРІ

Андатпа: Ежелгі заманнан бері өнер әрі тәрбие көзі болып келе біздің болмысымызға және тұтас санамызға әсер ететіні тегін емес. Бәрін тәптіштеп айта кететін болсақ,- өнердің түпкі мағынасы барша тәрбиелік әрекетке тіреліп, әрі барлық авторлар, өнер мен педагогиканың өзара ұқсастығын бақылап, психологиялық сараптау жағынан өз ойларына аяқасты сенім тудырады. Көптеген спорт фильмдері шынайы оқиғаларға негізделеді, дегенмен де деректі фильмге қарағанда «хабарламалық фильм» санатына жатқызылады. Ол дегеніміз, шынайы оқиғаларға құрылып түсірілген фильмдер – жәй ғана түсіріліп алынған материал емес, ол негізінен жалданған актерлар, нақты редакцияланған көріністер,айналып келгенде өткен оқиғаны драмаға айналдыра әңгімелеу.

Түйін сөз: фильм, спорт, кино, оқиға, рухани құндылық, продюсер, режиссер.

Аннотация: Недаром искусство с самых древних времен рассматривалась как часть и как средство воспитания, т.е. известного длительного изменения нашего поведения и нашего организма. Все то, о чем говорится,- все прикладное значение искусства в конечном счете и сводится к его воспитывающему действию, и все авторы, которые видят родство между педагогикой и искусством, получают неожиданное подтверждение своим мыслям со стороны психологического анализа. Многие спортивные фильмы основаны на реальных событиях, однако они также подпадают под категорию «повествовательного фильма», а не документального фильма. Это связано с тем, что фильмы, основанные на реальных событиях - это не просто отснятый материал, а скорее всего, наемные актеры, изображающие отредактированный, часто более драматичный пересказ о происшествии.

Ключевые слова: фильм, спорт, кино, событие, духовная ценность, продюсер, режиссер.

Abstract: It is not for nothing that art has been considered from the most ancient times as a part and as a means of education, i.e. a certain long-term change in our behavior and our body. All that is said - all the applied significance of art is ultimately reduced to its educational action, and all authors who see the kinship between pedagogy and art receive unexpected confirmation of their thoughts from psychological analysis. Many sports films are based on real events, however they also fall under the category of «narrative film» rather than documentary. This is due to the fact that films based on real events are not just footage, but rather hired actors depicting an edited, often more dramatic retelling of the incident.

Keywords: film, sport, cinema, event, spiritual value, producer, director.

Ұлттық өзіндік санасы этникалық халықтың болмысының жеке белгісі және өзімшілдігін сақтаған кезде әрі өз халқының мәдениеті, тілі, ділі ерекшелігін мойындаған кезде мәдениеттілік пен дәстүрлік ерекшеліктерімен тығыз байланыста дамиды. Ұлттық өзіндік санасы ұлттық мәдениетті сақтап әрі дамытуға бағытталған халықтың ойын қалыптастырады.

Бүгінгі таңда қазақстандық қоғамда ұлттық мәдениетті әріқарай дамытуға апаратын өз халқының рухани нанымы аса зор маңыз алып отыр. Ұлттық өзіндік сананың ерекшеліктері мен даму факторларын зерттеудің маңыздылығы халықтың рухани-адамгершілік құндылықтарын жалғастыруға жасайтын мүмкіндігінен қарастырғанда айқындалады. Әр халықтың болмысының ерекшелігі оның ұлттық мәдениеті көрінісінде жатады. Белгілі бір ұлттың мәдениеті тек қана ұлттық құндылықтармен ғана сипатталмайды, оның жалғасын табуымен де бағаланады. «Ұлттық мәдениет халық өзі қолымен жасаған әрі ұлттың өмірінде бар заттық әрі рухани байлықтардың бәрін қамтиды. Ұлттық мәдениет барлық ұлттық құндылықтарды, атап айтсақ, ұлттық психологияны, болмыстағы ұлттық ерекшеліктерді, халықтың ұлттық ерекшелігін, оның адамгершілік ақылы мен ұлттық өзіндік санасын көрсетуге қабілетті» [Ф. Эфендиев, 1999, 15 б.]. Қазақ өзіне тән ұлттық салт-санасынан мүлде қол үзіп, алақан жайып қалған халық емес қой. Дала төсіндегі сайсала құшағында шоғыр-шоғыр ауылдарда ұлттық дәстүрдің қасиетті тамырын аз да болса қолданып келді және қолдана береді де. Әсіресе, сырттан елге ағылған қандастарымыз ата салт - дәстүрін сақтап ала келгенін көріп жүрміз.

XXI-ші ғасырдың ғана озық жетістігі – киноөнерін елімізде әлі де дұрыс пайдалана алмай келеміз. Кинематография басшылығында отырған азаматтар мен азаматшалар әр жұмысты ақылмен ұйым-

дастырып, сол арқылы ұлттық құндылықтарымызды, мәдениетіміз бен салт-дәстүрімізді санамызға сіңіре дәріптесе мәселенің түйіні дұрыс шешілген де болар еді. 30 жыл толған Егемендік дегенді жадағай түсінбей, қолдағы барға құрғақ қанағат жасамай, бүгінгі ырысымызды ертеңгі берекеге айналдыру үшін де экраннан өтетін дүниелерді сұрыптап, салмақтап, саралап ұсынса, ұрпақ тәрбиесіне әжептәуір ықпалын тигізер еді. Иә, ұрпақ тәрбиесінде кинoның алар орны ерекше.

А.К. Салминнің пікірі бойынша, «Обряд – важнейший блок в системе культуры этноса. В нем перекрещиваются и отражаются практически все основные стороны жизни. Обрядовые действия и моления позволяют пролить свет на сложную проблему этногенеза, отражают исторические связи и духовную общность с другими народами. В них получили отражение отдельные вопросы земледелия, жилища, народного знания, фольклора, мифологии, искусства, верований» [А. Салмин, 1994, 321 б.]. Осы ғалым айтқандай, қазақ халқы ежелден небір спорт ойындары түрлері арқылы жас ұрпақты тәрбиелеп, салауатты өмірге бейімдеп келген. Көшпенді түркілер, оның ішінде қазақтар көкпар тартып, ат жарыстырып, күрес алаңдарында балаларына күш сынастырып өсірген. Қазақтарда түрлі ойындар мен мейрамдар ұйымдастыру халық мәдениетін әлеуметтендіру қызметін атқарған, дәл осындай шараларда белгілі тәртіпке және әрекет нормаларына сәйкес өзін ұстай білуі көрінеді. Д. Жолжақсыновтың «Біржан Сал» фильміндегі ойын көріністері айнала түсірілген панорама арқылы көрсетілген. Драматургияның басқа бір маңызды элементі – шығарманың негізіне жататын автордың ойы немесе оқиғаның ең жарқын, ең шиеленісті дамуы кезеңін беретін - кульминация (шарықтау шегі). Біржан мен оның жігіттері өте қатты әсер қалдыратын эпизод екені даусыз.

Қазақ киноөнерінде ұлттың небір салт – дәстүрі қатарынада ұлттық ойындары көрсетіліп келеді. Мысалға, режиссер Абдолла Қарсақбаевтың «Менің атым-Қожа» фильміндегі сырттағы ат жарыстың ұйымдастырылуы кезінде Қожа мен Сұлтанның күресуі, сол арадағы Алтыбақан көрінісін айтсақ, экранға сұранып тұратын кинематографиялық объекттер көз алдыңызға келеді: атжарыс, қызқуу, би түрлері, түрлі айтыс, күрес, алтыбақан, тербелген қайың, аққан су, бір сөзбен айтқанда, күнделікті көзден таса қалып қоятын нәрселер болса да, бәрінің кино тіліне берер пайдасы зор. Осы арада Сұлтанның ойына да күресіп, жеңімпаз атанып, сыйлықты Қожа екеуі бөлісіп алмақ келген, бірақ, оған Қожа қарсы болады. Сұлтан қыңқылдап қоймай қояды да, Қожа келісуін айтсақ болады. Әбден қажығанша алтыбақан теуіп, ойындарын әріқарай жалғастырып кете береді. Олардан шамалы қашық жерде мықтылар белдесіп қазақша күресіп, жеңімпаздары марапатталып жатады.

Көрермен көз алдында режиссер Сұлтан Хоқықовтың атақты «Қыз Жібек» фильміндегі «Садақ ату»арқылы отау тұратын орын таңдауы. Болашақ әскерлерді әскери өнерге, үлкендерді сыйлауға, дәстүр мен салтты сақтап құрметтеуге ғана үйретпейді, олар қазақ халқында өте көп ойындар мен сайыстарда өнер көрсетуге жаттықтырады. Ойын элементін мәдениеттен іздесек, онда мәдениет құбылысының ойындық сипаттарға толы екеніне біздің көзіміз жетеді. Мәдениеттегі ойын элементі алдын – ала белгіленген мөлшерде көрініс табады. Ондай жағдайды тарата келе, Й.Хейзинга «Ойын мәдениеттен бұрын қалыптасқанымен, мәдениеттің даму кезеңдерінің барлығында дерлік кездеседі, оларға нәр беріп тұрады. Адам күнделікті тұрмысында, тіршілігінде ойынмен кездеседі. Ойын нақтылы өмірден, күйбең тіршіліктен дараланып, өзгешеленіп тұрады, ойын олардан асқақ, биікте тұрады. Ойын іс әрекеттік форма ретінде көрініс береді, сол іс әрекет формасы нақтылы бір мағынаға ие болып, әлеуметтік қызмет ретінде белгіленеді, – дейді. [Й.Хейзинга, 2004, 85 б.].

Режиссер Т. Теменовтың «Көшпенділер» фильмінде Мансұр мен Шарынның бетпе – бет шыққанында ...Ұлттық, қазақтың ойындары мен жыр жарыстары: «өзінің ерекшелігіне қарай көптеген халық қатысатын сол арқылы шынайы қазақи ойындарды көрсете алатын мүмкіндік. Бұл арада көрермен мен орындаушылар боып қана бөлінеді, көбіне орындаушылар кәсіби маман емес, әуесқой болса да, мындаған адамдардың арасынан суырылып шығып өнер көрсетеді. Ондай көрсетілімдер қатарына тойлардағы ойын – сауық көріністері және астарда қосымша спорттық ойындар түрлері қамтылып жатады. Олар – бәйге шабыс, жаяу жарыс, садақ ату немесе шауып бара жатып бір жерде ілулі тұрған алтын немесе күміс кесегін алу, жамбы ату, қыз куу, көкпар», палуандар күресі және басқалары» [С. Қасқабасов, 1992, 17 б.].

Дала заңы бойынша Ораз елші ретінде бейбіт ымыраға келісу үшін Ораздың жекпе – жекке сұранысын қабылдаған Шарышпен кездесуге шығады. Сенімнің шарты соғыс келісімін сақтап әрі елшілерге және бейбіт халыққа зиянын тигізбеу. Ол кезде елшілер жауға қарсы оқ атпайды. Сол себепті де Көк аспан Заңы еркектерді ерлікпен шайқасуға міндеттейді, сол арада қорғанып әрі соғыс алаңынан елдің жартысын алып шығады немесе екі жаққа бейбіт келісімге мүмкіндік береді. Фильм соңына қарай көретініміз, жоңғар ханы қазақ елшісін бөлшектеп қақ бөліп тастауға үкім бергенде ол Заңды бұзғаны. «Өмір – жер бетіндегі қызықшылық үшін, өлім – арпалыс үшін. Бұрыңғы заманды суреттеген бүгінгі уақыт, бірінен бірі ажырамайтын қылыштың қабы мен ұстарасы сынды әрекет етеді. Адам мен қоршаған ортаның өмір сүріп жатқан тұсында олардың тыныштығын бұзып алмас үшін үйлесімге бола қобалжуға болмайды. Дала ұрысына бірінші жеткен адам құрметке де ие екені белгілі. Осылайша ата – бабаларымыз дәстүрлерін сипаттаған аңыз бен әңгімелерін жеткізген, дәл солай ұрпағының санасына енгізген» [К. Нурланова,116

б.].

Әлемді дүр сілкіндірген оқиға 2016-шы жылы Sundance фестивалінде режиссер Отто Белла түсірген «Бүркітпен аң аулайтын қыз» (The Eagle Huntress) атты 87-минуттық деректі фильмнің көрсетілуі болатын .

Фильм Моңғолияда тұратын 13-жасар қазақ қызының болмысы жайлы еді. Оның жанұясы ғасырлар бойы атадан балаға дарыған бүркітпен аң аулау ұлттық дістүрді жалғастырып келген. Айшолпан да сол өнерді игеріп әрі түрлі жарыстар жеңімпазы атанған.

«Бүркітпен аң аулайтын қыз» фильмінің бас кейіпкері Айшолпан Нургайып Юта штатындағы Парк-Ситиде өткен Sundance кинофестиваліне қатысқан.

Өткір қыздың 2000 жыл ешбір әйел баласы жетпеген асуға жеткені жөнінде әңгімелейді – ат үстінде еркін отырған ол бүркітпен аң аулауға шығады - фильм аса зор қошаметке ие болды [Stephanie Eckardt]. Қазақ халқының көшпенділік тарихынан келе жатқан табиғи дәстүрлерінің бірі балапан бүркітті алып, қолға үйретіп, оны өсіргенде аң мен құсқа салып, тамақ тауып ішіп әрі терісін киім етіп киіп үйренген. Сөйтіп, түлкі тымақ пен қасқыр ішік әрбір көшпелі қазақтың киімі болған.

Бұл арнайы аңшылық тәжірибе ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп келе жатқан дәстүрде ерлердің қандарына сіңген және жарыстарда тек қана жігіттер шығып, ауыл ақсақалдары төрелік еткен. Түрлі аймақтық әрі әлемдік жарыстарда тек қана ер азаматтар көрінген, және де ол еркек кіндіктің тірлігіне айналған.

Айшолпанның жанұясы Алтай өлкесінен кеткен көшпенді қазақ ортасынан болған. Олардың негізгі үй шаруашылығы ірі қара мал мен ешкілерді өсіру болатын.

Қазіргі таңда ауа райының күрт өзгеруіне байланысты тұрмыс салты да өзгеріске ұшырағаны белгілі. Сондықтан да болар Моңғолияда бар болғаны бүркітпен аң аулайтын аңшылар саны бар болғаны 250 болып қалды. Айшолпанға әлем көз тіккен себебі де, ол әлемдегі бүркіт ұстаған бірінші аңшы әйел.

Кішкентай кезіне әкесінің қасында жүріп, бүркіттің томағасын кигізіп үйренген Айшолпан өзі де болашақта бүркітпен аң аулайтын кәнігі аңшы боларын білмеген де болар. Әкесі сол кездің өзінде қызының бар шаруаны дұрыс жасап жатқанын құптап отырған. Жетінші атасынан аңшы жігіт Нұргайып (әкесі) көп кешікпей өзінің қызын да үйретуге бекінген – осы өнерді Айшолпан бойына дарытып, қазақ табиғатында бұрын әлемде болмаған жаңалық ашты десе болады.

«Бүркітпен аң аулайтын қыз» фильмі Айшолпаннан емес, оның әкесі Нұргайыптан басталады. Ол өзінің жеті жыл аңшылықта серік болған бүркітінің томағасын сыпырып, еркіне табиғат аясына, жабайы тіршілігіне қояйын деп жатқанын көрсетеді. Ол да көшпенділер болмысында дәстүрдің сақталуы деуге болады: жаңа туған бүркіттің балапанын анасының ұясынан алып тәрбиелейді, бірақ, ешкім де бүркітті иеленіп, иемденбейді. Сөйтіп, бүркіт кәмелетке келгенде, ол шамамен 4 және 7 жылдарда, дұрыс шешімге келіп – дәстүр бойынша оған табиғатқа оралуға мүмкіндік беріп, босатып жібереді. Сол сәттен бастап аңшы басқа балапанды жаттықтыра бастайды.

Әрине, Айшолпан өзінің жаңадан қолына алған «Ақ қанат» атты бүркіті әкесі екеуінің биік жартаста тұрып Айшолпанның өзін қатты қысып ұстағанына қарағанда сол жанұяның ендігі мүшесі болатынын сезгендей әсер қалдырады. «Ақ қанат» міндетті түрде сол үйде тұрады.

Әрбір аңшы өзін аса сезімтал екенін білдіреді, әрбір кездескен кісі «немесе фильм көріп отырған адам) бүркітімен келе жатқан Айшолпан жүзіндегі қуаныш пен мейірім көреді [Г. Әбікеева].

Ұлттық сананың қайта жаңғыруының басты міндеті қоғамның және жекелеген әрбір халықтың рухани дамуы үшін маңызды саналатын халықтың рухани дамуындағы өзгешеліктің, жалқылықтың, ғажаптықтың белгілерін сақтауына келіп тіреледі. «...Народы обязаны беречь свое национальное достоинство, ибо только в этом они могут внести в общую сокровищницу народов что-то своё, неповторимое, без чего невозможно мировое единство... Тот, кто забывает об этом, не только ущемляет национальные чувства другого народа, но и наносит ущерб самому себе, ибо отказывается от того, что принадлежит всем», – деп дәлелдеген ғалым Ф. Эфендиев [Ф. Эфендиев, 1999, б. 43]. Еркін және кедергісіз жағдайда дамитын ұлттық өзгешелік сана өзінің ұлттық қоғамына қатысты эмоционалды рухани қуаты мен сезімінен қыруар күш пен кең көлемде арылмайынша, патриотизм тек жалаң сөзге айналады. Ұлттық өзіндік сананы қалыптастыру кезеңі аралықта қалып қоятын кездері де болады, тіпті, кейде ондаған жылдар бойы «тасалап» қалады. Оның үстіне біркелкі эволюциялық тізбе бірнеше қайтара тоғысып қалып отырған.

Барша қазақтың ұлттық ойындары ашық аспан астында далада өтеді. Болашақ спорт киносының режиссерлары осы ұлттық сананы естен шығармаса дейміз. Яғни, спорт туралы фильм бақталастық, жылдамдық, экспрессия, жеңіске ұмтылысты қамтиды. Сондықтан да, қоршаған орта мен кеңістік міндетті түрде кадрлар көрінісінде болуы шарт.

Қазақ халқының атадан балаға мұра болып жеткен дүниелері көп. Ұмыт болып бара жатқан салт-дәстүрді қайта жаңғырту бүгінгі ұрпақтың борышы, міндеті. Салт-дәстүр ғасырдан-ғасырға, атадан балаға жететін құндылыққа толы дүние. Салт – ұлттың ұрпақ тәрбиесінен, мәдени тұрмысы мен шаруашылық тіршілігінен көрініс бере отырып, адамның дүниеге келуімен бірге өрбіп, о дүниеге аттанып кеткенше құндақтайтын, тербететін алтын бесігі болса, ал дәстүр – сол салттың өмірде әлденеше рет қайталанып, тіршіліктен ұзақ уақыт тұрақты орын алған түрі. Тамырын тереңге жайып,

біте қайнасқан халықтық салт-дәстүр ғана мәңгі жасай бермек. Дәуір-дәуірдің, кезең-кезеңнің ыңғайына қарай оның өзгеріп, көркемдік пішіні жаңарып, айтар сөзі түрленіп отыруы әбден заңды.

«Гордость за нацию рождается и живет в первую очередь в нашем сознании, а потом уже переходит в конкретные дела и поступки. И задача интеллигенции не посыпать голову пеплом, а взять на себя функцию осмысления сложившейся ситуации и, отстаивая то, что уже завоевано поколениями наших предков, предлагать новые пути и модели развития общества» [Г. Әбікеева, 23 б.]. Дәстүр, мәдениет көркемдік әрі терең рухқа бағынады, себебі, белгілі мағынасында ол шынымен де жаңаруға бейім келеді. Ұлттық спорт түрлерін түсіретін режиссер мен оператор үшін маңыздысы, қатысушылардың жаттығулары мен тәжірибелерін алдынала ескеру арқылы мәнін аша білу. Қазақтың ұлттық спорт түрлері тамырын тереңнен алатын ғасырлар бойғы дәстүрден келе жатқан ұғым: күшті, епті, дені сау, төзімді болуы тиіс азамат тәрбиелеу керек деген халық даналығынан туындаған. Бай да батыр да, кедей де күнделікті осы қағиданы ескеріп отырған.

Тарихшы, зертеуші – этнолог Жағда Бабалақұлы «Ат–ер жігіттің қанаты», – дей келе «бұрын қазақ халқы, әсіресе, әрбір жігіт аттың 300 түрін білген, олардың жүрісінен, немесе қарғығанынан, алысқа шапқанынан батырлар алыстан көрсе де оның жасын, түсін, тегін, бояуын, сонымен бірге аттың иесін де анықтай алған».

«Қыз Жібек» фильмінде ең көп тараған аттардың түрі пайдаланылған – Жібектің аты «Ақ боз ат», – «Ақ шаңқа» тобына жатады, әрі Төлеген мінген қаршын айғыр – «Қасқа жорға» болған.

Эпизодтар, әрекеттің басқа да кезеңдері сияқты түйіннен шешімге дейін сюжеттің кез – келген тұсында болуы мүмкін Уақыт өткен сайын бұл ермектің бәрі дәстүрлі ойындар қатарына енді. Дегенмен де салтанатты жағдайлардың өзінде қолдарында өлтірілген қасқыр болмағандықтан, көкпарға қой не ешкіні тартқан. Көкпар жастар арасында әскерге қажетті өткірлік, төзімділік, табандылық сияқты қасиеттерді дамытқан.

Кокпар да бүгінгі поло спортымен туыстас. Ол бүгінде танымал таза еркектер спорты десе болады, ол арада екі команда (әрқайсысында бес –он адам) атқа қонған жігіттер шауып жүріп, бір бірінен ешкінің денесін тартып алуды мақсат етеді. Екі жақтың шабуыл арақашықтығы 300 - 400 метрдей болады. Текетірес 15 минутқа созылады. Ортаға салатын болса аттыларда екінші тур бар. Егер одан да нәтиже шықпаса, екі ойыншы ортаға жекпе - жекке шығады. Спорттың бұл түрі жігіттерді күшті, төзімді, ат құлағында ойнайтын шабандоз, бірлесе жұмыс жасауға, ептілікке тәрбиелейді. Ірі көріністерді баяулата түсірілген түсіріліммен біріктіре айналдыра көрсетіп, сол арадағы қызу тартысты беруге болады. Сол сияқты экшн камераны қатысушылардың қалпағына орнатып, көрерменге шынайы тартысты өз көзімен көруге мүмкіндік береді. Әрбір сценарийдегі сахналар бір – бірімен сценарлық өтпелер көмегі арқылы бірігеді, яғни, келесі бір әрекетті өзінен кейін ілестіріп отырады (әрекет - реакция- келесі әрекет). Фильм эпизодында тайпа көсемдерінің келуі салтанатына (бастарын қосу мәселесі бойынша) жас жігіттердің сайыс ойындары ұйымдастырылады. Қандай да бір іс басталмас бұрын қазақ халқының дәстүрі бойынша сыйлы ақсақалдардың тілеуін алып, бата сұрайды. Мысалы, көкпар алдында: «О, Жаратқан ием! Еліміз бен жеріміз көктей түссін. Жігіттерімізде күш пен қайрат, ал сәйгүліктерінде – шабыс болғай! Халқымыздың рухы көтерілсін, жаудың күші азайсын!» – деп жатады. Бата фильмде бірнеше қайтара естіледі: Мансұр мен Шарынның бетпе – бет шыққанында ...Ұлттық, қазақтың ойындары мен жыр жарыстары: «өзінің ерекшелігіне қарай көптеген халық қатысатын сол арқылы шынайы қазақи ойындарды көрсете алатын мүмкіндік. Бұл арада көрермен мен орындаушылар боып қана бөлінеді, көбіне орындаушылар кәсіби маман емес, әуесқой болса да, мындаған адамдардың арасынан суырылып шығып өнер көрсетеді. Ондай көрсетілімдер қатарына тойлардағы ойын – сауық көріністері және астарда қосымша спорттық ойындар түрлері қамтылып жатады. Олар – бәйге шабыс, жаяу жарыс, садақ ату немесе шауып бара жатып бір жерде ілулі тұрған алтын немесе күміс кесегін алу, жамбы ату, қыз куу, көкпар», палуандар күресі және басқалары» [С. Қасқабасов, 1992, 17 б.].

Спорттың қай түрі болмасын Қазақстан жастары арасында кеңінен қолдануға болатыны, тазалыққа, күшті болуға, төзімділікке, ептілікке жаттықтырады әрі тамаша рахатты көңіл сыйлайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ф. Эфендиев. «Этнокультура и национальное самосознание». - Нальчик: 1999
2. А. Салмин. Народная обрядность чувашей. Чебоксары, 1994.
3. Й. Хейзинга. «В тени прошлых лет». М., Искусство; 2004 г.
4. С. Қасқабасов. Колыбель искусства. Алматы, Өнер 1992г. (368с).
5. К. Нурланова. «Символика мира в традиционном искусстве казахов
6. Stephanie Eckardt. The Incredible Story Behind the Film "The Eagle Huntress"wmagazine.com 25.10.16
7. Г. Әбікеева. Нациостроительство в Казахстане и других странах центральной Азии .

МРНТИ 18.41.51.

ОМАРОВА АҚЛИМА ҚАИРДЕНОВНА,
өнертану кандидаты, доцент, жетекші ғылыми қызметкер,
ҚР ҰҒА М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: aklima_omarova@mail.ru

СУЛТАНОВА АСЕМ ЕДИЛОВНА,
өнер ғылымдарының магистрі, кіші ғылыми жұмыскер,
ҚР ҰҒА М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: asem.oboe@mail.ru

АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ: МУЗЫКАЛЫҚ ШЫҒАРМАНЫҢ ТАЛДАУ МӘСЕЛЕСІНЕ

Аңдатпа. Берілген жұмыстың объектісі ретінде түрлі дәуірлерге, жанрларға және бағыттарға жататын жеке орындаудағы шығармалардың ерекшеліктері зерделенген. Тек бір ғана аспапқа арнап жазылған туындының мазмұнын толықтай жетілдіру күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Соло шығармаларға деген қызығушылық әр кезде өз өзектілігін жоғалтпайды. Академиялық және дәстүрлі музыканың неғұрлым маңызды және өзекті соло композициялары анықталды, олардың ойналуы басқа аспаптарға да тән. Мақалада флейта үшін жазылған барокко дәуірін нақты сипаттайтын Г. Телеманның 12 Фантазиясы ұсынылған. Бұл туынды жазылу дәуірі бойынша ерте уақытқа жататына қарамастан қазіргі кезде ең талапты болып есептеледі, және халықаралық конкурстардың бағдарламаларында бірінші қатарда жарияланған композициялардың ішінде. Сондай-ақ, қазақтың музыкалық мәдениетіндегі күй сияқты ұлттық, соло жанрдың орындаушылық ерекшеліктері қарастырылды. Бұл шығармалардың арасындағы ортақ байланыс нүктесі – олардың гобой аспабында орындалуы. Жоғарыда аталған туындылардың бүкіл көркемдік мақсатын ашу – гобоистің басты міндеті. Мақалада жеке орындаудағы шығармалардың салыстырмалы сипаттамасы қатар екі бағытта келтірілген. Бірінші жағдайда, оқу стилі мен дыбыс сапасы басымдыққа ие болады. Бірінші жағдайда, оқу стилі мен дыбыс сапасы басымдыққа ие болады. Әуендерді ойнағанда музыкалық ерекшеліктерді, ең алдымен ырғақты, халықтық түске ерекше көңіл бөлу (дәстүрлі домбырада), олардың «тәсілдігі» мен мінезін жоғалтпауы керек – екінші бағытқа қатысты. Осыған тікелей байланысты, түсіндіру үшін маңызды нюанстар ашылып, гобойға практикалық және әдістемелік ұсыныстар берілген.

Түйін сөздер: жеке орындаудағы туынды, орындаушылық ерекшеліктер, Г. Телеманның 12 фантазиясы, дәстірлі жанр, күй.

ОМАРОВА АКЛИМА КАИРДЕНОВНА,
кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник,
Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова НАН РК,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: aklima_omarova@mail.ru

СУЛТАНОВА АСЕМ ЕДИЛОВНА,
магистр искусствоведческих наук, младший научный сотрудник,
Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова НАН РК,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: asem.oboe@mail.ru

АКАДЕМИЧЕСКОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ: К ПРОБЛЕМЕ АНАЛИЗА МУЗЫКАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аннотация. В данной работе объектом исследования являются особенности произведений соло, принадлежащие различным эпохам, жанрам и направлениям. Создание композиций, содержание которых воплощает всего один инструмент – довольно сложная и ответственная задача. Интерес к сочинениям соло всегда актуален, поскольку они помогают углубить представления о выразительных «ресурсах». Авторами выявлены более актуальные и востребованные среди исполнителей сольные композиции как академической, так и традиционной музыки, играбельность которых ха-

рактерна и для других инструментов. Исследование показало, что 12 Фантазий Г. Телемана, написанные для флейты соло и ярко характеризующие эпоху барокко, привлекают исполнителей и на других инструментах. Это произведение предстает одним из самых ранних по времени создания и ныне очень популярных сочинений, которое заявлено в программах самых престижных международных конкурсов. Также рассмотрены исполнительские особенности переложений для такого национального жанра казахской музыкальной культуры, как кюй. Общей точкой соприкосновения данных композиций избрано исполнение их на гобое. Раскрытие всего художественного замысла названных выше сочинений – это основная задача гобоиста. Авторами предложена сравнительная характеристика исполнения сольных произведений по двум направлениям. В первом случае приоритетными для изучения становятся стиль и качество звука. Использование музыкальных особенностей, прежде всего, ритмических, подчёркивающих народный колорит (в традиционных домбровых кюях), при игре на гобое не должны терять своей «манерности» и характера – это то, что касается второго направления. В непосредственной связи с этим раскрыты нюансы, значимые для интерпретации, и даны практические и методические рекомендации для гобоистов.

Ключевые слова: композиции соло, особенности исполнения, старинная музыка, 12 Фантазий Г. Телемана, традиционный жанр, кюй.

OMAROVA AKLIMA KAIRDENOVNA,
Candidate of Art Sciences, Associate Professor, Senior scientific researcher,
Auezov named Institute of Literature and Art NASc RK,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: aklima_omarova@mail.ru

SULTANOVA ASSEM EDILOVNA,
Master of Art, Scientific assistant,
Auezov named Institute of Literature and Art NASc RK,
Almaty, Kazakhstan,
E-mail: asem.oboe@mail.ru

ACADEMIC AND NATIONAL: TO PROBLEM OF ANALYZE OF MUSICAL COMPOSITION

Abstract. In this work, the object of the study is the peculiarities of solo works belonging to various epochs, genres and directions. Creating works whose content embodies only one instrument is a rather complex and responsible task. Interest in works solo is always relevant as they help deepen perceptions of the expressive «resources» of each instrument. More relevant and demanded among performers of solo compositions of both academic and traditional music, the playability of which is characteristic for other instruments, have been revealed. The article presents 12 Fantasies by G. Teleman written for flute solo and vividly characterizing the Baroque era. This work is one of the earliest according the time of its creation and it's very popular these days, which is declared in the programs of the most prestigious International competitions. The performance features of transfers for such a national, solo genre of Kazakh musical culture as kyui are also considered. A common point of these compositions is their performing on oboe. The disclosure of the entire artistic design of the above-mentioned works is the main task of the goboist. The article provides a comparative description of the performance of solo works in two directions. In the first case, the style and quality of the sound become the priority for study. The use of musical features, first of all, rhythmic, emphasizing folk colour (in traditional dombre kyuies), when playing oboe should not lose their «mannericity» and character – this is the second direction. In direct connection with this, nuances significant for interpretation are disclosed, and practical and methodological recommendations for goboists are given.

Key words: solo genre works, performance features, ancient music, 12 Fantasius by G. Teleman, traditional genre, kyui.

ВВЕДЕНИЕ

Сегодня древнее искусство обретает новые формы, которые имеют как внешние, так и внутренние, содержательные характеристики и особенности. Художники наших дней создают произведения, актуализируя и исторические аспекты. Свидетельством этому служат сочинения, в основу которых легли древние мотивы. Проблема национальной специфики и современных средств музыкальной выразительности принадлежит к числу наиболее востребованных в музыковедении наших дней.

Прогрессивная эстетическая мысль всегда подчёркивала значение традиционного искусст-

ва, исходя при этом из точки зрения верности жизненной правде. Маститые музыканты глубоко осознавали значимость фольклора для творчества композиторов. «Музыки вне национальности не существует, – писал Н.А. Римский-Корсаков, – и, в сущности, всякая музыка, которую принято считать за общечеловеческую, всё-таки национальная». Джордж Гершвин утверждал, что жизнеспособна только та музыка, которой присущи черты народной, всякая же другая умирает [Усов Ю. А., 1989, 207 с.].

Одно из важнейших преимуществ казахского классического репертуара – его неразрывная связь с этническими «корнями» – неиссякаемым источником, из которого выросла вся профессиональная культура. Обращение к известным для народа темам – не единственный путь отражения самобытности фольклора в сочинениях казахстанских авторов. Многоплановость тематики и жанров музыки определяет и многообразие её выразительных средств, соответствующих различным стилевым тенденциям. Среди них особенно сильны две – традиционная, претворяющая на фольклорной почве принципы музыкальной классики, и новаторская, которая в большей степени тяготеет к обновлению выразительных средств, к синтезу народного своеобразия с новейшими приёмами в области гармонии [Абдинуров А.К., 2016, 201 с.].

Эксперимент. Музыкальное творчество имеет свою специфику, свои определяющие черты. Композиторы в процессе обращения к тому или иному инструменту предполагают творческое использование в созданных сочинениях его особенностей, индивидуальности, красочности тембра и технических возможностей. Вопрос в том, насколько важен замысел этого произведения; является ли целью автора подчеркнуть лишь содержание и попутно украсить его звучанием, либо передать основную мысль, делая акцент на раскрытии его технического потенциала. Создание произведений, содержание которых воплощает всего один инструмент – довольно сложная и ответственная задача. Однако интерес к такого рода сочинениям не пропадает, поскольку они помогают углубить представления о выразительных «ресурсах» каждого из средств изобразительности. Удачное произведение также показывает способности и специфику дарования и таланта автора. Музыкальное творчество композиторов, пишущих отдельные произведения для сольного исполнения, обычно рассматривается в комплексе, с учетом индивидуальных характеристик художественного процесса и условий работы. Кроме того, определённую роль играет уже сформированная среда, характер духовной культуры и содержание исторической эпохи. Возможно, именно то, что создание фрагментов соло сопряжено с рядом объективных и субъективных факторов, объясняет тот факт, что подобных сочинений намного меньше произведений других жанров.

Сочинения для инструмента соло – не часто встречающееся явление в академической музыке. В большинстве случаев приветствуется исполнение в сопровождении фортепиано, клавесина, органа или арфы. Исключением можно назвать ряд сочинений, написанных в эпоху барокко: Партиты для различных инструментов соло И. Баха, 12 Фантазий для скрипки соло и 12 Фантазий для флейты соло Г. Телемана. Данные произведения входят в репертуар практически всех исполнителей.

Начиная с последнего десятилетия всё большую популярность приобрели или точнее «получили вторую жизнь» 12 Фантазий Г. Телемана, написанные в оригинале для флейты. Подчеркнём, что попытки воспроизведения данного сочинения в других видах инструментального преломления, в том числе и на гобое, ранее не отслеживались. Его актуальность для исполнителей на гобое, по мнению авторов данной статьи, приходится на второе десятилетие нашего столетия. Каждое из 12-ти произведений выделяется богатой структурой, разнообразием фраз и неповторимым развитием мелодии. Особенно часто Фантазии встречаются в обязательных требованиях программ многочисленных масштабных конкурсов и фестивалей во многих крупных странах для большинства духовых инструментов. Непосредственное многообразие сложных технических приёмов, прозрачность фактуры, а также выразительных средств вызывают всеобщую заинтересованность как учащихся, так и педагогов. Именно это явилось причиной для подробного разбора опуса, ставшего столь популярным в наши дни.

Следует отметить, что игра соло обязывает музыканта ко многому. Одной из важных задач в данном случае является необходимость подчеркнуть стиль и раскрыть замысел автора. Относительно старинного направления важно строго придерживаться специфики технических возможностей, соответствующих той самой эпохе. То есть нужно априори быть подготовленным и ознакомленным со «стилем эпохи» – временем написанного произведения.

В целом, Г. Телеман в годы своей жизни пользовался значительной славой, французский писатель Ромен Роллан писал о нём следующим образом: «Каково бы ни было наше суждение о качестве этого творчества, нельзя не поразиться его феноменальной продуктивностью и удивительной живостью этого человека, который с десяти до восьмидесяти шести лет пишет музыку с неутомимым рвением и радостью» [Рабей В. О., 1981, С. 18-19]. Учитывая эти сведения, не менее удивительным является и то, что очень мало исследовательских работ на основе жанра соло для гобоя данного композитора, что и подтолкнуло

авторов на осуществление в этой публикации исполнительского разбора актуального сочинения.

Результаты и обсуждение. Большая играбельность 12 Фантазий Г. Телемана для флейты соло наблюдается у духовиков-гобоистов. Что касается количества, то 12 Фантазий Г. Телемана можно образно определить, как олицетворение деяний двенадцати апостолов (добавим, что для скрипки создан аналогичный вариант произведения с тем же названием). Они светлы по образам, компактны и лаконичны. В основу тематизма положены краткие, простые и чёткие по интонационному и ритмическому рисунку фразы. В некоторых фантазиях композитор опирается на цикл церковной сонаты с характерной медленной первой частью типа Largo или Adagio и фугированной второй [Рабей В. О., 2001, С. 53-63].

Показателем востребованности данной композиции служит её наличие в репертуаре чуть ли не каждого гобоиста. Несмотря на строгость и «требовательность» старинной музыки, данные сочинения дают исполнителю свободу выражения, то есть возможность интерпретировать музыкальную тему по-своему. В нотной «палитре» указано минимальное количество нюансов и штрихов, руководство по «окраске» предложений предоставлено максимально самому играющему. Каждая из фантазий удивительна по строению, по структуре, и каждая из них является самостоятельным концертным произведением, не имеющим аналогов по форме и мелодической линии среди своих «современников» и не только. Дело в том, что форма и мелодичность пьес позволяют раскрыть весь исполнительский «арсенал» в полной мере. С уверенностью можно утверждать, что уровень сложности не уступает композициям других жанров и составов.

Для более подробного разбора избрана Фантазия №10. Она написана в сложной трёхчастной форме в тональности fis-moll. Как было упомянуто прежде, основной трудностью, с которой встречается гобоист, может стать физическая выносливость. Это связано с длинными фразами, ведение которых осуществляется лишь одним артистом, это и усиливает трудность в достижении общей выдержки. В ансамблевой же игре длинные предложения перетекают от одного к другому, тем самым оставляя «воздух» одному из участников. После каждой части указана реприза, для более успешной интерпретации и интересной трактовки желательно при повторении исполнить тот же самый отрывок абсолютно иначе. Сделать это можно с помощью различий в нюансах. Допустим, начало всей Фантазии должно прозвучать как призыв, и всё первое предложение на «mf» с утвердительным характером для второго проведения стоит придерживаться нюанса «mp», создавая контраст и различие при одинаковом нотном тексте. Для последующих повторов актуальна эта же дифференцированная нюансировка в таком же порядке либо – наоборот. В некоторых вариантах трактовки при втором проведении добавляют украшения к окончаниям предложений, но при таком раскладе не стоит забывать о стилистике этой композиции. Помимо различий данного рода должны присутствовать также отличительные элементы в тембровой окраске, наполнении звуковыми обертонами движения фраз. В первой части указан штрих маркато, который является привычным для старинных сочинений. Темп этой части умеренный со стремительной мелодической линией. Относительно штриховых требований при ключе также есть обозначение «similiar», что разрешает повторять тот же самый штрих на протяжении всей первой части. Движение построено на «арпеджио», вырисовывающих звуки аккорда, последовательно один за другим в разном направлении. Например, были использованы ломанные ходы по устойчивым нотам данной тональности, а также их опевание в виде скачков, освоившее всю звуковысотность регистра. К подготовке по исполнению данного нотного материала следует выработать чистоту перехода от нижней ноты к высшей и в обратном направлении. Для результативности этих упражнений целесообразно исполнять их в каждой тональности, чередуя разновидности штрихов и звуковой динамики. Таким образом пальцы и артикуляция примут более подготовленную форму.

Вторая и третья части гораздо меньше по объёму, но и в них сохранены черты трёхчастности. Что касается второй части, то в ней тоже подчеркнута тональность fis-moll, фактура её менее усложнена, но также строится на скачках. Темп этой части presto, а размер – 4/4, при котором счёт ведётся на два. Отличается данная часть стремительным движением и быстрым развитием. Отметим, что и здесь важно ярко показать контраст в плане динамики, сопровождая линию мелодии нужным нюансом. Заканчивается этот раздел на утверждении основной тональности. В третьей – ярко выражены характеристики, присущие полонезу, размер ¾ придает некую танцевальность и лёгкость (считать следует на раз). Присутствие трелей при втором проведении тем придаёт разделу светлость и игривость. Абсолютно разные по настроению части, наполненные «ощущениями» (стилевыми «приметами») эпохи барокко и имеющие при этом ряд технических трудностей, с которыми сталкивается исполнитель. Итак, можно заключить, что данное произведение вполне соответствует статусу концертной формы [Рабей В. О., 1981, С. 18-19].

Через значительный промежуток времени, в эпоху модернизма, жанр соло на гобое приобрёл большую популярность: свидетельством этого может быть ряд сочинений, среди которых важно отметить такие, более значительные по

замыслу композиции, как 6 Метаморфоз Б. Бриттена, Этюды концертного типа Ж. Сильвестрини, различные пьесы Х. Холигера, И. Пушечникова, А. Дорати, М. Арнольда, Э. Паладиль и Т. Эскеша.

Что касается современных сочинений, здесь темпы появления произведений соло набирают обороты. Многие авторы, «приноровившись», пишут соло с использованием необычайных технических пассажей, приёмов, стремясь использовать весь спектр возможностей инструмента и исполнителя, при этом иногда даже теряя целостность мелодизма.

Сегодня за жанровым разнообразием артисты обращаются к репертуару других инструментов, а нередко и других направлений. Ярким примером служат актуальные на сегодня использования жанра кюя в качестве сочинений соло. Это уникальный жанр, воплощающий в себе глубокие философские мысли в небольшом объёме, имеющий вековую историю. Форма, структура, ритмический рисунок и мелодическое развитие кюя выглядят продуманными и чётко сформулированными. Смысловое значение выходит на первый план. Кюй смело можно назвать национальным феноменом. Несмотря на давнюю историю данной ветви музыкального искусства, следует подчеркнуть верность исполнительской традиции в её исконном виде. Свойственная казахскому народу внешняя сдержанность при внутренней эмоциональности нашла яркое выражение именно в этом, этническом, направлении – кюях, глубоких по содержанию, но сдержанных в выражении переживаемого [Асафьев Б., 1955, 9 с].

Новый взгляд, новая интерпретация позволяют взглянуть на сложившуюся традиционную музыку совершенно другими глазами. Современные композиторы, взяв за основу народные мотивы, создают потрясающие произведения в синтезе с модернизированными приёмами. А также делают переложения кюев для исполнения на европейских инструментах [Акпарова Г., 2004, С. 68-78]. Ярким примером может служить звучание на гобое таких композиций, как «Бозінген» Сугира, «Адай» Курмангазы и народный кюй «Алтынай». Были названы только эти кюи, так как именно они пользуются большой популярностью среди гобоистов. В некоторых случаях даже написан аккомпанемент для сопровождения. Но исполнение соло с попытками воссоздать оригинальное звучание приветствуется в большей степени. В оригинале они звучат как бы в два голоса, то есть мастерски извлекается многоголосие на одном инструменте. Сложность исполнения на гобое заключается в попытках воспроизведения домбровых приёмов, мелких штрихов и заполнения тембровых красок одним голосом. Здесь важно владеть острым языком, чёткой синхронизацией между пальцами рук и языком, так как данные композиции звучат в быстром темпе и построены на близких переходах от одной ноте к другой при маркатированном штрихе и местами выставленными акцентами. При подготовке к игре кюев данного рода гобоистам следует поработать над мелкой техникой, изучить подобные, похожие по фактуре этюды и тренироваться на них, вырабатывая точность при извлечении звука и переходе к следующему. Сложный ритмический рисунок и не присущий для академического направления размер являются вполне типичными для народной музыки. Для гобоистов, владеющих хорошим чувством ритма и ориентацией в быстрых сменах размера, это не составит труда при исполнении кюев. Если подобного рода ритмика была актуальна с древних времён создания национальных жанров, то в академической музыке обороты с употреблением «ломанного» метроритма, рисунков, размеров в большом количестве стали встречаться лишь с XX-го века. В целом, умение представить сочинения традиционного стиля, в данном случае кюя, поможет приобрести гобоисту огромный багаж не только исполнительских навыков, но и художественных. Как уже было упомянуто выше, важной составляющей этого жанра является содержание. Недостаточно владеть технической стороной исполнительства, важно также отталкиваться от главной идеи произведения. Ведь главная задача артиста – это раскрыть основной замысел, заложенный в то или иное творение искусства.

Отметим, что начало XXI-го века выступает как грандиозное обобщение мировоззренческих поисков, художественных тенденций, стилей в масштабах тысячелетия. Настоящему времени присущи расширение информационного поля культуры, функционирование в художественном сознании и слушательском опыте произведений различных эпох, «диалоги» стилей, трансформация старинных жанровых форм, появление инновационных видов музыкального направления. Обращаясь к жанровым моделям прошлого, композиторы наших дней значительно переосмысливают их содержательные возможности, привнося в них мироощущение сегодняшнего человека, «дыхание» масштабных социальных катаклизмов с помощью новаторских композиционных техник и исполнительских приёмов [Вискова И. В., 2007, С. 60-92].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В исполнительском искусстве второй половины XX века прослеживается особый интерес к возрождению некогда забытых или малоизвестных сочинений, принадлежащих композиторам минувших эпох. Подобные устремления артистов-исполнителей с большим энтузиазмом воспринимаются публикой [Левин С., 1983, 190 с.]. К началу XXI века явственно обозначились достижения и проблемы указанного направле-

ния в исполнительстве, прошедшего длительный путь эволюции. Осмысливая накопленный творческий опыт, исследователи и интерпретаторы старинной национальной музыки пришли к общему выводу о необходимости популяризировать произведения минувших эпох и на современных, и на оригинальных инструментах тех лет. Анализируя состояние искусства в данной сфере сегодня, можно наблюдать очевидный процесс активного поиска в области форм, композиционных структур, гармоний, мелодических линий, ритма, который привёл на рубеже XX-XXI веков к накоплению новых языковых и композиционных элементов. Необычная трактовка звучания инструментов стала одним из важных путей в этом направлении, коснувшихся и области гобойного музицирования. При этом авторы сконцентрировались на усложнении традиционных способов игры на гобое и на внедрении принципиально новых способов звукоизвлечения. Следствием активного развития можно считать востребованный жанр произведения для гобоя соло. Причём в разных национальных композиторских школах наблюдается различная степень интенсивности отмеченных процессов. Следует заметить, что отечественные музыканты зачастую не владеют информацией, необходимой для профессионального понимания и освоения закономерностей гобойного музицирования. Непрерывный процесс создания новых произведений требует постоянного их изучения и осмысления. Соответственно происходит значительное обновление и индивидуализация системы нотации новой музыки, что также является актуальной проблемой современного исполнительства.

Для решения данных задач были использованы материалы по теме жанрово-стилистических направлений последних десятилетий. Также в основу этой работы легли научные диссертационные исследования и публикации известных учёных-музыковедов разных стран. Исполнительский анализ был предпринят на основе нотных партитур различных редакций. Что касается кюев, то следует отметить, что их успешные переложения составляют национальную основу репертуара молодых исполнителей на гобое. Таким образом, было проанализировано одно из таких востребованных направлений, как произведения соло, развитие которых способствует творческому росту юных музыкантов в процессе их освоения. Общественный прогресс сопровождается сегодня накоплением новых знаний, расширением запасов интеллектуального и культурного богатства в различных областях деятельности человека. Не составляют исключения и «ниши» профессионального музыкального образования и творчества, которые находятся в настоящее время под влиянием научно-технического прогресса [Недлина В. Е., 2017, 344 с.].

Сегодня всё больше становится ясным, что в процесс изменения эстетических установок вовлечены различные сферы данного вида искусства, в том числе и область исполнительства, органичной частью которой является игра на духовых инструментах. Эта тенденция обусловлена появлением новых и теоретических, и практических представлений о закономерностях исполнительского творчества. Это не может не требовать определённого, а, возможно, и значительного обновления процесса формирования артистов современного типа, многоуровнего, сложного, отражающего логику культурного развития нашей страны и, вместе с ней, уровень достижений отечественного искусства духовиков.

Следует подчеркнуть, что проблемы произведений соло в истории культуры были недостаточно затронуты в исследованиях современных казахстанских музыковедов и музыкальных критиков. Представители данного жанра искусства (несколько поколений) работают в условиях, когда динамика процессов развития музыки в Казахстане связана с синтезом восточных и западных тенденций в данной сфере. Основу этого синтеза заложили основоположники классической казахской музыки. Благодаря именно их школе, которая нашла продолжение в творчестве целой плеяды деятелей нашей страны, линия сочетания современных музыкальных тенденций Запада и Востока до сих пор является основной во многих жанрах [Алексеева Л. А., 2000, С. 65-70]. В создании сольных сочинений для разных инструментов активно участвует также и молодое поколение композиторов, делающих на этом пути свои первые шаги. Всех авторов, работающих над этой тематикой, объединяет разнообразие интонаций, которые составлены как из народных, так и современных мотивов. Богатый мир интерпретаций, который даёт большие возможности творить, создавать оригинальные композиций, всецело используется представителями музыкальной элиты.

В целом, форма соло произведений для духовых инструментов достаточна актуальна. Отдельный интерес представляют здесь проблемы гармонии, полифонии и техники. Несмотря на жанровое разнообразие произведений народного направления, их объединяет использование современных тенденций музыкального развития и творчества. И если композиторы-классики стремились максимально точно зафиксировать идею своих произведений, то в XX-ом веке композиторы довольно часто и намеренно предлагают исполнителю «домыслить» идею своих сочинений. Подобную тенденцию можно наблюдать и у современных авторов.

К настоящему моменту с различной степенью научности освещены общие вопросы стиля, обновление гармонического языка, специфика

жанровых сфер в гобойной музыке. Практически в стороне остаётся одна из ключевых проблем, существенных как для теоретического осмысления эволюции искусства исполнения на гобое, так и для художественной реализации музыкального материала – проблема звукового образа инструмента.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдинуров А.К. Принципы формообразования и оркестрового письма в симфонических кюях композиторов Казахстана. Дисс. на соиск. уч. ст. к. иск. – М., 2016. – 201 с.
2. Акпарова Г. Претворение кюя в камерно-инструментальной музыке композиторов Казахстана // Традиционное и современное искусство Казахстана и Центральной Азии. – Алматы, 2004. – С. 68-78.
3. Алексеева Л.А., Нажмеденов Ж. Особенности музыкального строя казахской домбры. // Казахская культура: исследования и поиски. Сборник научных статей. – Алматы, 2000. – С. 65-70.
4. Асафьев Б. О казахской народной музыке. // Музыкальная культура Казахстана. – Алма-Ата, 1955. – С. 9.
5. Вискова И.В. Гобой и фагот в XX-ом веке. К вопросу о расширении выразительных возможностей язычковых деревянных духовых инструментов // Оркестр. Инструменты. Партитуры. Выпуск 2. Научные труды Московской консерватории. – М., 2007. – С. 60-92.
6. Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. Дисс. на соиск. уч. ст. д. иск. – М., 2003. – 218 с.
7. Жумабекова Д.Ж. Скрипичная культура Казахстана: педагогика, исполнительство и композиторское творчество (от истоков до современности). Дисс. на соиск. уч. ст. д. иск. – М., 2015. – 470 с.
8. Иванов Вл. Словарь музыканта-духовика. – М.: Музыка, 2007. – 128 с.
9. Левин С. Духовые инструменты в истории музыкальной культуры. – Ленинград, 1983. – 190 с.
10. Мухамбетова А.И. Народная инструментальная культура казахов. Генезис и программность в свете эволюции форм музицирования. Дисс. на соиск. уч. ст. к. иск. – Л., 1976. – 26 с.
11. Недлина В.Е. Пути развития музыкальной культуры Казахстана на рубеже XX-XXI столетий. Дисс. на соиск. уч. ст. к. иск. – М., 2017. – 344 с.
12. Рабей В.О. Георг Филипп Телеман // Музыкальная жизнь. – № 11. – М., 1981. – С. 18-19.
13. Рабей В.О. Г.Ф. Телеман. Двенадцать методических сонат для скрипки или флейты и цифрованного баса // Проблемы стиля и интерпретации музыки барокко: Научные труды Московской государственной консерватории им. П.И. Чайковского. – Сборник №32. – М.: МГК им. П.И. Чайковского, 2001. – С. 53-63.
14. Усов Ю.А. История зарубежного исполнительства на духовых инструментах. – М., 1989. – 207 с.
15. Харламова Т.В. Стилевые тенденции в инструментальном творчестве современных композиторов Казахстана. Дисс. на соиск. уч. ст. к. иск. – Уфа, 2019. – 234 с.
16. http://early-music.narod.ru/biblioteka/telemann-rabei-02.htm

УДК 78 (4/9)

ОРЕНБУРГСКАЯ АСЕЛЬ САДУАХАСОВНА,
Магистрант,
кафедра «Артист эстрадного оркестра»,
Казахская Национальная Академия искусств им. Т.К. Жургенова,
E-mail: a-rus-adam@mail.ru

СПОНТАННАЯ ИМПРОВИЗАЦИЯ: К ВОПРОСУ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ

Түйін. А.С. Оренбургскаяның мақаласында кенеттен жасалатын импровизацияны кәсіби даярлаумен байланысты отандық эстрадалық-аспаптық өнердің өзекті мәселелерін анықтап көрсетеді. Зерттеу нысаны ретінде кенеттен жасалатын импровизацияны жүзеге асырудың психологиялық шарттары таңдалады және ұсынылған музыкалық құбылыстың негізгі параметрлері қарастырылады. Ғылыми мақаланың негізгі ретінде - студенттердің көп жылдық тәжірибесіне негізделген автордың практикалық тәжірибесі алынған.

Кілттік сөздер: әртіс, эстрадалық оркестр, кенеттен жасалатын импровизация, психологиялық жағдайлар.

Резюме. В статье Оренбургской А.С. освещаются актуальные вопросы отечественного эстрадного инструментального искусства, связанные с профессиональным обучением спонтанной импровизации. В качестве объекта исследования выбраны психологические условия для осуществления спонтанной импровизации и рассматриваются основные параметры представленного музыкального явления. Основную канву научной статьи составляет практический опыт автора, основанный на многолетнем опыте работы с обучающимися.

Ключевые слова: артист, эстрадный оркестр, спонтанная импровизация, психологические условия.

Summary. In the article by Orenburg A.S. highlights the topical issues of domestic pop instrumental art related to professional training of spontaneous improvisation. Psychological conditions for the implementation of spontaneous improvisation are selected as the object of research and the main parameters of the presented musical phenomenon are considered. The main outline of the scientific article is the author's practical experience, based on many years of experience with students.

Keyword: artist, pop orchestra, spontaneous improvisation, psychological conditions.

Термин импровизация происходит от латинского слова «improvisus», французского слова «improvisation», итальянского слова «improvvisazione», дефиниция которых - неожиданный, внезапный, истоки которого уходят в народное творчество. В целом, на современном этапе термин импровизация употребляется довольно часто. В основном значении данный термин относится к области культурного феномена и используется в качестве обозначения творческого процесса, в итоге приводящий к созданию оригинального произведения искусства. Процесс импровизации характерен для различных видов искусства: танца, поэзии, театра, музыки, кино и др. [Википедия, свободная энциклопедия /Электронный ресурс/ URL: https://ru.wikipedia.org.].

Психологические условия спонтанной импровизации на примере образцов музыкального искусства дают целостную картину существования данной категории. В данном случае музыкальная импровизация, выглядит как процесс музицирования, когда процесс сочинения музыки, ее обработка, происходят во время исполнения. Этот процесс является одним из самых сложных, так как способность импровизировать в музыке, возможна при огромном количестве составляющих ее факторов: хорошей музыкальной, слуховой памяти, развитого слуха, профессиональном владении инструментом и обладании определенным уровнем музыкальной грамотности.

На наш взгляд, импровизация довольно распространенный вид музыкальной деятельности. Существуют понятия: жанр музыкальной импровизации, стиль музыкальной импровизации, названия таких музыкальных жанров как «прелюдия», «фантазия», «импровизация» говорят об их исторической связи с этим видом музицирования. По данным Дж. Прессинга жанр музыкальной импровизации используется во многих музыкальных национальных культурах, чаще всего в народном творчестве. По степени импровизационности на первом месте стоит джазовая музыкальная импровизация, имеющая фольклорную природу, а на последнем – традиционная японская музыкальная импровизация [Lehman A. C., Sloboda J.A., Woody R.H. Oxford: Oxford University Press, 2007. – 268 p.].

Существует, огромное количество работ, посвященных данной сложной, но абсолютно актуальной проблематике не только вокального, но и инструментального искусства - музыкальной

импровизации, психологии музыкальной импровизации. В центре внимания, научных разработок большой интерес представляет проблема, рассматривающая импровизацию как ведущую деятельность в творческом процессе, которая влияет на творческое музыкальное и психологическое развитие человеческой личности. Несомненно, сама импровизация, в том числе и музыкальная импровизация явление, положительное, творческое, высокохудожественное, в основе которой лежит именно творческое мышление. Многие ученые считают, что музыкальная импровизация, является результатом действий психических и психофизиологических механизмов, порождающие текст импровизации. Например, по мнению Джонсона-Лейрда, существуют различные ритмические комбинации, под которые подбираются гармонии, мелодические рисунки, с помощью которых можно импровизировать [Lehman A. C., Sloboda J.A., Woody R.H. Oxford: Oxford University Press, 2007. 268 p.]. Отсюда следует, что импровизация становится простым комбинационным видом деятельности, которым может овладеть любой человек, занимающийся музыкальным искусством. Но, однако, не многие даже профессиональные музыканты, способны импровизировать, и также не у многих музыкантов возникает интерес к импровизации. Таким образом, возникает ряд вопросов: какими способностями должен обладать музыкант, чтобы уметь импровизировать? Каковы психологические условия к спонтанной музыкальной импровизации?

Прежде чем, коснуться вопроса, психологических условий, двигающих к спонтанной музыкальной импровизации, необходимо выяснить, какими навыками и способностями должен обладать музыкант, чтобы осуществить данный вид деятельности.

Выявления творческих музыкальных навыков, музыканта тесно связано с музыкальной психологией. Музыкальность человека, выражается в способности человека эмоционально реагировать на произведения в целом, умения анализировать его строение, что ведет к его быстрому запоминанию, и развитию музыкальной памяти. Главным преимуществом любого профессионального музыканта-исполнителя является хорошо развитая музыкальная память, далее важным предстает умение анализировать музыку, исполнительские навыки на любом инструменте, процесс запоминания и воспроизведения любых музыкальных фактурных рисунков, мелодий, ритмов, гармонии, тональностей, динамических и тембровых свойств музыкального построения. Следующий этап - представление о целостности свойств музыкального творческого психологического процесса, обусловленный культурным развитием и его принадлежностью к определенным, национальным культурным музыкальным течениям. Многие ученые музыковеды располагают мыслью о том, что в качестве основы для развития определенных музыкальных способностей можно определить осознание закономерностей звуковысотной и ритмической системы, а более сложной задачей становится привитие понимания музыкального стиля.

Х. Гарднер, приводит свою точку зрения, касающуюся «обобщенной модели музыкального таланта, который должен обладать уникальными музыкальными способностями, быть творчески одаренным, и эмоционально реагирующим» [Кирнарская Д.К., 2004, 496 с.].

Ю.А. Цагарелли считает, что к музыкальным способностям можно отнести музыкальный слух, музыкально-ритмическое мышление, музыкальную память, музыкальное воображение, эмоциональную отзывчивость на музыку [Цагарелли Ю.А., 2008, 368 с.].

С психологической научной точки зрения, более продуктивным является мнение Н.И. Чуприковой [Чуприкова Н.И., 2007, 448 с.].

Она утверждает, что в содержательное определение понятия способностей входят все «признаки понятия внутренних психологических репрезентативно-когнитивных структур» [Чуприкова Н.И., 2007, 448 с.].

Тем самым, способностями к музыкальной импровизации являются определенные, музыкальные, комплексные способности, которые исходят от общих и специальных музыкальных способностей, появившихся в ходе обучения или наблюдения за музыкой. Данные способности мотивируют музыканта заниматься импровизационной деятельностью, проявляясь через слуховую и моторную, а также эмоционально-смысловую чуткость.

И уже, исходя из этого процесса, музыкант, обладая способностью к импровизации, может оперировать музыкальной психикой и создавать музыкальное произведение в процессе импровизации.

По мнению С.А. Гильманова, музыкальные способности, являются основным шагом, толкающим к импровизации, а к такому шагу ведет психика человека в целом. Психику человека, находящуюся в содействии с музыкальным мышлением, С.А. Гильманов охарактеризовывает, как музыкальная психика [Гильманов С.А., 2008, с. 260-262.]. С.А. Гильманов говорит о музыкальной психике, как об определенном «настрое», «режиме» всех музыкальных, психических процессов, состояний и свойств, позволяющем пользоваться музыкальными средствами и смыслами [Гильманов С.А., 2008, с. 260-262.].

Когда музыкант, овладевает хотя бы элементарными музыкальными навыками, у него уже может появиться способность к импровизации. В музыкальной практике были случаи, где профессиональные музыканты не могли импровизировать, и, наоборот, музыканты с наименьшей музыкальной подготовкой, импровизировали лучше, чем профессиональные музыканты. Следовательно, сам

уровень подготовки и музыкальные способности музыканта не играют большой роли в такой деятельности как импровизация, а главным все - таки является, сам настрой на импровизацию, и творческое композиторское мышление - своеобразная способность музыканта к данной метадеятельности. С.А. Гильманов называет такие способности - «репрезентативно-когнитивные структуры», формирующиеся в мышление [Гильманов С.А., 2008, с. 260-262.]. Репрезентативно-когнитивные структуры способствуют зарождению идеи. Идея разворачивается в ходе исполнения музыкальной импровизации, одновременно включая в себя все накопленные навыки, знания, музыкальные способности. В ходе импровизации, музыкант растворяется в своей музыке, привлекая внимание слушателя. В итоге, по мнению С.А. Гильманова, импровизатор должен овладеть «языковыми» компонентами музыкальной речи, чтобы создать художественный образ, на основе чего и выстраивается импровизация как целостное произведение [Гильманов С.А., 2016. с. 116-123].

С.А. Гильманов, исследовав импровизационное мышление, вывел несколько уровней, связанных с процессом импровизации. Первый уровень характеризуется, как «низкий уровень» [Гильманов С.А., 2016, с. 116-123]. На низком уровне музыкант формулирует музыкальную идею нечетко, больше затрудняется ее формулировать, но использует различные мелодико-ритмические и гармонические комбинации. Музыкальные построения в импровизации часто бывают музыкально несвязанные. Образ произведения, и общая логика произведения мало регулируются музыкальным мышлением.

На втором уровне - «высоком уровне» импровизации общий замысел произведения, настрой, образ, связан с различными музыкальными переживаниями музыканта. В ходе импровизации может быть раскрыт один образ или даже несколько образов в целом, находящихся в процессе своего развития. Музыкант, чаще всего выбирает, ключевые интонации, меняя их в процессе. При хорошей импровизации всегда меняется мелодика, ритмика, гармония произведения. Особенно это касается гармонического плана произведения, который становится в импровизации главной платформой. В импровизации на гармоническую основу накладываются различные мелодические линии или из разложенных гармонических последовательностей выделяются мелодические линии. Гармонический план импровизации, находящейся на высоком уровне, многоплановый, как и фактурный рисунок, наполнен модуляциями и отклонениями, полными функциональными, плагальными, и автентическими оборотами. Исполнитель для импровизации использует свои идеи, заготовки или заимствует их из известных импровизационных интерпретаций или же из произведений.

Импровизационный опыт исполнителя приравнивается к композиторскому опыту, так как и в импровизации и в сочинении, происходит процесс создания музыки. В импровизации процесс создания музыки не носит фиксированный подход только при условии, если сам исполнитель или кто - либо фиксирует импровизацию исполнителя на аудио или видео носитель. В импровизации произведение излагается только в процессе его игры. Композитор же может потратить огромное количество времени на создание любого произведения. Композиционный опыт, наоборот, носит фиксированный обдуманный подход. Композитор, сочиняя музыку, постепенно фиксирует ее различными способами, обдумывает и переделывает различные детали, останавливается на местах, где необходимо, что-либо переделать. Таким образом, композиторский опыт и импровизационный опыт сходны только в процессе деятельности, касающейся создания музыки, как творческого процесса, но сами процессы по времени и способам деятельности неоднородны. Композиторская техника мышления, присущая не многим музыкантам, формируется постепенно. Музыкант, уже обладающий композиторскими способностями, может также стать отличным импровизатором. Композиторский опыт формируется годами путем накопления исполнительских навыков, навыков слушания и анализирования музыкальных произведений, музыкальных способностей, навыков развития музыкального слуха, музыкального мышления и памяти. Процесс сочинения музыки связан, в целом, с музыкальной памятью и мышлением и оперированием ими в процессе сочинения музыки, оперированием различными музыкальными комбинациями (ритмическими, гармоническими, мелодическими), которые отложились в музыкальной памяти музыканта. То же самое происходит и при импровизации. Импровизируя, музыкант подчиняется воли своей музыкальной фантазии. На фоне эмоционально-творческого побуждения в памяти музыканта постепенно формируются различные музыкальные комбинации, которые он исполняет без подготовки. Создается впечатление, как будто музыкант исполняет музыкальное произведение на память.

Если подойти к более детальному анализу отличий между композитором и импровизатором, то можно заметить, что импровизатор иначе строит музыкальное произведение в ходе импровизации. Многие музыканты-импровизаторы утверждают, что именно фраза становится основой для импровизационной деятельности, лейтмотивом импровизации. Музыканты-импровизаторы, например, джазовые импровизаторы с удовольствием импровизируют на заданные мотивы или фразы, обыгрывая их различными гармоническими, мелодическими и ритмическими комбинациями. В результате фраза у импровизаторов подвергается постоянному изменению, формируя произведение. У композиторов есть время подумать над

логикой произведения в целом и, например, вначале составить гармонический план, а потом уже перебираться постепенно к фактурному языку и мелодическому языку композиции, формировать мотивы и фразы.

Импровизатор должен обладать особыми чувственными переживаниями. Для музыканта импровизатора импровизация воспринимается как некое значимое событие. Как показывают исследования, импровизаторы в процессе игры переживают состояние некоего «безграничного всемогущества» [Гильманов С.А., 2016, с. 116-123]. Исполнение музыкального произведения под эмоциональным воздействием проходит легко и естественно с чувственным наслаждением, с внутренней свободой. Для музыкантов импровизация представляет собой большую ценность и особый творческий процесс, который ведет к развитию музыкальных способностей. Чувственные переживания, полученные от импровизации, С.А. Гильманов называет «пространственными представлениями исполнителей» [Гильманов С.А., 2016, с. 116-123]. Иногда музыканты при импровизации представляют различные образы животных или движения тел различных пропорций. То же самое можно наблюдать и в танцевальной импровизации [Гильманов С.А., 2016, с. 116-123].

Взаимодействие между публикой и импровизатором влияет на качество импровизации. Например, при исполнении импровизаций различного рода на современных поп, рок концертах современной публике важно быть частью коллективного процесса. Таким образом, в ходе импровизационного процесса импровизаторам необходима максимальная поддержка публики, аудитории для того, чтобы разделять с ней эмоциональный накал от музыкальной импровизации, получать удовольствие от музицирования и передавать его публике. В итоге, публика становится стимулом в импровизации.

Музыкальная импровизация не только способствует развитию музыкальных способностей, но и также помогает развитию личности в целом. В импровизации включается вся личность музыканта, если работа ведется осознанно и целенаправленно.

В итоге, в ходе многих исследований стало ясно, что музыкальная импровизация распространенный вид музыкальной деятельности, явление положительное, творческое, высокохудожественное, в основе которой лежит именно творческое мышление, которое способствует развитию музыкальных способностей, а также помогает развитию личности в целом. Этот процесс является одним из самых сложных процессов, так как способность импровизировать в музыке реализуется только при хорошей музыкальной слуховой памяти, развитого слуха, профессиональном владении инструментом и владении определенным уровнем музыкальной грамотности. При импровизационном процессе создается музыкальный образ и музыкальное произведение, в процессе изложения которого необходим музыкально-эмоциональный настрой и максимальная поддержка публики. Данные требования, можно отнести к условиям музыкальной импровизации.

Таким образом, к психологическим условиям спонтанной импровизации можно отнести несколько важных пунктов:

• Способность к импровизации, как к творческому процессу.

• Свобода владения навыками, относящимися к какому-либо искусству.

• Желание, побуждающее к импровизации.

• Эмоциональный настрой на импровизацию и максимальная поддержка публики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Википедия, свободная энциклопедия [Электронный ресурс] URL: https://ru.wikipedia.org.

2. Lehman A.C., Sloboda J.A., Woody R.H. Psychology for Musicians. Understanding and Acquiring the Skills. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 268 p.

3. Кирнарская Д.К. Психология специальных способностей. Музыкальные способности [Текст] / Д.К. Кирнарская. – М. : Таланты – XXI век, 2004. – 496 с.

4. Цагарелли Ю.А. Психология музыкально-исполнительской деятельности: учебное пособие [Текст] / Ю.А. Цагарелли. – СПб. : Композитор Санкт-Петербург, 2008. – 368 с.

5. Чуприкова, Н.И. Умственное развитие: принцип дифференциации [Текст] / Н. И. Чуприкова. – СПб. : Питер, 2007. – 448 с.

6. Гильманов С.А. Некоторые характеристики мышления музыканта-импровизатора [Текст] / С.А. Гильманов // Современная психология мышления: смысл в познании. Тезисы докладов научной конференции, посвященной 75-летию со дня рождения выдающегося отечественного психолога Олега Константиновича Тихомирова (1933–2001) (Москва 17–18 октября 2008 г.). – М.: Смысл, 2008. – С. 260–262.

7. Гильманов С.А. Психологические характеристики способностей к музыкальной импровизации// Вестник Югорского государственного университета: 2016г. Выпуск 1(40). С. 116-123УДК159.955.

8. Брабан Е. Джазовая импровизация (к проблеме построения теории) [Текст] / Е. Брабан // Советский джаз. Проблемы. События. Мастера. Сб. статей. – М.: Сов. Композитор, 1987. – С. 162–183.

ФИЗИЧЕСКАЯ НАУКА
ФИЗИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМ
PHYSICAL SCIENCE

МРНТИ 44.39.01

ЕРШИНА АЙНАГҮЛ ҚАПАСОВНА,
ф.-м.ғ.д., профессор, ғылыми жетекшісі

НҰРЛЫБЕКОВА АЙДЫН ӘЛСЕЙТҚЫЗЫ,
2 курс магистранты,
7М01502 – физика мамандығы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: aidon1997@list.ru

АЛЬТЕРНАТИВТІ ЭНЕРГИЯ КӨЗДЕРІН ПАЙДАЛАНУ – ЕЛІМІЗДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНЫҢ КЕПІЛІ

Аңдатпа: Мақалада жасыл экономиканың басым бағыттарының бірі – альтернативті энергия көздері (жел, күн, су, биоэнергетика т.б.) болып табылады. Әлемдегі қала халқының өсуі, органикалық отындардың азаюы мен қымбаттауы және экологияны жақсарту альтернативті, жаңарып тұратын энергияны дамытуға ықпалын тигізеді. Мақалада әлемдегі және Қазақстандағы жаңарып тұратын энергия көздерінің қазіргі күйі, орнатылған қуаты қарастырылып, талдау жасалынған. Сонымен қатар альтернативті энергия көздерін пайдалану мемлекетіміздің тұрақты дамуын қамтамасыз ететіндігі туралы айтылған.

Түйін сөздер: жаңарып тұратын энергия көздері, күн электр станциялары, жел электр станциялары, су электр станциялары, тұрақты даму, жел энергетикалық қондырғылар, биоэнергетика.

Аннотация: В статье рассмотрена одна из приоритетных направлений зеленой экономики альтернативные источники энергии (ветровая энергия, солнечная энергия, ГЭС, биоэнергетика). Рост городского населения в мире, сокращение и повышение цен на органическое топливо, а также улучшение состояния окружающей среды способствуют развитию альтернативной, возобновляемой энергии. В статье рассматривается и анализируется современное состояние, установленная мощность возобновляемых источников энергии в мире и в Казахстане.

Также обсуждаются, что использование альтернативных источников энергии обеспечит устойчивое развитие нашего государства.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, солнечные электростанции, ветряные электростанции, гидроэлектростанции, устойчивое развитие, ветроэнергетические установки, биоэнергетика.

Abstract: One of the priority directions of the green economy is alternative energy sources (wind energy, solar energy, water energy, bioenergy). The growth of urban population in the world, the reduction and appreciation of organic fuels, and the improvement of the environment contribute to the development of alternative, renewable energy. The article reviews and analyzes the current state, installed capacity of renewable energy sources in the world and in Kazakhstan. It is also said that the use of alternative energy sources will ensure sustainable development of our state.

Key words: renewable energy sources, solar power plants, wind power plants, hydroelectric power stations, sustainable development, wind power plants, bioenergy.

Бүкіл әлемде соңғы 100 жылда энергия ресурстарын пайдалану 15 есе өсті, яғни, жан басына шаққанда отын энергетикалық ресурстарды пайдалану 4 есеге артып жылына әр адам 2,30 тонна отын пайдаланатын болды. Ал халықтың саны 1,7 млрд-тан 2019 жылы 7,7 млрд-қа жетті. 10 жылдан кейін дү-

ниежүзіндегі халық саны 9 млрд-қа жетеді деп күтілуде. Сәйкесінше отынды тұтыну мөлшері де артпақ. Әлемдегі энергияны жаңарып тұратын энергия көздері арқылы өндірмейінше CO_2 газының шығарылымдары қазіргі жағдайымен салыстырғанда тағы 30% артпақ деп болжануда.

Эксперттердің айтуынша әлемдегі дәстүрлі энергия көздерінің ресурстары шектеулі: көмір – 200, газдың – 150, мұнайдың – 80 жылға жететін ғана қоры қалған көрінеді. Сондықтан экологиялық жағынан таза, экономиялық тұрғыдан тиімді альтернативті энергия көздеріне көшу қолға алынуда.

Тұрақты даму қазіргі уақыт қажеттіктерін қанағаттандыратын, бірақ болашақ ұрпақтардың өз қажеттіктерін қанағаттандыру қабілеттілігіне қауіп төндірмейтін даму болып табылады. Қазіргі кезең адамның ерекше биосфералық қызметі – биосфераны қорғау мен сақтап қалу қызметімен анықталып отыр. Экологиялық мәселелердің алдын алу үшін адам ретсіз дамудан тиімді, реттелген, табиғат пен қоғамның даму заңдарына негізделген дамуға өтуі тиіс. Тек осы кезде ғана адамзат қоғамының дамуы үздіксіз, ұзақ уақыттылық, бірқалыпты жағдайда, табиғи және әлеуметтік дағдарыссыз дамиды. Мұндай дамуды – тұрақты даму деп атайды. Бірақ бұл үшін адамдардың сана-сезімі, олардың мақсаты мен адамгершілік бағыттылығы өзгеруі тиіс.

Сонымен қатар 2007-2024 жж. Қазақстан Республикасының тұрақты дамуға көшу Концепциясында 2024 жылы еліміздің жалпы энергетикалық балансының 5%-ын альтернативті энергия көздері құрауы қажет делінген. Қазақстанның барлық региондарында жаңарып тұратын энергия көздерін пайдалану арқылы электр энергиясын өндіру өзекті мәселе болып табылады [Ершина АК., 2015, б. 216].

Тұрақты дамудың негізгі мақсаттары: 1) Денсаулық және ұзақ өмір сүрудің арқасында орташа және жоғарғы білім алуға қолжетімділік; 2) Барлық тұтынушыларды қымбат емес, сенімді, берік және заманауи энергия көздерімен қамтамасыз ету; 3) Қалалар мен елді мекендердің ашықтығын, қауіпсіздігін, өмірге төзімділігін және экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету; 4) Тұтыну мен өндірудің оңтайлы модельдеріне көшу; 5) Ішкі өнімнің мөлшерімен өлшенетін лайықты өмір деңгейімен қамтамасыздандыру; 6)Барлық халықты қамтитын әділ, сапалы білім беруді және өмір бойы білім алу мүмкіндігін ынталандыру;

Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету және әйелдер мен қыздардың құқықтары мен мүмкіндіктерін кеңейту[1].

Бүкіл дүниежүзілік жел ассоциациясының (World Energy Association – WWEA) есебі бойынша әлемдегі барлық жел қондырғылары арқылы алынған жалпы қуат 2019 жылдың соңына қарай 655 ГВт-қа жетті. Яғни 2018 жылғы әлемдік жел энергетикасы саласындағы қуатқа жаңа 50 ГВт қосылды [2].

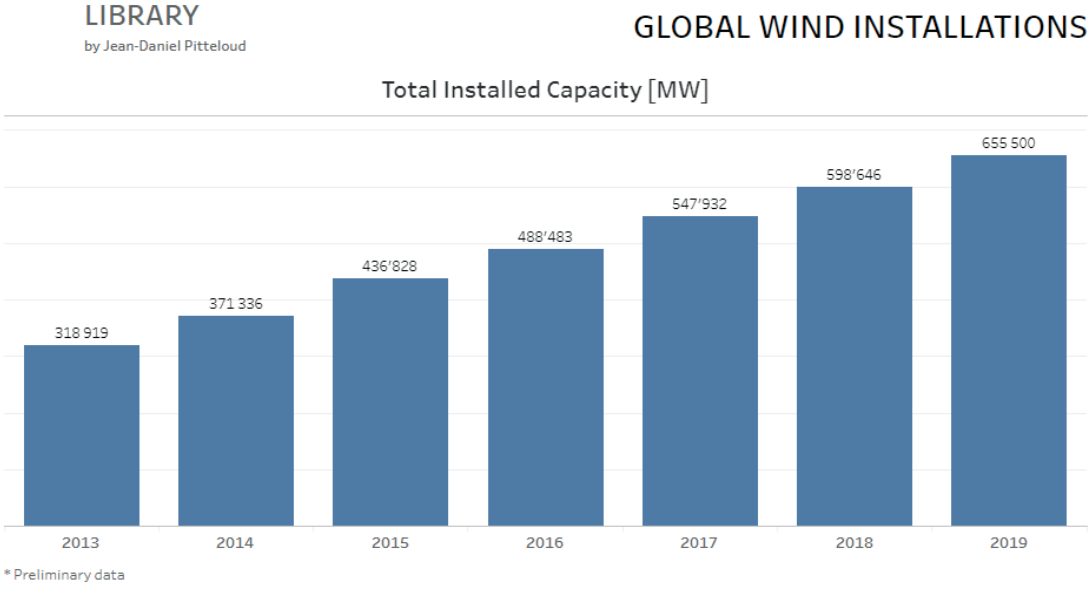
Жел энергетикалық қондырғылар (ЖЭҚ) арқылы орнатылған қуаттың саны жағынан әлемдегі алдыңғы қатардағы 10 мемлекет 1-суретте келтірілген. Мұнда қуаттылығы жағынан ең ірі Қытай жел энергетикасының нарығы 21 гигаватт қосымша қуатты орнатты және 2019 жылы жел қуатының әлемдік көшбасшысы ретінде желден алынған жиынтық қуаты 241 ГВт-қа жетті.

Екінші шамасы жағынан ең үлкен нарық АҚШ, жаңадан қосылған қуат 2018 жылғы 96 ГВт-тан 2019 жылы 105 ГВт-қа дейін өсті. Бұл оң даму тек жел энергетикасының нәтижесі ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік және муниципалды деңгейдегі жанжақты қолдау болып табылады. Жақында орнатылған қуаты 100 ГВт-қа жеткен АҚШ, Қытайдан кейінгі екінші орындағы мемлекет болды.

Жетекші нарықтардың ішінде Қытай (барлығы 241 ГВт-қа жетті), АҚШ (105 ГВт-қа), Германия (жалпы қуаты 61 ГВт), Үндістан (37 ГВт), Біріккен Корольдік (23 ГВт), Бразилия (15) және Франция (16) барлығының қуаты едәуір өскендігі байқалады[2].

[1] «Қазақстан Республикасының Электрондық үкіметі [Электрондық ресурс]: (Дата обращения: 05.12.2017).URL: https://egov.kz/cms/kk/articles/development_goals

[2] URL: https://wwindea.org/blog/2019/02/25/wind-power-capacity-worldwide-reaches-600-gw-539-gw-added-in-2018/

LIBRARY
by Jean-Daniel Pitteloud

GLOBAL WIND INSTALLATIONS

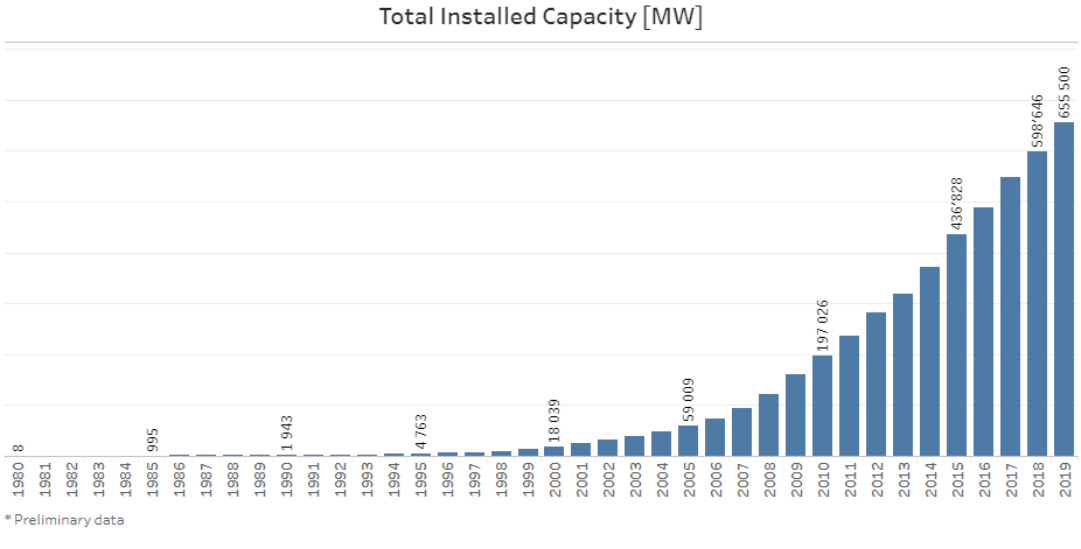
Installed Capacity by the end of 2019 (MW)*

Country/Region1	2019	2018	2017	2016	2015
China	241 870	216'870	195'730	168'730	148'000
United States	105 433	96'363	88'775	82'033	73'867
Germany	61 357	59'313	56'190	50'019	45'192
India	37 529	35'129	32'879	28'279	24'759
Spain	25 808	23'494	23'026	23'020	22'987
United Kingdom	23 515	20'743	17'852	14'512	13'614
France	16 646	15'313	13'760	12'065	10'293
Brazil	15 452	14'707	12'763	10'800	8'715
Rest of the World*	127 890	116'714	106'956	99'025	89'402
Grand Total	655 500	598'646	547'932	488'483	436'828

* Preliminary data
** By November 2018

1 – сурет. Дүниежүзілік жел электр қондырғылары арқылы энергия өндірген алдыңғы қатардағы 10 мемлекеттер [https://library.wwindea.org/global-statistics//]

Бүкіл дүниежүзілік жел энергетикасы ассоциациясының болжауы бойынша әлемдегі жел энергетикасының орнатылған қуаты 2020 жылы 700 ГВт-қа жетпек. 2-суретте 1980-2019 жж. аралығы мен 2020 ж. дейінгі бүкіләлемдегі ЖЭҚ-сы арқылы орнатылған қуаттарының болжамы келтірілген [2].

2-сурет. 1980-2019. дүниежүзіндегі орнатылған жел энергетикалық қуат және оның 2020 жылға дейінгі болжамы [https://library.wwindea.org/global-statistics/]

Қазақстан Республикасының Қоршаған ортаны қорғау министрлігі энергия көздері мен жаңарып тұратын ресурстарды тиімді және кең түрде пайдалану, экономиканы диверсификациялау,қоршаған ортаның сапасын жақсарту мен энергияны үнемдеу үшін «2024 жылға дейін тұрақты даму мақсатында Қазақстан Республикасы жаңарып тұратын ресурстар мен энергияны тиімді пайдалану стратегиясы» туралы құжатты әзірледі.

Стратегияның Концепциясында келесі кезеңдерді жүзеге асыру көзделген:

1. 2008-2009 жж. жаңарып тұратын энергия көздерін (ЖТЭК) тиімді пайдаланудың алғышарттарын жасау,халықаралық озық тәжірибелердіжүйелеу жәнеталдап қорыту,заңнамалық базалардыжасау және жетілдіру, энергия мен ресурстарды тиімді пайдалану үшін мемлекеттік ынталандыруға алғышарттар мен жағдай жасау;

2. 2010-2012 жж. – ЖТЭК пайдалануды ынта-

ландыру үшін мемлекеттік шараларды іске асыру, энергия мен ресурстардыүнемдеу технологиялары, кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйелерінің тиімділігін арттыруға әсер ететін бағдарламалық құжаттарды жасау және зерттеулерді жүргізу, кәсіпорындарды іс-шараларға қатыстыру арқылы технологиялар трансферті мен «ноу-хау»және инвестицияны тарту;

3. 2013-2018 жж. – Қазақстанның барлық аймақтарында алғашқы (пилоттық)жобаларды жүргізу, энергетикалық жүйелердің жиынтығындамыту,жылу энергетикасының үлесін төмендету, энергия мен ресурстарды үнемдеу салаларындағы технологиялар мен ғылыми зерттеулердіодан әрі дамыту;

4. 2019-2024 жж. – ЖТЭК базасына негізделген салаларды қалыптастыру, соның ішінде Орталық Азия региондарындағымемлекеттердің оң тәжірибелерін жан-жақты тарату және«серпіліс жасайтын» энергетикалық технологияларға көшу[1].

«Жаңарып тұратын энергия көздерін пайдалануды қолдау туралы» Қазақстан Республикасының заңы жылу энергиясы мен электр тогын өндіру үшін жаңарып тұратын энергия көздерін пайдалануды ынталандыру, құқықтық, экономикалық қорғамдық қатынастарды ұйымдастыру негізі туралы маңызды құжат болып табылады. Заң жүзінде жаңарып тұратын энергия көздерін қолдау механизмі қарастырылған, ол үшін жаңарып тұратын энергияның сертификаттарын атмосфераға көмірқышқыл газдарын CO_2 көптеп шығаратын мекемелер сатып алатын болады [Ершина А.К., 2015, Экономика. Отрасли. РИА «Новости» 16 марта 2011].

2007-2024 жж. Қазақстан Республикасының тұрақты дамуға көшу Концепциясында Қазақстанның тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету, ЖТЭК пайдалануды қоса есептегенде экологиялық тиімді энергияны өндіруді қолдау жолымен жүзеге асырылады.

«Жаңарып тұратын энергия көздерін пайдалануды қолдау» заңы арқылы ЖТЭК дамытуға салынған инвестиция мадақталынады.Дүниежүзіндегі энергетика саласындағы жылдам дамыған секторлардың бірі ЖТЭК. Бұл сала бойынша үлкен халықаралық тәжірибе, технология, білім және ЖТЭК саласын қаржыландыру механизмдері жинақталған, ВБ, ЕБРР сияқты т.б. жел энергетикасының ірі жобаларын инвестициялауға қызығушылық білдіретін халықаралық қаржылық ұйымдар мен ЖТЭК-нің дамуын қолдайтын фондтар құру қажет.

Қазақстандық әріптестерін қолдау мен тәжірибе алмасуға, технологиялармен бөлісуге және бірлескен өндірістерді құруға халықаралық институттар қызығушылық білдіруде. Бірлескен мекемелерді ашу технологиялармен, тәжірибемен алмасуға, қаржыландыруды қамтамасыз етуге көмектеседі. Сонымен қатар, турбиналарды шығару өндірісін игеру, жел турбиналарының құнын төмендетуге мүмкіншілік туғызады.

4 шілде 2009 жылғы Қазақстан Республикасының«Жаңарып тұратын энергия көздерін қолдау» заңына сәйкес 12 маусым 2014 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі ЖТЭК арқылы өндірілетін электр энергиясына белгіленген тарифтер енгізілген №645 Үкім қабылдады[2]. Тарифтің мерзімі – 15 жыл. Онда мемлекет жел энергетикасы арқылы өндірілген электр энергиясын -22,68 теңгеге, күн электр станциясынан алынған энергияны – 34,61 тг, кіші гидроэлектр станциялары – 16,71 тг, биогаздық қондырғылар – 32,23 теңгеге дейін алады делінген[3].

Елімізде тәуелсіздік алған күннен бастап арзан, тиімді электр энергия көздерін іздеу мақсатында, "Қазақстанда 2050 жылға дейін электр энергиясын өндіруді дамыту туралы" мемлекеттік бағдарлама қабылданды. Осы бағдарламаға сәйкес қазіргі уақытта жел күшімен өндіретін электр энергиясы қуатын халық шаруашылығына қолданудың тиімді жолдары қарастырылуда. Қазіргі уақытта альтернативті яғни, жел мен күн сынды баламалы энергия көздерін пайдалану - жоғары дәрежеде деп айту қиындау. Өйткені мамандардың есебі бойынша елімізде жалпы жаңарып тұратын энергия көздерінің үлесі 1%. Бүгінде Қазақстанның жер қойнауы табиғи қазбаларға бай болғандықтан энергия тапшылығы айтарлықтай байқалмайды. Бірақ Киото хаттамасының талаптарын орындау үшін CO_2шығындыларының деңгейін азайту қажет. Ол үшін ЖТЭК пайдалануды арттыру қажет.

Қазақстан Республикасында органикалық отынның үлкен қорымен қатар жаңарып тұратын энергия көздерінің кең қоры бар. Тек қана жел энергия көздерінің техникалық әлеуеті жылына 1 820 млрд. кВт/сағатты құрайды, бұл Қазақстан Республикасының барлық отын-энергетика ресурстарын тұтыну көлемінен 25 есе артық.

Қазақстан электр энергиясының 87% дәстүрлі энергия көзінен, 12% ГЭС-тен, ал 1% жаңарып тұратын энергия көздерінен өндіреді.

Соңғы 20 жыл бойы парниктік әсердің деңгейін төмендету мақсатында энтузиаст қазақстандық ғалымдар ЖТЭК пайдалану үшін оның құрылғыларының техникалық характеристикасын жақсартумен шұғылдануда.

Елімізде 2019 жылдың маусым айында атмосфералық ауаның ластану деңгейі өте жоғары елді мекендер қатарына 6 қала кірді: Нұр-Сұлтан, Алматы, Жезқазған, Теміртау, Ақтөбе және Атырау. Ластану деңгейі жоғары қалаларға Балқаш, Ақтау және Түркістан жатады. Елді мекендердегі атмосфералық ауаның ластануының жоғары және өте

[1] Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан до 2015 г. //(Утверждена Указом Президента Республики Казахстан, №1096 от 17.05.2003 г.)

[2] Закон Республики Казахстан «О поддержке использования возобновляемых источников энергии» (Утверждена Указом Президента РК, №165-IV от 4.07.2009 г.).

жоғары деңгейіне қала көлігімен автокөлік жолдарының көп болуы, өнеркәсіптік кәсіпорындар шығарындыларының таралуы және атмосфералық кеңістіктің нашар желдетілуі себеп болады.

2019 жылдың бірінші жартыжылдығының қорытындысы бойынша қоршаған ортаны қорғауға бағытталған инвестициялар 53,5 млрд теңгеге жетті, өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 2,8 есеге (18,8 млрд теңге) артты.

Қоршаған ортаны қорғауға инвестициялар Қазақстанның 13 өңіріне бағытталды. Инвестициялардың ең көп мөлшері Атырау облысына келеді — 24,3 млрд теңге, олардың үлесі 45,5%. Сондай-ақ, көшбасшылар үштігінде Ақмола және Қарағанды облыстары — тиісінше 9 млрд және 4,5 млрд теңге.

Экологиялық ахуалды жақсартудың негізгі шараларының бірі атмосфераға шығарылатын шығарындыларды азайту, соның ішінде жаңарып тұратын энергия көздері желілерін кеңейту арқылы таза электр энергетикасына көшу болып табылады. Осылайша, «Қазақстан Республикасының ауқымды мақсаттармен «жасыл» экономикаға көшуі жөніндегі тұжырымдама қабылданды, оған сәйкес 2050 жылға қарай жаңарып тұратын энергия көздерімен электр энергиясын өндіру үлесі 50%-ды құрауы тиіс. 2020 жылға қарай үлесі 3%-ға, ал 2030 жылға қарай — 10%-ға жетуі тиіс. 2020 жылға дейін ЖЭК пайдалану жөніндегі объектілердің белгіленген жиынтық қуаты 1,7 мың МВт құрауы тиіс [Ғазизқызы Т., 2019, 7KUN.kz, 16 тамыз].

Қазақстанда белгіленген қуаттылығы 936,8 МВт болатын 83 ЖТЭК нысаны бар, оның ішінде 18-і – жел, 27-сі – күн, 35-і – су электр станциялары және 3-і – био электр станциясы. Олардың ішінде биыл қуаттылығы 405,17 МВт болатын 15 нысаны пайдалануға берілді. Осы жылдың соңына дейін қуаттылығы 104,8 МВт болатын 4 ЖТЭК нысанын пайдалануға беру көзделген, оның ішінде Солтүстік Қазақстан облысында 1 жел электр станциясы, Қызылорда облысында 2 күн электр станциясы және Шығыс Қазақстан облысында 1 СЭС, бұл ЖТЭК нысандарының жалпы қуаттылығын 2018 жылғы көрсеткіштен (531,63 МВт) 2 есеге жуық – 1042 МВт дейін арттырады.

Оның ішінде жел станциялары — 232 МВт, күн электр станциялары — 250 МВт, шағын СЭС — 200,3 МВт, биоэлектр станциялары — 1,3 МВт.2025 жылға қарай ең аз дегенде 3000 МВт белгіленген қуаттылықтарымен ЖТЭК жұмыс істейтін болады.

2019 жылғы бірінші жартыжылдықтың қорытындысы бойынша жаңарып тұратын энергия көздері 826,4 млн кВт*сағ электр энергиясын өндірді — өткен жылмен салыстырғанда (635,1 млн кВт*сағ) 30,1%-ға артық. Ең көп электр энергиясын шағын ГЭС өндірілді: 377,1 млн кВтсағ (бір жыл бұрын — 383,4 млн кВт*сағ). Жел электр станциялары өндірісті 48,5% — ға, 296,5 млн кВт*сағ-ға дейін арттырды (бір жыл бұрын — 199,6 млн кВт*сағ). Күн электр станцияларының электр энергиясын өндіру көлемі жылына 2,9 есеге артып, 151 млн кВт*сағ құрады (бір жыл бұрын — 52,1 млн кВт*сағ). Биогаз қондырғылары 1,8 млн кВт*сағ электр энергиясын өндірді.

ЖТЭК дамуының нысаналы индикаторларына қол жеткізу үшін, сондай-ақ ЖТЭК секторын жоспарлы дамытуды қамтамасыз ету үшін ҚР біртұтас электр энергетикалық жүйесінің мүмкіндіктерін ескере отырып ЖЭК жобаларын іріктеу бойынша аукциондық сауда-саттық тетігі енгізілді. Аукциондар тетігін енгізудің негізгі мақсаты — ЖТЭК неғұрлым тиімді жобаларын іріктеу және ЖТЭК объектілері өндіретін электр энергиясына нарықтық бәсекелестік бағаларды қалыптастыру.

2019 жылы іріктеуге жоспарланған орнатылған қуаттың жиынтық көлемі 255 МВт құрайды. Оның ішінде күн электр станциялары — 80 МВт, жел электр станциялары — 100 МВт, гидроэлектр станциялары — 65 МВт, биоэлектр станциялары — 10 МВт[1].

Халықаралық энергетикалық агенттік аналитиктерінің деректері бойынша, күн және жел энергиясы қазірдің өзінде бүкіл дүниежүзіндегі энергетикалық қуаттың жартысынан көбін құрайды. Ортамерзімдік перспективада жаңарып тұратын энергия көздері электр энергиясын өндіру өсімінің 60%-дан астамын қамтамасыз етіп, көмірден энергия өндіру көлеміне жақындайды. Келесі бес жылдың ішінде экологиялық энергетика электр энергиясын өндірудің анағұрлым тез өсіп келе жатқан көзіне айналып, 2021 жылы 28%-ға дейін артады.

Дүниежүзілік энергетикалық мұнай және көмір нарығының ауқымды трансформациялануы өтуде, оның қозғаушысы жаңарып тұратын энергия көздері болып табылады. Бұл ретте экологиялық таза энергияның «тартылыс орталығы» дамушы экономикаларға қарай орын ауыстыруда, бұл елдерде ЖЭК электр энергиясына сұраныстың әзірге тек бір бөлігінен ғана асты[2].

Сонымен қатар елімізде Қазақстан Республикасы Үкіметінің және KAZENERGY қауымдастығының қолдауымен Kazakhstan Energy Week 2019 шеңберінде 2019 жылғы 25 қыркүйекте Нұр-Сұлтан қаласында ЖЭК бойынша III Саммит өтті.Саммитің негізгі мақсаты – ЖЭК пайдаланудың «оң» және «теріс» жақтарын талқылау, сондай-ақ еліміздің және барлық дүниежүзілік қоғамдастықтың «жасыл» болашағын жасауға үлес қосудың ең үздік идеялары мен тиімді шешімдерін іске асыру.

Міндеттері:

- Аймақтағы әзірлеушілерді, инвесторларды және технологиялар жеткізушілерін тарту;

- Бүкіл әлемнің мамандарымен қарым-қатынас жасау және тәжірибе алмасу үшін желілік

[1] URL: https://7kun.kz/qazaqstanda-zhjek-komegimen-qansha-elektr-energiiasy-alyndy/

[2] https://kaz.zakon.kz/4992698-2019-zhyly-aza-standa-zha-artylatyn.html

мүмкіндіктерді ұсыну;

- Қазіргі қоғамдағы тұрақты даму тұжырымдамасын дайындау және кеңейтіру;

- Аймақтағы әртүрлі «жасыл» жобаларды орнықты дамыту және жүзеге асыру принциптерін алға жылжыту көрсетілген[1].

2020 жылға қарай 3%, 2030 жылға қарай 10% және 2050 жылға қарай жаңартылатын балама-лы көздерді ескере отырып, энергияны тұтынудың жартысы — шын мәнінде халықаралық климаттық өзгерістермен күресте Қазақстанның қосар үлесі болуы мүмкін.

[1] URL: https://resummit.kz/kz/

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Механикалық қондыргылар: Оқу құралы.//АК. Ершина - Алматы: типография ТОО «378», 2015.- 216 б.

1. Казахстан вышел на первое место в мире по выбросам углекислого газа на единицу ВВП // Экономика. Отрасли. РИА «Новости» 16 марта 2011.

2. "Қазақстанда ЖЭК көмегімен қанша электр энергиясы алынды"// Ғазизқызы Т. 7KUN.kz, 16 тамыз, 2019 жыл.

3. «2019 жылы Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерінің қуаттылығы екі есе артты», // zakon.kz, 30 қазан 2019 жыл.

4. «ЖЭК БОЙЫНША III ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САММИТ ЖЫЛДЫҢ НЕГІЗГІ «ЖАСЫЛ» ОҚИҒАСЫ», RENEWABLE ENERGY SUMMIT 2019.//Нұр-Сұлтан қаласы, 25 қыркүйек 2019 жыл.

УДК 517.518.512

ҚАПСЕМЕТ БАЛҒЫН СЕРЖАНҚЫЗЫ,
Магистрант,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
E-mail: balgyn1998@mail.ru

МАКЕНОВА ПЕРИЗАТ АХАТОВНА,
Магистрант,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

ҚОЛДАНБАЛЫ ЕСЕПТЕРДЕ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЕСЕПТЕУДІ ҚОЛДАНУ

Аннотоция: Туынды ұғымын қазіргі таңда барлық жерде қолданады. Біз бұл мақалада оның геометриялық, физикалық мағынасын ашып, алгебралық, экономикалық есептерді қалай шығаруға болатынын көрсетеміз. Дифференциалдық есептеудің қолданбалы есептерді шығаруда маңызы зор.
Кілт сөздер: дифференциалдық есептеу, дифференциалдау, қолданбалы есептер, туынды, кризистік нүктелер.
Аннотация: Сегодня понятие производной используется повсеместно. В этой статье мы раскроем его геометрический, физический смысл и покажем, как решать алгебраические и экономические задачи. Дифференциальное исчисление важно при решении прикладных задач.
Ключевые слова: дифференциальные исчисления, дифференцирования, прикладные задачи, производные, кризисные точки.
Annotation: Today the concept of a derivative is used everywhere. In this article, we will reveal its geometric, physical meaning and show how to solve algebraic and economic problems. Differential calculus is important when solving applied problems.
Key words: differential calculus, differentiation, applied problems, derivatives, crisis points.

Туынды ұғымы

Туынды математикалық талдау бөліміне жатады. "Туынды" термині derivve француз сөзінен шыққан, оны енгізген Ж. Лагранж және ол оның заманауи белгісін енгізді.

Геометрияның, механиканың, физиканың және тағы басқа білім салаларының әртүрлі есептерін шешу кезінде y=f(x) функциясынан бірдей аналитикалық процесті қолдану арқылы оны жаңа функция шығару қажеттілігі туындады, оны f(x) функциясының туынды функциясы (немесе жай туынды) деп атайды және төмендегідей белгіленеді:

$y' = f'(x)$ немесе $\frac{dy}{dx}$.

Ньютон туындыны флюкси деп, ал функцияны флюент деп атаған.

Анықтама: Берілген y = f(x) функцияның берілген x-де y′= f′(x) туындысы деп аталады, егер аргумент өсімшесі нольге ұмтылғанда функция өсімшесінің аргумент өсімшесіне қатынасының шегі бар болса шегі болады.

$f'(x) = \lim_{\Delta x \to 0} \frac{f(x+\Delta x)-f(x)}{\Delta x}$ немесе

$y' = \lim_{\Delta x \to 0} \frac{\Delta y}{\Delta x}$ белгіленеді.

Туындыны табу операциясын дифференциалдау деп атайды.

1. Туындының геометриялық мағынасы.

Туындының геометриялық мағынасы келесідей: x_0 нүктесіндегі функцияның туындысы функцияның графигіне x_0 абсцисса нүктесінде жүргізілген жанаманың бұрыштық коэффициентіне тең.

Есеп. Абсциссасы $x_0=1$ нүктесінде $f(x)=x^3$ функциясының графигіне жүргізілген жанаманың бұрыштық коэффициентін табу керек.

Шешім:

Жанаманың бұрыштық коэффициентін табу формуласы:

$k=f'(x_0)$

$f'(x)=(x^3)'=3x^2$

$k=f'(x_0)=f'(1)=3\cdot1^2=3$

Жауабы: k=3.

2. Туындының физикалық мағынасы.

Туынданың физикалық мағынасы келесідей: x_0 нүктесіндегі y=f(x) функцияның туындысы – бұл x_0 нүктесіндегі f(x) функциясының өзгеру жылдамдығы.

Есеп. Материалдық нүкте заң бойынша қозғалсын:

$s(t) = -t^3 + 6t^2 + 37t + 30$

Нүктенің ең үлкен жылдамдығын және ең үлкен жылдамдық болатын уақытты табу.

Шешім:

t аргументі мүмкін мәндер облысын табу. $s(t) \geq 0$ теңсіздігі орындалуы қажет.

$-t^3 + 6t^2 + 37t + 30 \geq 0$

$-(t + 1)(t + 3)(t - 10) \geq 0$

Интервалдар әдісі бойынша теңсіздікті шешу барысында
$t \in (-\infty;-3] \cup [-1;10]$ аламыз. $t \geq 0$ болғандықтан, $t \in [0; 10]$ аламыз.
Уақыт бойынша туынды жолдың формуласын қолдана отырып жылдамдықты табамыз:

$v(t) = s'(t) = (-t^3 + 6t^2 + 37t + 30)' = -3t^2 + 12t + 37$

Алынған функцияны [0; 10] кесіндісінде зерттейміз. v(t) функциясының сындық нүктелерін табамыз:
$v'(t) = (-3t^2 + 12t + 37)' = -6t + 12$
$v'(t) = 0, -6t + 12 = 0$
$t = 2$
Зерттелетін функцияны сындық нүктеде және берілген [0;10] кесіндісінің шеткі нүктелеріндегі мәнін есептейміз:
$v(0) = -3 \cdot 0^2 + 12 \cdot 0 + 37 = 37$
$v(2) = -3 \cdot 2^2 + 12 \cdot 2 + 37 = 49$
$v(10) = -3 \cdot 10^2 + 12 \cdot 10 + 37 = -143$

Сәйкесінше жылдамдықтың ең үлкен мәні v(2) =49.

3. Алгебралық есептер.

1 мысал. $y=x^3+2x$ функциясының өсуі мен дифференциалын, x=2 нүктесінде, егер $\Delta x = 0,1$ және $\Delta x = 0,01$ тең болса табыңыз. Біз функцияның өсуін оның дифференциалымен ауыстыру кезінде жіберетін, абсолютті және салыстырмалы қателіктерді табыңыз.
Шешімі.
$\Delta y = [(x + \Delta x)^3 + 2(x + \Delta x)] - (x^3 + 2x) = 3x^2\Delta x + 3x\Delta x^2 + \Delta x^3 + 2\Delta x = (3x^2 + 2)\Delta x + 3x\Delta x^2 + \Delta x^3$
$dy = y'\Delta x = (3x^2 + 2)\Delta x$
Егер x=2 және $\Delta x = 0,1$:
$\Delta y = 3 \cdot 2^2 \cdot 0,1 + 3 \cdot 2 \cdot 0,1^2 + 0,1^3 + 2 \cdot 0,1 = 1,461$,
$dy = (3 \cdot 2^2 + 2) \cdot 0,1 = 1,4$.
Абсолютті өсуі $|\Delta y - dy| = 0,061$, ал салыстырмалы өсуі $\left|\frac{\Delta y - dy}{\Delta y}\right| = \frac{0,061}{1,461}$, салыстырмалы өсуі жуық шамамен 4%.
Егер x=2 және $\Delta x = 0,01$:
$\Delta y = 3 \cdot 2^2 \cdot 0,01 + 3 \cdot 2 \cdot 0,01^2 + 0,01^3 + 2 \cdot 0,01 = 0,140601$,
$dy = (3 \cdot 2^2 + 2) \cdot 0,01 = 0,14$.
Абсолютті өсуі $|\Delta y - dy| = 0,000601$, ал салыстырмалы өсуі $\left|\frac{\Delta y - dy}{\Delta y}\right| = \frac{0,000601}{0,140601}$, салыстырмалы өсуі жуық шамамен 0,4%.

2 мысал. Функцияның дифференциалы ұғымын қолдана отырып, жуық шамамен өзгерісті есептеңіз, $y=x^3-7x^2+80$ функциясының x өзгерісі 5-тен 5,01-ге.

Шешімі. Бұл жағдайда x=5, ал $\Delta x = 0,01$. Δy функциясының өзгерісі шамамен dy дифференциалына тең:
$\Delta y \approx dy = y'\Delta x = (3x^2 - 14x)\Delta x = (3 \cdot 5^2 - 14 \cdot 5) \cdot 0,01 = 0,05.$

Есеп. Екі оң санның қосындысы 10 - ға тең. Осындай сандардың мүмкін болатын ең үлкен көбейтіндісін табыңыз.

Шешім.

a және b сандарын оң деп алайық.
Олардың көбейтіндісін $P = a * b$ деп белгілейміз.
Есептің шарты бойынша $10 = a + b$, сондықтан $b = 10 - a$ болады. Көбейтіндіні табу үшін:

$$P = a(10 - a) = 10a - a^2$$

Есептің берілгені бойынша, a-ның мәндер жиынының облысы $(0,10)$ интервалы екендігін аламыз. $P(a)$ функциясын ең үлкен мәнін зерттейміз. Ол үшін оның туындысын табуымыз қажет:

$$P'(a) = (10a - a^2)' = 10 - 2a$$

$P(a)$ функциясын Туындысын нөлге теңестіріп, кризис нүктелерін табайық:

$10 - 2a = 0a = 5$ $(0;10)$ интервалына тиесілі кризистік нүктелерін табылды. Кризистік нүктеден сол және оң жағындағы туындының мәнін табу керек:

$$P'(4) = 10 - 2 \times 4 = 2 > 0 P'(6) = 10 - 2 \times 6 = -2$$

$P(a)$ функциясының туындысының таңбасы солдан оңға қарай плюстен минуске өзгереді, бұдан $a - 5$ болғанда максимумға жетеді. $(0;10)$ интервалында кризистік нүкте біреу ғана болғандықтан, функциясының туындысының ең үлкен мәні $a - 5$ тең болғанда болады.

$b = 10 - 5 = 5$ есептейік

$P = 5 * 5 = 25$. Жауабы: 25.

Туынды математикадағы келесі ұғымдарды анықтауда қолданылады, тангенс теңдеуі, функцияның экстремум нүктесі, функцияның ең үлкен және ең кіші мәні.

4. Экономикалық есептер.

Есеп. Сұраныс функциясы QD = 100 – 20p түрінде болады, тұрақты шығындар - TFC 50 ақша бірлігін құрайды, ал өндіріс бірлігін өндіруге арналған айнымалы шығындар – 2 ақша бірлігі. Монополистің максималды табысының көлемін табу керек.

Шешім. Шегерілген кірістің пайдасы:

$$П = TR - TC \qquad (1)$$

Кіріс мына формуламен есептеледі:

$TR = pQ$ p – өнім бірлігінің бағасы;

Q – шығарылған өнім көлемі.

Шығындар мына формула бойынша есептеледі:

$$TC = TFC + TVC$$

TVC – шығындар айнымалысы;

TFC – шығындар тұрақтысы.

Өнім бірлігінің бағасын табыңыз

$$20p = 100 - Q \Rightarrow p = 5 - \frac{Q}{20}$$

(1) формуласын алмастыра отырып, біз мынаны аламыз:

$$П(Q) = \left(5 - \frac{Q}{20}\right) Q - (50 + 2Q) = -Q^2 + 60Q - 1000 \to \max$$

Туындысын табамыз:

$П'(Q) = -2Q + 60$

Туындысын нөлге теңестіріп, келесі теңдікті аламыз:

$-2Q + 60 = 0 \Rightarrow Q = 30$

Q = 30 нүктесінің сол және оң жағындағы туындыны есептеу арқылы:

$П'(25) = -2 * 25 + 60 = 10$

$П'(35) = -2 * 35 + 60 = -10$

Q = 30 нүктесінен өткен кезде функцияның туындысы белгіні солдан оңға қарай плюстен минусқа өзгертетінін және онда пайда функциясы максималды мәнге жететінін көреміз.Осылайша, кірісті барынша арттыратын өнім шығару көлемі өнімнің 30 бірлігіне тең.

Жоғарыда айтылғандардан қорытынды жасауға болады:

- дифференциалды қолдану әртүрлі сипаттағы математикалық есептерді шешуде ғана емес қолданбалы есептерде де қолданылады;
- туынды экономикалық ұғымдардың геометриялық және математикалық мағынасын тереңдетуге;
-туынды ұғымы экономикада маңызды, геометриялық және математикалық мағынасы арқылы, сондай-ақ математикалық формулаларды қолдана отырып бірқатар экономикалық заңдарды білдіруге мүмкіндік беретін экономиканы зерттеудегі маңызды құрал;
- туындының қолданбалы бағыты көп қырлы және әртүрлі пәндерді оқытуда ерекше назар аударуға лайық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Способы и методы поиска решения задач /Абросимов Б.Ф.
2. О прикладной и практической направленности обучения математике/Колягин Ю.М.
3. Алгебра и начала анализа/Кочетков С.А. Т. 1-2.
4. Экономика на уроках математики/Симонов А.С.
5. Рассказы о прикладной математике/Тихонов А.Н.
6. Использование задач с практическим содержанием в обучении математике/Шапиро И.М.
7. Математический анализ в производственных задачах / Петров В.А.
8. Қабдыкайыр Қ., 2005, с. 297.
9. Ибрашев Х.И., Еркеғұлов Ш.Т., 2014, с. 273.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Абильдина Гайнижамал - Ғылыми жетекші, Алматы, Казахстан

Абылова Камшат Аскарбаевна - құқық магистр, «Мирас» университеті

Адыкамова Диана Досановна – магистрант, кафедра иностранной филологии и переводческого дела, факультет Филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Айдарова Айдана Бериккызы - II курс магистранты, Биология педагогтерін даярлау мамандығы, Биология және биотехнология факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Биология пәнінің мұғалімі, «№178 лицей» КММ, Алматы қаласы

Айдарова Фариза - Магистрант, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Аманбаева Айсауле Жантемировна - А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

Амерханова Индира Кулатаевна - Семей қаласы, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университетінің докторанты

Апахаев Нурлан Жилкайдарович - заң ғылымының кандидаты, Қайнар Академиясы, құқықтық пәндер кафедрасының профессоры

Armanbekkyzy Diana - University graduate student, specialty «Jurisprudence», Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Arynova Assel Dautovna - Master of art sciences, teacher, Musical College, Pavlodar, Kazakhstan

Ау Татьяна Ивановна - PhD, аға оқытушы Жалпыққұқықтық және арнайы пәндер кафедрасы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Аубакирова С.С. - химия мамандығының 2 курс магистранты**,** М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Әбдуәлиұлы Бекжан - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың профессоры, филология ғылымдарының докторы.

Әділ Наргиз - арнайы және әлеуметтік педагогика кафедрасының 2 курс магистранты, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Әубәкірова Қарлығаш Әділханқызы - Филология ғылымдарының PhD докторы, доцент м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Қазақстан,Семей қ.

Bazarov Tamerlan Askhatuly - University graduate student, specialty «Jurisprudence», Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Байбулатова Айдана Бактыгереевна - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің 2 курс магистранты

Баймұратова Гүлмира Шәріпқызы - аға оқытушы, Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Бакирова Кулжахан Шаймерденовна - п.ғ.д., доцент, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Бекболганов Ерик Джумабаевич - п.ғ.к., оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық Университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы,

Бекмамбетова Занипа Жумамуратовна - к.п.н., доцент кафедры «Журналистика и переводческое дело», Университет «Туран», г.Алматы, Казахстан

Бекіш Ербол Тнейбекұлы - Практикалық ағылшын тілі кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.м., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Бердалиева Тилла Досыбековна - п.ғ.к., доцент, «Сырдария» университеті

Беркимбаева Сауле Кенжебековна - к.п.н., доцент кафедры «Иностранная филология и переводческое дело», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Габдкаримова Гулжазира Сагидокасовна - магистр гуманитарных наук, факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Габдуалиева Зарифа Гарифуллаевна - Аға оқытушы, магистр, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ

Галым Фаиз Галымович - Казахско-Русский международный университет, доцент кафедры, кандидат юридических наук, г. Актобе

Gauriyeva Gulzhan Mukhametkalievna - Candidate of Pedagogical.Sci, Prof. of Department of Theory and Practice in Foreign Languages, Gumilev ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Дархан Мәдина Жәнібекқызы - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан

Джаманкараева Мадина Алдановна - к.ф.-м.н., старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет,

Джугембаева Бакытгуль Аскаровна - 3 курс PhD докторанты, 6D011000 - Физика мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Дильбарханова Жанат Рахимжановна - доктор юридических наук, профессор, Алматинская академия МВД им. М. Есбулатова

Diuanova Raikul Kenesbayevna - Senior Lecturer,Candidate of Philological Sciences, Department of ''Practical English'', Korkyt Ata Kyzylorda University

Dossanova Albina Maratkhanovna - Ph.D, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Дуйсенова Маржан Молдакасымовна - Ғылыми жетекші, PhD, ағылшын тілі аға оқытушысы, Филология, ОҚМПУ

Duzbayeva S.B. - PhD doctor, Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Дүйсенбаева Гүлзипа Жұмабайқызы - Каспий қоғамдық университеті PhD докторанты

Ермекова Асемгуль Базарбаевна - магистр педагогики, старший преподаватель, ЗКАТУ имени Жангир хана, г. Уральск, Казахстан

Ершина Айнагүл Қапасовна - ф.-м.ғ.д., профессор, ғылыми жетекшісі

Есембеков Темиргали Уразгалиевич - д.ф.н., профессор, факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Есенжан Дина Әнесқызы - профессор, филол.ғ.к., шығыс тілдері және аудара кафедрасы, Абылайхан атындағы ҚХҚжӘТУ

Есіркеп Бибісара Мұғалбекқызы - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан

Zhakipbekova Saule Sotiyaldinovna - Doctor PhD, Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

Жалбырова Ақерке Ерланқызы - екінші курс магистранты, «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Жаналиева Айгуль Жаналиевна - заң ғылымдарының кандидаты, «Мирас» университеті

Jansarayeva R.Y. - Doctor of juridical sciences, Professor, Head of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Zhetpisov Saken Nikolaevich - Candidate of Philology, Senior Lecturer of the Oriental Faculty of KazUIR & WL named after Abylai Khan, Almaty, Kazakhstan.

Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич - старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, Доктор философии (PhD)

Жолжанова Алматай Нуртаевна - Алматы университеті, заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Жорабекова Айнур Назимбековна - Международный университет туризма и гостеприимства

Жубандыкова Ляззат Абилкаировна - преподаватель Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан имени М.Букенбаева, магистр юридических наук

Жумагулова Батима Садыковна - канд. фил. наук, доцент, КазУМоиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы

Жумадуллаева Айгүл Аязбайқызы - П.ғ.к., профессор, Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан

Zhusipbekova Ainur Maratovna - senior researcher of the Center for Research on Problems of Investigative, Activities of the Internal Affairs at the Scientific Research Institute of Karaganda, Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B. Beisenova, Master of Laws, Lieutenant Colonel of Police

Жусипова Бақыт Ақылбайқызы - заң ғылымдарының кандидаты, доцент, ЕҰУ-нің заң факультеті, еңбек және экологиялық құқық кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы азаматтық, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Жұмабаева Жанар Толендиевна - А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, филология ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер

Закирова Асель Сейдуллаевна - 2 курс докторанты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Заркенов Медет Сембаевич - Докторант, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

Izbasova A.B. - PhD doctor, Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

Ильдебаев Ризабек Ермагамбетович - докторант 2-го обучения, капитан полиции, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан

Иманбаева Сабира Сарыбайқызы - т.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақ Ұлттық Аграрлық

зерттеу университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Искалиева Айнагуль Тукеновна - магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г.Уральск

Исалиева Айзада Айболатовна - магистр, старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск

Ишанов Пирмаганбет Зульпхарович - п.ғ.к., философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды

Кадирбаева Роза Изтлеуовна - д.п.н., доцент, заведующая кафедрой математики, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет

Калаганов Бакытжан Калаганович - заң ғылымының кандидаты, Қайнар Академиясы, құқықтық пәндер кафедрасының профессоры

Kaldybekova Tokzhan Taskynbaevna - Second year master course student majoring in"Foreign Language: two Foreign languages", Korkyt Ata Kyzylorda University

Kapanova Aizhan Kapankyzy - PhD student SDU, instructor of Humanitarian Department, TAU, Nur-Sultan, Kazakhstan

Каримова Гүлім Сайлаубекқызы - білім магистры, 2 курс докторанты, «Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығы, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Каскеева Айнагүл Зарлыққызы - заң ғылымдарының кандидаты, бастық, заң бөлімі, Ұлттық тестілеу орталығы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Кашимова Каламкас Ахметовна - кафедра общей и прикладной психологии, кафедра педагогики и образовательного менеджмента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Кейкиманов Асхат Маратович - Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясының докторанты, полиция майоры

Кенжебаева Аида Абдыганиевна - Филология ғылымының кандидаты, доцент, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті

Керейбаева Айгерим Абильгазиевна - Магистр, Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті

Керимбаева Ботагоз Талгатовна - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, PhD, қауымдастырылған профессор

Kim Valery Aleksandrovich - University graduate student, specialty «Jurisprudence», Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Ключко Римма Николаевна - кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, Учреждение образования «Гродненский государственный университет имени Янки Купалы»

Kozhakanova Madina Tuleubekovna - PhD, Department of theory and practice of foreign language, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Койшибаев Махамбетжан Нахипбекович - аға оқытушы, ф.ғ.к., Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Kuanyshbayeva Assel Khamitkyzy - Master Degree 2 course, speciality 7M01704 - Foreign language: two foreign languages, Kazakh National University named after Al-Farabi, Almaty, Kazakhstan

Кублашева Жанна Сатыбалдиевна - старший преподаватель Центра развития языков Западно-Казахстанского аграрно-технического университета им. Жангир хана, г. Уральск

Kulibek Arailym Begalykyzy - lecturer of the Department "General Legal and Special Disciplines" of the Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Master of Laws

Куралбаева Алия Ахметкаримовна - PhD, доцент м.а, Хожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

Куреңтаев Али Хамитович - докторант Академии «Bolashaq», г. Караганда, Казахстан

Kurmanayev Ermek Malikovich - Head of AVAK and orchestral conducting department, Kazakh national university of arts, Nur-Sutlan, Kazakhstan

Курманбаева Даметкен Тюлевтаевна - PhD-докторант, КазУМоиМЯ им. Абылай хана, г. Алматы

Курманова Бибигуль Ханиулловна - старший преподаватель, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, Казахстан

Kurmash F.K. - Master Degree 2 course, speciality 7M01704 - Foreign language: two foreign languages, KazNU named after Al-Farabi

Kylyshpayeva Madina Khamitovna - 2nd year doctoral student, specialty "Pedagogy and methods of primary education", Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

Қалағанов Бақытбек - заң ғылымының кандидаты, Қайнар Академиясы, құқықтық пәндер кафедрасының профессоры

Қапсемет Балғын Сержанқызы - магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Қаратаев Тұрдалы Жақсылықұлы - заң ғылымдарының кандидаты

Қаржасова Гүлдана Батырбаевна - PhD, доцент, Жалпыққықтық және арнайы пәндер кафедрасы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті

Қасымова Роза Садыққызы - пед. ғ. к., доцент, Педагогика және білім беру менеджмент кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы

Қоңыратбаева Жанар Молдалықызы - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың профессоры, филология ғылымдарының кандидаты.

Қоштаева Гүлбала Құдайқұлқызы - PhD докторанты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Құлшаева Айнұр Манатқызы - PhD докторанты, Абай атындағы КазҰПУ

Қыдыр Төрәлі Еділбайұлы - меңгеруші, ф.ғ.к., доцент, «Ежелгі дәуір әдебиеті және түркология» бөлімі, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Мадиева Гульмира - Ғылыми жетекші: филология ғылымдарының докторы, профессор

Майгельдиева Шарбан Мусабековна - Ғылыми кеңесшісі: п.ғ.д., профессор м.а.

Майлықараева Перуза Исаханқызы - Жалпы академиялық ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушы, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Майшекина Эльдана Советовна - Семей қаласы, Қазақ инновациялық гуманитарлық заң университеті, PhD

Макенова Перизат Ахатовна - магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті

Махарова Гаухар Сабыржановна - аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2 курс докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

Makhsotova Gulnaz Makhsotkyzy - 1st year master student, speciality foreign language: two foreign languages, Faculty of philology, K. Zhubanov Aktobe Regional University

Мендалиева Д.К. - химия ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті

Метербаева Кулбаршын Метербаевна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Минайдаров Сагинтай Мухитович - Актюбинский юридический институт МВД РК им. М. Букенбаева, старший преподаватель кафедры Уголовного права, уголовного процесса и криминалистики, майор полиции, г. Актобе

Молдабекова Зубайда Санайқызы - Алматы университеті, заң ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Молдасан Қуаныш Шорманқызы - п.ғ.к., аға оқытушы, Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, Философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Молчанова Марина Алексеевна - аспирант, младший научный сотрудник, Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации

Муканова Динара Серикбековна - преподаватель Актюбинского юридического института МВД Республики Казахстан имени М. Букенбаева, магистр юридических наук, майор полиции

Мукашева Анар Абайханкызы - Доктор юридических наук, профессор кафедры гражданского, трудового и экологического права Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан

Мурзагалиева Алия Гинаятовна - Физика-математика ғылымдарының кандидаты, доценті, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Мусаева Кулия Султанхановна - Жалпы академиялық ағылшын тілі кафедрасының аға оқытушы, Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Мусакулов Кусан Толендиевич - PhD, Южно Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Республика Казахстан

Мустафин Канагат Курмангазыевич - Т. Жүргенов ат. ҚазҰӨА 2 курс Магистранты

Мынбаев Руслан Бактыбаевич – докторант, Алматинская академия МВД им. М. Есбулатова

Мынбаева Айгерим Казыевна - кафедра общей и прикладной психологии, кафедра педагогики и образовательного менеджмента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Мырзакулов Мусирәли Ертаевич - аға оқытушы, М.О.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті

Небесаева Жанар Орынбековна - доктор философии PhD, декан, факультет Дизайн и искусства, Университет Сырдария, Шымкент, Республика Казахстан

Нигматуллина Эльмира Фаатовна - Кандидат юридических наук, доцент кафедры экологического,

трудового права и гражданского процесса Казанского (Приволжского) федерального университета, Казань, Республика Татарстан, Российская Федерация

Нукушева Айгүл Ашимовна - з.ғ.к., доцент, азаматтық және еңбек құқық кафедрасы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Нургалиев Нурым Уагиуллович - PhD докторанты, 6D011300 – «Биология» мамандығы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Нургалиева Енлик Нургалиевна - доктор юридических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Нурекешов Талап Кайратович - PhD доктор, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті Семей қаласы

Нұрбекова Диана Қуанышқызы - 2 курс магистранты, Қытайтану кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы

Нұржанова Сажила Абдисадыковна - педагогика ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан

Нұрлыбекова Айдын Әлсейтқызы - 7М01502 – физика мамандығының 2 курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Олжабаева Ксения Булатовна - докторант PHD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Омарова Аклима Каирденовна - кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник, Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова НАН РК, г. Алматы, Казахстан

Оразбек Меруерт - 2-курс магистранты, Хожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ., Қазақстан

Оренбургская Асель Садуахасовна - Магистрант кафедры «Артист эстрадного оркестра» Казахской Национальной Академии искусств им. Т. К. Жургенова

Османова Гулайна Жалалыевна - «Тұран» Университеті, құқықтану мамандығы PhD докторанты, құқық ғылымының магистрі, Алматы қ.

Сагдуллаев Иброхим Ирисматович - Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави, PhD, старший преподаватель

Сағынбаева Гүлзада Қайырғалиқызы - 1 курс магистранты, 7М01802- «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы, Философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Sadykova Saule Altynbayevna - PhD, senior lecturer, "Foreign philology and translation" department, K. Zhubanov Aktobe Regional University

Сакен Аида Асетқызы - 1 курс магистранты, «7М01105 – Білім берудегі басқару әдістері және коучинг бойынша практикум», Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, Философия және саясаттану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Seisen Zhansaya - Master student, Department of theory and practice of foreign language, L.N. Gumilyov Eurasian National University

Султанова Асем Едиловна - магистр искусствоведческих наук, младший научный сотрудник, Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова НАН РК, г. Алматы, Казахстан

Тастанова Зауреш Тельманқызы - аға оқытушы, Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті, Алматы қ. Қазақстан Республикасы

Текесбаева Анар Молдакыновна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Токубаев Зайролла Сембаевич - проректор по научной работе ЦКА «Фемида», д.ю.н., профессор, Караганда, Казахстан

Тұрысбеков Сайлаубек - т.ғ.к., доцент

Umatova Zh.M. - Scientific advisor., PhD Doctor, KazNU named after Al-Farabi

Хакимов Ержан Маратович - старший преподаватель кафедры административной деятельности ОВД Костанайской академии МВД Республики Казахстан имени Ш. Кабылбаева, магистр права

Хожабаева Макпал Турмаханбетовна - 2 курс магистранты, «Педагогика және психология» мамандығы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы

Іляс Гүлмира Өмірбекқызы - 2 – курс магистранты, тобы М1703-29, ағылшын және неміс тілі пәндерінің мұғалімі, ОҚМПУ

Эфендиева Улькер Закирқызы - II курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.
доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

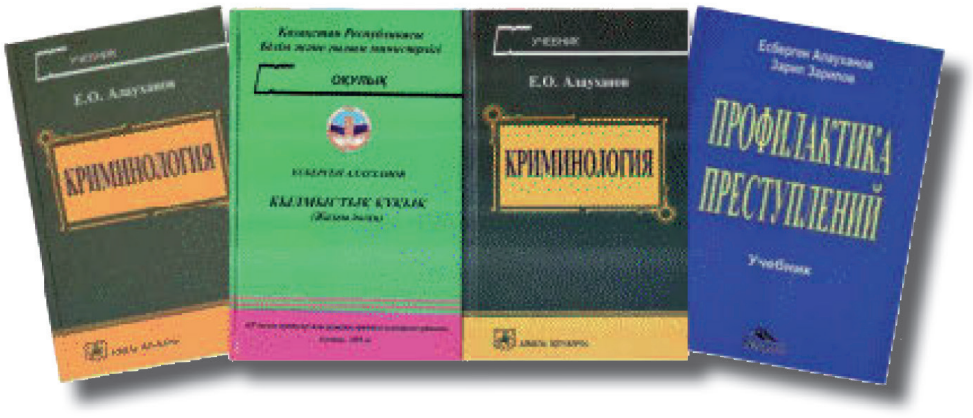
Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№12/2 (148) 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 26.12.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 15,5 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №195

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

